

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XXXV
2012

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2012

SUMAR • SOMMAIRE • CONTENTS • INHALT

STUDII – ÉTUDES

MIRCEA ANGHELINU, LOREDANA NIȚĂ, LEIF STEGUWEIT, <i>Not that Original after All: the Chrono-Cultural Framework of the Upper Paleolithic on the Bistrița Valley (Northeastern Romania)</i>	7
VASILE CHIRICA, GEORGE BODI, VALENTIN-CODRIN CHIRICA, <i>Teme iconografice, reprezentate în creația artistică preistorică</i>	47
<i>Iconographic Themes Represented in Prehistoric Artistic Creation</i>	
CONSTANTIN PREOTEASA, <i>Considérations relatives à un certain type d'artéfacts de culte découverts dans des établissements appartenant au complexe culturel Precucuteni – Cucuteni</i>	75
DUMITRU D. BOGHIAN, <i>Unele considerații asupra vaselor cucuteniene antropomorfe și antropomorfizate</i>	107
<i>Some Considerations on Cucutenian Anthropomorphic and Anthropomorphized Vessels</i>	
SEVER-PETRU BOȚAN, MARIAN MOCANU, <i>Despre paharele decorate cu „muguri de lotus” (tip Isings 31) descoperite în Dobrogea romană</i>	137
<i>Some Remarks about the Glass Beakers Decorated with “Lotus-buds” (Isings type 31) Discovered in Roman Dobroudja</i>	150
RODICA POPOVICI, LUCIA MINODORA MĂȚĂ, <i>Cahle ornamentate cu motive decorative mai puțin cunoscute: leul, dragonul și cavalerul</i>	157
<i>Stove Tiles Decorated with Less Known Ornamental Motives: the Lion, the Dragon and the Knight</i>	163

NUMISMATICĂ – NUMISMATIQUE

LUCIAN MUNTEANU, RODICA POPOVICI, <i>Descoperiri monetare din așezarea rurală medievală de la Negrești „Dolhești”, jud. Neamț (secolele XV–XVII)</i>	169
<i>Monetary Finds from the Rural Medieval Settlement from Negrești “Dolhești”, Neamț County (XVth–XVIIth Centuries)</i>	
LUCIAN MUNTEANU, CRISTIAN ONEL, <i>Descoperiri monetare din Moldova. IV</i>	181
<i>Monetary Discoveries from Moldavia. IV</i>	186

MATERIALE – MATÉRIAUX

CONSTANTIN ICONOMU, <i>Rezultatele cercetărilor arheologice din așezarea Cucuteni A₃ de la Pocreaca-Iași</i>	191
<i>Results of the Archaeological Investigations in the Cucuteni A3 Settlement from Pocreaca, Iasi County</i>	
ȘTEFAN HONCU, BOGDAN MINEA, <i>Descoperiri de epocă romană pe teritoriul orașului Iași</i>	221
<i>Roman Finds on the Territory of the City of Iași</i>	
COSTEL CHIRIAC, <i>Sigilii dobrogene inedite. I</i>	233
<i>Inedited Dobroudja seals. I</i>	
GEORGE NUȚU, COSTEL CHIRIAC, <i>Bronzuri romane inedite din Moesia Inferior</i>	243
<i>Inedited Roman Bronzes from Moesia Inferior</i>	
DAN GH. TEODOR, <i>Necropola medievală timpurie de incinerare de la Lozna-Botoșani</i>	253
<i>The Early Middle Ages Incineration Necropolis from Lozna-Botoșani</i>	

GEORGE BILAVSCHI, BOGDAN MINEA, <i>Date preliminare ale cercetărilor arheologice și istorice din Iași – Tg. Cucu</i>	271
<i>Preliminary Data on the Archaeological and Historical Research from Iași – Tg. Cucu</i>	

NOTE – NOTES

TÜNDE HORVÁTH, “Spool-Shaped Clay Artefact”: <i>An Unknown Object-Type of the Boleráz/Baden Cultures</i>	297
IHARKA SZÜCS-CSILLIK, ALEXANDRA COMȘA, <i>Orientarea astronomică a unor cetăți dacice</i> ...	311
<i>Astronomic Orientation of Some Dacian Fortresses</i>	
MIRCEA IGNAT, <i>Despre piesele de toaletă la dacii liberi – pieptenii</i>	317
<i>On the Free Dacians’ Toiletries: Combs</i>	

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE – RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

ANGELA SIMALCSIK, LUMINIȚA BEJENARU, <i>Analiza osteologică a cimitirului tumular din secolul IV p.C. de la Gura Secului – Nemțșor (județul Neamț, România)</i>	325
<i>Osteological Analysis of the Tumular Cemetery of the 4th Century A.D. from Gura Secului – Nemțșor (Neamț County, Romania)</i>	
VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA, STELA CHEPTEA, ION SANDU, VIORICA VASILACHE, <i>Autentificarea a două brățări antice implicând tehnica SEM-EDX</i>	339
<i>The Authentication of Two Ancient Bracelets Involving the SEM-EDX Technique</i>	

RECENZII – COMPTES-RENDUS

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, MARCO MERLINI, <i>Tărtăria and the Sacred Tablets, Cluj-Napoca, 2011 (Adrian Poruciuc)</i>	345
ANNELOU VAN GIJN, <i>Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age, Leiden, 2010 (Diana-Măriuca Vornicu)</i>	347
VALENTIN A. DERGAČEV, <i>Toporî-celtî pozdnei bronzî Karpato-Podunaviia, Vîpusk I, Odhouchkovâe celtî c arcovidnâmi fascami, Chișinău, 2010 (Constantin Sergiu Enea)</i>	349
BETTINA ZORN, ALEXANDRA HILGNER (eds.), <i>Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000. International conference within the scope of the “Sino-German Project on Cultural Heritage Preservation” of the RZGM and the Shaanxi Provincial Institute of Archaeology, December 11th–12th 2008, RZGM – Tagungen, Band 9, Mainz, 2010 (Sever-Petru Boțan)</i>	351
CONSTANTIN BĂJENARU, <i>Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian, Cluj-Napoca, 2010 (Dorel Paraschiv)</i>	354
GABRIEL CUSTUREA, GABRIEL TALMAȚCHI, <i>Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea, Bibliotheca Tomitana VII, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Constanța, 2011 (Dorel Paraschiv)</i>	355
GABRIEL TALMAȚCHI, <i>Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț, Cluj-Napoca, 2010 (Dorel Paraschiv)</i>	356
S. FILIPOVA, I. PROKOPOV, E. PAUNOV, <i>The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia). Part I: Greek, Macedonian, Thracian, Roman Republican and Provincial coins, Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria II, Sofia, 2009 (Lucian Munteanu)</i>	357
VICTOR SPINEI, <i>Les princes martyrs Boris et Gleb. Iconographie et canonisation, BAR International Series 2319, Oxford, 2011 (George Bilavschi)</i>	359
GEORGE DAN HÂNCEANU, <i>Evoluții etno-demografice și culturale în bazinul Bârladului (Secolele VI–XI), Iași, 2011 (Victor Spinei)</i>	362
ROMEO CAVALERIU, LUMINIȚA BEJENARU, <i>Cercetări arheozoologice privind cultura Cucuteni, faza A, Iași, 2009 (Loredana Solcan)</i>	364

OLGA NECRASOV, <i>Opera paleoantropologică</i> , editori Luminița Bejenaru, Maria Știrbu, Constantin Toma, Iași, 2010 (<i>Angela Simalcsik</i>)	364
<i>VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ – LA VIE SCIENTIFIQUE</i>	
DAN APARASCHIVEI, <i>Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2011</i>	367
<i>ANIVERSARIA</i>	
TUDOR SOROCEANU, <i>Rolf Hachmann – Eine Medaille zum 95. Geburtstag</i>	381
DAN GH. TEODOR, <i>Dr. Ioan Mitrea la 75 de ani</i>	384
PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, <i>Adrian Andrei Rusu – 60</i>	386
<i>OBITUARIA</i>	
<i>Mihai Irimia</i> (Constantin Iconomu)	389
<i>Andrei Miron</i> (Virgil Mihailescu-Bîrliba)	391
<i>LISTA ABREVIERILOR – LISTE DES ABRÉVIATIONS.</i>	397

NOT THAT ORIGINAL AFTER ALL: THE CHRONO-CULTURAL FRAMEWORK OF THE UPPER PALEOLITHIC ON THE BISTRIȚA VALLEY (NORTHEASTERN ROMANIA)

DE

MIRCEA ANGHELINU*, LOREDANA NIȚĂ*, LEIF STEGUWEIT**

Abstract

From the initial researches in the 1950's, the geological and archeological sequences preserved on the Bistrița terraces have been constantly thought to provide a remarkably complete chronicle of the Upper Paleolithic in eastern Romania. The local Pleistocene geological archives hosted Aurignacian, Gravettian, Epigravettian and Swiderian layers. Various chronological data and cultural interpretations accumulated in the following decades granted the local Paleolithic some unusual features, such as the bizarrely young chronology of the Aurignacian technocomplex (27–21 ka uncal. BP), involving its partial contemporaneity with the local Gravettian (24–16 ka BP).

Based on a previous critical reassessment of the original lithic toolkits the present paper attempts at assembling the most important results recently obtained through new archeological researches in several settlements in the area (Poiana Cireșului, Bistricioara-Lutărie I and III, Bistricioara 'La Mal'). A consistently revised chrono-cultural framework is proposed. The key changes involve a virtually complete rejection of an Aurignacian occurrence and an improved chronology of the Gravettian/Epigravettian technocomplex, now overtly related to several better documented sequences along the Prut and Dniestr rivers.

Keywords: *Upper Paleolithic, northeastern Romania, Bistrița Valley, Aurignacian, Gravettian, Epigravettian, chronology, lithic technology.*

1. INTRODUCTION

Few areas in Romania host such a dense network of Paleolithic settlements clustered into a quite specific geographic setting as the Moldavian sector of the Bistrița River. 23 Paleolithic settlements have been recorded before 2007 and two more were identified and partially excavated in the last years (Fig. 1). This exceptional density owes a lot to several favorable circumstances like the intensity of field researches and the present visibility of settlements due to erosion or recent anthropic activity.

The unusual documentary richness reflected reasonably well in the Romanian archaeological literature¹. It remained, however, less familiar to foreign audience, for several reasons amongst which the most important is by far the seemingly unusual content and chronology of the local Upper Paleolithic (hereafter UP). Although bearing familiar names (Aurignacian, Gravettian, Epigravettian), the UP settlements in this area

---

* Faculty of Humanities, Valahia University, Lt. Stancu Ion, nr. 34–36, 130115, Târgoviște, Romania; mircea_angelinu@yahoo.com.

** Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstr. 4/18, D-91054 Erlangen, leif.steguweit@ufg.phil.uni-erlangen.de.

¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, *Le Paléolithique de Ceahlău*, in *Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie (Dacia, N.S.)*, X, 1966, pp. 5–116.

defined for decades many expectations built on the knowledge of these technocomplexes in Western, Central or even Eastern Europe. For instance, according to recent regional syntheses², a chronologically young Aurignacian apparently lasted alongside Gravettian occurrences in settlements separated by only 2 kilometers as the crow flies. The Gravettian itself seems also to have survived to ca 16 ka BP (all dates provided hereafter are uncalibrated), not to mention some older views, which estimated its persistence to the dawn of Holocene.

Far from fueling a genuine interest, these original features rather raised confusions and hesitation among foreign researchers, which in turn explain the low visibility of the UP from this area. With the exception of a few marginal³ and occasionally inaccurate⁴ notes and of the minimal observations made by scholars directly involved in researches in the neighboring areas⁵, the UP along the Bistrița remained virtually unknown in vast European literature devoted to the UP.

Fortunately, this unsatisfactory situation, together with many postulates which guided the understanding of local Paleolithic sequence, is swiftly changing. Several research projects, some involving collaborative international teams, led to new results and interpretations, now able to paint a less original, but certainly more robust image on the local UP chrono-cultural succession.

The aim of this paper is to bring together the most important data and some new interpretations emerging from the last research stage. By putting together the information available, a new albeit provisional chrono-cultural framework and a better integration of the local UP into the larger regional picture become possible. The key issues discussed in the following lines are the absolute chronology of the UP technocomplexes and the very existence of the Aurignacian technocomplex along the Bistrița. Few remarks on inter-assemblage variability and on the boundary separating the Gravettian from the Epigravettian will also be made. A brief repertory of presently unsolved issues and future prospects is provided in the last section.

2. GEOGRAPHICAL AND GEOLOGICAL SETTINGS

From its source (Rodna Mountains) to its merging with the Siret River, Bistrița has an overall length of ca 283 km. The river flows roughly on NW–SE direction and cuts two major geological units, the Carpathians orogenic area and the Moldavian-Podolian platform. The geological heterogeneity of the valley is remarkable: marl limestone, sandstone, coral limestone, slaty slate, menilith, and conglomerates cluster even in small sectors. Due to the variety of rock types and related erosional modes, the river valley widens into large basins or stretches into narrow gorges repeatedly. The inclination of the valley slopes also varies, with corresponding effects on the intensity of slope processes⁶.

These peculiarities are well expressed in the Ceahlău area, where five of the many tributaries of the river meet. Here, on the right river banks, an unusually strong erosion of the north-east exposed slopes took place, leaving them with a smooth gradient⁷. It is precisely this small sector that hosts most of the Paleolithic sites known so far. Apart from the low gradients of the slopes, the recurrence of the Paleolithic human presence in this location may be explained by several other factors, such as the existence of numerous fresh springs or the intersection of several natural passageways leading towards neighboring areas⁸. The last aspect is strongly supported by the constant presence of exotic raw materials in most archaeological contexts discussed here. As

² V. Chirica, *The Gravetian in the east of the Romanian Carpathians*, in *The Gravetian in the east of the Romanian Carpathians* (eds. V. Chirica, D. Monah), BAI III, Iași, 1989; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziak, *Rythme évolutif du Gravettien oriental*, in *The Upper Palaeolithic, Colloquium XII: The Origin of the Gravetian*, (eds. A. Palma di Cesnola, A. Montet-White, K. Valoch), Forlì, A.B.A.C.O., 1996, pp. 213–226; A. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, vol. I/1, Ed. Satya Sai, Buc., 1998; M. Cărciumaru, *Le Paléolithique en Roumanie*, série “Préhistoire d’Europe”, 7, Éditions J. Millon, Grenoble, 1999; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, Ed. Pim, Iași, 2009.

³ J. Hahn, *Aurignacien. Das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa*, Fundamenta A/9, Böhlau, Köln und Wien, 1977.

⁴ F. Djindjian, J. Kozłowski, M. Otte, *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris, 1999.

⁵ P. Noiret, *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*, in *L’Anthropologie*, 108, 2004, pp. 425–470; idem, *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*, ERAUL 121, Liège, 2009.

⁶ I. Dionisă, *Geomorfologia Văii Bistriței*, Ed. Academiei, Buc., 1968, pp. 17–20.

⁷ I. Petrescu-Burloiu, *Cadrul fizico-geografic*, in *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, (coord. M. Petrescu-Dâmbovița, V. Spinei), Ed. C-tin Matasă, Piatra Neamț, 2003, pp. 27–29.

⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, 1966, op. cit. (n. 1).

mentioned, the density of historic settlements and modern anthropic activities (deforestations, clay exploitations) coupled with the unusual intensity of field research also played their role.

Quaternary deposits in the area are typically found on terraces and riverbeds. Due to changing lithological substratum and intense erosion processes, Bistrița has developed a large series of terraces, sometimes up to nine or ten. The Quaternary archives are mostly found as Upper Pleistocene loess-like sequences, quite homogenous⁹ and generally lacking strong fossil soils. The latter feature suggests that the paleoclimatic features of the stadial and interstadial periods were not sharply contrasting in this mountainous area. It is also worth noticing that most sedimentary archives of considerable depth constantly mix loessic layers with diluvial and colluvial deposits. The most complete sequence seems to have been preserved on the middle terrace (40–45 m or 55–65 m high), where most of the pluristratified Paleolithic settlements were also found. Much like their archaeological content, however, the geochronological interpretation of the deposits on Bistrița terraces changed considerably in the last decades.

3. AN OVERVIEW OF PREVIOUS KNOWLEDGE

The investigation of the Paleolithic on the Bistrița valley has a long and lively history. The archaeological researches went on during several stages, each leading to a more or less altered picture of the local Paleolithic sequence. As many of the unusual features mentioned in the beginning emerged, in our view at least, connected to time-honored theoretical and methodological biases, the topic will enjoy a special focus here.

3.1. *The first outline*

The first research stage took place between 1955 and 1962 as intensive rescue archaeological researches focused on the upstream section of the river valley, in the Ceahlău Basin, and led to the identification of most settlements currently known. 18 settlements were identified and several (e.g. Ceahlău-Cetățica, Ceahlău-Dârțu, Ceahlău-Podiș, Bistricioara-Lutărie) were excavated on large surfaces reaching in many cases hundreds of square meters. Few excavations of Paleolithic settlements in Romania ever achieved a similar performance in the next decades. Unfortunately, the research standards of these rescue excavations, much like everywhere in Europe at that time, involved untrained workforce and lacked many of the basic methods currently in use (topographical recording, wet sieving etc.). Their absence is likely responsible for many of the confusing data which gave the regional chrono-cultural sequence an unfortunate original touch. It all started with the first comprehensive outline of the local UP chronological, stratigraphical, and cultural framework¹⁰, published a few years later and generously quoted in the following lines.

The apparent uniformity of the deposits encouraged the first researchers in proposing a synthetic geological and archaeological profile for the middle Bistrița terraces (Fig. 2). Overtly inspired by the classical Alpine geochronology, this groundwork profile displayed both a complete geological chronicle of the last glaciation and a virtually cultural sequence of the European UP¹¹: Early, Middle and Upper Aurignacian, Early, Middle, Upper and Final Gravettian. Except for the Würm II–III interstadial, which was then associated to a brown-reddish clayish deposit apparently devoid of any archaeological material, all other geological units testified a more or less dense presence of UP hunter-gatherers.

The Aurignacian was identified at four sites (Ceahlău-Cetățica, Ceahlău-Dârțu, Ceahlău-Podiș, Bistricioara-Lutărie), all concentrated in an area of several square kilometers. The most significant features of

---

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ It is worth stressing the Western-shaped cultural succession, which constantly dominated the frameworks proposed by Romanian scholars in contrast to corresponding site-centred cultures typical to Eastern archaeological traditions (e.g. Soviet). The practice, also noticed by other authors (e.g. P. Noiret, op. cit. [n. 5], 2004) which followed Western and Central European inspired frameworks themselves, has had the advantage of allowing wide inter-regional comparisons. In the same time, however, it had the undesired effect of forcing the limits of eponymous definitions (Aurignacian, Gravettian) to sometimes empirically and chronologically rebel realities. The associated effect, quite clear in Bistrița's case, was the resulting contradictory framework, with variously late presences of 'Aurignacian' industries. Fortunately, as the present paper will show, in this particular case it was the wrong cultural identification which blurred the picture. In some other cases, however, like the Aurignacian at Ripiceni-Izvor, the very use of Western taxonomy hides a more complex local UP trajectory, irrespective of the likely effect of post-depositional mixing.

the Aurignacian layers seemed to be their stratigraphic position, at the base of the archaeological deposits, in the lower part of the 'Würm II stadial' (pseudo-mycelian greyish loess), the extensive use of local and poor-quality raw material, the macrolithic character of the industries, the presence of scalar retouch and of some Aurignacian forms such as carinated endscrapers. The poorly preserved faunal remains belonged to *Bos/Bison* and horse. Only simple habitat structures were identified (i.e. simple, shallow hearths). Based on intra- and inter-site stratigraphic superposition and the changing techno-typological structure of the assemblages, three inner stages were defined for the local Aurignacian.

The Lower Aurignacian was only found at Cetățica I as a small assemblage (147 items) attributed to the Würm I–II interstadial. It was the oldest toolkit recorded in the area and supposedly displayed a mixture of laminar and flake technology. Three foliate pieces were also reported, which could explain the initial 'Szeleto-Aurignacian' definition, later replaced by Aurignacian. The Middle Aurignacian found at Dârțu (layers 1 and 2 – 1,596 items in all) and Bistricioara-Lutărie (layer 1 – 1,049 items) apparently displays similar characteristics, such as the use of local raw materials, combined laminar and flake technology, few 'carinated' endscrapers and dihedral burins, and bovid fauna. The Upper or Pre-Gravettian Aurignacian from Bistricioara (layer 2 – 1,038 items) and Podiș (layer 1 – 357 items) looked already considerably different. In addition to the sudden increase in exotic raw material (Cretaceous flint reaching up to 31% at Bistricioara-Lutărie), a few conical cores appeared, together with several items with steep retouch and two backed bladelets at Podiș. The fauna consisted again of poorly preserved horse, bovid and mammoth remains.

As initially described, the Gravettian assemblages were apparently quite different from the Aurignacian ones. Except for the Final Gravettian, they were all recorded in the upper part of the same thick loessic 'Würm II' deposit, usually in a yellow-reddish geological unit, always on top of the Aurignacian layers. The Gravettian toolkits also displayed a regular use of better raw materials such as the exotic 'Prut flint', an elaborated laminar technology based on the intensive exploitation of small conical or cylindrical cores, and an obvious tendency towards producing smaller, regular laminar blanks. These features were further associated to larger typological series, which regularly included backed implements, and with poorly preserved faunal assemblages dominated by reindeer. The habitat traces recorded are quite simple: rounded, shallow, hearths and discrete traces of huts or tents. The Gravettian was divided into four main stages, on the same grounds as the Aurignacian, that is, the stratigraphic succession and changing typological spectra.

The Lower Gravettian displays a broad typological spectrum, with backed implements varying from 1 to 5% and 'exotic' raw materials reaching up to 50% in some assemblages such as Bistricioara Lutărie. The faunal lists are similar those provided by the preceding 'Upper Aurignacian' (horse, reindeer, bovids). The Middle Gravettian is characterized only by the increase in the frequency of burins and microgravettes, while retaining the same categories of raw material and an *Equus* dominated fauna. The Upper Gravettian varies little from the Middle Gravettian, except for an increase in the frequency of backed implements coupled with a relative decrease in other tool types. Raw material use and the faunal list show no significant differences. The Final Gravettian was recorded within the shallow dusty unit underlying (the 'Würm III stadial') the recent, Holocene soil. Although no hearths or fauna have been preserved, the size of the toolkits suggested that this Tardiglacial stage attracted the most intensive Paleolithic human presence in the Ceahlău Basin. The techno-typological features of the lithic industries slightly differed from the previous Gravettian layers, except the recording of truncated pieces, atypical shouldered points, and small circular and trapezoidal endscrapers. The raw material was still dominated by the presence of the exotic flint and good quality menilith.

A later archaeological presence, recorded at the high-altitude settlement at Ceahlău-Scaune and attributed to an immigrating Swiderian, was thought to put an end to the almost exemplary sequence left behind by the Stone Age hunter-gatherers in the mountainous sector of the Bistrița river.

Once defined, this evolutionary pattern became the benchmark against which all further finds in the area were measured. Moreover, due to its geochronological breadth and comprehensive cover of virtually all UP technocomplexes documented in the area, the Ceahlău Basin framework provided for several decades the type-sequence for the entire eastern Romanian UP¹².

¹² M. Bitiri, *O nouă așezare paleolitică pe valea Bistriței*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIIVA)*, XIV, 1, 1963, pp. 135–138; idem, *Așezarea paleolitică de la Udești și specificul ei cultural*, in *SCIIVA*, 32, 3, 1981, pp. 331–345; M. Brudiu, *Paleoliticul superior și Epipaleoliticul din Moldova. Studiu arheologic*, Biblioteca de Arheologie, seria complementară, 2, Buc., 1974; V. Chirica 1989, op. cit. (n. 2).

3.2. Going downstream

Due to the priorities of the Bicaz dam project, the downstream segments of the river in the Subcarpathian area were initially left to less rigorous surveys. Notwithstanding, further to the South and Southeast, several other UP settlements (Bicaz-Izvorul Alb, Bicaz-Ciungi, Poiana Cireșului, Buda, and Lespezi) were identified, in similar topographic settings, on the right bank of the river. Most were extensively excavated in the next decades.

Bicaz-Izvorul Alb hosted, according to the initial excavators, 5 archeological layers. Only the first one (which included two burins, one endscrapers, and one *rabot*-like piece) was attributed to the Middle Aurignacian, the remaining being associated to various Gravettian and Epigravettian stages, more or less corresponding to those defined in the Ceahlău Basin¹³. The settlement at Bicaz-Ciungi, massively destroyed by industrial activities, was excavated between 1964 and 1971. It provided two poorly preserved cultural layers correlated to the Late Gravettian in the Ceahlău Basin¹⁴.

The southernmost site, Lespezi, close to the town of Buhuși, was the focus of extensive excavations, reaching to more than 800 square meters¹⁵. The settlement preserved 6 archaeological layers, all attributed to a 'Late Gravettian' and radiocarbon dated between 17.6 (top of layer II) and 18 ka BP (base of layer II, layer IV). Due to various factors (massive colluvial processes affecting the geological archive and/or actual homogeneity of occupations) all layers displayed many common features. Thanks to the good preservation of organic material (dominated by reindeer fauna) they were all attributed to rather short, seasonal occupations taking place in autumn and/or spring.

In close vicinity, 8 km to the NE, the three-layered¹⁶ settlement at Buda-Dealul Viilor was excavated in a comparable timespan. The lowermost provided a rich Gravettian toolkit, correlated to the Middle Gravettian in the Ceahlău Basin and later on radiocarbon dated to 23 ka BP¹⁷. The good preservation of fauna (*Bos/Bison*, reindeer) is again worth mentioning.

The initial researches at Poiana Cireșului – Piatra Neamț identified one cultural layer with good faunal preservation. The initial definition as 'Aurignacian' was later on substituted by the definition of three eastern Gravettian cultural layers¹⁸.

Swiderian-called finds also multiplied, as small toolkits were recovered in the dusty yellow geological unit underlying recent soil, at Bardos-Bicaz Chei and Bicăjel. In both these high-altitude settlements, much like at Ceahlău-Scaune, the cultural attribution relied on the same type-fossils, the tanged arrow-heads¹⁹.

Predictably, the integration of the downstream settlements into various stages of the classical chrono-cultural framework documented in the Ceahlău Basin was relatively unproblematic. However, it was precisely the type-sequence which experienced serious contestations.

3.3. Different views on geochronology and cultural taxonomy

The first attack on the initial framework targeted the geochronology of the deposits at Dârțu and Bistricioara-Lutărie, challenged by M. Cârciumaru²⁰. His pollen-based geochronological scheme bluntly contradicted the Alpine framework of Nicolăescu-Plopșor and coworkers by systematically reversing the

¹³ F. Mogoșanu, M. Matei, *Noi cercetări paleolitice în zona Bicaz*, in *SCIIVA*, 32, 3, 1981, pp. 413–421; idem, *Noi cercetări și săpături arheologice în așezările paleolitice de la Izvorul Alb – Bicaz*, in *SCIIVA*, 34, 3, 1983, pp. 243–248.

¹⁴ M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, M. Cârciumaru, *Paleoliticul din sectorul subcarpatic al Bistriței în lumina cercetărilor de la Lespezi-Bacău*, in *Carpica*, XX, 1989, pp. 7–52.

¹⁵ *Ibid.*; Al. Bolomey, *Considerații asupra resturilor de mamifere din stațiunea gravettiană de la Lespezi-Lutărie, jud. Bacău*, in *Carpica*, XX, 1989, pp. 271–296.

¹⁶ According to Al. Păunescu, the settlement comprised three poorly preserved cultural layers (Al. Păunescu, op. cit. [n. 2], 1998, p. 189); other authors report only one, the lowermost (M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, M. Cârciumaru, op. cit. [n. 14]).

¹⁷ V. Căpitanu, *Așezarea paleolitică de la Buda-Blăgești, regiunea Bacău*, in *Revista Muzeelor*, 3, 1967, pp. 267–271; Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

¹⁸ C. Scorpan, *O nouă așezare paleolitică pe Valea Bistriței*, in *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, IV–V, 1972–1973, 1976, pp. 255–257; V. Căpitanu, *Descoperiri paleolitice în județele Neamț și Vashui*, in *Carpica*, II, 1969, pp. 7–11.

¹⁹ M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, M. Cârciumaru, op. cit. (n. 14), 1989, p. 26.

²⁰ Al. Păunescu, E. Cârciumaru, M. Cârciumaru, P. Vasilescu, *Semnificația cronostratigrafică și paleoclimatică a unor analize chimice, granulometrice și palinologice în unele așezări paleolitice din Bazinul Ceahlăului. Considerații asupra tipului și caracterului așezărilor*, in *SCIIVA*, 28, 2, 1977, pp. 157–183. It is worth stressing that the results of the sedimentological investigations resemble heavily the initial profiles' descriptions provided by Nicolăescu-Plopșor and coworkers. Moreover, both the malacological and the mammal fauna recovered from all sequences on the Bistrița terraces included predominantly or exclusively cold and open environment species. To a similar conclusion point the anthracological samples (*Abies*, *Pinus*) as well (C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, F. Mogoșanu, op. cit. [n. 1], 1966).

paleoclimatic interpretation of the geological archives. Thus, the 'Würm I-II' interstadial deposit was now attributed to a cold stadial episode; the 'Würm II' stadial (i.e. the greyish pseudo-mycelian loess and the yellow-reddish deposit above hosting the three-folded Gravettian) became part of the regional interstadial complex Ohaba, due to the presence of warm forest pollen elements; moreover, the reddish 'Würm II-III' layer, initially thought to be a fossil soil, was reinterpreted as documenting a cold stadial episode (Würm III) equivalent to the Late Glacial Maximum (hereafter LGM).

Apart from the more detailed and highly dissimilar paleoclimatic reconstruction, the new proposal entailed several crucial changes in relation to the initial geochronological framework, all related to the age estimations involved. The new scheme partially reduced the chronological range of the Pleistocene deposits studied, now generally limited to the last Pleniglacial and the Tardiglacial. As the Ohaba Interstadial complex, initially described at Ohaba-Ponor Cave (Southern Carpathians), and here including the Herculan I (an allegedly regional equivalent of Tursac) warm oscillation as well, was explicitly taken as a chronological equivalent of the Arcy-Stillfried B-Kesselt warm complex²¹, the new scheme simply pushed back the ages of some cultural layers ('Middle Aurignacian', Lower and Middle Gravettian), to the time span between 28 and 30 ka BP²². Consequently, the 'Early Aurignacian' mixed industry with bifacial implements at Cetățica I (layer I), found in the underlying geological unit ('Würm I-II'), was reframed into the time of 'transition' from Middle Paleolithic (hereafter MP) to UP²³. With the Upper Gravettian attributed to the Ohaba B positive episode, the remaining Final Gravettian, stratigraphically separated from the previous stages by the supposedly archaeologically sterile reddish soil (LGM), went well into the Tardiglacial, in order to survive apparently to the dawn of Holocene.

In sum, the extrapolation of the Ohaba interstadial from Southern Carpathians to northeastern Romania had radically changed the age estimation of most UP layers on the Bistrița Valley. It also made room for the first time to the idea of a quite long Aurignacian survival. The Gravettian was equally granted an unusual longevity, from the last part of the Ohaba Complex to the Holocene. Due to the absence of new paleoenvironmental researches in the area, the previous scheme, repeatedly adjusted in the following decades in order to accommodate the divergent results of the radiocarbon ages, remained basically unchallenged²⁴. However, it is worth stressing that the new geochronological scheme took for granted the preexisting cultural attributions, actually reinstated by Al. Păunescu in the same paper. The latter aspect was, in our view, the source of many later misconstructions.

Almost a decade later, F. Mogoșanu²⁵ took a different attitude, emphasizing a clear cultural break between the Aurignacian and the Gravettian and dismissing the initially proposed Gravettian subdivisions. To Mogoșanu, the Aurignacian on the Bistrița's terraces represented an extreme limit of the Central European Aurignacian. Furthermore, only two important Gravettian cycles were worth keeping: the 'Würm II' Gravettian of Nicolăescu-Plopșor and the late Tardiglacial Epigravettian initially designated as Final Gravettian. Mogoșanu also highlighted the purely stratigraphical meaning of Nicolăescu-Plopșor's divisions, which needed not be assimilated to a cultural-evolutionary scheme and therefore to the general European framework.

Due to (or rather despite) the progresses and changing perspectives outlined above, the understanding of the Bistrița UP remained contentious. Things were actually about to get more complicated, as the results of the radiocarbon dating have proved.

3.4. Getting dates. A new synthesis

Between 1981 and 1986, new excavations coupled with quite extensive radiocarbon sampling took place in several key settlements (Bistricioara-Lutărie, Ceahlău-Dârțu, Ceahlău-Cetățica, and Ceahlău-Podiș). The resulting absolute chronology (see Table 1) raised serious doubts on both the acknowledged cultural succession and geochronological estimations, although few authors accepted all its implications. Consequently, the subsequent efforts focused on adjusting the new data to preexisting frameworks²⁶.

²¹ M. Cârciumaru, *Mediul geografic în pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, Ed. Acad. Rep. Soc. Rom., Buc. 1980.

²² M. Cârciumaru, op. cit. (n. 2), 1999.

²³ It is worth mentioning that back in the 80's the transition phenomena was thought as taking place between 40 and 35 ka BP, with some Aurignacian occurrences in both Balkans (Bacho-Kiro) and Central Europe (e.g. Istallöskő) thought to date in excess of 40 ka BP (for a review, see J. K. Kozłowski, *The Middle and the Early Upper Paleolithic around the Black Sea*, in *Neandertals and Modern Humans in Western Eurasia* (eds. T. Akazawa, K. Aoki, O. Bar-Yosef), Plenum Publishers, New-York, 1998, pp. 461–482).

²⁴ M. Cârciumaru, op. cit. (n. 2), 1999.

²⁵ F. Mogoșanu, *Despre stratigrafia și periodizarea Gravettianului din Moldova*, in *SCIIVA*, 37, 2, 1986, pp. 159–162.

²⁶ M. Cârciumaru, op. cit. (n. 2), 1999; Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

The otherwise comprehensive synthesis proposed by Al. Păunescu²⁷ offers a case at point. The scatter of radiocarbon dates led the author into a direction diametrically opposed to Mogoșanu's synthetic reading. His new, highly detailed evolutionary scheme totally ignored the geochronological estimations in his previous co-authored paper. It relied heavily on (often single) radiocarbon dates, qualitative inter-profile correlations (that is, lacking absolute depths) and statistical differences among typical tools, particularly endscrapers and burins. The outcome was a five-folded Aurignacian and a seven-folded Gravettian. Several of these evolutionary stages were actually standing in single layer/single date finds.

In general terms, despite missing direct radiocarbon support, the Aurignacian presence on the Bistrița was estimated to have started around 28 ka BP, based on formal analogies between Cetățica I and Ripiceni-Izvor 'Aurignacian' toolkits. The last Aurignacian stages were thought to have reached 21 ka BP (Dârțu, Cetățica II), with the main cluster of dates revolving around 23–24 ka BP (Bistricioara-Lutărie, Cetățica I and Dârțu). The Gravettian started soon after the last Aurignacian, at 20 ka BP (Bistricioara-Lutărie), with the last directly dated stages (IV and V) ending slightly before 16 ka BP. Although timidly admitted for the downstream sector of the river²⁸, the factual contemporaneity between Aurignacian and Gravettian in the Ceahlău Basin was simply veiled by the selective use of radiocarbon results and the dismissal of all dates with large standard errors. Although methodologically flawed, the attempt was at least taking notice of an obvious fact: no inter-stratification of the two technocomplexes had ever been documented at any of the Bistrița settlements.

However, a more critical lecture of the radiocarbon result lists (see Table 1) instantly reveals disturbing contradictions, such as the factual contemporaneity between Aurignacian and Gravettian layers, or the younger chronology of the Lower or Middle Gravettian in relation to the Upper Gravettian. These inconsistencies have been already discussed²⁹, so we will not insist upon them here. They are likely explainable through serious sampling biases, involving both the mixed nature of the samples themselves (bone, burnt soil, charcoal) and the likely inaccurate assignment to cultural layers.

4. AN UPPER PALEOLITHIC OASIS?

Before moving to the most recent results, a brief summary of previous knowledge is required. An outline is all the more useful as it allows singling out the original features displayed by the UP on the Bistrița terraces before the start of the last research stage.

Firstly, important discrepancies separate the paleoenvironmental and geochronological reconstructions proposed, with existing schemes partially or totally contradicting the radiocarbon results. For instance, with most 'Late Gravettian' dates ranging between 19 and 16 ka BP, it became obvious that the omnipresent reddish fossil soil above it could be associated neither with the Late Glacial Maximum (Würm III), nor with the Würm II–III interstadial. Furthermore, although based on highly inaccurate dates, the underlying greyish loess-like unit appeared no older than 26 ka BP.

In spite of repeated attempts at reordering the taxonomy, the cultural framework remained equally shadowy. According to the last synthesis mentioned, the local UP and particularly the type-sequences in the Ceahlău Basin appeared unusual in the wider UP landscape. Apart from Mogoșanu's skeptical position, most authors defended at least implicitly the regional cultural continuity between the MP and the Gravettian. The interface was seemingly provided by the Aurignacian, which retained some MP forms in its early stages (Cetățica), in order to become 'Pre-Gravettian' in its latest (Bistricioara, Podiș). Both boundaries remained, however, blurry in terms of absolute chronology. According to the flimsy radiocarbon support available, the local Aurignacian covered an unusually young time span between 27–21 ka BP. Its later stages openly coincided with older Gravettian presences, already dated at Cetățica I, Bistricioara or downstream at Buda in excess of 23 ka BP. In fact, the oldest ages displaying a reasonable accuracy (GrN-11586, GrN-12673), both thought as belonging to the 'Middle Aurignacian' at Bistricioara-Lutărie and Dârțu, respectively, pointed clearly to a 24 ka BP age.

Virtually all researchers attempted at connecting the local sequence to the UP industries in the neighboring, especially Eastern areas, such as the Prut Valley³⁰. Their reassessments were naturally connected to changing

²⁷ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

²⁸ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998, p. 70.

²⁹ L. Steguweit, M. Cărciumaru, M. Anghelinu, L. Niță, *Reframing the Upper Paleolithic on Bistrița Valley (North eastern Romania)*, in *Quartär*, 56, 2009, pp. 139–157.

³⁰ V. Chirica, op. cit. (n. 2), 1989; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziak, op. cit. (n. 2), 1996; Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998; V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 2), 2009; M. Bitiri-Ciortescu, V. Căpitanu, M. Cărciumaru, op. cit. (n. 14), 1989.

ideas on the chronology and the content of the Paleolithic technocomplexes in general. However, they were also heavily biased by the selective use of the empirical support, constantly reduced either to type-fossils or to more comprehensive but equally insufficient typological lists. Expectably, most comparative approaches failed because of the discrepant or unequal chronological support, particularly of the Aurignacian layers. As a result, the local UP became increasingly isolated, particularly as the knowledge in neighboring areas progressed.

Contradictory definitions of each technocomplex also played their role. For instance, contrary to European usage, many Romanian authors agreed on naming ‘Aurignacian’ several blade-based industries with bifacial tools, including Cetățica I, layer I³¹. Only few, however, explained their option through the lack of a better name for these presumably Early Upper Paleolithic industries, which display only a minimum of Aurignacian features, if at all³². The distinction between the Late Gravettian and Epigravettian also remained unclear, although most authors agreed on restraining the use of the last term for the lithic assemblages found in the Tardiglacial dusty loess unit.

What is more important, however, is that none of the attempts above involved a throughout reassessment of the initial empirical dataset, that is, the original lithic toolkits, stratigraphical and chronological contexts. These were precisely amongst the key objectives of the recent research stage, which are presented in the following.

5. NEW INSIGHTS ON OLD COLLECTIONS

The study of old lithic collection involved four of the upstream UP sites (Bistricioara-Lutărie I, Dârțu, Podiș, Cetățica I – Tables 2–5)³³ with both Aurignacian and Gravettian definitions of the cultural layers. More than once, the distinction between the two cultural markers was largely impeded by the hazy stratigraphic context of the assemblages.

Within the ‘Aurignacian’ layers, most of the raw material is represented by black schist and siliceous sandstone, while a good number of the debitage products are flakes, some rejuvenation products and also 24–40 mm wide and 40–65 mm long, regular blades, with only few bladelets; most of the latter are unretouched and do not seem to signal the purposefully intended production of such items. The fully exploited cores exhibit one or two opposite/convergent striking platforms; more than often, the ending of the reduction sequence was brought by natural concretions appearing within the blocks of raw material. Most of the retouched items use laminar blanks – endscrapers, notched and pointed blades, and few possible burins on breaks (Fig. 3). As a whole, ‘Aurignacian’ assemblages seem to reflect the intense exploitation of (local) siliceous sandstone, the production of flakes and blades, and also the scarcity of debitage by-products (only 5% of all studied lithic items count as cores, and cortical and rejuvenation products) resulting from the reduction sequence.

The Gravettian layers offered a noticeable variety of raw material type, including opal, jasper, and radiolarite in small percentages. The cores exhibit longer and narrower debitage surfaces, opposite striking platforms, and a general pattern of intense exploitation (33–43 mm long, 13 mm wide items), for which the final stages represent the production of bladelets. There is a noticeable greater variety of retouched items, such as endscrapers, *déjetés* burins, borers, pointed, notched, or truncated blades, backed blades and bladelets, and few Gravette points. Although the lithic collections are more numerous and considerably richer (Tables 2–5, Fig. 4), they display no dramatic changes in what the assemblages’ structure is concerned: more than half of all studied collections are flakes, while cores, and cortical and rejuvenation products represent only 4.49%. Apparently, the same pattern of artifact representation governs the Gravettian reduction sequence, with one striking peculiarity residing in the preeminence of menilith and Cretaceous flint as preferred raw materials (over 70% of the collection), and also one new feature within the group of retouched items, namely the presence of backed blades and bladelets.

For what is worth, not only the distinction between Aurignacian and Gravettian layers seems highly artificial, enjoying little, if any, technological support, but the Aurignacian labeling of some lithic collection seemed to have insufficient empirical and theoretical basis, other than the fact that these assemblages preceded the backed implements (diagnostic for the Gravettian) occurrences. With the exception of several bladelet cores from Dârțu Aurignacian layer 1, showing dorsal reduction before abandoning, no typical Aurignacian

³¹ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998; M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziak, op. cit. (n. 2), 1996.

³² V. Chirica, I. Borziak, op. cit. (n. 2), 2009, p. 291.

³³ L. Steguweit, M. Cărciumaru, M. Anghelinu, L. Niță, op. cit. (n. 29), 2009. The inventory presented in Tables 2–5 represents 75.25% of the published lithic material (Al. Păunescu, op. cit. [n. 2], 1998).

implements (e.g. intensively retouched blades/knives, marginally retouched bladelets) or carinated (bladelet cores) were recorded. Functional differences (i.e. nature, intensity, and duration of occupation) could easily account for all the differences noticed.

6. RECENT EXCAVATIONS

The conclusions reached by the study above were about to be partially confirmed through the reassessment of several archeological and geological sequences already excavated in previous stages of research (Poiana Cireșului-Piatra Neamț, Ceahlău-Dârțu, and Bistricioara-Lutărie). New details were added after the identification and excavations undertaken at two nearby settlements at Bistricioara (Bistricioara-Lutărie III, Bistricioara-Shore). Due to budget limits and careful but time-consuming excavation and recording methodology, the new researches affected tiny surfaces in comparison to the areas excavated before. However, their results suffice in challenging previous knowledge on the Bistrița UP. They also allow asking new questions to be answered by further researches.

6.1. Poiana Cireșului-Piatra Neamț

The researches undertaken since 1998 at Poiana Cireșului by a team led by M. Cârțumaru offered a considerable amount of data, at present extensively published³⁴. Consequently, in the following we shall provide only a brief presentation of the most relevant results.

In contrast to the information available after the first stage of research, both the geological archive and the cultural content of the settlement at Poiana Cireșului proved much more complex, although the systematic excavations uncovered only the upper part (around 4 m) of the loessic sequence (c. 8 m in depth) documented through drillings. The upper part of the geological archive includes five major stratigraphical units: 1 – Holocene pale brown soil (cambisol); 2 – yellow Late Glacial carbonate free loess layer; 3 – compact, decalcified light reddish brown gelistagnic cambisol; 4 – heavily carbonated clay-loessic light olive layer; 5 – calcic olive sandy-loessic layer. Several other weak humic episodes were also recorded through drilling in the lower part.

The Paleolithic cultural sequence recorded through excavation comprises two Epigravettian and two Gravettian layers. While the first Epigravettian layer (in geological unit 2) mixed with post-Paleolithic remains is yet undated, the second (found in geological unit 4) provided several AMS ages converging around 20 ka BP (Table 1). The latter delivered an undistinguishable (so far) succession of at least three occupational episodes, which ensued the scattering and mixing of more than 6,000 lithic items, over 14,000 well-preserved faunal remains, mostly reindeer, and also an important collection of organic industry tools and weapons, Miocene fossils, resin and ochre fragments.

The first Gravettian layer (1) lies at the contact between the geological units (4) and (5) and offered a small lithic assemblage, a few dispersed combustion traces and poorly preserved unidentifiable faunal remains. Three radiocarbon samples point to a chronology revolving around 25 ka BP (Table 1).

The second Gravettian layer (Gravettian 2) was recorded in the stratigraphical unit (5). Several AMS samples indicate a chronology in excess of 26 ka BP, with the oldest reaching 27.3 (Table 1). The layer offered a rich lithic assemblage, together with a few poorly preserved faunal remains, 12 perforated shells, all in connection to a partially excavated habitation structure. Another possible occupation layer (5 lithic items including 2 endscrapers) was recorded c. 2 m below, in the same stratigraphical unit (5), during profile cleaning.

In brief, partially due to colluvial accumulation, the settlement at Poiana Cireșului preserves a long geological archive and a rich archaeological succession. Contrary to the archives in the Ceahlău Basin, the cultural layers here are stratigraphically clearly segregated and their succession bolstered by a coherent chronological support. Most importantly for our purposes here, Poiana Cireșului documents a certain Gravettian presence in the Bistrița area around 27 ka BP.

³⁴ M. Cârțumaru, M. Anghelinu, L. Steguweit, L. Niță, L. Fontana, A. Brugère, U. Hambach, M. Mărgărit, V. Dumitrașcu, M. Cosac, F. Dumitru, O. Cârțina, *The Upper Paleolithic site from Poiana Cireșului, Piatra Neamț (Eastern Romania). Recent results*, in *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 36, 2006, pp. 319–331; M. Cârțumaru, M. Anghelinu, G. Lucas, L. Niță, L. Steguweit, M. Mărgărit, L. Fontana, A. Brugère, V. Dumitrașcu, U. Hambach, M. Cosac, O. Cârțina, F. Dumitru, *Șantierul paleolitic de la Poiana Cireșului (Piatra Neamț). O sinteză a rezultatelor recente*, in *Materiale și Cercetări Arheologice*, S. N. II (2000–2006), 2007, pp. 5–32; M. Cârțumaru, M. Anghelinu, L. Niță, M. Mărgărit, V. Dumitrașcu, F. Dumitru, M. Cosac, O. Cârțina, *A cold season occupation during the LGM. The Early Epigravettian from Poiana Cireșului (județul Neamț, Northeastern Romania)*, in *Acta Archaeologica Carpatica*, XLII–XLIII, 2007–2008, pp. 27–58; L. Steguweit, M. Cârțumaru, M. Anghelinu, L. Niță, op. cit. (n. 29), 2009.

6.2. Ceahlău-Dârțu

The rich cultural succession recorded during earlier research stages at Dârțu recommended the settlement as a good candidate for a chrono-cultural reevaluation, including AMS and magnetic susceptibility sampling. As the last series of samples are currently under study, our presentation will resume to a renewed geological description combined with a discussion on the AMS results.

As the settlement's surface was virtually exhausted by previous excavations, we limited our reevaluation to a small survey trench (2 sqm), opened in 2006 and located in the northwestern part of the perimeter previously excavated. Accidentally, in the absence of accurate topographical landmarks for the limits of earlier excavations, our trench partially overlapped Al. Păunescu's trench 37³⁵.

Above the terrace gravel, the geological archive comprises seven deposits (Fig. 5.1): (1) 0–0.10 m – AH (erosion remnant of recent cambisol); (2) 0.10–0.48 m – yellow-grey carbonate-free silt, with increase of ferric oxides in its lower part; (3) 0.48–0.58 m – marbled, mottled transition silt/clay; (4) 0.58–0.72 m – yellow-grayish clayey loess; (5) 0.72–1.28 m – reddish-brown carbonate-free gelistagnic cambisol stained with manganese and ferric oxides, with polyhedral structure and laminated in its lower part; (6) 1.28–2.18 m – grey-yellow heavily carbonated clayey loess, with pseudo-mycelian structure; (7) 2.18–2.30 m – reddish-brown loamy sandy soil, with crumbly texture, mixed with sporadic pebbles; 2 isolated charcoal fragments found at the lowermost part of the deposit were dated (AMS samples Erl-9971: 30,772±643 BP and Erl-12165: 35,775±408 BP); (8) 2.30–2.50 m – pure gravel, sandy matrix, rich in mica.

Unfortunately, except 3 menilith flakes and 2 bone fragments found in unit 6, at 1.88 cm in depth, any other archaeological finds were completely missing. Therefore, any correlation between the radiocarbon dates and the archaeological layers stands entirely on the old description of the cultural succession, ideally in the neighboring trench 37. Surprisingly, despite the obvious overlap, the connection was difficult to make because Al. Păunescu's unusual way of presenting the results, with a single main profile and a selective topographic presentation of 'cultural layers'. Thus, the actual content of each trench is discussed only in relation to the existence/absence of pre-defined cultural horizons. In the particular case of trench 37, it appears that only the second 'Aurignacian' layer was identified on a comparable depth. Taking the main profile as a proxy, this layer was recorded above the 2 m boundary, most likely in connection to the few archaeological items identified in our trench. An alternative possibility, given the isolation of trench 37 and the likely intra-site topographic variations, is the wrong identification of the archaeological layer as 'second Aurignacian' instead of 'first Aurignacian'. Whatever the case, all across the settlement, the 'Aurignacian' layers occur in geological unit (6), while the radiocarbon samples were taken from the boundary separating unit (6) and (7) and from unit (7), respectively. As stray finds, the charcoals may not be related to anthropic activity; if they indeed were, the upper sample at least (30.7 ka BP) may have been displaced from the cultural layer above. If one resists speculations, however, the relevance of the ages obtained refers only to the chronology of the geological archive.

6.3. Bistricioara-Lutărie I

The settlement at Bistricioara-Lutărie I was the focus of a more intensive reevaluation and fortunately delivered more conclusive results. Two survey trenches were opened in 2006 (S1 – 2 sqm) and 2007, respectively (S2 – 9 sqm). They were both located in the northwestern part of the perimeter excavated between 1950 and 1986. Once more, our S1 obliquely (and partially) overlapped Al. Păunescu's cassette A³⁶. S2 expanded S1 to the north. It is worth noticing that all radiocarbon samples were taken from S1 (2006), the extension of the excavation in the following year aiming at clarifying their archaeological context. A series of geomagnetic and OSL samples currently under study were also taken from the eastern profile of S2 (2007).

The stratigraphical column includes seven deposits overlaying the terrace gravel (Fig. 5.2): (1) 0–0.25 m – AP horizon, perturbed by agriculture; (2) 0.25–0.45 m – yellow-grey carbonate-free silt, marbled in the lower part, with bioturbations from 0.35 m downward; (3) 0.45–1.35 m – reddish-brown carbonate-free gelistagnic cambisol, stained with manganese and ferric oxides (0.45–0.70 m – polyhedral structures); (4) 0.70/0.80–1.00 m – red/brown-grey marbled pure silt (2 radiocarbon dates, samples Erl-11854: 21,541±155 BP and Erl-12164: 22,181±112 BP); (5) 1.00–1.35 m – silt with coarser grain size (two hearths found at 1.34 m in depth provided charcoal samples Erl-11855: 24,396±192 BP, Erl-9967: 24,370±300 BP and Erl-9968: 24,213±299 BP); (6) 1.35–1.95 m – gray-brownish heavily carbonated clayey loess, with pseudo-mycelian structures, and single

³⁵ Al. Păunescu, op. cit. (n. 3), 1998, p. 193.

³⁶ Al. Păunescu, op. cit. (n. 3), 1998, p.121.

small pebbles; within the deposit, two large combustion areas found at 1.70 m (Erl-9970: 26,869 $\pm$ 447 BP) and 1.80 m deep (Erl-9969: 28,069 $\pm$ 452 BP) provided charcoals; (7) 1.95-2.18 m – increase of brownish reworked loess, reddish brown loamy sandy soil, with crumbly texture and sporadic pebbles; (8) 2.18 m – pure gravel, sandy matrix rich in mica.

Except charcoal and unidentifiable small bone fragments, no organic material was recorded. However, the lithic collection recovered is rich and diversified, reaching to 2654 items, which were assigned to two archaeological horizons.

Layer 1 gathers 1626 scattered lithic items (Table 6) recovered from geological units 2–3, as recommended by two cases of conjoining separate fragments (Figs. 6, 7). The extended depth of this archaeological horizon needs to be explained by the severe bioturbation of the deposit, determined both by the recent soil and by the cambisol (unit 3) overwriting the upper part of unit 4. Because of differential erosion due to the neighboring ravine to the east, post-depositional lateral and vertical movement of artifacts was also noticed. Therefore, the radiocarbon dates (21 and 22 ka BP) obviously certify only the oldest date of this occupational stage, which possibly contains bioturbated later living floors.

Although likely affected in tiny amounts by contamination from unit 2, the collection's homogenous aspect is undisputable. The raw material categories used are mainly menilith, Cretaceous flint, sandstone, and black schist, with opal, jasper and other varieties of flint accounting for less than 7%. The laminar production optimally exploits cores with several striking platforms and flaking surfaces; their rejuvenation occurred in different stages of the reduction sequence, given the various length and width values of the crested blades, the core tablets, the cortical flakes and blades. The discarded cores exhibit flaking surfaces of diverse length (25–35 mm for the Cretaceous flint, 40–50 mm for the menilith) and width values (18–25 mm for the Cretaceous flint, 30–40 mm for the menilith). The last detachments appear to be blades, bladelets, and also hinged flakes. Sometimes, one of the cores' edges shows a crested adjustment. Most of the blanks are fragmented, trapezoidal cross-section, 12–17 mm/20–25 mm wide blades, and rectilinear or twisted, 4–7 mm/8–11 mm wide bladelets, showing flat or faceted butts, and scarred bulbs of percussion, consistent with the use of hard hammer percussion.

The toolkit includes dihedral and *déjeté* burins using 19–23/31–35 mm wide laminar blanks, from which one or several burins spalls were distally or proximally removed; 33–39 mm long and 26–30 mm wide end-scrapers, with accidental removals affecting both the proximal as well as the distal end of the pieces; notched, truncated, and marginally retouched blades and bladelets; one backed blade; several 5–9 mm wide and 3–5 mm thick fragmented backed bladelets, and a single fragmented jasper Gravette point. There is no clear-cut indication of a particular blank selection within the retouched bladelets group, given their diverse morphology: straight, concave, or twisted profiles, trapezoidal or triangular cross-section. The content of the collection clearly points to a late Gravettian tradition, an interpretation that fits both the radiocarbon dates from the lower part, but also the content of the old collections recovered in the same stratigraphical context.

Layer 2 consists of 1028 lithic items coming from stratigraphical units 3–4, and also illustrating two cases of conjoining different fragments (Fig. 8). The raw material main categories are the same as for the layer above; few isolated jasper blades and flakes, and the quartzite and schist slabs represent little more than 11%. The laminar production is somehow scarcely defined, based on the presence of a single menilith core, with two opposite striking platforms, and 28 mm long, 31 mm wide detachment surfaces. There are also few menilith and flint rejuvenation products, like fragmented crested blades and bladelets. The laminar blanks include mostly straight or concave profile, 12–18 mm/ 20–25 mm wide fragmented blades and straight profile, 3–6 mm/ 8–11 mm wide bladelets. The blades show scarred bulbs of percussion, and flat or disfigured butts. The toolkit comprises mostly endscrapers using unretouched 21–25 mm/36–41 mm long and 18–20 mm/25–30 mm wide laminar blanks. A *déjeté* burin, a directly, continuously retouched blade, a backed bladelet, and several marginally retouched bladelets were also recorded.

Although the identity of the geological archives and archaeological successions at Bistricioara I and II was strongly emphasized by previous researchers³⁷, the only available profile drawing originates at Bistricioara-Lutărie II. According to the initial descriptions, our first lithic sample belongs to the 'Late Gravettian', with the two recent AMS dates (21.5–22 ka BP) reinforcing such an attribution, while the second assemblage stratigraphically corresponds to the 'Lower'/'Middle' Gravettian, now solidly dated around 24 ka BP.

Unfortunately, much like at Dârțu, except a few sandstone flakes, no conclusive archaeological contexts were directly found in S2 to elaborate on cultural attribution of the 26 and 28 ka BP dates. Any extrapolation remains tentative. According to the original profile, however, the depth and the geological context of the first

³⁷ Al. Păunescu, op. cit. (n. 3), 1998, p. 120.

sample (lowermost part of unit 6) correspond well to the position of the ‘Aurignacian’ level. According to the better topographical image obtained in S2 (2007), the sample Erl-9969: 28,069 $\pm$ 452 BP belongs to a large burnt area which provided no other archaeological remains. A similar situation, attributed to a massive natural fire, was actually recorded at Bistricioara-Lutărie I during previous excavations by Al. Păunescu³⁸, but also in the southern perimeter at Dârțu and, more recently, in the lower part of the profile at Bistricioara-Lutărie III (see below). Interestingly, according to the previous excavators, the traces of natural fire at Dârțu stratigraphically matched the depths of the Aurignacian I and II layers recorded in the northwestern perimeter. If the same event was involved, then the sample at Bistricioara indirectly provides a chronological proxy for the ‘Aurignacian’ at Dârțu. However, the older ages obtained from the lower part of the deposit here make this extrapolation unsecure.

As a general observation, in spite of the small surface excavated, our field observations and more accurate recording system suggest that the layers’ distinction practiced before, which explicitly used hearth layers as main criteria, was seriously flawed and resulted in rather ‘ideal’ descriptions, particularly true in the case of correlation attempts between distant spots. In part, this situation may explain the resulting contradictory absolute chronology. Moreover, no archaeological sterile could have been identified in the upper part of the deposit, as scattered lithics were recorded all along the sequence. The reddish soil (unit 3) long thought to be archaeologically sterile gives a case at point. In fact, its prismatic structure renders the noticing of artifacts quite difficult, particularly if heavy tools are used.

6.4. *Bistricioara-Lutărie III*

The settlement was first identified in 2007 on a lower Bistrița terrace (16–18m), about 200 m to the NE from Bistricioara-Lutărie I, in the form of a remnant, eroded wall, bearing traces of fire and scattered lithics. An unknown portion of the settlement was already destroyed by clay exploitation, which further fastened the erosion of the profile. The excavation in 2008 started by cleaning the exposed wall; additionally, an 8 m long and 1.5 m wide trench was opened, following profile’s rough orientation on NW–SE direction. Unfortunately, by 2011, the remaining portion of the profile was completely destroyed by clay extraction.

The geological sequence stands in a ca. 2.8 m thick loess-like deposit covering the terrace gravels (Fig. 5. 3): Holocene recent cambisol (unit 1), yellow dusty loess (unit 2), reddish soil, with prismatic structure (unit 3), yellow-reddish loess-like deposit (unit 4), grey loess-like deposit, more clayish in the lower part (unit 5), redeposited loess, with sandy texture, small pebble lenses, and ferric-manganic stains (unit 6), sandy deposit mixed with terrace gravel (unit 7). Much like at Bistricioara-Lutărie I, consistent traces of fire lacking associated archaeological material were recorded in the upper part of unit (6), between 165 and 175 cm in depth.

The second geological unit hosting the first archaeological horizon is heavily disturbed; the lithic assemblage here could be described as a short Late Epigravettian episode, mostly consisting of indefinite items and flakes, a small production of more or less standardized blades and bladelets, and a toolkit of retouched blades and bladelets, also comprising a few endscrapers, burins, and one isolated double borer.

The main archaeological layer (Table 7, Figs. 9–11) belongs to a 19 ka BP Old Epigravettian occupation; much like the previous one, it lacks faunal remains. The lithic assemblage reflects a rather even distribution between different raw material types like homogenous sandstone and good quality menilith and flint, with a strong representation of debitage by-products (cores, flakes, cortical and rejuvenation products, etc.), and low formal tools (slightly over 4%) and laminar blanks percentages (slightly under 23%). The formal tools group includes few endscrapers and burins, numerous retouched blades and backed bladelets. The laminar blanks exhibit variable size values, as is also the case of cortical flakes and rejuvenation products (crested blades, core tablets), probably originating from different stages of the reduction sequences. Usually, the average size values recorded for blades and bladelets (9–11/15–23 mm of width) match the ones recorded for the laminar negatives visible on the cores’ detachment surfaces, which is also true even for the few complete specimens (around 34–40 mm of length). Given the fact that there are some cortical specimens with lengths exceeding 70 mm, one can speculate on the absence of the blanks originating from the middle stages of the reduction sequence (export, different and yet unexcavated area for use and abandon?).

6.5. *Bistricioara ‘La Mal’ (Shore)*

The settlement was first identified in 2007 in the close proximity of Bistricioara III (cca. 50 m to NE). Both its location on a lower Bistrița terrace (5–7m) and the geological and archaeological situation

³⁸ Al. Păunescu, op. cit. (n. 3), 1998, pp. 122–123.

recommended a different identification name. Given its location on the shore and due to the level variations of the Izvorul Muntelui Lake, the settlement's area is frequently flooded; a situation which so far limited systematic researches and continually destroys the upper part of the archaeological and geological sequence.

A small survey trench (2 sqm) made in 2007 was followed by a wider but shallow extension of the excavation (8 sqm) in 2008, which explored only the upper part (30 cm on average) of the sequence. The 2011 campaign benefited from shallow waters, therefore a deeper knowledge of the geological archive and settlement's extension is now available. Apart from extending the previous excavated area with additional 3 sqm, and a throughout verification of the deep geological sequence, three distant survey trenches (1 sqm each) were made. The settlement's original extension to the east, towards the lake, remains unknown. However, a portion of at least 15 m long and 4 m wide approximately oriented on the north-south direction is still available for future researches. A large surface collection has been recovered, likely coming from the upper cultural layer, located virtually on surface, under the recent lake alluvium. The excavations between 2007 and 2011 also provided a rich toolkit.

The upper part of stratigraphical column (Fig. 5.4) identified in 2007 and now partially destroyed included three deposits: (1) 0.32–0.70 m – yellow-grayish sandy loess, with thin sand lenses, laminated sedimentation (radiocarbon sample Erl-11856 from a 0.35 m deep hearth); (2) 0.70–0.80 m – a thin lens of sand and fine gravel; (3) 0.80–1.40 m – gray sandy loess, with patches of coarser sand (radiocarbon sample Erl-11857 from a 1.00 m deep disseminated charcoal horizon). The lower part of the sequence, which reaches to about 3.5 m total depth to the terrace gravel, proved to be archaeologically sterile. The sedimentary matrix is quite homogenous silt, interrupted by thin light blue clayish lenses with ferric-manganic accumulations in the lower parts, and likely associated to repeated water logging.

Three cultural layers were defined in 2007, between 0.32–0.50 m (Layer 1), 0.75–0.97 m (Layer 2), and 1.04–1.11 m (Layer 3). Recent stratigraphical observations support now a different interpretation of the lowermost layers, most likely belonging to a single occupational phase, affected by post-depositional phenomena, possibly ancient floods. Therefore, the related toolkit can be treated as a whole. In any case, the resulting assemblage is still too small to allow a more accurate description: 65 mm/87 mm long and 26 mm/38 mm wide menilith crested blades, and also flint and opal rejuvenation products, flakes, blades, bladelets, retouched or truncated blades, and one burin. While most of the laminar blanks are 20–25 mm wide, some of the flint blanks are 13–15 mm wide, which might indicate either a more intense exploitation of this type of raw material, or the practice of a distinct operational sequence, aimed at producing slender blanks.

The main cultural layer (1) consists of 6 distinct, superimposed hearths and burnt soil areas, clearly identified in the dry profile in 2007, together with many small bone fragments and knapping debris. Because of the small excavated surface and the obviously mechanical mixing of the lithic toolkits, the industry (including the surface finds in 2007–2011) is treated as a whole.

The lithic collection (Table 8, Figs. 12–17) comprises 6956 items, with almost 74% of flakes and indefinite items, and also more than 80% of menilith and Cretaceous flint.

Among the rejuvenation products there are cortical and semi-cortical blades, and also crested blades removed during several distinct stages of the reduction sequence. The exhausted cores and core fragments exhibit several striking platforms and 25–31/34–40/48–57 mm long, 12–18/21–26 mm wide debitage surfaces. The straight or concave profile blades and bladelets make up for ca 18% of the collection, exhibiting flat or irregular butts, and hard hammer stigmata on the bulb of percussion. The toolkit includes endscrapers using all sorts of blanks, from straight retouched or unretouched blades, to crested and cortical blades and even core tablets; there are also a few truncation burins and burins on a break, some truncated, notched and marginally retouched blades; menilith and Cretaceous flint retouched and backed bladelets, and also 3–6 mm wide and 2–3 mm thick menilith *microgravettes* clearly dominate the formal tools group.

About 100 remains bone finds were recovered from this layer, mostly during wet sieving. The level of fragmentation is extremely high, most pieces exceeding rarely 2 cm. The majority of fragments are less than 1 cm, which made impossible an accurate determination at species level. They could only be assigned to animal class sizes. The white colored bones are intensely burnt. Continued heating has oxidized the carbon and left the bones with a chalky consistence³⁹. All fragments come from mammals and they can be separated in two size categories: medium (reindeer type) and large (horse and bison type). Within the medium size class (more than 90 % of the remains), reindeer is most probably present with some molar fragments, a mandible fragment,

³⁹ C. K. Brain, *The Hunters or the Hunted? An Introduction to African Cave Taphonomy*, University of Chicago Press, Chicago, 1981; M. Stiner, S. Kuhn, S. Weiner, O. Bar-Yosef, *Differential burning, recrystallization, and fragmentation of archaeological bone*, in *Journal of Archaeological Science*, 22, 1995, pp. 223–237.

distal femur fragments, metatarsal shafts and a proximal metatarsus. The majority of the unidentifiable material can be also attributed to this size class (long bone shaft fragments, flat bone fragments, rib fragments). Less than 10% of the total number of remains belongs to the large mammals' size class (long bone shaft fragments, one of them possibly from a tibia). Some of the fragments exhibits green fractures that may indicate bone breakage for marrow extraction.

To sum up, the collection exhibits small percentages of retouched items – little over 3% –, and high percentages of knapping and retooling (?) by-products, offering the image of a large (maybe up to 30 sqm) area of mixed functionality: debitage and rejuvenation activities, discard of an unknown quantity of organic remains, all more or less circling or partially overlapping a repeatedly activated combustion area.

7. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

7.1. Preliminaries

Before moving to a deeper evaluation of the implications brought about by recent results, several general considerations are required, which will give first clues for explaining the noticeable dissimilarities between previous framework(s) and the information gathered in the last decade.

The initial rescue project in the Ceahlău Basin was indeed a *tour de force* for the young by then Romanian Paleolithic archaeology. The interdisciplinary involvement, the amount of work and the quality of results were truly impressive for the day's standards. Both the amplitude of the project and many of its outcomes have actually remained unchallenged to present days. We are now, however, in a very distant point in time and therefore in the fortuitous position of noticing several aspects paradigmatically disregarded by archeological theory and practice several decades ago.

First, one should notice the obvious autochtonist tone of many of the narratives quoted above⁴⁰. Contrasting to the acknowledged mobility of the UP communities involved, the description of the cultural succession strongly pointed towards a locally-based evolutionary bias. This mild and vague version of cultural evolutionism was actually quite widespread in the archaeological publications of that time, outcompeting by far existing Marxist alternatives⁴¹.

An incessant competition with a changing environment seems to have provided the main challenge for humans living in the Ice Age⁴². Consequently, general explanations were built on correlations between the Pleistocene climatic cycles and the Paleolithic 'cultures'. Interestingly enough, however, they were also highly contrasting, with both cold and warm episodes considered as favorable to human presence in the area⁴³.

Adaptation *per se* has never been, however, the key topic of Romanian Paleolithic research. The immediate analytic focus was on the lithic tools, understood as double material indexes of both adaptation *and* patterned traditions. The selective recovery and the qualitative description of the toolkits made their cultural reconstructions a highly personal matter and eventually impeded a better integration of their own results in a wider scientific circuit. Rough excavation techniques blended with coarse recording systems fixed mostly on the vertical stratigraphy served in providing quite unproblematic, coherent archaeological successions.

Methodological developments took place, nevertheless. Switching from mainly qualitative descriptions, self-generated evolutionary patterns and Alpine geochronology to increasingly quantitative approaches, regional cultural connections and local geochronologies marked significant improvements. However, their success was limited. In spite of its superficial appeal, the Bordes method, widely adopted from 1970 on, brought fewer changes than expected. As shown before, it only led to more complicated, but often meaningless inner divisions of the already acknowledged technocomplexes. Similarly, the constant lack of

⁴⁰ The only exception came from F. Mogoșanu, who clearly connected the Bistrița UP sequence to larger population movements (F. Mogoșanu, op. cit. [n. 25], 1986).

⁴¹ M. Anghelinu, *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2003; idem, *O paleontologie a „omului etern”: arheologia paleoliticului în România*, in *Cercetări Arheologice*, XIII, 2006, pp. 135–158.

⁴² C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Oamenii din vârsta veche a pietrei: epoca paleolitică în România*, Ed. Științifică, Buc., 1965.

⁴³ The initial synthesis explained the Paleolithic presence on the Bistrița in connection to the cold environment biomass (C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Fl. Mogoșanu, 1966, op. cit. n. 1). In later works it appears that warmer episodes were generally favourable to human presence (Al. Păunescu, E. Cârțumaru, M. Cârțumaru, P. Vasilescu, op. cit. [n. 20], 1977).

specialists in environmental studies left the studies of Pleistocene paleoclimate to individual initiatives, while robust inter-regional correlations, through convergent use of different analytic methods, remained rare.

Obviously, many of the observations above concern Romanian Paleolithic research as a whole. However, few areas and topics focused these aspects as powerfully as the Bistrița Paleolithic had. At least in this micro-region, the inherited picture was one of an ideal Paleolithic cultural progression, increasingly alien not only from the hints provided by hunter-gatherers' ethnography, but also from the evolutionary patterns documented in the same chronological spans in areas nearby.

The understanding of the Bistrița settlements' typology is quite relevant for the first issue. Based on the general size of the toolkits and on qualitative remarks on the hearths' shape or thickness, straight inferences were made, regarding the duration of occupations, including the 'sedentary' or 'semi-sedentary' nature of Paleolithic habitations⁴⁴. Obviously, there are many variables which were not taken into account, not to mention the lack of accurate topographical recordings. A more suggestive alternative actually offered the archeozoologist Al. Bolomey who used the faunal data from Buda, Lespezi and Poiana Cireșului to suggest a seasonal connection between the Gravettian layers along the Bistrița. In her view, the Late Gravettian settlements pattern was resulting from logistic movements connected to herbivores' seasonal migrations. Although reasonable, the hypothesis ended largely ignored in later archaeological interpretations⁴⁵.

We are currently far from being able to elaborate on the definitely crucial issues of UP economic or mobility patterns along the Bistrița. The scope of this paper is narrower and therefore these topics will be left for the future researches we envisage in the area, and hopefully to a more consistent empirical support. However, several observations regarding inter-assemblages variability, chronology and inter-regional correlations can provide a fresh starting point.

7.2. Towards a new chrono-cultural framework: looking around

A useful step in breaking away from the isolation of the Bistrița UP sequence is to look around for appropriate geochronological and archeological landmarks. Fortunately, as the researches in the last two decades revealed, several options are now available.

Although dense, the UP cluster of settlements on the Bistrița represents only a tiny part in the regional picture of the Aurignacian and Gravettian/Epigravettian technocomplexes in Eastern Romania and Moldavia. For the latter in particular, more than 500 settlements are currently known between the Carpathians and Dniestr River⁴⁶ and about 150 between the Carpathians and the Prut⁴⁷. Many authors consider this large Gravettian phenomenon different enough from both the Moravian Pavlovian and the more Eastern located Kostenkian in order to deserve a special name (e.g. 'Molodovian')⁴⁸. Various inner chronological divisions have also been proposed in the last decades, with the Epigravettian, Dniestr or Molodova-Cosăuți-Cotu Miculinți cultures standing for the post-LGM changes experienced by the ancestral Gravettian basis⁴⁹. In contrast, Aurignacian occurrences are rare (e.g. Mitoc-Malul Galben, Corpaci-Măs), particularly if a more austere definition is favored (i.e. bladelet production from carinated cores, Aurignacian intensively retouched blades, Dufour bladelets, specific organic industry and, most importantly, a chronological range between 36–28 ka BP).

Contrary to the less expressive geological archives on the Bistrița, the Prut and Dniestr loessic sequences also offered a much more complete picture of the Late Pleistocene environmental changes in Eastern Romania and Moldavia⁵⁰. A better state of preservation of the archaeological contexts and an intensive absolute dating campaign allowed for a more accurate reconstruction of the UP dynamics in settlements like Mitoc-Malul

⁴⁴ Al. Păunescu, E. Cârcișmaru, M. Cârcișmaru, P. Vasilescu, op. cit. (n. 20), 1977.

⁴⁵ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

⁴⁶ P. Noiret, *Le Gravettien de Moldavie*, in *Paléo*, 19, 2007, pp. 159–180.

⁴⁷ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998; V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 2), 2009.

⁴⁸ P. Noiret, op. cit. (n. 46), 2007; J. K. Kozłowski, *Le Gravettien du Nord des Carpathes et des Sudetes*, in *Paléo*, 19, 2007, pp. 221–242. The faunal collections of most 'Molodovian' settlements support summer and autumn seasonal and short, palimpsest occupations (i.e. no large aggregation settlements similar to the Pavlovian were recorded).

⁴⁹ V. Chirica, I. Borziac, op. cit. (n. 2), 2009; M. Otte, P. Noiret, *Évolution du Gravettien au moyen Danube*, in *The Gravettian along the Danube* (eds. J. A. Svoboda, L. Sedlachkova), Actes du Colloque de Mikulov (20–21 novembre 2002), The Dolni Vestonice Studies 11, Brno, Institute of Archaeology, 2004, pp. 8–32.

⁵⁰ P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in *The Gravettian along the Danube* (eds. J. A. Svoboda, L. Sedlachkova), Actes du Colloque de Mikulov (20–21 novembre 2002), The Dolni Vestonice Studies 11, Brno, Institute of Archaeology, 2004, pp. 33–57.

Galben, Molodova or Cosăuți. Obviously, there is no *a priori* reason to extrapolate any of these data to a rather remote area such as the Ceahlău Basin. Local ecological circumstances and an autonomous cultural trajectory could have been involved. However, there are actually solid reasons to rely heavily on Eastern data.

First of all, before having a comparable local chrono-cultural framework, the litho-stratigraphical sequences mentioned above are by far the closest geochronological and archeological landmarks which also benefit from a robust AMS radiocarbon support. Apart from this pragmatic opportunity, the mutual exchange of raw materials between the Bistrița and Prut areas (Cretaceous flint, black schist from Audia deposits, menilith – the latter exclusively present in Eastern Carpathians) well-documented from the early Gravettian stages on⁵¹, the acknowledged UP mobility and extension of demographic networks provide additional grounds to seriously consider the cultural connections between the two areas as consistent and long-lived. Therefore, the following chrono-cultural framework will be unequivocally built on analogies with long sequences on Prut and Dniestr.

7.3. Settlement patterns and inter-assembly variability

On a general view, all cultural layers along the Bistrița display common features to the Eastern-located UP settlements: shallow, oval or rounded hearths, usually lacking additional protection and likely related to light shelters (huts, tents). The selection of habitat locations is impressively homogenous in both time and space, with precisely the same spots being repeatedly selected several millennia later. Although attractive, the hypothesis of a narrow understood ‘tradition’ in explaining this bias is implausible when projected against the actual time span involved. This recurrence points to rather limited topographical options and/or similar pragmatic criteria for settlement choice. Indirectly, however, such a homogenous settlement pattern also suggests that the main cycles of human presence benefited from quite similar landscape features and comparable environmental settings.

Taken at face value and measured against the huge volume of excavated sediment, even the richest toolkits recovered from Bistrița settlements apparently point to low intensity, short-term seasonal occupations and hence to a constantly high mobility. Only some Epigravettian settlements (e.g. Poiana Cireșului, Bistricioara ‘La Mal’) leave the impression of some longer occupations, but the recurrent use of the same locales leading to stratigraphically undistinguishable living floors is well documented in both cases. However, it is by no accident that both settlements were excavated in recent years. It is our impression that the use of modern recovery techniques (particularly wet sieving) contributed massively to their dissimilar status.

To strengthen our argument, we propose a simple, but eloquent experiment. One can compare the 2654 items recovered at Bistricioara-Lutărie I in 2007 from about 17 cubic meters of excavated sediment with the lithic density resulting from all previous excavations taken together. Despite using only dry sieving in 2007, the results show an average of 156 items per cubic meter. According to published data, all previous excavations recovered 8223 items from approximately 567 cubic meters excavated (to an average depth of only 2 m, which is likely an underestimation)⁵². The result is telling: 14.5 artifacts per cubic meter, that is, more than ten times smaller! Taken separately Bistricioara-Lutărie I spot, admittedly displaying a weaker density, the resulting average of previous excavations is 2.76 lithics per cubic meter, while Bistricioara-Lutărie II apparently contained around 20 artifacts per cubic meter. In order to reduce the possible noise due to high topographical variations in density across the entire settlement, we replicate the same calculation in the case of the neighboring cassette A, comparable in size (9 sqm) to our trench II. The result is more than expressive: 2.7 lithic artifacts per cubic meter!

Unfortunately, the previously recovered assemblages are not only dramatically smaller, but highly selective as well. The percentage of formal tools/retouched items in most Bistrița assemblages recovered during first excavation stages revolves around 10%. For instance, at Bistricioara-Lutărie, the amount of formal tools varies between 7.15 (layer 3) and 20.12 (layer 6), with intermediate values for the others: 8.48 (layer 1), 10.98 (layer 2), 9.15 (layer 4), and 14.78 (layer 5). Significantly, the ratio drops immediately between 2 to 4% in all recently excavated collections, which can reasonably be taken as random samples. The consequences of such selective samples are quite transparent in what the cultural definitions were concerned, particularly when associated to an inaccurate stratigraphical distinction of occupational layers.

The same issues prohibit a clearer differentiation in functional terms between existing assemblages. It is worth stressing, however, that although belonging to distant chronological intervals and locales (c. 30 km as

⁵¹ M. Otte, P. Noiret, op. cit. (n. 49), 2004; V. Chirica, I. Borziak, op. cit. (n. 2), 1996.

⁵² Data compiled from Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

the crow flies separate Poiana Cireșului from Bistricioara) even the toolkits coming from recent excavations (e.g. Poiana Cireșului Gravettian II or Epigravettian II, Bistricioara ‘La Mal’, respectively) do not display major differences in structural terms. A possible explanation is that they had been the object of the same functional noise. Put otherwise, the human presence in these mountain settings was constantly connected to certain seasons/resources. Given the long time span involved, however, it is also likely that the lithics themselves are not actually telling the whole story (see below), all the more as there are solid grounds to infer a complex, logistical adaptation of all hunter-gatherers involved.

In what the latter aspect is concerned, we need to stress a crucial consequence of the selective recovery of retouched tools, namely its effects in the evaluation of UP mobility patterns. As several ethnographically based models⁵³ suggest, residential mobility and logistical mobility leave behind differently structured assemblages. In simple terms, the higher the percentage of curated/retouched items, the more residentially mobile are the communities involved. In contrast, logistical mobility, associated to longer occupation at selected locations and long distance movements of task-oriented groups, leaves behind larger assemblages with less retouched items. Although pragmatically ignoring many important aspects of ancient socio-technical systems (e.g. the actual complexity of composed tools and weapons, hafting systems, local raw material availability etc.), these general rules provide nevertheless reasonable proxies for long-term archaeological palimpsests such as those discussed here.

Applying straightly this approach to previous collections would lead to the counterintuitive conclusion of a generally high residential mobility for all hunter-gatherer groups involved, in spite of their constant and consistent use of exotic raw materials. However, all assemblages recently recovered at Bistricioara⁵⁴, which also cover a large time span (26–13.5 ka BP), much like both larger samples at Poiana Cireșului (Epigravettian II, Gravettian II), firmly point to the opposite direction, which is a logistical organization of economy and mobility and the related, possibly longer duration settlements. In the absence of a sub-millennial chronology, comparable faunal collections and direct inter-assemblage links, tracing the actual content of the strategies used in each stage is currently impossible.

7.4. The updated chronology

A new chronological frame can only be provisional, given the limited amount of available radiocarbon ages, the different methods used and the seemingly imprecise location of certain older samples. As the sample of available ages is too small for a proper statistical treatment, only some qualitative remarks can be currently made. Fortunately, both the lower and the upper boundaries are sustained by recent AMS samples taken in better controlled stratigraphic contexts.

The first directly documented human presence on the Bistrița Valley goes back to at least 27.3 ka, as shown by the downstream settlement at Poiana Cireșului. However, several settlements provided possible hints for older human presences, particularly clear at Poiana Cireșului, where at least one certain cultural layer lays below the Gravettian II.

At Bistricioara-Lutărie I, the evidence is less secure, as our survey trench failed in identifying any associated material to the 28 ka BP sample taken in 2006. However, if our extrapolation is correct, relying on the hypothetically same event at Dârțu, the natural fire at 28 ka BP can effectively mark a *terminus post quem* for most UP occurrences on Bistrița valley but Cetățica I and possibly Dârțu.

The ages obtained at Dârțu unfortunately lack a direct archaeological context. Notwithstanding, even if the tighter chronology based on Bistricioara natural fire is rejected, the 30 ka BP age at minimum provides a maximum age for the deposition of the pseudo-mycelian loess hosting all known ‘Aurignacian’ occurrences. Unfortunately, no new excavations and therefore geological reassessments were undertaken at Cetățica. It is worth reminding, however, that the small assemblage here (layer I) was recovered from within or immediately below the same reddish-brown soil that provided the 30 ka-35 ka BP ages at Ceahlău-Dârțu. Suggesting a tight

⁵³ J. Riel-Salvatore, G. Popescu, M. C. Barton, *Standing at the gates of Europe: human behavior and biogeography in the Southern Carpathians during the Late Pleistocene*, in *Journal of Anthropological Archaeology*, 27, 4, 2008, pp. 399–417. The model was already applied to the Romanian Paleolithic record in the Southern Carpathian caves. Unfortunately, as the Bistrița case overtly suggests, the conclusions reached are threaten by the highly selective nature of the initial database.

⁵⁴ We do not dispose of accurate volumetric data from Poiana Cireșului. However, the published collections support a similar interpretation, that is, a small amount of retouched items at least in larger samples: for the second Epigravettian layer, out of 6295 lithics, only 3.38% represent retouched items, while for the second Gravettian layer, out of 2578 lithics, only 4.53% are retouched.

chronology for the first geological unit covering the terrace gravels on Bistrița middle terraces (the previous Würm I–II soil) is obviously impractical, for the sedimentary matrix can be indefinitely old. It is worth noticing, however, that no less than 3 humic cycles were recorded at Mitoc-Malul Galben between 33 and 35 ka BP⁵⁵.

Assembling previous ages and the new AMS dates, a consistent later human presence is further documented between 26 and 13.7 ka BP, from the southernmost spot at Lespezi to the northernmost at Bistricioara-Lutărie.

Although providing systematically older dates than those obtained through classical method for the same cultural contexts, irrespective of their taxonomical attribution, the new AMS chronology points to a considerably younger time span for the ‘Aurignacian’ and Gravettian layers involved, particularly when measured against prior estimations. No matter how vague or generous were the previous geochronological inferences related to the main loessic unit (Würm II, Ohaba Interstadial Complex), they were simply too old⁵⁶. Consequently, with the effects of percolation, bioturbation and periglacial phenomena like ice wedges (recorded in most profiles and reaching to considerable depths, see Fig. 2) or sampling biases excluded, the thermophile elements need to be correlated to other positive climatic event(s), currently undefined. Any of the positive episodes corresponding to Mitoc-Malul Galben humic cycles MG6 or MG4⁵⁷ appear as possible candidates. Given the severely incomplete nature of the geological archives and the shattered climatic graph of the Upper Pleniglacial, we stay, however, quite pessimistic in what accurate correlations are concerned.

The chronology of the reddish soil separating the Old and the Recent Epigravettian layers remains unknown. If we are to rely on the youngest dates obtained in the underlying cultural layers in the Ceahlău Basin (all classical radiocarbon dates), this soil has to be younger than 16 ka BP. With no *terminus ante quem* available, one can only speculate on the climatic event(s) responsible for such a soil formation. However, if the late Epigravettian occurrences in the Tardiglacial loess above do indeed display a chronology comparable to Bistricioara ‘La Mal’ Epigravettian, its chronological range shrinks between 16 and 14.5 ka BP. Several climatic events particularly well documented at Cosăuți provide possible analogies⁵⁸.

No absolute chronology is available for the ‘Swiderian’ layers. Moreover, their stratigraphical position in the dusty loessic unit below recent soil makes these occurrences chronologically undistinguishable from the ‘Final Gravettian’ (i.e. Epigravettian) finds in the similar unit.

Given the current state of knowledge, any accurate correlation between short-lived paleoclimatic events and human presence on the Bistrița Valley is doomed to speculation. However, as the bioturbation produced by the reddish soil initially attributed to Würm II–III interstadial has simply overwritten previous loess-like deposits and no archaeological layer was deposited during its formation, it implies that C. S. Nicolăescu-Plopșor and co-workers were eventually right: human presence in the area was generally associated to rather cold and not particularly humid climatic settings, favorable to loess deposition. Although scarce, existing faunal (e.g. boreal mollusks) and especially anthracological data point to a similar conclusion. It should be noted that charcoal samples were directly associated to hearths and hence to human choices of firewood. The selection of low caloric coniferous firewood (pine, fir) when better alternatives were available would therefore appear quite surprising. The observation suggests that Paleolithic hunter-gatherers were settling the valley during rather cold episodes, likely in relation to the steppe-tundra biomass they were following. If, as we believe, most habitations involved belong to the Gravettian and Epigravettian (see discussion below), Bistrița makes no exception among Central and Eastern European manifestations of this technocomplex, generally associated to cold environmental settings⁵⁹.

In our view, there is little doubt that Bistrița’s mountainous sector was occupied in separated, possibly sub-millennial cycles, with each occupation stage likely clustered chronologically beyond the resolution of radiocarbon method. Unfortunately, both previous sampling issues and the contrasting results between classical radiocarbon and AMS ages obtained in the same settlement (Bistricioara-Lutărie) seriously limit

⁵⁵ P. Haesaerts, I. Borziak, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, *The East Carpathian loess record: a reference for the Middle and Late Pleniglacial stratigraphy in Central Europe*, in *Quaternaire*, 14, 3, 2003, pp. 163–188.

⁵⁶ A point already clearly made by V. Chirica and I. Borziac (op. cit. [n. 2], 2009).

⁵⁷ P. Haesaerts, I. Borziak, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, op. cit. (n. 55), 2003; P. Haesaerts, I. Borziak, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, op. cit. (n. 50), 2004.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ At Mitoc-Malul Galben, for instance, the 26–20 ka interval, corresponding to a consistent Gravettian presence, is characterized by three episodes of loess accumulations interrupted by two tundra gleys. Both the Old and the late, Tardiglacial Epigravettian layers, missing at Mitoc but better documented at Cosăuți on Dniestr, match cold environmental settings, pointing to an increasingly specialized adaptation to a steppe-tundra biotope (*ibid.*).

chronological inferences. Relying strictly on the AMS ages and the directly associated archeological contexts, the cycles clearly documented both at Poiana Cireșului and Bistricioara-Lutărie (I, III) revolve around 27–24 ka BP (Gravettian) and 20–19 ka BP (Old Epigravettian). Bistricioara-Lutărie I and Bistricioara ‘La Mal’ indicate an intermediate Late Gravettian occurrence around 21–22 ka BP and a late, Tardiglacial Epigravettian around 14.5–13.7 ka BP. However, a quite consistent series of classical radiocarbon dates also support a Gravettian presence around 23 ka BP and an Epigravettian stage around 16–17 ka BP.

7.5. *The cultural sequence updated*

We have now reached the point where a new cultural framework for the Bistrița UP sequence can be sketched. The first well-documented Paleolithic technocomplex on the Bistrița Valley is the Gravettian, already present downstream at Poiana Cireșului by 27.3 ka BP and upstream at Bistricioara-Lutărie I by 26 ka ago. All younger dates available, ranging between 24 and 13.7 ka BP, need to be associated to Late Gravettian/Epigravettian stages.

Neither the analysis of original lithic collections, nor the recent chronological data provide reasonable support for the strong, multilayered Aurignacian presence in the Ceahlău Basin postulated and reiterated in earlier stages of research. Notwithstanding, only several collections proved rich enough for a straightforward elimination of the Aurignacian assignation (Bistricioara-Lutărie I and II, Podiș). The remaining toolkits (Cetățica, Dârțu), are either too small or too inexpressive for an accurate cultural attribution. At least in Dârțu case, both ‘Aurignacian’ collections were recorded into the same sedimentary matrix (greyish, carbonated pseudo-mycelian loess) as the Gravettian in close proximity: Bistricioara-Lutărie, Podiș. Although the initial descriptions remained vague (in the ‘upper’, ‘middle’ or ‘lower’ part of the layer), the profile drawings are not: at best, several centimeters distinguish the ‘Aurignacian’ at Dârțu from what is clearly a Gravettian layer at Bistricioara. In the lack of more accurate stratigraphical recording of cultural layers coupled with new radiocarbon sampling, the issue of the Aurignacian at Dârțu cannot be settled at present.

Using Mitoc-Malul Galben as a landmark for the regional UP cultural succession leaves open the issue of an Aurignacian occurrence on the Bistrița terraces. At Mitoc, the youngest chronology of the Aurignacian reaches 27.4 ka BP, thus leaving a reasonable time window for a similar occurrence on the Bistrița as well, if we take the 30.7 ka BP as a maximum age for the UP in the Ceahlău basin. Obviously, there is no particular reason to consider this 140 km distant settlement as the ‘ideal’ sequence for early UP stages in Eastern Carpathians. After all, it is reasonable to believe that each multi-millennial archaeological sequence like Mitoc had hosted rather random episodes of human presence, an observation particularly true in the case of mobile hunter-gatherers, not to mention that Mitoc and Corpaci-Mâș appear like Aurignacian islands in a Gravettian sea.

As demonstrated above, none of the currently known industries in the Ceahlău Basin could have been securely attributed to the Aurignacian. Typical techno-typological forms (carinated bladelet cores/endscrapers, single platform pyramidal cores, Aurignacian blades, Dufour bladelets etc.) are generally missing. In contrast, a coherent Gravettian settlement network, using precisely the same locales and similar raw material categories, including Cretaceous flint, is documented from 26 ka BP on.⁶⁰ It would therefore appear parsimonious to consider most if not all of the less diagnostic layers below as belonging to the same technocomplex, the Gravettian, already present at Poiana Cireșului (30 km to SE) at 27.3 ka BP.

As mentioned, there are enough arguments for considering the Bistrița settlements as strongly connected to the cultural and adaptive dynamics documented further to the East. Although we distrust distant analogies built on selected items, given the fragmented state of original collections, which impedes on more accurate assessments, no better alternative is available. From such a limited perspective, older Gravettian stages are equally convincing correlates for the previous ‘Middle Aurignacian’ in the Eastern Carpathians, on typological grounds as well. For instance, at both Dârțu and Cetățica I several items initially described as Aurignacian blades overtly resemble the pointed blades found in older Gravettian stages⁶¹, including level 10 at Molodova (here dated around 30 ka BP)⁶². Proving this analogy would therefore include Bistrița settlements among the oldest documented Gravettian occurrences in Europe. A direct proof in support for such a

⁶⁰ If not related to a biased, artificial separation, the more consistent use of poorer local raw material in the oldest Bistrița layers is not necessarily related to different ‘cultures’. It may simply reflect functionally different, first episodes of explorations of a previously unknown area.

⁶¹ J. K. Kozłowski, op. cit. (n. 48), 2007.

⁶² P. Haesaerts, I. Borziak, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, op. cit. (n. 50), 2004; P. Noiret, op. cit. (n. 46), 2007.

hypothesis can only be provided through new excavations, radiocarbon sampling and hopefully more consistent lithic samples.

The upper stages of the Gravettian technocomplex (24–21 ka BP) are also well represented along the Bistrița, although the typologically prized items found at Mitoc or Molodova in particular (shouldered points) were only sporadically recorded (e.g. Buda).

Much like in the Eastern areal, no visible break in occupations took place during the climax of the Late Glacial Maximum around 20 ka BP or in the preceding dry and cold interval (23–20 ka BP). Obviously, as the old collections are concerned, the artificial leveling produced by the theoretical and methodological biases discussed above should not be minimized, as the focus on selected, typical artifacts may hide important behavioral changes. The palimpsest nature of occupations in low energy depositional contexts, as recorded in the Ceahlău area, may have also provided a particular noise. Denudation and loess redeposition certainly led to mixed living floors. As our own excavations and radiocarbon sampling campaign have shown, the Gravettian/Epigravettian interface generally lays stratigraphically immediately below or in the lower part of the reddish soil initially attributed to Würm II–III. The differential bioturbation produced during the formation of this soil (or soils) possibly led to the mixture of existing late Gravettian layers (22–21 ka BP) with the first Epigravettian occupations.

However, even recent collections failed in proving consistent changes: Gravettian and even Late Epigravettian display an impressive number of common features in raw material use and technological and typological features. For example, the two well represented Epigravettian (ca 20 ka BP) and Gravettian (ca 26 ka BP) lithic assemblages from Poiana Cireșului share several key technological and typological features⁶³, related to the largely similar raw material choices, the reduction sequences aimed at producing comparable laminar blanks, and the major groups of retouched items (burins, endscrapers, retouched blades and bladelets). In fact, the retouched bladelets mark the single most visible difference between the two assemblages: marginally retouched, slightly twisted bladelets for the Epigravettian collection, as opposed to backed, straight bladelets for the Gravettian one.

As for the Epigravettian presence documented upstream at 19 ka BP (Bistricioara-Lutărie III) and 14 ka BP (Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’), the collections are far from being equally represented (Tables 7, 8). Given the long time span between the two episodes, one could hardly expect to find the production of laminar blanks standardized within the same average size parameters, or the use of the same (macroscopically) raw material types (sandstone, menilith, Cretaceous flint, black schist), occasionally individualized by the isolated occurrence of green jasper or radiolarite. However, it is precisely the situation we recorded. Likewise, the formal toolkits exhibit a remarkably low degree of variation between tools’ morphology and types, so much that there is little chance of distinguishing, for example, between 19 ka BP and 14 ka BP Cretaceous flint and menilith backed bladelets.

As a general feature, thus, no structural change in lithic toolkits seems to have been involved in the transition from Gravettian to Epigravettian on the Bistrița settlements, nor can we point towards significant differences between the Epigravettian episodes. It is apparently a counterintuitive conclusion, as all across Europe the LGM seriously affected the human ecumene by reducing the previous Gravettian social networks and changing the mobility patterns⁶⁴. In Eastern Europe at least, the series of changes brought about by worsening climate involved switching to intensive reindeer hunting, an increasing reliance on organic industry and the microlithisation of lithic toolkits⁶⁵. The emergence of better differentiated regional traditions was also noticed⁶⁶.

However, it is widely admitted that their specific is less expressed in the realm of lithic technology, hardly distinguishable from the Late Gravettian, and more in the new economic focus on horse/reindeer association and burgeoning organic industry. The last features owe a lot to generally better preservation contexts of Epigravettian settlements. Differential preservation also affects our understanding of the Gravettian/Epigravettian interface on the Bistrița. With the exception of Buda, the most consistent faunal collections belong to Epigravettian contexts (Poiana Cireșului, Lespezi). Compared to Buda, the latter faunal assemblages do contain similar species, but a noticeable focus on reindeer exploitation. Given the seasonal nature of these occupations it is premature to extrapolate this economic switch to the remaining settlements, all the more as they cover a huge timespan, likely involving important climatic and biotic changes. Though, the few available data do indeed support both an adaptive switch to seasonal reindeer/horse association

⁶³ L. Niță-Bălășescu, *Le paléolithique supérieur de la Vallée de Bistrița dans le contexte des recherches de Poiana Cireșului, Piatra Neamț (nord-est de la Roumanie)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008.

⁶⁴ Various contributions in W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda, K. Fennema (eds.), *Hunters of the Golden Age. The Mid Upper Paleolithic of Eurasia (30, 000–20,000 BP)*, Leiden, 2000.

⁶⁵ I. Borzic, V. Chirica, P. Noiret, *Le Gravettien de Moldavie (30 000–23 000 BP)*, in *Paléo*, 19, 2007, pp. 159–180.

⁶⁶ M. Otte, P. Noiret, op. cit. (n. 49), 2004.

hunting and an occasionally elaborate organic technology (e.g. Poiana Cireșului) both recognized as main features of the Epigravettian further to the East. Both the continuity connecting the Old Epigravettian to the previous Gravettian lithic technology and the economic changes noticed further to the East are therefore supported by the Bistrița data. On a macro-evolutionary level, it appears that the Eastern Gravettian socio-economic *Bauplan* survived the LGM through rather discrete adjustments of previous logistic strategies, involving few changes in the basic technology.

In the Dniestr area, the Old Epigravettian ends around 17 ka, possibly in connection to a worsening climate phase which led to a 4 m thick loess deposition at Cosăuți between 17.2–16 ka BP. It is followed by a Tardiglacial expansion of the recent Epigravettian during the Tardiglacial. A comparable interruption is recorded on the Bistrița as well, with the last cluster of radiocarbon ages at Lespezi c. 18 ka BP and several dates revolving around 16 ka in the Ceahlău Basin, followed by a clear interruption around 15 ka BP. If not related to the different methods used, the chronological discrepancy may point to a longer Old Epigravettian presence in Eastern Carpathians, possibly connected to a prolonged humidity in this mountainous domain.

A strong Late Epigravettian phase is documented in the Tardiglacial dusty yellow loess. Virtually all excavated settlements host sizeable toolkits coming from this geological unit, which unfortunately did not preserve organic material or habitation structures and was the first to be seriously disturbed by modern anthropic interventions and erosion. The only partial exception is Bistricioara ‘La Mal’, the single settlement which so far also provided a clear chronological reference for this Late Paleolithic stage (13.7–14.5 ka BP). Despite the millennial chronological gap, the Late Epigravettian appear still strongly connected to previous Epigravettian stage, in both technology and lithic raw material use, if not in the hunting (i.e. reindeer) focus as well.

The ‘Swiderian’ in the Bistrița area raises different issues. The toolkits are recorded only in very specific, high altitude contexts. Both their stratigraphical position (Tardiglacial dusty loess) and the obvious Gravettian component, already emphasized by previous authors⁶⁷ strongly point to different settlements’ function than to an alien ‘culture’, mysteriously landed from Poland to the Ceahlău and Hăghimaș heights. The most parsimonious explanation is by far their connection to the preceding or even contemporary Epigravettian found on lower altitude terraces all along the Bistrița, although no tanged arrow points have actually been identified in the latter contexts. This hypothesis needs, however, to be explored through further researches, including a direct reevaluation of the toolkits.

7.6. Final remarks

As the preceding summary has (hopefully) clearly established, the UP sequence on Bistrița terraces (Table 9) appears as indeed long, starting before 27 ka and ending certainly after 13.7 ka BP, if ‘Swiderian’ occurrences are to be included – and we think they should. The concentration of settlements is unique in the wider landscape of Romanian Paleolithic and it is highly likely that many other are yet to be discovered.

The first consistent human penetration into the Eastern Carpathians is likely connected to old Gravettian stages, which further on repeatedly settled the valley during the Upper Pleniglacial. Most previous episodes recorded most likely belong to the same technocomplex and not, as long thought, to the Aurignacian. Cetățica layer I and Dârțu layer I provide so far the only exceptions, but their unique character cannot be seriously reevaluated in the absence of new excavations. Multiple Late Gravettian and Epigravettian episodes complete the local Pleistocene sequence to the Tardiglacial and it is likely that related hunter-gatherer communities survived in this mountain area to the dawn of Holocene.

Summing up, the UP succession on the Bistrița river settlements appears less original, at least when compared to the image defended by previous researches. In both chronological and cultural terms, the regional cultural taxonomy has plenty of analogies eastwards and implicitly into the wide Gravettian/Epigravettian world. The statement does not mean that the local UP actually displays no original features, much less that we have solved once and for all some long lingering issues, quite the contrary. Opposing a time-honored practice, archaeology is not predestined to solve simple or even complicated chrono-cultural puzzles; the latter merely establish the basic framework for the actual painting yet to be done. In fact, we have just begun to clarify the boundary against which the originality of Bistrița UP should be measured in the future. One could notice, for instance, the microlithic aspect of backed implements in all Bistrița Gravettian and Epigravettian assemblages, which put them in contrast to many chronologically equivalent industries to the East (e.g. Mitoc-Malul Galben). Many other contentious issues remain to be settled by further researches. We will name only a few. The chronology of both the first and last stages of human presence in the area is currently ambiguous. The

⁶⁷ Al. Păunescu, op. cit. (n. 2), 1998.

inner chronology of the already identified technocomplexes is still coarse. Although crucial for tracing population movements and distant geographical connections, the raw material identification remained inaccurate for all Bistrița Paleolithic lithic collections, including those recovered through new excavations. The situation is all the more unsatisfactory given the diversity of sources used in all assemblages studied and the likely remote origins of several categories, especially Cretaceous flint. No consistent paleoclimatic reconstructions, that is, based on convergent use of different modern methods, including a solid radiocarbon support, are yet available. As demonstrated above, such an absence severely limits both inter-regional correlations and the very understanding of the local settlement patterns in relation to environmental changes or local resources. Hopefully, coherently designed, long-lasting research projects will add the necessary empirical flesh to the dry chronological bones we have just arranged into a more meaningful order.

ACKNOWLEDGMENTS

The present study benefited from the financial and logistical support offered by the National Council of Scientific Research for Higher Education (CNCSIS) through the research grant ID 628 (2009–2011). Previous field work undertaken between 2006 and 2008 in several settlements (Poiana Cîrșului, Dârțu, Bistricioara-Lutărie I, III, and ‘La Mal’) and additional lab work including radiocarbon dating was supported by the German Science Foundation. Many colleagues and students contributed in the last years to the researches summarized above. We are deeply grateful to all of them. Several, however, deserve a special mentioning: Ulrich Hambach (Bayreuth University) provided an invaluable help with profiles descriptions; Mark Händel (Austrian Academy of Sciences) took care of topographical recording at Bistricioara-Lutărie I; our colleagues Florin Dumitru (Valahia University) and Maria Scherr (Institute for Proto- and Prehistory, University of Erlangen) helped us with exquisite artifact drawings and additional illustration; Valentin Dumitrașcu (Institute of Archaeology, Bucharest) provided the analysis of the faunal collection at Bistricioara ‘La Mal’.

ILLUSTRATION LIST

- Fig. 1. Location of the Paleolithic settlements mentioned in the text.
 Fig. 2. Synthetic geological and cultural framework from Bistrița’s middle terrace (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al* 1966, p. 17).
 Fig. 3. Lithic items from 1955–1957 campaigns, Aurignacian layers from Cetățica I (1–6), Dârțu (7–14), and Podiș (15–19): 1–2 – sidescrapers; 3 – core; 4–5, 10–12, 15 – endscrapers; 6–9, 13–14 – retouched blades; 16–19 – burins (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al* 1966, pp. 67–68, 77–79, 91–92).
 Fig. 4. Lithic items from 1955–1957 campaigns, Gravettian layers from Dârțu (1–3), Bistricioara-Lutărie I (4–14), Podiș (15–32), and Cetățica I (33–38): 1–6, 15–17 – cores; 8, 19–23, 35–36 – endscrapers; 9, 18, 24–25, 38 – burins; 10–14, 27–32 – backed bladelets; 7, 26, 33, 37 – retouched blades, 34 – notched flake (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al* 1966, pp. 41–44, 50–69, 80–81, 93–100).
 Fig. 5. Synthetic geological profiles: 1. Ceahlău-Dârțu; 2. Bistricioara-Lutărie I; 3. Bistricioara-Lutărie III; 4 – Bistricioara-Lutărie Mal.
 Fig. 6. Bistricioara-Lutărie I, layer 1: 1 – core; 2, 3 – rejuvenation products; 4, 5 – burins; 6, 7 – backed bladelets; 8 – Gravette point; 9–14 – retouched/truncated blades.
 Fig. 7. Bistricioara-Lutărie I, layer 1 – items subjected to refitting: 1 – flake from stratigraphical unit 3; 2, 3 – bladelet fragments from stratigraphical unit 3; 4 – proximal blade fragment from stratigraphical unit 2; 5 – median blade fragment from stratigraphical unit 3.
 Fig. 8. Bistricioara-Lutărie I, layer 2 – items subjected to refitting: 1 – proximal endscraper fragment from stratigraphic unit 3; 2 – distal endscraper fragment from stratigraphical unit 4; 3 – proximal blade fragment from stratigraphical unit 3; 4 – distal blade fragment from stratigraphical unit 4.
 Fig. 9. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: cores.
 Fig. 10. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: laminar blanks.
 Fig. 11. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: 1 – endscraper; 2 – backed bladelet; 3 – truncated blade; 4 – pointed blade; 5 – burin; 6 – retouched bladelet.
 Fig. 12. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1: cores.
 Fig. 13. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1: crested blades.
 Fig. 14. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1: laminar blanks.
 Fig. 15. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1: endscrapers.
 Fig. 16. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1: 1–9, 11, 13–15 – retouched bladelets; 10, 12, 17 – fragmented retouched items (?); 16 – burin.
 Fig. 17. Bistricioara-Lutărie ‘La Mal’, layer 1 – items subjected to refitting: 1 – two sequentially removed bladelets; 2, 3 – intentional and accidental (?) removals from core fragments.

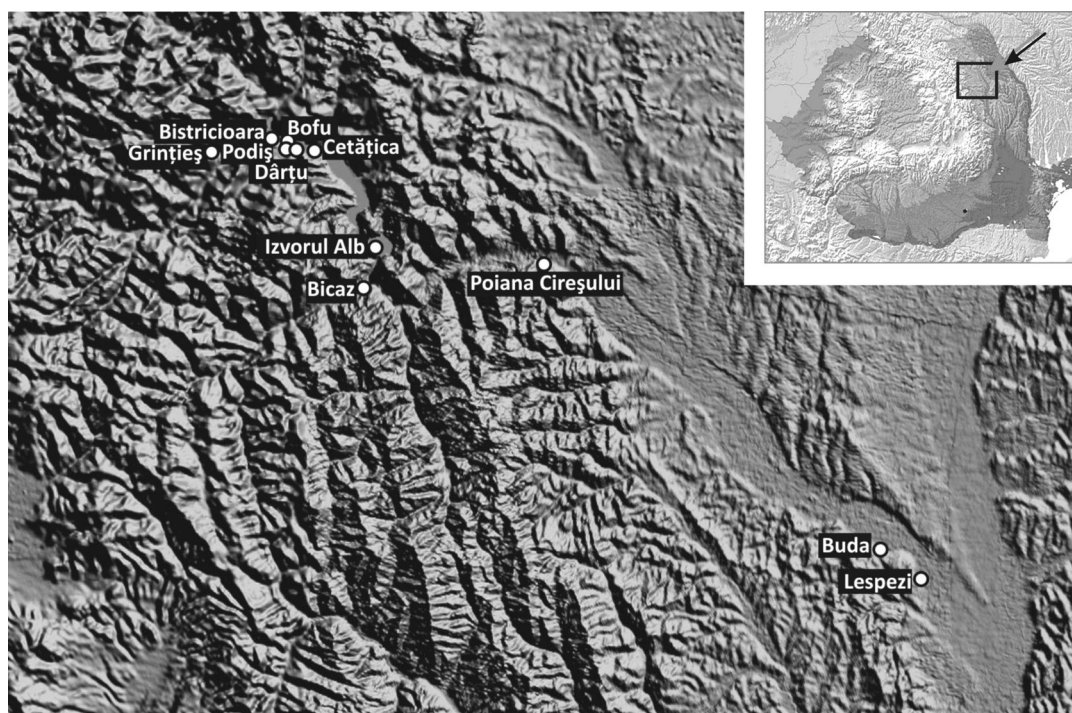

Fig. 1. Location of the Paleolithic settlements mentioned in the text.

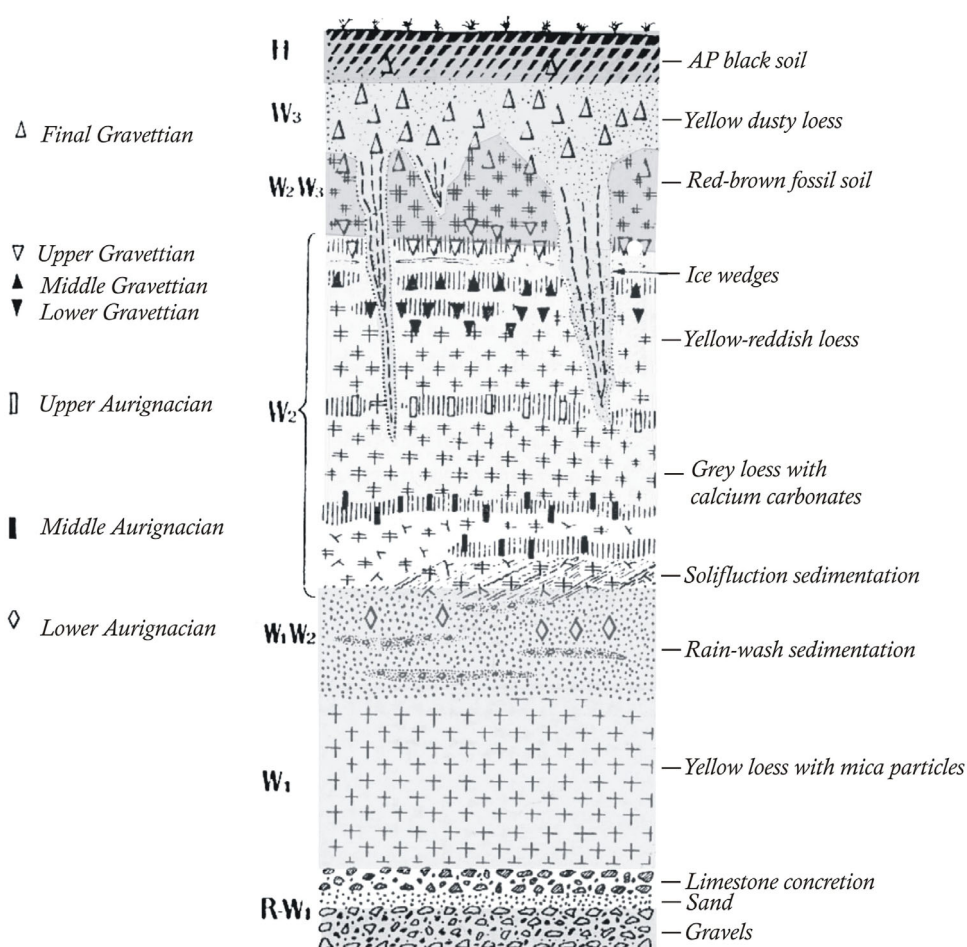

Fig. 2. Synthetic geological and cultural framework from Bistrița's middle terrace (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al.* 1966, p. 17).

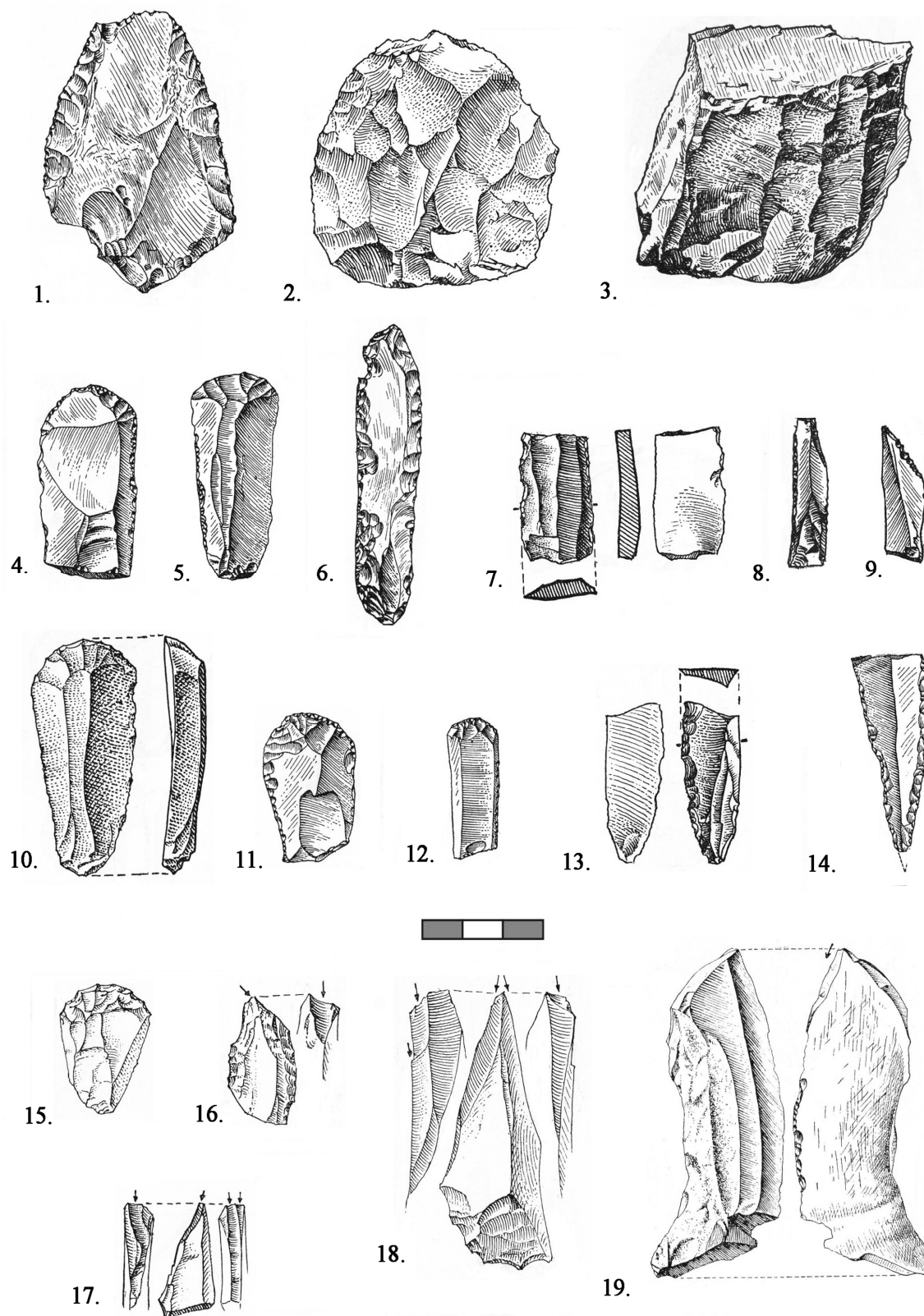

Fig. 3. Lithic items from 1955–1957 campaigns, Aurignacian layers from Cetățica I (1–6), Dârțu (7–14), and Podiș (15–19): 1–2 – sidescrapers; 3 – core; 4–5, 10–12, 15 – endscrapers; 6–9, 13–14 – retouched blades; 16–19 – burins (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al.* 1966, pp. 67–68, 77–79, 91–92).

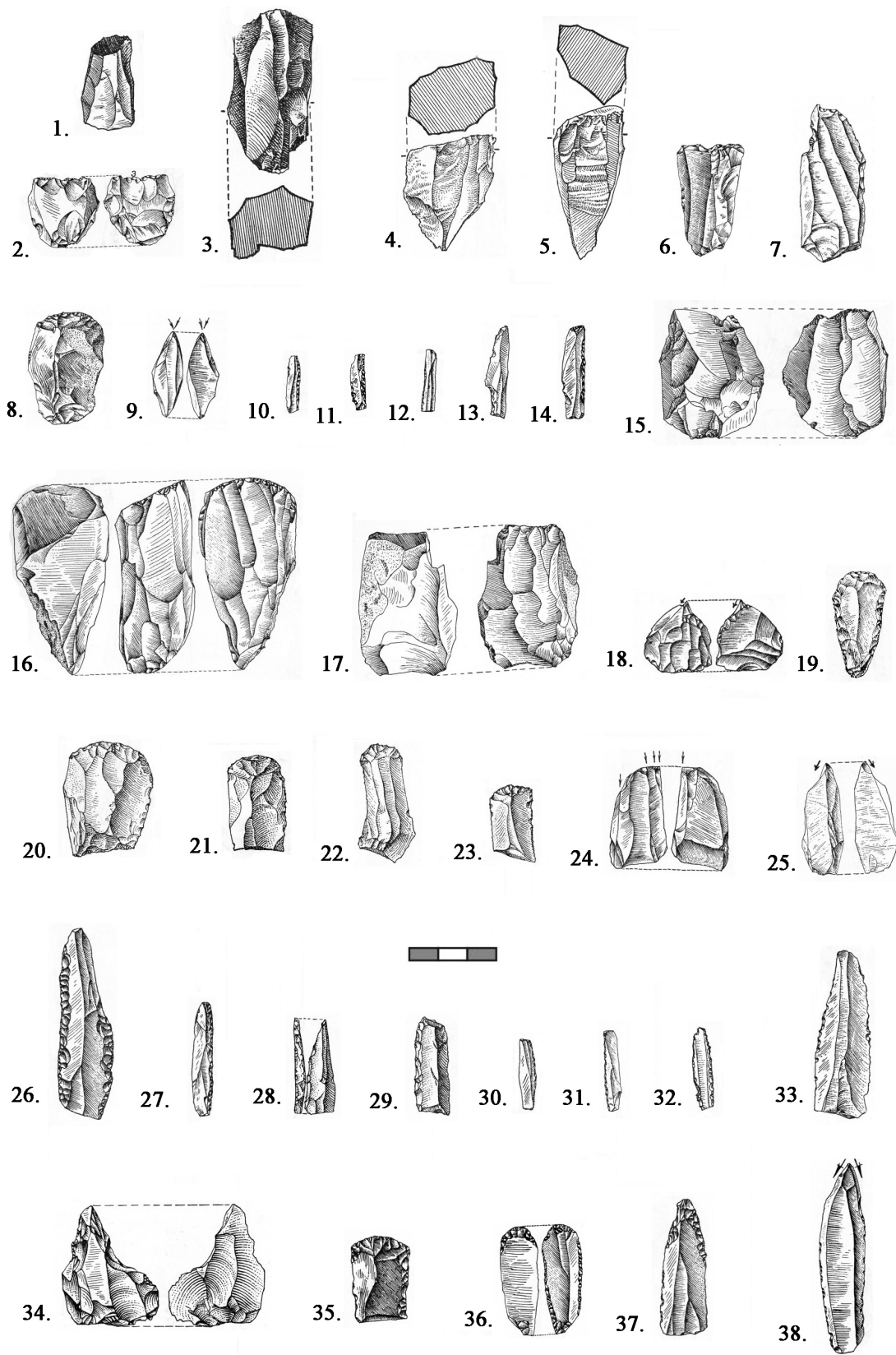

Fig. 4. Lithic items from 1955–1957 campaigns, Gravettian layers from Dârțu (1–3), Bistricioara-Lutărie I (4–14), Podiș (15–32), and Cetățica I (33–38): 1–6, 15–17 – cores; 8, 19–23, 35–36 – endscrapers; 9, 18, 24–25, 38 – burins; 10–14, 27–32 – backed bladelets; 7, 26, 33, 37 – retouched blades, 34 – notched flake (modified after Nicolăescu-Plopșor *et al.* 1966, pp. 41–44, 50–69, 80–81, 93–100).

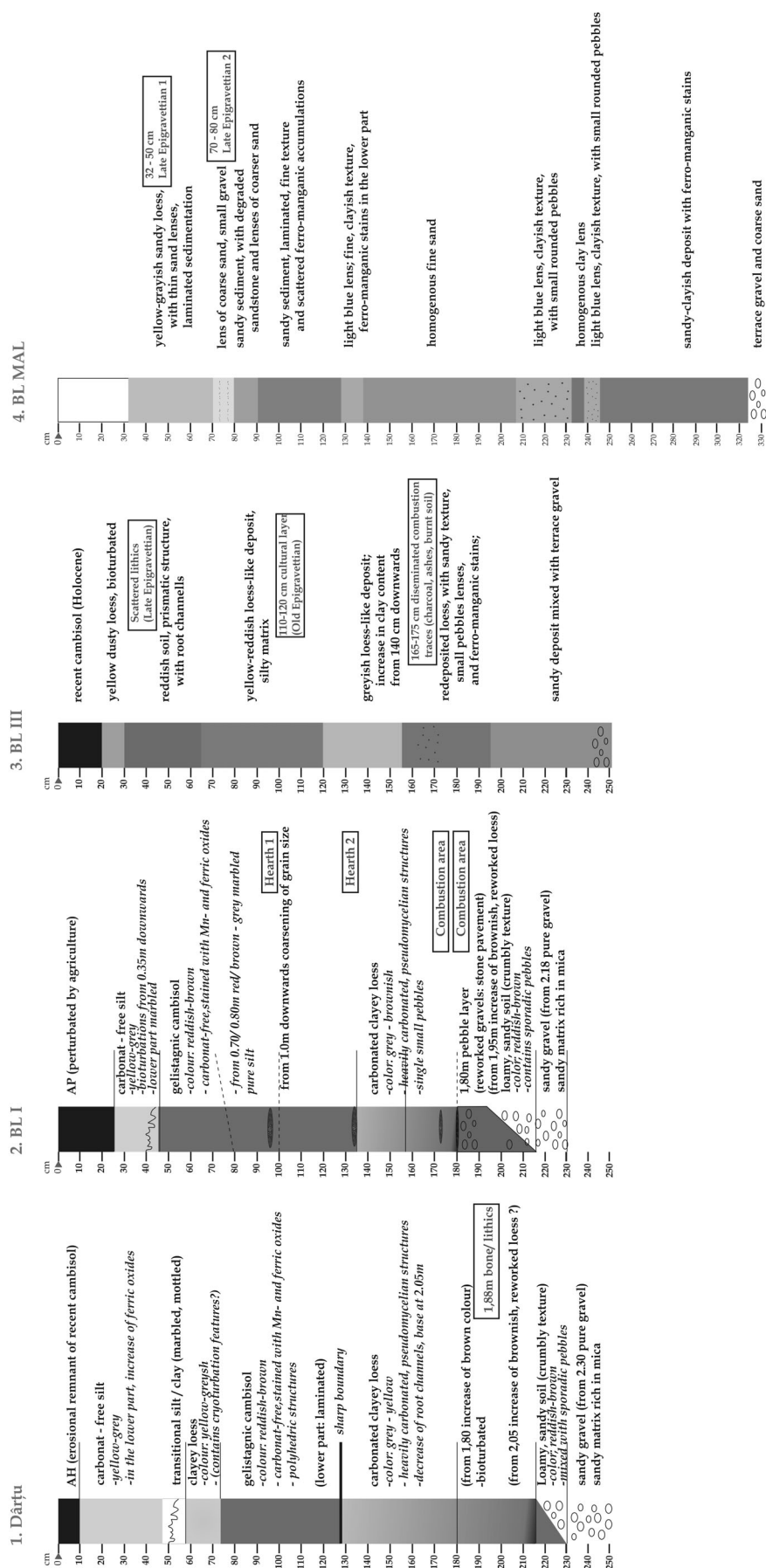

Fig. 5. Synthetic geological profiles: 1. Ceahlău-Dârțu; 2. Bistricioara-Lutărie I;
3. Bistricioara-Lutărie III; 4 – Bistricioara-Lutărie Mal.

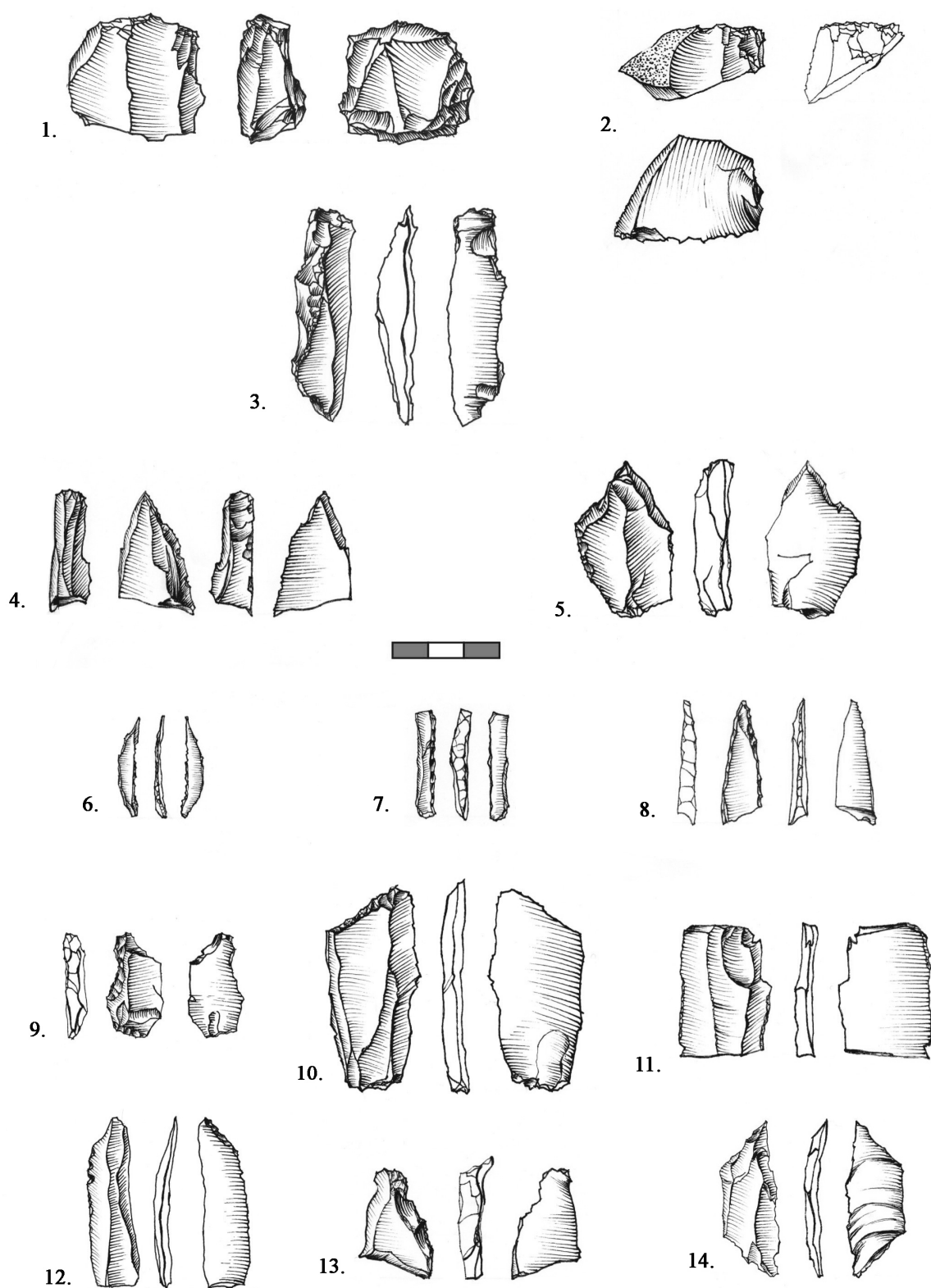

Fig. 6. Bistricioara-Lutărie I, layer 1: 1 – core; 2, 3 – rejuvenation products; 4, 5 – burins; 6, 7 – backed bladelets; 8 – Gravette point; 9–14 – retouched/truncated blades.

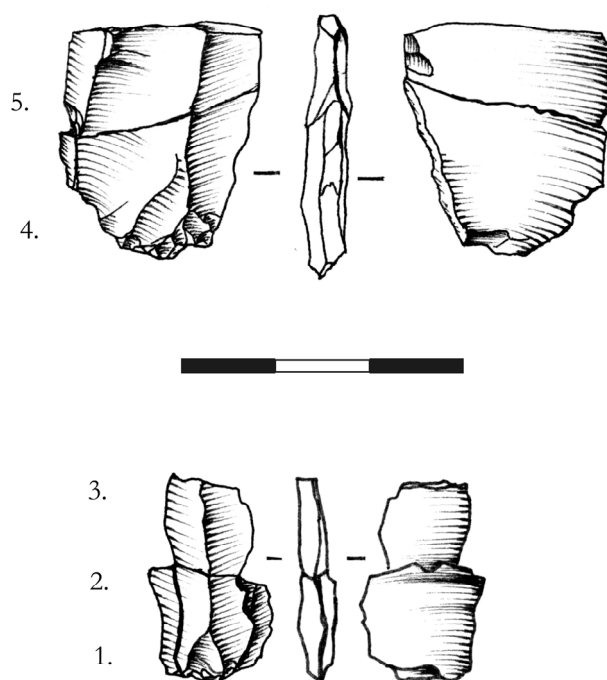

Fig. 7. Bistricioara-Lutărie I, layer 1 – items subjected to refitting: 1 – flake from stratigraphical unit 3; 2, 3 – bladelet fragments from stratigraphical unit 3; 4 – proximal blade fragment from stratigraphical unit 2; 5 – median blade fragment from stratigraphical unit 3.

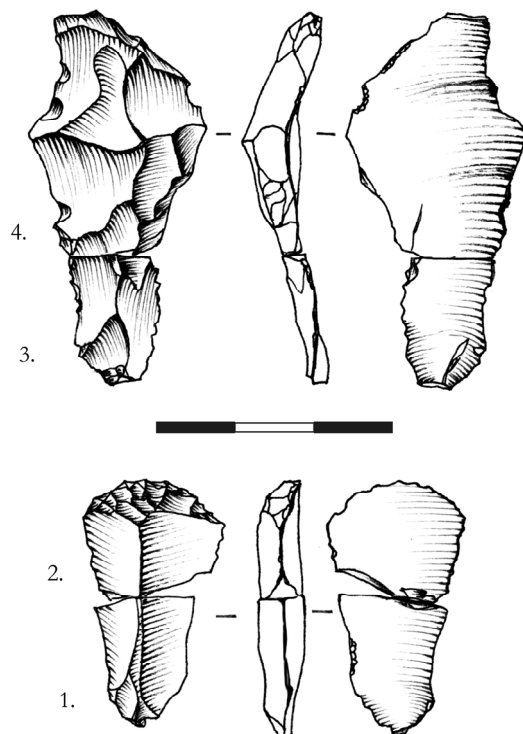

Fig. 8. Bistricioara-Lutărie I, layer 2 – items subjected to refitting: 1 – proximal endscraper fragment from stratigraphic unit 3; 2 – distal endscraper fragment from stratigraphical unit 4; 3 – proximal blade fragment from stratigraphical unit 3; 4 – distal blade fragment from stratigraphical unit 4.

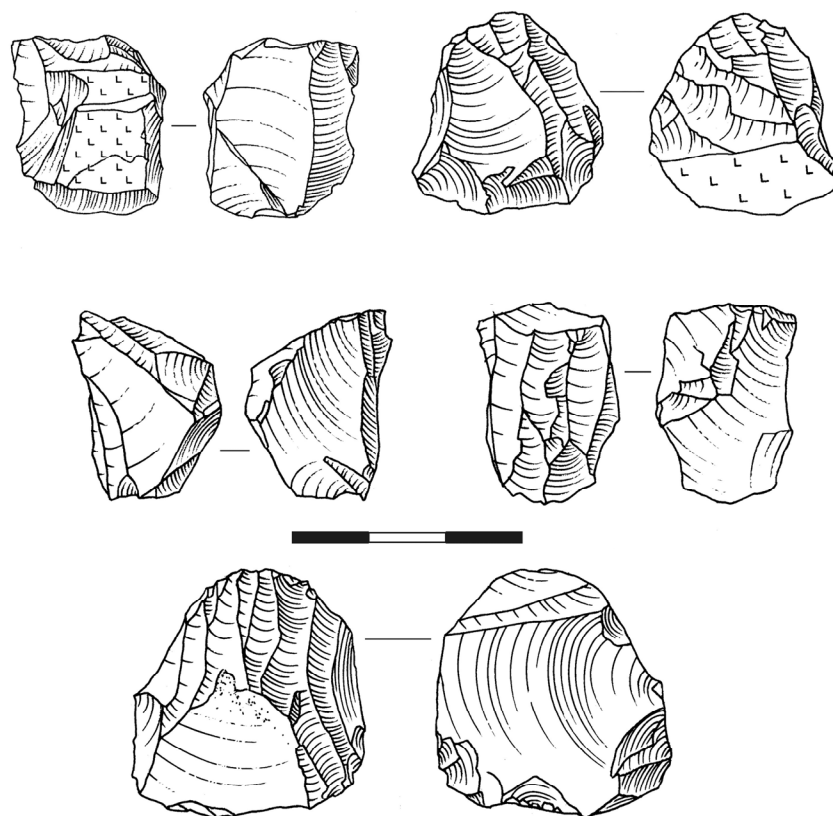

Fig. 9. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: cores.

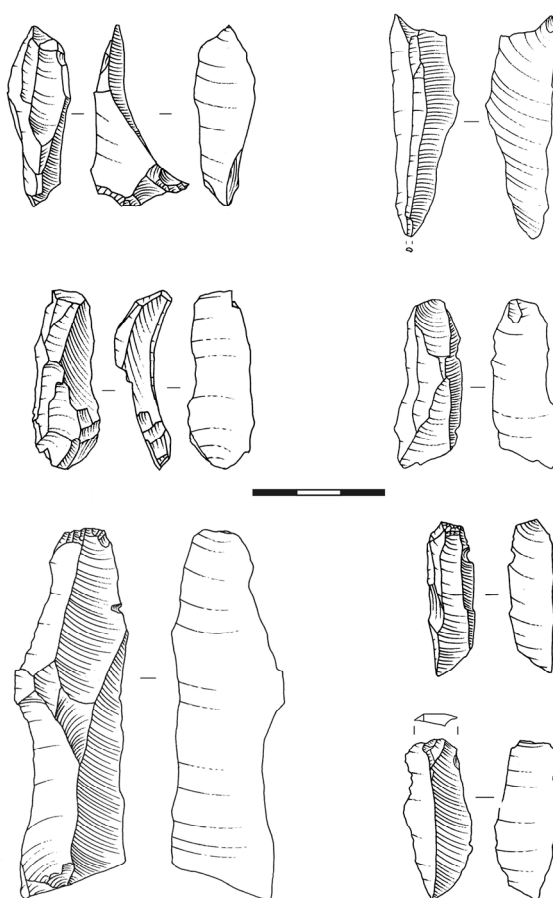

Fig. 10. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: laminar blanks.

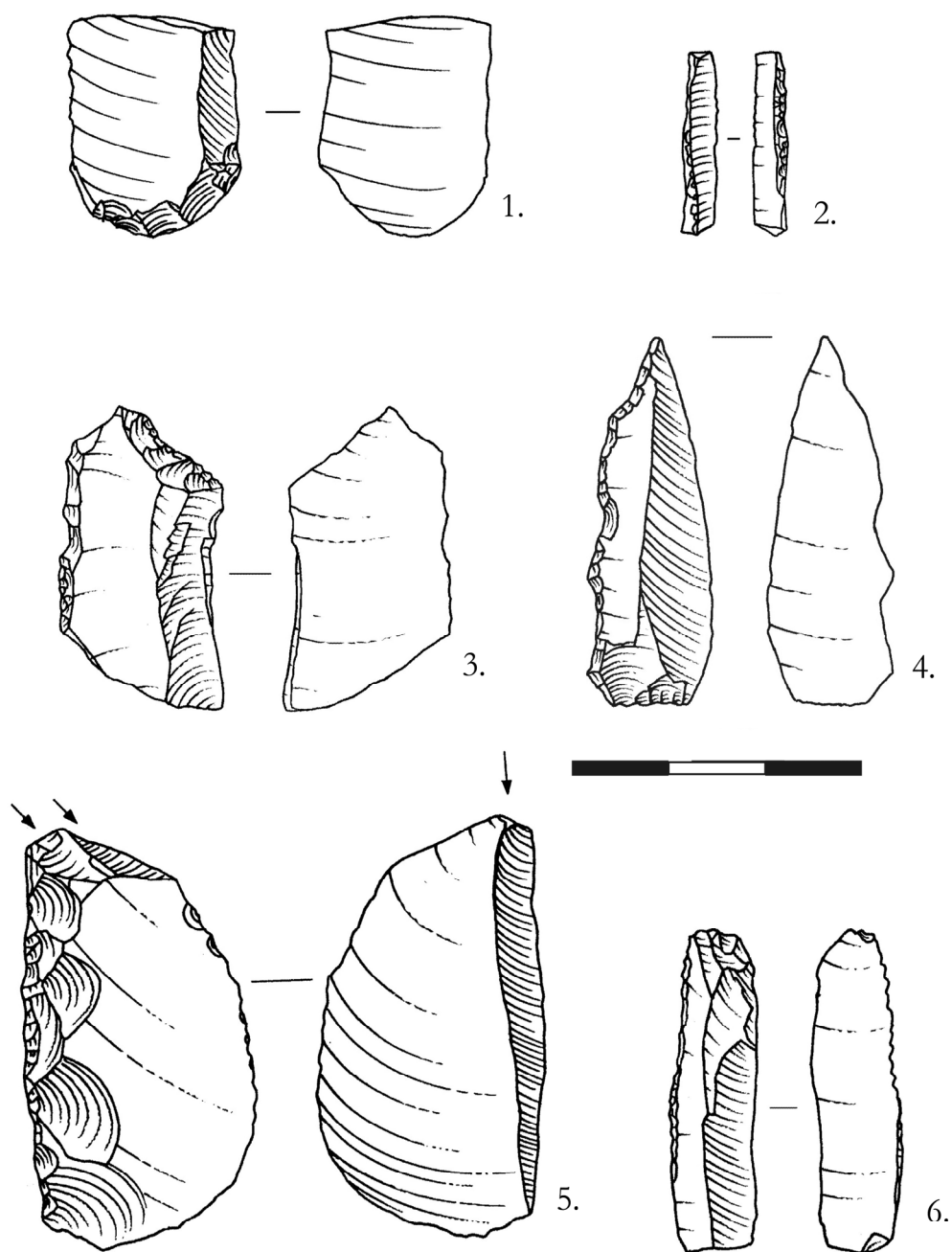

Fig. 11. Bistricioara-Lutărie III, layer 2: 1 – endscraper; 2 – backed bladelet; 3 – truncated blade; 4 – pointed blade; 5 – burin; 6 – retouched bladelet.

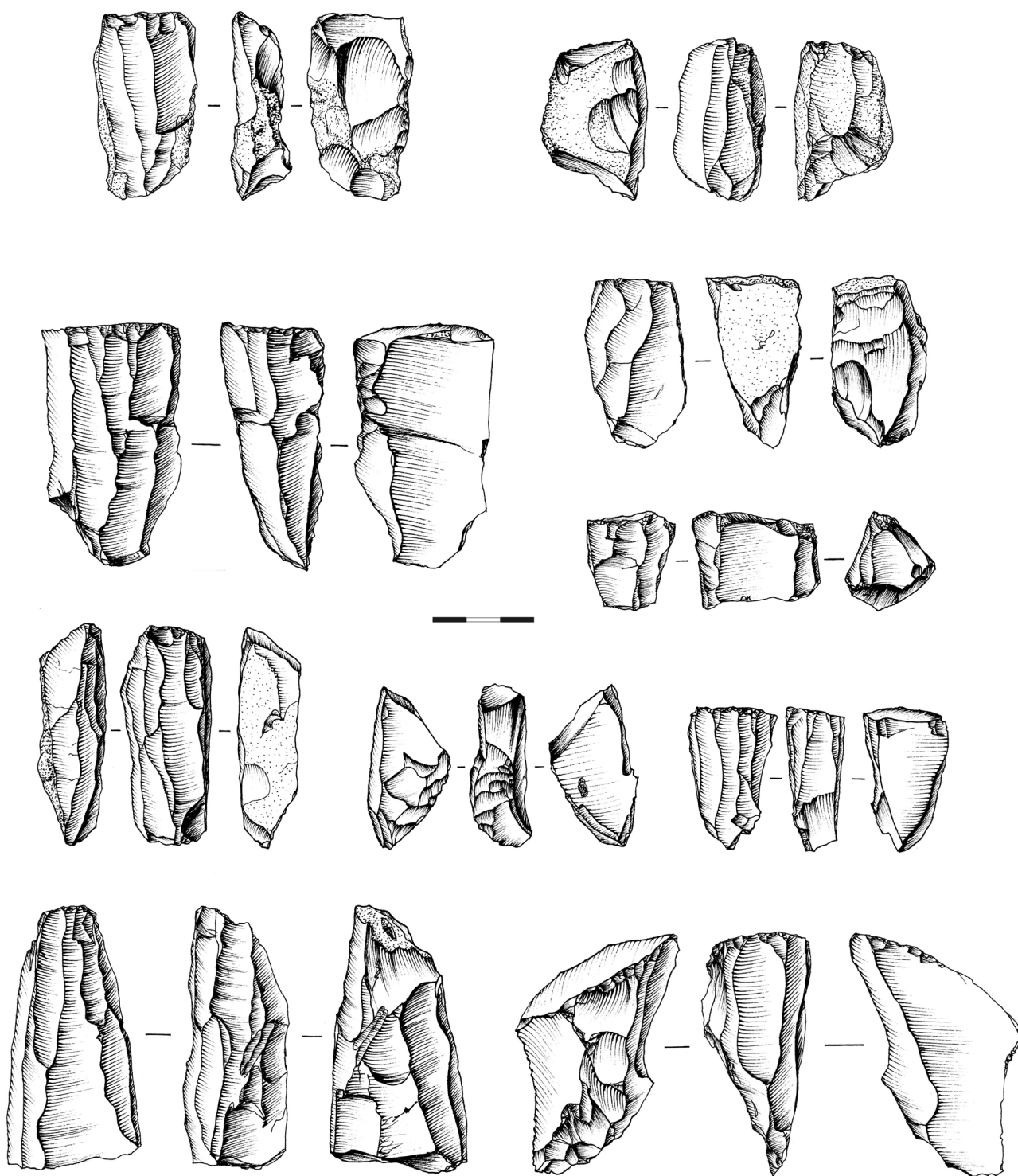

Fig. 12. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1: cores.

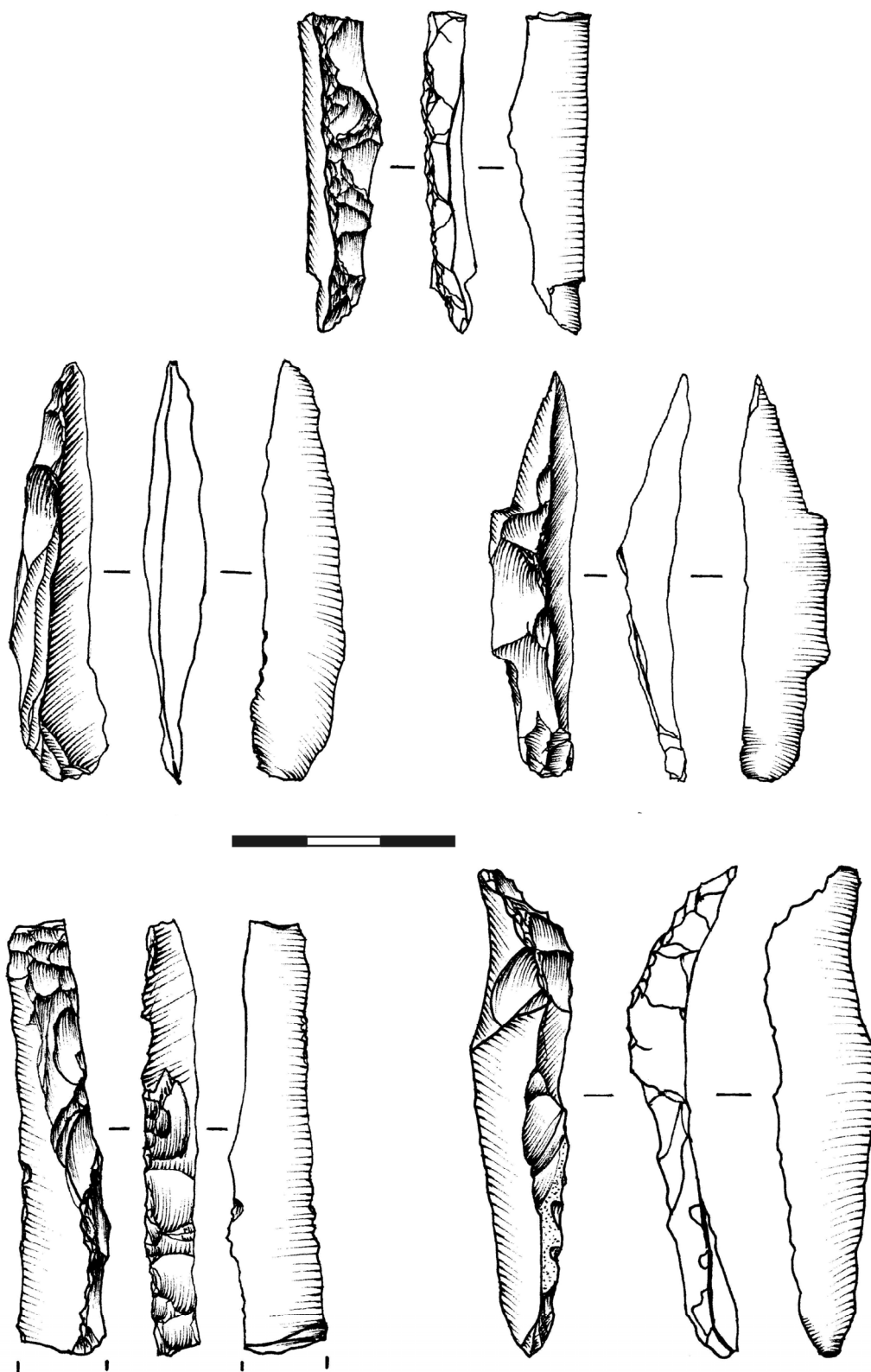

Fig. 13. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1: crested blades.

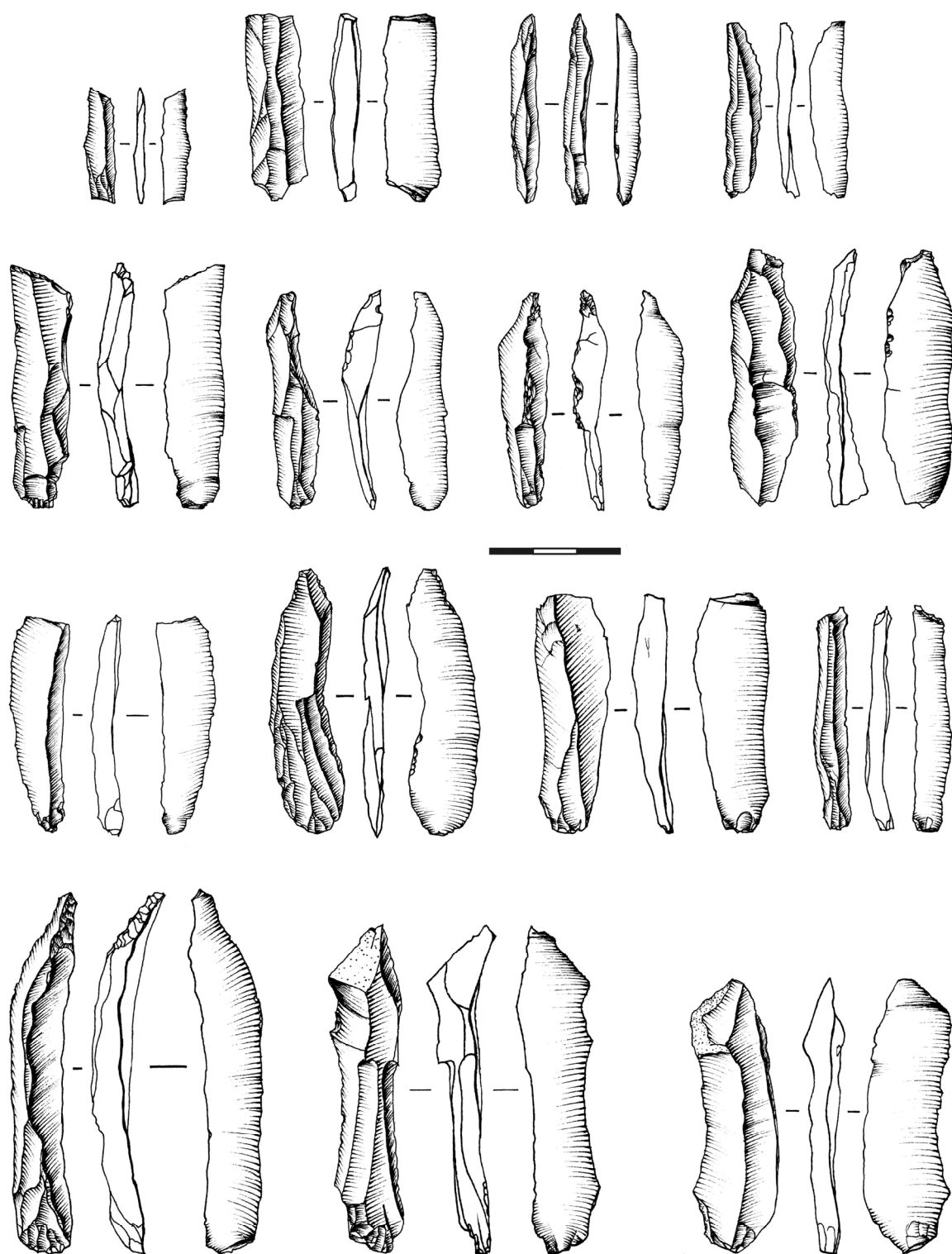

Fig. 14. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1: laminar blanks.

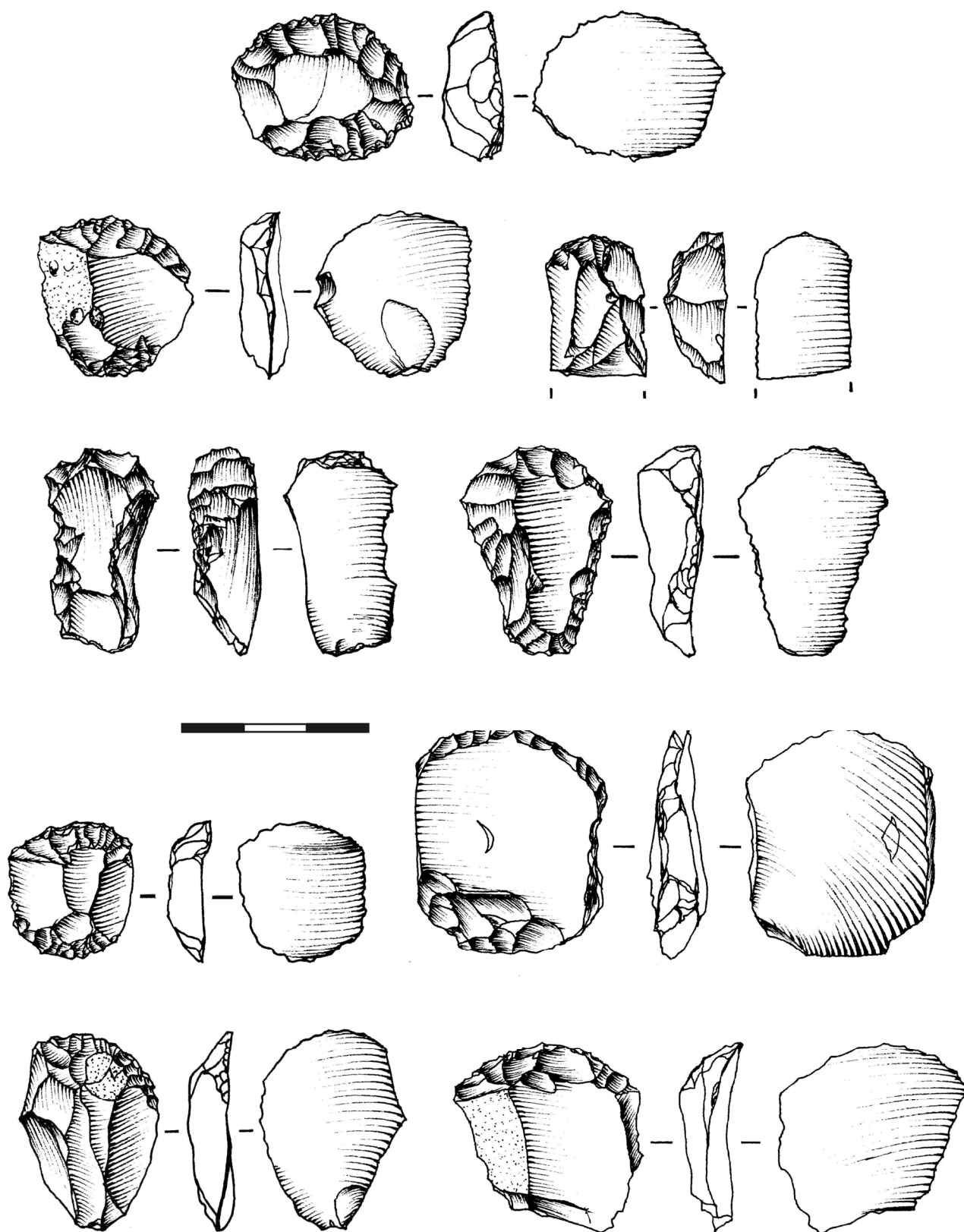

Fig. 15. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1: endscrapers.

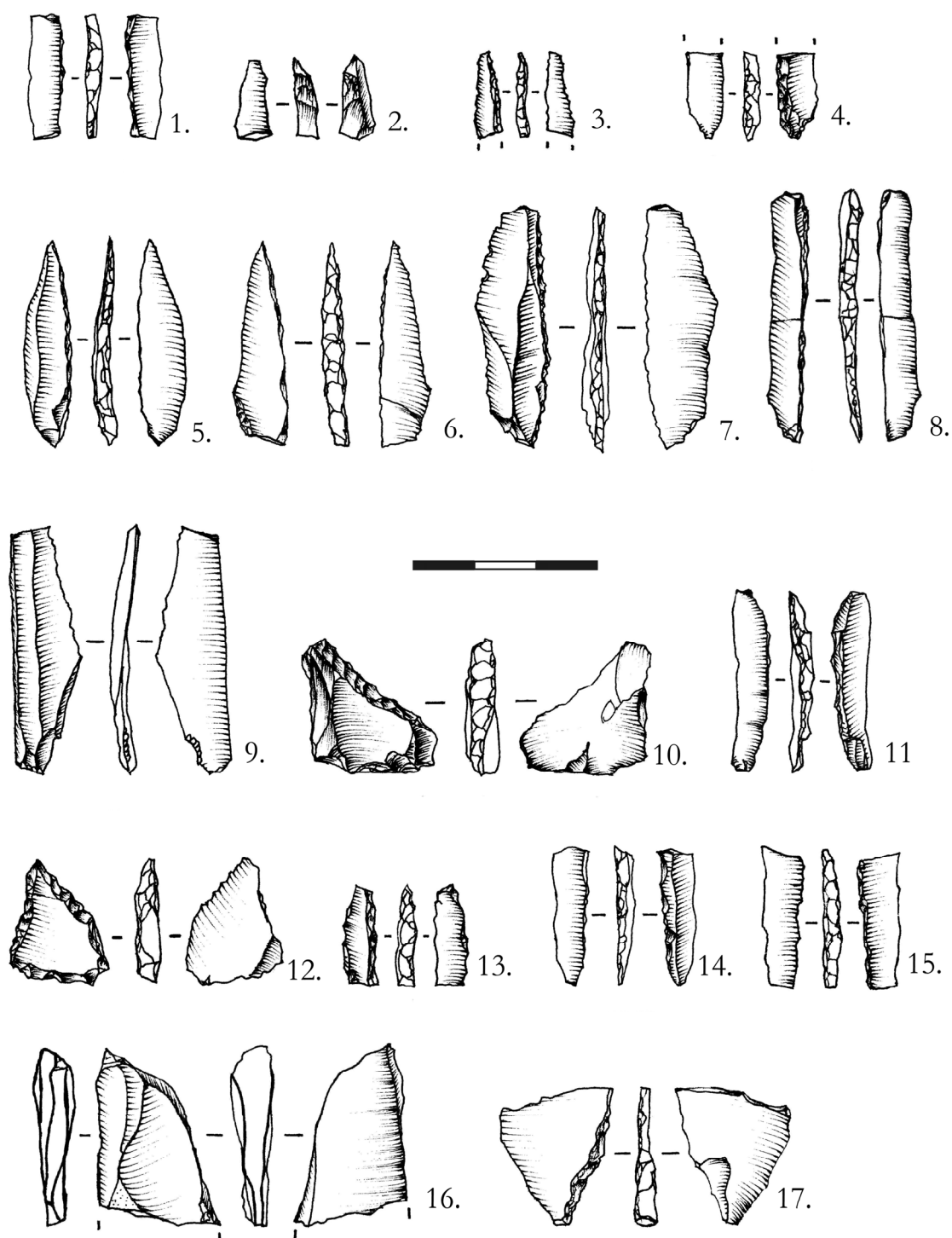

Fig. 16. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1: 1–9, 11, 13–15 – retouched bladelets;
10, 12, 17 – fragmented retouched items (?); 16 – burin.

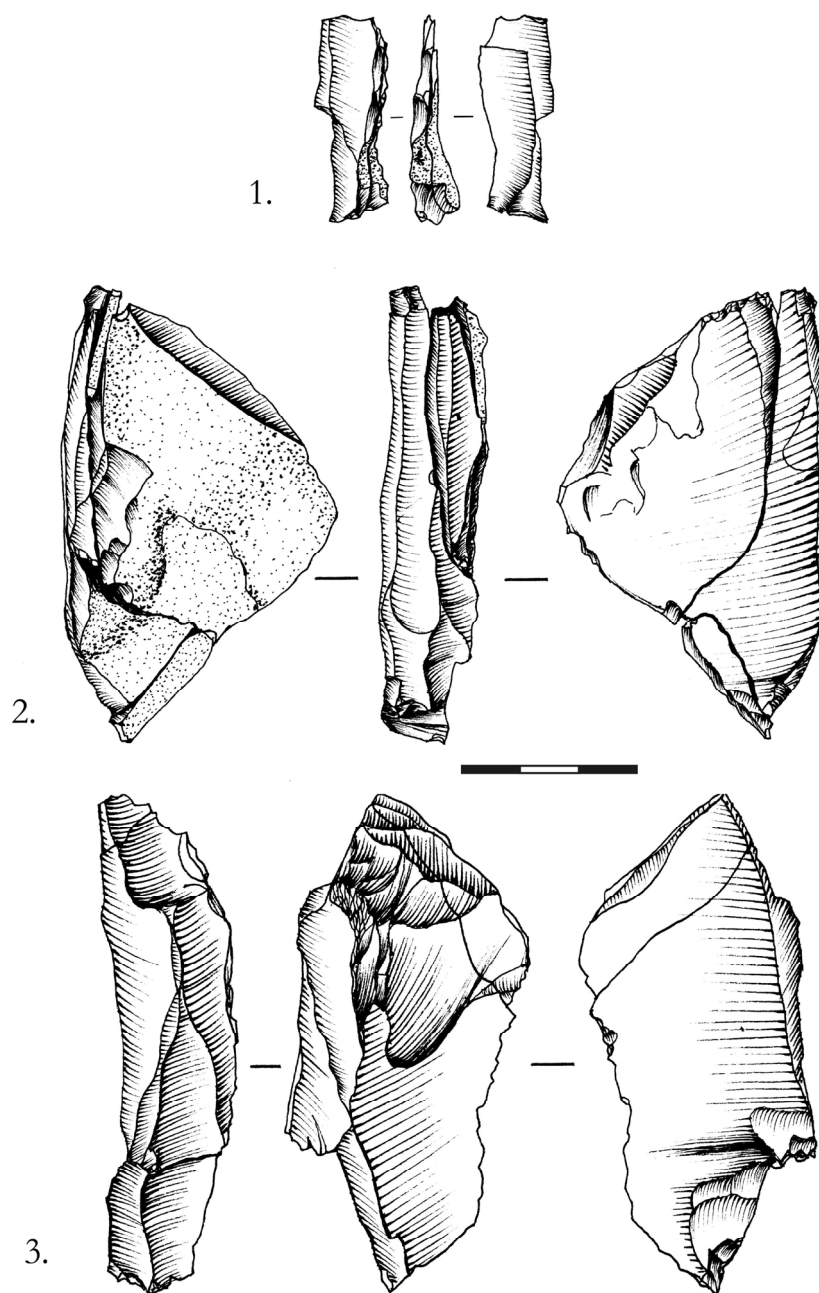

Fig. 17. Bistricioara-Lutărie 'La Mal', layer 1 – items subjected to refitting:
1 – two sequentially removed bladelets; 2, 3 – intentional and accidental (?) removals from core fragments.

Table 1

Bistrița Valley Paleolithic sites	Cultural/stratigraphical units (Nicolăescu-Plopșor <i>et al</i> 1966)	C14 kyr uncal. BP (Păunescu 1998)	Lab number	AMS C14 kyr uncal. BP	Lab number	Current cultural assignment
Bistricioara-Lutărie Shore ("Mal")	–	–	–	13,768+/-79 14,581+/-87	(Erl-11856) (Erl-11857)	Epigravettian
Bistricioara-Lutărie III				19,749+/-149	(Erl-12851)	
Poiana Cireșului	–	–	–	19,459+/-96 20,020+/-110 20,053+/-188 20,076+/-185 20,154+/-97 20,050+/-110	(Erl-12162) (Beta-224156) (Erl-9964) (Erl-9965) (Erl-12163) (Beta-244071)	
Lespezi	–	17,620+/-320 18,110+/-300 18,020+/-350	(BlN-805) (BlN-806) (BlN-808)	–	–	
Cetățica I	Upper Gravettian	19,760+/-470	(GrN-14631)	–	–	
Podiș	Middle Gravettian	16,970+/-360	(GrN-14640)	–	–	Late Gravettian
Dârțu		17,860+/-190	(GrN-12672)	–	–	
Bistricioara-Lutărie II		16,150+/-350	(GrN-10528)	–	–	
Bistricioara-Lutărie I		19,055+/-925	(Gx-8730)	22,181+/-112	(Erl-12164)	
Bistricioara-Lutărie I	–	–	–	21,541+/-155 24,396+/-192 24,370+/-300 24,213+/-299 26,869+/-447	(Erl-11854) (Erl-11855) (Erl-9967) (Erl-9968) (Erl-9970)	Gravettian
Poiana Cireșului	–	–	–	25,135+/-150 25,760+/-160 25,860+/-170 26,070+/-340 26,185+/-379 26,347+/-387 26,677+/-244 27,321+/-234	(Beta-244072) (Beta-244073) (Beta-224157) (Beta-206707) (Erl-9963) (Erl-9962) (Erl-11860) (Erl-11859)	
Bistricioara-Lutărie II	Lower Gravettian	18,800+/-1200 20,995+/-875	(Gx-8728) (Gx-8729)	–	–	
Cetățica I		23,890+/-290	(GrN-14630)	–	–	
Buda	–	23,810+/-190	(GrN-23072)	–	–	
Bistricioara-Lutărie II	Upper "Pre-Gravettian" Aurignacian	18,330+/-300 20,310+/-150 20,300+/-1300 23,450+2000/-1450	(GrN-12670) (GrN-16982) (Gx-8726) (Gx-8727)	–	–	
Cetățica II	–	21,050+/-650	(GrN-14632)	–	–	
Bistricioara-Lutărie II	Middle Aurignacian	23,560+1150/-980 24,100+/-1300 24,760+/-170 27,350+2100/-1500	(Gx-8845) (GrN-10529) (GrN-11586) (Gx-8844)	–	–	
Bistricioara-Lutărie I		–	–	28,069 +/-452	(Erl-9969)	
Dârțu		21,100+490/-460 24,390+/-180 25,450+4450/-2850	(GrN-16985) (GrN-12673) (Gx-9415)	–	–	
		–	–	30,772+/-643 35,775+/-408	(Erl-9971) (Erl-12165)	
Cetățica I	Lower Aurignacian	>24,000	(GrN-14629)	–	–	
Cetățica II	–	26,700+/- 1100	(GrN-14633)	–	–	

Table 2

Bistricioara-Lutărie I, II, 1957–1984 campaigns

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	
Aurignacian	Menilith	5	–	5	4	7	83	87	11	15	217
	Cretaceous flint	8	–	10	8	10	79	96	31	35	277
	Sandstone	18	–	8	7	12	377	158	9	24	613
	Black schist	8	–	6	5	4	63	63	8	13	170
	Others	8	–	–	–	2	50	5	–	–	65
	Total	47	–	29	24	35	652	409	59	87	1342
Gravettian	Menilith	8	–	15	29	32	459	401	92	87	1123
	Cretaceous flint	20	–	24	21	32	641	515	194	171	1618
	Sandstone	24	–	4	4	7	601	130	20	18	808
	Black schist	12	–	6	5	5	118	199	56	16	417
	Others	19	–	–	–	12	115	60	13	8	227
	Total	83	–	49	59	88	1934	1305	375	300	4193

Table 3

Cetățica I, 1956–1986 campaigns

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	
Aurignacian	Menilith	2	–	–	–	6	21	28	1	10	68
	Cretaceous flint	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
	Sandstone	–	–	–	–	–	6	5	–	5	16
	Others	–	–	–	–	1	8	2	–	3	14
	Total	2	–	–	–	7	35	36	1	18	99
Gravettian	Menilith	1	–	–	–	7	149	89	10	9	265
	Cretaceous flint	–	–	3	–	2	36	50	7	19	117
	Sandstone	2	–	–	–	2	69	64	9	4	150
	Black schist	3	–	–	–	3	71	22	3	1	103
	Others	–	–	–	–	2	52	29	–	5	88
	Total	6	–	3	–	16	377	254	29	38	723

Table 4

Dârțu, 1955–1983 campaigns

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	
Aurignacian	Menilith	–	–	–	–	3	69	42	8	17	139
	Cretaceous flint	–	–	–	–	–	4	–	–	–	4
	Sandstone	–	–	–	–	7	227	121	8	38	401
	Black schist	–	–	–	–	3	85	42	4	24	158
	Others	–	–	–	–	4	12	10	1	1	28
	Total	–	–	–	–	17	397	215	21	80	730
Gravettian	Menilith	–	–	–	4	7	56	48	10	2	127
	Cretaceous flint	–	–	–	–	–	12	32	5	11	60
	Sandstone	–	–	–	–	–	10	12	–	–	22
	Black schist	–	–	–	–	–	3	1	–	–	4
	Others	–	–	–	–	–	6	11	2	–	19
	Total	–	–	–	4	7	87	104	17	13	232

Table 5

Podiș, 1955–1958, 1962 campaigns

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	
Aurignacian	Menilith	–	–	–	1	2	57	51	10	11	132
	Cretaceous flint	–	–	–	–	2	5	9	7	1	24
	Sandstone	3	2	2	1	1	29	57	10	10	115
	Black schist	–	–	1	–	2	16	18	5	2	44
	Others	–	–	–	–	1	5	3	–	3	12
	Total	3	2	3	2	8	112	138	32	27	327
Gravettian	Menilith	2	–	–	19	34	714	314	95	65	1243
	Cretaceous flint	–	–	12	10	16	310	153	100	86	687
	Sandstone	3	3	–	–	3	68	25	6	2	110
	Black schist	2	–	1	–	3	36	25	6	2	75
	Others	–	–	–	–	7	33	43	12	9	104
	Total	7	3	13	29	63	1161	560	219	164	2219

Table 6

Bistricioara-Lutărie I, 2007 campaign

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite items	Slabs	Cortical flakes and blades	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched items	
Layer 1	Menilith	102	–	3	8	6	210	86	24	12	451
	Cretaceous flint	225	–	6	13	3	170	49	63	26	555
	Sandstone	58	30	1	1	–	60	22	11	1	184
	Black schist	147	–	1	6	1	87	32	52	6	332
	Others	6	68	–	3	1	8	6	8	4	104
	Total	538	98	11	31	11	535	195	158	49	1626
Layer 2	Menilith	105	2	–	2	1	152	51	37	7	357
	Cretaceous flint	62	–	–	4	–	70	36	37	14	223
	Sandstone	48	130	2	–	–	43	7	1	–	231
	Black schist	36	–	–	–	–	42	6	12	1	97
	Others	9	104	–	–	–	5	2	–	–	120
	Total	260	236	2	6	1	312	102	87	22	1028

Table 7

Bistricioara-Lutărie III, 2008

		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	Total
Layer 2, Epigravettian, ~19,000 BP (excavation)	Menilith	22	–	–	3	2	83	30	48	7	195
	Cretaceous flint	13	–	4	6	8	95	16	27	18	187
	Sandstone	31	7	8	3	2	158	20	21	8	258
	Black schist	1	–	1	5	2	31	14	9	11	74
	Others	23	7	–	2	2	21	7	3	2	67
	Total	90	14	13	19	16	388	87	108	46	781
Layer 2, Epigravettian, ~19,000 BP (passim)	Menilith	38	–	–	2	–	30	5	26	4	105
	Cretaceous flint	62	–	–	2	1	28	3	17	3	116
	Sandstone	89	–	–	–	–	31	4	10	1	135
	Black schist	13	–	–	–	–	12	4	5	1	35
	Others	13	–	–	–	–	–	–	3	–	16
	Total	215	–	–	4	1	101	16	61	9	407

Table 8

Bistricioara-Lutărie Mal, 2007–2008, 2011

Archaeological context	Raw material	Lithic collection									Total
		Indefinite products	Slabs	Cortical products	Rejuvenation products	Cores and core fragments	Flakes	Blades	Bladelets	Retouched products	
Late Epigravettian, ~14,000 BP (excavation)	Menilith	177	–	23	45	11	424	221	246	80	1227
	Cretaceous flint	706	–	47	22	10	227	132	113	37	1294
	Sandstone	9	25	1	7	2	42	28	18	7	139
	Black schist	16	–	1	2	–	18	18	11	3	69
	Others	136	4	3	14	3	110	36	28	20	354
	Total	1044	29	75	90	26	821	435	416	147	3083
Late Epigravettian, ~14,000 BP (sieving & <i>passim</i>)	Menilith	1522	–	6	13	14	540	101	152	57	2405
	Cretaceous flint	530	–	2	1	4	293	33	73	19	955
	Sandstone	50	13	–	3	1	116	10	9	3	205
	Black schist	131	–	2	2	–	76	7	11	1	230
	Others	13	21	5	1	1	11	8	10	8	78
	Total	2246	34	15	20	20	1036	159	255	88	3873

Table 9

56 years of researches on Bistrița Valley: synthetic chrono-cultural frameworks

Recent soil (Holocene)										
Yellow dusty loess	Final Gravettian	W III	Final Gravettian/Swiderian	Tardiglacial	Late Gravettian	Gravettian VII (Epigravettian)	12–14 ka BP?	Tardiglacial	Late Epigravettian	13.7–14.5 ka BP
Red-brown fossil soil	Sterile	W II–III	Sterile	Stadial	Sterile	Sterile	Fossil soil	Fossil soil	Mixed lithics (bioturbation)	15 ka BP?
Yellow–reddish loess	Upper Gravettian Middle Gravettian Lower Gravettian	W II	Upper Gravettian Middle Gravettian Lower Gravettian	Herculane I Ohaba Interstadial Complex B	Gravettian	Gravettian VI Gravettian V Gravettian IV Gravettian III Gravettian II Gravettian I	15 ka BP? 16 ka BP 16.9 ka BP 17.8 ka BP 19.7 ka BP 18–20 ka BP	Upper Pleniglacial loess	Epigravettian Old Epigravettian Gravettian	19–20 ka BP 21–22 ka BP 24 ka BP
Grey loess with calcium carbonates (pseudo-mycelian)	Upper Aurignacian Middle Aurignacian	W II	Upper Aurignacian Middle Aurignacian	Ohaba Interstadial Complex A	Upper Aurignacian Middle Aurignacian	Aurignacian V Aurignacian IV Aurignacian III Aurignacian II	21 ka BP 23–24.7 ka BP 24.3 ka BP 25.7 ka BP	Upper Pleniglacial loess	Gravettian Undiff. UP	26 ka BP 28 ka BP?
Rain-washed sedimentation (reddish soil)	Lower Aurignacian	W I–II	Lower Aurignacian	Stadial	Lower Aurignacian	Aurignacian I	28 ka BP?	Reworked loess/Middle Pleniglacial	Undiff. UP	30–35 ka BP
Nicolăescu-Plopșor <i>et al.</i> 1966			Păunescu <i>et al.</i> 1977		Mogoșanu 1986	Păunescu 1998		Recent results		

TEME ICONOGRAFICE, REPREZENTATE ÎN CREAȚIA ARTISTICĂ PREISTORICĂ*

DE

VASILE CHIRICA, GEORGE BODI**, VALENTIN-CODRIN CHIRICA

Abstract

The artistic creation of prehistoric human communities is very rich and varied in terms of representing the entire natural environment as a factor of opposition to humankind, its continuous attempts to master the environment and transform the basic means of subsistence for survival. Religious feeling was a consistent feature of human permanence.

Through the religious feeling that we cannot understand in all its expressions, human communities developed artistic or cultural creations that can be framed in religious themes, as we find them repeating in various forms, but almost identical in the artistic execution and religious connotation. These religious themes, represented in prehistoric artistic creation, are the following: the substitution, the orant, the forbidden image, the feminine divinity, the masculine divinity and the hand representation.

In terms of the spirituality of Paleolithic human communities, we consider that all artistic creation has religious connotations. Moreover, the researchers of this period no longer doubt the existence of the religious phenomenon, the individual and collective sacred among those human communities.

Keywords: *iconographic themes; prehistoric religions; orant; forbidden image; substitution; feminine divinity; masculine divinity; artistic canons.*

Creația artistică a comunităților umane preistorice este foarte bogată și variată în ceea ce privește reprezentarea întregului mediu natural, ca factor de opoziție a antropomorfului, a încercărilor sale permanente de a stăpâni mediul și de a-l transforma în mijloace elementare de subsistență, pentru supraviețuire. Sentimentul religios a constituit o trăsătură a permanenței omului. Acesta și-a recunoscut «imaginea» în visajul uman de pe galetul de jasp de la Makapansgat (Africa de Sud), pe care l-a adus din mediul amorf în mediul sacralizat ca urmare a amplasării campamentelor, cu aproximativ trei milioane de ani în urmă¹. Apariția conștiinței umane, când primii oameni au devenit conștienți de ceea ce reprezintă ei în mediul natural permanent ostil, începând transformarea lumii naturale potrivit scopurilor specifice existenței umane, este considerată ca aparținând aceleiași perioade de timp². Omul a devenit conștient de sine mai ales atunci când a descoperit, în mediul natural, elemente identice sau asemănătoare cu *chipul* său, le-a acordat atenția cuvenită, pentru că începuse să le considere ca aparținând *speciei* pe care o reprezenta în ansamblul lumii vii. În ceea ce privește tentativele arheologilor, chiar ale exegeților religiilor preistorice, de a descifra, înțelege ori interpreta sacralitatea comunităților umane, începând de la primele lor manifestări, noi am luat în considerație mai întâi

---

* Acest material reprezintă varianta revăzută și adăugită a unui studiu predat spre publicare în cadrul unui volum colectiv, din seria *Eastern and Central European Studies*, din cadrul editurii Peter Lang.

** Institutul de Arheologie Iași, vchirica@yahoo.com.; georgebodi@gmail.com

¹ J. Clottes, *Spiritualité et religion au Paléolithique: les signes d'une émergence progressive*, in *Religions & Histoire*, 2005, nr. 2, mai-juin, pp. 18–25; G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, *Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului*, Ed. Pim, Iași, 2005, pp. 20–21.

² R. Leakey, *Originea omului*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 74.

descoperirile din peștera Kozarnica, Bulgaria³. Aici, în nivelele de locuire aparținând Paleoliticului inferior, datate între 1,2 și 0,9 milioane de ani, au fost descoperite mai multe fragmente de așchii, decorate cu striuri intenționate, care nu provin de la operațiunile de tranșare a cărnii. Cea mai reprezentativă este o tibia de bovidu, lungă de 95,15 mm și lată de 12,41 mm, ce provine din stratul 12, datat la 1.000.000 de ani. Piesa a fost decorată cu mai multe serii de striuri cu lungimea de 10–15 mm. Prima serie de striuri este situată la extremitatea stângă a piesei, acestea fiind oblice în raport cu axul suportului. Această serie este constituită dintr-o striatie și un grup de 3 incizii. A doua serie este situată la 16 mm dreapta față de prima serie, și este formată dintr-un grup de 4 incizii paralele, distanțate la 1–2 mm una de alta, dispuse tot oblic; a patra incizie, ultima, este alcătuită, la rândul ei, din 4 tăieturi fine, tot oblice. A treia serie este incompletă, probabil datorită stării proaste de conservare a piesei. Această serie este situată la 25 mm distanță de seria precedentă, și este alcătuită din 2 incizii, ce par a fi superficiale, dar trasate aproape perpendicular pe axul lung al piesei. Lungimea lor este de 8,5 și 11,5 mm. A treia serie, cea mai bine conservată, este și cea mai bogat reprezentată. Este situată la 11,5 mm distanță de precedentă, iar lungimea celor 4 incizii este de 10–13 mm. Prima incizie este profundă și are un profil în U asimetric, cu o ușoară răzuire la partea inferioară. A treia incizie s-a executat pe fundalul unei lustruiri; inciziile a doua și a patra nu au trăsături diferite de precedentele.

Un comportament social al comunităților lui *Homo erectus* pare să fie evidențiat și dacă avem în vedere descoperirile de la Belle-Roche (Belgia), de pe terasele înalte ale Loarei (Franța), datate pe la 1 milion de ani, ce par să facă dovada existenței unor construcții special amenajate încă la această vârstă⁴. Am mai putea adăuga descoperirea de la Bilzingsleben (Germania), datată între 350.000–320.000 ani, ca intenție de perenitate a gestului estetic. Aici, pe un fragment de tibia de elefant au fost trasate, prin incizii, fascicule de linii verticale, încadrate de linii oblice, simetrice (fig. 1), aceste elemente constituindu-se printre cele mai vechi manifestări artistice preistorice, realizate cu intenție de către artiștii epocii. Întâmplător sau nu, decorul incizat pe unul din fragmentele de oase este identic cu razele soarelui la asfințit: linii verticale, încadrate simetric de grupe de linii oblice, radiale⁵.

O altă etapă în această tentativă perpetuă de devenire este aceea când omul și-a creat propria înfățișare, prin ceea ce arheologii au numit „masca” de la Roche Cotard, datată pe la 38.000–36.000 ani BP. Dar, nu putem trece cu vederea descoperirea mormântului de la Shanidar, din Irak. Aici, decedatul a fost depus pe un „pat” de flori, identificate ca specii pe baza eşantioanelor de polen⁶. S-a constatat că păstorii nomazi din Irak folosesc și în prezent florile respective pentru valențele lor vindecătoare. Dar, în esență, descoperirea de la Shanidar comportă două elemente: aspectul spiritual-estetic, reprezentat de depunerea mortului pe un „pat” de flori, și aspectul spiritual al tendinței permanente a omului spre înviere, ca urmare a caracteristicilor vindecătoare ale plantelor respective. Noi admitem faptul că omul s-a născut cu sentimentul religios⁷, și că de aici a început inclusiv tentativa sa permanentă de a-și substitui întregul mediu în care trăia. Pentru aceasta, omul a trebuit să facă apel la divinitate, căci, în mentalul colectiv al comunităților umane preistorice, îndeosebi al celor agricole, forțele generatoare ale naturii pot lua forme omenești, devenind, în felul acesta, divinități protectoare. Așadar, constatăm, o spune și E. Durkheim⁸, că primele imagini, noțiuni, sisteme, pe care omul le-a creat despre lumea înconjurătoare, dar și despre sine însuși, sunt de origine religioasă; acestea sunt rezultatul gândirii religioase a omului ca entitate superioară a lumii. De aceea, considerăm că, prin sentimentul religios, pe care nu avem pretenția de a-l înțelege în toate manifestările sale, comunitățile umane

³ A. Guadelli, J.-L. Guadelli, *Une expression <symbolique> sur os dans le Paléolithique inférieur. Etude préliminaire de l'os incisé de la grotte Kozarnika, Bulgarie du Nord-Ouest*, in *La Spiritualité. Actes du Coll. de la Commission 8 de l'UISPP, Liège, 2003* (dir. M. Otte), ERAUL 106, Liège 2004, pp. 87–95.

⁴ J.-M. Cordy et alli, *La Belle Roche (Sprimont, Belgium): the Oldest Archaeological Site in the Benelux. A Report on a Fiels Trip*, in *Cinq millions d'années: l'aventure humaine* (ed. M. Toussaint), ERAUL 56, Liège, 1993, pp. 287–30; J.-M. Cordy et all., *Révision de l'ancienneté de l'Homme au Bénélux à travers le gisement préhistorique de la Belle-Roche (Sprimont, Liège), (Paléolithique inférieur) et des terrasses de l'Amblève*, in *XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liège, 2001, p. 98; J. Despriée et all., *Les industries du Paléolithique inférieur des formations alluviales quaternaires de la région Centre (France)*, in *XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes*, Liège, 2001, p. 98.

⁵ J. K. Kozłowski, *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris, 1992, p. 33.

⁶ J. Renault-Miskovsky, M. Girard, Bui Thi Mai, *La palynologie dans les sépultures*, in *Comportements des hommes du Paléolithique moyen et supérieur en Europe: territoire et milieu*, Actes du Coll. du G.D.R. 1945 du CNRS, 2003 (dir. D. Vialou, J. Renault-Miskovsky, M. Patou-Mathis), ERAUL 111, Liège, 2005, p. 209.

⁷ G. Davidescu, V. Chirica, M. Cucolea, *Istorie și viață spirituală în zona montană și submontană a Neamțului*, Ed. Pim, Iași, 2005, pp. 20–21.

⁸ E. Durkheim, *Formele elementare ale vieții religioase*, Ed. Polirom, Iași, 1995, p. 21.

au ajuns la creații artistice sau manifestări cultice, care pot fi încadrate în *teme religioase*, deoarece le găsim reluate sub forme diverse, dar aproape identice în ceea ce privește realizarea artistică și conotația religioasă. Avem în vedere faptul că, încă din Preistorie, reprezentările religioase aparțin sacrului colectiv, destinate să întrețină, eventual să refacă anumite stări mentale ale comunității, tocmai ca elemente ale unei realități colective, de natură socială. În felul acesta credem că au apărut (au fost create) riturile, cu numeroase variante de manifestare, atât în domeniul celor vii, cât și în ceea ce privește *trecerea* celor morți.

O astfel de temă cu aspect religios poate fi considerată *substituirea*. Desprins din restul lumii animale prin inteligență, dar mai ales prin faptul că a desfășurat activități comune, gândite coerent, dovedind caracterul său social, omul a dus o luptă permanentă cu mediul ostil, reprezentat fie prin marile carnivore, feroce și rapace, fie prin restul animalelor, fie prin însăși ostilitatea mediului natural ambiental, astfel că, îndeosebi în Paleoliticul superior (în perioadele anterioare nu avem dovezi elocvente), vânătorii comunităților umane au căutat să-și subordoneze, chiar și parțial, poate și temporar, întregul mediu ambiental, ostil; în acest sens, comunitățile umane paleolitice și-au asumat cu câteva zeci de mii de ani (dacă luăm în considerație doar elementele constitutive ale Paleoliticului superior), sensurile creației biblice: „creșteți și vă înmulțiți și stăpâniți pământul și domniți peste peștii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietățile, ce se mișcă pe pământ, și peste tot pământul”⁹, prin care omul a devenit stăpânul întregii lumi vii. Pentru a-și îndeplini acest deziderat, omul a încercat să-și substituie forța, agilitatea animalelor carnivore sau erbivore. Unii specialiști acceptă ideea substituirii (deghizării) doar în scopul de a se putea apropia de animale, pentru facilitarea vânătorii. Noi credem că în Paleoliticul superior comunitățile umane ajunseseră la un grad mult mai mare de cunoaștere a propriei valori, astfel că omul și-a asumat rolul de stăpân aproape absolut al întregii lumi cunoscute. În acest sens observăm că încă din Paleoliticul mijlociu, substituirea, dominația asupra animalelor ostile, s-a făcut prin depunerea rituală a coarnelor de ren și cerb, a altor părți din animalul vânat, în mormintele special amenajate, ale celor decedați dintre membrii comunității respective; ideea și ritualurile s-au păstrat până în Mezolitic¹⁰. Din modalitățile de depunere, ca ofrande, poate și cu alte semnificații pe care nu le cunoaștem, putem emite ipoteza că exista un anume ritual în cadrul ritului înhumării. Într-o anumită etapă (cultură arheologică) a Paleoliticului superior, vânătorul își asumă și își asigură forța, viteza de mișcare, chiar rapacitatea animalelor, toate capacitățile definitorii ale erbivorelor și carnivorelor a căror „îmbrăcăminte” o ia, dar își păstrează esența umană: mâinile și picioarele (redate foarte sugestiv în artă); acoperirea capului – principala sursă a vieții și a puterii – cu „masca” animalului substituit a constituit un element religios esențial în întreaga epopee a comunităților umane de a deveni stăpânii mediului. Așadar, „îmbrăcând” pielea animalului, acoperindu-se cu capul acestuia, omul se identifică cu însuși animalul vânat, de la care preia, simbolic și nu numai, esența existenței sale. Din acest punct de vedere, putem accepta ideea că *substituirea* biblică, a fiului lui Avraam, cu berbecul pentru jertfa adusă Creatorului¹¹ a fost devansată cu peste 50 de milenii (fig. 1, 2). La Hohlenstein-Stadel, Germania, a fost descoperită statueta masculină (reconstituită din peste 200 fragmente), creată dintr-o defensă de mamut. Are trunchiul alungit, picioarele scurte, ca și brațul stâng (cel drept a fost distrus din vechime). Reprezentarea capului, de tipul felinei sau a ursului, face din această creație prima reprezentare a divinității cu caracteristici duble, om-animal, din arta mobilă paleolitică, datată pe la 32.000 ani BP. În stațiunile din Franța: Gabillou, Lourdes, Trois Frères, iconografia substituirii marilor ierbivore de către omul-vânător este mai bogată și diversificată. Precizăm că specialiștii în domeniu au interpretat aceste creații artistice ca reprezentând șamanii, deghizați în «mari vrăjitori»¹². De exemplu, în grotă Trois Frères, s-a realizat o adevărată compoziție de personaje complexe ca și înfățișare, fiind redată substituirea animalelor prin *antropomorful* cu trăsături zoomorfe: bizonul cu coapse și sex uman (fig. 3a); coarne de cerb, visaj de bufniță, labe de leu și coapse umane (fig. 3b); omul-bizon, ce dansează și cântă la un instrument muzical (flaut ?); chiar și animalele din fața sa sunt compozite: labe de cerb, cap de bizon sau ren cu labele anterioare suprapuse (fig. 3c). Avem aici o reprezentare complexă a spiritului uman, ale căror sensuri simbolice nu au fost încă înțelese de către exegeții în domeniu.

În Grotă Fumane, Italia, cea mai importantă creație artistică o reprezintă imaginea *antropomorfului*, schematizată, probabil bărbat. Văzută din față, pare să aibă capul redat cu două coarne slab convexe, neterminate (sau ale căror părți finale au fost distruse); în mână dreaptă ține un element de aspect geometric (dar poate fi și

⁹ *Biblia, Facerea*, 1, 28.

¹⁰ M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris, Bruxelles, 1999, p. 119, 202–203; V. Chirica, D. Boghian, *Arheologia preistorică a lumii (I, Paleolitic-Mezolitic)*, Ed. Helios, Iași, 2003, pp. 108–111.

¹¹ *Biblia, Facerea*, 22, 1–13.

¹² A. Leroi-Gourhan, *Préhistoire de l'Art Occidental*, Ed. Mazenot, Paris, 1965, p. 86; J. Clottes, op. cit. (n. 1), pp. 24–25; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria and the sacred tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011, p. 300.

o reprezentare zoomorfă, căci par să se distingă cele patru picioare, el fiind suspendat la nivelul capului); mâna stângă o are tot semi-orizontală, cu antebrățul în jos, iar picioarele se termină în arce de cerc, parțial asemănătoare cu motivul în „inel” de pe altă reprezentare. Dar putem să observăm caracterul artistic-religios al reprezentării, poate chiar o scenă de dans. Dacă luăm în considerație și fragmentele de coaste de erbivore, decorate cu incizii, ori incisivii de cerb, cu caneluri pe treimea dinspre rădăcină, întregim tabloul acestei stațiuni – loc de ceremonii ale unor elemente de accentuată spiritualitate. În plus, trebuie să adăugăm faptul că, în Peștera Chauvet, zoomorul (bizonul) are trăsături umane, reprezentate prin mâini (fig. 3 și 4).

O altă temă religioasă, intens tratată în arta Paleoliticului superior și a Neo-Eneoliticului a fost aceea a *marii divinități feminine* și a rolului său în supraviețuirea entității umane. Realizările antropomorfe feminine de la Kostienki, pe Don, sunt întregi (6) și fragmentare (peste 80); 6 erau decapitate în vechime, dar au fost găsite și peste 20 de capete izolate. Uneori capul avea decor „în benzi” gravate, dar și alte părți anatomice erau decorate cu motive diferite, chiar sub forma unui colier, dispus între sâni. Au fost descoperite statuete în poziție șezândă, unele depuse ritual în gropi mici, săpate în interiorul locuinței, pe un strat de lut foarte fin, pereții fiind vopsiți cu ocră roșu, întregul complex fiind acoperit cu omoplați de mamut. Materia primă o constituie fildeșul, calcarul, lutul ars. Realizarea sânilor, ca și abdomenul proeminent al statuetelor demonstrează că acestea reprezentau divinitatea însărcinată (ilustrată cel mai bine la Kostienki XIII). Imaginile reprezintă, deci, divinitatea feminină, ca element al unei noi ideologii religioase din această parte a Continentului¹³, care se află la baza credințelor neo-eneolitice în domeniu.

Omul a constatat natura vieții, a perpetuării speciei. Se știe, au demonstrat-o biologii, că orice ființă se naște cu un dublu instinct: de hrană și de procreare, de perpetuare, ca element al naturii sale biologice. Fiind parte componentă a întregului mediu natural, chiar dacă a devenit cel mai important element al său, omul nu s-a putut desprinde, ideologic, de natura devenirii și multiplicării sale fiziologice. A constatat că perpetuarea speciei se realizează prin natura feminității, fie om, fie animal. În acest sens, din punct de vedere ideologic, a ridicat feminitatea la rangul de mare divinitate, pe care a înzestrat-o cu multiple calități, toate având ca substrat procrearea și nașterea. Nu subscriem întru totul ideii despre „cultul fertilității și fecundității” atribuit plasticii feminine preistorice, steatopigiei, redării exagerate a feselor și sânilor la statuetele de tip *Venus*. Abia relativ recent, unii specialiști în ginecologie¹⁴, care au analizat trăsăturile anatomice ale statuetelor paleolitice de acest tip, au putut face deosebirea între starea de graviditate a unor creații artistice feminine, și starea de obezitate, pe care, personal, am numit-o ideal de frumusețe a unor comunități umane. În acest sens, al creației, ca și *canon artistic* cu valențe religioase, am considerat că reprezentarea de la Laussel, *Carte à jouer*, constituie, de fapt, esența de a da viață a divinității feminine, prin auto-procreare. În ceea ce privește calitatea precară a realizării artistice, noi am interpretat-o ca fiind elementul esențial al obligativității respectării canonului religios, care trebuia realizat prin mijloace artistice adecvate. Așadar, apreciem că nu realizarea artistică este mediocră (cum se apreciază în literatura de specialitate), ci s-a dorit reprezentarea ideologică a necunoscutului divin al auto-procreării. Ideea s-a continuat și în unele culturi arheologice neo-eneolitice¹⁵, unde creația artistică antropomorfă feminină este considerată ca reprezentând esența sacralității în ceea ce privește perpetuarea comunităților umane. Astfel, în unele civilizații eneolitice, Marea Divinitate este reprodusă în aceeași poziție de dublare simetrică a propriei imagini. (fig. 5). De altfel, A. Leroi-Gourhan¹⁶ apreciază că «*L'attitude des femmes est tout à fait extraordinaire pour l'art paléolithique, elle reflète une nonchalante liberté dont il n'existe pas d'autre exemple*». În directă legătură cu această temă importantă în creația religioasă a artei paleolitice și neo-eneolitice, credem că poate fi încadrată asocierea Marii Divinități cu elementul masculin, de regulă de natură celestă. Cea mai veche, dar și cea mai reprezentativă creație artistică religioasă în acest sens o reprezintă scena din Peștera Chauvet, datată la 32.000–31.000 ani BP¹⁷: pe un planșeu calcaros (situat în partea cea mai adâncă a peșterii, la înălțimea de peste 1,5 m, parcă cu intenția de a supraveghea întregul

¹³ G. Bosinski, *Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000–10.000 ans avant J.-C.)*, Ed. Errance, Paris, 1990, p. 123.

¹⁴ J.-P. Duhard, *Le réalisme de la figuration féminine paléolithique*, in *La Dame de Brassempouy, Actes du Coll. De Brassempouy (juillet 1994)* (ed. H. Delporte), ERAUL 74, Liège, 1995, pp. 65–70.

¹⁵ V. Chirica, *La Grande Déesse et son interprétation dans l'art paléolithique*, in *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10–12 décembre 2003 (éd. M. Otte), Liège, ERAUL, 106, 2004, pp. 187–194.

¹⁶ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 12), p. 289.

¹⁷ J. Clottes (sous la dir. de), *La grotte Chauvet. L'Art des origines*, Seuil, Paris 2001, fig. 161–162; V. Chirica, *Artă și religii preistorice. Sanctuarele paleoliticului superior european*, in *Prelegeri Academice*, V, 2006, 5, p. 20.

bestiar pictat până aici), a fost redat conturul amplu al unui urs de peșteră, peste care s-a trasat, tot cu culoare neagră, zona sacralizată feminină a procreării și nașterii: zona genitală și coapsele, întreaga imagine fiind pusă sub protecția regeneratoare a capului de bovid, cu mâini de om, pictat la partea superioară a planșeului (fig. 4). Așadar, ca și la Fumane, unde vânătorul își etala trofeul ce reprezenta succesul vânătoriei și, deci, al existenței comunităților umane respective, la Chauvet vedem înfățișată însăși ideea continuității vieții umane, prin redarea esenței perpetuării speciei: principiul feminin, pe planul htonic, și cel masculin, regenerativ, pe planul uranic, celest.

Aceeași idee o găsim și la Grimaldi, unde se remarcă și placa pe care a fost reprezentată, ca la Laussel, imaginea procreerii, a acuplării celor două elemente, *ying* și *yang*. Statuetele au fost realizate conform „canoanelor” religioase sau estetice ale timpului și comunității umane. Alte celebre *Venus* paleolitice: Lespugne, Brassempouy, Montpazier, Sireuil, Tursac, Mainz-Linsenberg, Mauern, Savignano, Willendorf, Malta, Moravany, Kostienki etc., au fost realizate potrivit acelorași *canoane* ale artei și religiilor paleolitice, referitoare la sublinierile artistice ale Marii Divinități și ale caracteristicilor acesteia. Dar, după opinia noastră, cea mai evidentă realizare artistică din domeniul manifestării religioase în sensul asocierii divinității feminine cu taurul celest, o vom revedea, 17 milenii mai târziu, într-o altă grotă din Franța, Magdelaine des Albis: o scenă complexă: femeia este redată în poziție ginecologică, iar bizonul în poziție „de atac”. Așadar, în această interpretare a manifestărilor ideologice ale comunităților umane, constatăm asocierea imaginii feminine cu forța regeneratoare a bizonului sau a calului, ca la Madelaine (Tarn) (Franța)¹⁸ (fig. 6), dar reprezentarea acestei teme o regăsim și pe ceramica eneolitică, de factură cucuteniană, unde este reprezentat taurul celest (Ruginoasa, Târgu Ocna – *Podei* – România, Bilcze Złote – Ucraina) sau în asociere cu berbecul (Hoisești – România); precizăm și faptul că artiștii epocii au creat și imagini diferite ale entităților feminin – masculin, cum ar fi în siturile de la Ghelăiești, Dumești, Trușești, Scânteia (România), unde reprezentarea feminină se deosebește de cea considerată masculină prin unele trăsături specifice (fig. 5). În ceea ce privește gravura și pictura paleolitică, putem constata chiar o anumită *evoluție* a reprezentărilor, cu unele identități și în arta eneolitică. Mai întâi, constatăm redarea divinității în poziție sexuală, singură (Gabillou) sau în asociere cu bizonul (La Magdelaine des Albis), numai cu cornul de bizon (Venus cu cornul, de la Laussel), sau cu capul de bizon pictat deasupra (Chauvet), dar și ca protectoare, în asociere cu alte animale (La Magdelaine des Albis, Angles-sur l'Anglin, Pech Merle, Hochlenstein Stadel). Divinitatea poate fi considerată și protectoare a întregii vieți, circumstanță în care putem aprecia că atât coarnele bourului, ale bizonului¹⁹, cât și ale berbecului reprezintă un univers închis, în centrul căruia se află Marea Divinitate protectoare.

Așadar, a altă suită de reprezentări ale *Divinității Universale* o descoperim pe placa de la Laussel și pe cea de la Grimaldi, în ceea ce s-a numit „coincidența contrariilor”. În aceste creații artistice noi vedem *sacralitatea procreației*, necunoscutul divin al acestui act, și tocmai pentru aceasta s-a folosit, la Laussel, o placă de calcar cu impurități; nu realizarea este mediocră, ci s-a dorit o scenă neclară, pentru a marca sacralitatea faptului încă necunoscut de către comunitatea religioasă a timpului.

Creatorii paleoliticului și ai neoliticului s-au supus «canonului» privind *imaginea interzisă* a divinității. Această nouă interpretare a realizărilor artistice paleolitice o poate constitui, ca altă temă artistică și religioasă, *imaginea interzisă*, deoarece fața, visajul divinității feminine este fie neredat (femeia acefală, la Gabillou, statuetele fără cap, de la Kostienki I), fie foarte slab și neclar redat, astfel că stabilirea caracterului antropomorf feminin este datorată conturului trupului acesteia. Ca interpretare, în Vechiul Testament se spune că a-L vedea pe Dumnezeu este mortal pentru oameni²⁰.

Am constatat că, în proporție covârșitoare, creațiile artistice paleolitice și neolitice au redate, uneori cu obstinație, caracteristicile feminității, dar visajul este doar sugerat, iar uneori lipsește cu desăvârșire. Fac excepție statuetele de la Brassempouy, sau din alte puține stațiuni paleolitice, iar în Neo-Eneolitic, proporția statuetelor feminine „fără chip” este și mai mare. O posibilă explicație poate sta tot în textul scripturistic „...și și-a acoperit Moise fața sa, căci se temea să privească pe Dumnezeu”²¹, iar A. Besançon apreciază că oamenii nu pot vedea divinitatea, căci le este dăunător. Așadar, canoanele de realizare plastică a divinității impuneau, ca modele de creație artistică, reprezentarea însemnelor feminității, dar interziceau redarea sub orice fel a

¹⁸ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 12), pp. 500–502.

¹⁹ G. Bodi, *Hoisești – La Pod. O așezare cucuteniană pe Valea Bahluiului*, Ed. PIM, în col. *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae* (BAM), XIII, Iași, 2010, pp. 201–214.

²⁰ A. Besançon, *Imagina interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandisky*, Ed. Humanitas, București, 1996.

²¹ *Biblia, Ieșirea*, 3, 6.

chipului acestora, iar această obligativitate a devenit, după opinia noastră, o temă importantă a creației artistice preistorice. Nu ne referim aici la statuetele paleolitice și neolitice, găsite fără cap, deci sparte, probabil, ritual. Luăm în considerație descoperirea unui număr impresionant de statuete antropomorfe feminine întregi, dar al căror vizaj este doar schițat, extrem de schematizat (fig. 7). În acest «canon» se poate înscrie prezența statuetelor feminine, de tip „Venus”, de la Lespugne, Brassempouy, Montpazier, Sireuil, Tursac, Mainz-Linsenberg, Mauern, Savignano, Willendorf, Malta, Moravany, Kostienki, de care am amintit mai sus, de vârstă paleolitică, dar și a celor neo-eneolitice.

Aceste statuete se caracterizează prin *obligativitatea imaginii interzise*, canon respectat cu strictețe în arta paleolitică și eneolitică, ceea ce ne apropie, așa cum am mai precizat, de textul Vechiului Testament. Prezența unui număr sporit de statuete, la Grimaldi, unde s-au descoperit și morminte de copii, dar nu numai, în această grotă-sanctuar al artei și religiilor paleolitice, probează existența unor locuri cultice importante pentru manifestările religioase ale vremii. Precizăm că în arta simbolică a culturilor neo-eneolitice, reprezentările feminine sunt foarte numeroase, și acest nou aspect al artei se află în relație directă, fiind chiar determinat de viața agricolă a comunităților umane, din care a rezultat îmbogățirea și diversificarea manifestărilor culturale ale complexe vieți religioase. C.-M. Lazarovici apreciază că în numeroase creații artistice, fața ori creștetul reprezentărilor umane este acoperit de o mască, aceasta constituind un atribut al zeităților²².

O tratare deosebită, a imaginii feminine, pe care o găsim în sanctuarele Paleoliticului superior, dar și în unele stațiuni neo-eneolitice, o constituie *oranta*, potrivit descoperirilor la Galgenberg, Geissenklösterle, poate și Laussel (așa-numitul *arcaș*), dar și pe ceramica sau în arta statuară eneolitică.

Imaginea *orantei*, în paleolitic și neolitic, sugerează existența unei divinități, poate masculine, aflată pe un plan superior celei feminine. Ne referim la faptul că am descoperit mai multe creații plastice, paleolitice și neo-eneolitice, în care divinitatea (dacă acestea nu reprezintă personificarea unei preotese, cum se constată în cazul unor religii ale Orientului antic) este redată cu mâinile ridicate la rugăciune²³. Așadar, deși toți exegeții religiilor eneolitice (îndeosebi cucuteniene) apreciază existența unei singure divinități superioare, de natură feminină, de unde a derivat și ideea de „Religie a Mamei Universale”, noi apreciem o schimbare aproape totală de ideologie: existența unei „Religii a Tatălui Universal”, căci divinitatea feminină imploră ajutorul unei alte forțe spirituale, superioară, iar această forță nu putea să fie decât reprezentarea (divinitatea) masculină, regeneratoare. Spre această idee ne conduce aproape întreaga creație artistică, ce reprezintă dualitatea masculin-uranic – feminin-htonic. Dar noi nu generalizăm ideea existenței divinității masculine, superioară celei feminine; ca și la Chauvet ori Laussel etc. (Paleolitic), ori Ruginoasa, Bilce Zlote etc. (Eneolitic), divinitatea supremă putea să fie reprezentată de zoomorul masculin, în alte localități – situri-sanctuare paleolitice și neo-eneolitice, divinitatea supremă putea fi reprezentată de antropomorfismul feminin. Așadar, apreciem că nu trebuie să se generalizeze nici supremația „Religiei Marii Mame”, nici aceea a „Tatălui Universal”, căci noi credem că au existat deosebiri în ceea ce privește creația artistică, pe fundamente religioase, ale diverselor comunități umane paleolitice și neo-eneolitice (fig. 8).

Tema mâinii reprezintă, în cadrul demersului nostru, o altă temă importantă în arte și religiile preistorice europene. Ea este reprezentată în aproape toate grottele-sanctuare ale Paleoliticului superior european, dar și în creații de la sfârșitul timpurilor glaciare de pe alte continente²⁴.

În *Marea Grotă* de la Arcy-sur-Cure au fost identificate numeroase semne, ce au completat „tabloul” artistic al pictorilor aurignaci; se remarcă elementele antropomorfe: degete grupate, mai multe (șapte) amprente de mâini în negativ, cu degete complete (de adult și copil), o altă mână cu degetele incomplete, o mână în pozitiv, o reprezentare vulvară și alte trei elemente antropomorfe, printre care o siluetă feminină, la a cărei realizare s-a folosit reliefurile calcaros, întărit de ocrul roșu, dându-i formele generoase ale statuetelor de tip *Venus*. Grotă Gargas, Franța, este celebră îndeosebi prin reprezentarea mâinilor în peste 250 imagini pictate, a foarte numeroaselor (143) gravuri de animale (numai 5 animale pictate), dar și prin bogatele resturi paleontologice. Frapează prezența mâinilor pictate, care nu însoțesc alte figuri realizate în aceeași manieră artistică; au fost identificate 103 imagini ale mâinii stângi, dintre care 72 negre, 28 roșii, 2 albe, una cu ocrul, și

²² C.-M. Lazarovici, *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, în *Cucuteni 120 – valori universale* (coord. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Ed. Sedcom Libris, Iași, 2006, p. 68.

²³ V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *Motivul orantei în arta și religiile paleolitice și neo-eneolitice*, în *Arta antropomorfă feminină în Preistoria spațiului carpato-nistean* (eds. V. Chirica, G. Bodi), Ed. PIM, în col. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis* (BAI) XXIII, 2010, pp. 159–204; V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *Le motif d'orante dans l'Art et les religions paléolithiques*, în *Præhistoria*, 9–10, 2008–2009, Miskolc, 2010, pp. 307–330.

²⁴ J. Clottes, op. cit. (n. 1), pp. 18–19.

36 ale mâinii drepte: 13 negre, 23 roșii, inclusiv amprente în argilă; se remarcă, de asemenea, cele 10 mâini întregi, nemutilate, altora lipsindu-le degete sau numai anumite falange; unele mâini, îndeosebi de copii, au fost doar schițate. Pe baza numeroaselor reprezentări de mâini, au și fost denumite două *Sanctuare* ale acestora. Așadar, observăm importanța reprezentării mâinii în atât de multe variante și motive artistice, inclusiv cu deformări (poate congenitale sau mutilate în urma unor accidente provocate de vânătoare sau de animalele feroce, dar nu excludem mutilarea mâinii în cadrul ritualurilor de *trecere*, de inițiere, când tinerii, dar poate că și tinerele, aveau de suportat proceduri care le periclatau chiar viața²⁵), de unde deducem că reprezentarea mâinii avea un rol extrem de important în creația artistică sacră a Paleoliticului superior (fig. 9, 10). Pentru demersul nostru, la fel de importantă poate fi asocierea, în pictură, a reprezentării calului și a mâinii, aceasta din urmă fiind repetată în multe spații ale peșterii de la Paglicci, Italia²⁶, dar și în numeroase alte sanctuare paleolitice din Franța.

Importanța reprezentării mâinilor a fost analizată de diverși exegeți, redarea lor fiind considerată fie coregrafie religioasă, limbaj (care încă nu a fost decodificat) sau mesaj. Noi vedem în redarea mâinii și alte elemente de factură religioasă: Mâna care *crează*, atunci când imaginea ei este alăturată tuturor creațiilor artistice, pe pereții grotelor-sanctuar; mâna care *protejează*, atunci când este situată în conexiune cu erbivorele neferoce (Paglicci, Pech-Merle); mâna care poate *stăpâni* animalele dăunătoare (Chauvet, Arcy-sur-Cure); mâna care se *sacrifică*, poate în cursul vânătorii; mâna cu *puteri superioare*, atunci când este redată cu deformări patologice, cu degete mutilate sau lipsă (Arcy, Gargas). Atât de numeroasele reprezentări, la Chauvet (peste 500 de *semne*), Gargas (peste 250, dar numai 10 întregi), ne transmit mesajul religios al acestor comunități umane. Mâna care crează poate fi reprezentată și prin aceea că în mai multe grote creațiile artistice au fost făcute cu mâna (degetul) în argila moale a pereților, sau pe locul de călcare, acestea fiind protejate, nedistruse în cadrul ceremoniilor cultice.

În aria culturii Precucuteni, mâna este bine reprezentată, dar fără a fi redată în asociere cu alte părți anatomice ale corpului uman, iar această temă religioasă este interpretată ca protectoare a conținutului vasului pe care a fost modelată, în relief, cu cinci degete desfăcute²⁷. Noi apreciem că interpretarea se poate extinde la întregul univers cunoscut al lumii vegetale și/sau animale (în funcție de conținutul vasului), chiar dacă se apreciază că, în general, vasele de cult conțineau cereale²⁸. În cuprinsul cultural al civilizației Cucuteni-Tripolie, redarea mâinii, într-o gamă foarte variată de procedee stilistice, s-a realizat prin reprezentarea întregului corp al divinității feminine²⁹. Observăm varietatea modelelor de reprezentare a mâinilor: întinse simetric vertical în jos sau în sus; în poziție de orantă (ridicate spre implorarea unei alte divinități); în poziție de dans (o mână în jos, alta în sus); în poziție de solicitare (întinse orizontal-arcuite); de ofertă (ambele mâini întinse spre dreapta, ținând un obiect); cu două sau mai multe degete, dar foarte stilizate; intenționat deformate (ambele mâini prelungite mult sub talia divinității și terminate cu motiv geometric – cerc sau punct); mâini care, anatomic, pleacă din umeri fiind dublate de altele, care pornesc din partea inferioară a taliei, ca o prelungire a sa, dar deasupra rochiei³⁰ etc.

*

Din punct de vedere al spiritualității comunităților umane paleolitice, noi credem că întreaga creație artistică avea conotații religioase. În acest sens, exegeții perioadei nu mai pun la îndoială existența fenomenului religios, al sacrului individual și colectiv la respectivele comunități umane. De altfel, E. Durkheim³¹ apreciază că „*lucrul sacru este îndeosebi acela pe care profanul nu trebuie și nu poate să-l atingă fără a fi pedepsit*” și iarăși suntem obligați să apelăm la unele citate și fapte biblice, relativ la interdicții. Poate că în această accepțiune a *obligațiilor* sacrului colectiv constă obligativitatea respectării sacrului individual, de către artiștii comunităților preistorice, cu referire la *imaginea interzisă*. Din acest punct de vedere, se apreciază că

²⁵ M. Eliade, *Sacru și profanul*, Ed. Humanitas, București, 1992, p. 176.

²⁶ A. Palma di Cesnola, *Paglicci. Rignano Garganico*, Foggia, 1988.

²⁷ N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Ipostaze rare ale cultului fertilității în plastica antropomorfă a culturii Precucuteni*, în *Cucuteni 120 – valori universale* (coord. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Ed. Sedcom Libris, Iași, 2006, pp. 118–119.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 22), pp. 65–71.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ E. Durkheim, op. cit. (n. 8), p. 48.

religia este „un ensemble d'actes rituels liés à la conception d'un domaine sacré distinct du profane et destinés à mettre l'âme humaine en rapport avec Dieu”³², sau „ensemble des doctrines et des pratiques qui établissent les rapports de l'être humain avec la puissance divine”³³. M. Otte apreciază că „il n'y a pas de religion sans le sentiment que certaines forces dépassent la mesure de l'homme, de son action, de ses connaissances ou de sa pensée”³⁴. Noi credem că, începând din Paleoliticul superior, omul se considera pe el însuși atotputernic, stăpân al spațiului și al tuturor celor care îl înconjurau, acesta fiind și sensul, scopul final al existenței sale, acela de a stăpâni peste tot pământul. În acest sens, încheierea lui A. Leroi-Gourhan ni se pare extrem de importantă: „Est-il indispensable de parler de religion...si l'on tien compte d'une spiritualité aux racines multiples, profondément insérées dans les différents domaines de la psychophysiologie des Anthropiens. L'homme, créateur d'outils, est aussi le créateur des symboles d'expression verbale ou des formes symboliques”³⁵. La rândul lor, M. Eliade³⁶ apreciază că „< religie > poate fi un termen util cu condiția să nu ne amintim mereu că el implică necesarmente credința într-un Dumnezeu, în zei sau în spirite, ci se referă la exprimarea sacrului și prin urmare are legătură cu ideile de ființă, sens și adevăr”, iar E. Durkheim³⁷ scrie că „credințele religioase propriu-zise sunt întotdeauna comune unei colectivități determinate, ce aderă la ele și îi practică riturile”; este ceea ce noi am dorit să argumentăm atunci când am precizat faptul că fiecare comunitate umană, chiar din aceeași fază a civilizației cucuteniene (de exemplu), își avea propriile elemente de cult religios, propriul sanctuar și propriile locuințe de cult, unde se celebrau propriile divinități (agricole și nu numai), în cadrul unor manifestări proprii.

Așadar, în Paleoliticul superior, viața spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele aproape 200 grote-sanctuar, ca și prin creațiile de artă religioasă, cu elemente de sacralitate individuală și colectivă. În acest sens, apreciem că arta magdaleniană poate fi considerată ca element foarte important, poate de apogeu al mentalității religioase în întreaga epocă paleolitică. Începând cu Magdalenianul, arta și religia au o vocație publică, aparținând întregii comunități, devenind o legătură importantă între grupuri și între membrii grupului. Căutarea unor anumite zone ale peșterii pentru redarea anumitor scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, ori asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esențiale ale animalului (în mod evident, agilitate și forță), figurația schematizată feminină, ori redarea numai a sexualității feminine, apariția, pentru prima dată, a superiorității umane prin redarea animalului rănit (și nu orice animal, ci numai cele mai puternice – cai, bizoni, urși), toate acestea și încă multe altele vădese nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Dar se impune și o încercare de explicare a prezenței sanctuarelor în grote³⁸. La început (dar nu ne referim la o anumită perioadă din istoria evoluției comunităților umane), peșterile au fost folosite doar ca adăposturi naturale, împotriva factorilor dăunători ai mediului natural: frigul, vânturile, ploile, animalele rapace; găsim, astfel, locuri în grote începând cu Paleoliticul inferior și până în perioade postpaleolitice; dar atunci când omul a ajuns să-și recunoască valorile spirituale, de orice fel, grotelile au fost transformate în sanctuare, fie ca depuneri ale celor morți, fie ca elemente de legătură cu divinitățile celeste, de orice natură or fi fost acestea. Așadar, în cadrul demersului nostru, vedem grotelile – acelea cu descoperiri arheologice de esență spirituală, ca elemente materiale, vizibile ale sacrului individual și colectiv. Nu mai itinerăm aici exemplele elocvente ale faptului religios, ca activitate aproape permanentă a vieții spirituale a comunităților umane preistorice³⁹. Grotelile constituiau, prin natura lucrurilor, spații închise, specifice sacrului, deci manifestărilor interzise profanului. Acestea deveneau sacre prin însăși locuirea umană; când comunitățile umane le-au transformat în sanctuare, ale căror pereți erau mai mult sau mai puțin în întregime acoperiți cu creația artistică cu specific spiritual, oamenii nu au mai locuit în acele grote, pentru ca specificul

³² J. Perrot, *Religion et Préhistoire: les problèmes de terminologie*, in *Religion & Histoire*, 2, mai–juin, 2005, p. 66.

³³ *Dictionnaire actuel de la langue française*, Flammarion, 1989, p. 978.

³⁴ M. Otte, *Introduction*, in *La Spiritualité. Actes du colloque de la commission 8 de l'UISPP (Paléolithique supérieur)*, Liège, 10–12 décembre 2003 (éd. M. Otte), Liège, 2004, ERAUL, 106, p. 5.

³⁵ A. Leroi-Gourhan, *Les religions de la Préhistoire*, in *La Préhistoire française*, tome I, Paris, 1976, p. 759.

³⁶ M. Eliade, *Nostalgia originilor. Istorie și semnificație în religie*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 5.

³⁷ E. Durkheim, op. cit. (n. 8), p. 51.

³⁸ A. Leroi-Gourhan, op. cit. (n. 12), pp. 114–128; *** *L'Art des cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises*, Paris, 1985; M. Berenguer, *Prehistoric Cave Art in Northern Spain Asturias*, Frente de Afirmacion Hispanista A. C. Castillo del Moro, Ciudad de Mexico (f.a.).

³⁹ V. Chirica, *Elemente de artă religioasă în sanctuarele Paleoliticului superior*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXXIV, 2011, pp. 19–52.

sacrului să nu fie atins de acela al profanului. Așadar, constatăm nu numai interdicția profanului de atingere a sacrului, dar și invers, izolarea sacrului de prezența profanului. Dar asta nu înseamnă că viața spirituală nu s-a produs și în afara grotelor; îndeosebi în imensele întinderi loessice ale Europei de Est și Centrale, în lipsa grotelor, însăși locuirea umană a fost transformată în sanctuar, prin amenajarea mormintelor ca *spațiu sacru* al celor morți, ori a locurilor de cult, unde s-au păstrat creațiile artistice ale artei mobiliare. Ceea ce impune unele rezerve asupra ideii *obligativității* de tratare stilistică a unor opere de artă mobilă, pe care le-am inclus în categoriile *temelor iconografice*, se referă la identitatea modalităților de realizare plastică, fie că ne referim la *omul-leu* de la Hohlenstein-Stadel, fie că luăm în considerație *marii vrăjitori* din arta parietală franceză. Așadar, chiar dacă admitem faptul că fiecare mare comunitate umană, paleolitică sau neo-eneolitică, avea propriile *canoane* de reprezentare artistică, bazată pe acele comuniuni de gândire spirituală și de manifestare în cadrul riturilor și ritualurilor, observăm anumite specificități locale, poate chiar temporare, dar nu oțimem nici posibilele diferențieri ideologice ale comunităților respective. În fond, credem că unii arheologi, mai degrabă exegeții artei și religiilor paleolitice și neo-eneolitice fac abstracție de cronologia strictă a locuirilor, a creației artistice religioase, atunci când se fac generalizări cu privire la o anumită cultură arheologică (civilizație) preistorică.

Aproximativ 200 de stațiuni, locuiri în grote și pe terasele unor râuri sau pe marile platouri (din imensa Câmpie loessică a Europei estice și central-nordice) au fost descoperite și caracterizate ca dovezi concludente ale existenței sacrului individual și colectiv la comunitățile umane din Paleoliticul superior. Dacă la acestea adăugăm foarte numeroasele sanctuare ale comunităților neo-eneolitice, ori locuințele de cult, a căror prezență a fost constatată în fiecare stațiune neo-eneolitică cercetată prin săpături sistematice, ne putem crea o imagine completă și complexă a vieții religioase, specifice tuturor comunităților umane preistorice, chiar dacă detaliile privind ritualurile cultice vor rămâne necunoscute cercetărilor actuale.

Toți exegeții acceptă ideea existenței unor rituri și ritualuri religioase, care presupuneau chiar și sacrificii cultice, ori existența unor deformații patologice, considerate tot elemente cultice, provenite ca urmare a acestor ritualuri, sau ca reprezentând un cod, un „limbaj” mutual, un „joc al degetelor ce asigură exprimarea sau expresia diferitelor teme”, după aprecierea lui A. Leroi-Gourhan⁴⁰.

Tema reprezentării bărbatului este realizată în mai multe ipostaze. Mai întâi, a fost creat *semnul* virilității, *phalus*-ul, în decorul gravat. Cel mai adesea este reprezentat *Marele Vrăjitor*, în mai multe modele de realizare, interpretate ca *substituire* a zoomorfului prin antropomorf. Chiar prima și cea mai veche operă de artă mobilă, *Omul cu cap de felină*, de la Hohlenstein-Stadel, redă această idee, a *substituirii*, de fapt, a însușirii caracteristicilor animalelor feroce. *Substituirea* o vedem în două direcții: înlocuirea omului prin animalul de sacrificiu sau prin depunerea rituală, în morminte, a ofrandelor de animale vâdate, dar și încercarea de substituie cultică a animalului puternic, feroce (leu, bizon, cerb) de către vânătorul paleolitic. Artiștii au redat mai multe scene ale acestor substituiri, detaliile fiind mai puțin importante: picioare, mâini și sex uman, cu corp și coarne de animal, trup uman și cap de animal, de cele mai multe ori în mișcare accentuată, poate dans cultic. Nu oțimem nici reprezentarea de la Fumane, unde antropomorful poate ține în mână (dar picioarele pot fi în scenă de dans) un animal capturat. Sunt creații artistice unde bărbatul-vânător este prezent prin săgețile trase din arc sau prin sulile aruncate asupra vânatului. Reținem și faptul că numai în două reprezentări, de aceeași epocă (Gabillou și Lascaux) bărbatul se află în dificultate, în fața animalului, vânat sau în atac, cu precizarea suplimentară că în *Fântâna (Puits)* de la Lascaux, poate loc-sanctuar special, bizonul este rănit și își pierde viscerele.

*

Din punctul nostru de vedere, simbolurile din arta paleolitică și neo-eneolitică erau reprezentate, vizual, material, sub formă de *semne*, cărora creatorii lor le acordau semnificații speciale, specifice unor areale spațiale și temporale, ori unor culturi (civilizații) arheologice. Ne bazăm pe faptul că, în spiritualitatea preistorică fiecare *semn* creat trebuia să *semnifice*, să *simbolizeze* ceva, iar acel *ceva* era reprezentat de *semnul* creat în cadrul sacrului individual, însă cu manifestări de înțelegere și acceptare ale întregii comunități. În ceea ce privește raportul *magie-religie*, credem că distincția dintre cele două noțiuni-elemente ale spiritualității este greu de operat în cadrul manifestărilor culturale preistorice. Din punct de vedere al istoriei religiilor (al religiilor preistorice), credem că aceste două manifestări cultice au putut uneori să coexiste, chiar și în cadrul acelorași comunități umane, fiecare având, probabil, ritualuri diferite, dar care trebuiau să marcheze năzuința

⁴⁰ *** , *Art et civilisation des chasseurs de la Préhistoire (34.000 – 8.000 ans av. J.-C.)*, Paris, 1988.

omului spre împlinirea unor necesități, în primul rând materiale, dar depinzând de factori, de elemente superioare vieții terestre, iar implorarea forțelor benefice (poate de către *orante*, sau prin intermediul acestora), situate în exteriorul lumii cunoscute de către manifestanți (în cadrul procesiunilor sacralului colectiv) se realiza potrivit unor *canoane* proprii fiecărei comunități, dar și cu caracter general în cadrul fiecărei civilizații (culturi arheologice), pe toată întinderea sa (a civilizației sau a campamentelor comunității respective), în spațiul geografic de manifestare. În fond, creatorii (artiștii) cucutenieni, ca și ai altor civilizații arheologice mai mult sau mai puțin contemporane lor, erau obligați să se supună *canoanelor* de realizare artistică, evident cu conotații spirituale. *Trecerea* și *transmiterea*, factori de cunoaștere și de manifestare cultică s-au produs la toate comunitățile umane preistorice de pe foarte largi spații geografice. În felul acesta credem că se poate explica identitatea unor elemente decorative, de factură geometrică, în Gravettianul Europei de Est și Occidentale, și în neoliticul aceluiași spațiu geografic, indiferent de suportul pe care este realizat (ivoriu de mamut, respectiv plastică sau ceramică din lut ars). Ne referim, printre altele, la decorul cu romburi sau triunghiuri sau la decorul spiralic geometrizat, cu identități în Gravettian (Mezin, Rusia) și pe ceramica cucuteniană din aproape întregul areal de răspândire. În ceea ce privește lipsa explicită a feței statuetelor, sau acoperirea acestora cu mască, ori cu reprezentări mascate, inclusiv animaliere, aici credem că ar trebui să vedem cel puțin două elemente cultice: mai întâi, obligativitatea *imaginii interzise* a divinității, potrivit *canoanelor* spirituale; în al doilea rând, credem că este vorba de substituirea omului prin animalul de sacrificiu, dar și a doua valență a substituirii forței și agilității animalului de către om (cu precădere de către bărbatul-vânător).

Dacă acceptăm ideea religiozității creației artistice, mai ales a artei preistorice, trebuie să nu oitem caracterul social al manifestărilor. „*Ele s-au născut în și din religie, sunt produsul gândirii religioase*”⁴¹ precizează E. Durkheim. Este drept că aproape toți teoreticienii religiozității creației artistice în Preistorie, se bazează pe fapte din religiile istorice, așa că, din punctul nostru de vedere este destul de dificil, poate chiar lipsit de istoricitate să acceptăm toate aserțiunile lor ca având valoare obligatorie când discutăm arta preistorică și valențele sale religioase; cu toate acestea, în lipsa unor informații acceptabile în sens istoric, suntem nevoiți să luăm în considerație fapte din paleo-etnografie și să încercăm să le transpunem în viața comunităților preistorice. Începând, poate, cu galetul de jasp de la Makapangsgast, dar cu certitudine în Paleoliticul superior, oamenii au fost în măsură să acorde atenție deosebită, în sens de adorație, unor obiecte pe care le-au considerat încărcate de sacru, adevărate *hierofanii* în sensul lui M. Eliade⁴². Explicația este sau poate fi simplă în sensul în care omul preistoric, odată atins sau pătruns de sacralitate, avea tendința permanentă de a-și duce viața în apropierea, în intimitatea obiectelor sacralizate. Am putea admite că însăși amplasarea campamentelor, determinată de condițiile de mediu (dar poate, nu numai, ci și de anumite *entități* ideologice, putea însemna consacrarea spirituală a locului. În același sens al demersului nostru, însăși amenajarea locuinței era întotdeauna sanctificată, de aceea, în fiecare locuință cucuteniană (de exemplu) găsim statuete feminine, dar și alte obiecte sacralizate, sau care demonstrează existența sacralului, căci omul, chiar din Preistorie era pătruns de necesitatea de a se situa în *perimetrul* timpului și al spațiului sacru, al manifestărilor de sacralitate. În acest fel, în ritualuri, devenite sărbători religioase, omul preistoric își putea găsi dimensiunea sacră a vieții pământești, ca element al sacralizării propriei existențe, el însuși considerându-se creație a *necunoscutului divin* al procreației, așa cum găsim această manifestare ideologică pe placa de la Laussel. Așadar, sacralul, de orice natură ar fi el, se manifestă prin simboluri, prin semne care simbolizează nu numai natura religiozității comunităților umane, ci însăși elementele ideologice ale acestei religiozități.

⁴¹ E. Durkheim, op. cit. (n. 8), p. 22.

⁴² M. Eliade, op. cit. (n. 25), pp. 22 și urm.

ILLUSTRATION LIST.⁴³

- Fig. 1. The substitution theme in prehistoric art and religions. Bilzingsleben (after J. K. Kozłowski, *op. cit.* [n. 5], 1992).
- Fig. 2. The substitution theme in prehistoric art and religions. 1, Gabillou, 2, Lourdes (after V. Chirica, 2006, n. 17); 3, Trois Frères (after J. Clottes, *op. cit.* [n. 1], 2005).
- Fig. 3. The substitution theme in prehistoric art and religions. The hunter from Fumane Cave (after A. Broglio, M. Cremaschi, M. Peresani, M. De Stefani, St. Bertola, F. Gurioli, D. Marini, G. Di Anastasio, *op. cit.* [n. 43], 2005).
- Fig. 4. The great divinity and the bison. Chauvet Cave (after J. Clottes, *op. cit.* [n. 1], 2005).
- Fig. 5. The great mated divinity. 1, Laussel; 2, Grimaldi; 3, Ghelăiești; 4, 7, Trusești; 5, Scânteia; 6, Dumești (after V. Chirica, *op. cit.* [n. 15], 2004).
- Fig. 6. The great divinity associated with animals. 1, Hochlenstein-Stadel; 2, Anglis-sur-l'Anglin (1, 2, after G. Bosinski, *op. cit.* [n. 13], 1990); 3, La Madelaine des Albis (after H. Bessac, J. Lautier, *op. cit.* [n. 43], 1984).
- Fig. 7. Representations of the feminine divinity. 1, Gönnersdorf (after G. Bosinski, 1990, n. 13), 2, Galgenberg (after G. Bosinski, *op. cit.* [n. 13], 1990), 3, Tg. Ocna-Podei (after Gh. Dumitroaia, C. Preuteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *op. cit.* [n. 43], 2005).
- Fig. 8. Representations of the feminine divinity. «Godess with the corn», Laussel (after Cl. Cohen, *op. cit.* [n. 43], 2003).
- Fig. 9. Representations of the feminine divinity. The forbidden image. Venus from Willendorf (after Cl. Cohen, *op. cit.* [n. 43], 2003).
- Fig. 10. Representations of the feminine divinity. The forbidden image. Kostenki I (after Cl. Cohen, *op. cit.* [n. 43], 2003).
- Fig. 11. The forbidden image. Strelce-Moravia (after Cl. Cohen, *op. cit.* [n. 43], 2003).
- Fig. 12. The forbidden image in Cucutenian art and religion. Cucuteni-Cetățuie (after Cl. Cohen, *op. cit.* [n. 43], 2003).
- Fig. 13. The image of the orant in Paleolithic and Neolithic art. 1, Tito Bustillo, Spain; 2, Taraclia, R. Moldova (after V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *op. cit.* [n. 23], 2010).
- Fig. 14. The image of the orant in Neo-Eneolithic art and religion. Rădeni-Iași (after V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, *op. cit.* [n. 23], 2010).
- Fig. 15. The representation of the hand in Paleolithic art and religions. 1, La Fuente de Salin Cave (after J.-F. Perez, *op. cit.* [n. 43], 2005); 2, Pech Merle (after J.-P. Mohen, *op. cit.* [n. 43], 2002).
- Fig. 16. The representation of the hand in Paleolithic art and religions. 1, Gargas (after A. Leroi-Gourhan, *op. cit.* [n. 12], 1965); 2, Chauvet (after J. Clottes, *op. cit.* [n. 17], 2001).

---

⁴³ H. Bessac, J. Lautier, *Grotte de La Magdeleine des Albis*, in ^{xxx}, *L'Art des Cavernes. Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises. Atlas Archéologiques de la France*, Ministère de la Culture – Imprimerie nationale, Paris, 1984, pp. 540–543; A. Broglio, M. Cremaschi, M. Peresani, M. De Stefani, St. Bertola, F. Gurioli, D. Marini, G. Di Anastasio, *Le pietre dipinte dell'Aurignaciano*, in *Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete. Grotta di Fumane e Riparo Dalmieri*, in *Preistoria Alpina* (a cura di A. Broglio, G. Dalmieri), Nr. speciale, Verona, 2005, pp. 38–43; Cl. Cohen, *La femme des origines. Images de la femme dans la Préhistoire occidentale*, Ed. Herscher, Berlin, 2003; Gh. Dumitroaia, C. Preuteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Primul muzeu Cucuteni din România*, Ed. Foton, Piatra Neamț, 2005; J.-P. Mohen, *Arts et Préhistoire. Naissance mythique de l'humanité*, Ed. Terrail, Paris, 2002; J.-F. Perez, *La plus ancienne production artistique du Paleolithique Iberique*, in *Pitture paleolitiche nelle Prealpi Venete. Grotta di Fumane e Riparo Dalmieri*, in *Preistoria Alpina* (a cura di A. Broglio, G. Dalmieri), Nr. speciale, Verona, 2005, pp. 89–99.

Fig. 1. Tema substituirii în arta și religiile paleolitice. Bilzingsleben (după J. K. Kozłowski, 1992, n. 5).

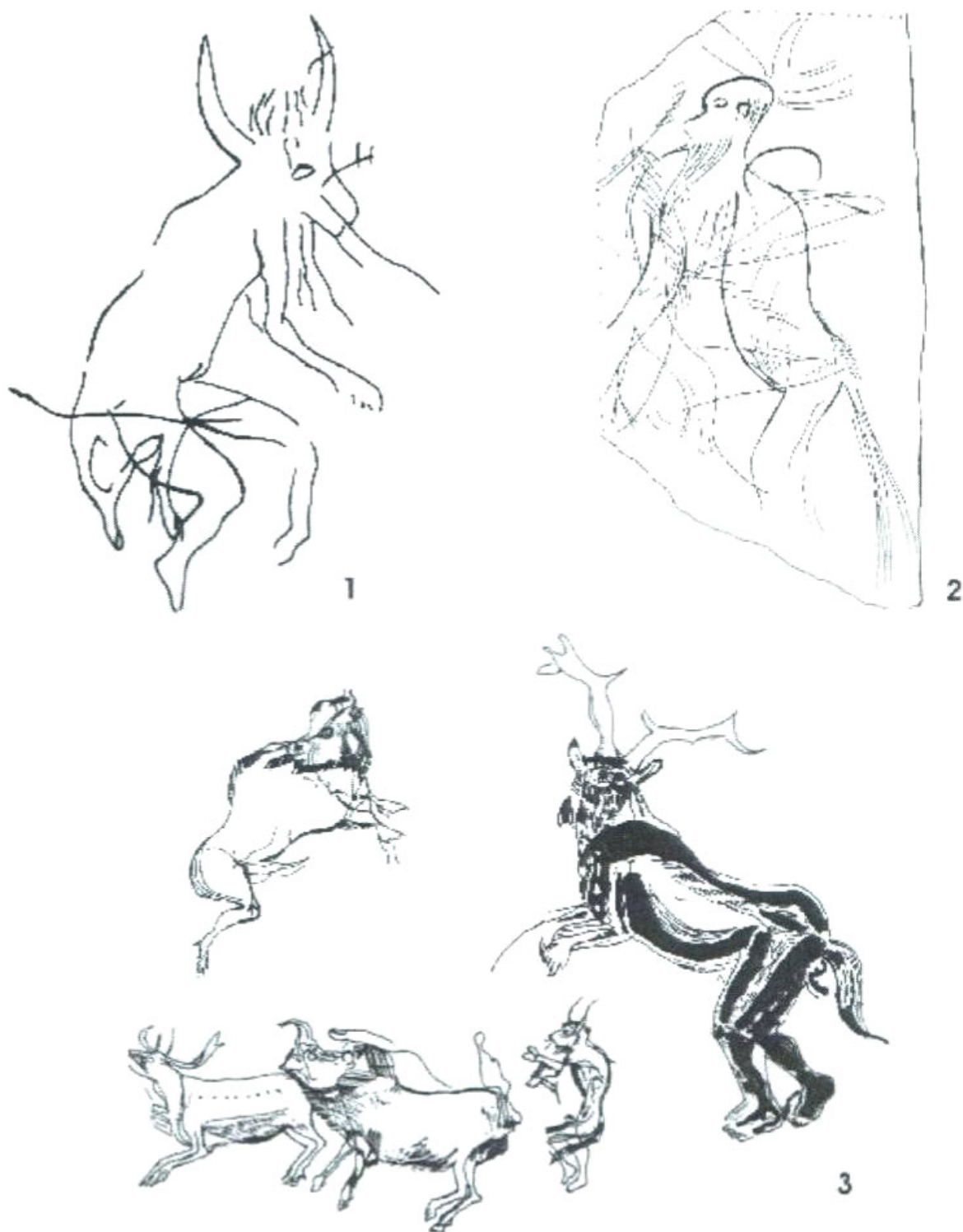

Fig. 2. Tema substituirii în arta și religiile paleolitice. 1, Gabillou, 2, Lourdes (după V. Chirica, 2006, n. 17); 3, Trois Frères (după J. Clottes, 2005, n. 1).

Fig. 3. Tema substituirii în arta și religiile paleolitice. Vânătorul din Grotta Fumane (după A. Broglio *et alli*, 2005, n. 43).

Fig. 4. Marea divinitate și bizonul. Grotta Chauvet (după J. Clottes, 2005, n. 1).

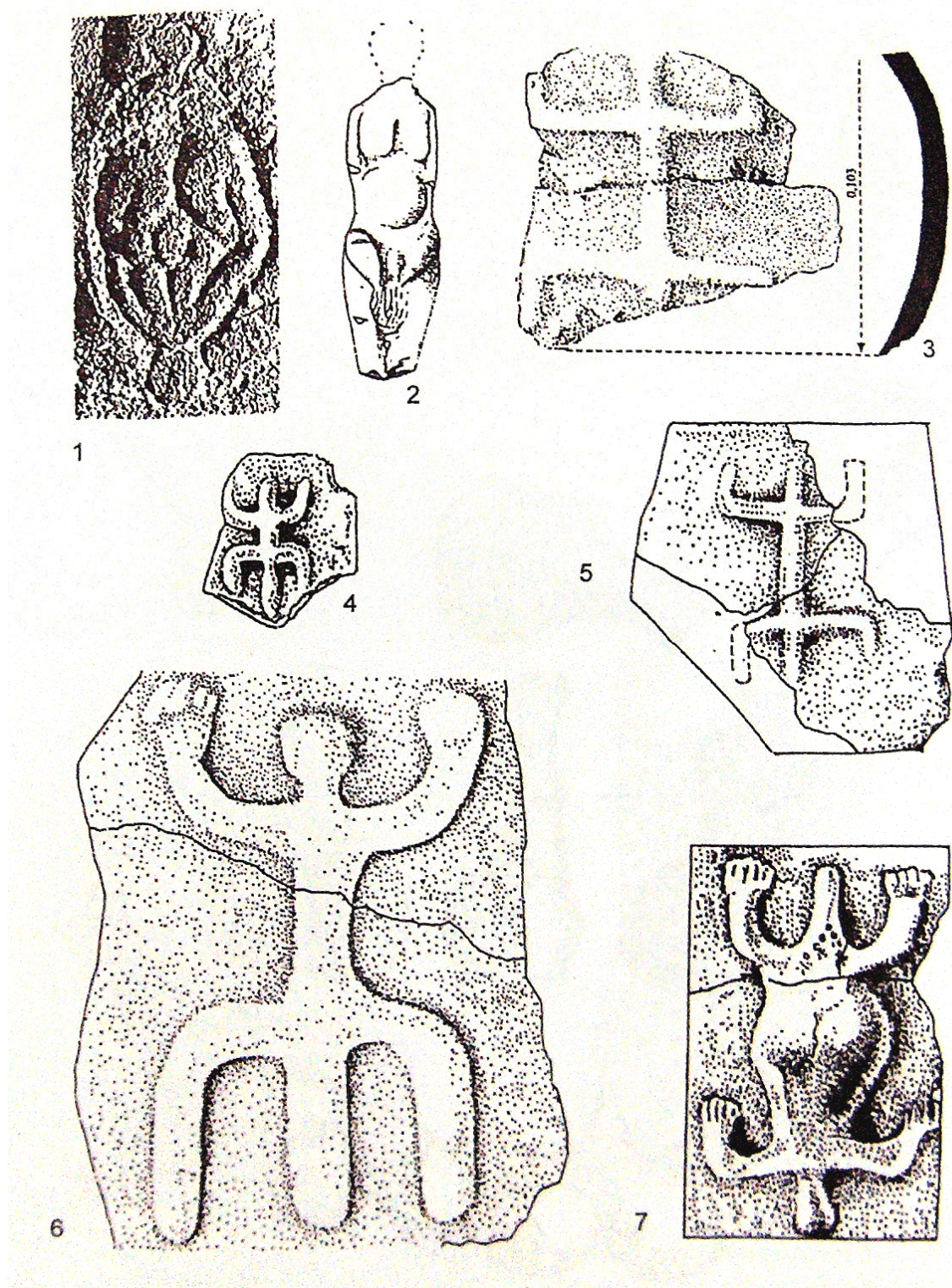

Fig. 5. Marea divinitate acuplată. 1, Laussel; 2, Grimaldi; 3, Ghelăiești; 4, 7, Trușești; 5, Scânteia; 6, Dumești (după V. Chirica, 2004, n. 15).

Fig. 6. Marea divinitate în asociere cu animale. 1, Hochlenstein-Stadel; 2, Anglis-sur-l'Anglin (1, 2, după G. Bosinski, 1990, n.13); 3, La Madelaine des Albis (după H. Bessac, J. Lantier, 1984, n. 43).

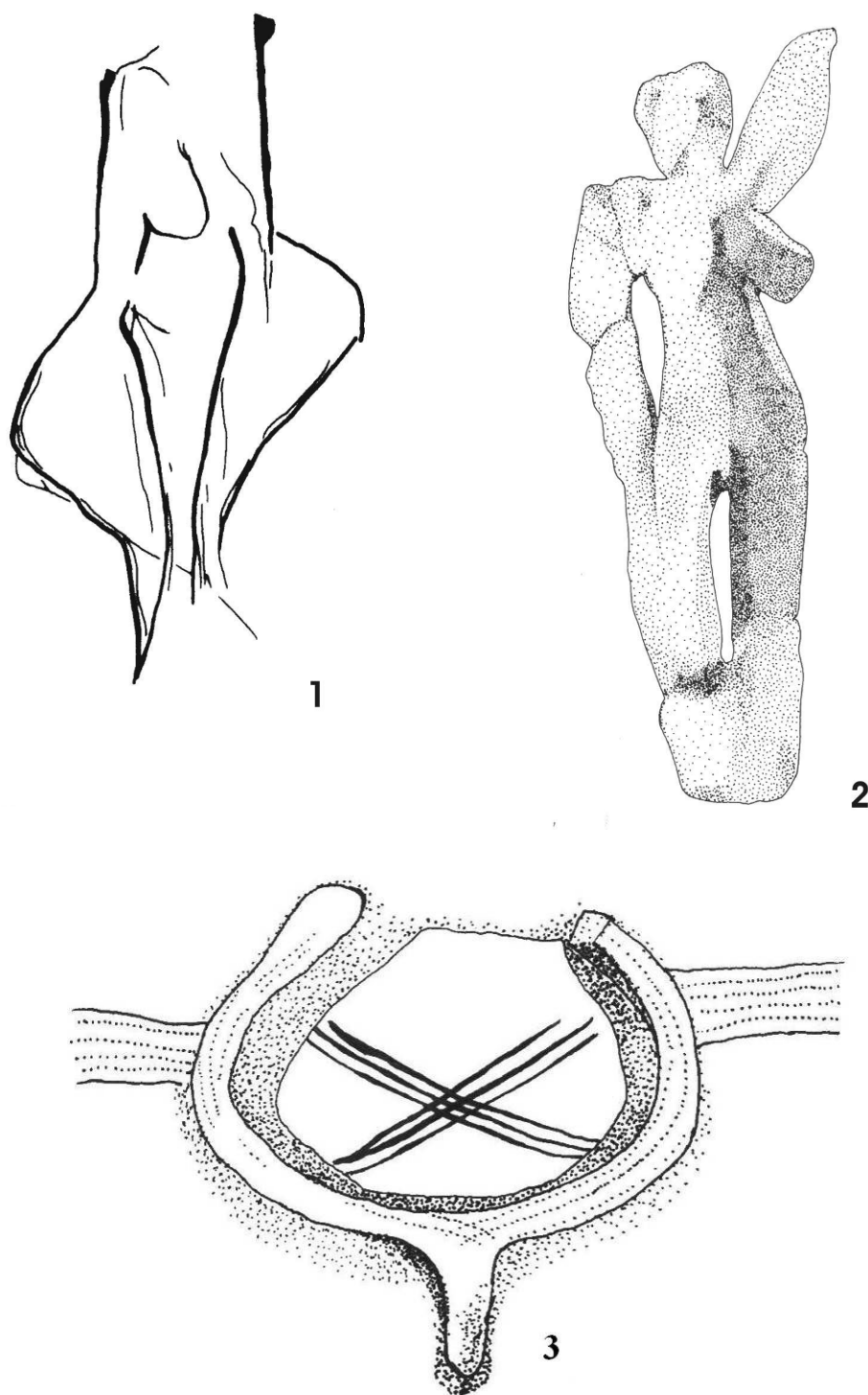

Fig. 7. Reprezentări ale divinității feminine. 1, Gönnersdorf; 2, Galgenberg (1–2, după G. Bosinski, 1990, n. 13), 3, Tg. Ocna-Podei (după Gh. Dumitroaia, 2005, n. 43).

Fig. 8. Reprezentări ale divinității feminine. „Zeița cu cornul”, Laussel (după Cl. Cohen, 2003, n. 43).

Fig. 9. Reprezentări ale divinității feminine. Imaginea interzisă. Venus de la Willendorf (după Cl. Cohen, 2003, n. 43).

Fig. 10. Reprezentări ale divinității feminine. Imaginea interzisă. Kostenki I (după Cl. Cohen, 2003, n. 43).

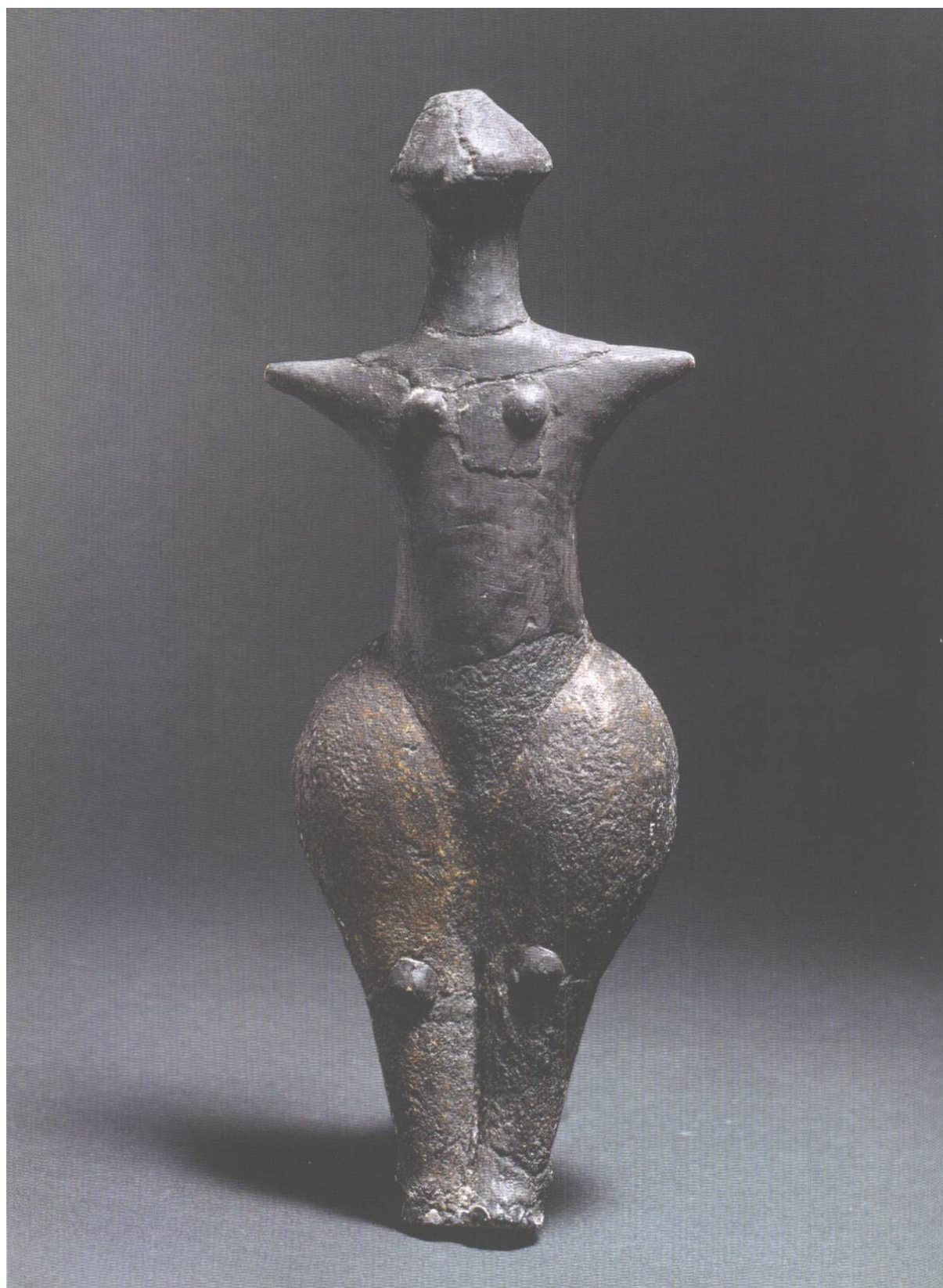

Fig. 11. Imaginea interzisă. Strelitz-Moravia
(după Cl. Cohen, 2003, n. 43).

Fig. 12. Imaginea interzisă în arta și religiile cucuteniene. Cucuteni-Cetățuie (după Cl. Cohen, 2003, n. 43).

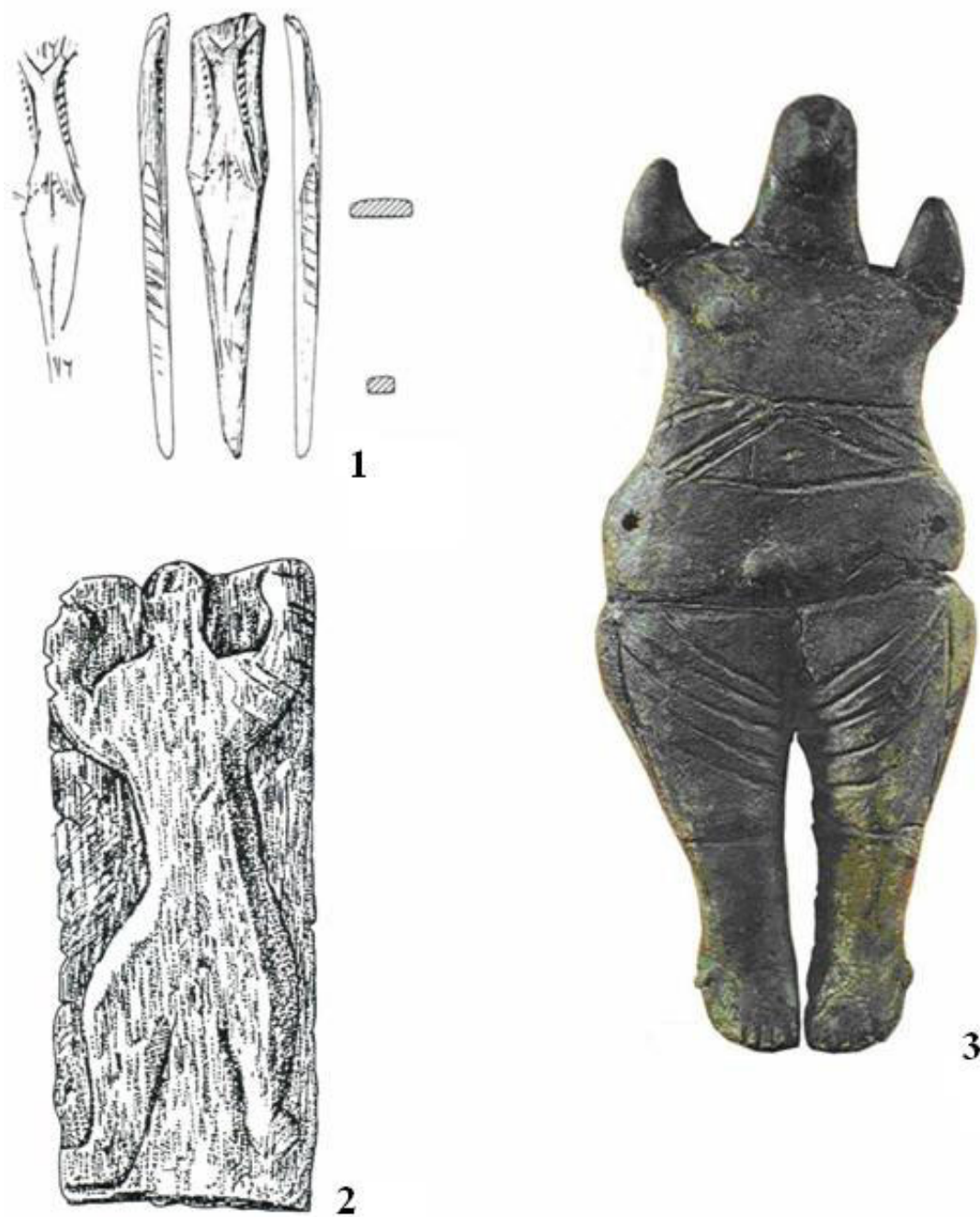

Fig. 13. Imaginea orantei în arta paleolitică și neolitică. 1, Tito Bustillo, Spania; 2, Geissenklösterle, Germania; 3, Taraclia, R. Moldavie (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010, n. 23).

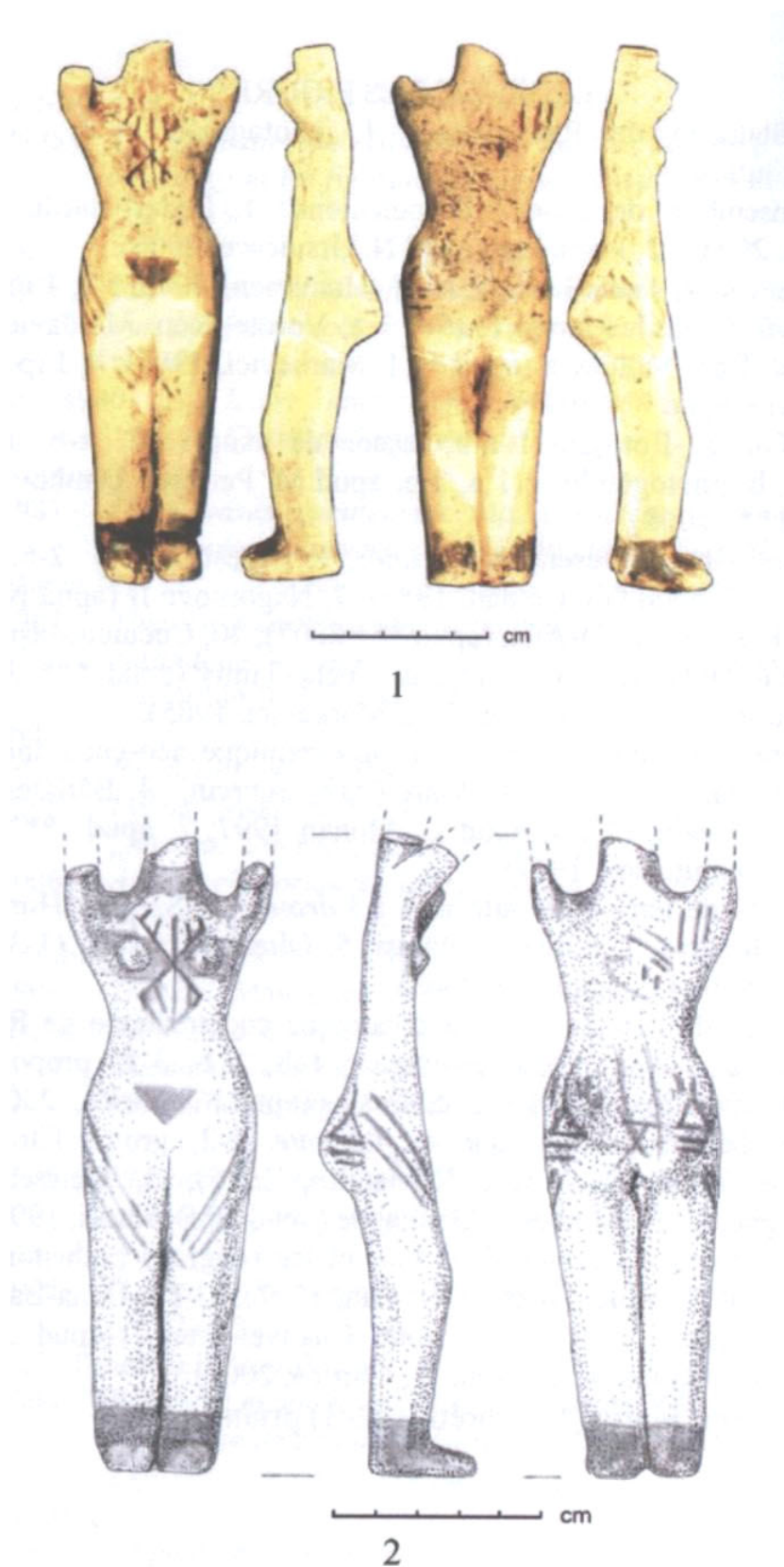

Fig. 14. Imaginea orantei în arta și religiile neo-eneolitice. Rădeni-Iași (după V. Chirica, M.-C. Văleanu, C.-V. Chirica, 2010, n. 23).

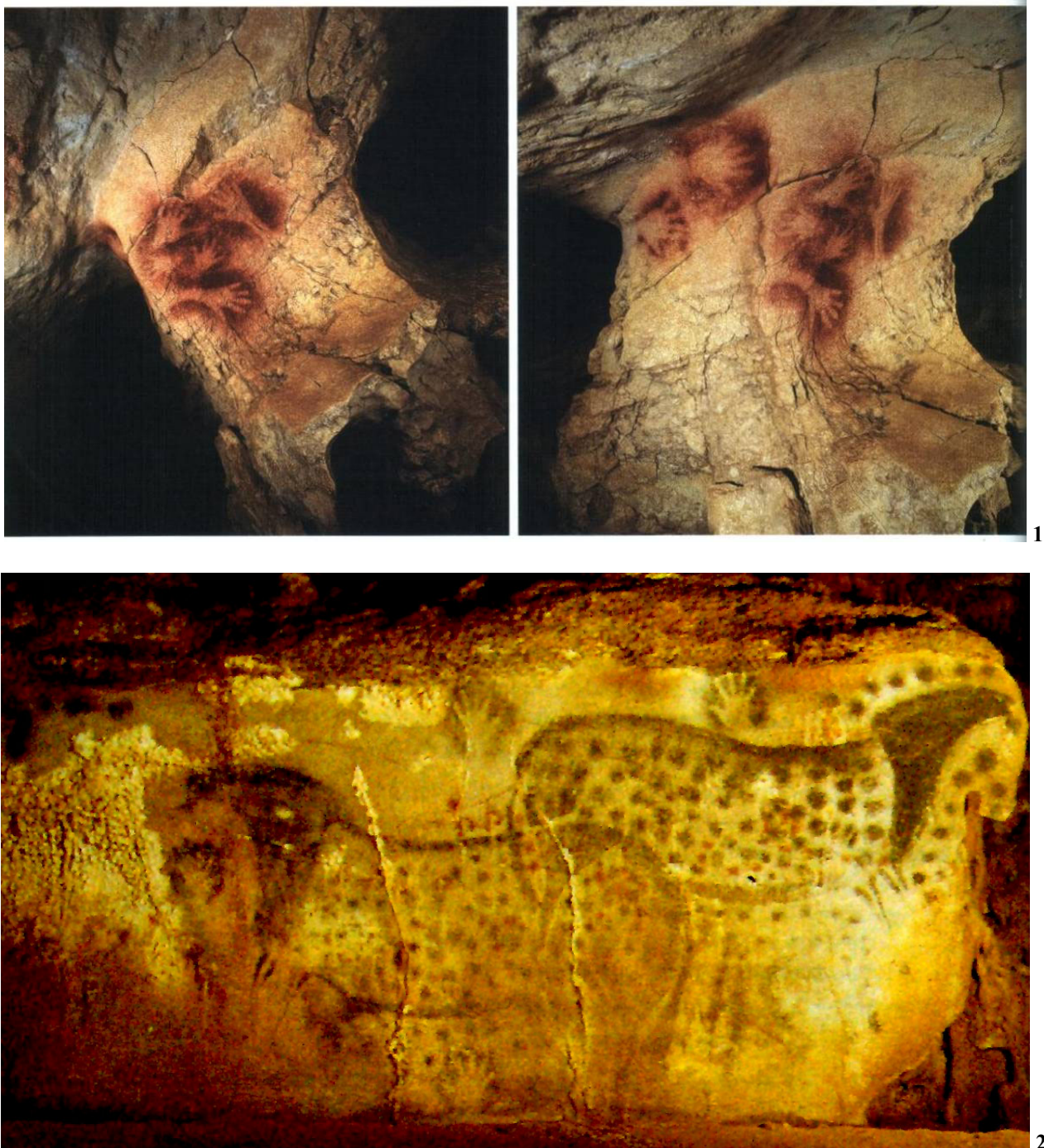

Fig. 15. Reprezentarea mâinii în arta și religiile paleolitice. 1, Grota La Fuente de Salin (după J.-F. Perez, 2005, n. 43); 2, Grota Pech Merle (după J.-P. Mohen, 2002, n. 43).

1

2

Fig. 16. Reprezentarea mâinii în arta și religiile paleolitice. 1, Gargas (după A. Leroi-Gourhan, 1965, n. 12); 2, Chauvet (după J. Clottes, 2001, n. 17).

CONSIDÉRATIONS RELATIVES À UN CERTAIN TYPE D'ARTÉFACTS DE CULTE DÉCOUVERTS DANS DES ÉTABLISSEMENTS APPARTENANT AU COMPLEXE CULTUREL PRECUCUTENI – CUCUTENI

DE

CONSTANTIN PREOTEASA*

Abstract

The present study focuses on a brief analysis of a certain type of cult artifacts of the Precucuteni-Cucuteni Cultural Complex less valued publishing and exhibition. Regarding the terminology used for these pieces, considering their frequency, form and functionality, we think that the most appropriate term is "bucranium", which reproduces stylized "the consecration horns", and not the terms "firedog" / "pot stand" (feuerbock – ger.; chenet – fr.) used previously. Besides the already mentioned pieces, belonging to the Precucuteni-Cucuteni-Tripolye Cultural Complex and other neo-eneolithic continental civilizations there are other artifacts or interior installations of some sanctuaries that presents the "consecration horns". In this respect we mention the sanctuary from Sabatinovka II (Tripolie A). Also, horn-like shaped prominences guard the entries of certain sanctuary models that present the interior of the cult constructions, the case of the pieces from Ghelăiești (Cucuteni B) or those from the Tripolye area. In the case of the sanctuary models that present a construction as a whole belonging also to the Tripolye area, the "bucrania" are placed in relief above the entrance or attached to the roof. "The consecration horns" are also represented by the backs of the thrones of the famous cult complexes from Poduri (Precucuteni II) and Isaiia (Precucuteni II), or even by the back of some benches like in the case from Târpești (Precucuteni III). Also, the "bucrania" appear numerous times in relief or painted on the Cucuteni vessels approximately in the shape of the letters "M" or "W", such is the case of the pieces illustrated in the present study, from Târgu Ocna (Cucuteni B).

Keywords: Neolithic, Chalcolithic, Precucuteni-Cucuteni, bucrania, consecration horns, sanctuaries.

Le complexe culturel Precucuteni-Cucuteni a attiré depuis toujours l'attention aux chercheurs vue la quantité, la qualité et la diversité remarquables de ses vestiges. On en distingue notamment ceux qui sont rattachés au culte et dont on a souligné à maintes reprises l'importance scientifique et artistique à la fois, depuis la découverte de cette civilisation jusqu'à présent.

Dans la présente étude on envisagera seulement un certain type d'artefact de culte appartenant à cette civilisation (fig. 3/1–3 A–B; 5/1, 2 A–B; 8/2; 12; 15/1–3 A–B), très peu nombreux au point de vue quantitatif, mais qui se retrouve pourtant répandu, avec quelques différences formelles et typologiques (fig. 16/1, 2; 17/1–6; 18/1–3; 19/1, 2; 20/1, 2; 21/1, 2) – sur un espace plus vaste et dans un intervalle plus grand (fig. 1). Leur valorisation dans l'archéologie roumaine par expositions et par écrit ne s'est produite que depuis relativement peu de temps, en faisant des suppositions surtout sur ce qui est de leur forme, fonctionnalité et appartenance contextuelle, éléments par rapport auxquels on a tenté de donner même une définition terminologique.

---

* Musée d'Histoire et d'Archéologie Piatra-Neamț – Centre International de Recherche de la Culture Cucuteni, 610029 Piatra-Neamț, 10 Mihai Eminescu, Neamț, Roumanie, courriel: constantin.preoteasa@yahoo.com.

*

Les recherches archéologiques effectuées dans des établissements appartenant au complexe culturel Precucuteni-Cucuteni ont mené à la découverte d'un nombre de neuf artefacts de ce type, soit trois à Isaiia (Precucuteni II) (fig. 3/1–3 A–B), qui semblent être des aménagements fixes des installations de feu¹ (probablement pour en délimiter leur entrée – n.n), deux à Bodești (Cucuteni A₂) (fig. 5/1, 2 A–B)², une autre semble-t-il à Vorniceni (Cucuteni A–B₁)³ et trois à Poduri (Cucuteni B₁) (fig. 8/2; 12; 15/1–3 A–B)⁴, les six derniers représentant en fait des pièces indépendantes.

Isaiia-Balta Popii, département de Iași (Precucuteni II)

Les trois aménagements (fig. 3/1–3 A–B) ont été découverts en 2002, tout près des installations de feu de l'intérieur de l'habitation 7 (H.7), situé au nord-ouest de l'établissement (fig. 2). Le four, dont la forme de croissant de lune constitue un indice de plus sur son appartenance et sur la construction à laquelle il appartenait, soit celle du culte, était placé dans la partie centrale de l'établissement, alors que l'âtre dans la partie d'est-sud-est. Deux des plaques se trouvaient aux alentours du four (fig. 3/1, 2 A–B), alors que la troisième près de l'âtre (fig. 3/3 A–B). La construction représentait en réalité un sanctuaire appartenant à un niveau d'habitation daté dans la phase Precucuteni II⁵.

Les aménagements sont réalisés en pâte grossière, brûlée oxydant, de couleur rouge-brique, de forme allongée, aux arêtes arrondies; la partie supérieure en est concave de sorte que les bords latéraux soient plus relevés, ressemblant à des cornes, alors que la base en est évasée et fragmentaire à cause du déplacement de leur position (fig. 3/1–3 A–B). La plus grande et mieux conservée des plaques présente une petite cavité vers la partie supérieure (fig. 3/2 A–B). Les artefacts ont une hauteur comprise entre 17 et 27 cm et une longueur de 15 à 17 cm, l'un étant un peu plus large (6 cm)⁶.

¹ N. Ursulescu, V. Merlan, A. F. Tencariu, M. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, *Isaiia, com. Răducăneni, jud. Iași, punct: Balta Popii*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002 (CCAR)*, XXXVII, București, 2003, p. 158; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte dans la zone des foyers et des fours de la culture Precucuteni*, in *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, XXIII, 2004, pp. 142–144; fig. 11/1–3; idem, *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Iași, 2006, pp. 69, 70; pl. VIII/7–9; idem, *Noi date privind arhitectura locuințelor din cultura Precucuteni*, in *Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice est-carpătice* (ed. N. Ursulescu), Iași, 2006, pp. 138, 139, 157; fig. 11/3–5; idem, *New Data Regarding the Architecture of the Precucuteni Culture Buildings*, in *Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building, Techniques and Spatial Organisation, International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences. Proceedings of the XV World Congress (Lisbon, 4–9 September 2006)*, in (ed. D. Gheorghiu), *British Archaeological Reports, International Series*, 2097, 2010, pp. 106, 107; fig. 12.2/11–13; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, *Despre construcțiile de cult neo-eneolitice din sud-estul Europei: tehnici de construire, organizare spațială, scurte interpretări. Partea I-a*, in (ed. N. Ursulescu), op. cit. (n. 2), pp. 82–84; fig. 22 a; L. Scarlat, *Instalații pentru foc cu utilizare casnică în culturile Precucuteni și Cucuteni*, in (ed. N. Ursulescu), op. cit. (n. 2), pp. 162, 173; fig. 9; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. I. Neoliticul*, in col. *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae (BAM)*, IV, Iași, 2006, p. 565; fig. IV d. 23 c–d; Cf. idem, *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. II. Epoca cuprului*, BAM, VI, Iași, 2007, p. 379; N. Ursulescu, *Modèles d'organisation de l'espace aux habitations de la culture Précucuteni entre Siret et Prut*, in *Établissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symboles. Actes du Colloque de Iași, 10–12 décembre 2007* (eds. V. Chirica, M.-C. Văleanu), BAM, IX, Iași, 2008, pp. 216, 237; fig. 12/6–8; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, Iași, 2009, p. 65.

² C. Matasă, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, București, 1946, pp. 25, 35, 137; nos. 1, 1 a, pl. III/1, 1a; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 65, 66; fig. 12; Cf. Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare / întemeiere și abandonare în neolitic*, in *In medias res prehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata* (ed. G. Bodi), in col. *Honoraria*, 7, Iași, 2009, p. 284; fig. 26.b (où l'une des deux pièces de Bodești est mentionnée comme provenant de l'établissement cucutenien de Izvoare, qui au moins jusqu'à présent n'a pas fourni une telle découverte).

³ P. Șadurschi, M. Diaconescu, E. Setnic, A. Melniciuc, S. Haimovici, A. Ungureanu, Gh. Zaharia, *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoșani, punct: Pod Ibăneasa*, in *CCAR*, Campania 2003, XXXVIII, București, 2004, p. 373.

⁴ Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C (2005–2009)*, in col. *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis (BMA)*, XXII, Piatra-Neamț, 2009, p. 73; nos. 35, 36 (là les deux pièces sont considérées comme des *chenets*).

⁵ N. Ursulescu, V. Merlan, A. F. Tencariu, M. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, op. cit. (n. 2), p. 158; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte ...*, p. 143; idem, *Religie și magie la est de Carpați ...*, pp. 69, 70; Idem, *Noi date privind arhitectura ...*, p. 139; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 82, 83; L. Scarlat, op. cit. (n. 2), p. 162; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ...*, I, *Neoliticul*, p. 565; N. Ursulescu, *Modèles d'organisation de l'espace ...*, p. 216.

⁶ N. Ursulescu, V. Merlan, A. F. Tencariu, M. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, op. cit. (n. 2), p. 158; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte ...*, pp. 142, 143; fig. 11/1–3; Idem, *Religie și magie la est de Carpați ...*, pp. 69, 70, pl. VIII/7–9; idem, *Noi date privind arhitectura ...*, pp. 139, 157; fig. 11/3–5; Idem, *New Data Regarding ...*, pp. 106, 107; fig. 12.2/11–13; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 83, 84; fig. 22 a; L. Scarlat, op. cit. (n. 2), pp. 162, 173; fig. 9; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ...*, I, *Neoliticul*, p. 565; fig. IV d. 23 c–d; N. Ursulescu, *Modèles d'organisation de l'espace ...*, p. 237; fig. 12/6–8.

Toutes les trois aménagements de culte y découverts ont été jugés en tant que répliques des *stelae* spécifiques au Proche Orient, parce que suggérant, par leur partie supérieure à l'aspect d'un *bucrane* stylisé, les *cornes de consécration* (fig. 3/1–3 A–B)⁷. Tout de même, dans le cas de la plaque à la cavité, qui indiquerait un *omphalos*, on a émet aussi l'hypothèse qu'elle pouvait être une représentation anthropomorphe fortement schématisée (fig. 3/2 A–B)⁸. En même temps, les auteurs cités au-dessus s'opposent à l'éventuelle interprétation de ces artefacts comme des *chenets* car une telle fonctionnalité à caractère utilitaire aurait supposé leur présence ordinaire aux environs des installations de feu de l'intérieur des constructions, ce qui n'a pas encore été confirmé par les recherches archéologiques⁹.

Il n'y a pas à rejeter la possibilité que les aménagements de culte précucuteniennes de Isaiia (fig. 3/1–3 A–B) aient été fixé d'une part et de l'autre des marges des installations de feu à proximité desquelles ils ont été découverts. De ce point de vue, il y a des analogies entre les premiers et les proéminences se trouvant à l'entrée des maquettes de sanctuaires cucuteniennes provenues de Ghelăiești (fig. 22/2, 3) ou de l'aréal tripolien de Čerkasov Sad II (fig. 22/4), qui reproduisent aussi les *cornes de consécration*.

Bodești-Frumușica, département de Neamț (Cucuteni A₂)

Deux des pièces qui font l'objet de la présente étude proviennent de cet établissement (fig. 5/1, 2 A–B), mais l'une d'elle n'est plus malheureusement conservée physiquement à présent (fig. 5/1). Les objets ont été découverts en 1940 ou 1941 dans la section II 2, située dans la partie de sud-est du site (fig. 4). Bien que l'auteur des découvertes apporte quelques précisions sur le contexte stratigraphique d'un seul objet, celui le plus haut qui a été complété lors de sa restauration (fig. 5/1), nous pensons toutefois que les deux pourraient être mis en rapport avec la présence vers le milieu de la section mentionnée des deux âtres (V.8 și V.9), situées à 3 m environ l'une de l'autre, à une profondeur de 0,60 m (fig. 4). Dans la même zone, outre les différents artefacts en pierre et en os, de nombreux fragments céramiques y ont été trouvés, dont quelques-uns à décors incisés, cannelés ou peints bichromes ou trichromes, les derniers permettant d'encadrer le niveau respectif d'habitation à l'étape Cucuteni A₂¹⁰. A notre avis, tant les âtres que les pièces de culte de leur proximité auraient pu appartenir à une construction de type sanctuaire¹¹.

Les deux objets étaient modelés en pâte grossière (argile mélangée avec de la paille et la balle), présentant un degré élevé de porosité (fig. 5/1, 2 A–B). L'auteur des recherches considère qu'en réalité ils auraient été brûlés par hasard, suite à un incendie, mais que tout comme les autres pièces de ce type (fig. 3/1–3 A–B; 8/2; 12; 15/1–3 A–B) – ils ont été faits aussi d'argile brûlée intentionnellement. Les deux étaient massifs, en forme de prisme plus ou moins, aux arêtes arrondies, ayant la partie supérieure concave et les bords latéraux plus relevés, ressemblant à des cornes (fig. 5/1, 2 A–B), plus longs dans le cas de la pièce plus haute (fig. 5/1) et moins proéminents dans le cas de celle plus large (fig. 5/2 A–B), la base en étant plate. La pièce plus haute, qui n'est plus conservée à présent, avait une proéminence cassée, toute la zone limitrophe en étant d'ailleurs endommagée, ce qui a imposé par suite sa complétion par restauration (fig. 5/1). L'un des artefacts a une hauteur de 17 cm, la longueur de 20 cm et la largeur de 16 cm (fig. 5/2 A–B), alors que le deuxième avait la hauteur de 32 cm, la longueur de 18 cm et la largeur de 15 cm (fig. 5/1). Les proéminences de ce dernier avaient une longueur de 6 cm, la distance maximale entre elles étant de 12 cm (fig. 5/1)¹². La pièce conservée présente sur l'une des faces des traces visibles de durcissement causées par le brûlage secondaire intensif auquel elle a été soumise (fig. 5/2 A–B).

Initialement, les deux objets ont été considérés comme *chapiteau au sommet bifurque* (fig. 5/1) ou *chapiteau en torchis* (fig. 5/2), qui aurait représenté des *ornements d'âtre ou d'autel* du type et de la forme des

⁷ N. Ursulescu, V. Merlan, A. F. Tencariu, M. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, op. cit. (n. 2), p. 158; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte* ..., p. 143; *idem*, *Religie și magie la est de Carpați* ..., p. 70; *idem*, *Noi date privind arhitectura* ..., p. 139; *idem*, *New Data regarding* ..., p. 107; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 83; L. Scarlat, op. cit. (n. 2), p. 162; Cf. C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., I, *Neoliticul*, p. 565; N. Ursulescu, *Modèles d'organisation de l'espace* ..., p. 216.

⁸ N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte* ..., p. 143; fig. 11/2; *idem*, *Religie și magie la est de Carpați* ..., p. 70, pl. VIII/8; *idem*, *New Data regarding* ..., p. 106; fig. 12.2/12; N. Ursulescu, *Modèles d'organisation de l'espace* ..., p. 237; fig. 12/7.

⁹ N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte* ..., p. 143.

¹⁰ C. Matasă, *Frumușica*., pp. 23–25, 137; nos. 1, 1 a.

¹¹ Voir aussi C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), p. 65.

¹² C. Matasă, *Frumușica*., pp. 23–25, 35, 137; nos. 1, 1a, pl. III/1, 1a; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 65, 66; fig. 12; Cf. Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare / întemeiere și abandonare* ..., p. 284; fig. 26.b (voir la remarque de la note no. 3 de la présente étude).

*cornes de consécration*¹³. Récemment ils ont été encadrés à la catégorie des *stelae* en forme de *bucranes* (fig. 5/1, 2 A–B)¹⁴.

Vorniceni-Pod Ibăneasa, département de Botoșani (Cucuteni A-B₁)

Vorniceni est un autre établissement d'où provient probablement un autre objet de culte de la catégorie envisagée par nous. Malheureusement il n'a pas encore été valorisé par écrit. La seule information dont nous en avons connaissance est une mention lacunaire qui apparaît dans un bref rapport de fouille où l'on indique aussi la découverte d'un *chenet*, sans pour autant en fournir d'autres informations, telles que la matière dont il est fait, ses formes, dimensions ou fonctionnalité¹⁵.

La pièce a été découverte en 2003 à l'intérieur de l'habitation 11 (H.XI), à côté d'une vase-binoculaire et une couvercle, tout près d'un aménagement en argile, de forme carrée approximativement, ayant les côtés de 0,65 m et la hauteur de 0,05 à 0,06 m. L'inventaire particulier de la construction, qui comprenait aussi un four, un âtre, un moulin encastré dans une cassette en argile, un autre aménagement de forme circulaire et deux aménagements rectangulaires, ainsi que quelques artefacts¹⁶, nous fait penser à un sanctuaire (fig. 6).

Poduri-Dealul Ghindaru, département de Bacău (Cucuteni B₁)

L'une des trois pièces depuis cette station provient des recherches plus anciennes (fig. 15/1 A–B). Elle a été trouvée renversée sur l'âtre de l'intérieur de l'habitation 57 (H.57) (une construction de type sanctuaire, semble-t-il), située dans la partie d'est de la cassette A (Cas. A) (fig. 8/1), à un niveau d'habitation de l'étape Cucuteni B₁.

L'objet est entier, massif, plus asymétrique que les autres, modelé en pâte grossière (argile mélangée avec de la paille et balle), brûlé oxydant, de couleur rouge-brique. Sa forme est prismatique, aux arêtes arrondies, la partie supérieure concave, aux marges latérales plus relevées, en forme de cornes et la base plate. Ses dimensions sont: 13,5 en hauteur, 17 cm en longueur et 12,5 cm en largeur. A la partie supérieure et sur l'une des faces il y a des traces visibles de brûlage secondaire, suite auquel sa couleur est devenue grise-noirâtre (fig. 15/1 A–B).

Les plus récentes découvertes de tels artefacts – en nombre de deux (fig. 8/2; 12; 15/2, 3 A–B) – proviennent toujours du *tell* de Dealul Ghindaru (fig. 7/1, 2; 8/1), suite aux fouilles effectuées en 2006. A cette occasion, on a identifié dans la partie de nord-ouest de la cassette C (Cas. C), vers le pante dont les glissements ont affecté le site, une construction tout à fait particulière, soit un sanctuaire à étage appartenant au deuxième niveau d'habitation daté de l'étape Cucuteni B₁ (fig. 9). La construction dont les vestiges témoignent des activités anthropiques ultérieures, ainsi que des bio-perturbations, était orientée vers NE–SV, avait la forme de la lettre *L*, ayant le rez-de chaussée divisé en trois pièces (fig. 9–14). Celle-ci s'est faite remarquée par le nombre important d'aménagements intérieurs, soit cinq âtres rectangulaires (l'un situé à l'étage et quatre au rez-de-chaussée), l'un circulaire en tant que four probablement (au rez-de chaussée) et l'un cruciforme (au rez-de-chaussée), une banquette (à l'étage), une cassette en argile ayant encastrée un moulin de grandes dimensions, une autre de forme rectangulaire ajoutée à une paroi (les deux au rez-de chaussée), outre d'autres aménagements de forme et dimensions difficile à établir, vu leur état précaire de conservation (fig. 10–13). De plus, ce qui a attiré aussi l'attention ce sont le nombre et la diversité des artefacts y trouvés: vases de formes et dimensions variées, avec ou sans décor, représentations plastiques anthropomorphes et zoomorphes, outils et armes en pierre taillée et polie, os, cornes, d'autres objets en terre cuite, notamment des poids – dont 32 constituant un groupe qui aurait pu faire part à un métier à tisser placé au rez-de chaussée – objets en cuivre etc. Le sanctuaire présentait un possible rite de fondation composé de 32 artefacts en silex groupés, de forme et dimensions différentes. Dépôts rituels similaires se retrouvent aussi dans trois âtres rectangulaires de rez-de-chaussée, soit un vase dont les fragments céramiques constituaient la substruction même d'un âtre; un vase déposé partiellement sous un autre; une figurine zoomorphe décorée de piqûres introduite au milieu du troisième¹⁷.

¹³ C. Matasă, *Frumușica*, pp. 25, 35, 137; nos. 1, 1 a.

¹⁴ C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 65, 66; fig. 12; Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare* ..., p. 284; fig. 26.b (compte tenant de la remarque de la note no. 3).

¹⁵ P. Șadurschi, M. Diaconescu, E. Setnic, A. Melniciuc, S. Haimovici, A. Ungureanu, Gh. Zaharia, op. cit. (n. 4), p. 373.

¹⁶ *Ibidem*, p. 373; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), p. 165, 166; fig. 3; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., II, *Epoca cuprului*, pp. 210, 211; fig. Vd. 64.

¹⁷ Voir brèves informations sur le sanctuaire à étage dans D. Monah, Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, L. Uță, D. Nicola, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct: Dealul Ghindaru*, in CCAR, Campania 2006, XL, București, 2007, pp. 274, 275, ainsi que Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, op. cit. (n. 5), 156 p.

Les deux pièces de culte qui nous intéressent ont été trouvées renversées, à 0,20 m distance l'une de l'autre (fig. 8/2), sur le plancher, sur le côté nord-est de la troisième pièce du rez-de-chaussée du sanctuaire, à une distance de 2,50 à 3,00 m environ par rapport au seul âtre rectangulaire de l'intérieur de celle-ci, placée même sur le côté opposé (au sud-ouest) (fig. 11, 12). Les deux artefacts sont entiers, plus minces vers la partie supérieure et plus épais vers la base. Ils sont faits en pâte grossière (argile mélangée avec de la paille et balle), brûlés oxydant, de couleur rouge-brique. Ils sont en forme de prisme, aux arêtes arrondies, la partie supérieure concave, aux marges latérales plus relevées, en forme de cornes et la base plate (fig. 8/2; 15/2, 3 A–B). Leurs dimensions sont: 15,5 en hauteur, 16 cm en longueur et 13 cm en largeur – dans le premier cas (fig. 8/2; 15/2 A–B), respectivement 19,5 en hauteur, 17 cm en longueur et 13 cm en largeur – dans le deuxième cas (fig. 8/2; 15/3 A–B). Celui dernier est plus intensivement brûlé secondairement, partiellement sur l'une des faces, devenue grise-noirâtre (fig. 15/3 A–B). A la proximité des deux pièces de culte il y avait aussi une terrine fragmentaire, de grandes dimensions, peinte au style ε (fig. 8/2)¹⁸.

En ce qui concerne l'interprétation des trois objets y découverts, notre opinion s'accorde à celle exprimée par les spécialistes, conformément à laquelle il s'agit des artefacts de culte, soit des *bucranes* stylisés représentant des *cornes de consécration* (fig. 8/2; 12; 15/2, 3 A–B).

*

De telles pièces de culte (fig. 16/1, 2; 17/1–6; 18/1–3; 19/1, 2; 20/1, 2; 21/1, 2) sont retrouvables aussi chez les autres civilisations néo-énéolithiques du sud-est de l'Europe et du Proche Orient (fig. 1)¹⁹.

Plusieurs bucranes similaires à ceux trouvés à (Precucuteni II) (fig. 3/1–3 A–B), ont été identifiés à Stara Zagora (Bulgarie – culture Karanovo II) (fig. 16/1)²⁰.

Des bucranes indépendants, tels que ceux provenus de Bodești (Cucuteni A₂) (fig. 5/1, 2 A–B), Vorniceni (Cucuteni A–B₁) et Poduri (Cucuteni B₁) (fig. 8/2, 12; 15/1–3 A–B), ont été découverts aussi à Jaša Tepe (Bulgarie – culture Karanovo II) (fig. 16/1)²¹, Porodin (Macédoine – culture Anzabegovo) (fig. 16/1)²², Parța (culture de Banat) (fig. 16/1)²³, Turdaș (culture Vinča) (fig. 16/1)²⁴, Vinča (Serbie – culture Vinča) (fig. 16/1)²⁵, Kormadin (Serbie – culture Vinča) (fig. 16/2; 18/3)²⁶, Gomolava (Serbie – culture Vinča) (fig. 16/1)²⁷, Vésztő-Mágor (Hongrie – culture Tisza) (fig. 17/6; 21/1, 2)²⁸ et Bucșani (culture Gumelnița) (fig. 17/5)²⁹.

¹⁸ Idem, op. cit. (n. 5), p. 73; nos. 35, 36.

¹⁹ Voir aussi N. Kalicz, P. Raczky, *The Precursors to the „Horns of Consecration” in the South-East European Neolithic*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (ActaArchHung)*, 3, Budapest, 1981, pp. 5–20.

²⁰ Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 83; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 356, 357; fig. III b. 188 a; Cf. Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare ...*, p. 241.

²¹ Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 83; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 356, 357; fig. III b. 188 a; Cf. Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare ...*, p. 241.

²² Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, p. 356; fig. III b. 188 a.

²³ Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Fl. Drașoveanu, A. S. Luca, *Complexul neolitic de la Parța, in Banatica*, 8, Reșița, 1985, pp. 25, 26, 53, 55, pl. IV/5; VI/5–7; Cf. P. Darcque, R. Treuil, *Un „bucrane” néolithique à Dikili Tash (Macédoine Orientale): parallèles et perspectives d'interprétation*, in *Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)*, 122, Atena, 1998, pp. 10, 14, 15, 21, 24; fig. 13, 14; Gh. Lazarovici, Fl. Drașoveanu, Z. Maxim, *Parța. Monografie arheologică*, în col. *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica (BHAB)*, XII, Timișoara, 2001, vol. 1.1, pp. 278–280; vol. 1.2.; fig. 255.6–7; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 356, 357; fig. III b. 188 a; Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare ...*, pp. 241, 266; fig. 3/1, 2.

²⁴ Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/întemeiere și abandonare ...*, p. 266; fig. 3/8.

²⁵ Cf. P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 10, 14; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 356, 357; fig. III b. 188 a.

²⁶ Cf. P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 10, 13, 14, 21, 24; fig. 12; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 86; fig. 26; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 196, 197, 356, 357; fig. III a. 80; III b. 188 b.

²⁷ Cf. P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 10, 17; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... I, Neoliticul*, pp. 356, 357; fig. III b. 188 a.

²⁸ K. Hegedüs, J. Makkay, *Vésztő-Mágor. A Settlement of the Tisza Culture*, in *The Late Neolithic of the Tisza Region* (ed. L. Tálás), Budapest-Szolnok, 1987, pp. 87, 94, 95, 100; no. 15; fig. 3, 4, 14; idem, *Vésztő-Mágor, un habitat de la culture de Tisza*, in *Les agriculteurs de la Grande Plaine Hongroise* (ed. P. Raczky), Dijon, 1998, pp. 95, 104–106; no. 15; Cf. P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), p. 16; Cf. N. Ursulescu, V. Merlan, A. F. Tencariu, M. Văleanu, L. Chirilă, M. Popa, D. Ionică, op. cit. (n. 2), p. 158; Cf. N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte ...*, p. 143; Cf. idem, *Religie și magie la est de Carpați ...*, p. 70; Cf. Idem, *Noi date privind arhitectura ...*, p. 139; Cf. idem, *New Data Regarding ...*, p. 107; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 83, 96; fig. 35.

²⁹ C. Bem, A. Bălășescu, *A few Considerations Regarding an Exceptional Archaeological Situation. Foundation Pit of the Settlement or Occasional Offering? (Bucșani, Giurgiu County, România)*, in *In Honorem Silvia Marinescu-Bîlcu, Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos (CCDJ)*, XXII, Călărași, 2005, pp. 327, 328; fig. 9/1–3; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ... II, Epoca cuprului*, p. 128; fig. V c. 64.

Des objets de culte en terre cuite, réalisés quelquefois en forme de plaques triangulaires, aux détails anatomiques de la tête rendus par décors incisés ou peints et considérés comme des éléments de décor muraux, parce que pouvant être accrochés au mur, ont été identifiés à Hódmezővásárhely-Gorzsa (Hongrie – culture Tisza)³⁰, Szegvár-Tűzköves (Hongrie – culture Tisza)³¹, Berettyóújfalú-Herpály (Hongrie – culture Herpály)³² ou Drăgușeni (Cucuteni A) (fig. 17/4)³³.

On y ajoute les bucranes authentiques (de bovidés ou cervidés, animaux symbolisant la force), qui étaient quelquefois enveloppés d'argile ou bien les bucranes „mixtes” formés de têtes en argile ayant ajoutés des cornes de taureaux, pourvus quelquefois de décors suggérant éléments anatomiques, tel qu'il y a le cas des découvertes exceptionnelles de Çatal Hüyük (Turquie – Néolithique Ancien) (fig. 18/1)³⁴, Kachti (Cypre – Cycladique) (fig. 18/2)³⁵, Dikili Tash (Grèce – culture Dikili Tash I) (fig. 17/1)³⁶, Gradeșnica (Bulgarie – culture Karanovo I)³⁷, Parța (culture de Banat) (fig. 19/1, 2; 20/1, 2)³⁸, Vinča (Serbie – culture Vinča) (fig. 17/2)³⁹ et Kormadin (Serbie – culture Vinča) (fig. 17/3; 18/3)⁴⁰.

Quelquefois, ces pièces étaient associées à des colonnes en argile ou en bois (*le culte de la colonne*) symbolisant le soit-dit *axis mundi* qui marquait la liaison entre le ciel et la terre, comme c'est le cas à Parța (culture de Banat) (fig. 20/2)⁴¹, ou bien faisaient partie des artefacts de culte plus complexe, tel que celui de forme circulaire, aux parois droites et le fond plat, découvert dans un sanctuaire de Vésztő-Mágor (Hongrie – culture Tisza), ayant dans la partie supérieure des bucranes et des récipients disposés alternativement, en positions tout à fait opposées (fig. 17/7; 21/1, 2)⁴².

A ce sens, il faut rappeler la découverte spectaculaire de Poduri (Cucuteni B₁), constituée d'un sanctuaire en plein air, formé d'un âtre rectangulaire, un pavage en pierre de forme presque carrée (aux côtés de 1,50 m environ) et quatre crânes de bovidés disposés en croix, dont un était en désordre. Le complexe rituel mis en rapport avec le culte du taureau comprenait aussi quelques restes ostéologiques, ainsi que des fragments céramiques provenus des vases cassés probablement suite à la tombée d'un toit qui aurait protégé l'ensemble rituel et provoqué même le renversement d'un crâne⁴³.

*

Ce type d'artefacts découverts dans le complexe culturel Precucuteni-Cucuteni, que ce soient fixes ou mobiles, est destiné exclusivement au culte (*le culte du taureau / le culte de l'âtre*), se retrouvant dans les seules installations de feu (âtres et fours) appartenant à certains sanctuaires qui avaient probablement une importance particulière pour

³⁰ P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 10, 16, 21.

³¹ *Ibidem*, pp. 10, 17, 20.

³² *Ibidem*, pp. 10, 16, 17, 20.

³³ S. Marinescu-Bilcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community, Archaeologia Romanica (AR)*, II, București-Tübingen, 2000, p. 26; fig. 172/9; 175/8; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., II, Epoca cuprului*, p. 229; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), p. 110; fig. 3b.

³⁴ P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), p. 10; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 73, 74, 86; fig. 11 b; 13 a, b; 25 a.

³⁵ Cf. idem, op. cit. (n. 2), p. 85; fig. 24 a; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., I, Neoliticul*, p. 506; fig. IV a. 37.

³⁶ P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 1–12, 14, 16, 17, 19–25; fig. 1–11; Cf. *I Ellada sto eurutero politismiko plaisio ton Balkanion kata tin Si kai 4i hiliatia i.H.* (eds. N. Papadimitriou, Z. Tsirtsoni), Atena, 2010, pp. 96, 97; fig. 7–5.

³⁷ Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., II, Epoca cuprului*, p. 238.

³⁸ Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Fl. Drașoveanu, A. S. Luca, op. cit. (n. 24), pp. 22, 35, 37; fig. 8–10; D. Rus, Gh. Lazarovici, *On the Developed Neolithic Architecture in Banat*, in *Banatica*, 11, Reșița, 1991, pp. 107, 109, 110; fig. 20, 22, 23; Cf. D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, Piatra-Neamț, 1997, pp. 32, 33, 253, 254; fig. 1, 2; Gh. Lazarovici, Fl. Drașoveanu, Z. Maxim, op. cit. (n. 24), vol. 1.1; vol. 1.2.; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 65, 66, 79–82, 85, 86, 91; fig. 18 a; 19 a, c; 24 b; 25 b; 30 a, b; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., I, Neoliticul*, pp. 353–357; fig. III b. 186; III b. 187 b–c; Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare/intemeiere și abandonare ..., pp. 241, 242, 266, 267; fig. 3/4–6; 4.*

³⁹ P. Darcque, R. Treuil, op. cit. (n. 24), pp. 10, 17–19; fig. 15.

⁴⁰ Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., II, Epoca cuprului*, pp. 196, 197; fig. III a. 80; III a. 81; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 86; fig. 26.

⁴¹ D. Monah, *Plastica antropomorfă ..., pp. 33, 34; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 65, 84–86; fig. 25 b; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, Arhitectura neoliticului ..., I, Neoliticul*, pp. 353–357; fig. III b. 186; III b. 189; Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare / intemeiere și abandonare ..., pp. 241, 242, 266, 267; fig. 3/4–6; 4.*

⁴² K. Hegedüs, J. Makkay, *Vésztő-Mágor*, pp. 87, 94, 100; no. 22; fig. 3, 4, 11; Idem, *Vésztő-Mágor, un habitat ..., pp. 95, 104–106; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), pp. 87, 96; fig. 35.*

⁴³ D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, S. Antonescu, *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru, com. Poduri, jud. Bacău*, in *Cercetări Arheologice (CA)*, V, 1982, pp. 10, 16; D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 131; no. 794. Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA, VI, Piatra-Neamț, 1999, pp. 51, 241; fig. 12/8; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ..., II, Epoca cuprului*, pp. 223, 234.

les communautés humaines respectives. Au point de vue formel et typologique, ce sont des *bucranes* stylisés qui rendent les *cornes de consécration*. Toutes les quatre pièces de culte indépendantes (une à Bodești et trois à Poduri), que nous avons examinées nous-mêmes, présentent des traces plus visibles de brûlage secondaire sur l'une des faces, celle orientée probablement vers le feu des âtres. Dans ce contexte, notre opinion est que l'emploi du terme de *chenet* (*feuerbock* – all.; *fiiredog* / *pot-stand* – angl.; *cățel de vatră* – ro.) pour désigner ces pièces n'est pas approprié⁴⁴, mais plutôt celui de *bucrane*, en raison de leurs fréquence, forme et fonctionnalité.

Sauf quelques différences concernant la matière première, leurs formes, dimensions et décor, ce type de représentations continue à apparaître aussi le long des périodes postérieures sur un vaste territoire.

Outre les pièces mentionnées au-dessus, on remarque tant dans le cas du complexe culturel Precucuteni-Cucuteni-Tripolie que chez les autres civilisations néo-énéolithiques continentales, d'autres artefacts ou aménagements intérieurs se trouvant dans les constructions de culte qui rendent de façon plus ou moins stylisée les *cornes de consécration*, dont quelques-uns de vrais chefs-d'œuvre artistiques.

En ce sens il faut rappeler le fameux sanctuaire de Sabatinovka II (Tripolie A), qui comprend, à côté des aménagements intérieurs, un trône de grandes dimensions dont le dossier est réalisé de cette façon (fig. 22/1)⁴⁵.

De même, dans le cas des maquettes de sanctuaires, des proéminences marquant les *cornes de consécration* apparaissent à l'entrée de ceux qui rendent l'intérieur des constructions, comme dans le cas des pièces cucuténiennes déjà mentionnées depuis Ghelăiești (Cucuteni B) (fig. 22/2, 3)⁴⁶ ou de l'aréa tripolien (fig. 22/4)⁴⁷. Des fois, elles sont placées en relief, au-dessus de l'entrée (fig. 22/5)⁴⁸ ou bien attachées au toit (fig. 22/6)⁴⁹, comme dans le cas de

⁴⁴ À un moment donné, suite à la découverte du *bucrane* en terre cuite de Parța (culture de Banat), les auteurs des recherches, ont supposé qu'il ait représenté même une *tête*, hypothèse abandonnée ultérieurement (voir à cet effet C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., I, *Neoliticul*, p. 356).

⁴⁵ Cf. D. Monah, *Plastica antropomorfă* ..., pp. 35, 36, 255; fig. 3/1; Cf. C.-M. Mantu Lazarovici, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XXV, București, 2002, pp. 48, 49; fig. 2; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 78; fig. 17; Cf. R. Dumitrescu, *Coduri neolitice. O abordare diferită a statuetelor feminine din cultura Cucuteni*, in ed. N. Ursulescu, op. cit. (n. 2), pp. 229, 236, pl. V/2; Cf. N. Ursulescu, F.A. Tencariu, *Aménagements de culte* ..., p. 132; fig. 4/2; Cf. Idem, *Religie și magie la est de Carpați* ..., p. 75; fig. 20/2; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., I, *Neoliticul*, p. 563; fig. IV d. 21.

⁴⁶ Șt. Cucos, *Complexes rituale cucuteniene de la Ghelăiești, jud. Neamț*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 44, 1, 1993, pp. 59–68; fig. 1–4; Cf. I. Mareș, *Modele din lut ars reprezentând locuințe și sanctuare eneolitice descoperite pe teritoriul României*, in *Suceava*, XX, 1993, pp. 31, 32, 43; fig. 8/1, 2; Cf. D. Monah, *Plastica antropomorfă* ..., pp. 264, 265; fig. 12; 13/3; 14/1; Cf. C.-M. Mantu, Gh. Lazarovici, A. Tsaravopoulos (eds.), *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, București, 1997, c. 1, pp. 157, 216; no. 154; Cf. C.-M. Mantu Lazarovici, op. cit. (n. 46), pp. 54, 55; fig. 17, 18; Cf. M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), *Enciklopedija Tripil's'koj civilizacij*, Kiev, 2004, tom. 1, pp. 381, 382; tom. 2, p. 351; Cf. N. B. Burdo, *Modeli budivel' Tripil's'koj kul'tury*, in *Peršij vsesvitnij kongres Tripil's'ka civilizacija, Kyiv, 7–11 žovtnja 2004 roku, Tezi dopovidej/Pervij vseмирnij kongress Tripol'skaja civilizacija, Kiev, 7–11 oktjabrja 2004 goda, Tezisy dokladov/The First World Congress Trypillya Civilization, Kyiv 7th–11th October, 2004, Abstracts*, Kiev, 2004, p. 22; Cf. Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Primul Muzeu Cucuteni din România*, ed. I, BMA, XV, Piatra-Neamț, 2005, pp. 79, 115, 116; nos. 77, 78; ed. a II-a, BMA, XXVI, Piatra-Neamț, 2011, pp. 97, 128, 129; nos. 93–105; Cf. C.-M. Lazarovici, *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, in N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici (coord.), *Cucuteni 120 – valori universale*, în col. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis (BAI)*, XVII, Iași, 2006, p. 64; fig. 8/3; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., II, *Epoca cuprului*, p. 239, V d. 103/13, 14; Cf. Fl. Drașovean, D. N. Popovici, L. Chrzanovski (eds.), *Neolithic Art in Romania / L'art néolithique en Roumanie/Neolitische Kunst in Rumänien*, Napoli, 2008, pp. 129, 211; no. 82; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 66, 67, 201, 318; fig. 13, 15; no. 323; Cf. D.W. Anthony, J.Y. Chi (eds.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC*, Vicenza, 2010, p. 120; fig. 5–5; Cf. N. Papadimitriou, Z. Tsirtsoni (eds.), op. cit. (n. 37), p. 27; fig. 1–8.

⁴⁷ M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), op. cit. (n. 47), tom. 1, pp. 330, 381, 382, 399; tom. 2, p. 351; N. B. Burdo, op. cit. (n. 47), p. 22.

⁴⁸ M. Ju. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija. Vidannja druge, dopovnene*, Kiev, 2003, pp. 89, 179; M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), op. cit. (n. 47), tom. 1, pp. 3, 330, 336, 381; tom. 2, p. 349; N. B. Burdo, op. cit. (n. 47), p. 22; E. I. Arkhipova, M. Ju. Videjko, V. I. Kločko, L. S. Kločko, M. E. Levada, O. V. Simonenko, R. V. Stojanov (eds.), *Platar. Kolekcija starožitnostej rodin Platonovikh i Tarut. Katalog*, Kiev, 2004, p. 15; Cf. D. Monah, V. C. Cotiugă, O. Cotoi, *Construcții experimentale pentru culturile Precucuteni și Cucuteni*, in *ArhMold*, XXVII, 2005, p. 46; fig. 6; Cf. C.-M. Lazarovici, *Semne și simboluri* ..., p. 64; fig. 8/6; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., II, *Epoca cuprului*, p. 244; fig. V d. 108; Cf. L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.A. Tencariu, C. Hriban (eds.), *Cucuteni-Trypillia. A Great Civilization of Old Europe*, București, 2008, pp. 188, 189, 264; nos. U 122, U 126; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 66, 67; fig. 14.

⁴⁹ S. O. Gusev, *Tripil's'ka kul'tura seredn'ogo pobuž'ja rubežu IV–III tis. do n.e.*, Vinnica, 1995, c. 1, p. 223; fig. 72; Cf. C.-M. Mantu Lazarovici, op. cit. (n. 46), pp. 52, 53; fig. 7; M. Ju. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija*., pl. 1, pp. 6, 58, 67, 84, 86–88; idem, *Ukraina: ot Tripol'ja do antov*, Kiev, 2008, pp. 22, 23; M. Ju. Videjko, N.B. Burdo (coord.), op. cit. (n. 47), tom. 1, pp. 8, 301, 325, 327, 336, 381, 383, 384, 399, 421, 423, 425; tom. 2, pp. 3, 109, 348, 349, 453; N. B. Burdo, op. cit. (n. 47), p. 22; E. I. Arkhipova, M. Ju. Videjko, V. I. Kločko, L. S. Kločko, M. E. Levada, O. V. Simonenko, R. V. Stojanov (eds.), op. cit. (n. 49), pp. 12–14; M. Ju. Videjko, R. V. Terpilovs'kij, V. O. Petraško, *Davni poselennja Ukrainy*, Kiev, 2005, pp. 17, 18; fig. 1.10; 1.11/1–4; Cf. D. Monah, V. C. Cotiugă, O. Cotoi, op. cit. (n. 49), pp. 45, 46; fig. 4, 7–9; Cf. C.-M. Lazarovici, *Semne și simboluri* ..., p. 64; fig. 8/2, 5, 7, 8; Cf. Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, op. cit. (n. 2), p. 80; fig. 18 c; Cf. A. László, *Despre arhitectura culturii Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Tipuri de case, tehnici de construcție*, in N. Ursulescu (ed.), op. cit. (n. 2), p. 132; fig. 15/3–5; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului* ..., II, *Epoca cuprului*, pp. 238, 244; fig. V d. 103/3; V d. 108; Cf. L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F. A. Tencariu, C. Hriban (eds.), op. cit. (n. 49), pp. 181, 183, 189, 262–264; nos. U 84, U 85, U 91, U 125; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 66, 67; fig. 14; Cf. C.-M. Lazarovici, *Ritualuri de fundare, ritualuri de abandonare din cultura Cucuteni*, in G. Bodi (ed.), op. cit. (n. 3), p. 238; fig. 8.

celles qui rendent les constructions dans leur ensemble, découvertes dans l'aréal tripolien, dont quelques-unes –, qui ne sont pas le résultat des fouilles archéologiques –, intégrées à des collections privées.

La même représentation apparaît sur les dossiers des trônes indépendantes, les plus connus étant ceux des complexes de culte de Poduri (Precucuteni II) (fig. 23/1)⁵⁰ și Isaiia (Precucuteni II) (fig. 23/2)⁵¹ ou bien sur les dossiers des banquettes, tel que celui de Târpești (Precucuteni III) (fig. 23/3)⁵².

Les cornes de consécration sont illustrés par une série d'objets de parures et de culte de type *rhyton*, tel que celui de Poduri (Precucuteni III) (fig. 23/4)⁵³, ou de type pendentif, telle que la fameuse pièce de Bilcze Złote (Tripolie CII) (fig. 23/5)⁵⁴.

Il ne faut pas omettre pour finir que les bucranes sont souvent rendus en relief ou peints sur les vases cucuteniens, en forme des lettres *M* ou *W*, comme dans le cas des pièces illustrées dans la présente étude, provenus de Târgu Ocna (Cucuteni B) (fig. 23/6, 7)⁵⁵.

ILLUSTRATION LIST

Fig. 1. Neo-eneolithic settlements with *bucrania* type cult pieces: **circle** – settlements with fixed *bucrania*; **star** – settlements with individual *bucrania*; **square** – settlements with decorative *bucrania*; **triangle** – settlements with authentic and mixed *bucrania*; 1 – Stara Zagora (Bulgaria – Karanovo II); 2 – Isaiia (Romania – Precucuteni II); 3 – Jaša Tepe (Bulgaria – Karanovo II); 4 – Porodin (Macedonia – Anzabegovo); 5, 21 – Parța (Romania – culture of Banat); 6 – Turdaș (Romania – Vinča); 7, 22 – Vinča (Serbia – Vinča); 8, 23 – Kormadin (Serbia – Vinča); 9 – Gomolava (Serbia – Vinča); 10 – Vésztő-Mágor (Hungary – Tisza); 11 – Bucșani (Romania – Gumelnița); 12 – Bodești (Romania – Cucuteni A); 13 – Vorniceni (Romania – Cucuteni A–B); 14, 24 – Poduri (Romania – Cucuteni B); 15 – Hódmezővásárhely-Gorzsa (Hungary – Tisza); 16 – Szegvár-Tűzköves (Hungary – Tisza); 17 – Berettyóújfalu-Herpály (Hungary – Herpály); 18 – Drăgușeni (Romania – Cucuteni A); 19 – Dikili Tash (Greece – Dikili Tash I); 20 – Gradešnica (Bulgaria – Karanovo I).

⁵⁰ D. Monah, *O importantă descoperire arheologică*, in *Arta*, 7–8, 1982, pp. 11–13; idem, *Plastica antropomorfă ...*, pp. 34, 35, 191; D. Monah, Șt. Cucos, D. Popovici, S. Antonescu, Gh. Dumitroaia, *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, in *CA*, VI, 1983, pp. 19, 20, pl. IX, X; Cf. C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), op. cit. (n. 47), pp. 108, 109, 179, 180; no. 12 a–d; N. Ursulescu, *Dovezi ale unei simbolistici a numerelor în cultura Precucuteni*, in *MemAntiq*, XXII, 2001, pp. 52, 55; fig. 2; D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, BMA, XIII, Piatra-Neamț, 2003, c. 1; pp. 109, 143, 144; nos. 1–36; Cf. Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, op. cit. (n. 47), ed. I, pp. 72, 81, 112; no. 74; ed. a II-a, p. 127; nos. 57–92; Cf. R. Dumitrescu, op. cit. (n. 46), pp. 229–231, 235, 238, pl. IV/2; VII/4; Cf. N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte ...*, pp. 134, 137; fig. 5/2; Cf. Idem, *Religie și magie la est de Carpați ...*, pp. 55, 76; fig. 21/1, pl. IV; Cf. idem, *New Data Regarding ...*, p. 105; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ...*, II, *Epoca cuprului*, p. 562; fig. IV d. 20 b; Cf. Gh. Lazarovici, *Ritualuri de fundare / întemeiere și abandonare ...*, p. 265; fig. 1; Cf. L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F. A. Tencariu, C. Hriban (eds.), op. cit. (n. 49), pp. 115, 222–224, 229–231; nos. R 159, R 159/22–34; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), pp. 170, 213; no. 2; Cf. D.W. Anthony, J.Y. Chi (eds.), op. cit. (n. 47), pp. 114, 115; fig. 5–1.

⁵¹ N. Ursulescu, *Dovezi ale unei simbolistici ...*, pp. 55, 56, 59; fig. 5; 7/1–13; N. Ursulescu, F. A. Tencariu, *Aménagements de culte ...*, pp. 135, 137; fig. 6; idem, *Religie și magie la est de Carpați ...*, c. 1, 4, pp. 45, 54, 55, 60, 63, 64, 107–119, tab. 3, 4; fig. 17/1; 18/1, 2; 19; nos. 23–35, pl. III, V, VI/6–10; idem, *Noi date privind arhitectura ...*, p. 154; fig. 8; Idem, *New Data Regarding ...*, pp. 105, 106; fig. 12.2/4; Cf. R. Dumitrescu, op. cit. (n. 46), pp. 229–231, 233, 235, 237, 238, 240–242, pl. II; IV/1; VI/1–5; VII/1, 3; IX/1–3; X; XI; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului ...*, II, *Epoca cuprului*, p. 562; fig. IV d. 20 a; Cf. Fl. Drașovean, D. N. Popovici, L. Chrzanovski (eds.), op. cit. (n. 47), pp. 126, 127, 210; no. 77; I. Mareș (ed.), *Cucuteni Culture: Art and Religion/Kultura Cucuteni: sztuka i religia*, Suceava, 2009, pp. 13, 112; no. 211; Cf. C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 2), p. 170, 213; no. 1; Cf. D. W. Anthony, J. Y. Chi (eds.), op. cit. (n. 47), p. 115; fig. 5–2.

⁵² S. Marinescu-Bilcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 269; fig. 92/3; eadem, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, *British Archaeological Reports – International Series*, 107, Oxford, 1981; fig. 102/3; 113/15; Cf. V. M. Masson, N. Ja. Merpert (eds.), *Eneolit SSSR*, Moscova, 1982, p. 282, pl. LXV/11; Cf. S. M. Ryžov, N. B. Burdo, M. Ju. Videjko, B. V. Magomedov, *Davnja keramika Ukrainy. Arkheologični džerela ta rekonstrukcij. Častina perša*, Kiev, 2002; fig. 39/1; Cf. Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, op. cit. (n. 46), ed. I, p. 130; no. 104; ed. a II-a, p. 151; no. 171.

⁵³ Cf. C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), op. cit. (n. 47), pp. 150, 211; no. 129; D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, op. cit. (n. 49), pp. 116, 163; no. 106; Cf. Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, op. cit. (n. 47), ed. I, p. 158; no. 181; ed. a II-a, p. 143; no. 150.

⁵⁴ Cf. V. M. Masson, N. Ja. Merpert (eds.), op. cit. (n. 53), p. 294, pl. LXXIV/15; Cf. D. Monah, *Grands thèmes religieux reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, in *MemAntiq*, XVIII, Piatra-Neamț, 1992, p. 191; fig. 2/1; Cf. idem, *Plastica antropomorfă ...*, p. 484; fig. 232/6; Cf. V. Chirica, *Teme ale reprezentării Marii Zeițe în arta paleolitică și neolitică*, in *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 112; fig. 7/2; M. Ju. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija*, p. 155; M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), op. cit. (n. 47), tom. 1, pp. 31, 399; tom. 2, p. 419.

⁵⁵ C. Matasă, *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Podei-Târgu Ocna (raionul Târgu Ocna, regiunea Bacău)*, in *ArhMold*, II–III, București, 1964, pp. 26, 28; fig. 11/1; 14/5; Cf. V. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979, pp. 104, 105; no. 150; fig. 150; Cf. C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), op. cit. (n. 47), pp. 165, 166, 232, 233; nos. 234, 236; Cf. Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B ...*, p. 279; fig. 57/6; Cf. Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, op. cit. (n. 47), ed. I, pp. 106, 108; nos. 61, 65; ed. a II-a, pp. 123, 125; nos. 41, 44.

- Fig. 2. Isaiia (Precucuteni II): plan of the northwestern area of the site with the diggings (from the 1996–2005 period) and constructions (after N. Ursulescu, F.A. Tencariu, 2006 – modified).
- Fig. 3. Isaiia (Precucuteni II): 1–3 A–B *bucrania* shaped cult arrangements (after N. Ursulescu, F.A. Tencariu, 2004).
- Fig. 4. Bodești (Cucuteni A): plan of the site with the diggings and the fire installations (after C. Matasă, 1946 – modified).
- Fig. 5. Bodești (Cucuteni A): 1, 2 A–B – burnt clay *bucrania* (1 – after C. Matasă, 1946; 2 A – photo C. Preoteasa; 2 B – drawing S. Trăistariu).
- Fig. 6. Vorniceni (Cucuteni A–B): plan of the dwelling XI (D.XI) with the interior arrangements and inventory (after P. Șadurschi *et alii*, 2003 – modified).
- Fig. 7. Poduri (Cucuteni B): 1, 2 – general view of the *tell* from the river Tazlăul Sărat (1 – après C. Preoteasa, 2011).
- Fig. 8. Poduri (Cucuteni B): 1 – plan of the *tell* central area with the diggings; 2 – context of the discovery of the *bucrania* on the ground floor of the sanctuary (D.2) identified in 2006 in the section C (Sec. C) (1 – after D. Monah *et alii*, 2003 – modified; 2 – photo R. Munteanu).
- Fig. 9. Poduri (Cucuteni B): 1 – plan of the section C (Sec. C) and of the complexes belonging to the second level of occupation from the Cucuteni B₁ stage (drawing C. Preoteasa).
- Fig. 10. Poduri (Cucuteni B): northeastern general view of the debris of the two stored sanctuary (D.2) (after Gh. Dumitroaia *et alii*, 2009).
- Fig. 11. Poduri (Cucuteni B): southwestern general view on the interior arrangements and inventory of the two stored sanctuary (D.2) (after Gh. Dumitroaia *et alii*, 2009).
- Fig. 12. Poduri (Cucuteni B): plan of the ground floor of the sanctuary (D.2) with the interior arrangements and burnt clay *bucrania* (drawing C. Preoteasa).
- Fig. 13. Poduri (Cucuteni B): plan of the upper floor of the sanctuary (D.2) with the interior arrangements (drawing C. Preoteasa).
- Fig. 14. Poduri (Cucuteni B): planimetric reconstitution of the two stored sanctuary (D.2) (drawing C. Preoteasa).
- Fig. 15. Poduri (Cucuteni B): 1–3 A–B burnt clay *bucrania* (1–3 A – photo C. Preoteasa; 1–3 B drawing S. Trăistariu).
- Fig. 16. Neo-eneolithic burnt clay *bucrania*: 1 – southeastern European settlements; 2 – Kormadin (Serbia – Vinča) (1 – after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 2 – after P. Darcque, R. Treuil, 1998).
- Fig. 17. Cult objects: 1–6 – *bucrania*; 7 – cult artefact; 1 – Dikili Tash (Greece – Dikili Tash I); 2 – Vinča (Serbia – Vinča); 3 – Kormadin (Serbia – Vinča); 4 – Drăgușeni (Cucuteni A); 5 – Bucșani (Gumelnița); 6, 7 – Vésztő-Mágor (Hungary – Tisza) (1 – after N. Papadimitriou, Z. Tsirtsoni (eds.), 2010; 2 – after P. Darcque, R. Treuil, 1998; 3 – after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 4 – after S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, 2000; 5 – after C. Bem, A. Bălășescu, 2005; 6, 7 – after K. Hegedüs, J. Makkay, 1987).
- Fig. 18. Altars (1, 2) and sanctuary (3) with *bucrania*: 1 – Çatal Hüyük (Turkey – early Neolithic); 2 – Kachti (Cyprus – Cycladic civilization); 3 – Kormadin (Serbia – Vinča) (1–3 – after Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, 2006).
- Fig. 19. Reconstitution of the sanctuary from Parța (1, 2) (culture of Banat) (1, 2 – after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006).
- Fig. 20. Reconstitutions of the interior arrangements from the sanctuary in Parța (1, 2) (culture of Banat) (1, 2 – after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006).
- Fig. 21. Sanctuary with *bucranium* from Vésztő-Mágor (Hungary – Tisza): 1 – plan; 2 – reconstitution (1, 2 – after K. Hegedüs, J. Makkay, 1987).
- Fig. 22. Sanctuary (1) and sanctuary models (2–6) with *consecration horns*: 1 – Sabatinovka II (Tripolie A); 2, 3 – Ghelăiești (Cucuteni B); 4 – Čerkasov Sad II (Tripolie CI); 5 – „Platar” collection (Tripolie CI); 6 – Vorošilovka (Tripolie CI) (1 – after C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 2, 3 – photo C. Preoteasa; 4–6 – after M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), 2004).
- Fig. 23. Cult complexes (1, 2) and artefacts (3–7) with *consecration horns*: 1 – Poduri (Precucuteni II); 2 – Isaiia (Precucuteni II); 3 – Târpești (Precucuteni III); 4 – Poduri (Precucuteni III); 5 – Bilcze Złote (Tripolie CII); 6, 7 – Târgu Ocna (Cucuteni B) (1 – after C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), 1997; 2 – after N. Ursulescu, F.A. Tencariu, 2006; 3, 4, 6, 7 – photo C. Preoteasa; 5 – after M. Ju. Videjko, N.B. Burdo (coord.), 2004).

Traduit par Grația Preoteasa

Fig. 1. Etablissements néo-énéolithiques européennes où ont été découvertes pièces de culte du type bucranes: **cercle** – établissements avec bucranes fixes; **étoile** – établissements avec bucranes indépendantes; **carré** – établissements avec bucranes décoratives; **triangle** – établissements avec bucranes réelles et mixtes; 1 – Stara Zagora (Bulgarie – Karanovo II); 2 – Isaiia (Roumanie – Precucuteni II); 3 – Jaša Tepe (Bulgarie – Karanovo II); 4 – Porodin (Macédonie – Anzabegovo); 5, 21 – Parța (Roumanie – culture de Banat); 6 – Turdaș (Roumanie – Vinča); 7, 22 – Vinča (Serbie – Vinča); 8, 23 – Kormadin (Serbie – Vinča); 9 – Gomolava (Serbie – Vinča); 10 – Vésztő-Mágor (Hongrie – Tisza); 11 – Bucșani (Roumanie – Gumelnița); 12 – Bodești (Roumanie – Cucuteni A); 13 – Vorniceni (Roumanie – Cucuteni A-B); 14, 24 – Poduri (Roumanie – Cucuteni B); 15 – Hódmezővásárhely-Gorzsa (Hongrie – Tisza); 16 – Szegvár-Tüzköves (Hongrie – Tisza); 17 – Berettyóújfalú-Herpály (Hongrie – Herpály); 18 – Drăgușeni (Roumanie – Cucuteni A); 19 – Dikili Tash (Grèce – Dikili Tash I); 20 – Gradešnica (Bulgarie – Karanovo I).

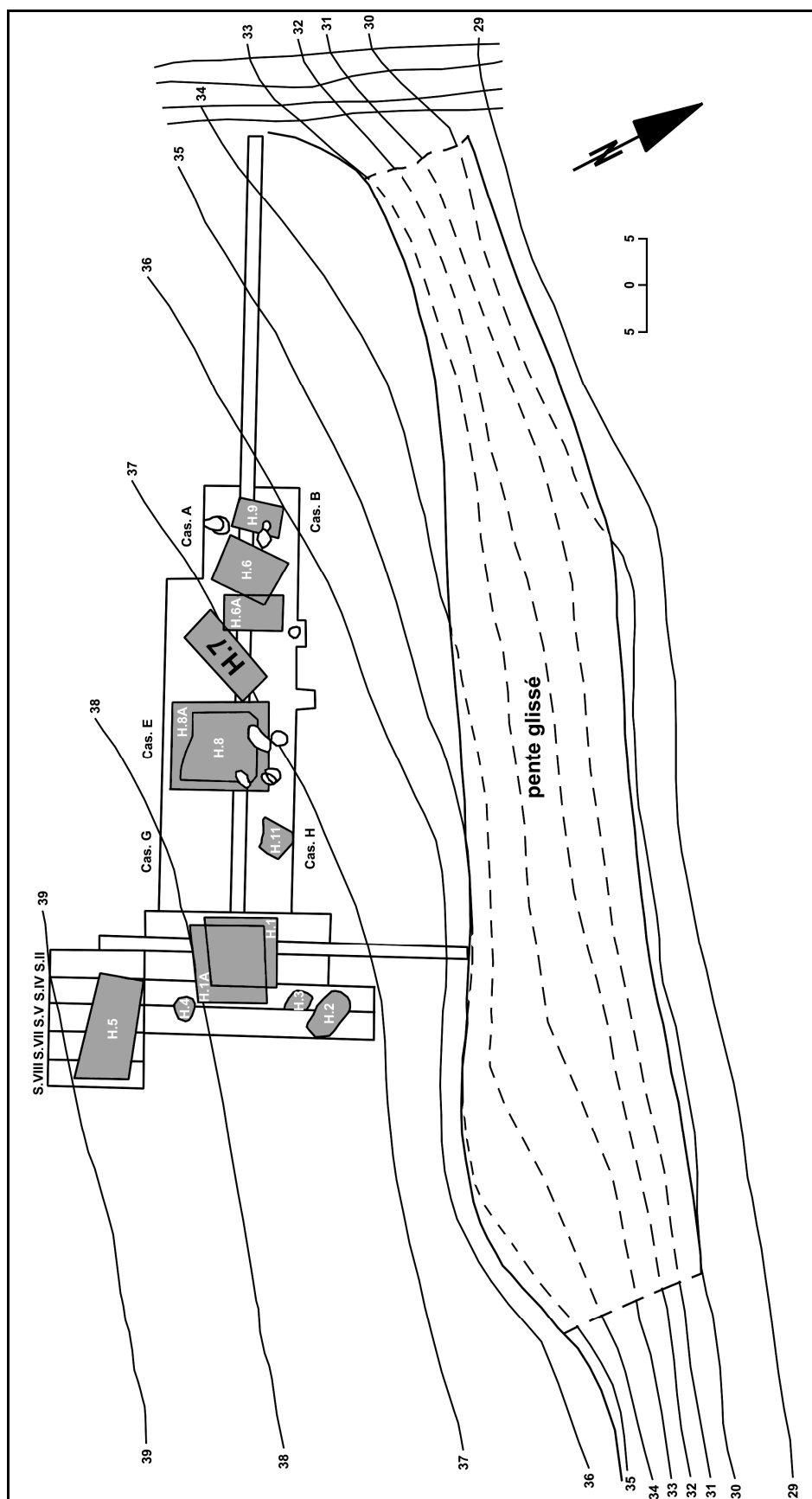

Fig. 2. Isaiia (Precucuteni II): plan de la zone de nord-ouest du site, avec l'emplacement des fouilles des années 1996–2005, y compris les constructions (après N. Ursulescu, F. A. Tencariu, 2006 – modifié).

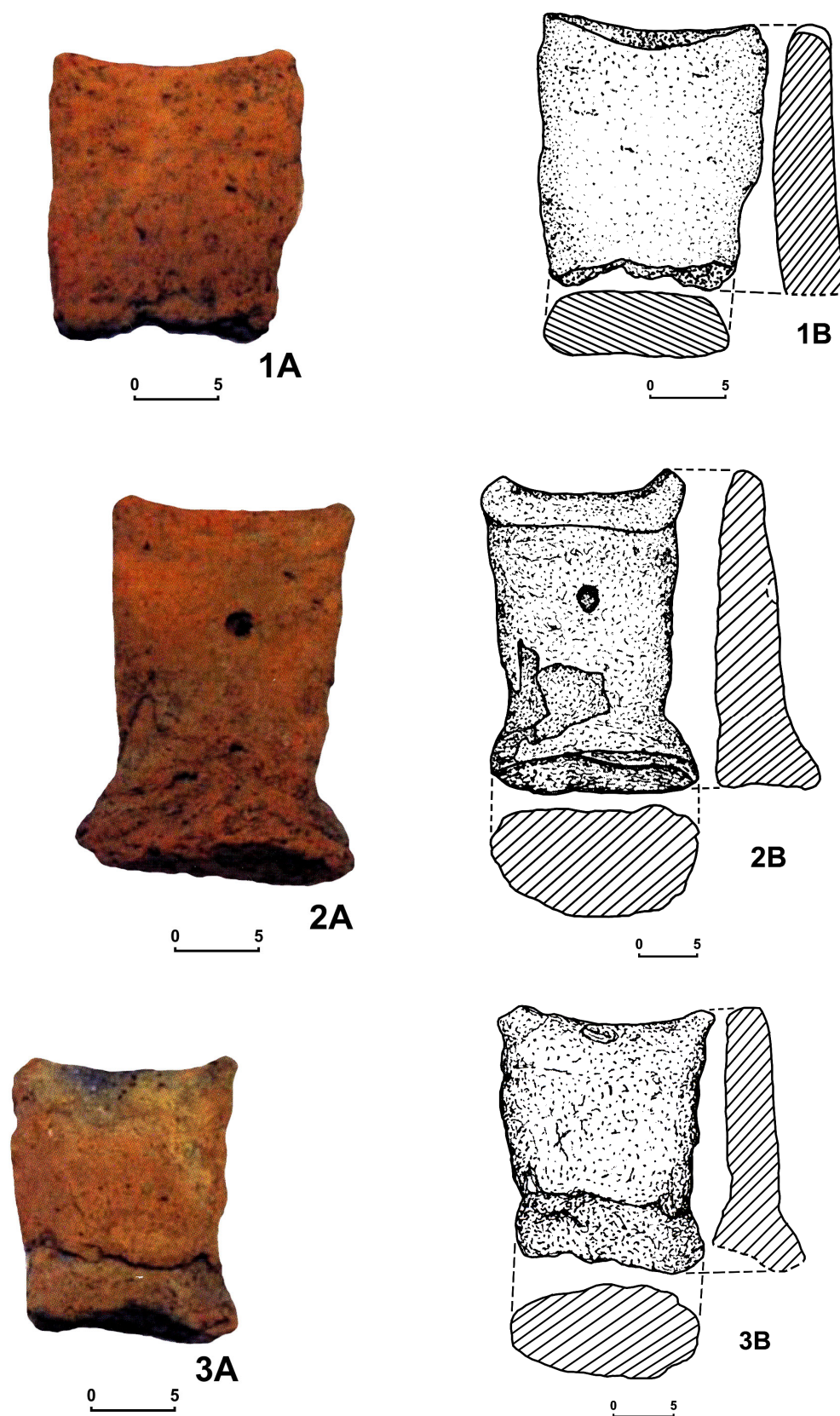

Fig. 3. Isăia (Precucuteni II): 1–3 A–B – aménagements de culte en forme de bucranes (1–3 A–B – après N. Ursulescu, F. A. Tencariu, 2004).

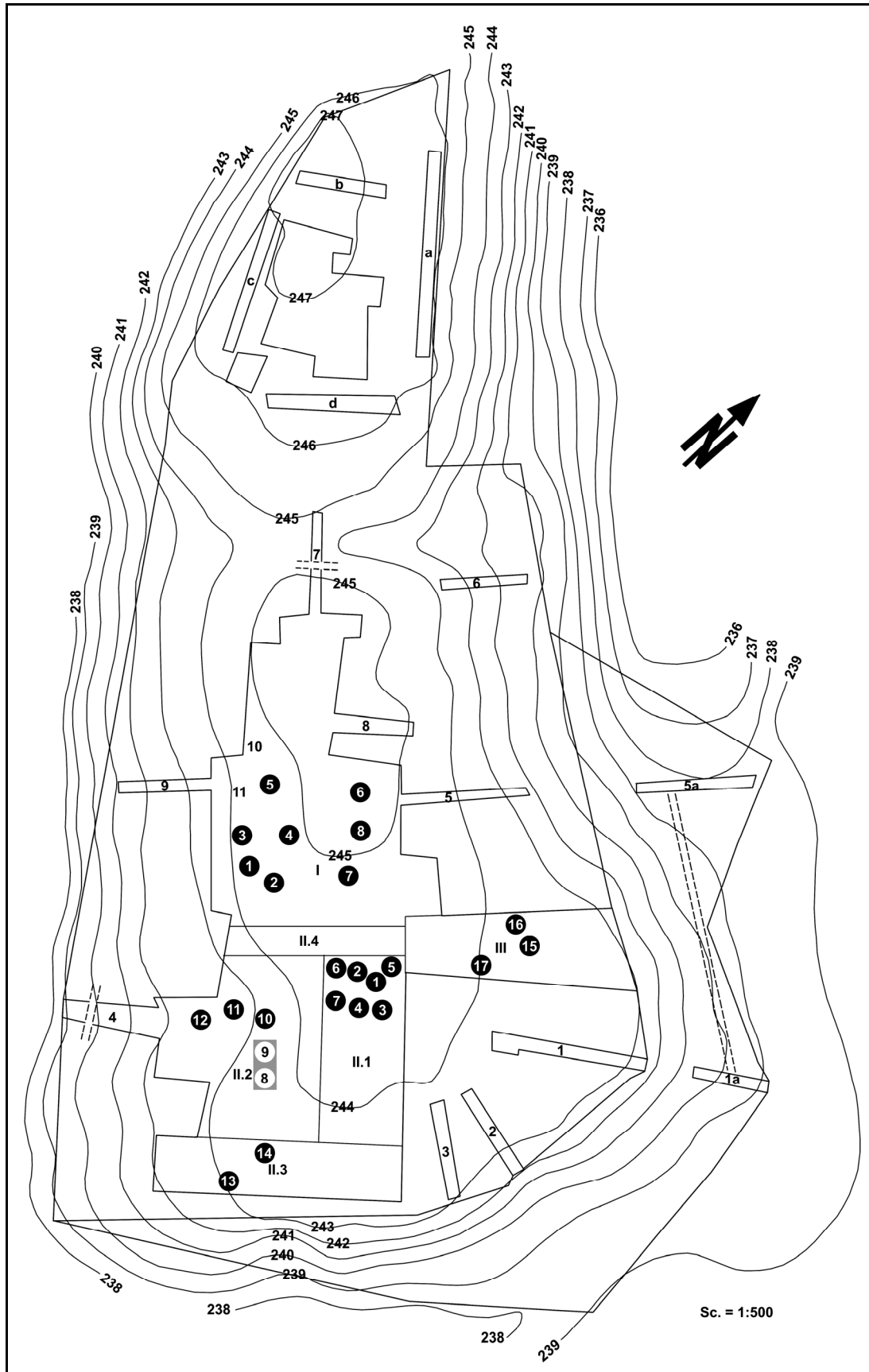

Fig. 4. Bodești (Cucuteni A): plan du site avec l'emplacement des fouilles et des fours et foyers (après C. Matasă, 1946 – modifié).

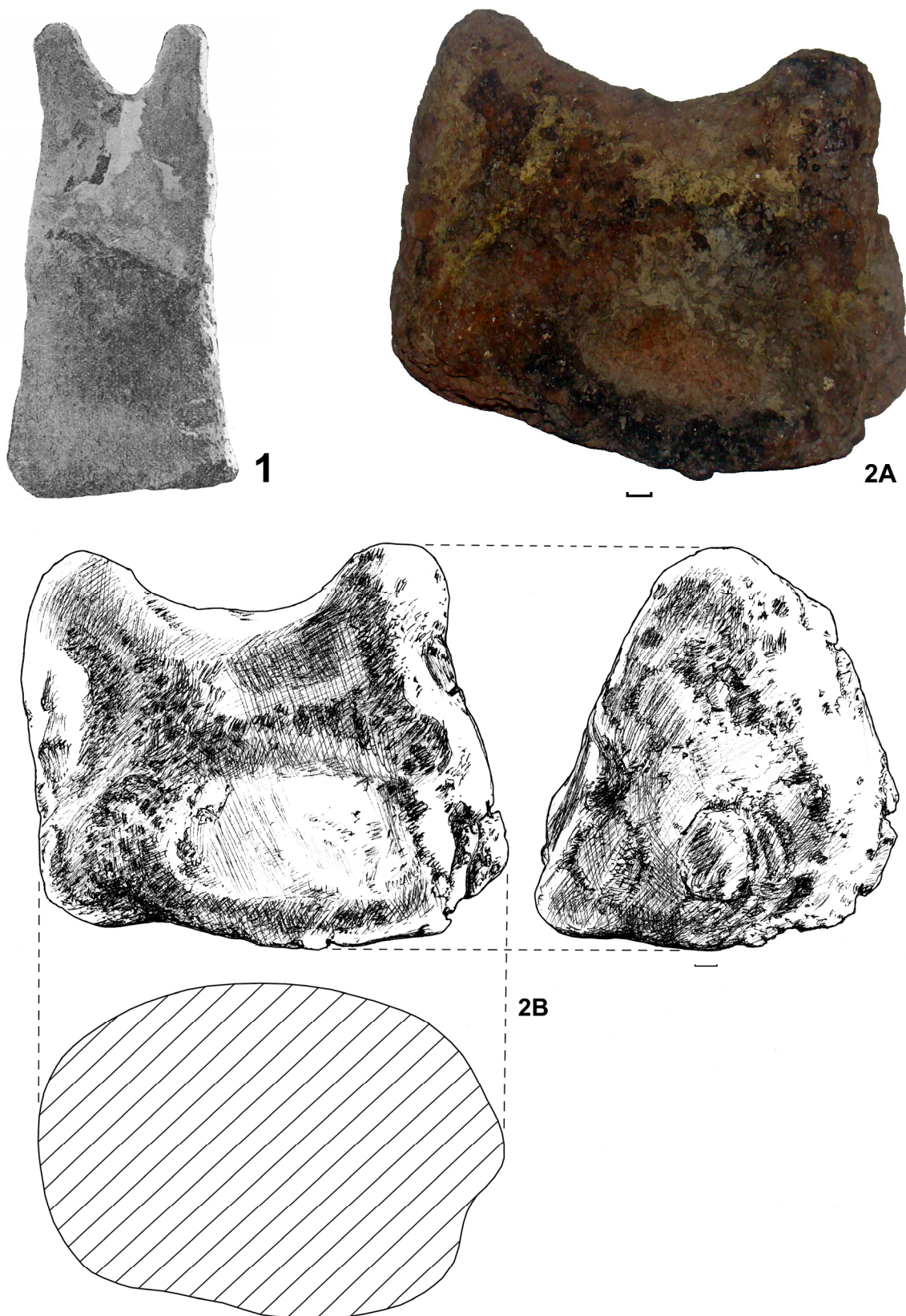

Fig. 5. Bodești (Cucuteni A): 1, 2 A–B – bucranes en terre cuite
(1 – après C. Matasă, 1946; 2A – photo C. Preoteasa; 2B – dessin S. Trăistariu).

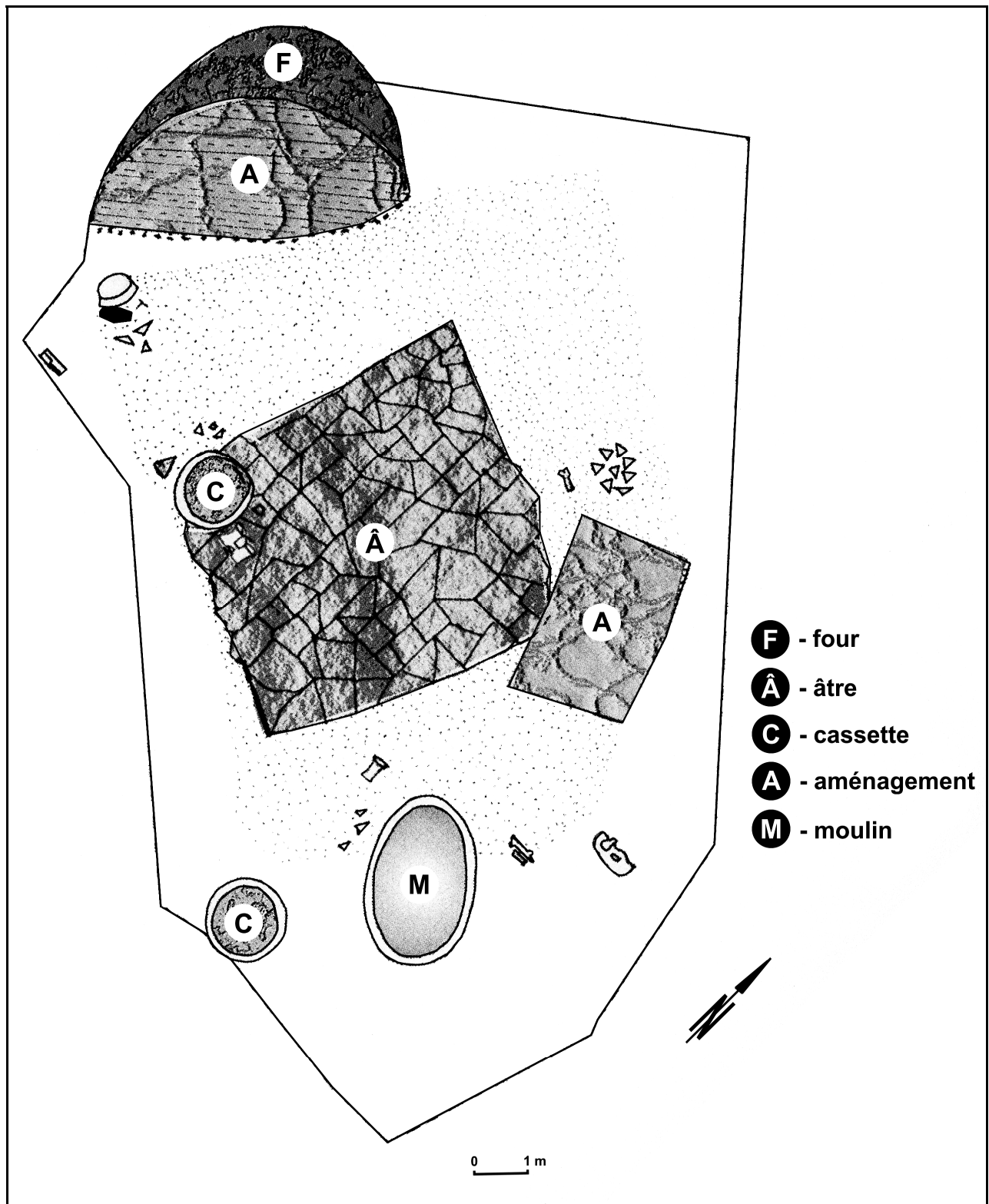

Fig. 6. Vorniceni (Cucuteni A-B): plan de l'habitation XI (H.XI) avec aménagements d'intérieur et inventaire (après P. Şadurschi et alii, 2003 – modifié).

Fig. 7. Poduri (Cucuteni B): 1, 2 – vue panoramique sur le tell du part de la rivière Tazlăul Sărat; (1 – après C. Preoteasa, 2011).

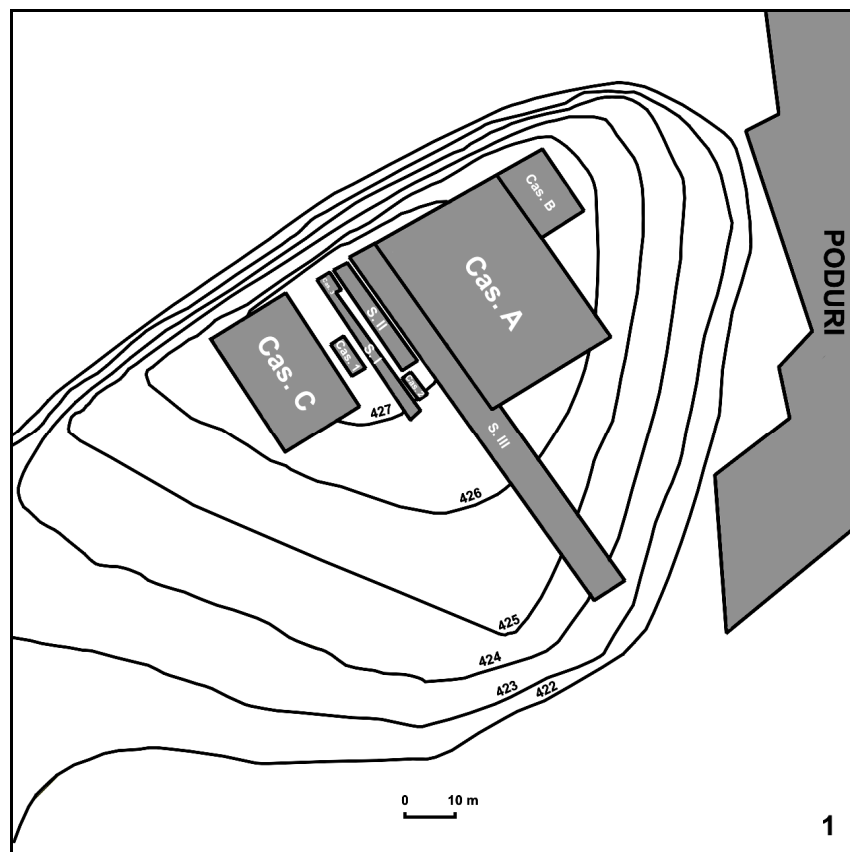

Fig. 8. Poduri (Cucuteni B): 1 – plan de la partie centrale du tell avec les fouilles; 2 – contexte de la découverte des bucranes au rez-de-chaussée du sanctuaire à étage (H.2) identifié en 2006 dans la cassette C (Cas. C) (1 – après D. Monah et alii, 2003 – modifié; 2 – photo R. Munteanu).

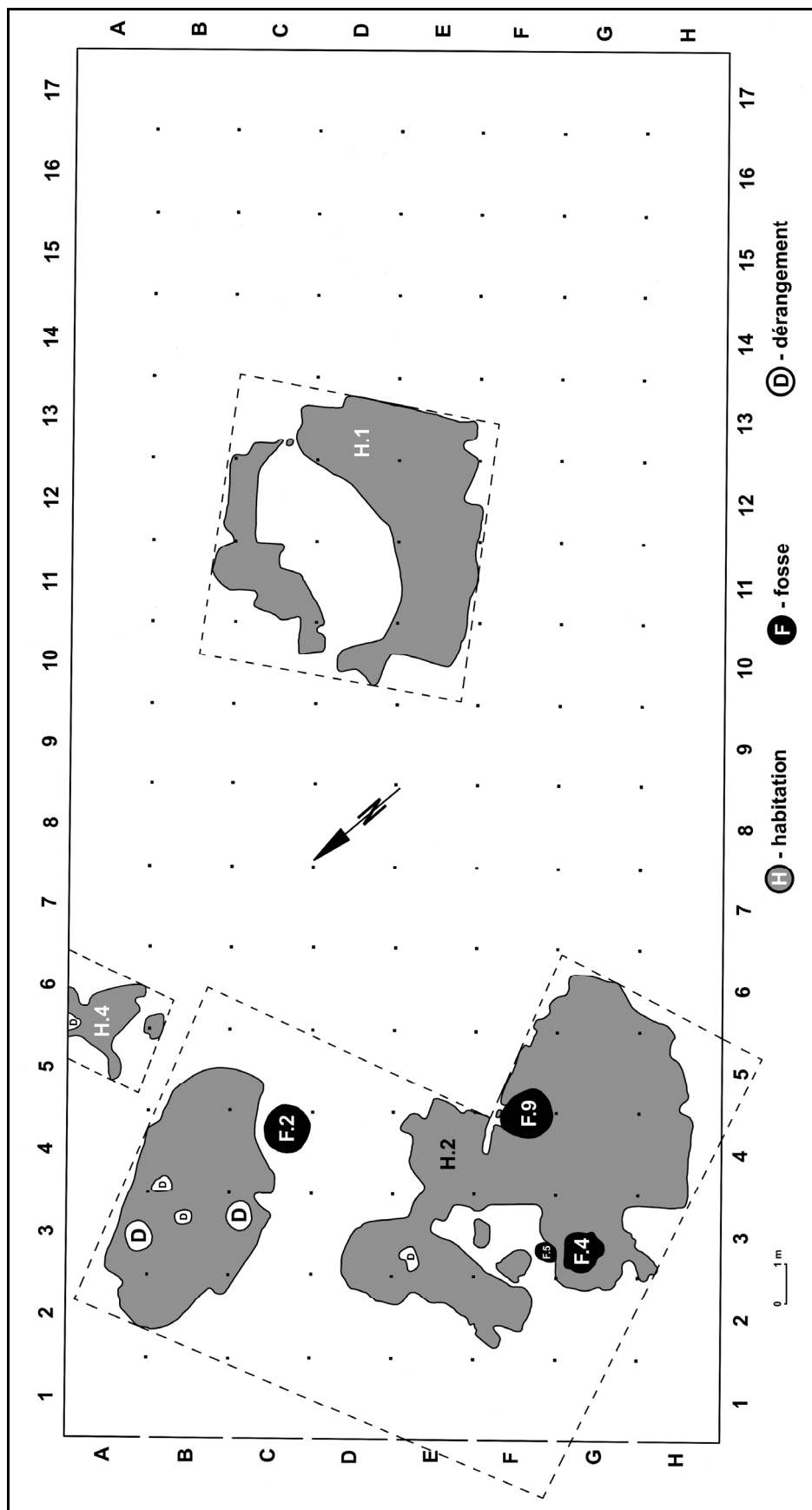

Fig. 9. Poduri (Cucuteni B): plan de la cassette C (Cas. C) et des complexes appartenant au deuxième niveau d'habitation de l'étape Cucuteni B₁ (dessin C. Preoteasa).

Fig. 10. Poduri (Cucuteni B): vue générale du nord-est sur les débris du sanctuaire à étage (H.2) (après Gh. Dumitroaia *et alii*, 2009).

Fig. 11. Poduri (Cucuteni B): vue générale du sud-ouest sur les aménagements d'intérieur et l'inventaire du sanctuaire à étage (H.2) (après Gh. Dumitroaia *et alii*, 2009).

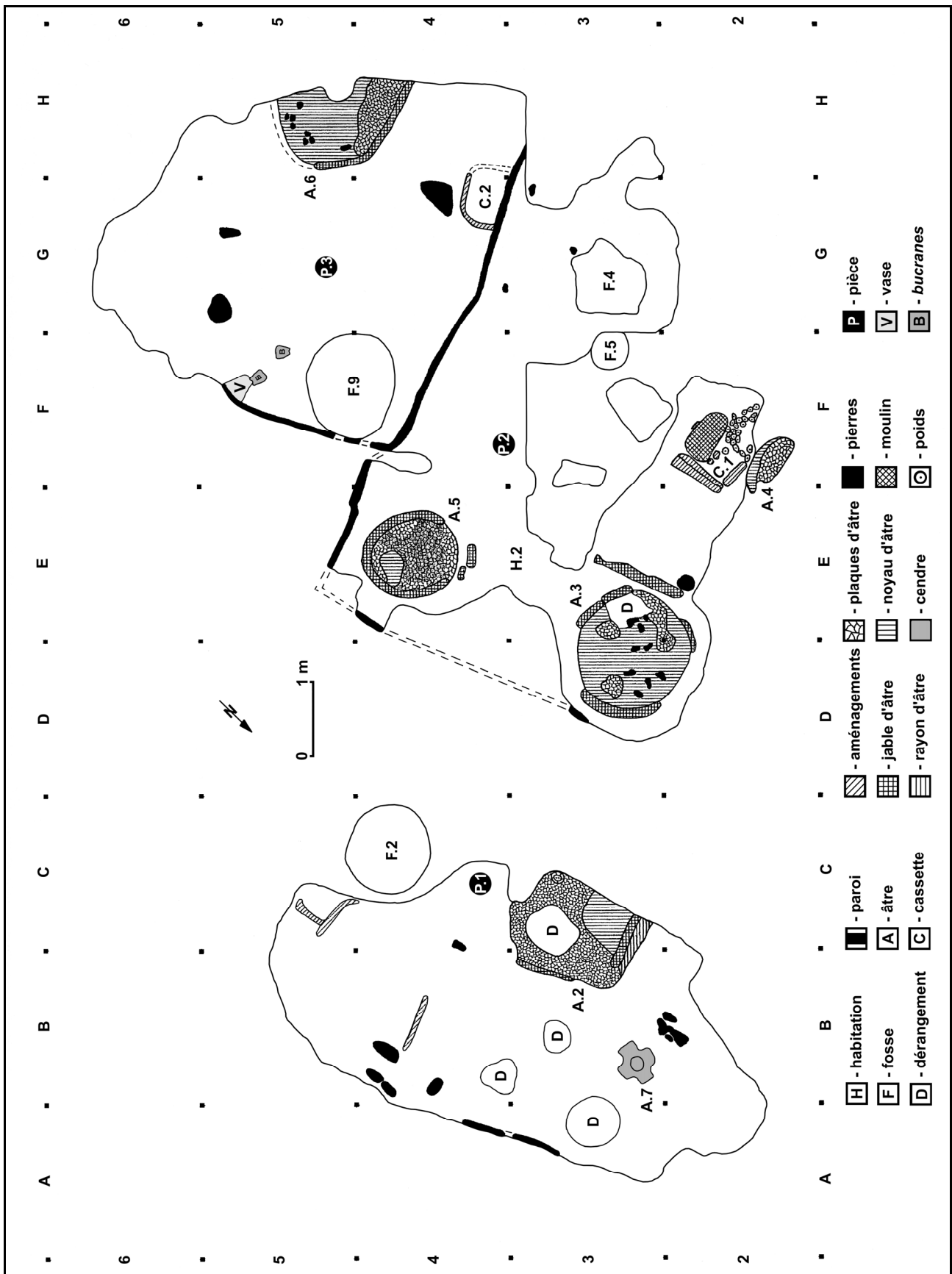

Fig. 12. Poduri (Cucuteni B): plan du rez-de-chaussée du sanctuaire (H.2) avec les aménagements d'intérieur et les bucranes en terre cuite (dessin C. Preoteasa).

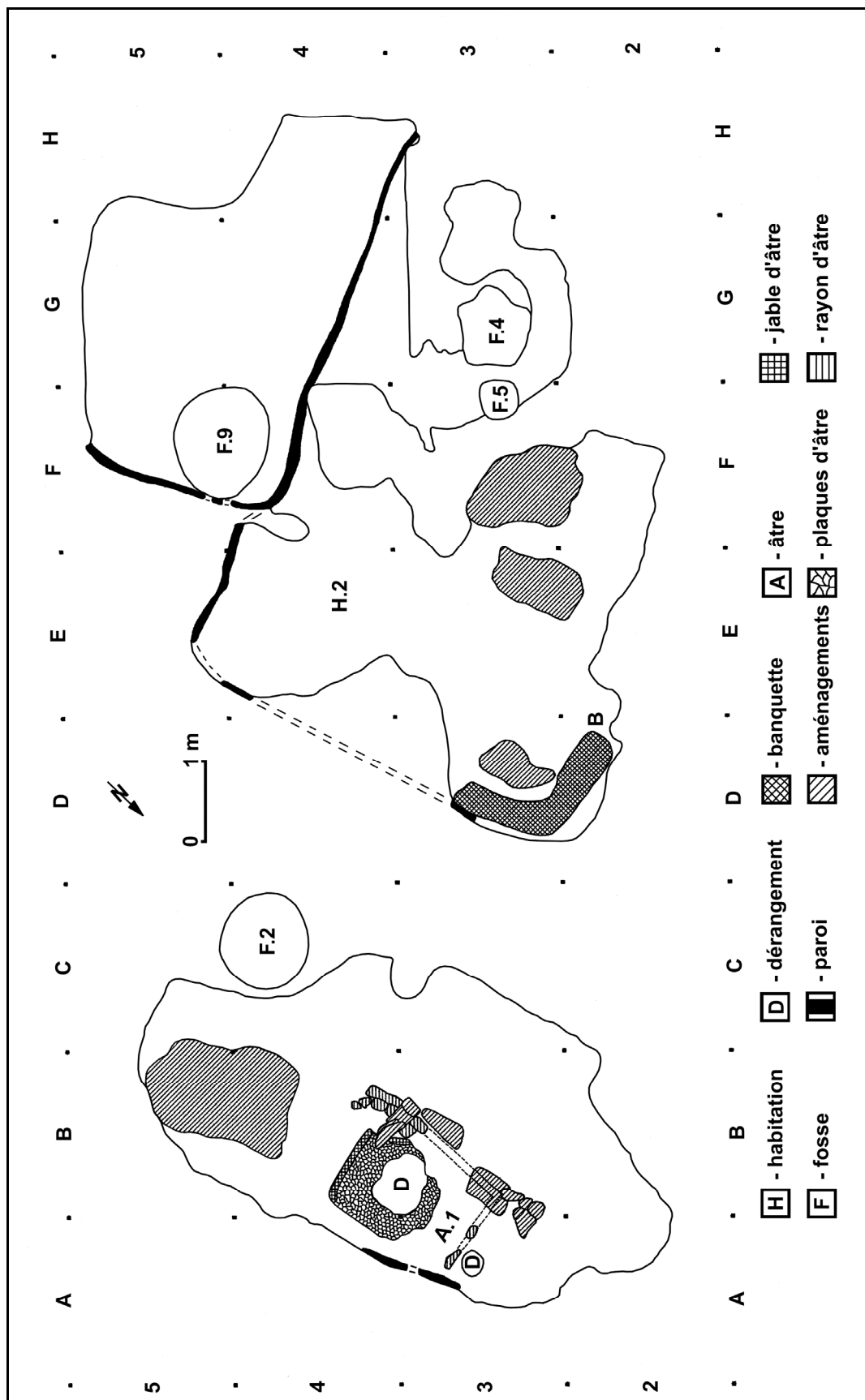

Fig. 13. Poduri (Cucuteni B): plan de l'étage du sanctuaire (H.2) avec les aménagements d'intérieur (dessin C. Preoteasa).

Fig. 14. Poduri (Cucuteni B): reconstitution planimétrique du sanctuaire à étage (H.2)
(dessin C. Preoteasa).

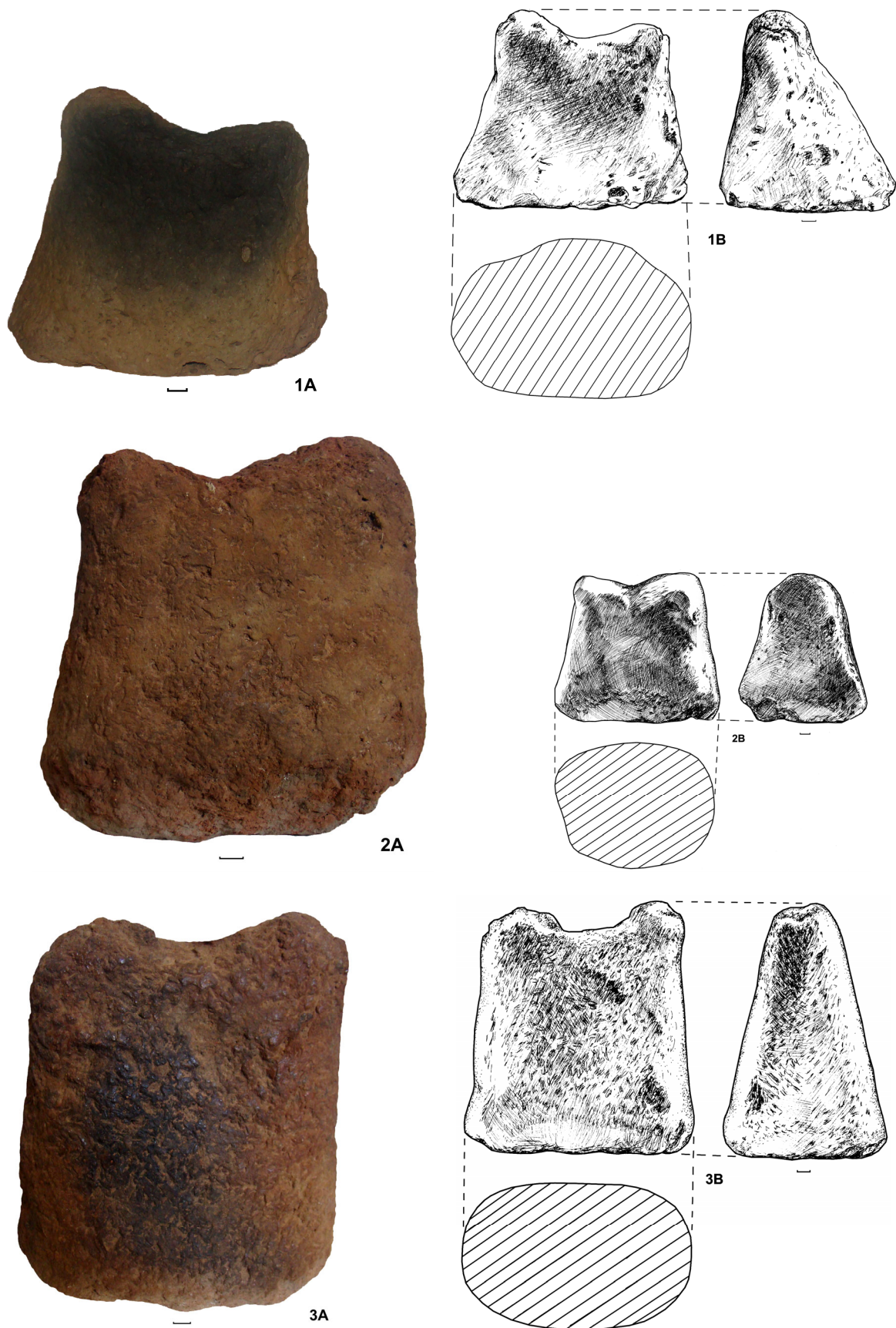

Fig. 15. Poduri (Cucuteni B): 1-3 A-B bucranes en terre cuite
(1-3 A – photo C. Preoteasa; 1-3 B – dessin S. Trăistariu).

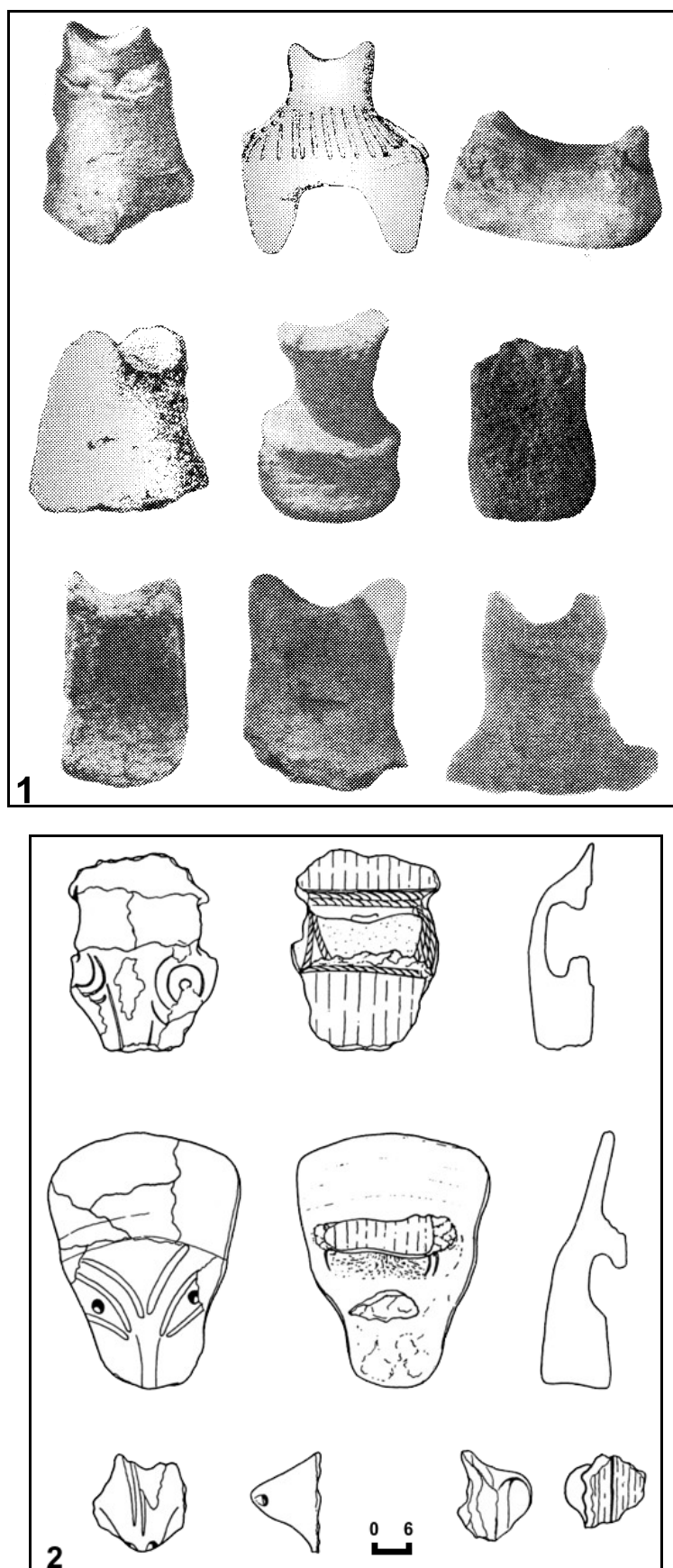

Fig. 16. Bucranes néo-énéolithique en terre cuite: 1 – établissements du sud-est de l'Europe; 2 – Kormadin (Serbie – Vinča) (1 – après C.-M Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 2 – après P. Darcque, R. Treuil, 1998).

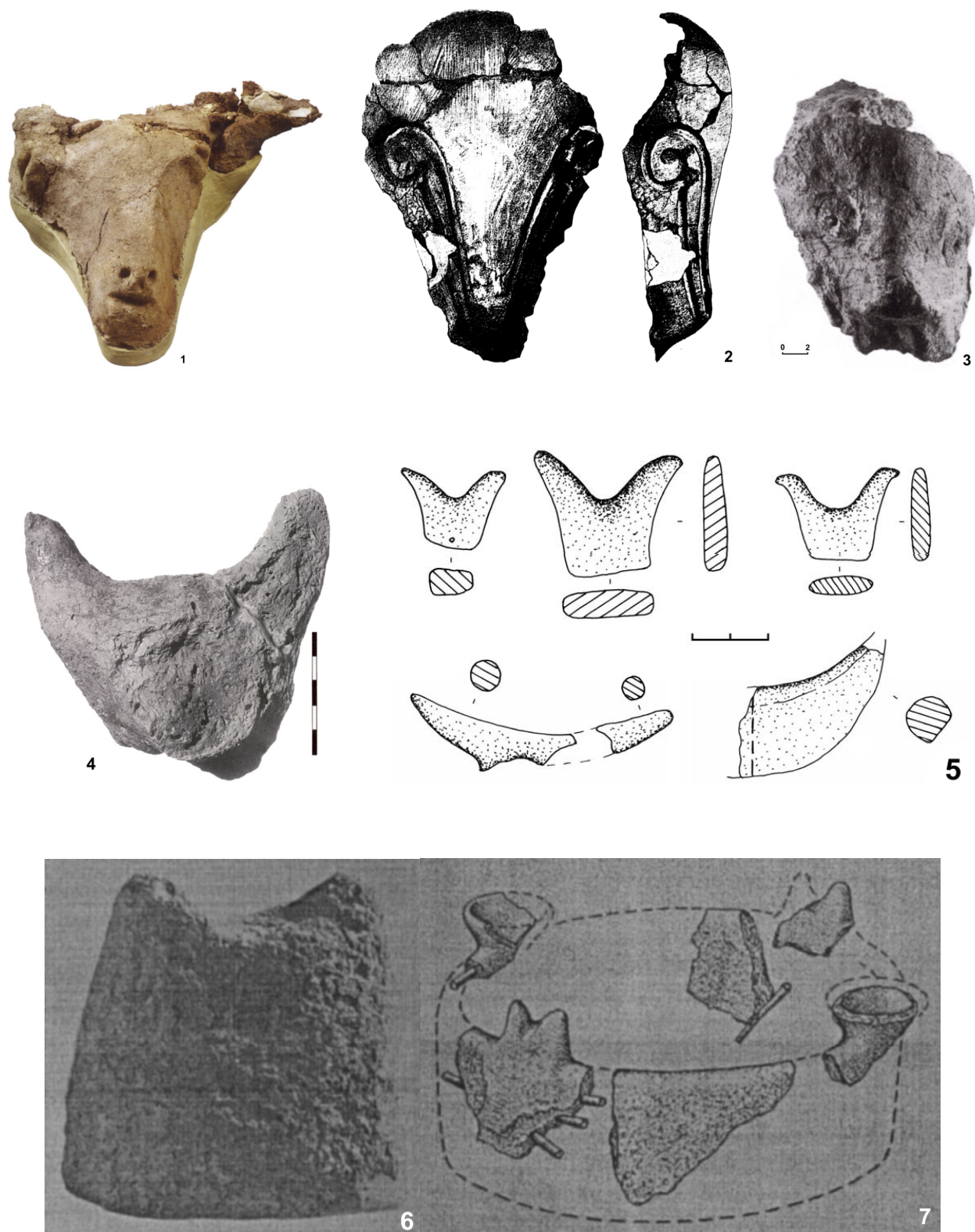

Fig. 17. Objets de culte: 1-4 bucranes; 5 – artefact de culte; 1 – Dikili Tash (Grèce – Dikili Tash I); 2 – Vinča (Serbie – Vinča); 3 – Kormadin (Serbie – Vinča); 4 – Drăgușeni (Cucuteni A); 5 – Bucșani (Gumelnița); 6, 7 – Vésztő-Mágor (Hongrie – Tisza) (1, 2 – après P. Darcque, R. Treuil, 1998; 3 – après C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 4 – après S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, 2000; 5 – après C. Bem, A. Bălășescu, 2005; 6, 7 – après K. Hegedüs, J. Makkay, 1987).

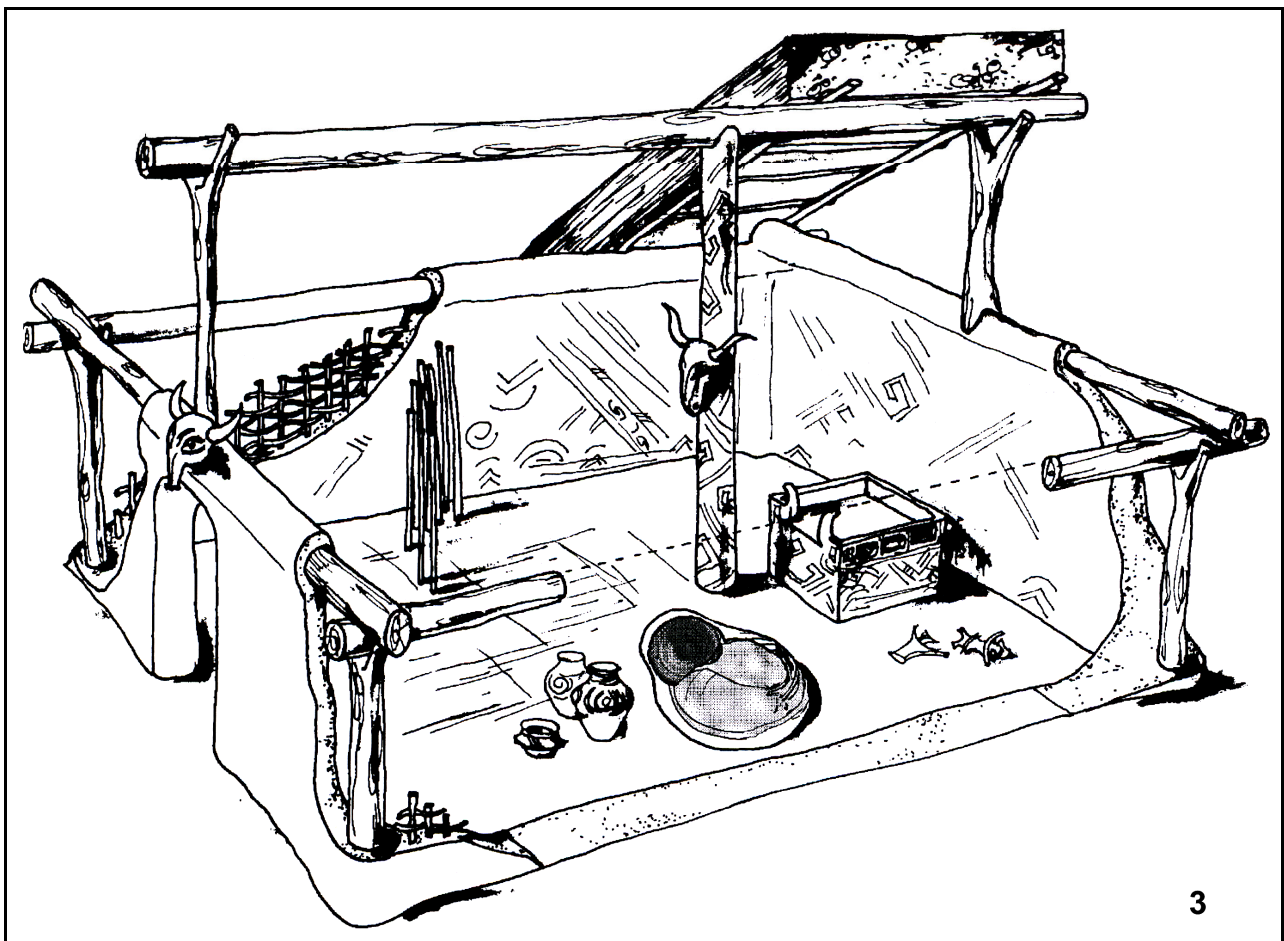
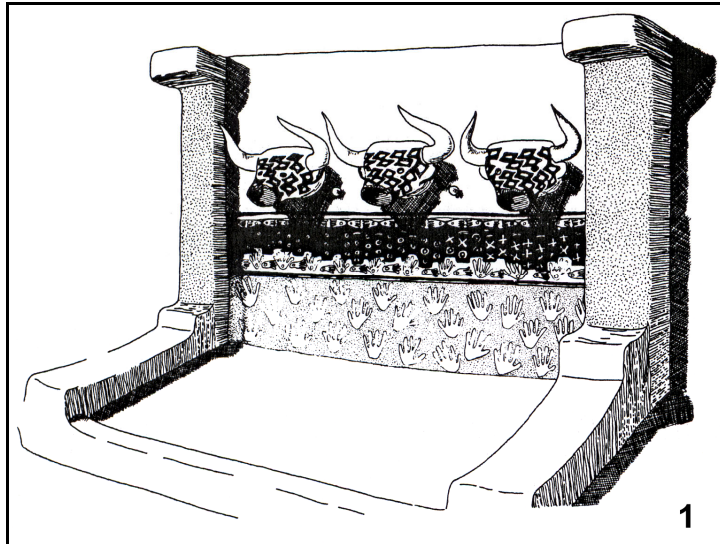

Fig. 18. Autels (1, 2) et sanctuaire (3) avec bucranes: 1 – Çatal Hüyük (Turquie – néolithique ancien); 2 – Kachti (Cypré – Cyclades); 3 – Kormadin (Serbie – Vinča) (1-3 – après Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, 2006).

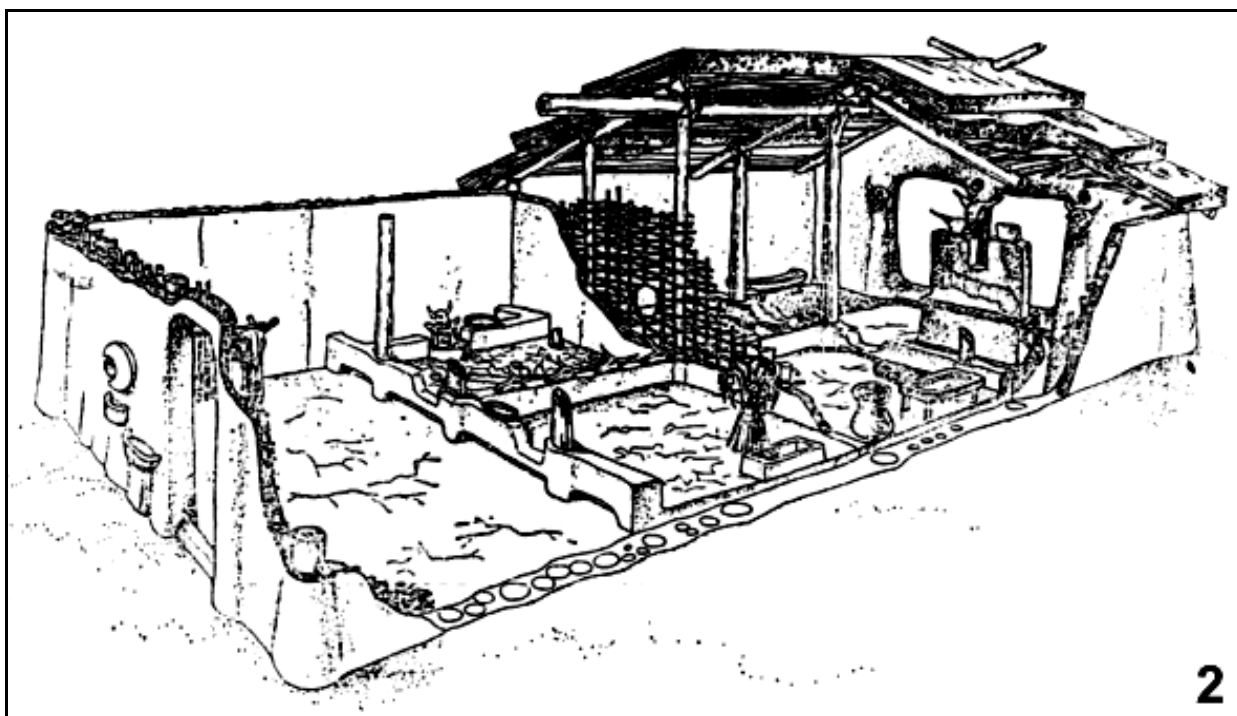
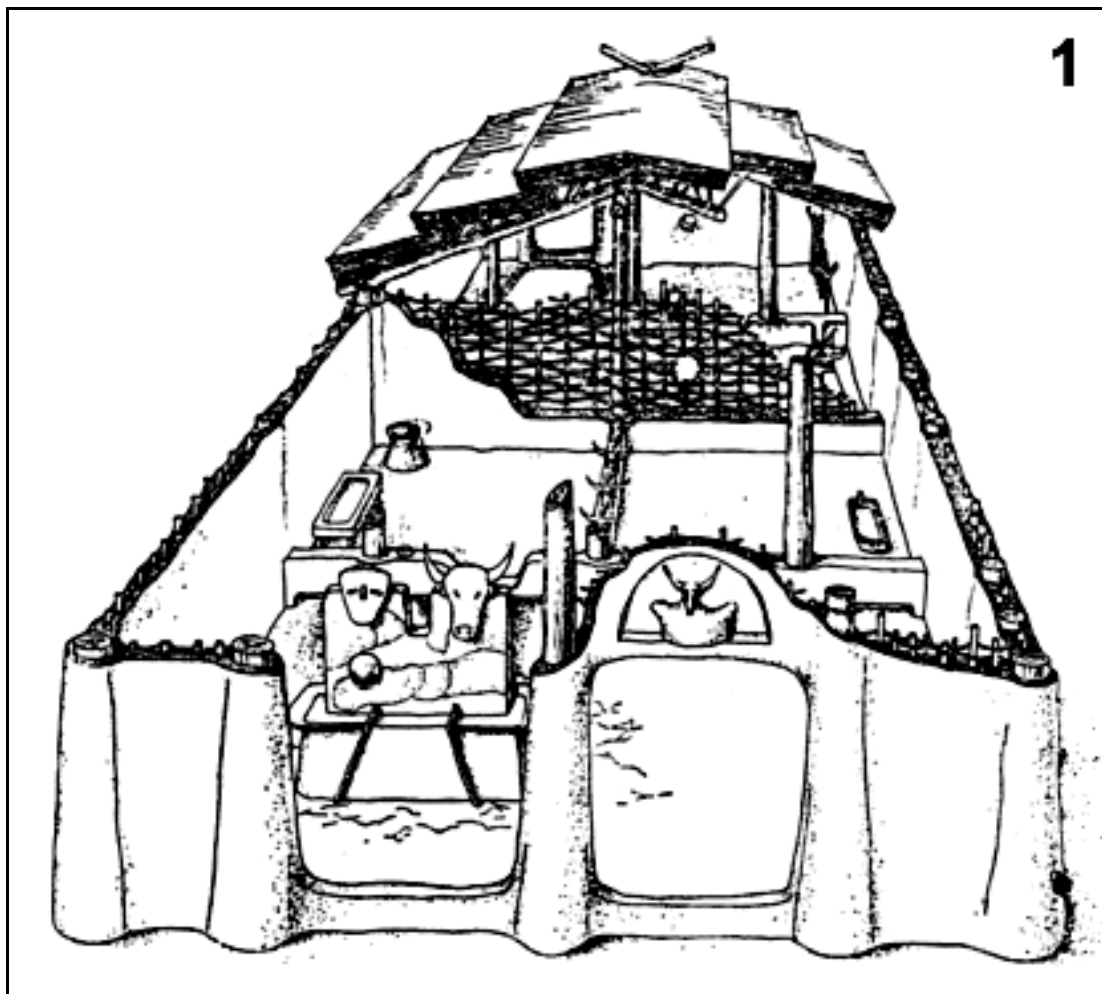

Fig. 19. Reconstitution du sanctuaire de Parța (1, 2) (culture de Banat)
(1, 2 – après C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006).

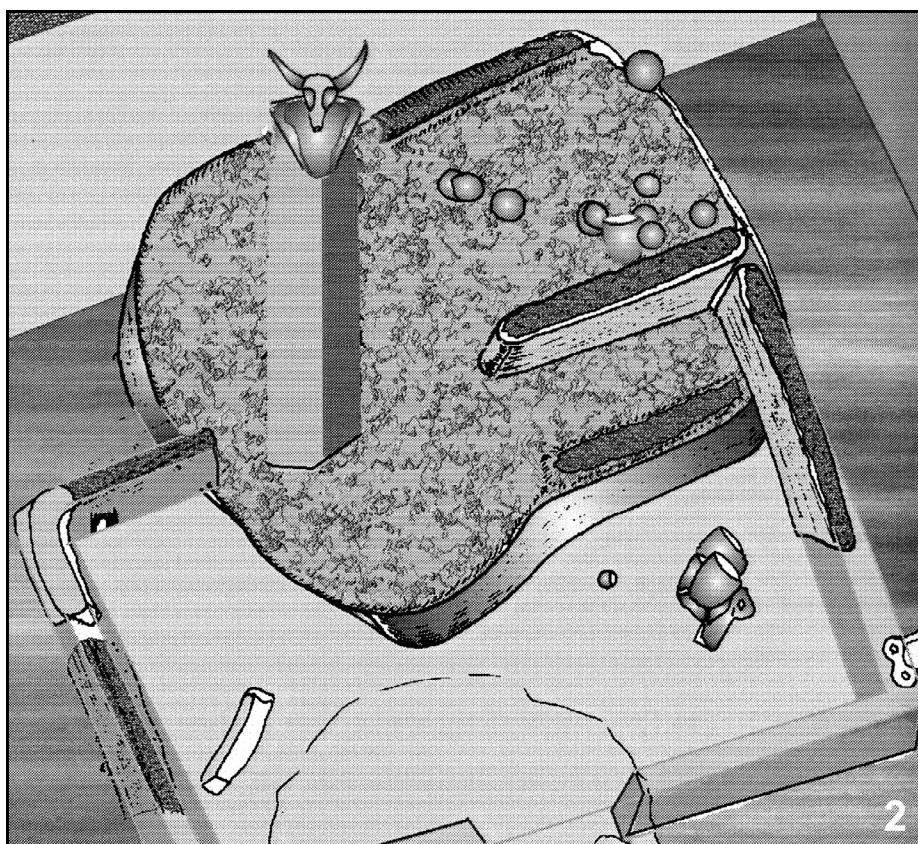
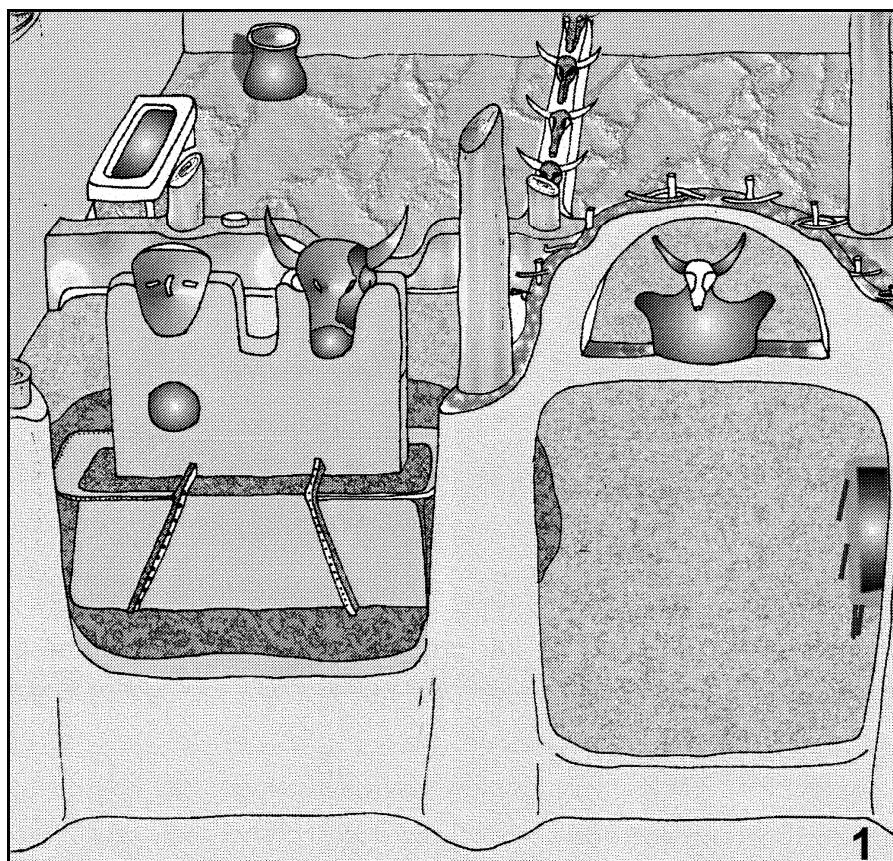

Fig. 20. Reconstitution des aménagements d'intérieur du sanctuaire de Parța (1, 2) (culture de Banat)
(1, 2 – après C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006).

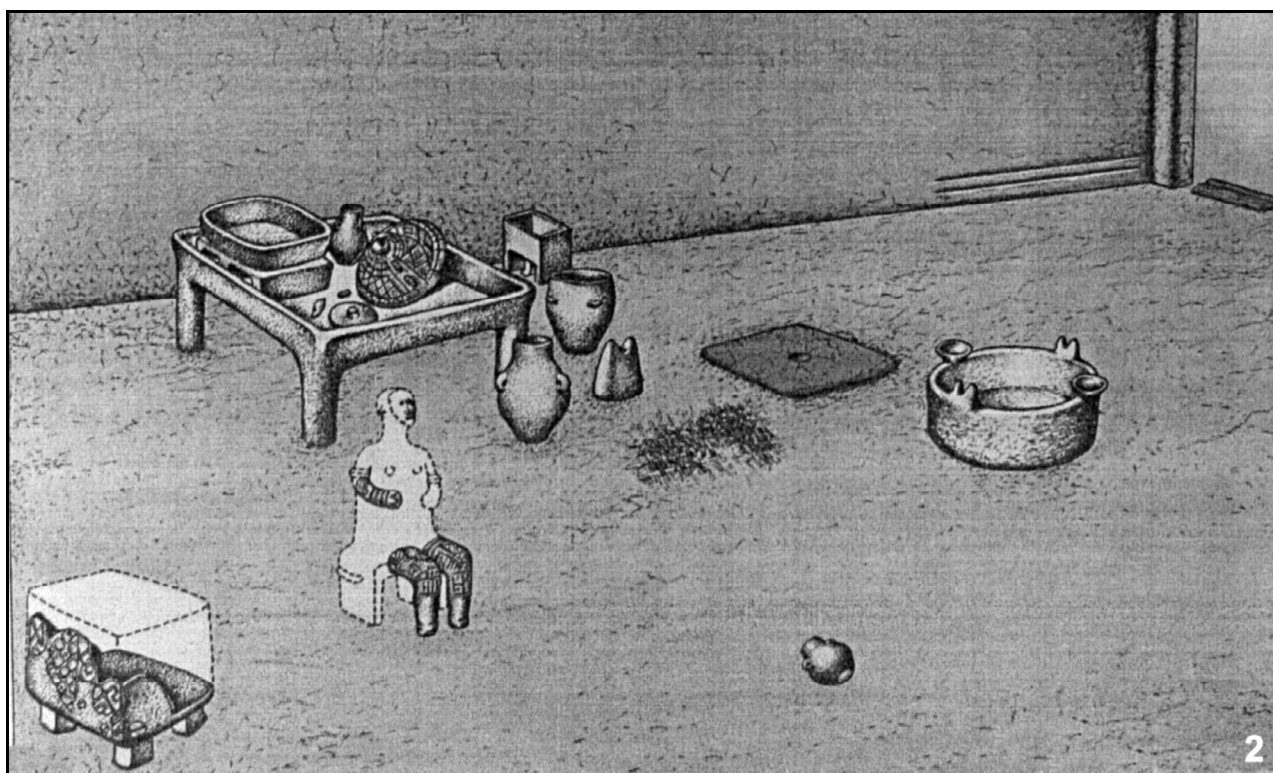
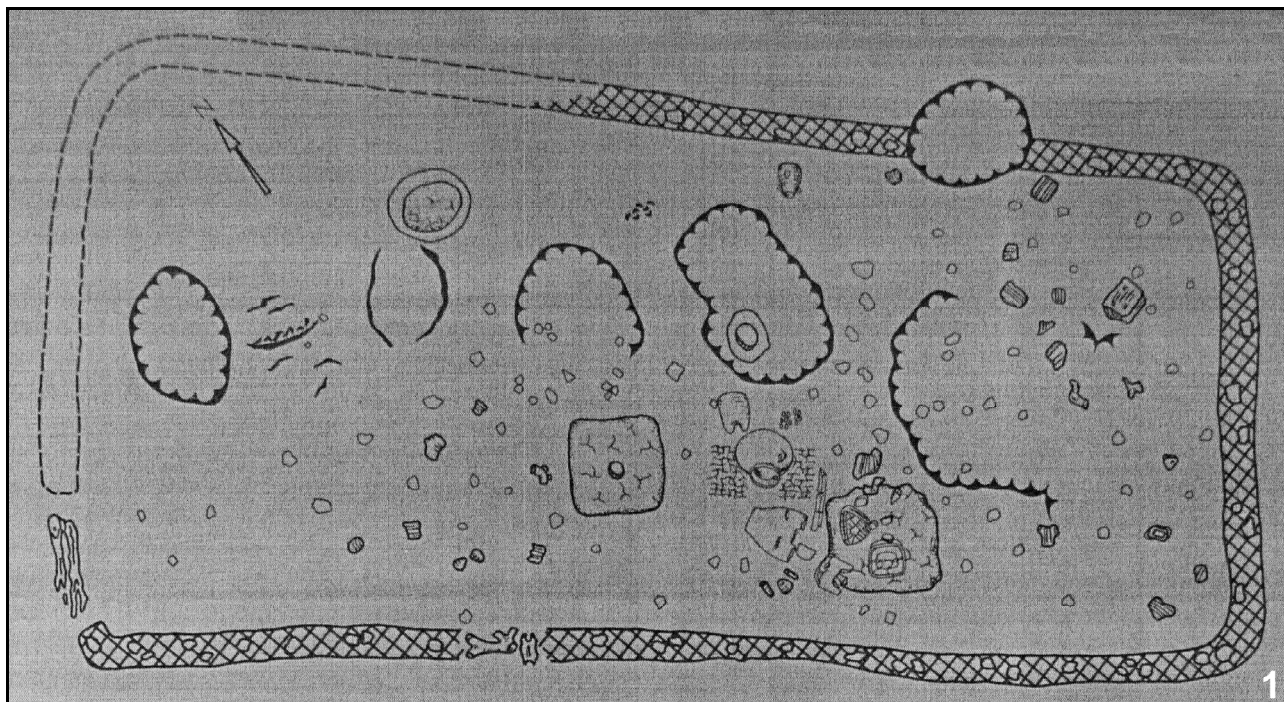

Fig. 21. Sanctuaire avec bucrane et artefact de culte de Vésztő-Mágor (Hongrie – Tisza):
1 – plan; 2 – reconstitution (1, 2 – après K. Hegedüs, J. Makkay, 1987).

Fig. 22. Sanctuaire (1) et modèles des sanctuaires (2-6) avec cornes de consécration: 1 – Sabatinovka II (Tripolie A); 2, 3 – Ghelăiești (Cucuteni B); 4 – Čerkasov Sad II (Tripolie CI); 5 – Collection „Platar” (Tripolie CI); 6 – Vorošilovka (Tripolie CI) (1 – après C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, 2006; 2, 3 – photo C. Preoteasa; 4-6 – après M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), 2004).

Fig. 23. Complexes de culte (1, 2) et artefacts (3-7) avec représentations des cornes de consécration: 1 – Poduri (Precucuteni II); 2 – Isaiia (Precucuteni II); 3 – Târpești (Precucuteni III); 4 – Poduri (Precucuteni III); 5 – Bilcze Złote (Tripolie CII); 6, 7 – Târgu Ocna (Cucuteni B) (1 – après C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos (eds.), 1997; 2 – après N. Ursulescu, F.A. Tencariu, 2006; 3, 4, 6, 7 – photo C. Preoteasa; 5 – après M. Ju. Videjko, N. B. Burdo (coord.), 2004).

UNELE CONSIDERAȚII ASUPRA VASELOR CUCUTENIENE ANTROPOMORFE ȘI ANTROPOMORFIZATE

DE

DUMITRU D. BOGHIAN*

Abstract

In this paper, the author addresses the issue of Cucutenian anthropomorphic and anthropomorphized vessels in terms of the complex ensemble represented by the actual shape of the vessels and their decor (painted, incised and grooved), coherently placed in horizontal registers and unitary vertical compositions. In this sense, the well-known Cucutenian ornaments: egg-like shapes, spiral heads, volutes, geometric motifs and the angular meanders etc. were used, regardless of the decorative techniques employed by the painters of Cucutenian ceramics, for rendering different realities, in this case the female body. These motifs, isolated or in association, become signs and symbols, speaking about a peculiar anthropomorphist predisposition, perhaps related to the rendering of the Great Mother archetype (Great Mother Goddess), multiplied in the human world. Under these circumstances, the "simple" ceramic forms like goblets, cups, amphorae, pyriform vessels, etc. were anthropomorphized too, thus expanding the repertoire of this category of artifacts. These vessels served, probably, as cult accessories/paraphernalia (in family, in micro or macro community) as part of Aeneolithic initiation or passage rites and rituals (marriage, pregnancy and childbirth, funeral), calendar related rites, consecratory, votive and apotropaic, talking about the sacredness of Cucutenian daily life, with a vital role in the existence of these human communities, in which visual and symbolic communication has a notable value.

Keywords: anthropomorphic vessels, anthropomorphism, the Great Mother archetype, Cucuteni-Tripolie.

Vasele antropomorfe și/sau antropomorfizate neolitice și eneolitice, în general, și cele cucuteniene, în special, au suscitat, de-a lungul timpului, atenția unui mare număr de specialiști¹, caracterul cultic al acestora, care reflectă o varietate de teme religioase, nefiind niciodată pus la îndoială.

---

* Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, dumitrub@atlas.usv.ro

¹ H. Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 65, pl. 34. 5a–b; H. Dumitrescu, *La station préhistorique de Ruginoasa*, in *Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie (Dacia)*, III–IV, 1927–1932 (1933), pp. 73–74 (vezi și V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest. Mărturii ale spiritualității comunităților cucuteniene de la Ruginoasa-Iași*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008, pp. 32–33); eadem, *Antropomorfnyie izobraženija na sosudah iz Traian*, in *Dacia*, N.S., IV, 1960, pp. 31–52; A. Nițu, *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 19, 1968, 3, pp. 387–292; idem, *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, in *Danubius*, II–III, 1969, pp. 21–43; idem, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, in *SCIV*, 18, 1967, 4, pp. 549–562; idem, *Noi descoperiri de reprezentări antropomorfe în relief pe ceramica Cucuteni A*, in *Carpica*, IV, 1971, pp. 81–88; idem, *Reprezentări feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, in *Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis (MemAntiq)*, II, 1970, pp. 75–99, fig. 1–18; idem, *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, in *Cercetări Istorice (CI)*, II, 1971, pp. 81–88; idem, *Un vas antropomorf de tip Stoicani-Aldeni de la Suceveni (Galați)*, in *Carpica*, VI, 1973–1974, pp. 7–15; A. Nițu, V. Chirica, *Deux vases cucutenienes aux caractères anthropomorphe récemment découverts dans le dép. de Iași*, in *La civilisation de Cucuteni en contexte européen* (eds. M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica), în col. *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis (BAI)*, I, Iași, 1987, pp. 287–288, pl. I–II; idem, *Două vase cucuteniene cu caractere antropomorfe recent descoperite*, in *Hierasus*, VII–VIII, Botoșani, 1989, pp. 17–37; I. T. Dragomir, *Un vase*

În aceste condiții, o întrebare firească ar fi: ce se mai poate spune despre vasele cucuteniene antropomorfe și/sau antropomorfizate sau despre ceramica cu decor antropomorf? Dorind să răspundem la această întrebare, pornind de la clasificările făcute anterior, încercăm să completăm repertoriul vaselor de cult, să explicăm complexul – ansamblu dintre forma propriu-zisă și decorul respectiv și, eventual, destinația/funcționalitatea acestora, să precizăm perioadele în care au fost utilizate diferitele categorii de vase antropomorfe și antropomorfizate, precum și modificările suferite de-a lungul devenirii civilizației cucuteniene.

Eforturile depuse de mulți specialiști ai cercetării neoliticului și eneoliticului carpato-danubian, pentru a înțelege cât mai bine această categorie de artefacte, s-au materializat și în realizarea unei sistematice a tipologiei vaselor antropomorfe și antropomorfizate, potrivit criteriului morfologic, clasificare care încearcă să surprindă complexitatea categoriei de descoperiri asupra căreia ne oprim în studiul de față. În aceste condiții, demersul nostru pornește de la clasificările realizate de Olaf Höckmann, Anton Nițu, Dan Monah și Radian-Romus Andreescu, redată în tabelul de mai jos:

---

support cucutenien: “la ronde de Berești”, in *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, pp. 289–295; fig. 1–4; Șt. Cucos, *Reprezentări antropomorfe în decorul pictat cucutenian de la Ghelăiești (jud. Neamț)*, in *MemAntiq*, II, 1970, pp. 101–112; fig. 1–6; A. László, *Vase neolitice cu fețe umane, descoperite în România. Unele considerații privind tema feței umane pe ceramica neolitică a Bazinului Danubian*, in *MemAntiq*, II, 1970, pp. 39–74; fig. 1–7; Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, Ed. Meridiane, București, 1974, pp. 220–221, 234; idem, *Arta Culturii Cucuteni*, Ed. Meridiane, București, 1979, pp. 83–84; S. Marinescu-Bîlcu, „*Dansul ritual*” in *reprezentările plastice neo-eneolitice din Moldova*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 25, 1974, 2, pp. 167–179; eadem, *Noi dovezi ale tradițiilor precucuteniene în mediul cultural cucutenian*, in *Studii de Preistorie*, 1, București, 2001, pp. 95–104; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Settlement*, București-Tübingen, 2000, pp. 136–139; D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, in col. *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis (BMA)*, III, Piatra Neamț, 1997, pp. 145–188; V. M. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelnița-Karanovo VI. Fazele A1 și A2*, Ed. Ex Ponto, Muzeul de Istorie și Arheologie Constanța, 2005, pp. 63–72, pp. 104–115; eadem, *Adoratio et invocatio. Gesturi religioase ancestrale reprezentate pe vase de cult gumelnițene*, in vol. *In memoriam Vladimir Dumitrescu*, in *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos (CCDJ)*, XIX, 2002, pp. 112–121; eadem, *Gesturi și semnificații în arta gumelnițeană*, in *CCDJ*, XXII, 2005, pp. 383–398; M. Petrescu-Dîmbovița, A. C. Florescu, M. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999, pp. 395, 417; fig. 284–287; M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni – Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA, XIV, Piatra Neamț, 2004, pp. 185, 206, 229; fig. 139.8, 167/4, 223/14; C.-M. Mantu, S. Țurcanu, *Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare*, (eds. V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu), Ed. Helios, Iași, 1999; C.-M. Mantu, *Vases anthropomorphes du site Cucuteni A3 de Scânteia (dep. de Iași)*, in *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, (eds. V. Chirica, D. Monah), BAI, IV, 1991, pp. 328–334; eadem, *Anthropomorphic representations from the Precucuteni and Cucuteni cultures*, in *Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de l'Asie Antérieure (Anatolica)*, XIX, 1993, pp. 129–141; C. V. Chirica, *Les vases anthropomorphes du Néolithique-Énéolithique de la Roumanie*, in *Préhistoire Européenne*, vol. 7, Liège, 1995, pp. 203–224; D. Boghian, *Nouvelles découvertes de vases cucuténien de culte dans le département de Jassy*, in *Studia Antiqua et Archaeologica (SAA)*, III–IV, Iași, 1997, pp. 63–74; V. I. Markeviči, *Mnogoslojenie poselenija Novye Rusești*, in *Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii (KS)*, 123, 1970, pp. 56–68; idem, *Antropomorfizm v hudožestvennoj keramike kultury*, in *Pamjatniki drevnejšego iskusstva na territoriji Moldavji*, Chișinău, Ed. Știința, 1989, pp. 26–36; R.-R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, Monografia III, Muzeul Național de Istorie al României, București, 2002, pp. 72–85; O. Höckmann, *Menschliche Darstellung in der band-keramischen Kulturen*, in *Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums (JahrbRGZM)*, Mainz, 12, 1965 (1967), pp. 1–26; J. Mellaart, *Excavation at Hacilar*, Edinburgh University Press, 1970; M. Özdoğan, Y. Dede, *An Anthropomorphic Vessel from Toptepe*, in *James Harvey Gaul – In Memoriam* (eds. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann), vol. I, Sofia, The James Harvey Gaul Foundation, 1998, pp. 143–152; K. Bacvarov, *The birth-giving pot: Neolithic jar burials in southeast Europe*, in *Prehistoric Thrace* (eds. V. Nikolov, K. Bacvarov, P. Kalcev), Sofia/Stara Zagora, Institute of Archaeology/Museum-BAS/Regional Museum of History-Stara Zagora, 2004, pp. 151–160; G. Naumov, *Housing the dead: Burials inside houses and vessels in the Neolithic Balkans*, in *Cult in context: Reconsidering ritual in archaeology* (eds. D. Barrowclough, C. Malone), Oxford, Oxbow Books, 2007, pp. 257–268; idem, *The Vessel as Human Body: Neolithic Anthropomorphic Vessels and their Reflection in Later Period*, in *Breaking the Mould: Challenging the Past through Pottery* (ed. I. Berg), BAR International Series 1861, Prehistoric Ceramics Research Group: Occasional Paper 6, 2008, pp. 93–101; I. Kolistrkovska-Nasteva, *Prehistoric ladies from Macedonia (catalogue)*, Skopje, Museum of Macedonia, 2005; I. Zalai-Gaál, *Die Stellung des Typs Svodin der anthropomorphen Gefäße im Neolithikum des Donaubeckens*, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (ActaArchHung)*, Volume 60, Number 1, iunie 2009, pp. 1–49.

Complexul cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolie		Complexul cultural Gumelnița-Kodžadermen-Karanovo VI-Dikili Tash		
Olaf Höckmann ²	Dan Monah ³	Anton Nițu ⁴	Radian-Romus Andreescu ⁵	
Vase în forma corpului uman (<i>Figurengefässe</i>)	A. Vase antropomorfe propriu-zise	Vase antropomorfe cu deschizătura pe creștet	Vase în forma corpului uman	
Vase cu atribute umane (<i>Figuralgefässe</i>)	I. Vase în forma corpului uman (cu variante: trupul postcefalic, trunchi, bazin, picioare)	Vase cu atribute antropomorfe	Vase cu atribute antropomorfe	Cu figură umană modelată sub buză Cu brațe-tuburi
	II. Vase cu atribute antropomorfe			
	Recipiente obișnuite + atribute umane			
	Vase cu față umană			
	B. Suporturi antropo-morfizate			Capace cu mâner antropomorf
	Suporturi cilindrice antropo-morfizate prin torți-brațe			
	Suporturi-cariatide stilizate			
	Suporturi-„horă”	Vase cu corpul „butelie” și brațele tubulare	Vase cu decor antropomorf	
	Suporturi-„horă” stilizată			
	Ceramica cu decor antropomorf	Vase cu gura largă și față umană	Vase antropo-zoomorfe	
	Obiecte antropomorfizate	Capace prosopomorfe	Capace prosopomorfe	
		Vase cu decor antropomorf în <i>ronde-bosse</i>		
		Mânere în formă de capete umane/figurine aplicate pe capace		
		Capete umane aplicate		
		Vase în forma piciorului uman		
		Reprezentări umane incizate		

Fără a minimaliza cu nimic rolul și importanța tipologiei formale a vaselor antropomorfe și antropomorfizate, și nu numai, necesară, de altfel, pentru a crea ordinea noastră pentru eventuala înțelegere și reconstrucție a „ordinilor” lumilor trecute, arătăm că, oricât de amplă și fină ar fi, nu reușește decât în mică măsură să surprindă multilateralitatea acestei categorii de artefacte neolitice și eneolitice și numeroasele interferențe dintre acestea. Indiferent de sistemele și criteriile de clasificare tipologică, realitatea istorică de altădată (chiar preistorică și protoistorică) a fost cu mult mai cuprinzătoare decât reușim noi, secvențial, să o redăm, chiar dacă cercetările arheologice aduc la lumina zilei noi și noi descoperiri și se construiesc noi și noi ipoteze și scenarii argumentative.

Dacă subcategoria vaselor modelate în forma corpului uman (*Figurengefässe*⁶), în special feminin, este indubitabil definită, aspectul exterior fiind evident antropomorf, acestea fiind deci **vase antropomorfe propriu-zise cu funcția de recipient preponderentă⁷, naturaliste⁸ și explicite**, diferențierile fiind doar de sex (feminine/gynomorfe/gynekomorfe și masculine/andromorfe⁹), cea de-a doua subcategorie, a **vaselor cu forme obișnuite, ornamentate cu atribute umane (*Figuralgefässe*¹⁰), antropomorfizate¹¹**, comportă o multitudine de variante, deoarece sunt **vase schematizate¹² și implicit antropomorfe**, „invizibile” ca formă umană, uneori chiar și decorativ. Acestea din urmă sunt complementare cu cele din categoria anterioară, cu care formează, credem, un „corp funcțional” comun. Categoria vaselor antropomorfizate este cea mai complexă și s-a îmbogățit mult prin descoperirile din ultimul timp.

Trecând la abordarea propriu-zisă a subiectului propus, vom discuta o serie de descoperiri cucuteniene care se încadrează, deopotrivă, în categoria extinsă a vaselor cu forme obișnuite (*Figuralgefässe*), din

² O. Höckmann, op. cit. (n.1), pp. 1–26.

³ D. Monah, *Plastica antropomorfă...*, pp. 145–188.

⁴ A. Nițu, *Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelnița A*, în *Danubius*, II–III, 1969, pp. 21–43.

⁵ R.-R. Andreescu, op. cit. (n. 1), pp. 72–85; idem, *Reprezentări antropo-zoomorfe în cultura Gumelnița*, în *In memoriam Vladimir Dumitrescu*, în *CCDJ*, XIX, 2002, pp. 107–111.

⁶ O. Höckmann, op. cit. (n. 1), p. 9; idem, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, I–II, Hildesheim, 1968.

⁷ D. Monah, *Plastica antropomorfă...*, p. 147.

⁸ V. I. Markevici, *Antropomorfizm v hudožestvennoj keramike kultury*, în *Pamjatniki drevnejšego iskusstva na territoriji Moldavji*, pp. 26–36.

⁹ Asemenea diferențieri se observă clar în cadrul ceramicii gumelnițene, la nivelul complexului cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolie, lipsind, poate deocamdată, vasele andromorfe.

¹⁰ O. Höckmann, *Menschliche Darstellung...*, p. 9.

¹¹ S. Marinescu Bîlcu, *Noi dovezi ale tradițiilor precucuteniene...*, pp. 96–97.

¹² V. I. Markevici, op. cit. (n. 8), pp. 26–36.

perspectiva **ansamblului complex** dintre forma propriu-zisă a vaselor și decorul acestora, cu simboluri arhetipale ale Marii Zeițe-Mamă, multiplicată în lumea socială, și a celei a vaselor antropomorfe propriu-zise (*Figurengefässe*), prin funcționalitate, de-a lungul fazelor complexului cultural Precucuteni-Cucuteni-Tripolie, cu tradiționalitatea, modificările și/sau semnificațiile lor, atât cât credem că ni se dezvăluie în prezent.

Analiza atentă a formelor și decorului cucutenian ne-a permis să observăm asocierea/complementaritatea care există între aceste categorii de vase și decorul/„haina” lor, evident într-un tip de comunicare vizuală pe care trebuie, în continuare, să încercăm să o înțelegem. În unele cazuri mesajul este evident și inteligibil, alteleori acesta este abstract și ocultat.

Din păcate, demersul nostru, analitic și demonstrativ, a fost mult îngreunat de faptul că, în materialele publicate, vasele precucuteniene și cucuteniene au fost ilustrate, prin fotografie și desen, în conformitate cu ce și cum au văzut și cum au înțeles decorul autorii și desenatorii respectivi. De multe ori, în desen, motivele ornamentale au fost „fracturate” exact în punctele lor nodale, potrivit unei singure proiecții tehnice, încercându-se să se redea bidimensional o realitate complexă, concepută să funcționeze tridimensional și grăitoare, doar dacă este privită și înțeleasă spațial, în manieră *ronde bosse*. În aceste situații, foarte multe detalii și conexiuni decorative se pierd, cu atât mai mult atunci când este vorba și de corelarea celor două-patru, chiar șase registre ornamentale de pe verticală.

De aceea, credem că fotografiile și desenele vaselor precucuteniene și cucuteniene ar trebui să respecte aceleași principii ca la redarea obiectelor în spațiu, din cel puțin patru vederi/planuri verticale (între torți dar și din dreptul torților) și două orizontale (de sus, dinspre gura recipientelor, și de jos, dinspre fundul acestora), pentru a înregistra cât mai corect elementele „limbajului vizual”, reprezentat de decor, care, în cazul interpretărilor morfologice și semantice, este la fel de important ca și forma, dacă nu mai important decât aceasta. Chiar în condițiile în care decorul eneolitic precucutenian și cucutenian este caracterizat printr-o accentuată simetrie, fiecare plan de vizualizare îl completează și îl întărește pe cel precedent, iar dispunerea motivelor spiralice pe anumite părți proeminente ale vaselor are darul să sporească impresia de relief, specifică și unor elemente anatomice rotunjite ale corpului feminin (sânii, pântecul, fesele și coapsele), ca atribute ale maternității și fecundității. De dorit ar fi, în cazul în care condițiile permit, să se scaneze tridimensional ceramica precucuteniană și cucuteniană, pentru a înregistra și reda toate elementele esențiale ale decorului, chiar și al celui șters¹³, și asocierea acestuia cu diversele forme.

Chiar și în lipsa unei astfel de abordări, analiza profundă a ceramicii ne arată că unele vase – pahare, cupe, cratere, amfore și amforete, vase cu umărul dublu boltit, vase bitronconice și sferoconice (piriforme) cu umăr (*Schultergefäße*), capace în formă de „coif suedez”, vase binoclu¹⁴ etc. din fazele Precucuteni III, Cucuteni A₃–A₄, Cucuteni A–B și B, deși nu au evidente forme antropomorfe, prezintă o serie de elemente de decor care redau, prin pictură și incizie, printr-o serie de motive spiralice, geometrice și meandrice, capul, sânii, pântecul și *omphalos*-ul, *cteis*-ul, fesele, coapsele și picioarele unor personaje feminine (încadrându-se în așa-numita paradigmă a corpului feminin), care pot fi interpretate ca simboluri arhetipale ale Marii Zeițe Mamă¹⁵ sau numai ale unora dintre atributele sale (fig. VI.1–12, 14–16). În această accepție, decorul vaselor, care sugerează antropomorfismul feminin, repetă, de multe ori în forme foarte puțin modificate, motivistica, compoziția ornamentală și dispunerea tectonică a celor de pe vasele antropomorfe propriu-zise (fig. IX.1, 6).

În cadrul ceramicii culturii Precucuteni, la o primă analiză, vasele antropomorfe și antropomorfizate par a fi destul de puține, evidențiindu-se, în faza a III-a, destul de largă categorie a vaselor suport de tip „horă”. Dacă, însă, aprofundăm analiza, observăm că foarte multe dintre vasele piriforme, craterele și amforele cu două sau patru proeminente mamelonare, perforate sau nu, dispuse pe pântecul acestora (diametrul maxim), cu

¹³ P. Kammerer, E. Zolda, R. Sablatnig, *Computer aided analysis of underdrawings in infrared reflectograms*, in *Proceedings of the 4th International Symposium on Virtual Reality, Archaeology and Intelligent Cultural Heritage*, VAST03, 2003; M. Kampel, R. Sablatnig, *Profile based pottery reconstruction*, in *Proc. Of IEEE/CVPR Workshop on Applications of Computer Vision in Archaeology*; (ed. D. Martin), CD-ROM, Madison, Wisconsin, USA, 2003; H. Mara, R. Sablatnig, *3D-Vision Applied in Archaeology*, in *Forum Archaeologiae*, 34, III, 2005 (<http://farch.net>; <http://homepage.univie.ac.at/elisabeth.trinkl/forum/forum0305/34prip.htm>).

¹⁴ N. Burdo, *Antropomorfna keramika*, in *** *Enciclopedia Tripil's 'koj civilizaciji*, tom 2, Kijv, 2003, pp. 17–19.

¹⁵ E. Neumann, *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*, Bollingen Series XLVII, Princeton University Press, New Jersey, 1974, *passim*.

decorul spiralic și geometric specific, capătă evidente caracteristici antropomorfe feminine, cu atât mai mult cu cât continuă o parte din motivistica liniar-ceramică târzie, redând fie „personaje” cu sâni (fig. VII.1–2), fie cu pântec și *omphalos*, fie cu coapse sau fese, prezente în aproape toate așezările Precucuteni II și III cercetate¹⁶.

În ceea ce privește faza A a culturii Cucuteni, arătăm că în cadrul **decorului antropomorf** (gynekomorf) cuprindem compozițiile ornamentale alcătuite din: **semiovele** (fig. VI.1–2, 5–6, 9–10; VIII.2,4; IX.4, 6–8; X. 1, 3–4, 6, 9–10), dispuse la partea superioară a vasului și la partea inferioară a acestora, redând după caz, fie sâni, susținuți sau nu de brațe, fie coapsele unui personaj feminin, **ovele** (fig. VII.4; VIII.7), situate pe partea centrală/pântecul recipientelor, reprezentând *omphalos*-ul sau, în cazul semiovelor cu bandă scurtă pe mijloc sau al motivelor sub formă de frunze, dispuse sub diametrul maxim al vasului, **cteis**-ul, **spiralele simple** și cele **îmbinate** , în asociere cu multitudinea de motive derivate (fig. VII.6; VIII.1,3; IX.1–4, 6–8; X. 1, 3–5, 9–10), care înfățișează diferite componente ale pântecului sau coapselor/feselor. De asemenea, în fazele Cucuteni A și A–B, un rol important au **volutele spiralelor** (fig. VI. 11/13; VIII. 3, 8; IX. 6–8, X. 8), realizate prin culoare sau asociate cu culoare și/sau cu canelură („așa-numitele volute în culbec”¹⁷), care au fost utilizate fie pentru evidențierea pântecului, fie a coapselor și a feselor, apexurile triunghiulare dintre acestea sugerând destul de naturalist sexul personajului feminin (ex. Scânteia, Trușești, Huși; fig. VIII.3; IX.4). De multe ori, decorul cu simboluri ale părților corpului uman amplifică caracterul antropomorf al formei vasului (chiar când este doar obișnuită), atunci când este privită din profil, între torți, alteori dimpotrivă, atunci când forma este vizualizată din dreptul torților, acestea jucând rol de *omphalos* sau *cteis*, sau dacă se urmărește conexiunea modelelor picturale pe verticala celor două/patru/șase registre tectonice, se creează, împreună cu volumele vaselor, o imagine tridimensională. Antropomorfismul decorului cucutenian a fost observat și de Silvia Marinescu-Bîlcu¹⁸, fără a dezvolta această problematică..

Dacă interpretăm în cheie antropomorfă această secțiune a decorului cucutenian, pictat/incizat/canelat, observăm că și celelalte motive decorative: meandrele unghiulare , romburile , înălțuirile unghiulare (fig. VI.10; VII.3; VIII.4–7, IX.5; X.2,5,7) etc., au fost utilizate ca elemente complementare, în calitate de semne și simboluri, tot pentru redarea unor caracteristici ale corpului uman, evident feminin. De altfel, decorul vasului de la Ruseștii Noi¹⁹, poate constitui un model de asociere a unor motive incizate și pictate cu diferitele părți ale corpului feminin. Urmărirea elementelor decorului care au fost trasate pe diferitele părți ale vaselor antropomorfe ne ajută să observăm antropomorfizarea, dincolo de formă, un caz fiind cel al unor descoperiri de la Hăbășești²⁰, Târpești, Trușești²¹, dar exemple sunt foarte multe, în fiecare așezare Cucuteni A.

Dispunerea decorului pictat al vaselor în registre verticale de compoziții ornamentale pare să respecte, așa cum sugeram deja, părțile componente ale corpului omenesc: capul – reprezentat, cel mai adesea, prin decorul capacului; gâtul și pieptul – registrele de pe gâtul și umărul vasului; pântecul și *omphalos*-ul – registrul de pe diametrul maxim al vaselor; coapsele și fesele – registrul de pe partea inferioară a vasului; gambele și labele picioarelor – registrul dinspre fund (decorat sau nu) și eventual, atunci când există, de pe suportul (piciorul) scund al recipientului. În aceste condiții, vasele antropomorfe și/sau antropomorfizate prin modelare, prin decor, poate și prin funcționalitate și semantică, se apropie de reprezentările statuare în *ronde bosse*.

Chiar dacă, în linii generale, decorul antropomorf al fazei Cucuteni A respectă canoanele motivisticii spiralo-meandrice și geometrice, el se deosebește de cel al fazei Precucuteni III, după cum, așa cum vom prezenta în continuare, cel al fazei Cucuteni A–B este oarecum diferit de cel al perioadei precedente, fapt normal dacă avem în vedere fireasca devenire a formelor mentale și a expresiilor grafice, vizuale, ale semnelor și simbolurilor, chiar și în cadrul acelorași arhetipuri.

¹⁶ V. G. Zbenovici, *Rannji etap tripol'skoj kulturz na territorji Ukrainy*, Naukovo Dumka, Kiev, 1989; fig. 55. 2, 16 (Bernașevka); 57. 7 (Okopy); 60.4 (Voronovica); 63. 7 (Bernovo Luka); 65.11 (Lencăuți); 69.6, 11 (Aleksandrovka); N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Problèmes de la culture Précucuteni à la lumière des recherches de Târgu Frumos (dép. Iași)*, în *Scripta Praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu Dîmbovița oblată*, (eds. V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah), Iași, 2005, p. 244; fig. 16.

¹⁷ A. Nițu, V. Bazarciuc, *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, IX, 1980, p. 20.

¹⁸ S. Marinescu-Bîlcu, op. cit., p. 96.

¹⁹ V. I. Markevici, *Mnogoslojcenie poselenija Novye Rusești*; fig. 14.9.

²⁰ V. Dumitrescu, *Hăbășești*, Ed. Meridiane, București, 1966, pp. 15–16, 21, 34–35.

²¹ Dr. N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (I)*, Piatra Neamț, 2000; fig. 50.1, 52.1.

În faza Cucuteni A–B, în cadrul grupelor stilistice β , γ și δ , au fost realizate compoziții ornamentale antropomorfe, care, în parte, preiau elemente de motivistică anterioară – **ove**, preschimbate în cercuri simple și concentrice (fig. XI.2–3,9), **semiove**, transformate în arce de cerc, capete de spirale (XII.5, 7–10), **motive în formă de „inimă”** (înțoarsă) sau „serpentină” (Fig. VI. 3–4, 7–8; XII.1, 3–5, 13; XIII.1, 4–7), „**frunzulițe**” și „**ghirlande**”, **motivul „umbrelă”** (XII.3), **volute în formă de „cochilie de melc”**²² (fig. XI. 2–3, 5, 8, 9–10, 12), mari sau mici, „**volutele**” romboidale și meandrice etc., dispuse tot tectonic, în 2–4/6 registre verticale. De altfel, Vladimir Dumitrescu remarcă extrem de frecvența utilizare, în cadrul grupei stilistice γ , pe gâtul vaselor cu corpul puternic bombat (piriform n.n.), a motivelor în formă de „inimă” sau „serpentină” (fig. VI. 3–4, 7–8; XI.7; XII.1, 3–5, 13; XIII.1, 4–7; XIV), completate, în cadrul grupei stilistice δ , de cele de tip „umbrelă”   (fig. XII.3) și „rinichi” (fig. XII.13), dublate și, de regulă, dispuse simetric. Sunt cunoscute și cazuri când aceste motive sunt utilizate atât pentru decorarea exteriorului unor vase, precum și pentru acoperirea suprafețelor interioare, mai ales ale străchinilor și castroanelor.

Având în vedere faptul că aceste motive reprezintă o derivare a unora similare, realizate pe ceramica Cucuteni A₃ și A₄   (fig. VI.3, VII.6), rezultate din abstractizarea ovelor și semiovelor duble și combinarea acestora cu capete de spirale (fig. X.5, 7), așa cum apare pe unele vase de la Pocreaca, Scânteia și Solonceni II²³, și faptul că se regăsește explicit pe amforetele și paharele de la Rădulenii Vechi II și Kliščev²⁴, considerăm că acestea reprezintă semne și, implicit, simboluri ale sânilor personajelor feminine redade („oferiți”, susținuți sau nu de brațe), într-un gest ritual, așa cum se observă și în decorul unor statuete feminine²⁵ (fig. VII.7), redarea lor pe ceramică conducând la antropomorfizarea rituală a recipientelor.

De altfel, vasele pictate de la Rădulenii Vechi (fig. XII. 1–4, 6–9) și unele dintre cele de la Kliščev (fig. VII. 5; XII. 5, 10–16) sau cel din Colecția Platar²⁶ (fig. XI.11) sunt recunoscute prin antropomorfismul decorului pictat și prin asemănarea dintre ele, fiind exemple clare pentru redarea acestei simbolistici. În arealul tripolian există și vase antropomorfizate, al căror decor a fost realizat prin motive incizate, dar în ansamblu (vas piriform și capac), formează imaginea corpului feminin, așa cum sunt unele exemplare de la Veselyi Kut²⁷ (fig. VII.4) și Kliščev²⁸ (fig. XII.15–16). Pe vasele Cucuteni A–B de la Cucuteni-Băiceni – *Dâmbul Morii*, Huși, Traian – *Dealul Fântânilor*, Ghelâiești²⁹ acest arhetip este redat mult mai abstract decât în arealul tripolian, fapt ce poate fi pus în legătură, probabil, cu un alt nivel de reprezentare.

La nivelul fazei Cucuteni B, motivele în formă de „inimă”, „umbrelă” și „rinichi” se simplifică, în legătură, poate, cu un nou nivel de abstractizare, și capătă forma „literei omega” , semne care au fost interpretate drept coarne de bovidae (*bucranium*), deși este curios că pe unele vase de tip crater sau castron, cum sunt cele de la Târgu Ocna – *Podei* (fig. XV. 1–5, 7–8) și Vișoara – Târgu Trotuș (fig. XV.6)³⁰, apar atât bucraniile propriu-zise, modelate în relief și pictate, cât și motivele în formă de „inimă”, ceea ce lasă impresia că s-au utilizat două simboluri pentru a semnifica aceeași realitate spirituală. În aceste condiții, considerăm că

²² Vl. Dumitrescu, *La station préhistorique de Traian*, în *Dacia*, IX–X, 1941–1944 (1945), pp. 47–87; idem, *Arta culturii Cucuteni*, pp. 41–55.

²³ C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World* (general editor L. Stratulat), Ed. Palatul Culturii, Iași, 2009, p. 174, nr. 41; p. 187, nr. 176; *** *Enciclopedia Tripil's'koj civilizacii*, tom 2, 2003, p. 488.

²⁴ V. I. Markevici, *Așezarea culturii Cucuteni-Tripolie de la Rădulenii Vechi II*, în *Republica Moldova*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, pp. 127–141; fig. 5.1, 3, 5–8, 10; I. I. Zaec, S. N. Ryžov, *Poselenje tripol'skoj Kultury Kliščev na južnom Buge*, Kiev, 1992; fig. 17, 29.6, 8, 32.5, 7; 42.1; 47.9–12; M. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija*, Kijv, 2003, p. 21.

²⁵ Statuetă Cucuteni B/Tripolie B II din colecția Platar (Expoziția *Cucuteni Trypillya. A Great Civilization of Old Europe*, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx, accesat 15 ianuarie 2011).

²⁶ *** *Cucuteni Trypillya. A Great Civilization of Old Europe*, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx (accesat 15 decembrie 2010).

²⁷ E. T. Tsvek, *Veselyi Kut, a New Centre of the East Tripolian Culture*, în *ArhMold*, XXII, 1999, pp. 17–29; fig. 4.2; M. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija*, p. 21.

²⁸ I. I. Zaec, S. N. Ryžov, op. cit. (n. 24); fig. 41.12; 42.1.

²⁹ M. Dinu, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Băiceni-Dâmbul Morii, com. Cucuteni (1961–1966)*, în *Cucuteni 120 – Valori universale* (eds. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Iași, 2006; fig. 7; A. László, *Cercetări arheologice în așezarea Cucuteni A–B de la Huși*, în *ArhMold*, IV, 1966; fig. 7; A. Nițu, V. Bazarciuc, op. cit. (n. 17); fig. 7.4; Vl. Dumitrescu, *La station préhistorique de Traian*, pp. 47–87; pl. III; VII.5–6; IX.2; XI.4; XVI.1; Șt. Cucuș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA, VI, Piatra Neamț, 1999; fig. 29.11–13.

³⁰ Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică ...*, op. cit., p. 152; fig. 162, 164; Șt. Cucuș, op. cit. (n. 29); fig. 42; 47.4,6; 48.2; 57.6.

motivele în formă de „inimă”, din faza Cucuteni B, continuă să desemneze sânii elementului feminin, asocierea masculin (bucranu)-feminin (motivul „inimă”/„sâni”) apărând firească, așa cum se cunoaște și pe alte artefacte contemporane (Bilcze Złote³¹).

Este de remarcat și faptul că nu întotdeauna aceste motive-simbol sunt dispuse potrivit părților naturale ale corpului feminin. Atunci când motivele în formă de „inimă” sau „omega” au fost realizate la partea inferioară a vasului, credem că sugerează fie coapsele, fie picioarele „personajului” redat, fie, prin complementaritatea cu alte motive, anumite asocieri într-o comunicare cultică.

Un alt motiv, aflat în strânsă legătură cu cele discutate anterior este cel zis în formă de „orantă” , definit în urma noilor cercetări din situl de la Ruginoasa – Dealul Drăghici³² (fig. VI.14–16). Din păcate, acest motiv a fost analizat secvențial, după cum apare pe unele fragmente ceramice, fără a se putea face racordarea la complexul vizual de comunicare alcătuit din formă – procedee decorative – registre decorative – motivistică – semantică, din care cauză s-a creat impresia că este edificator, ca mesaj, prin el însuși, redând tema *orantei*, cunoscută în imagistica preistorică³³.

După părerea noastră, având în vedere faptul că acest motiv pictat apare la partea superioară a vaselor (gât și umăr), că este asociat cu motivele complementare de tip semiove, „inimă” și „umbrelă”, că este redat prin procedeele de decorare pictare-rezervare și pentru că apare (pictat sau incizat) pe gâtul și pieptul unor statuete feminine (Scânteia³⁴, fig. VI.13) sau pe coada de lingură cu trăsături umane de la Frumușica³⁵, poate fi legat, mai degrabă, de unele detalii anatomice sau vestimentare ale unora dintre „personajele” feminine redată, subliniind, încă o dată, caracterul antropomorf și antropomorfizant al decorului ceramicii cucuteniene. În același timp, considerăm că acest motiv, zis „orantă” a fost destul de frecvent redat, prin incizie, pe pieptul unor statuete Cucuteni A atent finisate, de regulă într-o suprafață pentagonală, ca un fel de plastron, în care sunt reprezentați poate și sânii, poate un ornament, o podoabă din epocă.

În acest context, trebuie să subliniem antropomorfismul deosebit al vaselor cucuteniene descoperite în situl de la Vorniceni – La Pod³⁶, mai ales al celor decorate cu ove, semiove și volute, în variantele grupei stilistice β, care continuă prin pictură motivele similare redată prin incizii, canelură și pictură de pe artefactele de la Drăgușeni³⁷, datate în faza Cucuteni A₄. Este de remarcat faptul că aceste motive picturale, care subliniază volumul formelor rotunjite ale corpului feminin, se deosebesc de cele întâlnite în cadrul grupei stilistice γ, dar semnificația compozițiilor ornamentale pare să fie aceeași.

Chiar dacă se consideră că nu au fost descoperite până în prezent capace prosopomorfe ca în cultura Gumelnița, analiza atentă a motivisticii care acoperă suprafețele exterioare ale unor capace, străchini/castroane și pahare, tot prin ove, frunzulițe și capete de spirale etc. sugerează, prin asocierea componentelor lor, elemente stilizate ale chipului uman (ochi, trăsături faciale), așa cum se observă la Vorniceni (fig. 1, 6)³⁸ și

³¹ B. Soudsky, I. Pavlu, *Interpretation historique de l'ornement linéaire*, in *Pamjátky Archeologické (PA)*, LVII, 1, 1966; fig. 17; M. A. Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe: 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images*, University of California Press, Thames and Hudson, London, 1974, p. 182; S. Kadrow, M. Sochackiy, T. Tkachuk, E. Trela, *Sprawozdanie ze studiów i. wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury tripolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w Zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, in *Materiały Archeologiczne*, XXXIV, Kraków, 2003, pp. 53–143; E. Trela, *Zbiór wykopalisk z Bilcza Złotego imienia Księżąt Leona i Teresy Sapiehów*, http://www.ma.krakow.pl/muzeum/zbiory/bilcze_zlote, accesat 16 ianuarie 2011.

³² V. Chirica, M.-C. Văleanu, *Umanizarea taurului celest...* (n. 1), pp. 81–87; fig. 43–44.

³³ *Ibidem*, pp. 86–87.

³⁴ ****Neolithische Kunst in Rumanien*, Herausgegeben M. Wulschleger, J. Chamay, F. van der Wielen-van Ommeren, *Arte'm SRL*, 2008, p. 210, nr. 78; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 23), p. 271, nr. 187.

³⁵ Vl. Dumitrescu, *Arta culturii ...*, op. cit.; fig. 173.

³⁶ P. Șadurschi, M. Diaconescu, E. Setnic, A. Melniciuc, S. Haimovici, A. Ungureanu, Gh. Zaharia, *Vorniceni, comuna Vorniceni, județul Botoșani*, in *Cronica Cercetărilor Arheologice din România (CCAR)*, Campania 2002, București, 2003, pp. 342–343; pl. I; M. Diaconescu, *La céramique et la plastique cucuteniennes de Vorniceni (dép. de Botoșani)*, in *120 des recherches. Le temps du bilan* (eds. Gh. Dumitroaia, J. Chapmann, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah), Piatra Neamț, 2005, pp. 353–367; fig. 3.5–6, 8; 4.1; 5.1, 3; I. Mareș (coord.), *Cucuteni Culture. Art and Religion/Kultura Cucuteni. Sztuka i religia, Exhibition Catalogue*, Ed. Accent Print, Suceava, 2009, p. 42, nr. 40; p. 45, nr. 48; p. 46, nr. 49–50; p. 54, nr. 69; p. 72, nr. 113; p. 84, nr. 140; p. 86, nr. 145; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 23), pp. 196–198, nr. 266–267, 270, 272, 277, 279, 282–283, 285, 287.

³⁷ S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni...* (n. 1); fig. 124.1, 4; 1251.3; 131.1–2.

³⁸ C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, op. cit. (n. 23), pp. 196–198; nr. 267, 272, 279.

Huși (fig. XI.4)³⁹, posibila considerare a acestora ca accesorii ale unor vase antropomorfizate, chiar și când nu au fost realizate concomitent.

*

Având în vedere latura simbolică a decorului pictat/incizat/canelat precucutenian și cucutenian și asocierea acestuia într-un complex sistem de semnificare eneolitică, cu regret constatăm că sisifica analiza stilistică a picturii acestor comunități, oricât de aprofundată ar fi, nu ne oferă decât informații tehnice (natura suportului, prepararea stratului și împletirea coloraturii, raporturile dinamice dintre fond, pictură, rezervare, bandă lată, liniară, bandă îngustă, procedeele picturale, armonia, simetria, ritmul motivisticii, precizia ductului penelului etc.), materializate în definirea atâtor stiluri și grupe stilistice, cu mai multe variante (cam tot atâtea câți olari au existat în epocă), care nu au decât o relativă valoare cronologică și ocultează mesajul artistic (social, cultural, spiritual), fiind o direcție de cercetare care trebuie depășită, prin desfășurarea unor extinse investigații semiotice⁴⁰.

Cel puțin, pentru grupa stilistică γ , observăm că aceasta nu „apare după dispariția ceramicii de stil A”⁴¹ și că nu mai este „prima sinteză realizată de stilul AB, prin convergența procedeele și aspectelor decorative ale grupelor α - β , refăcând procedeele formative ale acestor grupe pentru a crea o nouă formulă stilistică”⁴², realitatea descoperirilor arheologice fiind mult mai bogată decât oricare dintre interpretările noastre⁴³. Din punct de vedere stilistic, elementele grupei γ apar, ca și cele ale grupelor α și β , încă din faza Cucuteni A, fiind doar o manieră picturală utilizată pentru decorarea anumitor categorii de vase, în cazul nostru al celor cu simboluri antropomorfe și antropomorfizante și nu numai, și numai secundar, prin asocierea cu toate celelalte criterii, oferă o relevanță cronologică.

De altfel, unele dintre aceste motive decorative, în special cele picturale, individuale sau în „blocuri”, au fost deja clasificate, de către cercetătorii care s-au ocupat de semnele picturale cucuteniano-tripoliene⁴⁴ (fig. XVI), și au fost incluse într-un sistem de semne și simboluri ale acestor comunități, dar nu li s-au putut stabili, dincolo de descriptivismul tipologic și stilistic, decât în sens general semnificațiile. De aceea, depășind motivistica abstractă utilizată de pictorii olari, compozițiile ornamentale par a fi destul de naturaliste, chiar și pentru cei mai puțin inițiați dintre exegeți.

Așa cum arătam și mai sus, aceste vase ar trebui studiate și înțelese în întregimea lor/ansamblul lor (vasul propriu-zis + capacul + decorul și alte anexe plastice). În acest sens este uimitoare complementaritatea dintre posturile și gestică evidențiate de plastica antropomorfă și cele ale vaselor antropomorfe și cu decor antropomorf, pictat sau plastic.

³⁹ A. László, op. cit. (n. 29); fig. 7.1.

⁴⁰ E. Anati, *Archetypes, constants, and universal paradigms in prehistoric art*, in *Semiotica, Journal of the International Association for Semiotic Studies (Semiotica)*, vol. 100, Issue 2–4, 1994, pp. 125–140.

⁴¹ A. Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»*, Supliment V, Ed. Academiei R.S.R., Iași, 1984, p. 30.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ A se vedea materialele din siturile Drăgușeni, Scânteia, Dumești, Vorniceni etc.

⁴⁴ E. K. Cernyš, *Eneolit Pravoberezhnoj Ukrainy i Moldavji*, in *Eneolit SSSR* (red. V. M. Masson, N. Ja. Merpert), I, 1982, p. 213, tab XCII. 11–13; T. G. Movša, *Antropomorfnye sjužety na keramike tripol'skogo-kukutenskoj obščinosti*, in *Duhovnaja kul'tura drevnih obščestv na territorji Ukrainy*, Kiev, 1991, pp. 34–47; M. Ju. Videjko, *Agrarnaja simbolika v rospisi Tripol'skoj keramiki*, in *Duhovnaja kul'tura drevnego naselenja Ukrainy. Tezisy dokladov naučno-praktičeskoj konferenciji*, Kiev, 1989, pp. 47–48; V. G. Zbenovič, *Drakon v izobrazitel'noj tradicii kul'tury Kukuteni-Tripol'e*, *Duhovnaja kul'tura drevnih obščestv na territorji Ukrainy*, Kiev, 1991, pp. 30–33; idem, *Zoomorfnye motivy v rospisi keramiki kul'tury Tripolie-Kukuteni*, in *Arheologija, Akademia Nauk Ukraini Institut Arheologii, Naukovni Jurnal (Arheologija)*, Kiev 4, 1998, pp. 64–78; O. V. Cvek, *Religijni ujavlennja naselenja Tripillja*, in *Arheologija*, 3, 1993, pp. 74–87; T. M. Tkačuk, *Znakova sistema tripil's'koj kulturi*, in *Arheologija*, 3, 1993, pp. 91–100; T. M. Tkačuk, Ja. Mel'nik, *Semiotičnij analiz Trip'l'sko-Kukutenskih znakovih sistem (mal'ovannij posud)*, Ivano-Frankovsk, 2000; C.-M. Lazarovici, *Anthropomorphic statuettes from Cucuteni-Tripolye: some signs and symbols*, in *Documenta Praehistorica*, XXXII, 2005, Ljubljana, 145–154; eadem, *Semne și simboluri în cultura Cucuteni-Tripolie*, in *Cucuteni 120 – Valori universale* (eds. N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici), Lucrările Simpozionului Național, Iași, 30 septembrie 2004, Iași, Ed. Sedcom Libris, pp. 57–92; S. Țerna, *Considerații preliminare privind evoluția decorului antropomorf pictat de pe ceramica culturii Cucuteni-Tripolie*, in *Peuce. Studii și comunicări de istorie, arheologie și muzeografie (Peuce)*, S.N., 2007, pp. 33–42.

În faza Cucuteni A se poate observa o destul de apropiată legătură între motivistica plasticii antropomorfe și a modului de dispunere a decorului, cu toate că multe motive nu sunt grăitoare de la prima vedere. În faza Cucuteni A–B pare că se ajunge la o oarecare diferențiere între cele două categorii de artefacte cultice. În timp ce compozițiile ornamentale ale decorului pictat (grupele stilistice β , γ și δ) păstrează simbolistica antropomorfă, plastica feminină pare să evidențieze motive geometrice destul de schimbate.

În fazele Cucuteni B și Horodiștea-Erbiceni-Gordinești I, la nivelul ceramicii pictate se mențin formele cu vădite trăsături antropomorfe, la care se adaugă decorurile anterioare (ove, semiove, capete de volute) mult modificate față de modelele precedente (fig. XV. 9–10), atât datorită trecerii timpului, cât și interacțiunilor din ce în ce mai puternice cu comunitățile Bodrogkeresztúr final, Baden, TRBK, amfore sferice și cele ale zonelor stepice est-europene, care, pe lângă inerente transformări în „cultura materială”, au determinat și schimbări ale *formae mentis*, creându-se impresia, din punct de vedere arheologic, că dispar elementele „vechiului mental european”.

Rezumând discuția de mai sus, arătăm că prin decorul pictat, care redă simboluri antropomorfe (sânii, pântecul, coapsele/fesele etc.), numărul vaselor cucuteniene cu trăsături umane feminine (gynekomorfe) crește foarte mult, fapt care poate contribui la extindere repertoriului acestora, cu efecte benefice asupra înțelegerii destinațiilor unora dintre acestea.

În ceea ce privește motivele decorative cu caracter simbolic, discutate în rândurile anterioare, acestea vorbesc, credem, și despre vechimea și tradiționalitatea/remanența unui gest ritual „oferirea sânilor”, prezent atât în plastică cât și pe vasele antropomorfe, care, împreună cu celelalte elemente care au fost întrebuințate pentru redarea părților corpului feminin, configurează imaginea arhetipului „Marii Zeițe Mamă”⁴⁵, în cadrul unei comunicări vizuale extrem de complexe, cu atât mai mult atunci când respectivele artefacte au fost întrebuințate în diverse contexte rituale.

Este greu de precizat dacă olarii și pictorii⁴⁶ cucutenieni se aflau în posesia semnificațiilor simbolurilor și le-au redat pe ceramica, pe plastica antropomorfă sau pe celelalte artefacte (cultice sau nu), sau le-au utilizat doar în baza unor automatisme ale tradiției culturale (sociale, artistice, religioase) și ale subconștientului colectiv, deoarece din practica etnologică se observă, chiar în condițiile unei mai puternice remanențe a simbolurilor grafice, o modificare a înțelesurilor inițiale ale acestora, chiar și în condițiile în care au evoluat către „oficializare” prin protoscriere.

Acest arhetip se conturează încă din zorii neoliticului oriental, unul dintre „creuzetele preistoriei și istoriei”, în continuitatea manifestărilor anterioare (paleolitice și epipaleolitice/mezolitice). Nu întâmplător, în cultura Halaf, vasele antropomorfe și statuetele feminine⁴⁷ sunt deosebit de elocvente (fig. XVII.1–2). De asemenea, și vasele antropomorfe și antropomorfizate, ca și plastica antropomorfă și zoomorfă din spațiul balcano-danubiano-carpatic, sunt, așa cum s-a dovedit, de origine și influență orientală⁴⁸, urmând, probabil, traseele curenților de neolitizare. Artefactele similare din neoliticul anatolian, în special cele descoperite la Hacilar⁴⁹ (fig. I–II) și Çatal Höyük⁵⁰ (fig. XVII.3), reprezintă calea directă din care au evoluat cele sud-est și central-europene, din cadrul culturilor Starčevo-Körös-Criș (fig. III.1–2), ceramica liniară (fig. III.3–9, IV.1–3), Vinča, Gradeșnica (fig. III.10–14), Lengyel (IV.4, 6, 8), Tisza (IV.5,9), Hamangia (fig. IV.7)⁵¹, dovedind un anumit *continuum* spiritual între Asia Mică și Europa⁵².

⁴⁵ E. Neumann, *The Great Mother* (n. 15), *passim*; J. Marler, *The Body of Woman as Sacred Metaphor*, in *Il Mito e il Culto della Grande Dea: Transiti, Metamorfosi, Permanenze* (eds. M. Panza, M. T. Ganzerla), Bologna: Associazione Armonie. 2003, pp. 9–24.

⁴⁶ Termenii nu implică nici o discriminare de gen, deoarece considerăm că această îndeletnicire era practică deopotrivă de femei și bărbați, cu microspecializările impuse de necesitățile practicării acesteia.

⁴⁷ M. Merpert, R. Munčeaev, *Yarim Tepe II: The Halaf Levels*, in *The Early Stage in the Evolution of Mesopotamian Civilization. Soviet Excavations in Northern Iraq* (eds. N. Yoffee, J. J. Clark), Tucson and London, University of Arizona Press, p. 145; fig. 8.13; http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT=cnt_id, accesat 5 ianuarie 2011.

⁴⁸ D. Schmandt-Besserat, *Ain Ghazal Monumental Figures: a Stylistic Analysis*, in *The Bulletin of the American School of Oriental Research*, vol. 310, 1998, pp. 1–17; vezi și <http://www.laits.utexas.edu/ghazal/ChapVI/dsb.html> (accesat 20 decembrie 2010).

⁴⁹ J. Mellaart, op. cit. (n. 1); fig. 56.4, 75.18, 102, 114, 142.5–6, 150.1–2, 248–249; www.triviavoices.net/archives/issue7-8/images/6-twins.jpg; <http://www.scran.ac.uk/database/results.php?field>; www.ceramicstudies.me.uk/frame1tu1.html; <http://www.orient-ancien-mesopotamie.org/Meso-articles/Documents/Articlesdoc1.htm> (accesate 10–11 decembrie 2010).

⁵⁰ J. Mellaart, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, New York, McGraw-Hill, 1967, pp. 180–181.

⁵¹ I. Kutzián, *The Körös Culture*, Budapest, 1944, pl. XII.10a–b; p. XX. 1a–b; V. N. Danilenko, *Neolit Ukrainy. Glavy drevnej istorji jugo-vostocnoj Evropy*, Naukovo Dumka, Kiev, 1974; fig. 4.15, 4.22; M. F. Potușnjak, in *Arheologija Ukrainskoj SSR (AUSSR)*, 1985; fig. 38.3; E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Mareš, E. Ruttkay, *Jungsteinzeit im Osten Österreich*, Wien, 1999; fig. 14, 17a, 46.1; P. Dvořák, *Stopy dávnej minulosti. Slovensko v praveku*, Vydavateľstvo

Aceste interdependențe spirituale se perpetuează și la nivelul eneoliticului balcano-carpatic, complexul cultural Gumelnița-VI Karanovo-Kodžadermen-Dikili Tash jucând un rol însemnat în legăturile dintre Mediterana Orientală și spațiul est-carpatic. În acest context, nu este de mirare că, în cadrul comunităților gumelnițene, numărul vaselor antropomorfe și antropomorfizate este foarte mare⁵³ (fig. V.1–13), reflectând o multitudine de teme, gesturi și posturi rituale⁵⁴. Precucutenienii și cucutenienii au realizat, la rândul lor o multitudine de vase antropomorfe, dar mai ales antropomorfizate, caracterizate printr-o accentuată originalitate, în strânsă legătură cu manifestările similare din epocă.

În forme relativ stabile sau modificate, arhetipul „Marii Mame”/„Marii Zeițe Mamă” se perpetuează, în anumite zone până în Antichitatea clasică. Stau mărturie descoperirile de pe un larg areal, care au servit ca *paraphernalia* cultice, din care am selectat doar câteva: statueta de la Maroni (Cipru), datată în mileniul IV BC (fig. XVII.4), figurinele care o reprezintă pe zeița Inanna/Ishtar (mileniul II BC), în gestul ritualic de „oferire a sânilor” (fig. XVII.5–6), pictura rupestră de la Bhimbetka, India (epipaleolitic final/neolitic), în care este înfățișată Zeița Mamă, cu sâni ca o „fântână cu lapte” (fig. XVII.7), Zeița cu șerpi și Preoteasa de la Knossos (Minoic), care, din rațiuni cultice, au un veșmânt decoltat, fapt care le permite să-și etaleze sâni (fig. XVII.8–9), macheta de templu de Kotchati (Cipru), cu trei Zeițe-bovidee, din care cea mai importantă are sâni, care îi alimentează pe oameni (fig. XVII.10), și, nu în cele din urmă, o statuie a zeiței Diana/Artemis Polimasta (descoperită la Neapole), al cărei echipament cultic este legat, probabil, de oficierea ritualurilor de fertilitate și fecunditate (fig. XVII.4)⁵⁵.

*

Încercând să înțelegem locul și rolul numărului mare de vase antropomorfe și antropomorfizate realizate de comunitățile Precucuteni-Cucuteni-Tripolie, observăm, de la început, predispoziția deosebită a acestora spre antropomorfism, ca o coordonată principală a gândirii mitico-simbolice⁵⁶ neolitice și eneolitice, pentru „fixarea unor gesturi rituale”⁵⁷. De altfel, până azi, în cultura tradițională, cu toate straturile suprapuse, „cel mai cunoscut substitut ritual al omului, atestat din neolitic până astăzi, este oala din lut. În graiul popular oala și strachina de pământ sunt termeni obișnuiți de comparație pentru trupul și sufletul omului. Oala are gură, buză, gât, burtă/pântec, toartă, mânășă, mână, picior; când e bine arsă are glas frumos, când e ciobită sună răgușit; fecioara este asemuită cu oala nouă, neîncepută, fata greșită cu oala dogită, iar femeia bătrână, cu hârbul și oala hodorigită. În peste 140 de proverbe și zicători românești referitoare la vasele de lut, oala este

Rak Budmerice, vol. 1, 2004, pp. 135, 139; VI. Podborský, *Náboženství pravěkých Evropanů*, Vyd. 1, Brno, Masarykova univerzita, 2006, p. 157; H. Todorova (Hrsg.), T. Dimov, J. Bojadžiev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Abramova, *Durankulak, Band II, Die Prähistorischen Gräberfelder*, Sofia 2002, Teil 2, tabl. 14.2, 53.2, 108.16, 126/12, 138/11, 142/4, 149.3, 161/2–4.; *** *Neolithische Kunst in Rumänien*, 2008, p. 137, nr. 92; p. 140, nr. 94; J. Chapman, *The Vinča culture of South-east Europe: Studies in Chronology, Economy and Society*, Oxford, British Archaeological Reports, BAR International Series 117, 1981, *passim*; N. Tasić, D. Srejić, B. Stojanović, *Vinča. Centre of the Neolithic culture of the Danubian region*, Beograd, 1990 (http://www.rastko.rs/arheologija/vinca/vinca_eng.html, accesat 16 mai 2010; http://www.europeanvirtualmuseum.net/virtual_museum/prototipo_approfondimento_ro.asp?id=; http://www.duncancaldwell.com/Site/Prehistory_Shows.html; <http://www.btm.hu/varmuzeum/allando/oskor/imgujkokor/fulo.jpg&imgrefurl>, accesate 11–12 decembrie 2010).

⁵² M. Özdoğan, Y. Dede, op. cit. (n. 1), pp. 143–152; fig. 1.

⁵³ R.-R. Andreescu, *Plastica antropomorfă...* (n. 1), 2002, pp. 72–85; pl. 35; 54. 1; III. 3–5; VI; VII. 1, 3.

⁵⁴ V. M. Voinea, *Adoratio et invocatio...* (n. 1), pp. 112–121; eadem, *Gesturi și semnificații în arta gumelnițeană*, in *CCDJ*, XXII, 2005, pp. 383–398.

⁵⁵ V. Karageorghis, *The Civilization of Prehistoric Cyprus*, 1976, p. 49; fig. 21; idem, *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus I. Chalcolithic-Late Cypriot I*, A. E. Levenis Foundation, Nicosia, 1991, pl. CII.2 (http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT=cnt_id; <http://necropolisnow.blogspot.com/2010/04/blog-post.html>; http://www.ancientmuseumstore.com/Ishtar_Inanna_Mesopotamian_Goddess_p/d-086sm.htm; <http://www.inanna.virtualave.net/BLR82.jpg>; K. L. Kamat, *Cave Paintings of India. Prehistoric Rock Paintings of Bhimbetaka*, <http://www.kamat.com/kalranga/rockpain/betaka.htm>; <http://www.kamat.com/kalranga/rockpain/7098.htm>; Christopher L. C. E. Witcombe, *Minoan Snake Goddess*, <http://witcombe.sbc.edu/snakegoddess/>; Philip Harland, *Religions of Ancient Mediterranean* <http://www.philipharland.com/Blog/category/greco-roman-religions/gods-and-goddesses/> (site-uri accesate 16 ianuarie 2011); R. Turcan, *Culte Orientale în lumea romană*, Ed. Enciclopedică, București, 1998, pp. 288–293.

⁵⁶ I. Evseev, *Cuvânt-simbol-mit*, Ed. Facla, Timișoara, 1983, p. 47.

⁵⁷ “If the fundamental identity of rites and symbols is more closely examined, it may be noted in the first place that a symbol, understood as a graphic figuration as it is most commonly, is only as it were the fixation of a ritual gesture.” (R. Guénon, *Myths and Symbols*, in *Studies in Comparative Religion*, Vol. 4, No. 3. (Summer, 1970); www.studiesincomparativereligion.com).

termen polivalent de comparație pentru om. Oala este un important agent ritual manipulat de persoane inițiate: vrăjitoare, moașă, nănașă, mut, vâtaf în cetele de călușari etc. Aruncată în fântână sau în râu în zilele caniculare ale verii, ea devine mesagerul oamenilor pe lângă divinitatea care dezleagă ploile; prin spargerea ei la prima scaldă a copilului, moașa realizează transferul magic al sănătății și glasului frumos de la lutul ars la noul-născut; spargerea oalei curate, neîncepute, de nănașă repara la căsătorie necinstea *fetei greșite* și altele. Oala poate adăposti însă și spiritele potrivnice omului. De aceea, în perioada de lăuzie, în nopțile și zilele cât stă mortul în casă, în timpul vrăjilor și descântatului de dezlegare și alungare a spiritelor malefice etc., oalele stau întoarse cu gura în jos pentru a opri cuibărirea spiritelor malefice. În cele mai multe sate românești, după scoaterea mortului din casă, se sparge o oală pe locul morții, pe pragul casei sau la mormânt. Vechimea obiceiului este atestată de zicala *I s-a spart oala*, sinonimă cu verbul *a muri*. Lutul este, după lemn, a doua materie primă preferată de țăran pentru a fi prelucrată artistic⁵⁸.

În același timp, vasul de lut reprezintă asocierea a cel puțin două elemente fundamentale (argila și apa), zămislit printr-o serie de gesturi tehnologice și rituale, asemănătoare plămădirii pâinii sau nașterii umane, ca arhetipuri ale genezei⁵⁹. Poate și de aici își are originea frecvența asociere a vasului de lut cu corpul și simbolistica feminină.

În ceea ce privește modelele (*patterns*) decorative de tip ove, semiove, capete de spirală, volute etc., motivele și compozițiile ornamentale rezultate din asocierea acestora reprezintă componente importante ale geometriei pre- și protoistorice, semne vizuale și plastice, care au fost asociate în simboluri cu o semantică antropomorfă, reflectând polivalența arhetipului Marii Zeițe Mamă⁶⁰, exprimat prin *status*-ul și rolul biologic, social și spiritual al fiecărui personaj feminin în parte.

Dacă pentru plastica antropomorfă subscriem parțial ipotezelor potrivit cărora aceste artefacte ar reprezenta necesitățile de exprimare identitară a indivizilor și de reprezentare a corpului în societatea și cultura vizuală a comunităților neolitice și eneolitice⁶¹ sau a acțiunilor de transformare prin care trec indivizii și grupurile umane⁶², în întreaga complexitate a fenomenelor (deși nu înțelegem, deocamdată, de ce această nevoie de manifestare/exteriorizare socială și de comunicare simbolică este predilectă doar pentru femei, avându-se în vedere predominanța statuetelor feminine), pentru vasele antropomorfe și antropomorfizate este mai dificil de aplicat aceeași paradigmă.

În cazul vaselor antropomorfe și antropomorfizate, chiar și a plasticii, credem că este vorba, mai degrabă, de o exprimare a identităților simbolice, spirituale, în cadrul ritualurilor calendaristice și a celor de trecere, domestice și/sau publice, în care se transpuneau în viață miturile primordiale sau diferite practici magice apotropaice și/sau simpatetice. De altfel, rotunjimea corpului feminin (matern), reprezentat prin sâni, abdomen și *omphalos*, coapse și fese, ca „metaforă vizuală pentru abundență” (“visual metaphor for abundance”⁶³), este strâns legată de maternitate și dezideratul de bunăstare.

Sacralitatea antropomorfismului feminin neolitic și eneolitic a fost sesizată și în cazul artefactelor descoperite în zona balcanică, fiind legată atât de nivelul cognitiv al acestor comunități, de comunicarea vizuală, simbolică, cât și de perceperea și sacralizarea lumii imediate⁶⁴, pentru asigurarea hranei, fertilității și renașterii⁶⁵. Nu în ultimul rând, artefactele antropomorfizate din neoliticul elen, în special statuetele, au fost

⁵⁸ I. Ghinoiu, *Metodologia alcătuirii Atlasului Etnografic Român* (<http://www.cimec.ro/AER/Prezentarea%20Atlasului%20Etnografic%20Roman/text.html>).

⁵⁹ *Ibidem*; idem, *Obiceiuri populare de peste an*, Ed. Fundației Culturale Române, București, 1997, *passim*.

⁶⁰ E. Neumann, *The Great Mother* (n. 15), p. 103.

⁶¹ D. W. Bailey, *Reading prehistoric figurines as individuals*, in *World Archaeology*, 25, 1994, pp. 321–331; idem, *Prehistoric Figurines: Representation and Corporeality in the Neolithic*, New York, Routledge, 2005, *passim*.

⁶² P. F. Biehl, *Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines in Neolithic and Chalcolithic Southeast Europe*, in *Journal of European Archaeology*, 4, 1996, pp. 153–76; idem, *Overcoming the “Mother-Goddess-movement”: a new approach to the study of human representations*, in *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 51, 5/6, 1997, pp. 59–67; idem, *Studien zum Symbolgut des Neolithikums und der Kupferzeit in Südosteuropa*, Saarbrücken, Rudolf Habelt, 2003.

⁶³ R. Harré, *Physical being: a theory for a corporeal psychology*, Oxford, Blackwell, 1991, p. 68.

⁶⁴ G. Naunmov, *Neolithic anthropocentrism principles of imagery and the symbolic manifestation of corporeality in the Balkans*, in *Documenta Praehistorica*, XXXVII, 2010, pp. 1–12.

⁶⁵ Idem, *Housing the dead: Burials inside houses and vessels in the Neolithic Balkans*, pp. 257–268; idem, *The Vessel as Human Body: Neolithic Anthropomorphic Vessels and their Reflection in Later Period*, pp. 93–101.

racordate unui tip de comunicare publică, privind transmiterea de cunoștințe comune, inițiere, utilizarea simbolurilor apotropaice și ritualuri magice⁶⁶, vorbind tot de manifestarea unor forme de sacru difuz.

De aceea, considerăm că nu este exclus ca multe dintre vasele cucuteniene antropomorfe și antropomorfizate, atunci când reprezintă unul, două sau mai multe personaje identice, indiferent de unghiul din care sunt privite, să fi fost utilizate ca accesorii/*paraphernalia* cultice, fie în cadrul riturilor micro- (familiale, casnice) și macro-comunitare, de inițiere și trecere: nupțialitate și maternitate (naștere, lăuzie), pentru protecția mamelor și copiilor, poate chiar și în cele funerare. La comunitățile agrar-pastorale, aceste rituri erau interdependente cu cele calendaristice, de sacralizare, votive și apotropaice, de care depindea, în mentalul colectiv, existența umană. Astfel, corpul uman transpus în lut, ca efigie a divinității (Marea Zeiță Mamă), era perceput, probabil, ca un receptacol și transmițător de energii sacre, cu rol vital în existența acestor comunități umane, în cadrul căreia comunicarea vizuală și simbolică ocupa un loc însemnat. Astfel, sacralitatea lumii neolitice și eneolitice putea să fie difuză, dar niciodată confuză.

În această accepție trebuie înțelese și o serie de invocații și rugăciuni, legate de începuturile anului agrar, așa cum se observă și în cazul hierogamiei sumeriano-akkadiene, în care Dumunzi cântă Inannei: „O Doamnă, sânul tău este ogorul tău./Inanna, sânul tău este ogorul tău./Marele, întinsul tău ogor care revarsă plante./Marele, întinsul tău ogor care revarsă grâne/Apa care curge din înalt pentru stăpân (rege), pâine din înalt/.... Voi bea de la tine!”⁶⁷. Astfel, imagistica feminină cuprinde o doză însemnată de sexualitate și maternitate divină, paralelele explicite între corpul feminin și pământ, între sexualitatea divină și/sau umană, reproducerea cosmică și telurică jucând un rol important în mentalul pre și protoistoric, ca fațete ale arhetipului Marii Mame/Marii Zeițe Mamă.

În sistemul cognitiv neolitic și eneolitic, oamenii au încercat să-și explice necunoscutul prin vizibil și cunoscut, ca o uriașă lume antropomorfă⁶⁸, corpul feminin fiind, prin funcționalitatea sa naturală, maternă, un suport apropiat și inteligibil de modelare a realității. Arhetipul Marii Mame, cu toate atributele acestuia, divine, telurice și umane, se regăsește redat, sub diferite forme, și în cazul vaselor antropomorfe și antropomorfizate cucuteniene. Drumul către descifrarea semnificațiilor arhetipurilor pre- și protoistorice este lung și plin de obstacole. Abordarea transdisciplinară poate fi modalitatea prin care să luminăm, fie și parțial, străfundurile mentalului nostru străvechi.

ILLUSTRATION LIST

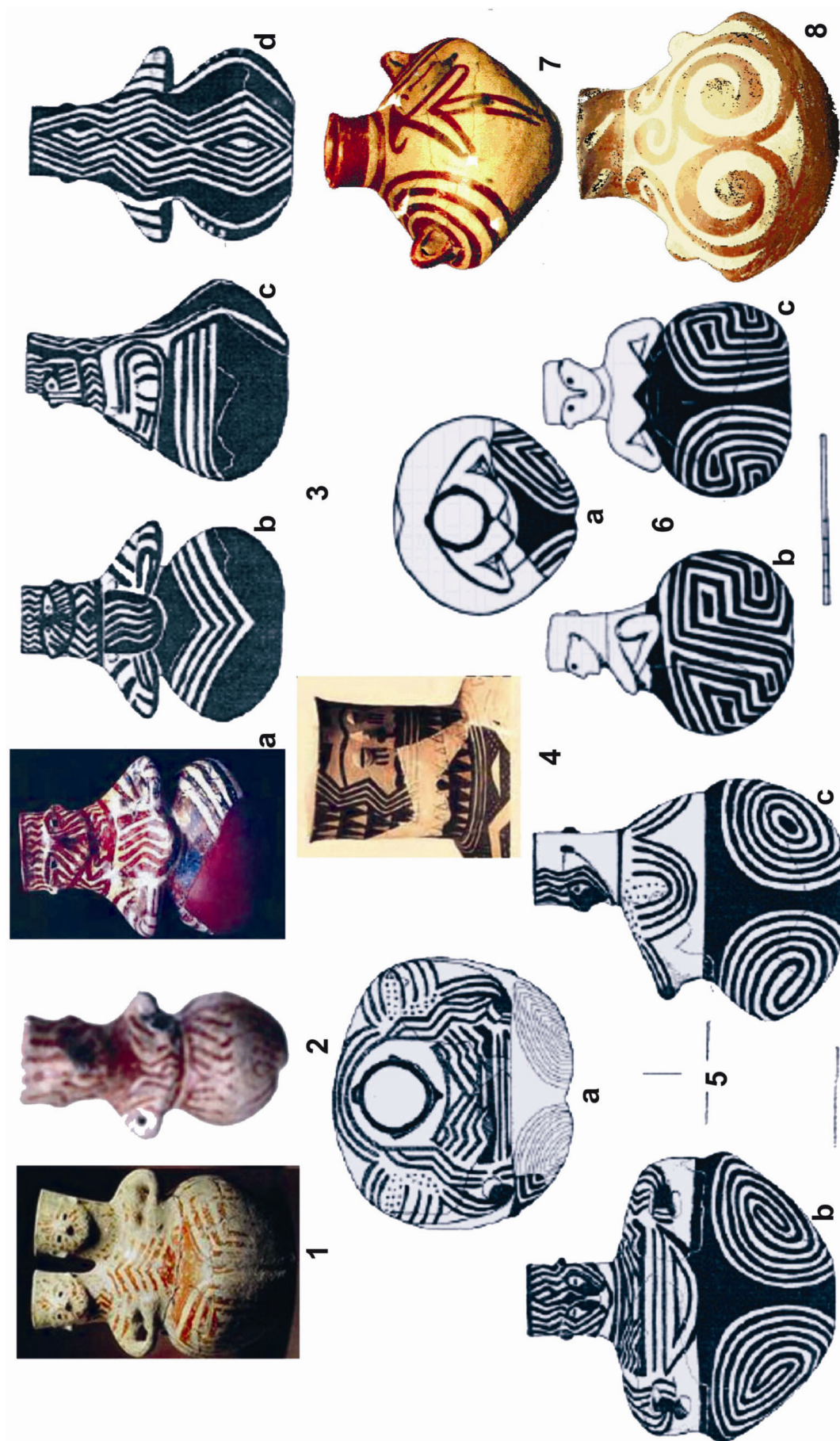
- Pl. I. Anthropomorphic and anthropomorphized vessels. 1–3, 5–8, Hacilar I; 4, Hassuna (*apud* J. Mellaart, 1970, fig. 248–249; www.triviavoices.net/archives/issue7-8/images/6-twins.jpg; <http://www.scran.ac.uk/database/results.php?field=www.ceramicstudies.me.uk/frame1tu1.html>; <http://www.orient-ancien-mesopotamie.org/Meso-articles/Documents/Articlesdoc1.htm>)
- Pl. II. Anthropomorphic and anthropomorphized vessels. 1–2, Hacilar VI; 3, Hacilar IIB; 4–11, Hacilar I (*apud* J. Mellaart, 1970, fig. 56.4, 75.18, 102, 114, 142.5–6, 150.1–2).
- Pl. III. Anthropomorphic and anthropomorphized vessels. 1, Öcsöd/Szentes; 2, Kopáncs-Zsoldos-tanya; 3–4, Torskoe; 5, Rivne-Kiš-Meze; 6, Biatorbágy-Tyúkberek; 7, Budapesta III; 8, Biatorbágy, Hosszúréték; 9, Draßburg; 10, Novy Becej, Serbia; 13–14, Gradešnica (*apud* I. Kutzián, 1944, pl. XII.10a–b, p. XX. 1a–b; V. N. Danilenko, 1974, fig. 4.15, 4.22; M. F. Potušnjak, 1985, fig. 38.3; 6–8; E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Maresh, E. Ruttkay, 1999, fig. 14; ****Neolithische Kunst in Rumänien*, p. 137, nr. 92, p. 140, nr. 94; http://www.europeanvirtualmuseum.net/virtual_museum/prototipo_approfondimento_ro.asp?id; http://www.duncancaldwell.com/Site/Prehistory_Shows.html).

⁶⁶ Ch. Marangou, *Assembling, displaying, and disassembling Neolithic and Eneolithic figurines and models*, in *Journal of European Archaeology*, 4, 1996, pp. 177–202.

⁶⁷ “O Lady, your breast is your field./Inanna, your breast is your field./Your wide, wide field which pours out plants./Your wide, wide field which pours out grains/Water flowing from on high for the lord, bread from on high/.... I will drink it from you!” (Tikva Frymer-Kensky, *In the Wake of the Goddesses: Women, Culture and the Biblical Transformation of Pagan Myth*, Fawcett Columbine, New York, 1992, <http://www.gatewaystobabylon.com/essays/fertilitysacremarriage.html>, accesat 12 aprilie 2010; D. Wolkstein, S. N. Kramer, *Inanna, Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer*, 1996).

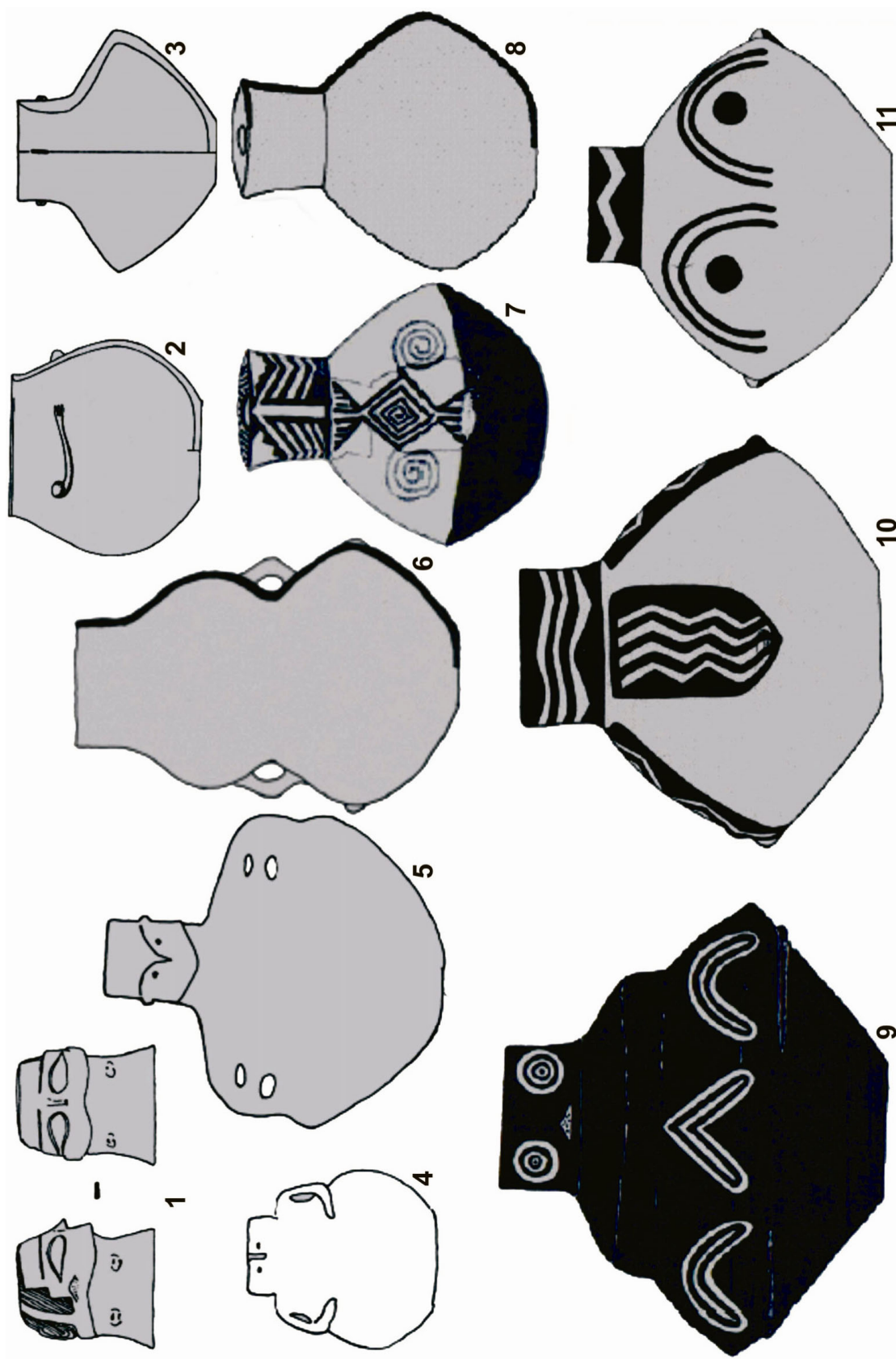
⁶⁸ R. W. Mitchell, N. S. Thompson, H. L. Miles, *Anthropomorphism, Anecdotes, and Animals*, New York, State University of New York Press, 1997, *passim*; Jeong-gun Choi, Myungsuk Kim, *Anthropomorphic Design: Projecting Human Characteristics to Product*, in vol. *Undisciplined! Proceedings of the Design Research Society Conference 2008, Sheffield, UK. July 2008*, pp. 331–332 (<http://shura.shu.ac.uk/533/1/fulltext.pdf>, accesat 14 ianuarie 2011).

- Pl. IV. Anthropomorphic vessels. 1, Törökbálint-Dulácska; 2, Draßburg; 3, Eggendorf; 4, 8, Svodin; 5, Öcsöd Kováshalom; 6, Sé-Szombathely; 7, Durankulak; 9, Kőkenydomb; 10, Töptepe (*apud* E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Maresh, E. Ruttkay, 1999, fig. 17a, 46.1; P. Dvořák, 2004, p. 135, 139; VI. Podborský, 2006, p. 157; H. Todorova (Hrsg.), T. Dimov, J. Bojadžiev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Abramova, *Durankulak. Band II*, Teil 2, 2002, 126/12, 161/3); M. Özdoğan, Y. Dede, 1998, fig. 1).
- Pl. V. Anthropomorphic vessels belonging to the cultural complex Gumelnița-VI Karanovo-Kodžadermen. 1, Radingrad/Razgrad; 2, 5, Gumelnița; 3, Kamenar/ Razgrad; 4, Glina; 6, 13, Vidra; 7, Oltenița (Unknown location); 8, Hotnica; 9, 11–12, Sultana; 10, Măgura Jilavei (*apud* R.-R. Andreescu, 2002, pl. 35; 54. 1; III. 3–5; VI; VII; http://www.europeanvirtualmuseum.net/virtual_museum/prototipo_aprofondimento_ro.asp?id).
- Pl. VI. Decorative compositions forming anthropomorphic features. 1, Pocreaca; 2, Mărgineni; 3, 13, Scânteia; 4, 7, Rădulenii Vechi; 5, 9, Dumești; 6, 10, Trușești; 8, Cucuteni-Băiceni – *Dâmbul Morii*; 11, Drăgușeni; 12, Vorniceni; 14–16, Ruginoasa (*apud* C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, 2009, p. 223, nr. 41, p. 227, nr. 65, p. 246, nr. 176, p. 248, nr. 204, 209, p. 255, nr. 239, p. 271, nr. 187, p. 284, nr. 277, p. 287, nr. 300; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 50.1; V. I. Markevici, 1994, fig. 5.8; M. Dinu, 2006, fig. 7; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, fig. 43–44).
- Pl. VII. Vessels with anthropomorphic features. 1, Bernaševka; 2, Târgu Frumos; 3, Ruseștii Noi; 4, Veselyi Kut; 5, Kliščev; 6, Târpești; 7, Ucraina (Colecția Platar) (*apud* ****Cucuteni Trypillya. A Great Civilization of Old Europe*, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx; V. I. Markevici, fig. 14.9; M. Videjko, *Tripil's'ka civilizacija*, Kijv, 2003, p. 21; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 52.1; I. I. Zaec, S. N. Ryžov, 1992, fig. 7).
- Pl. VIII. Anthropomorphic and anthropomorphized vessels (1–7) and statuette (8). 1–2, 4–6, Hăbășești; 3, Scânteia; 7, Trușești; 8, Drăgușeni (*apud* VI. Dumitrescu, 1966, fig. 15–16, 21, 34–35; *** *Neolithische Kunst in Rumänien*, 2008, p. 69, nr. 19; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 50.1; ****The Lost World of Old Europe: the Danube Valley 5000–3500 BC* http://www.nyu.edu/isaw/exhibitions/oldeurope/sites/all/themes/isaw/Figurines_Of_Old_Europe.pdf).
- Pl. IX. Anthropomorphic and anthropomorphized vessels. 1, 6, Drăgușeni; 2, Ruginoasa; 3, Mărgineni; 4, Trușești; 5, Scânteia; 7–8, Dumești (*apud* *** *Neolithische Kunst in Rumänien*, 2008, p. 77, nr. 27, p. 89, nr. 37, p. 148, nr. 102; H. Dumitrescu, 1927, pl. I.1; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, 2009, p. 173, nr. 35, p. 180, nr. 105, p. 192, nr. 230).
- Pl. X. Anthropomorphized vessels. 1, 5, Pocreaca; 2, Fulgeriș; 3–4, Dumești; 6, Mărgineni; 7, Scânteia; 8, Drăgușeni; 9–10, Trușești (*apud* C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, 2009, p. 174, nr. 41, p. 176, nr. 64–65, p. 178, nr. 90, p. 180, nr. 110, p. 181, nr. 113, p. 187, nr. 176, p. 190, nr. 209, p. 191, nr. 215, p. 193, nr. 235).
- Pl. XI. Cucuteni A–B/Tripolie BI–BII anthropomorphized vessels. 1–3, 5–6, 9–11, Vorniceni; 4, 8, 12, Huși; 7, Solonceni II; 11, Ucraina (Colecția Platar), (*apud* A. László, 1966, fig. 7.1, 9; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, 2009, p. 281–285, nr. 268, 270, 272, 277, 279, 282; M. Diaconescu 2005, fig. 5.1; *** *Cucuteni Trypillya. A Great Civilization of Old Europe*, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx; <http://www.opiniateleormanului.ro/wp-content/uploads/2009/04/19.jpg&imgrefurl>).
- Pl. XII. Cucuteni A–B/Tripolie BI–BII anthropomorphized vessels. 1–4, 6–9, Rădulenii Vechi; 5, 10–16, Kliščev (*apud* V. I. Markevici, 1985, fig. 72; idem, 1994, fig. 5.1, 3, 5–8, 10; I. I. Zaec, S. N. Ryžov, 1992, fig. 42. 1, 47.9–12).
- Pl. XIII. Cucuteni A–B anthropomorphized vessels. 1, 4–5, Ghelăiești; 2–3, Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii*; 6, Cucuteni – *Ceățuie*; 7, Traian – *Dealul Fântânilor* (*apud* M. Dinu, 2006, fig. 7; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, 2009, p. 290, nr. 303; C. Bem, *Traian-Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A–B*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, fig. 142.2, 164, 173.2; VI. Dumitrescu, 1974, fig. 145, 147, Șt. Cucuș, 1999, fig. 29.13).
- Pl. XIV. Cucuteni A–B “heart” – like motifs (symbols of women offering their breasts) in the group of style γ. 1–3, 5, Traian – *Dealul Fântânilor*; 4, Huși (*apud* A. Nițu, V. Bazargiuc, 1980, fig. 9.1–2, 4; 13.1; 10.4, processed image).
- Pl. XV. Cucuteni B (1–8) and Horodiștea-Gordinești I (9–10) anthropomorphized vessels. 1–5, 7–8, Podei – Târgu Ocna; 6, Vișoara – Târgu Totuș; 9, Vyhvatincy; 10, Brânzeni III (*apud* Șt. Cucuș, 1999, fig. 41.7, 42, 43.4, 6, 48.2, 57. 5–6; *Enciclopedia Tripil's'koj civilizacii*, 2, 2003, p. 69, 91, http://www.dacia.org/Dacian_Virtual_Museum/The_Earliest/z-Podei-Tg.Ocna.C.gif&imgrefurl; http://www.neamt.ro/cmj/istorie/cucuteni/imagini/Cucuteni_017.htm).
- Pl. XVI. Decorative signs on Cucuteni-Tripolie ceramics. A, E. K. Cernyș; B, C.-M. Lazarovici, VI. Dumitrescu (*apud* E. K. Cernyș, 1982, p. 213, tab XCII, C.-M. Lazarovici, 2005, fig. 14–16; VI. Dumitrescu, 1945, fig. 21).
- Pl. XVII. Cultic Paraphernalia. 1, Yarim Tepe; 2, Unknown location (Halaf); 3, Catal Höyük; 4, Maroni (Cipru); 5–6, Ishtar/Inanna, Irak; 7, Bhimbetka, India; 8–9, Knossos; 10, Kotehati (Cipru); 11, Neapole, Diana Polimasta (*apud* M. Merpert, R. Munčeaev, 1993, p. 145, fig. 8.13:1–3; http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT<cnt_id); James Mellaart, 1970, p. 180–18; http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT<cnt_id); http://www.ancientmuseumstore.com/Ishtar_Inanna_Mesopotamian_Goddess_p/d-086sm.htm; <http://www.inanna.virtualave.net/BLR82.jpg>; <http://www.kamat.com/kalranga/rockpain/betaka.htm>; <http://www.kamat.com/kalranga/rockpain/7098.htm>; <http://witcombe.sbc.edu/snakegoddess/>; <http://necropolisnow.blogspot.com/2010/04/blog-post.html>; <http://www.philipharland.com/Blog/category/greco-roman-religions/gods-and-goddesses>; (accessed 16 ianuarie 2011).

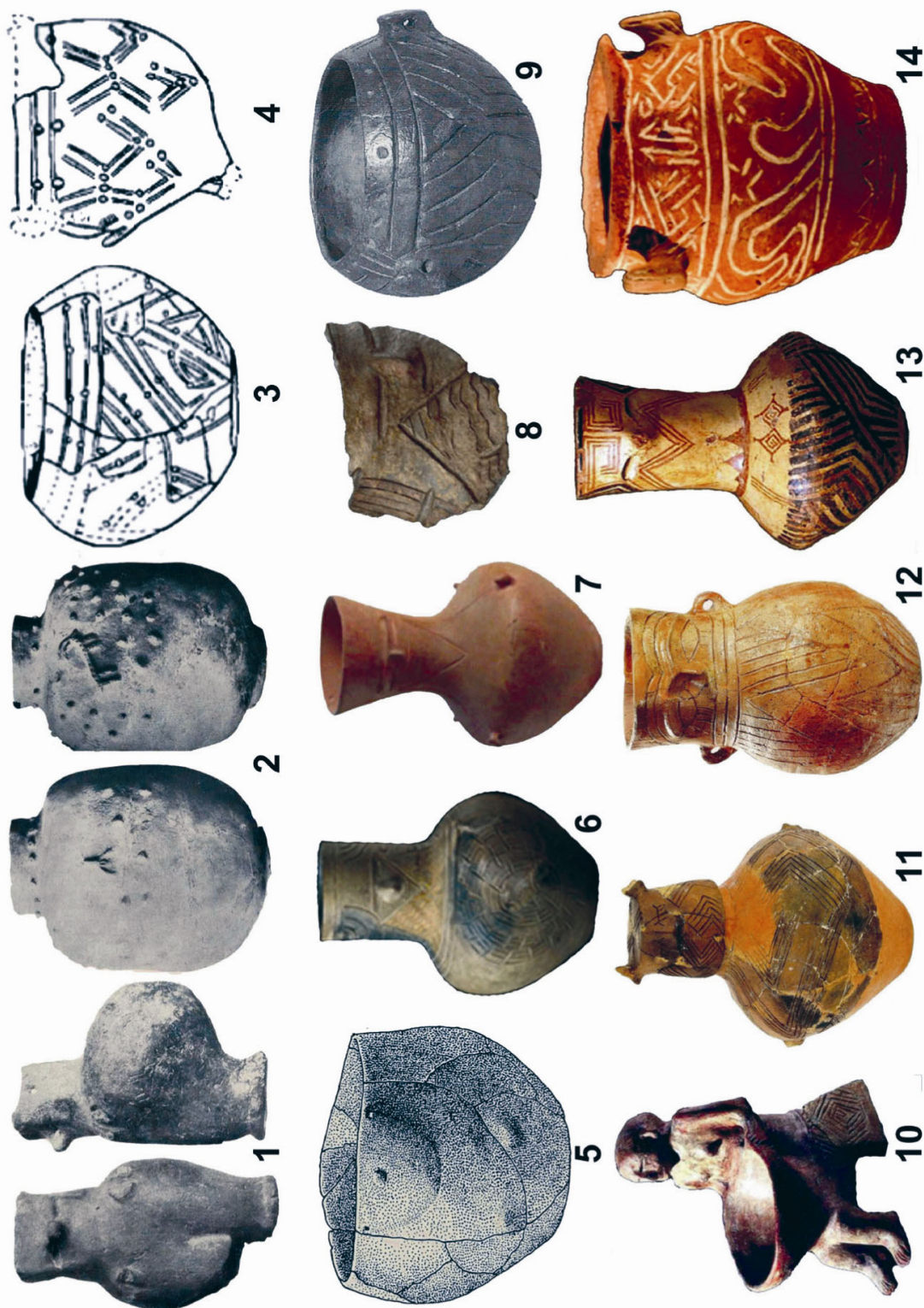
Pl. I. Vase antropomorfe și antropomorfizate. 1-3, 5-8, Hacilar I; 4, Hassuna (*apud* J. Mellaart, 1970, fig. 248-249; www.triviavoices.net/archives/issue7-8/images/6-twins.jpg; <http://www.scran.ac.uk/database/results.php?field; www.ceramic.studies.me.uk/frame1t1.html>; <http://www.orient-ancien-mesopotamie.org/Meso-articles/Documents/Articlesdoc1.htm>).

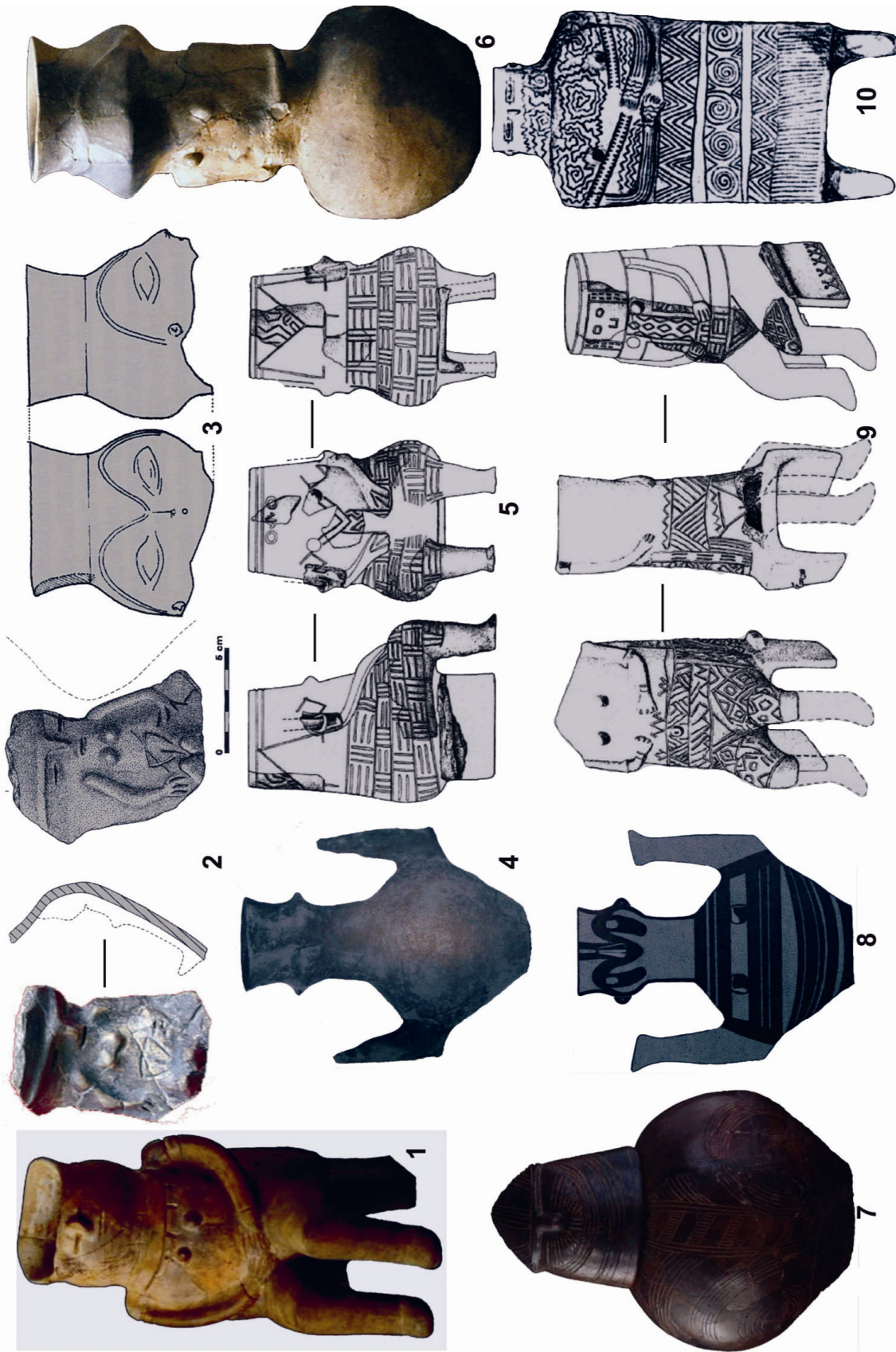
Pl. II. Vase antropomorfe și antropomorfizate. 1-2, Hacilar VI; 3, Hacilar IIB; 4-11, Hacilar I
(*apud* J. Mellaart, 1970, fig. 56.4, 75.18, 102, 114, 142.5-6, 150.1-2).

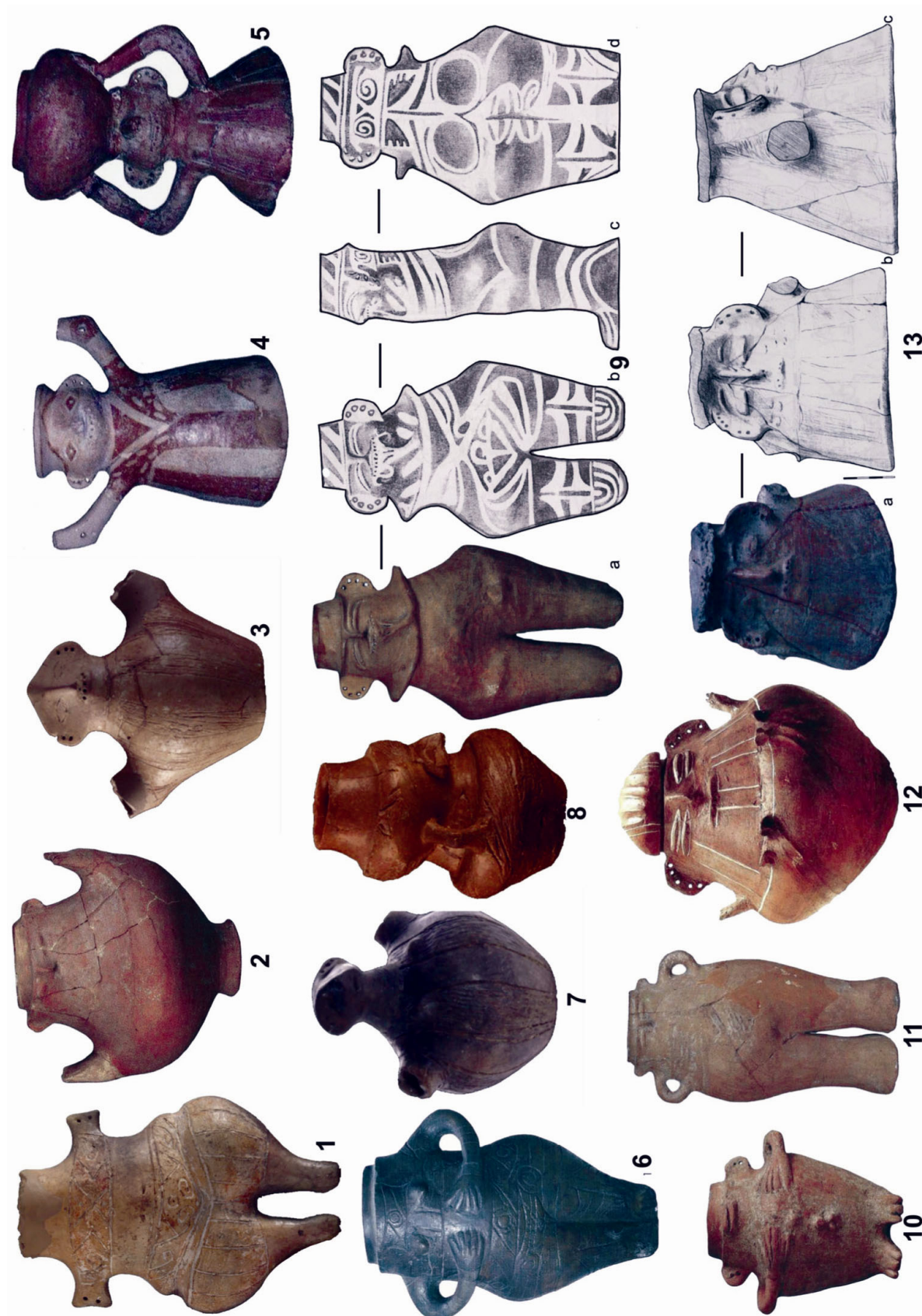
Pl. III. Vase antropomorfe și antropomorfizate. 1, Öcsöd/Szentes; 2, Kopáncs-Zsoldos-tanya; 3-4, Torsköe; 5, Rivne-Kiš-Meze; 6, Biatorbágy-Tyúkberek; 7, Budapest III; 8, Biatorbágy, Hosszúrétek; 9, Draßburg; 10, Novy Becej, Serbia; 13-14, Gradešnica (apud I. Kutzián, 1944, pl. XII.10a-b, p. XX. 1a-b; V. N. Danilenko, 1974, fig. 4.15, 4.22; M. F. Potușnjak, 1985, fig. 38.3; 6-8; E. Lennets, Ch. Neugebauer-Maresh, E. Ruttkay, 1999, fig. 14; ****Neolithische Kunst in Rumänien*, 2008 p. 137, nr. 92, p. 140, nr. 94; http://www.europeanvirtualmuseum.net/virtual_museum/prototipo_approfondimento_ro.asp?id=http://www.duncan.caldwell.com/Site/Prehistory_Shows.html).

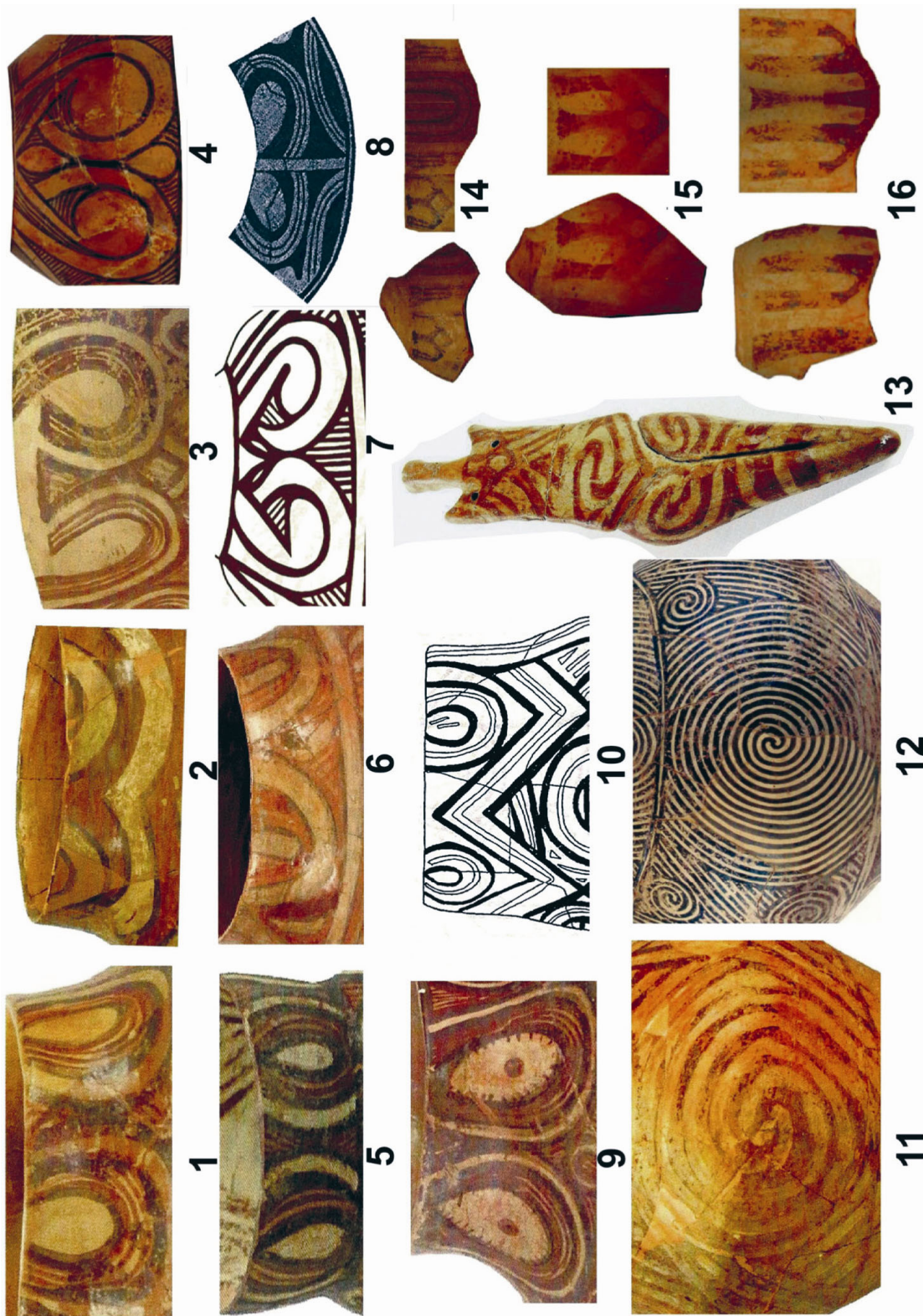
Pl. IV. Vase antropomorfe. 1, Törökbálint-Dulácska; 2, Draßburg; 3, Eggendorf; 4, 8, Svodin; 5, Őcsöd Kováshalom; 6, Sé-Szombathely; 7, Durankulak; 9, Kókénydomb; 10, Toptepe (apud E. Lenneis, Ch. Neugebauer-Mareš, E. Ruttkay, 1999, fig. 17a, 46.1; P. Dvořák, 2004, p. 135, 139; VI. Podborský, 2006, p. 157; H. Todorova (Hrsg.), T. Dimov, J. Bojadžiev, I. Vajsov, K. Dimitrov, M. Abramova, *Durankulak. Band II*, Teil 2, 2002, 126/12, 161/3); M. Özdoğan, Yüksel Dede, 1998, fig. 1).

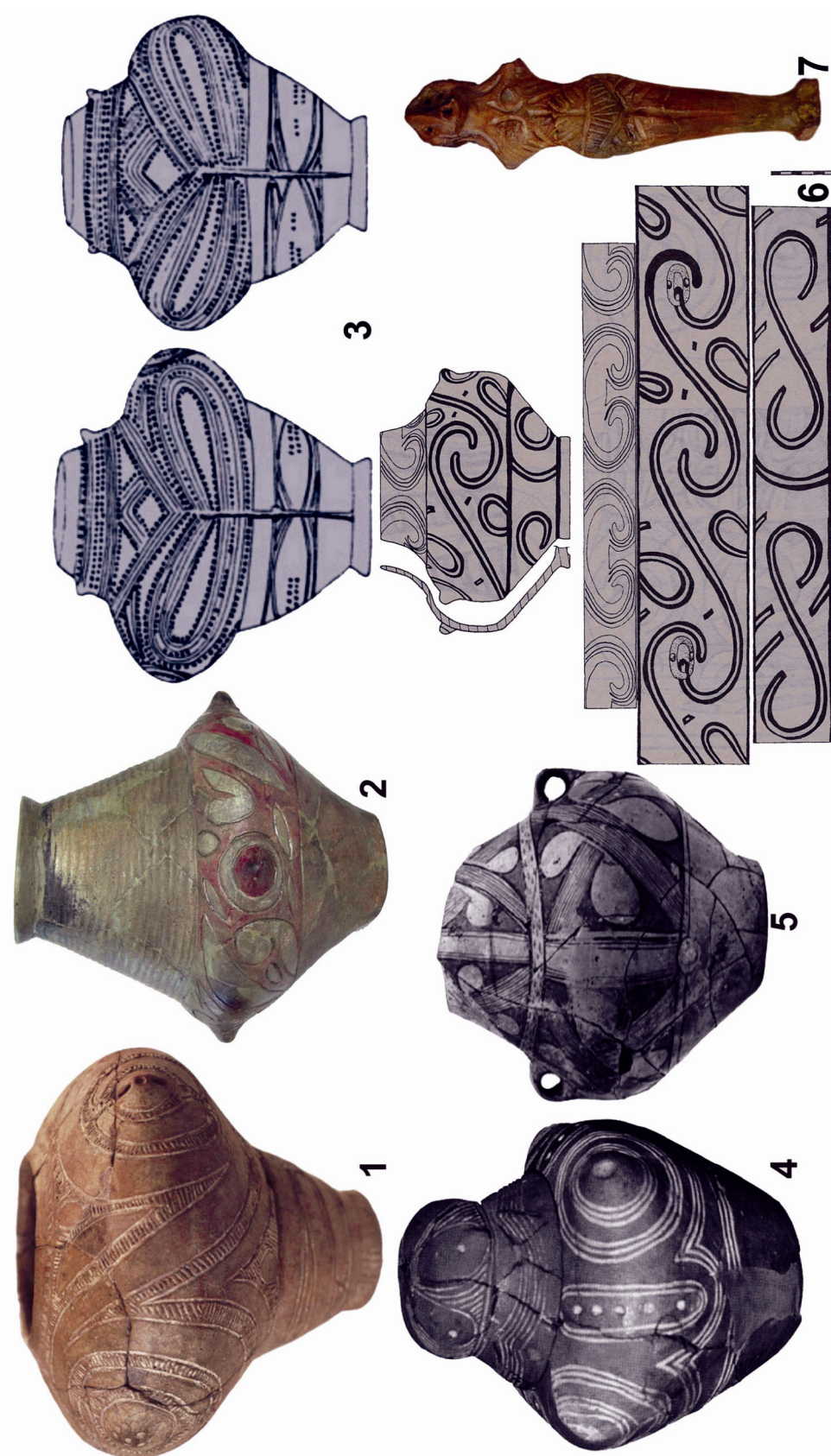
Pl. V. Vase antropomorfe aparținând complexului Gumelnița-Karanovo VI-Kodžadermen. 1, Radingrad/Razgrad; 2, 5, Gumelnița; 3, Kamenar/Razgrad; 4, Glina; 6, 13, Vidra; 7, Oltenița (localizare necunoscută); 8, Hotnita; 9, 11-12, Sultana; 10, Măgura Jilavei (*apud* R.-R. Andreescu, 2002, pl. 35; 54. 1; III. 3-5; VI-VII; http://www.europeanvirtualmuseum.net/virtual_museum/prototipo_aprofondimento_ro.asp?id).

Pl. VI. Compoziții decorative care compun trăsături antropomorfe. 1, Pocreaca; 2, Mărgineni; 3, 13, Scânteia; 4, 7, Rădulenii Vechi; 5, 9, Dumești; 6, 10, Trușești; 8, Cucuteni-Băiceni – *Dâmbul Morii*; 11, Drăgușeni; 12, Vorniceni; 14–16, Ruginoasa (*apud* C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Turcanu, 2009, p. 223, nr. 41, p. 227, nr. 65, p. 246, nr. 176, p. 248, nr. 204, 209, p. 255, nr. 239, p. 271, nr. 187, p. 284, nr. 277, p. 287, nr. 300; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 50.1; V. I. Markevici, 1994, fig. 5.8; M. Dinu, 2006, fig. 7; V. Chirica, M.-C. Văleanu, 2008, fig. 43–44)

Pl. VII. Vase cu trăsături antropomorfe. 1, Bemaševka; 2, Târgu Frumos; 3, Ruseștii Noi; 4, Veselyi Kut; 5, Kliščev; 6, Târpești; 7, Ucraina (Colecția Platar) (apud ***Cucuteni Trypil'ya. A Great Civilization of Old Europe, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx; V. I. Markevici, fig. 14.9; M. Videjko, *Trypil's'ka civilizacija*, Kijv, 2003, p. 21; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 52.1; I. I. Zaec, S. N. Ryžov, 1992, fig. 7).

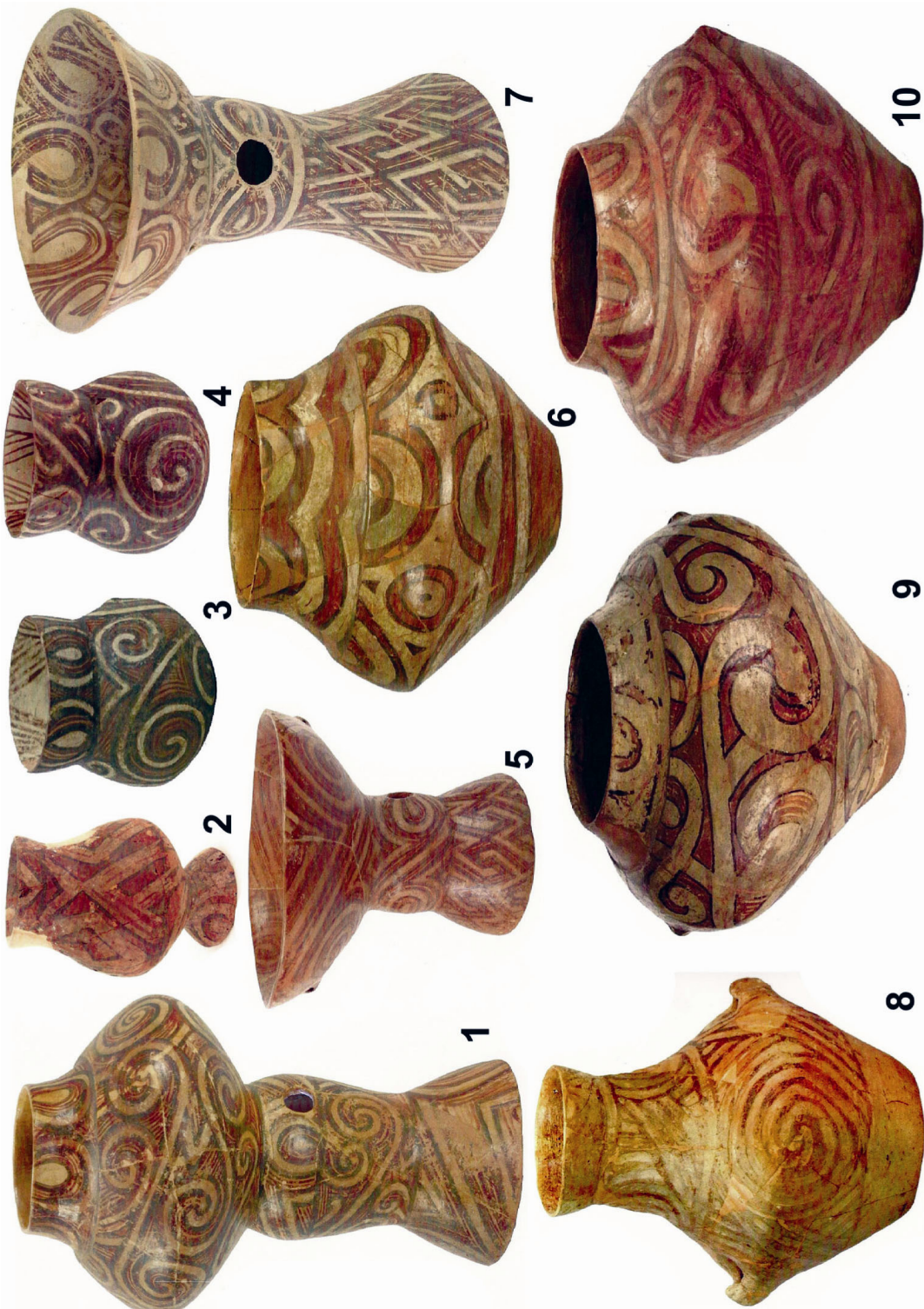
Pl. VIII. Vase antropomorfe și antropomorfizate și statuete feminine. 1-2, 4-6, Hăbășești; 3, Scânteia; 7, Trușești; 8, Drăgușeni (*apud* Vl. Dumitrescu, 1966, fig. 15-16, 21, 34-35; *** *Neolithische Kunst in Rumänien*, 2008, p. 69, nr. 19; Dr. N. Popovici, 2000, fig. 50.1; *** *The Lost World of Old Europe: the Danube Valley 5000-3500 BC*; http://www.nyu.edu/exhibitions/oldeurope/sites/all/themes/isaw/figures_of_old_europe.pdf).

Pl. IX. Vase antropomorfe și antropomorfizate. 1, 6, Drăgășeni; 2, Ruginoasa; 3, Mărgineni; 4, Trușești; 5, Scânteia; 7-8, Dumesti (apud ***
Neolithische Kunst in Rumänien, 2008, p. 77, nr. 27, p. 89, nr. 37, p. 148, nr. 102; H. Dumitrescu, 1927, pl. I.1; C.-M. Lazarovici, Gh. C.
 Lazarovici, S. Turcanu, 2009, p. 173, nr. 35, p. 180, nr. 105, p. 192, nr. 230).

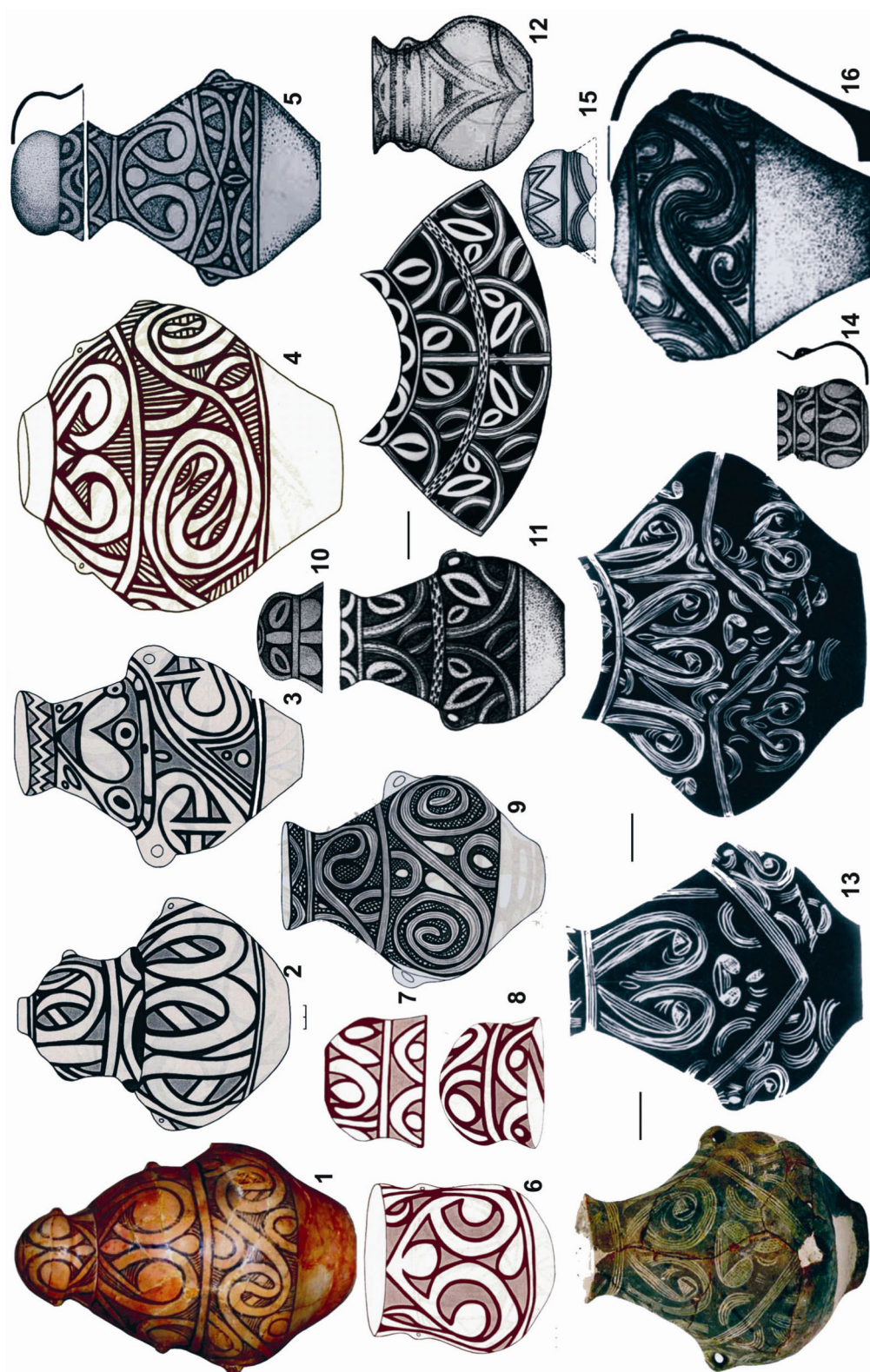
Pl. X. Vase antropomorfizate. 1, 5, Pocreaca; 2, Fulgeriș; 3–4, Dumesti; 6, Mărgineni; 7, Scânteia; 8, Drăgușeni; 9–10, Trușești (apud C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Turcanu, 2009, p. 174, nr. 41, p. 176, nr. 64–65, p. 178, nr. 90, p. 180, nr. 110, p. 181, nr. 113, p. 187, nr. 176, p. 190, nr. 209, p. 191, nr. 215, p. 193, nr. 235).

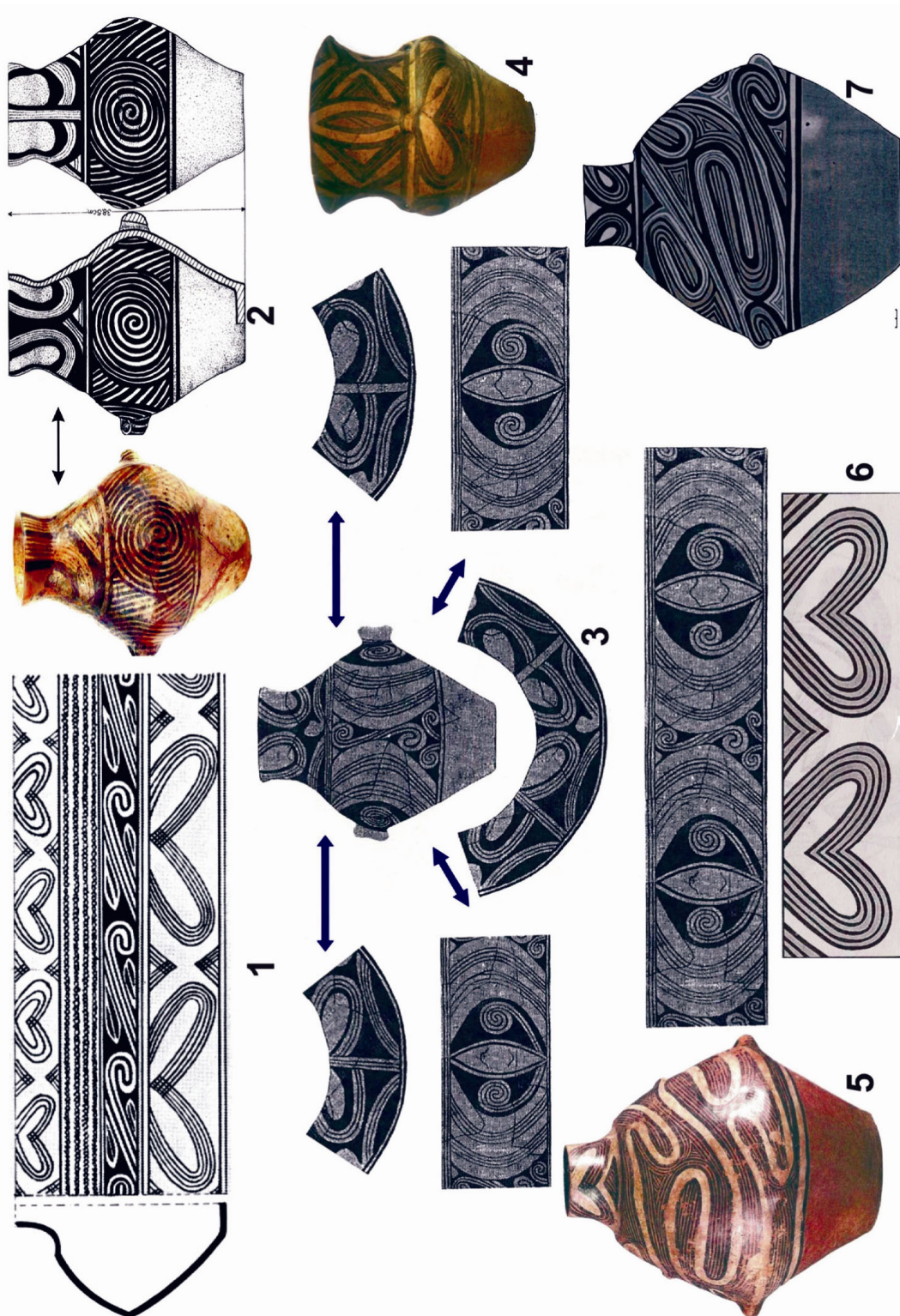
Pl. XI. Vase Cucuteni A-B/Tripolie BI-BII antropomorfizate prin decorul pictat. 1-3, 5-6, 9-11, Vorniceni; 4, 8, 12, Huși; 7, Solonci II; 11, Ucraina (Colecția Platar), (apud A. László, 1966, fig. 7.1, 9; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Turcanu, 2009, p. 281-285, nr. 268, 270, 272, 277, 279, 282; M. Diaconescu 2005, fig. 5.1; *** *Cucuteni Trypillya. A Great Civilization of Old Europe*, http://www.imagoromae.com/cucuteni_EN.ashx; <http://www.opiniateleormanului.ro/wp-content/uploads/2009/04/19.jpg&imgrefurl>).

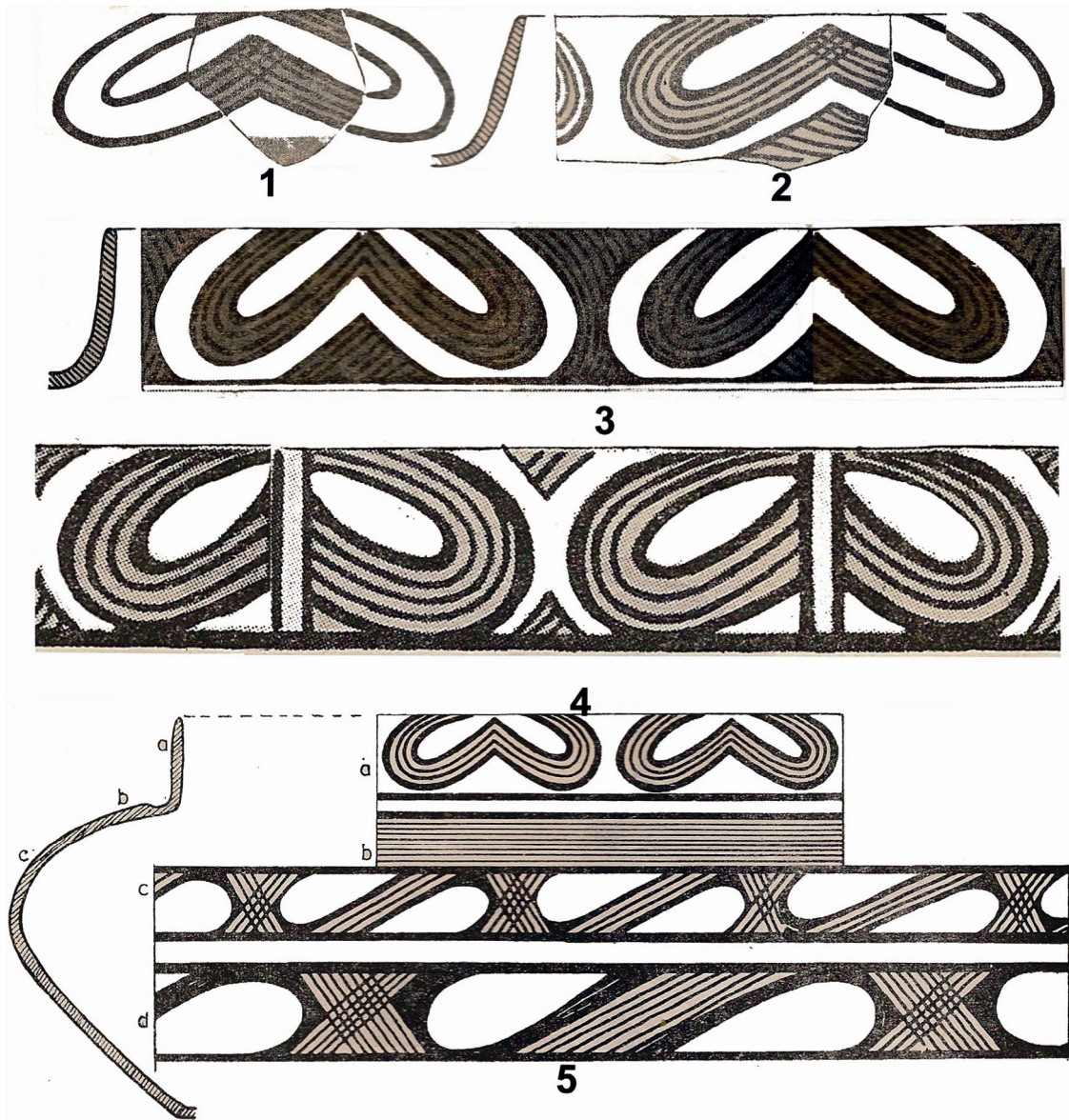

Pl. XII. Vase antropomorfe și antropomorfizate Cucuteni A-B/ Tripolie BI-BII. 1-4, 6-9, Rădulenii Vechi; 5, 10-16, Klišcevi (apud V. I. Markeviči, 1985, fig. 72; idem, 1994, fig. 5.1, 3, 5-8, 10; I. I. Zaec, S. N. Ryžov, 1992, fig. 42. 1, 47. 9-12).

Pl. XIII. Vase antropomorfizate Cucuteni A-B. 1, 4-5, Ghelăiești; 2-3, Cucuteni - Băiceni - Dâmbul Morii; 6, Cucuteni - Cetățuie; 7. Traian - Dealul Fântânilor (apud M. Dinu, 2006, fig. 7; C.-M. Lazarovici, Gh. C. Turcanu, 2009, p. 290, nr. 303; C. Bem, *Traian - Dealul Fântânilor. Fenomenul Cucuteni A-B*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007, fig. 142.2, 164, 173.2; Vl. Dumitrescu, 1974, fig. 145, 147, Șt. Cucoș, 1999, fig. 29.13).

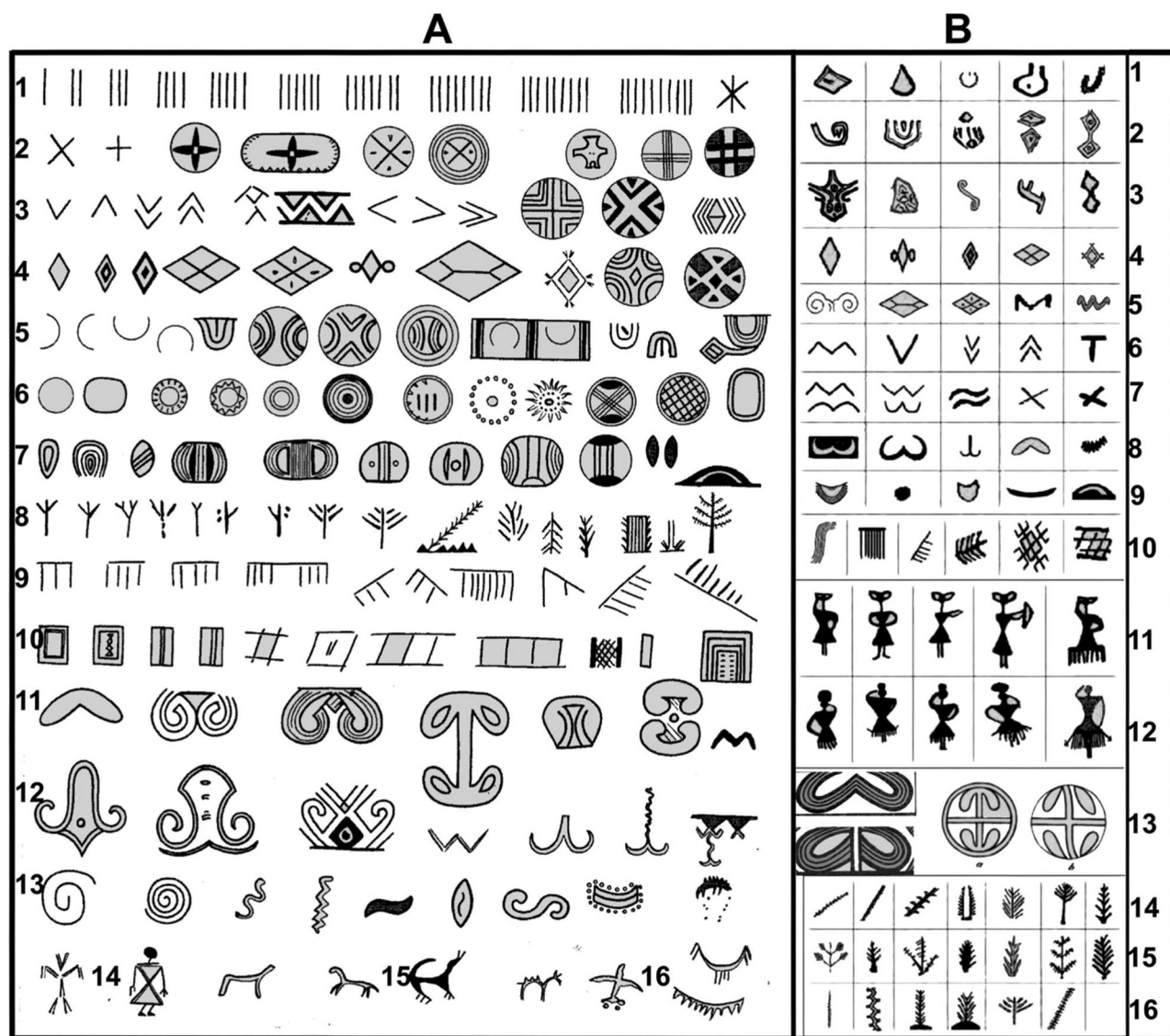
Pl. XIV. Motive Cucuteni A-B în formă de „inimă” (simboluri ale femeii care își oferă sânii) în cadrul grupeii stilistice γ. 1-3, 5, Traian – Dealul Fântânilor; 4, Huși (apud A. Nițu, V. Bazargiuc, 1980, fig. 9.1-2, 4; 13.1; 10.4, imagini prelucrate).

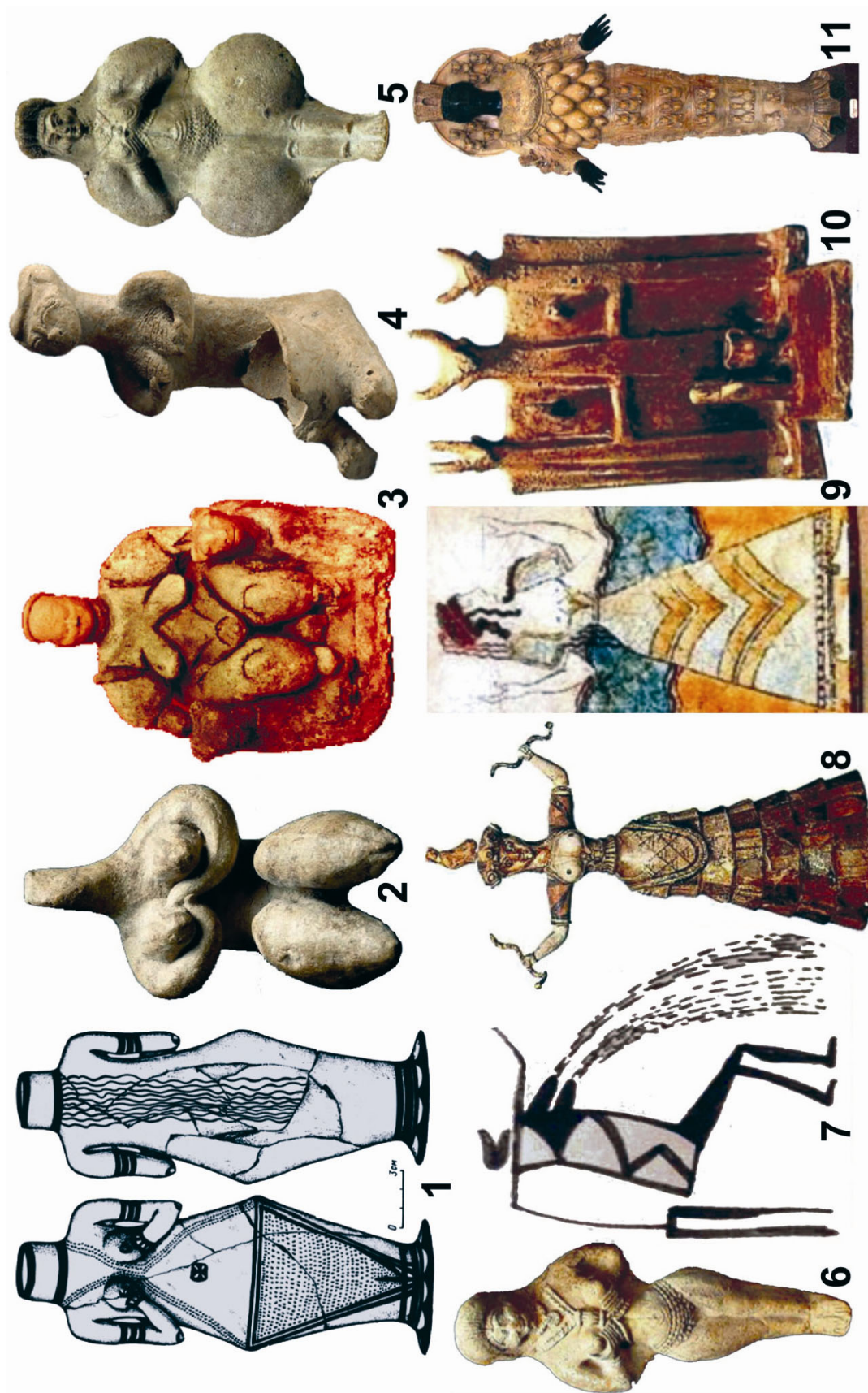

Pl. XV. Vase antropomorfizate Cucuteni B (1-8) și Horodiștea-Gordinești I (9-10). 1-5, 7-8, Podei – Târgu Ocna; 6, Vișoara – Târgu Trotuș; 9, Vyhvatincy; 10, Brânzești III (*apud* Șt. Cucoș, 1999, fig. 41.7, 42, 43.4.6, 48.2, 57. 5-6; *Enciclopedia Tripil's'koj civilizacii*, 2, 2003, p. 69, 91, http://www.dacia.org/Dacian_Virtual_Museum/The_Earlyest/zz-Podei-Tg.OcnaC.gif&imgrefurl;http://www.neamt.ro/cmj/istorie/cucuteni/imagini/cucuteni_017.htm).

Pl. XVI. Semne decorative pe ceramica Cucuteni-Tripolie. A, E. K. Cernyš; B, C.-M. Lazarovici, Vl. Dumitrescu (apud E. K. Cernyš, 1982, p. 213, tab. XCII; C.-M. Lazarovici, 2005, fig. 14–16; Vl. Dumirescu, 1945, fig. 21).

Pl. XVII. *Paraphernalia cultice*. 1, Yarim Tepe; 2, Loc necunoscut (Halaf); 3, Çatal Höyük; 4, Maroni (Cipru); 5-6, Ishtar/Inanna, Irak; 7, Bhimbetka, India; 8-9, Knossos; 10, Kotehati (Cipru); 11, Neapole, Diana Polimasta (apud M. Merpert, R. Munčeev, 1993, p. 145, fig. 8.13:1-3; [http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT<cnt_id>](http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp?CONTENT<cnt_id>http://www.ancientmuseumstore.com/Ishtar_Inanna_Mesopotamian_Goddess_p/d-086sm.htm) http://www.ancientmuseumstore.com/Ishtar_Inanna_Mesopotamian_Goddess_p/d-086sm.htm; <http://www.inanna.virtualave.net/BLR82.jpg>; <http://www.kamat.com/kalranga/rockpaim/betaka.htm>; <http://www.kamat.com/kalranga/rockpaim/7098.htm>; <http://www.philipharland.com/Blog/category/greco-roman-religions/gods-and-goddesses>; (accesate 16 ianuarie 2011).

DESPRE PAHARELE DECORATE CU „MUGURI DE LOTUS” (TIP ISINGS 31) DESCOPERITE ÎN DOBROGEA ROMANĂ*

DE

SEVER-PETRU BOȚAN**, MARIAN MOCANU***

Abstract:

The glass beakers decorated with knots in relief that are similar to the vegetal motif of “lotus-bud” can be counted among the most interesting mold-blown vessels, due to their shape, pattern of decoration and significance. They were highly appreciated during the second half of the Ist century AD, gradually disappearing at the beginning of the IInd century, when new trends in the shape and decoration of glass vessels occurred. In the northern part of Moesia Inferior (i.e. – today’s Dobroudja) few fragmentary examples were discovered at: Neptun-Mangalia, in a rich cremation tomb, Troesmis, Capidava and Carsium. To these we can add three other fragments coming from Ibida-Slava Rusă (see Map 1), which are altogether presented in our catalogue. The situation is nevertheless, slightly different in the north-Danubian area, where these beakers are quite frequent. Thus, only in the Dacian fortification from Piroboridava (Poiana – Galați county) were uncovered eleven different fragments of this type, but we can assume that their number was far bigger. Although the discussions can still raise numerous debates and it was not our purpose to search for unquestionable theories, the popularity of these beakers (underlined also by the fact that they are encountered in almost every Glass collection) remains very high, and we hope that future discoveries will bring forth new data concerning their history of production and distribution.

Keywords: Roman glass, lotus-bud beakers, ‘Herakles club’ motif, Roman Dobroudja.

Paharele de formă conică decorate cu protuberanțe ovale simple sau stratificate, cunoscute în literatura de specialitate drept „muguri de lotus”, reprezintă unul dintre cele mai cunoscute tipuri de vase de băut suflate în tipar, de la sfârșitul secolului I p.C. Deși au avut o arie de răspândire destul de însemnată atât în vestul cât și în estul Imperiului roman (vezi Harta 2), aceste pahare nu sunt extrem de numeroase din punct de vedere cantitativ și, mai mult decât atât, distribuția lor în teritoriu este inegală¹.

În teritoriul Dobrogei romane erau cunoscute până acum exemplare fragmentare descoperite la: Neptun-Mangalia² (Nr. 1), Troesmis (Turcoaia)³ (Nr. 2) și Capidava⁴ (Nr. 3–4) în vreme ce la Carsium (Hîrșova) era menționat un fragment rămas inedit până astăzi⁵. La toate acestea se pot adăuga trei fragmente inedite descoperite la Ibida (Slava Rusă) – Nr. 5–7, în sectorul Curtina G-Turnul 8, într-un context arheologic datat pe

---

* Acest articol a apărut cu sprijin financiar în cadrul proiectului POSDRU/CCP 107/DMI 1.5/S/78342 cofinanțat din Fondul Social European prin Autoritatea de Management pentru Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” – Iași; sever_botan@yahoo.com.

*** Institutul de Cercetări Eco-Muzeale – Tulcea; marian1054@yahoo.com.

¹ E. M. Stern, *Roman Mold-Blown Glass. The First through Sixth Centuries*, The Toledo Museum of Art, 1995, p.104; I. Fadić, *Čaša s lotosovim pupoljčima iz Aserije*, in *Asseria*, 3, 2005, pp.75–98.

² C. Ionomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, in *Pontica*, I, 1968, pp. 235–268; M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 52, tip XIX, nr. 57.

³ C. Chiriac, O. Bounegru, *Noi descoperiri arheologice și numismatice la Troesmis*, in *Peuce*, IV, 1973–1975, pp. 97–108, planșa 3, nr. 1.

⁴ C. Matei, *Cercetările arheologice în zona instalației portuare antice de la Capidava (LLX)*, in *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos (CCDJ)*, III–IV, 1987, pp. 95–103, fig. 3, nr. 4, 16.

⁵ C. Chiriac, O. Bounegru, op. cit. (n. 3), p. 99, nota 7.

baza materialului excavat, în secolele I–II p.C.⁶. După culoarea și calitatea pastei dar și după caracteristicile decorului, cele trei fragmente par să fi aparținut unor vase diferite. Avem astfel până acum atestate în Dobrogea romană, opt fragmente de asemenea pahare, lucru deloc neglijabil, în condițiile în care, așa cum am mai afirmat, numărul lor în cadrul descoperirilor nu este foarte ridicat⁷. Demnă de remarcat este însă prezența lor mai numeroasă, la nord de grilele Dunării, în spațiul est-carpatic. Numai la Poiana (județul Galați) au fost semnalate până acum nu mai puțin de 11 exemplare⁸ pe lângă care mai putem menționa și exemplarul descoperit la Răcățoiu (județul Bacău)⁹. Această situație oarecum surprinzătoare își poate găsi o explicație și prin faptul că aceste pahare erau considerate piese de lux, apreciate pentru forma și rafinamentul decorației de către elitele locale.

Paharele de tipul Isings 31 au fost executate prin tehnica suflării în tipar, ce era extrem de răspândită și de apreciată, în special începând cu a doua jumătate a secolului I p.C., într-o perioadă în care vasele de sticlă imitau, atât prin formă cât și prin decor, piese similare de ceramică sau metal. Un frumos exemplar de cupă din sticlă de culoare albastru cobalt suflată într-un cadru de argint provine de la Brindisi și se poate data undeva în prima jumătate a secolului I p.C. aparținând fazei experimentale a acestei tehnici¹⁰ (Fig.1/1). De altfel, atât Classina Isings cât și Donald B. Harden sugerează că aceste pahare decorate cu protuberanțe s-ar putea identifica cu acele vase denumite *toreumata* în opera lui Marțial¹¹, opinie infirmată relativ recent de David Whitehouse, care afirmă că poetul roman se referea prin acest termen mai degrabă la vasele ceramice decorate în relief, de proveniență arretină¹².

Piese de sticlă suflate în tipar reprezintă de altfel o categorie deosebită de vase, datorită faptului că procesul acesta de fabricație produce numeroase copii ce sunt identice atât ca formă cât și ca aspect. Astfel, după particularitățile tiparului, acestea pot fi studiate în detaliu și clasificate mai ușor, putându-se încerca eventual și descoperirea atelierelor de proveniență¹³. Tiparele erau confecționate în special din ceramică sau metal și uneori din piatră, având decorația imprimată în negativ¹⁴. Pentru paharele studiate de noi, aceste tipare erau în general quadri-partite, constând din trei matrice verticale și una, în formă de disc, pentru bază¹⁵. Ocazional se întâlnesc însă vase suflate în tipare tripartite¹⁶ sau chiar în tipare cu cinci elemente¹⁷.

Sticla este de cele mai multe ori, de foarte bună calitate (cu o grosime variind între 0,1 și 0,3 cm), transparentă sau translucidă și fără bule de aer în compoziție. Din punct de vedere cromatic, aceste vase variază de la exemplare aproape incolore sau ușor verzui, la cele albastru-cobalt, galben sau maroniu închis. Culoarea poate constitui de asemenea, unul dintre indicatorii arealelor de proveniență, constatându-se că în cazul produselor orientale predomină verzui-albăstriul sau gălbuiul, în vreme ce numeroase exemplare întâlnite în special în Peninsula Italică sunt de culoare albastru deschis sau albastru cobalt.

Paharele de tip Isings 31 au în general formă tronconică, cu buza tăiată drept și șlefuită cu atenție. Baza este de cele mai multe ori plată sau ușor concavă, prezentând adesea la exterior, o decorație de cercuri concentrice în relief¹⁸. În general, aceste vase au două dimensiuni: 1. înalte de aproximativ 20 de centimetri sau 2. mai

⁶ D. Paraschiv, M. Mocanu, C. Chiriac, (*L'Ibida-Précisions chronologiques et stratigraphiques*, in *The River and the Time*, Tutraikan, 2010, pp.107–116.

⁷ Spre exemplu pe coasta dalmată se cunosc până acum doar șapte asemenea descoperiri – vezi I. Fadić, op. cit. (n. 1), p. 95.

⁸ Un lot de opt piese a fost publicat într-un articol privind sticlăria de la Poiana – vezi S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați).I*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XVII, 1994, pp. 183–222. La acestea se mai adaugă încă trei piese provenite din săpăturile arheologice efectuate de Radu și Ecaterina Vulpe – vezi I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, pp. 246–247.

⁹ V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățoiu (județul Bacău)*, in *Carpica*, 8, 1976, pp. 49–72.

¹⁰ D. B. Harden et alii, *Glass of the Caesars*, Milano, 1987, p.156, no. 78.

¹¹ C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta, 1957, p. 45; D. B. Harden et alii, op. cit. (n. 10), p. 157.

¹² „...calices audaces nos sumus audacis plebeia toreumata vitri nostra necque ardenti gemma feritur aqua” – D. Whitehouse, *Glass in the Epigrams of Martial*, in *Journal of Glass Studies (J.G.S)*, 41, 1999, p. 73–82.

¹³ J. Price, *Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD*, in *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, (eds. M. Newby, K. Painter), London, 1991, p. 56.

¹⁴ J. Ryžova, *Glass Beakers of the 1st-2nd Centuries AD with „lotus bud” relief from Chersonesos*, in „Novensia”, 15, 2004, pp. 229–237.

¹⁵ I. Fadić, op. cit. (n. 1), p. 94.

¹⁶ Vezi E. M. Stern, op. cit. (n. 1), 1995, p. 104, cu exemple.

¹⁷ E. Dusenbery, *Ancient Glass in the Collections of Wheaton College*, in *Journal of Glass Studies (J.G.S)*, XIII, 1971, pp. 9–34, no. 8.

¹⁸ Vezi J. Price, S. Cottam, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998, p. 65, pentru caracteristicile generale ale formei.

scunde, măsurând între 12 și 14 centimetri¹⁹. Acestea se diferențiază între ele în primul rând în ceea ce privește decorația, culoarea sau grosimea sticlei. Totuși, deși majoritatea exemplarelor aparținând acestui tip sunt pahare de formă tronconică, motivul decorativ al „mugurelui de lotus” mai apare ocazional și pe alte tipuri de vase. Îl întâlnim astfel pe un *rhyton*, încadrat într-o rețea romboidală în relief²⁰, pe o sticlă având forma ghioagei lui Herakles aflată în colecția Ernesto Wolf²¹ (Fig. 3/5) dar și pe un alt recipient cu gât subțire și lung (H = 29,5 cm) din colecția Hans Cohn²². De asemenea, mai apare pe un urcior cu toartă scurtă, aplicată²³ (Fig. 1/2) dar și pe un alabastron aflat în colecțiile muzeului de la Besançon²⁴. Putem astfel observa că acest tip de decor în relief este caracteristic unei game variate de vase de sticlă. Îi putem astfel atribui o valoare apotropaică, simbolică sau îl putem considera un simplu motiv ornamental cu valoare estetică?

Tocmai decorul acestor pahare a suscitat de-a lungul timpului numeroase discuții și interpretări dintre cele mai diverse legate de semnificația sa dar și de funcționalitatea pieselor.

În general acest decor constă din protuberanțe de formă ovoidală ce se îngustează spre partea inferioară, asemănătoare fructelor de migdală sau mugurilor de floare de lotus²⁵. Acestea sunt dispuse în șiruri orizontale pe pereții paharelor, într-o largă varietate de modele decorative după cum se poate observa în figura 4. O altă ipoteză, avansată pentru prima dată de Sophia Van Lith și Classina Isings și reluată mai apoi de Eva M. Stern, asociază aceste protuberanțe nodurilor de pe ghioaga eroului grec Herakles²⁶. În opinia cercetătoarelor olandeze paharele ar fi putut fi legate de cultul lui Herakles, a cărui apetență pentru mâncare și băutură era bine cunoscută în lumea romană²⁷. Un argument în plus pentru această teorie îl poate reprezenta și sticla din colecția Ernesto Wolf amintită anterior și decorată cu protuberanțe similare celor întâlnite pe pahare. Reprezentarea ghioagei ca atribut al puterii lui Herakles a fost de altfel extrem de răspândită în lumea elenistică și romană, nu doar pe vase de sticlă ci și pe alte tipuri de obiecte asociate într-o măsură mai mare sau mai mică, cu imaginea eroului (vezi Fig. 3/1–3).

Aceasta este destul de des întâlnită pe monede încă de la începutul perioadei elenistice²⁸, apărând mai întâi pe sferturile de stateri emise la Pella de către Filip al II-lea al Macedoniei între 340/336 și 328 a.C.²⁹ Pe avers este reprezentat capul imberb al lui Herakles în vreme ce pe revers apare ghioaga împreună cu arcul și tridentul sau un *kantharos*, însoțite întotdeauna de numele emitentului – ΦΙΛΙΠΠΙΟΥ³⁰. Mai departe, elementul decorativ a fost preluat și de Alexandru Macedon, fiind întâlnit frecvent în combinație cu arcul și tolba de săgeți³¹.

Înclinăm să credem că aceste atribute ale eroului grec au continuat să fie reprezentate pe monede și sub urmașii lui Alexandru de vreme ce ghioaga apare ca și motiv central de decor pe reversul tetradrahmelor de tip *Macedonia Prima* emise de orașul Amphipolis între 168 și 148 î.Hr. – an în care Macedonia intră definitiv în componența statului roman³² (Fig. 3/4).

În fine ar mai trebui menționată prezența acestora pe denarii și așii emise între 191 și 192 p.C. de Commodus, în care acesta este reprezentat în ipostaza eroului cu care îi plăcea să se identifice. Măciuca apare pe revers fie ca element central, încadrată de o cunună cu lauri³³, fie împreună cu arcul și tolba cu săgeți³⁴, însoțite de legenda HERCVL ROMAN AVG.

¹⁹ E. M. Stern, op. cit. (n. 1), 1995, p. 103; I. Fadić, op. cit. (n. 1), p. 94.

²⁰ D. B. Harden et alii, op. cit. (n. 10), p. 55, no. 66.

²¹ E. M. Stern, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass. Ernesto Wolf Collection*, Ostfilden-Ruit, 2001, p. 124, no. 53.

²² A. von Saldern, *Glass 500 B.C. to A.D. 1900. The Hans Cohn Collection*, Mainz, 1980, p. 52, no. 45.

²³ D. B. Harden et alii, op. cit. (n. 10), p. 162, no. 84.

²⁴ J. Koltes, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon. VII – La verrerie gallo-romaine*, Paris, 1982, p. 62, no. 172.

²⁵ Aceste pahare sunt cunoscute în literatura străină de specialitate ca: *Beakers with almond-shaped decoration*, *Beakers with lotus buds*, *Beakers with knotted protusions*, *Club Beakers* (eng.), *Gobelets à amandes* (fr.), *Knospenbecher*, *Becher mit Tränendekor* (germ.), *Bicchieri decorati a gocciolini in rilievo* (it.)

²⁶ S. van Lith, C. Isings, *Recent finds of Roman Glass from the Netherlands*, in *Annales de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre (Ann.AIHV)*, 8, Liège, 1981, pp. 97–104.

²⁷ E. M. Stern, op. cit. (n. 1), 1995, p. 105.

²⁸ Mulțumim pe această cale d-lui dr. Lucian Munteanu (Institutul de Arheologie, Iași) pentru informațiile și suportul bibliografic pe care ni le-a pus la dispoziție.

²⁹ G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris, 1977, p. 413.

³⁰ *Ibidem*, pl. 84 și 91.

³¹ Idem, *Alexandre le Grand. Monnaie, finances et politique*, Paris, 2003, p. 346, fig. 5/5.

³² C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, pp. 239–240. Aceste piese au pe revers ghioaga herakleană ce separă legenda ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ ΠΙΩΤΗΣ, încadrate într-o cunună din frunze de stejar și o monogramă la partea superioară.

³³ Vezi RIC III 250–251 și RIC III 644.

³⁴ RIC III 253.

Motivul decorativ al „mugurelui de lotus” apare și pe vasele ceramice. Ceramica de masă (*vassa escaria*), în special *terra sigillata* și variantele sale din antichitatea târzie au fost decorate cu diferite motive vegetale, zoomorfe, antropomorfe sau pentru perioada târzie cu motive paleocreștine, realizate prin aplicarea în relief a decorului, prin incizie sau prin ștampilare. În acest context un motiv decorativ asemănător din punct de vedere stilistic cu decorul paharelor Isings 31 se regăsește pe vesela produsă de atelierele ceramice nord-africane, cunoscută sub denumirea de African Red Slip Ware, autorul tipologiei considerând că este vorba despre decor în formă de migdală³⁵.

Decorul amintit mai sus se regăsește și pe vesela de masă produsă de atelierele ceramice phoceene, cunoscută în literatura de specialitate drept Late Roman C Ware³⁶. Referitor la grupa Late Roman C Ware, există și un motiv decorativ considerat de Hayes drept mugure de lotus³⁷, motiv ce prezintă la rândul său asemănări stilistice cu decorul paharelor ce fac obiectul acestui articol. Deoarece produsele atelierelor phoceene sunt preponderente în Dobrogea romană, în antichitatea târzie, vase decorate cu motiv în formă de migdală sau cu mugur de lotus au fost descoperite la: Histria³⁸, Tomis³⁹ sau Halmyris⁴⁰.

Protuberanțele prezente pe pandantivele ce semnifică „ghioaga” lui Hercule se pot circumscrie motivului decorativ al mugurelui de lotus. Asemenea pandantive, realizate în general din aur, apar pentru prima dată în secolele II–III d.Chr. și au ca arie de răspândire întreg cuprinsul Imperiului roman⁴¹. Un asemenea pandantiv, a fost descoperit în Dobrogea romană, mai precis într-un sarcofag din piatră ce se afla într-un mormânt tumular al necropolei cetății Noviodunum⁴². Pandantivul în cauză este realizat din aur, are diametrul de 0,3 cm, lungimea de 5 cm. și greutatea de 6 grame. În prezent piesa se găsește în colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea.

Relativ recent, Julia Ryžova a adus o nouă interpretare în ceea ce privește semnificația decorului acestor pahare, asociindu-le mai degrabă cultului lui Dionysos și sugerând că protuberanțele ar putea simboliza ciorchini de struguri stilizați sau motive vegetale, ceea ce ar putea explica și legătura lor cu faimosul zeu al vinului⁴³. Un argument în plus în sprijinul acestei noi ipoteze îl reprezintă o serie de pahare înrudite îndeaproape cu forma pe care o avem în vedere. De altfel, Rütli o prezintă ca și sub-tip al formei generale AR33 – Is.31⁴⁴ subliniind asemănările notabile în ceea ce privește forma, calitatea sticlei dar și tehnica de execuție (Fig. 1/3). Decorul acestor piese constă în diverse motive vegetale stilizate, dispuse în patru șiruri orizontale⁴⁵. Originea lor este foarte probabil tot siriană însă mai târziu au fost importate sau chiar fabricate și în centrele occidentale sau italice⁴⁶. Este interesant de notat motivul decorativ format dintr-o linie ondulată intercalată cu flori ce apare în al doilea registru decorativ superior. El este perfect identic cu cel întâlnit pe două exemplare decorate cu muguri de lotus descoperite tot la Pompei⁴⁷ și Herculaneum⁴⁸ și care nu se mai

³⁵ J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London 1972, p. 250, nr. 30 („Almond-shaped”), fig. 45, nr. 130 c și d. Autorul încadrează acest motiv decorativ în a doua jumătate a sec. V d.Chr.

³⁶ *Ibidem*, p. 353, nr. 14 („Almond”), fig. 73, nr. 14, s. Datarea este identică cu cea a motivului decorativ prezent pe vesela de masă nord-africană.

³⁷ *Ibidem*, p. 353, nr. 12 („Lotus-bud”), fig. 73, nr. 12, l-p. Datare: 440–490.

³⁸ Em. Popescu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 16, 4, 1965, pp. 695–724, fig. 1, nr. 5, fig. 2, nr. 3 și 5.

³⁹ Gh. Papuc, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la edificiul roman cu mozaic din Tomis*, în *Pontica*, 6, 1973, pp. 153–192, fig. 3, nr. 4–7, fig. 4; M. Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décor estampé découverte à Tomis*, în *Pontica*, 9, 1976, pp. 147–154, pl. 1, fig. 2.

⁴⁰ F. Topoleanu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Halmyris*, în *Peuce*, 12, 1996, pp. 143–168, nr. 5–6, pl. 1, nr. 5–6.

⁴¹ Studii dedicate acestor pandantive vezi la: Rudolf Noll, *Zwei römische Grabfunde aus Rumänien in der Wiener Antikensammlung*, în *Jahrbuch RGZM*, 31, 1974, pp. 435–454; H. E. M. Cool, *A Romano-British Gold Workshop of the Second Century*, în *Britannia*, 17, 1986, pp. 231–237 și A. Alföldi, *The Bronze Mace from Willingham Fen, Cambridgeshire*, în *The Journal of Roman Studies*, 39, 1949, pp. 19–22.

⁴² G. Simion, *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, în *Peuce*, S.N., 6, 2008, p. 257.

⁴³ J. Ryžova, op. cit. (n. 14), p. 234.

⁴⁴ vezi B. Rütli, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, vol.2, Aug., 1991, p. 49, forma AR33.2, no. 999.

⁴⁵ D. B. Harden et alii, op. cit. (n. 10), p. 157, no. 79.

⁴⁶ M. Beretta, G. Di Pasquale, *Le verre dans l'Empire romain*, Firenze, 2006, p. 220, no. 1.55 – exemplar provenind de la Pompei și considerat de autori ca fiind de producție italică, după modelele siro-palestiniene.

⁴⁷ L.A. Scatozza-Höricht, *Syrian Elements among the Glass from Pompeii and Herculaneum*, în *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, (eds. M. Newby, K. Painter), London, 1991, p. 82, fig. 16 b.

⁴⁸ Idem, *I vetri romani di Ercolano*, ed. a II-a, Roma, 1995, p. 19, tav. I.

întâlnește nicăieri în altă parte, pe exemplare de acest tip. Această observație poate susține două ipoteze: una privind un eventual areal de producție italic al acestor variante derivate din forma de bază, și cea de-a doua privind interpretarea decorului de protuberanțe stratificate drept motive vegetale (în concordanță cu teoria cercetătoarei ruse) și nu reprezentări stilizate ale ghioagei lui Herakles, așa cum se considera până acum.

Un alt argument care vine în sprijinul acestei ipoteze îl reprezintă un exemplar de vas extrem de interesant, descoperit la Köln. Este vorba despre un urcior cu corpul în formă de pară, din sticlă groasă de culoare alburui-lăptoasă, decorată la exterior cu muguri executați prin tăiere în relief⁴⁹ (Fig. 1/4). Maniera de decorație aparține mai degrabă, primei jumătăți a secolului al II-lea p.C., atunci când tehnica tăierii sticlei a luat un nou avânt odată cu sporirea numărului de meșteri specializați în asemenea operațiuni – *diatretarii*. Motivele decorative simple de la partea inferioară a vasului sunt similare unor frunze, fapt ce întărește încă o dată ideea că avem de-a face mai degrabă cu un decor vegetal, ca și în cazul exemplarelor mai timpurii suflate în tipar. O piesă similară celei de la Köln, decorată tot prin tăiere, cu „frunze” scoase în relief a apărut la Pompei⁵⁰, într-un context databil *ante quem* 79 p.C. fapt ce poate coborî și datarea primei piese spre a doua jumătate a secolului I p.C. Cele două exemplare, inspirate din decorația paharelor Isings 31 sunt cel mai probabil produse ale atelierelor gallo-romane sau nord italice și fac trecerea spre noile tehnici decorative care aveau să impulsioneze industria producătoare de vase de sticlă în secolele următoare. Se pare că meșterii sticlari din partea occidentală a imperiului au adoptat și menținut până târziu acest decor adaptându-l cerințelor vremii. Mărturie stă și un urcior descoperit la Osijek în Croația, din sticlă de culoare verzuie, ornat prin incizare cu motive vegetale asemănătoare „mugurelui de lotus”⁵¹.

Totuși există destule necunoscute în ceea ce privește semnificația simbolică a acestor vase iar majoritatea se leagă de multiplele variații și inconstanțe ale decorului. La începutul anilor '60, pe baza bogatului material descoperit la *Vindonissa* (azi Windisch) în Elveția, Ludwig Berger identifica cinci variante decorative ale acestor pahare, considerând protuberanțele a fi mai degrabă asemănătoare unor „lacrimi”, datorită formei alungite a acestora. Ele apăreau ca: 1.lacrimi simple, neconturate; 2.lacrimi conturate; 3.lacrimi conturate, încadrate în rețea romboidală; 4.lacrimi conturate parțial (pe aproximativ 2/3 din marginile protuberanțelor), încadrate în rețea romboidală și în fine 5.lacrimi triplu stratificate alternate cu puncte rotunde, fără contur și fără rețea⁵². Tot în acest fel, Rütli indica patru variante ale formei AR33.1, corespunzătoare tipului nostru: 1.cu muguri simpli; 2.cu muguri sau protuberanțe rotunde încadrate în rețea romboidală; 3.cu muguri conturați și 4.cu muguri rotunzi, nestratificați⁵³.

În opinia noastră ambele clasificări sunt parțiale și incomplete, aplicabile doar materialului descoperit în partea occidentală a Imperiului roman. Mai aproape de realitate se situează Ryžova⁵⁴ și Fadić care identifică nu mai puțin de șapte variante decorative întâlnite pe aceste pahare⁵⁵. În ceea ce ne privește am identificat cinci tipuri decorative majore, aplicabile pentru tot materialul descoperit și publicat până acum, după cum urmează: **Tip A** – cu muguri simpli, nestratificați (Fig. 4/1–2); **Tip B** – cu muguri dublu sau triplu stratificați (Fig. 4/3–4); **Tip C** – cu muguri simpli alternați cu protuberanțe rotunde; **Tip D** – cu muguri stratificați alternați cu protuberanțe rotunde (Fig. 4/5–6); **Tip E** – cu muguri simpli sau stratificați încadrați în rețea romboidală (Fig. 4/7). În cadrul acestor categorii există mici variații de decor datorate numărului mare de ateliere de fabricație și creativității meșterilor sticlari.

Trebuie menționate aici două fragmente de asemenea pahare, deosebit de interesante, decorate cu protuberanțe în formă de U ce reprezintă cel mai probabil, un decor de frunze stilizat. Ambele provin de pe teritoriul Franței de azi fiind descoperite la Poitiers⁵⁶ și respectiv la Deux-Sèvres⁵⁷ în așezări aflate extrem de aproape una de cealaltă. Faptul că acest motiv decorativ nu mai este semnalat până acum pe nici un alt exemplar de sticlă cunoscut, poate sugera eventual un areal de producție și răspândire zonală a acestor vase. În fine, un al treilea exemplar fragmentar descoperit tot în Franța, aproape de Marsilia poate reprezenta elementul de

⁴⁹ D. B. Harden *et alii*, op. cit. (n. 10), p. 191, no. 101.

⁵⁰ L. A. Scatozza-Höricht, op. cit. (n. 45), 1991, p. 80, fig. 14 b.

⁵¹ V. Damevski, *Pregled tipova staklenog posuda iz italiskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog carstva*, in „Arheološki vestnik” (A.V.), 25, 1974, pp. 62–87, pl. XIII/3.

⁵² L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, Basel, 1960, p. 52.

⁵³ B. Rütli, op. cit. (n. 42), p. 49.

⁵⁴ Vezi clasificarea pentru materialul descoperit la Chersonessos, J. Ryžova, op. cit. (n. 14), p. 230.

⁵⁵ I. Fadić, op. cit. (n. 1), p. 85, fig. 3:1–7.

⁵⁶ D. Simon-Hiernard, *Verres d'époque romaine. Collection des Musées de Poitiers*, Poitiers, 2000, pp. 243–244, no. 199.

⁵⁷ F. Dubreuil, *La verrerie d'époque romaine à Rom (Deux-Sèvres)*, in *Aquitania*, 13, 1996, pp. 131–153, no. 11.

legătură între cele două tipuri de motive decorative⁵⁸. Astfel, la partea superioară acesta este decorat cu protuberanțe rotunde triplu-stratificate în vreme ce aproape de bază prezintă un motiv vegetal de frunze în formă de U dispuse orizontal, apropiat ca formă, de exemplarele mai sus menționate

O altă curiozitate o reprezintă paharele decorate cu așa numitele măști teatrale. Până acum se cunosc doar cinci exemplare provenind de la: *Asseria*⁵⁹ (Fig. 1/5), Nin sau Zara⁶⁰ și Chersonessos – 2 exemplare⁶¹ în vreme ce pentru ultimul pahar, aflat în Colecția Löffler, nu se cunoaște cu exactitate locul descoperirii. Fadić sugera o posibilă proveniență dalmată a acestor piese necunoscând la acea dată existența exemplarelor din nordul Mării Negre și presupunând că pe lângă cele două piese descoperite cu certitudine în Croația și exemplarul din Colecția Löffler ar fi putut proveni din estul Adriaticii⁶². De subliniat este însă asemănarea izbitoare a exemplarului de la *Asseria* cu cele două piese de la Chersonessos în ceea ce privește forma și dispunerea decorației dar și a măștilor, și în același timp diferențele destul de evidente între acesta și piesa aflată în colecția Muzeului de la Murano ce provine tot de pe coasta dalmată. Putem considera astfel presupunerea lui Fadić privitoare la o eventuală producție în zona Adriaticii a acestor pahare, ca fiind lipsită de fundament. Optăm mai degrabă pentru o origine orientală (probabil siro-palestiniană) a acestor piese deși până acum nici un exemplar de acest tip nu a fost semnalat acolo.

Așa cum anticipa și J. Price, atenta relaționare a caracteristicilor decorative cu arealul de descoperire ar putea furniza, în cazul acestor vase o serie de ipoteze privind zonele în care au fost produse și distribuite. Am decis astfel să alcătuim o amplă inventariere a tuturor pieselor publicate după criteriul distribuției spațiale dar și a tipului de decor predominant, folosind clasificarea propusă de noi, mai sus. Astfel, am adunat și grupat toate locurile în care au fost descoperite asemenea piese, menționând acolo unde s-a putut, tipul sau tipurile de vase întâlnite.

ITALIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Adria	A	apud. Stern:1995
Aquileia	D	Mandruzzato,Marcante:2005
Biella	A	Gabbuci:2000
Bologna	A	Meconcelli-Notarianni:1979
Calvatone	A	Medici:1996
Cosa	–	Grose:1974
Cremona	B	Volanté,Diani:2004
Herculaneum	B	Scatozza-Höricht:1986
Merlara	A	Toniolo:2000
Pompei	A,B	Scatozza-Höricht:1991
Verona	A	Facchini:1999
FRANȚA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Arles	B	Foy:2010
Avignon	B	Jean Morin:1913
Besançon	D	Koltes:1982
Golful Fos	A,B	Foy,Nenna:2001
Metz	D	apud Isings:1957
Néris	E	apud Stern:1995
Nuits-Saint Georges	C	Sennequier:1990
Poitiers	atipic (decor în formă de U)	Simon-Hiernard:2000
Reims	–	apud Ryžova:2004
Rom-Deux Sevrés	atipic (decor în formă de U)	Dubreuil:1996
Saint Cierges	–	apud Isings:1957

⁵⁸ D. Foy, M. D. Nenna, *Tout feu, tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, Marseille, 2001, p. 81, no. 77.

⁵⁹ I. Fadić, op. cit. (n. 1), pp. 75–98.

⁶⁰ G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano*, in CCAV, 1, 1994, p. 124, no. 233.

⁶¹ J. Ryžova, op. cit. (n. 14), p. 232, grupa 4, fig. 5.

⁶² I. Fadić, op. cit. (n. 1), p. 97.

GERMANIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Asberg	A	Van Lith:1983
Bonn	A	Follman-Schulz:1988
Mainz	E	Harter:2001
Neuss	A	Van Lith:1994

OLANDA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Nijmegen	E	Van Lith:1995
Utrecht	D	apud.Isings:1957

BELGIA		
Tongres	–	Hanut:2006

ELVEȚIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Ascona	A	apud Biaggio-Simona:1991
Augst	A,E	Rütti:1991
Avenches	E	Bonnet Borel:1997
Baden	E	apud Stern:1995
Locarno	A	apud Biaggio-Simona:1991
Oberwinterthur	A,E	Rütti:1988
Windisch	A,D,E	Berger:1960

SPANIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Alicante	–	apud.Price:1974
Ampurias	–	apud.Price:1974
Cadiz	–	apud.Price:1974
Eras Bajas	A	Herrán:2002
La Ribera	A	Herrán:2002
San Millan	–	Herrán:2002
Santiponce (<i>Italica</i>)	A	Pasqual:1969
Sevilla	–	apud.Price:1974

PORTUGALIA		
Mirobriga	B	Alarcao:1968
Portimao	–	Alarcao:1968

ANGLIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Caersws	E	apud.Price,Cottam:1998
Castleford	D	apud.Price,Cottam:1998
Chester	E	apud.Price,Cottam:1998
London	A	apud.Price,Cottam:1998
St.Albans (<i>Verulamium</i>)	E	apud.Price,Cottam:1998
Stoke Bruerne	E	apud.Price,Cottam:1998
Usk	D	apud.Price,Cottam:1998
Wroxeter	E	apud.Price,Cottam:1998
York	D	apud.Price,Cottam:1998

UNGARIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Keszthely	D	Barkóczy:1988

BULGARIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Balcic	C	apud.Belivanova:1999
Ghighen	C	apud.Belivanova:1999
Plovdiv	D	apud.Belivanova:1999
Svišov	D	apud.Belivanova:1999
Telerig	D	apud.Belivanova:1999

SERBIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Kostol	C	Ružić:1994
Mihajlovač	A	Ružić:1994
Ravna	A	Ružić:1994
Surduk	C	Ružić:1994
Tekija	C	Ružić:1994

CROAȚIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Asseria	D	Fadić:2005
Nin	A,D	Ravagnan:1994
Osor	A	apud.Fadić:2005
Podgradje	C	Damevski:1974
Zaton	A,C	Glušcević:1986

SLOVENIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Ljubljana	B	Petru:1972

GRECIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Thessaloniki	C,D	Antonaras:2009

UCRAINA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Cet.Albă (<i>Tyras</i>)	D	Ryžova:2004
Kerch	D	Sorokina:1962
Sevastopol	A,B,C,D	Ryžova:2004

TURCIA		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Degirmendere (<i>Kolophon</i>)	B	apud.Stern:1995
Eskişehir	D	Olçay:2001
Sadak (<i>Satala</i>)	D	apud.Stern:1995

ZONA SIRO-PALESTINIANĂ		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Beirut	B	apud.Stern:1995
Caesarea	B	Auth:1976
Hama	–	apud.Stern:1995
Hauran	B	Zoudhi:1964

Masada	–	Barag: 1991
Tyr	B	apud. Stern: 1995
Zebed (<i>Castra</i>)	B	Dulong, Nenna: 2005

NORDUL AFRICII		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Faras	B	apud. Stern: 1995
Sidi-el-Hani	A	Yacoub: 1972

CIPRU		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Amathus	–	apud. Dulong, Nenna: 2005
Golgoi	–	apud. Dulong, Nenna: 2005
Pomos	–	apud. Dulong, Nenna: 2005

EMIRATELE ARABE UNITE		
<i>Locul descoperirii</i>	<i>Tipul</i>	<i>Referință</i>
Ed-Dûr	B	Whitehouse: 2001

De asemenea, am încercat realizarea unei situații statistice similare pentru exemplarele aflate în diferite colecții muzeale sau particulare, precizând acolo unde a fost cazul, și locul sau eventual arealul de proveniență a pieselor respective.

VASE DECORATE CU „MUGURI DE LOTUS” AFLATE ÎN COLECȚII PARTICULARE SAU MUZEALE			
<i>Colecția</i>	<i>Tipul</i>	<i>Locul de proveniență</i>	<i>Referință</i>
Muzeul Sticlei din Corning (NY)	B, D	–	Whitehouse: 2001
Muzeul de Artă din Toledo (OH)	B	zona siro-palestiniană	Stern: 1995
Muzeul Regal din Ontario – Toronto	B	Siria sau Italia	Hayes: 1975
Wheaton College (MA)	D	–	Dusenbery: 1971
Colecția Erwin Oppenländer	B	–	von Saldern et alii: 1974
Colecția Ernesto Wolf	D (sticlă)	Siria sau Italia	Stern: 2001
Colecția Ray Winfield Smith	B	Liban	<i>Glass from the Ancient World</i> : 1957
Colecția Dolf Schut	A	Italia	M. Newby, D. Schut: 1990
Colecția Constable-Maxwell	B, D	Siria	<i>The Constable-Maxwell Collection of Ancient Glass</i> : 1979
Colecția Gorga	D	–	Del Vecchio: 2000
Colecția Muzeului Newark	B	Siria	Auth: 1976
Galeria de Artă a Universității Yale	B	zona siro-palestiniană	Matheson: 1980
Muzeul de Istorie Naturală Carnegie din Pittsburgh (PA)	B	–	Oliver: 1980
Colecția Hans Cohn	D	zona siro-palestiniană	von Saldern: 1980
Muzeul Național al Scoției	A	–	Lightfoot: 2007

Deși datele dar și interpretările care derivă din aceste tabele au o valoare aproximativă, pot fi formulate totuși o serie de observații generale cu privire la distribuția în teritoriu a diverselor variante de pahare tip Isings 31. Observăm așadar că **Tipul A** apare cel mai frecvent în spațiul Peninsulei Italice dar și în zonele relativ învecinate precum: Elveția, Serbia sau Croația. Exemplare de acest tip mai apar în Spania dar și în Germania, cu precizarea că mugurii proveniți de pe vasele din mediul renan au o formă ușor diferită, fapt ce denotă o proveniență diferită. În ceea ce privește varianta clasică, cu muguri nestratificați și ușor alungiți, considerăm că acest motiv decorativ este un produs al atelierelor italiice, luând în considerare și faptul că exemplare de acest tip nu apar deloc în jumătatea orientală a Imperiului. De altfel E. M. Stern sugera identificarea unor posibile areale de producție având în vedere particularitățile protuberanțelor, afirmând că

mugurii simpli, încadrați uneori în rețele romboidale, sunt mai frecvent întâlniți în vest⁶³. **Tipurile B și D** de decor sunt însă extrem de bine reprezentate, mai ales în zona siro-palestiniană, apărând frecvent și în Asia Mică, Italia, Nordul Mării Negre sau Peninsula Balcanică. Cele două tipuri sunt strâns înrudite și prezintă multe similitudini în ceea ce privește culoarea și calitatea pastei vitrice, dimensiunea dar și forma și dispunerea decorului. Este foarte probabil ca acestea să fie produse ale atelierelor de sticlărie levantine, recunoscute pentru calitatea deosebită a produselor lor. Sporadic asemenea piese apar practic în toată lumea romană dovedind încă o dată faptul că exista un comerț destul de dinamic și o largă distribuție a produselor de calitate superioară, pe tot cuprinsul Imperiului roman.

În ceea ce privește **Tipul C**, acesta poate fi privit ca o variantă decorativă de legătură între tipurile descrise anterior. Distribuția sa este inegală, fiind însă destul de frecvent mai ales în zona Peninsulei Balcanice. Dacă nu acceptăm cu titlul de ipoteză o eventuală producție locală, în atelierelor de pe coasta dalmată, a acestor piese atunci ele se circumscriu mai degrabă zonelor de producție orientale, deci atelierelor siro-palestiniene.

În ceea ce privește paharele cu muguri de lotus încadrați de rețele romboidale în relief – **Tipul E**, acestea aparțin clar atelierelor de producție gallo-romanice, fiind întâlnite în special în zona *limes*-ului occidental. De asemenea este interesant de remarcat prezența lor numeroasă în siturile arheologice britanice, nefiind exclusă și ipoteza ca ele să fi fost produse și local după modelul pieselor fabricate în zona Rinului.

Privind datele furnizate de cel de-al doilea tabel, observăm că în colecțiile muzeale sau particulare predomină pahare de tip B și D. Deși de cele mai multe ori locul de proveniență nu se cunoaște cu exactitate, majoritatea acestor vase provin din arealul siro-palestinian fiind achiziționate cel mai probabil pe piața neagră de antichități.

Din cele prezentate mai sus se poate observa că paharele decorate cu așa numiții „muguri de lotus” se întâlnesc pe tot cuprinsul Imperiului roman și chiar în afara granițelor sale într-o diversitate de forme și variații decorative, semn că au fost produse în mai multe ateliere atât din Orient cât și din Occident. Deocamdată se pot face doar presupuneri cu privire la arealele de proveniență bazate, așa cum am încercat să arătăm mai sus, în special pe analiza formei dar și a caracteristicilor decorative. Poate că de un real ajutor ar fi efectuarea de analize chimice ale pastei vitrice, pentru ca în acest fel să poate fi identificate și comparate valorile compușilor de bază ai sticlei, însă numărul însemnat de asemenea piese îngreunează considerabil acest tip de abordare. În cazul exemplarelor întregi, o altă posibilitate ar fi identificarea trăsăturilor comune ale tiparelor, utilizate cu siguranță pentru fabricarea mai multor piese identice, așa cum o demonstrează și un pahar de acest tip descoperit în nord-vestul Italiei în necropola romană de la Biella, într-un context de jumătatea secolului I p.C.⁶⁴. Acesta pare să fi fost fabricat local într-o matriță cu un grad ridicat de uzură, fapt vizibil și din forma protuberanțelor care compun decorul.

Cu toate că semnificația acestor pahare este departe de a fi elucidată pe deplin, larga lor distribuție în cadrul veselei de masă caracteristice celei de-a doua jumătăți a secolului I p.C., demonstrează popularitatea acestora în uzul cotidian. Eleganța formei și a decorului au făcut ca acestea să fie căutate și în afara granițelor imperiului, așa cum o dovedește și cazul așezării geto-dacice de la Poiana (jud. Galați).

Considerăm că descoperirea, publicarea și interpretarea corespunzătoare a unor noi asemenea piese va evidenția rolul și importanța acestora în cadrul veselei de sticlă de uz cotidian din epoca romană.

CATALOGUL PIESELOR:

Pentru alcătuirea catalogului am procedat la: enunțarea locului, condițiilor și datei descoperirii; descrierea sumară a pieselor însoțită de unele date de ordin tehnic precum modul de fabricare sau dimensiunile fragmentelor. De asemenea, am încercat și o încadrare cronologică aproximativă pe baza analogiilor cu alte piese publicate în literatura de specialitate. Am folosit următoarele abrevieri: aprox. = aproximativ; C = caroul; Cat. Nr = numărul de înregistrare al piesei din catalogul nostru; Dat. = datarea piesei; Descr. = descrierea tehnică a piesei; Diam. = diametrul; Dim. = dimensiunile piesei; Fig. = figura; G = grosimea sticlei; Hp = înălțimea păstrată a fragmentului; I.M. = intra muros; l = lățimea; L.c.d. = locul și condițiile descoperirii; max. = maxim(ă); nr. inv. = numărul de inventar; Ref. = referințe generale; S = secțiunea; T = turnul.

⁶³ E. M. Stern, op. cit. (n. 1), 1995, p. 104.

⁶⁴ A. Gabucci, *Alcune considerazioni sui balsamari e il vasellame in vetro*, in *Alle origini di Biella. La necropoli romana*, (eds. L. Brecciaroli-Taborelli), Torino, 2000, p. 97.

1. PIESE EDITE:

Neptun – Mangalia Nord (jud. Constanța)

Cat.Nr. 1 – MINAC – nr. inv. 16003 – Fragment din partea inferioară a unui pahar decorat cu muguri de lotus stratificați (Fig. 2/1).

L.c.d: mormânt de incinerare, – 2,85 m, 1966⁶⁵.

Descr: sticlă albastru-verzuie, translucidă, cu urme de irizare, fără bule de aer; fundul plat, cu cerc concentric în mijloc.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Hp = 9,5 cm; Diam. bazei = 5,6 cm;

Dat: de autor, majoritatea exemplarelor în secolul I p.C., unele, probabil, în secolul al II-lea p.C.

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

Troesmis – com. Turcoaia (jud. Tulcea)

Cat. Nr. 2 – ICEM Tulcea – nr. inv. 806 – Fragment din partea inferioară a unui pahar decorat cu muguri de lotus stratificați (Fig. 2/2).

L.c.d: În terasa situată în continuarea și în imediata apropiere a zidului romano-bizantin din sud-estul castrului de V, împreună cu fragmente ceramice datate în secolele I–IV p.C., 1973⁶⁶.

Descr: sticlă subțire de culoare verde-albăstrui, translucidă, cu irizații; fundul vasului este plat, prezentând trei cercuri concentrice.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Hp = 8,6 cm; Diam. Bazei = 5,5 cm; G = 0,2 cm.

Dat: de autor, în sec. I–II p.C.

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX

Capidava – sat. Capidava (jud. Constanța)

Cat.Nr. 3 – Fragment din partea superioară a unui pahar decorat cu muguri de lotus nestratificați (Fig. 2/3).

L.c.d: S1, în zona de legătură directă a cetății cu fluviul, perpendicular pe traseul unui zid orientat ESE–VNV și aflat paralel cu țărmul, la 11,8 m de cursul Dunării, 1987⁶⁷.

Descr: sticlă subțire, transparentă, clară.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Diam. gurii = 6 cm.

Dat: de autor, antequem 79 p.C. – prima jumătate a secolului al II-lea p.C.

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

Cat.Nr. 4 – Fragment de pahar decorat cu muguri de lotus (Fig. 2/4).

L.c.d: S1, în zona de legătură directă a cetății cu fluviul, perpendicular pe traseul unui zid orientat ESE–VNV și aflat paralel cu țărmul, la 11,8 m de cursul Dunării, 1987.

Descr: sticlă subțire, transparentă, clară

Tehn: suflare în tipar.

Dim: –

Dat: de autor, antequem 79 p.C. – prima jumătate a secolului al II-lea p.C.

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

2. PIESE INEDITE:

Ibida – sat Slava Rusă (jud. Tulcea)

Cat.Nr. 5 – Fragment de pahar decorat cu muguri de lotus nestratificați (Fig. 2/5).

L.c.d: Curtina G, S1, C9, – 1,80 m, 2001.

Descr: culoare ușor gălbui, transparent, fără bule de aer, cu urme de irizare argintie.

⁶⁵ C. Ionomu, op. cit. (n. 2), p. 254.

⁶⁶ C. Chiriac, O. Bounegru, op. cit.(n. 3), p. 99, pl. III, fig. 1.

⁶⁷ C. Matei, op. cit. (n. 4), p. 96.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Hp = 2,5 cm; l = 2,3 cm; G = 0,1 – 0,15 cm.

Dat: a doua jumătate a sec. I p.C. – începutul sec. II p.C. (aprox. 70–100 p.C.)

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

Cat.Nr. 6 – Fragment de pahar decorat cu muguri de lotus stratificați (Fig. 2/6).

L.c.d: Curtina G, I.M., curățenie, 2010.

Descr: culoare verde-albăstrui, translucid, cu mici bule de aer, fără irizare.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Hp = 2,6 cm; l = 3 cm; G = 0,1 – 0,2 cm.

Dat: a doua jumătate a sec. I p.C. – începutul sec. II p.C. (aprox. 70–100 p.C.)

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

Cat.Nr. 7 – Fragment de pahar decorat cu muguri de lotus stratificați (Fig. 2/7).

L.c.d: T 10 (extra-muros), S5, – 0,80 m, 2010.

Descr: culoare gălbui, transparent, fără bule de aer, cu ușoare urme de irizare.

Tehn: suflare în tipar.

Dim: Hp = 5,5 cm; l = 4,2 cm; G = 0,1 – 0,2 cm.

Dat: a doua jumătate a sec. I p.C. – începutul sec. II p.C. (aprox. 70–100 p.C.)

Ref: Isings 31; AR 33.1; AV V 40; Antonaras tip 21; Bucovală tip XIX.

BIBLIOGRAFIE FOLOSITĂ PENTRU ALCĂTUIREA TABELULUI DE DATE

- Alarcao:1968 – J. Alarcao, *Vidros romanos de Museus do Alentejo e Algarve*, in *Conimbriga*, VII, 1968, pp. 1–33.
- Antonaras:2009 – A. Antonaras, *Romaïke kai palaiochristianike yalurgia: Ios. ai. p. Ch. – 6os. ai. m. Ch. Aggeia apo te Thessalonike kai ten perioche tes*, Athena, 2009.
- Auth:1996 – S. Auth, *Glass at the Newark Museum*, Newark, 1976.
- Barag:1991 – D. P. Barag, *The Contribution of Masada to the History of Early Roman Glass*, in *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, (eds. M.Newby, K.Painter), London, 1991, pp. 137–140.
- Barkóczi:1988 – L. Barkóczi, *Pannonische Glassfunde in Ungarn*, Budapest, 1988.
- Belivanova:1999 – A. Belivanova, *Early Roman Glass from Bulgaria (1st – the first half of the 2nd century)*, in *Arch.Bulg.*, III, 1999, 1, pp. 35–49.
- Berger:1960 – L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, Basel, 1960.
- Biaggio-Simona:1991 – S. Biaggio-Simona, *I vetri romani provenienti dalle terre dell'attuale Cantone Ticino*, Vol. 1–2, Locarno, 1991.
- Bonnet-Borel:1997 – F. Bonnet-Borel, *Le verre d'époque romaine à Avenches-Aventicum. Typologie générale*, Avenches, 1997.
- Damevski:1974 – V. Damevski, *Pregled tipova staklenog posuda iz Italskih, Galskih, Mediteranskih i Porajnskih radionica na Području Hrvatske u doba Rimskog carstva*, in *A. V.*, No. 25 (1974), Ljubljana, 1976, pp. 62–88.
- Del Vecchio:2000 – F. Del Vecchio, *Le produzioni della prima e media eta imperiale soffiate con l'ausilio di matrici*, Roma, 2000.
- Dubreuil:1996 – F. Dubreuil, *La verrerie d'époque romaine à Rome (Deux-Sèvres)*, in *Aquitania*, 13, 1996, pp. 131–153.
- Dulong, Nenna:2005 – V. A. Dulong, M. D. Nenna, *Les verres antiques du Musée du Louvre*, Vol. 2, Paris, 2005.
- Dusenbery:1971 – E. Dusenbery, *Ancient Glass in the collections of Wheaton College*, in *J.G.S.*, XIII, 1971, pp. 9–34.
- Facchini:1999 – G. M. Facchini, *Vetri antichi del Museo archeologico al Teatro romano di Verona e di altre collezioni veronesi*, Verona, 1999.
- Fadić:2005 – I. Fadić, *Čaša s lotosovim pupoljcima iz Aserije*, in *Asseria*, Nr. 3, 2005, pp. 75–98.
- Follman-Schulz:1988 – A. B. Follman-Schulz, *Die römischen Gläser aus Bonn*, Köln, 1988.
- Foy, Nenna:2001 – D. Foy, M. D. Nenna, *Tout feu, tout sable. Mille ans de verre antique dans le Midi de la France*, Marseille, 2001.
- Foy:2010 – D. Foy, *Les Verres antiques d'Arles. La collection du Musée départemental Arles antique*, Paris, 2010.
- Gabbuci:2000 – A. Gabbuci, *Alcune considerazioni sui balsamari e il vasellame in vetro*, in *Alle origini di Biella. La necropoli romana*, (eds. L. Brecciaroli-Taborelli), Torino, 2000.
- Gluščević:1986 – S. Gluščević, *Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra*, in *A.V.*, 37, 1986, pp. 255–278.

- Grose:1974 – D. F. Grose, *Roman Glass of the First Century AD. A Dated Deposit of Glassware from Cosa, Italy*, in *Annales AIHV*, 6, Liège, 1974, pp. 31–52.
- Hanut:2006 – F. Hanut, *La verrerie dans la Cité des Tongres au Haut-Empire: un aperçu général*, in *Roman Glass in Germania Inferior. Interregional comparisons and recent results* (eds. G. Creemers, B. Demarsin, P. Cosyns), Tongeren, 2006, pp. 10–29.
- Harter:2001 – G. Harter, *Römische Gläser des Landesmuseums Mainz*, Wiesbaden, 2001.
- Hayes:1975 – J. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto, 1975.
- Herrán:2002 – F. J. M. Herrán, *Vidros romanos de Herrera de Pisuergra*, Palencia, 2002.
- Isings:1957 – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta, 1957.
- Jean-Morin:1913 – J. Morin, *La verrerie en Gaule sous l'Empire romain*, Paris, 1913.
- Koltes:1982 – J. Koltes, *Catalogue des collections archéologiques de Besançon. VII – La verrerie gallo-romaine*, Paris, 1982.
- Lightfoot:2007 – C. Lightfoot, *Ancient Glass in National Museums Scotland*, Edinburgh, 2007.
- Mandruzzato, Marcante:2005 – L. Mandruzzato, A. Marcante – *Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Il vasellame a mensa*, 2, Trieste, 2005.
- Matheson:1980 – S. B. Matheson, *Ancient Glass in the Yale University Art Gallery*, Yale, 1980.
- Meconcelli-Notarianni:1979 – G. Meconcelli-Notarianni, *Vetri antichi nelle collezioni del Museo Civico Archeologico di Bologna*, Bologna, 1979.
- Medici:1996 – T. Medici, *I vetri*, in *Bedriacum. Ricerche archeologiche a Calvatone* (eds. L. P. Pitcher), Milano, 1996, pp. 215–222.
- Newby:1990 – M. Newby, *The Fascination of Ancient Glass: Dolf Schut Collection*, Lochem, 1990.
- Olçay:2001 – Y. Olçay, *Ancient glass vessels in the Eskişehir Museum*, in *Anatolian Studies*, 51, 2001, pp. 147–157.
- Oliver:1980 – A. Oliver Jr. et alii, *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*, Pittsburgh, 1980.
- Pasqual:1969 – M. V. Pasqual, *El vidrio en el mundo antiguo*, Madrid, 1969.
- Petru:1972 – S. Petru, *Emonske nekropole: odkrite med leti 1635–1960*, Ljubljana, 1972.
- Price, Cottam:1998 – J. Price, S. Cottam, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998.
- Price:1974 – J. Price, *Some Roman Glass from Spain*, in *Annales AIHV*, 6, Liège, 1974, pp. 65–84.
- Ravagnan:1994 – G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano*, 1, 1994.
- Rütti:1988 – B. Rütti, *Die Gläser. Beiträge zum römischen Oberwinterthur – Vitudurum 4*, Zürich, 1988.
- Rütti:1991 – B. Rütti, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, 2 vol. (Text und Taffeln), Augst, 1991.
- Ružič:1994 – M. A. Ružič, *Rimsko Staklo U Srbiji*, Beograd, 1994.
- Ryžova:2004 – J. Ryžova, *Glass Beakers of the 1st–2nd Centuries AD with “lotus bud” relief from Chersonesos*, in *Novensia*, 15, 2004, pp. 229–237.
- Scatozza-Höricht:1986 – L. A. Scatozza-Höricht, *I vetri romani di Ercolano*, Roma, 1986.
- Scatozza-Höricht:1991 – L. A. Scatozza-Höricht, *Syrian Elements among the Glass from Pompeii and Herculaneum*, in *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*, (eds. M. Newby, K. Painter), London, 1991, pp. 76–85.
- Sennequier:1990 – G. Sennequier, *Vitrum. Le verre en Bourgogne*, Autun-Dijon, 1990.
- Simon-Hiernard:2000 – D. Simon-Hiernard, *Verres d'époque romaine. Collection des Musées de Poitiers*, Poitiers, 2000.
- Sorokina:1962 – N. Sorokina, *Steklo iz raskopok Pantikapeya v. 1945–59 gg.*, in *MIA*, 103, 1962, pp. 210–236.
- Stern:1995 – E. M. Stern, *Roman Mold-Blown Glass. The First through Sixth Centuries*, The Toledo Museum of Art, 1995.
- Stern:2001 – E. M. Stern, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass. Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern-Ruit, 2001.
- Toniolo:2000 – A. Toniolo, *Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Este*, 6, 2000.
- Van Lith:1983 – S. van Lith, *Glas aus Asciburgium*, Duisburg, 1983.
- Van Lith:1994 – S. van Lith, *Die römischen Gläser von Neuss. Gesamtkatalog der Ausgrabungen 1955–1978*, in *B.J.*, 194, 1994, pp. 205–340.
- Van Lith:1995 – S. van Lith, *Some mould blown Flavian Glass from Nijmegen*, in *Annales A.I.H.V.*, 13, Liège, 1995, pp. 129–138.
- Volonté, Diani:2004 – M. Volonté, M. G. Diani, *Corpus delle collezioni del vetro in Lombardia, Volume 1 – Cremona e provincia*, Cremona, 2004.
- Von Salder:1974 – A. Von Salder, B. Nolte, P. La Baume, E. Haevernick, *Gläser der Antike. Sammlung Ervin Oppenländer*, Mainz, 1974.
- Von Salder:1980 – A. Von Salder, *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*, Harvard University Press, 1980.
- Whitehouse:2001 – D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, New York, 2001.
- Yacoub:1972 – M. Yacoub, *Les verres romains des Musées de Sfax, de Sousse et du Bardo*, in *Bulletin AIHV*, 6, Liège, 1971–1972, pp. 29–70.
- Zoudhi:1964 – B. Zoudhi, *Les verres conservés au département des antiquités syriennes des époques grecque, romaine et byzantine du Musée National de Damas*, in *Bulletin AIHV*, 3, 1964, pp. 41–54.

SOME REMARKS ABOUT THE GLASS BEAKERS DECORATED WITH “LOTUS-BUDS” (TYPE ISINGS 31)
DISCOVERED IN ROMAN DOBROUDJA.

SUMMARY

The glass beakers decorated with knots in relief that are similar to the vegetal motif of “lotus-bud” can be counted among the most interesting mold-blown vessels, due to their shape, pattern of decoration and significance. They were highly appreciated during the second half of the Ist century AD, gradually disappearing at the beginning of the IInd century, when new trends in the shape and decoration of glass vessels occurred. In the northern part of Moesia Inferior (i.e. – today’s Dobroudja) few fragmentary examples were discovered at: Neptun-Mangalia, in a rich cremation tomb, Troesmis, Capidava and Carsium. To these we can add three other fragments coming from Ibida-Slava Rusă (see Map 1), which are altogether presented in our catalogue. The situation is nevertheless, slightly different in the north-Danubian area, where these beakers are quite frequent. Thus, only in the Dacian fortification from Piroboridava (Poiana – Galați county) were uncovered eleven different fragments of this type, but we can assume that their number was far bigger.

The lotus-bud beakers find a source of inspiration in the ceramic and metal ware but the decoration pattern is far more elaborate due to the ductile character of the vitreous paste. The color of these vessels can range from the common bluish-green glass to cobalt-blue or amber, and the glass is usually of good quality. The main type of vessels bearing the knotted decoration is represented by the medium and tall conical beakers, although it can rarely occur on other types of glass-vessels: bottles, jugs, unguentaria and even a rhyton (see illustration). The layout and the shape of the knots are also quite varied, which led the researchers to link different patterns with specific areas of production. In our chart we attempted to follow the regional distribution of these beakers related to their particular type of decoration in order to obtain a general panorama of their circulation.

Another interesting problem is related to the significance of these knots. Over time, different interpretations have emerged. A popular theory suggests that they derive from the representation of Herakles’ club. This motif is widespread also on coins, ceramics, jewels (especially ear-rings) and even architectural constructions. Yet, recent opinions suggest that the protuberances are related to vegetal motifs (lotus-buds, leaves or even grapes), which could also explain their association in some cases with other decorations of this type.

Although the discussions can still raise numerous debates and it was not our purpose to search for unquestionable theories, the popularity of these beakers (underlined also by the fact that they are encountered in almost every Glass collection) remains very high, and we hope that future discoveries will bring forth new data concerning their history of production and distribution.

ILLUSTRATION LIST

Fig. 1. 1. Silver and glass cup from Brindisi (*apud* Harden 1987, pp. 156, fig.78); 2. Jug with stratified knots (*apud* Harden 1987, pp. 162, fig. 84); 3. Mold-blown beaker decorated with vegetal motifs (*apud* Harden 1987, pp. 157, fig. 79); 4. Two-handled Jug (*apud* Harden 1987, p. 191, fig. 101); 5. Lotus-bud beaker decorated with theatrical masks from Asseria (*apud* Fadić 2005, pp. 84, fig. 2).

Fig. 2. Lotus-bud beakers discovered at: 1. Neptun-Mangalia; 2. Troesmis; 3–4. Capidava; 5–7. Ibida.

Fig. 3. 1. Herakles represented on Jupiter’s Column in Mainz; 2. Herakles’representation from the Archeological Museum – Constanța; 3. Bronze statue of Herakles – Musei Capitolini (Roma); 4. *Makedonia Prima* silver coin; 5. Glass in the shape of Herakles’club (*apud* Stern 2001, pp. 124, fig. 53); 6. Gold ear-ring from Noviodunum necropolis.

Fig. 4. Decorative patterns encountered on Isings 31 glass beakers (*apud* Fadić 2005, pp. 85, fig. 3).

Map. 1. Roman Dobroudja with the settlements mentioned in the text.

Map. 2. Map of the Roman Empire and the spreading of *Isings 31* type glass beakers.

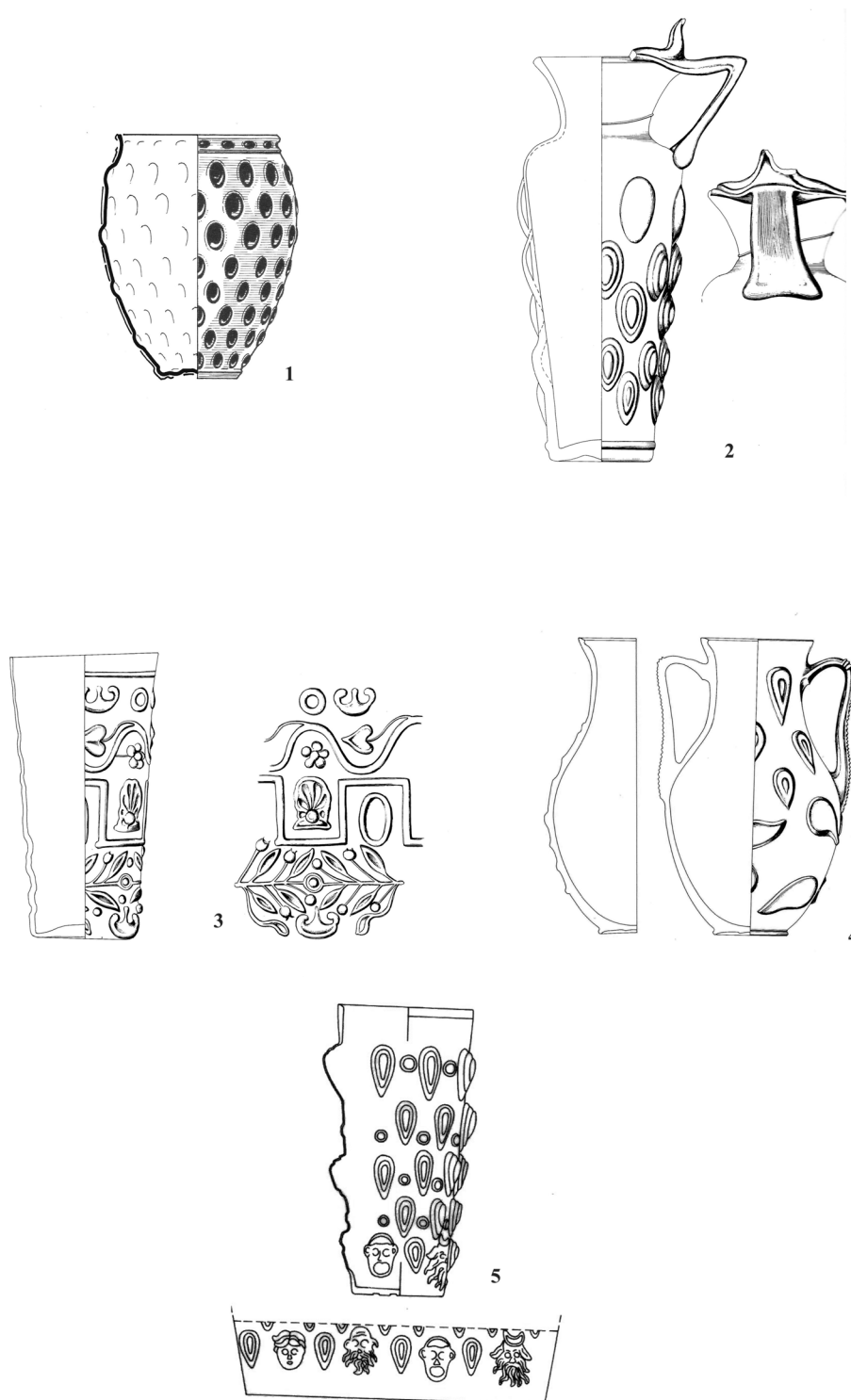

Fig. 1. 1. Cupă de sticlă și argint de la Brindisi (*apud* Harden 1987, pp. 156, fig.78); 2. Urcior cu muguri triplu stratificați (*apud* Harden 1987, pp. 162, fig. 84); 3. Pahar decorat cu motive vegetale (*apud* Harden 1987, pp. 157, fig. 79); 4. Urcior cu două torți (*apud* Harden 1987, pp. 191, fig. 101); 5. Pahar cu muguri triplu stratificați de la Asseria (*apud* Fadić 2005, pp. 84, fig. 2).

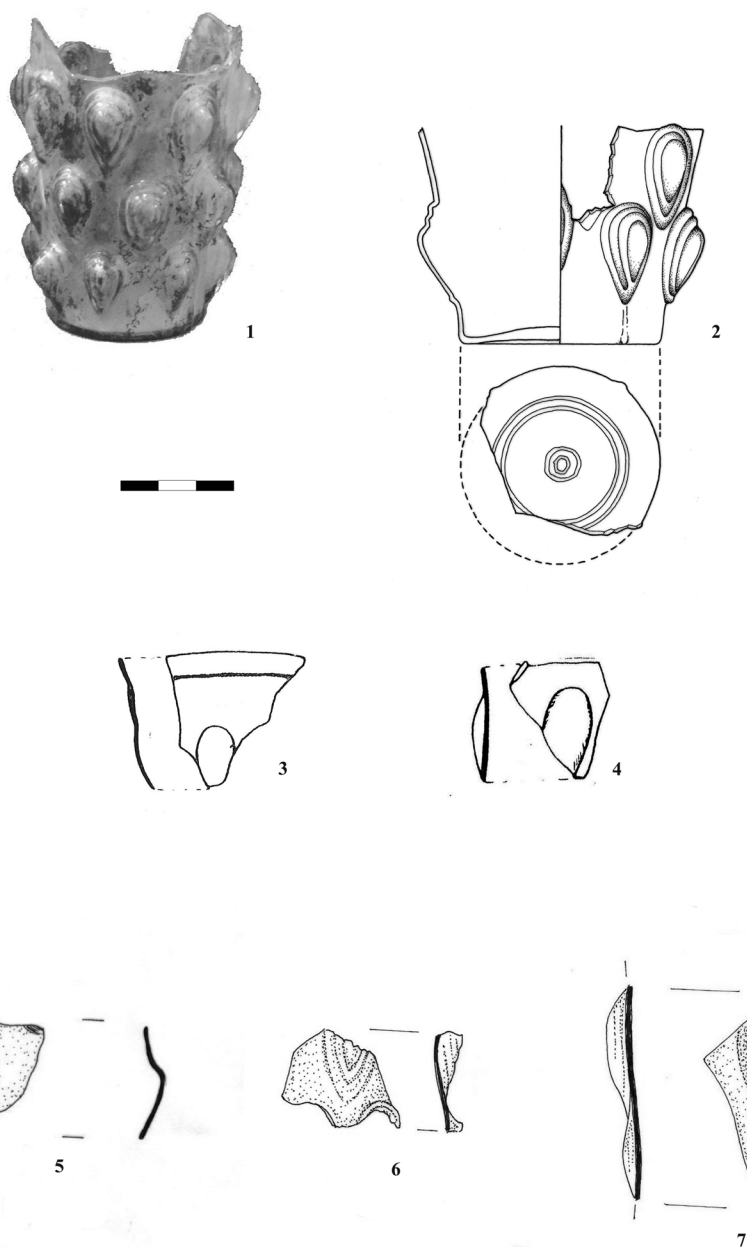

Fig. 2. Pahare decorate cu „muguri de lotus” descoperite la:
 1. Neptun-Mangalia; 2. Troesmis; 3–4. Capidava; 5–7. Ibida.

1

2

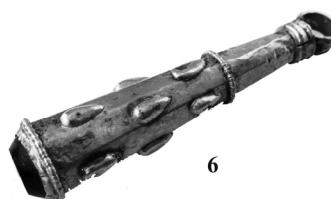
3

4

5

6

Fig. 3. 1. Reprezentarea lui Hercule pe coloana lui Jupiter din Mainz; 2. Reprezentarea lui Hercule – MINAC; 3. Statuia lui Hercule – Musei Capitolini (Roma); 4 Monedă de tipul *Makedonia Prima*; 5. Sticlă reprezentând ghioaga lui Hercule (*apud* Stern 2001, pp. 124, fig. 53); 6. Pandativ – necropolă Noviodunum.

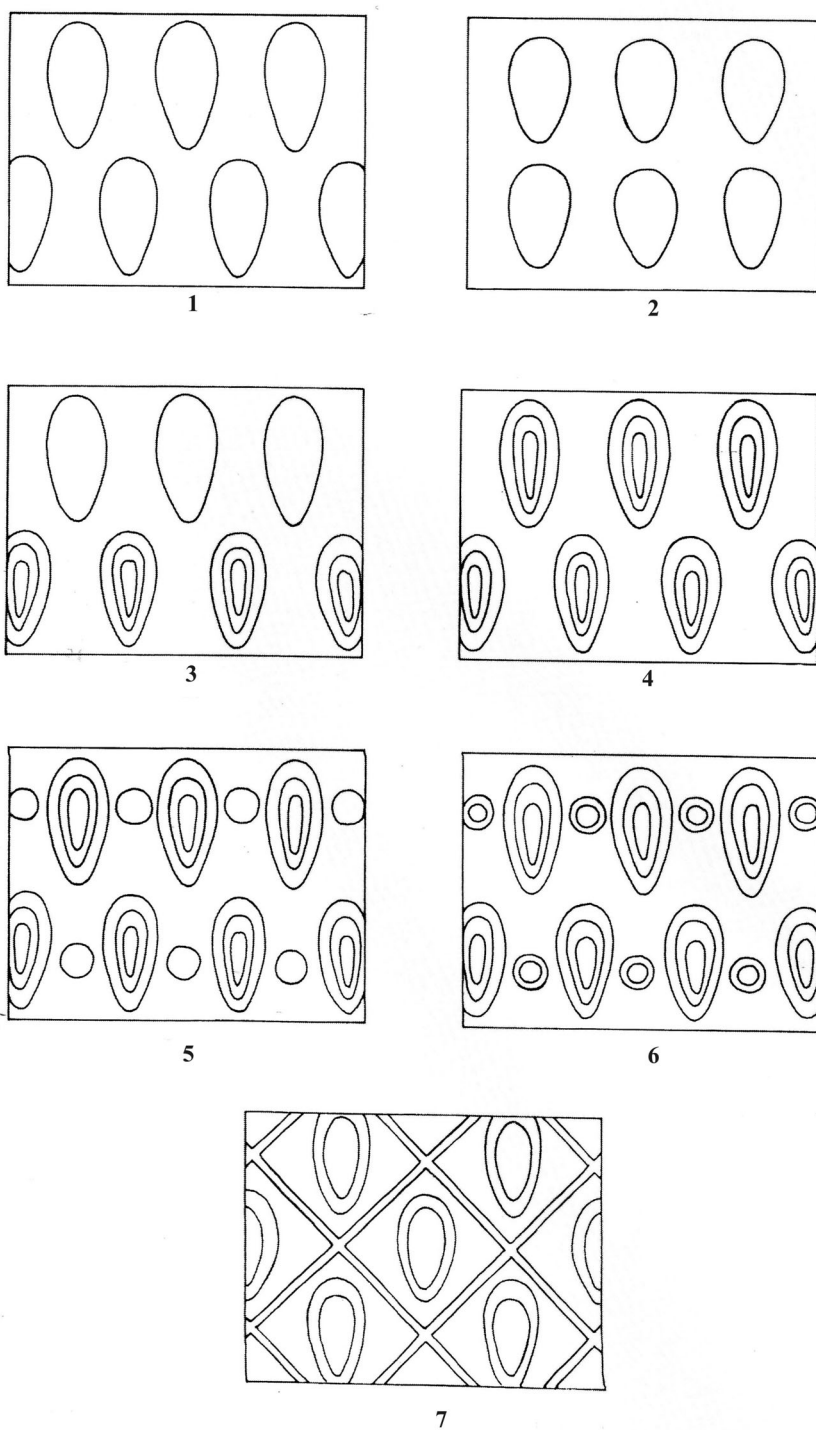
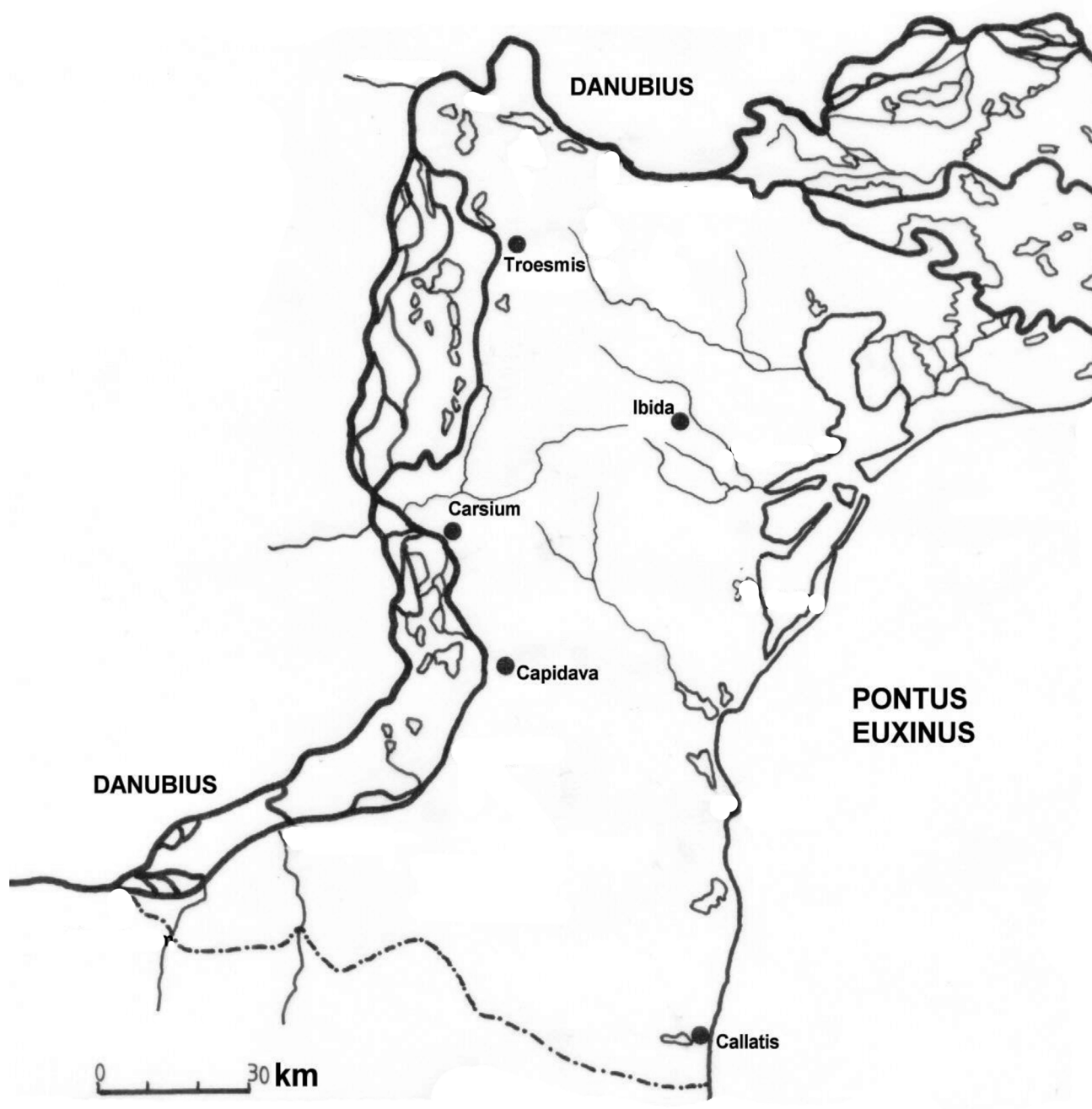
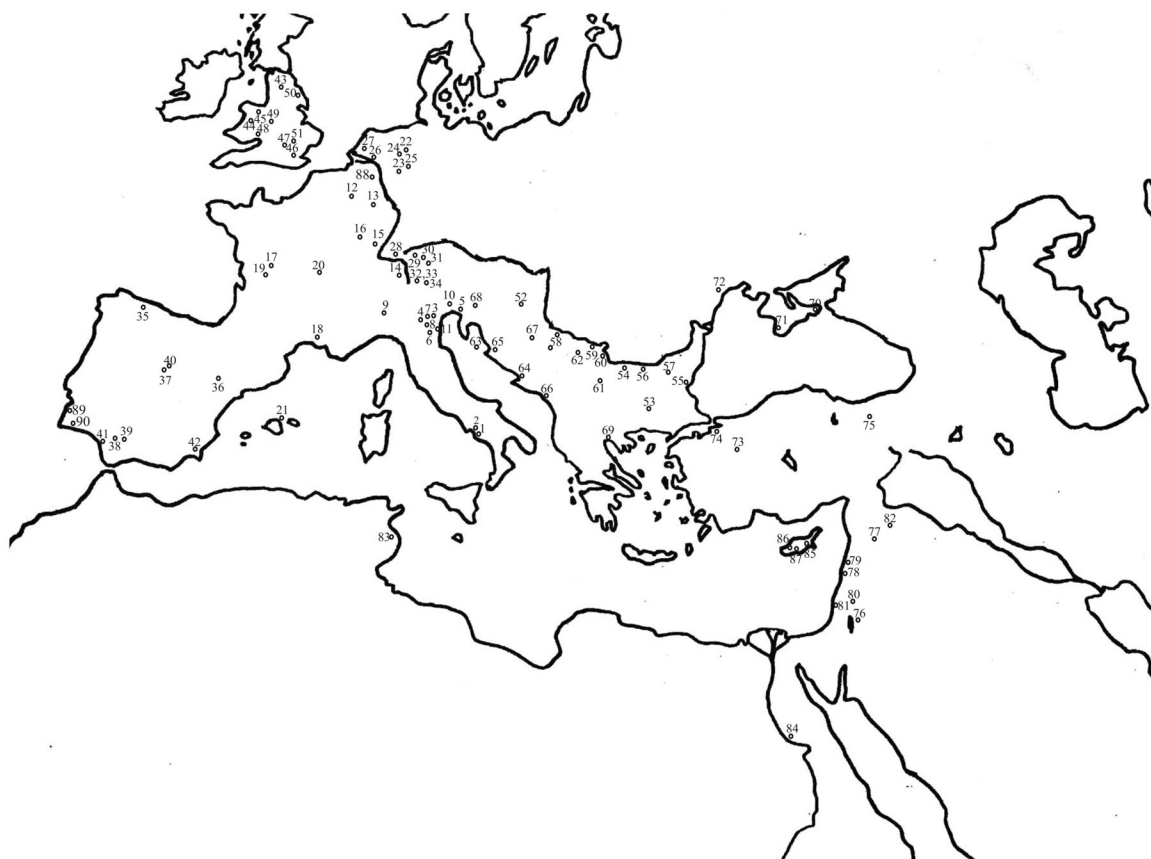

Fig. 4. Modele decorative întâlnite pe paharele de tipul Isings 31
(*apud* Fadić 2005, pp. 85, fig. 3).

Harta 1. Dobrogea romană cu aşezările menţionate în text.

1. *Pompeii*; 2. *Herculaneum*; 3. Merlara; 4. Cremona; 5. Aquileia; 6. Bologna; 7. Verona; 8. Calvatone; 9. Biella; 10. Cosa; 11. Adria; 12. Reims; 13. Metz; 14. Saint Cierges; 15. Besancon; 16. Nuits-Saint Georges; 17. Poitiers; 18. Avignin; 19. Rom-Deux Seves; 20. Neris; 21. Golful Fos; 22. Neuss; 23. Mainz; 24. Asberg; 25. Bonn; 26. Nijmegen; 27. Utrecht; 28. Avenches; 29. Augst; 30. Oberwinterthur; 31. Windisch; 32. Ascona; 33. Locarno; 34. Baden; 35. La Ribera; 36. Eras Bajas; 37. San Millan; 38. Santiponce (*Italica*); 39. Sevilla; 40. Ampurias; 41. Cadiz; 42. Alicante; 43. Castleford; 44. Caersws; 45. Chester; 46. London; 47. Stoke Bruerne; 48. Usk; 49. Wroxeter; 50. York; 51. St. Albans (*Verulamium*); 52. Keszthely; 53. Plovdiv; 54. Ghighen; 55. Balce; 56. Svistov; 57. Telerig; 58. Surduk; 59. Tekija; 60. Kostol; 61. Ravna; 62. Mihajlovac; 63. Osor; 64. Assaria; 65. Nin; 66. Zaton; 67. Podgradje; 68. Ljubljana; 69. Thessaloniki; 70. Kerch; 71. Sevastopol; 72. Tyras; 73. Eskisehir; 74. Dergirmendere (*Kolophon*); 75. Sadak (*Satala*); 76. Hauran; 77. Hama; 78. Tyr; 79. Beirut; 80. Masada; 81. Caesarea; 82. Zebed (*Castra*); 83. Sidi-el-Hani; 84. Faras; 85. Golgoi; 86. Pomos; 87. Amathus; 88. Tongres; 89. Mirobriga; 90. Portimao.

Harta 2. Imperiul Roman cu răspândirea paharelor de tip of *Isings 31*.

CAHLE ORNAMENTATE CU MOTIVE DECORATIVE MAI PUȚIN CUNOSCUTE: LEUL, DRAGONUL ȘI CAVALERUL

DE

RODICA POPOVICI*, LUCIA MINODORA MĂȚĂ

Abstract

The decorative repertoire of stove tiles from Moldova province is characterized by a remarkable variety, starting from simple geometric, vegetal and zoomorphic motives and continuing with heraldic elements, short stories from the sacred history, scenes related to the courtly life or the chivalry saga. Deriving from the category of stove tiles decorated with figurative ornaments, a less numerous group is decorated with zoomorphic representations inspired by literature – fairy tales with animals, fables and moralizing stories. By the discoveries from Negrești „Dolhești”, Neamț county, the decorative repertoire of stove tiles from Moldova is enriched with a new literary theme – the knight and the lion fighting with the dragon, a theme inspired by the old medieval writings beginning since the 12th century, of Chrétien de Troyes – Yvain Chevalier au Lion. Dated back to the end of the 16th century and the first half of next century, this finding brings into discussion the diffusion manners of the above mentioned theme, known in Moldova as such and also giving birth to variants proper to this area.

Keywords: stove tiles, lion, dragon, chevalier, rural settlement, the 16th–17th centuries.

Cu mulți ani în urmă, prin ample cercetări de teren și mici sondaje arheologice descopeream importante mărturii de viață medievală într-o așezare rurală din fostul ținut Neamț¹. Locul descoperirilor se numește „Dolhești” și păstrează încă vie amintirea satului cu același nume despre care ne vorbesc primele mențiuni documentare cunoscute din 12 aprilie 1436². Prin actul de cancelarie domnească emis la acea dată, domnii Moldovei, Iliș și Ștefan, întăreau lui Baico „pentru a lui drepte și cu credință slujbe ale lui ocini sate anume: Dolhești, unde era casa lui, și Negreștii, și Almășelul și Horăește și Roșcanii, și pe Almași, din jos de Dolhești, Dobrenii”³. Păstrarea toponimului Dolhești și menționarea satului „din jos de Dobreni”, coroborate cu investigațiile de teren localizau vechea vatră de locuire medievală în acest spațiu de pe teritoriul satului actual Negrești din comuna Dobreni, județul Neamț⁴.

---

* Institutul de Arheologie, Iași; rodica_popovici09@yahoo.com.

¹ Săpături arheologice efectuate în anii 1978–1979 și 1982 de către Rodica Popovici în colaborare cu Lucia Minodora Măță și Dina Pop (Complexul Muzeal Neamț). Vezi și R. Popovici, D. Pop, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, în *Materiale și cercetări arheologice (MCA)*, Tulcea, 1980, pp. 588–590. Desenele au fost executate de doamna Waltraude Delibaș și domnul Romeo Ionescu, în cadrul Institutului de Arheologie-Iași.

² *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, I (1384–1448) (DRH, A. Moldova)*, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, Ed. Academiei Române, București, 1975, pp. 202; vezi și M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Fundația „Regele Ferdinand I”. Institutul Românesc de Arte Grafice „Bravo”, Iași, 1931, p. 427.

³ *Ibidem*.

⁴ R. Popovici, D. Pop, op. cit. (n. 1), pp. 589–590.

Cercetările arheologice întreprinse la „Dolhești”, deși nu au avut amploarea ce li s-ar fi cuvenit, au permis dezvelirea unor locuințe și anexe gospodărești dateate în secolele XIV–XV și XVI–XVII⁵. Între acestea, relevante ne apar descoperirile de cahle găsite pe o vatră în aer liber, care, însă, nu se aflau aici *in situ*, ci proveneau dintr-o locuință distrusă. Acea locuință a existat în apropierea anexei gospodărești, la numai 30 m distanță de aceasta⁶.

Din locuința distrusă provine și un bogat inventar ceramic, compus din veselă de uz casnic obișnuită și numeroase vase din caolin, acoperite cu smalt sau fără. Tot aici, au mai fost găsite: ceramică de lux otomană de tip Iznik, mici recipiente de sticlă în stare fragmentară, ochiuri de geam și un cuțit cu mâner de os, placat cu argint și incrustații din același metal. Toate aceste descoperiri, care nu se întâlnesc în mod obișnuit în mediul rural, întregesc o imagine despre posibilitățile materiale ale acelor ce le-au deținut și folosit.

Monedele, la rândul lor, vin să aducă completări și să întărească elementele de datare pentru o încadrare cronologică cât mai aproape de adevăr. Cele cinci monede se înseriază cronologic după cum urmează: denar de la Mathias I (1458–1490), perforat, aceea incusă, perforată, emisă în timpul lui Murad al III-lea, ulterioară anilor 1584–1586, și o alta din secolul al XVII-lea, fără determinare precisă, un szelag de la Sigismund al III-lea Wasa (1587–1632), cu anul baterii 1586 și un altul din 1623, schilling Kristina (1632–1654) din 1638⁷.

Pe temeiul tuturor acestor categorii de descoperiri, considerăm că locuința a funcționat între sfârșitul secolului al XVI-lea și prima parte a veacului următor. Acestei locuințe bine încadrate în timp îi aparțin cahlele întregi găsite pe vatră în aer liber și nu anexei gospodărești. Cahlele găsite pe vatră sunt, însă, acelea care ne redau în întregime imaginile ilustrate odinioară (Pl. 1/1–2; 2/1–2). Aceste imagini vor constitui subiectul prezentării noastre.

Cahlele întregi, în număr de cinci, sunt lucrate dintr-o pastă cu mult nisip și granule de calcar în compoziție, cu motivele decorative imprimate în tipare de lemn. Pieseile sunt puternic afumate pe spate și prezintă amprente de degete de la presarea lutului în tipare. Arderea este oxidantă, cahlele având o culoare roșietică-gălbui.

Toate piesele sunt nesmălțuite, fără picior de montare, cu dimensiuni cuprinse între 19,4 cm × 25,5 cm⁸, cu unele mici oscilații, ceea ce arată folosirea unor tipare diferite. Plăcile au fața plină și chenarul îngust. Potrivit caracteristicilor tipologice, ele aparțin tipului IX A din clasificarea cahlelor moldovene⁹.

Trei cahle au ca reprezentare centrală un cavaler îmbrăcat într-o tunică scurtă, care cade deasupra genunchilor peste pantalonii colanți, întinși pe picior. Tunica este încinsă la mijloc cu o centură din plăcuțe metalice, minuțios redată, și formează pliseuri care urmează apoi linia brațelor. Pe cap, cavalerul poartă un coif triunghiular, cu un panaș bine individualizat. În mâna stângă, ține frâul calului la trap, iar în dreapta, ridicată la atac, o sabie cu lama curbă; sabia are mânerul și garda îndoite, iar lama cu șanțuire mediană. Echipamentul cavalerului este completat cu piteni cu tija scurtă și rozeta cu cinci spini. Trupul calului este acoperit cu o șa rectangulară, cu oblâncul mai înalt în față, peste valtrapul bogat ornamentat de pe trenul posterior al calului. Alte piese de harnașament, cum sunt zăbalele, frâul și curelele pentru susținerea scărilor de șa sunt bine redate, cu multă precizie. Acțiunea se derulează într-un peisaj care are în fundal o largă arcadă gotică, surmontată de două arce ogivale, despărțite de menouri. Portalul se prelungește într-un fleuron cruciform, sugerând o biserică. Alte două cruci simple, neornamentate, sunt dispuse simetric pe arcadă. Așa-numitul decor „dinți de lup”, plasat pe arcadă și ogive, se adaugă la înfrumusețarea acestui ansamblu arhitectural puternic schematizat (Pl. 1/1; 2/1).

Celelalte două cahle păstrate integral, o alta întregibilă și câteva fragmente au ca personaj principal un leu rampant cu capul canin și trupul zvelt, acoperit parțial cu solzi, imaginând o îmbrăcămintă din zale; coada are aspect vegetal și se termină într-o ramură de ferigă mult stilizată. Trupul zvelt, încins pe mijloc cu o

⁵ *Ibidem*.

⁶ În raportul preliminar consideram că vatra aparține locuinței I, dar continuarea cercetărilor a arătat că ea nu era decât o simplă anexă gospodărească. Cahlele de pe vatră proveneau, de fapt, din locuința II. Lângă cahlele întregi s-au mai găsit câteva fragmente ceramice din caolin și două cărămizi, cu grosimea de circa 2cm, deteriorate, care proveneau de la baza sobei. Pentru vechile interpretări, vezi R. Popovici, D. Pop, op. cit. (n. 1), pp. 588–589.

⁷ O primă identificare a monedelor a fost făcută de colegul Viorel M. Butnariu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Despre datele tehnice asupra monedelor, vezi în acest volum: L. Munteanu, R. Popovici, *Descoperiri monetare din așezarea rurală de la Negrești, „Dolhești”, jud. Neamț (secolele XV–XVII), passim*.

⁸ Cahlele în discuție sunt în colecția Muzeului de Istorie din Piatra Neamț, cu numerele de inventar 22–24F și 136F. O piesă fragmentară, întregită din locuința II, se află la Muzeul de Etnografie din Târgu Neamț, cu număr de inv. 1084.

⁹ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală. Secolele XIV–XVII*, Ed. Istros, Suceava, 1999, pp. 168–169, fig. 1/28.

centură din plăcuțe metalice, asemănătoare cu cea a cavalerului descris mai sus, și coama redată în zimți, la care se adaugă liniile incizate de la baza membrelor superioare sugerează și întăresc ideea unei armuri. Sub leu apar două reprezentări animaliere de dimensiuni diferite, asemănătoare balaurului de pe binecunoscutele cahle cu imaginea Sfântului Gheorghe omorând monstrul. Trupul dragonului mai mic este și el acoperit cu zale. Sub trupul leului, între labe, o cruce treflată desparte pe o linie oblică imaginea acestei scene dramatice de luptă, de o realizare artistică extrem de realistă. Prin sprijinul crucii – semnul biruinței și prin puterea leului, ambele animale malefice sunt înfrânte și supuse (Pl. 1/2; 2/1; 4/1, 4).

Din locuință s-au recuperat doar cahle fragmentare, care păstrează parțial imagini ale leului (Pl. 4/1) și dragonului (Pl. 4/4). Spre deosebire de exemplarele întregi, fragmentul cu reprezentarea dragonului ne înfățișează trupul monstrului de dimensiuni mai mari acoperit cu solzi (Pl. 4/4), fapt ce arată folosirea unor tipare diferite și, în același timp, existența unei variante pe aceeași temă.

Deși această ultimă reprezentare ne apare pentru moment singulară, cahle cu imagini având același subiect au existat și în alte descoperiri, păstrate, însă, fragmentar, fără ca să se poată reconstitui în întregime scena. Astfel, de la Curtea domnească din Piatra Neamț provin două plăci de cahle fragmentare cu motivul leului rampant redat simplu, realist, sau acoperit cu solzi și coama zimțată¹⁰ (Pl. 4/2–3). Și aici fragmentele de cahle nu sunt smălțuite, iar dimensiunile verificate fac dovada folosirii unor tipare de aceeași mărime.

Tot de la Curtea domnească din Piatra Neamț provine un fragment de cahla pe care este figurat un cavaler îmbrăcat într-o cămașă de zale, ținând în mâna dreaptă frâul calului și în stânga un buzdugan fațetat¹¹. Și aici, ca și în cazul descoperirilor de la Negrești „Dolhești”, în fundalul scenei apar arcade împodobite cu cruci și motivul „dinți de lup”, redate, însă, în altă manieră (Pl. 4/5). Este posibil ca ambele piese să fi fost asociate în cuprinsul aceleiași sobe.

Cahlele în discuție au fost datate de autoarea descoperirilor în secolul al XV-lea, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și într-o vreme imediat ulterioară, potrivit analogiilor existente în momentul redactării studiului¹². Dar anumite detalii tehnice, cum ar fi pasta cu nisipul cernut, decorul „dinți de lup”, schematizarea unor elemente din compoziția lucrării fac ca încadrarea cronologică a pieselor să fie mai târzie, în aceeași vreme cu acelea de la Negrești „Dolhești”. Ceea ce a determinat plasarea lor în timp cu mult mai devreme a fost, fără îndoială, lipsa unor repere cronologice în timpul săpăturilor arheologice, starea fragmentară a cahlelor descoperite, și acestea puternic arse, stadiul cercetărilor de atunci¹³. În același timp, este necesară sublinierea că imaginile cu lei rampanți de pe cahlele din Moldova medievală sunt bine marcate prin numeroase descoperiri, atât în mediul urban, cât și în cel rural, cu precădere în secolul al XV-lea și într-o mai mică măsură în veacul următor¹⁴. Leul rampant apare figurat în două ipostaze diferite, fie plasat central în câmpul piesei, cu trupul îndreptat spre dreapta sau spre stânga, fie în luptă cu un mic animal monstruos, înarmat cu o lance sau fără¹⁵ (Pl. 4/6). Cu acestea din urmă sunt parțial asemănătoare exemplarele noastre de la Negrești, „Dolhești”.

¹⁰ E. Neamțu, *Date istorice și arheologice cu privire la Curtea Domnească din Piatra Neamț*, în *Memoria Antiquitatis (MemAntiq)*, 1, 1969, p. 234, fig. 4/2–3, 5/1.

¹¹ Eadem, op. cit. (n. 10), p. 234, fig. 5/2.

¹² Eadem, op. cit. (n. 10), pp. 234, 238.

¹³ Cahla fragmentară cu leu, ilustrată la Pl. 4/2, a fost găsită întâmplător în anul 1959 și are nr. inv. Piatra Neamț 1877. Corpul este redat fără solzi și dimensiunile sunt identice cu cele ale exemplarelor de la Negrești „Dolhești”.

¹⁴ P. V. Batariuc, S. Haimovici, *Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 26, 2003, pp. 157, 161, fig. 8/1–5.

¹⁵ Pentru bibliografia bogată în legătură cu reprezentarea leului rampant pe cahlele din Moldova medievală, vezi, mai ales, P. V. Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV–XVI)*, în *Arhiva Genealogică (ArhGen)*, 2 (7), 1995, 1–2, pp. 326–327, fig. 12/1–2; P. V. Batariuc, S. Haimovici, op. cit. (n. 14), p. 157, fig. 8/1–5; M. Nicorescu, *Noi descoperiri de ceramică ornamentală din secolele XV–XVI de la Suceava*, în *ArhMold*, 4, 1966, p. 323, fig. 5/2; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iași*, în *ArhMold*, 5, 1967, p. 237, fig. 43/4; N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă (RMMMLA)*, 14, 1983, 2, p. 44, fig. 14 și 15; idem, *Biserica „Sf. Sava” din Iași. Monografie arheologică*, Ed. Trinitas, Iași, 2005, p. 106, fig. 44; P. V. Batariuc, *Catalogul colecției Romstorfer. Ceramica monumentală*, Ed. Mușatinii, Suceava, 2008, p. 110, fig. 184a și 184b.

Asupra cahlelor cu cavaler descrise mai sus au fost formulate și alte datări. Ele au fost încadrate cronologic fie în secolul al XV-lea¹⁶, fie cu mult mai aproape de adevăr, potrivit schematizării imaginii, în veacul următor¹⁷.

Din aceeași sobă de la Negrești „Dolhești”, s-au mai găsit și cahle-oală (Pl. 3/3), cahle-placă cu picior de montare scund, decorate central cu o rozetă mare și altele mai mici, pe laturi (Pl. 3/4–5). Pe câteva fragmente erau imprimate rozete, cu *entrelacs* în interior și „dinți de lup” în exterior, cu frumoși boboci de lalea în colțuri (Pl. 3/2). Toate aceste cahle erau plasate în corpul sobei sub plăcile dreptunghiulare cu cavaler, leu și dragoni, peste care urmau piesele terminate în zimți, de la coronament (Pl. 3/1). Descoperirea acestor cahle fragmentare nu face decât să nuanțeze încadrarea cronologică a pieselor.

Până nu demult, cahlele de la Negrești „Dolhești” și Piatra Neamț Curtea domnească nu își găseau corespondențe în descoperiri din spațiile învecinate, dar reluarea cercetărilor din ultima vreme a permis decriptarea unor imagini în mare măsură asemănătoare cu cele avute în discuție. Ne referim aici la reanalizarea unor imagini de pe cahlele din Transilvania, de la Vințu de Jos și Făgăraș (Pl. 5/1–2)¹⁸.

Scena de pe cahlele de la Vințu de Jos s-a întregit prin restaurarea mai multor fragmente, fapt ce a permis o restituire integrală a imaginii. Ea înfățișează un dragon în poziție bipedă, reprezentat cu aripi de liliac și coada lungă, înfășurată, ridicat pe membrele din spate; cu membrele din față schițează gesturi de apărare. Cavalerul, îmbrăcat în armură, este surprins în momentul în care înfige sulita în gura monstrului; la picioarele lui se află leul, în poziție de atac (Pl. 5/1)¹⁹.

Cahla de la cetatea Făgăraș, de dimensiuni mai mici, se păstrează tot fragmentar, dar, în esență, imaginea este aceeași (Pl. 5/2). Cavalerul este prezentat pedestru, în armură, cu viziera ridicată, înfigând sulita în gura larg deschisă a dragonului. La picioarele cavalerului, în partea de jos a cahlei, se mai poate observa o parte din capul și coama leului. Despre această piesă s-a apreciat că ea reprezintă o realizare cu mult mai stângace față de descoperirea de la Vințu de Jos, de fapt, o copie mai puțin reușită²⁰.

Ambele piese au fost încadrate cronologic în secolul al XVI-lea, cu precizarea că ar putea fi mai curând din cea de-a doua jumătate a acestuia²¹. De altfel, s-a procedat și aici la o corectare a încadrării cronologice, întrucât prima datare a cahlei de la Făgăraș plasa piesa în secolul al XV-lea²². Cahlele de la Vințu de Jos sunt, însă, acelea care au adus precizări importante în legătură cu o datare cât mai corectă. Ele au aparținut reamenajărilor comandate de cardinalul Martinuzzi la castel, reamenajări care nu au putut fi făcute decât înainte de 1551, anul asasinării sale în aceeași localitate²³.

Aceiași serii i s-au asociat ipotetic și fragmentele de cahle descoperite la Alba Iulia²⁴ (Pl. 5/4).

Scena ca atare a fost considerată că ar reprezenta „vânarea unui animal fantastic de către un cavaler ajutat de un leu”²⁵. Despre imaginea de la Vințu de Jos se avansase deja ideea că ar putea fi o alegorie creștină²⁶.

¹⁶ M. Ispir, *Considerații asupra decorației în arhitectura civilă din Moldova. I. Epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică (SCIA)*, 29, 1982, p. 11, nota 21.

¹⁷ H. Klusch, *Zauber alter Kacheln aus Rumänien*, Honterus Druckerei, Sibiu, 1999, pp. 38, 89, fig. 29, cu localizarea parțial greșită: Negrești Domnești. Cahla se afla atunci la Muzeul Sticlei și Ceramicii din București, cu nr. de inv. 799/136F. În prezent, piesa este în colecția Muzeului de Istorie din Piatra Neamț, cu nr. inv. 136F; P. V. Batariuc, *Cahle din secolul al XV-lea decorate cu scene inspirate din viața cavaleriească*, în *Suceava*, 13–14, 1986–1987, p. 149.

¹⁸ A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, în *Acta Musei Napocensis (AMN)*, 39–40/2, 2002–2003, pp. 107–109; idem, *Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2008, pp. 159–163.

¹⁹ Idem, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII–XVI)*, Cluj-Napoca–Satu Mare, 1998, p. 55; D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2004, p. 139, pl. 157/66.

²⁰ D. Marcu Istrate, op. cit. (n. 19), p. 139.

²¹ *Ibidem*.

²² V. M. Pușcașu, *Plăci ceramice decorative descoperite la Cetatea Făgărașului în anii 1966–1973*, în *Acta Moldaviae Meridionalis (AMM)*, 2, 1980, pp. 224–225, fig. 1, cu datarea în secolul al XV-lea, la pp. 228–229.

²³ A. A. Rusu, op. cit. (n. 18), în *AMN*, 39–40/2, 2002–2003, pp. 107–108.

²⁴ Idem, *Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale*, în *Investigări...*, 2008, pp. 160–161, fig. 1c, nota 10.

²⁵ D. Marcu Istrate, op. cit. (n. 19), pp. 220, 286.

²⁶ A. A. Rusu, op. cit. (n. 19), p. 55.

Acestor descoperiri din Transilvania li s-a adăugat o alta, de data aceasta din Muntenia, de la Târgoviște. Cahla, de același format dreptunghiular și tot fragmentară, cu un chenar îngust, păstrează din imagine aproape în întregime doar figura cavalerului, îmbrăcat într-o tunică scurtă, cu falduri bogate, încins la mijloc cu o centură din plăcuțe metalice, asemănătoare cu cea a călărețului de la Negrești „Dolhești”. Pe cap, cavalerul poartă o pălărie fără bor și în mâna dreaptă, înclinat pe umăr, un buzdugan; mâna stângă este îndreptată spre un animal redat în poziție bipedă, cu membrele superioare întinse spre cavaler²⁷ (Pl. 5/3). Datarea acestei piese în prima jumătate a secolului al XV-lea este, fără îndoială, prea timpurie. Ea poate face parte, așa cum s-a subliniat și cu un alt prilej, „dintr-o generație posterioară acelor din Transilvania”²⁸.

Dar, imaginea este doar aparent asemănătoare. Ea ar putea fi mai curând asociată binecunoscutelor reprezentări ale dragonului îmblânzit de către un cavaler sau de o doamnă, cu însușiri alese, așa cum asemenea imagini ne sunt înfățișate în miniaturi²⁹. Aceleași serii îi aparțin, uneori, și personaje sacre, sfinte reprezentate în apropierea acestor animale terifiante care sunt îmblânzite și devin supuse.

Revenind la cahlele descoperite la Făgăraș și Vințu de Jos, compoziția lucrărilor ne arată clar că tema tratată nu poate fi o vânatoare obișnuită. Așa cum s-a subliniat într-o primă abordare a subiectului, aceste motive decorative sunt o ilustrare a temei denumită generic „Cavalerul cu leul, în luptă cu dragonul”³⁰. Aceeași temă apare și pe cahlele de la Negrești „Dolhești”, dar ea se deosebește de cele transilvane prin tratarea subiectului pe două planuri – alăturat și afrontat. Piesele trebuie privite împreună și nu separat, ca fiind scene cu cavaler în ambianță gotică și leu atacat de două animale terifiante, întrucât cahlele au fost plasate intenționat una lângă cealaltă și afrontat, în partea de sus a sobei, sub plăcile în zimți³¹. Numai această dispunere a plăcilor, alături și afrontat, permite descifrarea corectă a temei înfățișată pe cahlele de la Negrești „Dolhești”.

Cu câțiva ani în urmă, tema a fost bine analizată într-un studiu interdisciplinar, întemeiat pe surse arheologice, iconografice și literare. S-au oferit atunci cele mai bune explicații asupra motivelor decorative de pe cărămizile pavimentare descoperite în mănăstirea cisterciană de la Pilis (Ungaria), date în secolul al XIII-lea³². Prin coroborarea tuturor informațiilor disponibile, s-a ajuns de la cărămizile pavimentare decorate cu lupta dintre leu-dragon și cavaler până la cahla angevină, cu același subiect, descoperită la cetatea Buda³³.

O primă scenă de pe cărămizile de la Pilis prezintă lupta dintre cavaler și dragon, leul stând în spatele salvatorului său. Leul este rampant, cu gura deschisă și gheare amenințătoare. Cavalerul este prezentat pedestru, înfigând spada în gura larg deschisă a monstrului, care nu este biped. O frumoasă reprezentare apare pe scutul cavalerului – leul cu care se identifică, imagine cunoscută și din unele manuscrise miniaturate. Leul ajută la identificarea eroului său cu „leul-cavaler” (Pl. 6/1)³⁴.

Cea de-a doua scenă prezintă lupta dramatică dintre cavaler și dragon, în care este implicat de data aceasta și leul. În sprijinul dragonului apar alți trei monștri mai mici, probabil, descendenții, toți concentrați în lupta cu leul. Această ultimă reprezentare ne apare importantă în explicarea imaginii de la Negrești „Dolhești”, unde în sprijinul dragonului de dimensiuni mai mari participă și un al doilea, mai mic, ambii în luptă cu leul (Pl. 6/2)³⁵. Prin acest mod de tratare este, aici, și o amplificare a pericolului pe care cavalerul a trebuit să-l depășească în lupta împotriva marelui dragon, acesta fiind ajutat și de descendenții săi.

²⁷ Gh. I. Cantacuzino, P. Diaconescu, G. Mihăescu, *Date arheologice asupra unor vestigii medievale din zona centrală a orașului Târgoviște*, în *RMMMIA*, 15, 1984, 2, p. 37, fig. 14. Cahla este reprezentată foto și a fost găsită într-o locuință cu pivniță din prima jumătate a secolului al XV-lea, dezafectată în prima parte a secolului următor.

²⁸ A. A. Rusu, op. cit. (n. 24), pp. 161–162.

²⁹ Imaginea foto destul de slabă și, mai ales, redarea plastică a dragonului (?) lasă loc unor îndoieli.

³⁰ A. A. Rusu, op. cit. (n. 24), p. 162.

³¹ O sugestie în acest sens ne-a fost oferită de profesor Zdeněk Smetánka, cu mulți ani în urmă. Aceeași sugestie la A. A. Rusu, op. cit., în *Investigări...*, 2008, p. 163.

³² O. Réthelyi, *The Lion, the Dragon, and the Knight: an interdisciplinary Investigation of the medieval Motif*, în *Annual of Medieval Studies at CEU*, 7, 2001, pp. 9–37.

³³ Eadem, op. cit. (n. 32), p. 12, n. 10; vezi A. A. Rusu, op. cit. (n. 18), în *AMN*, 39–40/2, 2002–2003, pp. 108–109, despre cahla de la cetatea Buda, care „dezvoltă motivul pe un dreptunghi orizontal”.

³⁴ O. Réthelyi, op. cit. (n. 32), pp. 13, 19; I. Holl, *Funde aus dem Zisterziensklöster von Pilis. Varia Archaeologica Hungarica*, 11, Budapesta, 2000, pp. 160–161, fig. 100/1, 101/1. Încă de la sfârșitul secolului al XII-lea, Chrétien de Troyes și succesorii săi blazonează pe regele Arthur și cavalerii Mesei Rotunde; între care și pe Yvain; pentru armoariile literare vezi M. Pastoureaux, *Figures de l'héraldique. Découvertes*, Gallimard Tradition, Paris, 1996, p. 87.

³⁵ I. Holl, op. cit. (n. 34), p. 101, fig. 100/2

Dacă la Pilis, abație cisterciană, sursa de inspirație este fără nici o îndoială franceză, Chrétien de Troyes – Chevalier au Lion, pentru cahlele din Transilvania și Moldova nu se pot face aprecieri consistente întrucât lipsesc verigi importante și informații.

Dar, alte informații ne vin din zone relativ apropiate, unde asemenea explicații s-au găsit pentru descoperiri de cahle cu același subiect. În acest sens, o descoperire recent publicată ne înfățișează o remarcabilă cahă renascentistă, smălțuită în diverse culori și nuanțe, de la Velké Meziříčí, din Slovacia. Cahla, de proveniență neclară, este datată la mijlocul secolului al XVI-lea. Cavalerul este îmbrăcat aici în haine la modă, cu numeroase tăieturi împodobite, cu o beretă cu bor mic și un panaș extrem de bogat. Dragonul are o coadă lungă, periculoasă, terminată cu o buclă, îndreptată împotriva leului, la fel ca și dinții imenși, sugerând flăcări³⁶ (Pl. 5/5). Deși cavalerul este redat pedestru, împreună cu leul, zdrobind forța malefică, maniera de interpretare a subiectului este foarte apropiată de modul în care a fost tratat pe cahlele de la Negrești „Dolhești”. Ne apare extrem de asemănătoare redarea luptei dintre leu și dragon, aproape identică ca idee cu cea ilustrată pe cahlele noastre. În ambele redactări ale temei sunt preluate modele cunoscute din lupta dintre leu și dragon, plasate împreună cu cavalerul pe aceeași cahă la Velké Meziříčí, sau pe piese diferite, dar afrontat, la Negrești „Dolhești”. În ambele cazuri, asemănarea nu pare să fie întâmplătoare și ar putea arăta circulația unor modele și a transpunerii ideii ca atare.

Despre subiectul ilustrat pe cahla de la Velké Meziříčí s-a presupus că ar fi avut ca sursă de inspirație legenda prințului Bruncvík, eroul ceh din secolele XIII–XIV, care ar fi asistat la o luptă dintre un dragon și un leu. Legenda despre renumita luptă ar fi ajuns aici prin filiera germană și ar fi avut la bază tema franceză Yvain le Chevalier au Lion³⁷.

Yvain le Chevalier au Lion, al treilea din cele cinci romane scrise de Chrétien de Troyes, a fost considerat la vremea lui o capodoperă (cca. 1177). A uimit prin noutate și prin curajul de a asocia diverse motive și simboluri. A atras un public larg în Evul Mediu și mai târziu, în epoca Renașterii, din Anglia până în Țările Germane și din Sicilia în Scandinavia³⁸. Scris la curtea din Troyes a înțeleptei contese Marie de Champagne, prima fiică a Eleonorei de Aquitania și a lui Ludovic al II-lea al Franței, protectoarea autorului, romanul a fost o adevărată reușită și s-a menținut astfel timp de câteva secole.

Romanul a fost tradus imediat în germană de către Hartmann von Aue, în același secol XIII fiind adaptat în mai multe versiuni, în limbile galeză (Owein) și norvegiană (Ivens saga), în secolul al XIV-lea, din nou în norvegiană (Herr Ivan Cavalerul cu Leul) și apoi în engleză (Ywain and Gawain)³⁹.

Ca sursă posibilă de inspirație este o veche legendă grecească despre Androcles, menționată de Aulus Gellius în *Noaptele atice* și apoi de Seneca⁴⁰. Androcles, sclavul unui consul roman din timpul împăratului Tiberiu fuge de la stăpânul său și întâlnește în deșert un leu, căruia îi scoate un spin din labe. Prins de stăpânul său, el este aruncat în arenă, sortit să lupte cu fiarele sălbătice, dar este recunoscut și salvat de leul pe care îl ajutase odinioară⁴¹. Motivul leului recunoscător este preluat de Chrétien de Troyes, împreună cu alte elemente mitice din legende amintite de Cicero și Platon, motive orientale sau din tradiția celtică⁴².

³⁶ Č. Pavlík, *Draci na kachlich gotiky a renesance aneb kouzelný svět fantazie*, in *Archaeologia Historica*, 35, 1–2, Brno, 2010, pp. 290–201, fig. 8.

³⁷ *Ibidem*. Autorul nu exclude și alte posibile identificări. Pentru legenda despre prințul Bruncvík vezi W. Baumann, *Die Sage von Heinrich dem Löwen bei den Russen*, in *Die Romane von dem Ritter mit dem Löwen*, (ed. Xenja von Ertzdorff), Ed. Rodopi, Amsterdam, 1993, pp. 198–217; J. Kolár, *Der Ritter mit dem Löwen in der Tschechischen Literatur: die alttschechische Chronik vom fürsten Bruncvík und das Problem ihrer Gesellschaftlichen Funktion*, in *Die Romane...*, 1993, pp. 184–196.

³⁸ *Medieval France. An Encyclopedia*, Ed. W. W. Kibler, G. A. Zinn, L. Earp, Taylor & Francis e-Library, New York & London, 2, 2006, pp. 413–416; J. Rund, *Encyclopedia of Medieval Literature*, vocile „Yvain: The Knight of the Lion” și „Yvain and Gawain”, New York, 2006, pp. 703–706.

³⁹ M. Stănescu, *Dimensiunea istorică a romanului medieval*, postfață la Chrétien de Troyes, *Yvain – Cavalerul cu Leul*, București, f.a, p. 88; A. Scaglione, Courtliness, *Chivalry & Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992, p. 127; M. E. Gibbs, S. M. Johnson, *Medieval German Literature*, Routledge, New York Londra, 1997, pp. 132–146; *Lexicon des Mittelalters*, vocea „Yvain”, vol. IX, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2003, pp. 430–432.

⁴⁰ *Lexicon des Mittelalters*, op. cit. (n. 39), p. 430.

⁴¹ M. Stănescu, op. cit. (n. 39), p. 88; Č. Pavlík, op. cit. (n. 36), p. 290.

⁴² M. Stănescu, op. cit. (n. 39), p. 89.

Acțiunea romanului începe la curtea regelui Arthur, „bunul rege al Breitaniei, a cărui glorie ne îndeamnă să fim bravi și înnobilați de cortezie”, de unde Yvain pleacă în căutarea aventurilor, care sunt, de fapt, treptele devenirii sale, afirmarea de sine și verificarea valorii⁴³.

În una din aventurile sale, pe când rățăcea printr-o pădure, Yvain vede un leu în jurul căruia se încolăcise un șarpe. Atunci, cavalerul se întrebă pe care din cei doi să-l ajute și se hotărî să vină în sprijinul „fiarei gentile și sincere”, întrucât leul era o figură a lumii morale, iar șarpele „veninos și arunca flăcări pe gură, într-atât era de mișel”. După ce ucise șarpele, eroul eliberă leul, care îngenunchă „cu fața scăldată în lacrimi de umilință” și îl urmă pe cavaler „vrând să-l slujească și să-l păstreze ca stăpân”⁴⁴.

Leul devine simbolul celor mai înalte idealuri ale cavalerului, ca loialitatea, curajul și umilința⁴⁵. Leul, regele încoronat al animalelor, începând de la bestiarele latine și franceze până la Physiologus, întruchipează, totodată, virtutea războinică și puterea. Prezența leului pe armele lui Yvain în unele miniaturi, în frescă⁴⁶ sau pe plăcile pavimentare de la Pilis ne arată că eroul schimbă statutul de cavaler și devine suveran. În același timp, leul este un simbol al lui Iisus Hristos, leul tribului lui Iuda⁴⁷. Este ceea ce explică, de fapt, și prezența crucii de pe cahlele noastre de la Negrești „Dolhești”, dispusă sub etichetele leului. Leul este, de asemenea, hieroglifa Salvatorului, când este arătat luptând contra șarpelui, dragonului sau oricărui animal rău famat⁴⁸. Sunt sugerate astfel numeroase tradiții legate de leu, de la forța redutabilă care anunță moartea, de la noblețea și grandoarea regală, la simbolistica christică. Deși nu suntem în măsură să recunoaștem versiunea din care s-au inspirat creatorii cahlelor de la Negrești „Dolhești”, versiune ajunsă aici probabil pe cale orală, descoperirea ca atare prezintă importanță.

Repertoriul decorativ al cahlelor din Moldova se îmbogățește acum cu o nouă temă – cavalerul și leul în luptă cu dragonul, temă inspirată de scrieri medievale vechi datorate lui Chrétien de Troyes, cu începuturi care merg în secolul al XII-lea. Ea se adaugă altor teme ilustrate odinioară pe cahlele din Moldova, cunoscute din fabule și povești, istorioare satirice cu animale, cu subiecte diverse, ca tânărul transformat în cerb, Frumoasa și bestia, motiv cu o largă răspândire europeană în timp și spațiu, ursul vânându-și vânătorul, lupul călugăr⁴⁹. Cu toate că nu pot fi cunoscute întotdeauna cu precizie sursele de inspirație, prezența acestor teme pe cahle atestă receptarea lor în Moldova.

STOVE TILES DECORATED WITH LESS KNOWN ORNAMENTAL MOTIVES: THE LION, THE DRAGON AND THE KNIGHT

SUMMARY

The subject of the present article is represented by the stove tiles decorated with ornamental motives such as the lion, the dragon and the knight discovered in the medieval rural settlement from Negrești „Dolhești”, Neamț county, Moldova province. Five of the tiles in question, plus some fragments, came from the dwelling no. II dated back in the late 16th century and the early part of next century (Pl. 1/1–2; 2/1–2; 4/1, 4). Other fragmentary tiles, decorated with geometric and floral motives (Pl. 3/2, 4–5) were discovered inside the same stove.

⁴³ *Ibidem*, pp. 45–46.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Guy de Tervarent, *Attributs et symboles dans l'art profane. 1450–1600. Dictionnaire d'un langage perdu*, Ed. E. Droz, Geneva, 1958, vol. 2, pp. 242–248; M. T. McMunn, *Bestiary Influences in Two Thirteenth Century Romances*, in *Beasts and Birds of the Middle Ages. Bestiary and Its Legacy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989, p. 139; H. Biedermann, *Dictionary of Symbolism Culture Icons and Meanings Behind Them*, New York-Oxford, 1992, pp. 209–211; J. P. Clébert, *Bestiar Fabulos. Dicționar de simboluri animaliere*, Ed. Artemis & Cavallioti, București, 1995, pp. 162–168; M. Ferber, *A Dictionary of Literary Symbols*, Cambridge University Press, New York, 2007, pp. 118–120.

⁴⁶ Pentru frescele din castelul de la Rodenegg din sudul Tirolului, de la Schmalkalden, în Turingia, și alte manifestări ale temei în artele vizuale, vezi J. A. Rushing, *Images of Adventure. Yvain in the Visual Arts*, University of Pennsylvania Press. Middle Ages Series, Philadelphia, 1995, pp. 30–35, 91–132.

⁴⁷ L. Charbonneau-Lassay, *Le Bestiaire de Christ. La mystérieuse emblématique de Jésus Christ*, Milano, 1975, p. 45; H. Biedermann, op. cit. (n. 45), p. 210.

⁴⁸ L. Charbonneau-Lassay, op. cit. (n. 47), p. 45; H. Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, Ed. Saeculum, București, 2002, pp. 221–223.

⁴⁹ P. V. Batariuc, *Motive decorative de inspirație literară pe cahle din secolele XV–XVI descoperite în Moldova*, in *Ars Transsilvaniae*, 5, 1995, pp. 109–120.

The central representation of three tiles is given by a knight wearing a short tunic, girdled with a belt of metal plates, and a triangular helmet with panache on the head. With his left hand the knight takes the reins of his horse, while in his right hand he holds a sword with a curved blade high to attack. The action takes place under a Gothic portal, heavily outlined (Pl. 1/1; 2/1).

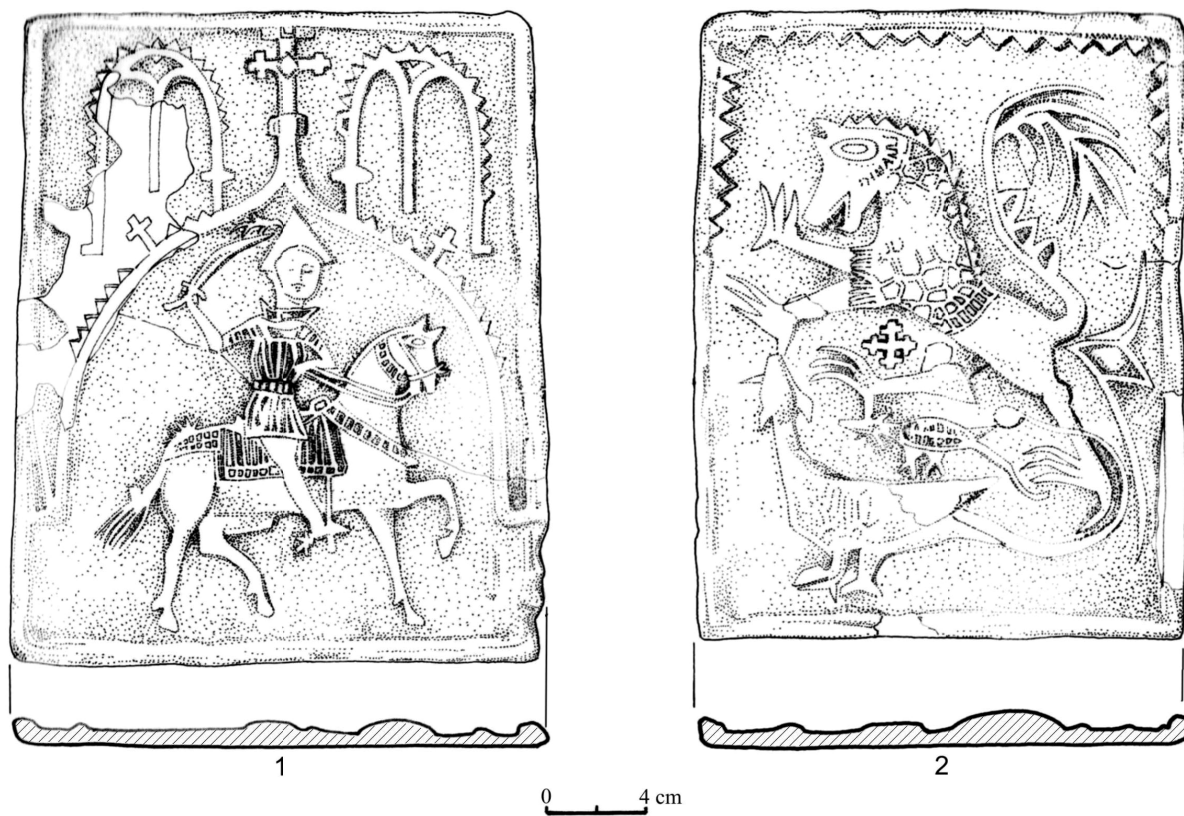
The other two fully preserved stove tiles and some other restorable ones share as main character a rampant lion with slender body, partially covered with scales, imagining a heavy armour; its tail reminds of a vegetal motif, ending in a very stylized fem branch. The body girdled with a belt of metal plates, similar to the knight's one, and the notched ridge, plus the incised lines down the upper limbs, suggest the presence of an armour. Two different sized animal representations and a cross with the role of revoking the two dragons' evil power are represented under the lion (Pl. 1/2; 2/2; 4/1, 4).

Similar stove tiles were discovered only once in Moldova, at the princely Court from Piatra Neamț (Pl. 4/2–3). In Transylvania, tiles sharing the same subject were recorded among the discoveries from the Făgăraș fortress and the castle of Cardinal Martinuzzi, from Vințu de Jos. The stove tiles from Vințu de Jos were discovered during the rearrangements that took place at the castle before 1551, the year of the Cardinal's assassination (Pl. 5/1–2). Fragmentary stove tiles found in Alba Iulia (Pl. 5/4) have also been hypothetically associated to the same series. A beautiful illustration of the theme is found on a stove tile discovered in Slovakia, at Velké Meziříčí (Pl. 5/5).

Keeping the whole setting, the stove tiles from Negrești „Dolhești” give us a complete idea of the scene that once existed also on the fragments from the princely Court of Piatra Neamț, at the same time correcting the chronology. The decorative repertoire of stove tiles from Moldova is now enriched with a new theme – the knight and the lion fighting with the dragon, a theme inspired by the old medieval writings of Chrétien de Troyes – Yvain Chevalier au Lion. It joins other themes inspired by literary works, fables and fairy tales, satirical stories with animals depicted on the tiles from Moldova, with topics as diverse as Beauty and the Beast, the young man turned into deer, the bear hunting his hunter and the monk wolf. Although the sources of inspiration are not precisely known, the manner of interpretation of many of the themes shows their reception and implementation in Moldova.

ILLUSTRATION LIST

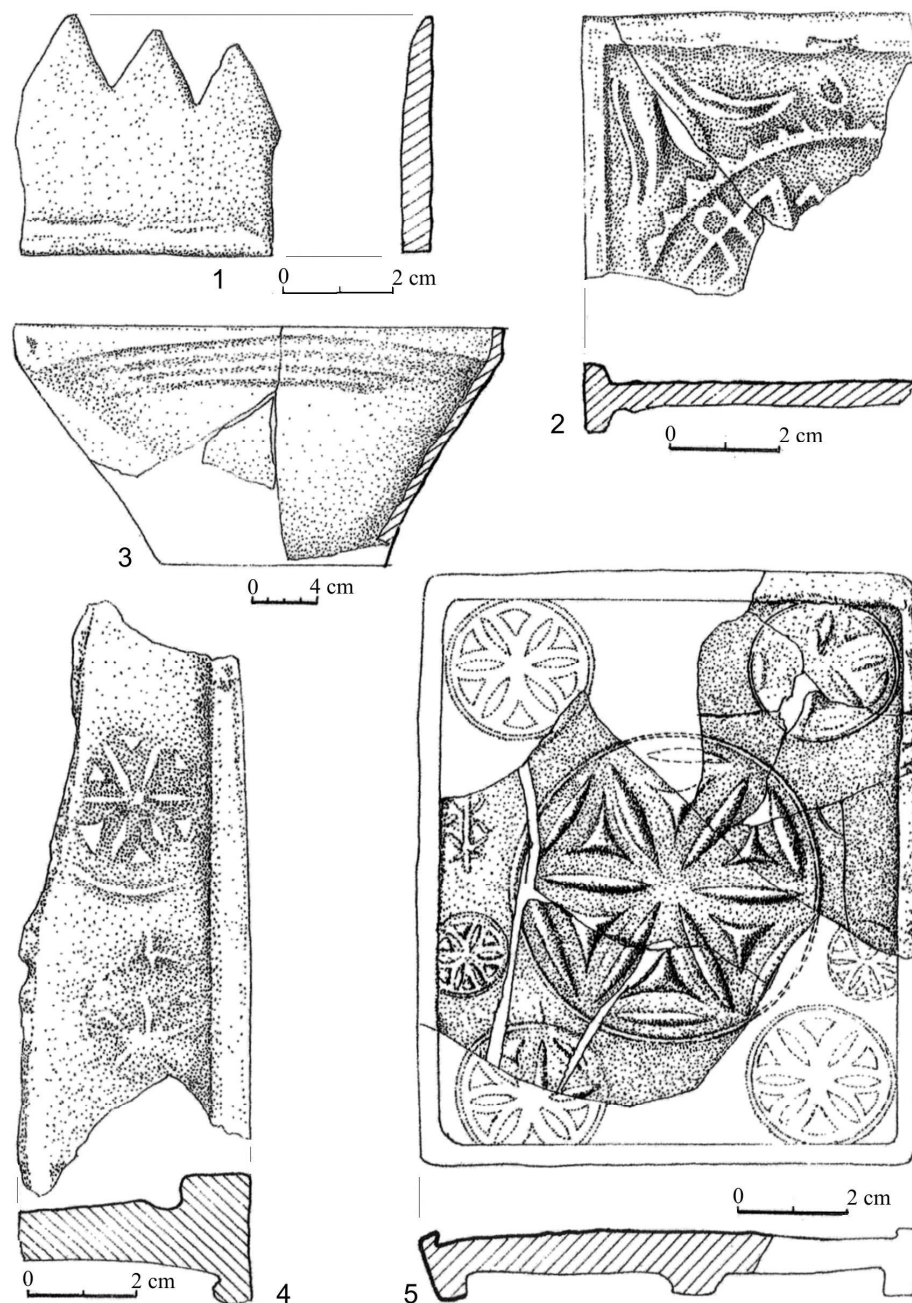
- Pl. 1. Stove tiles discovered at Negrești „Dolhești” (1–2).
- Pl. 2. Stove tiles discovered at Negrești „Dolhești” (1–2).
- Pl. 3. Fragmentary stove tiles discovered inside the dwelling no. II from Negrești „Dolhești” (1–5).
- Pl. 4. Stove tiles discovered at Negrești „Dolhești”: 1, 4 Piatra Neamț princely Court: 2–3, 5 (by E. Neamțu) and Suceava: 6 (by M. Nicorescu).
- Pl. 5. Stove tiles discovered at Vințu de Jos: 1 (graphic reconstitution by D. Marcu Istrate), Făgăraș: 2 (by V. M. Pușcașu), Alba Iulia: 4 (by D. Marcu Istrate) and Velké Meziříčí (by Č. Pavlik).
- Pl. 6. Pavement bricks from Pilis (by Réthelyi Orsolya).

Pl. 1. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești” (1-2).

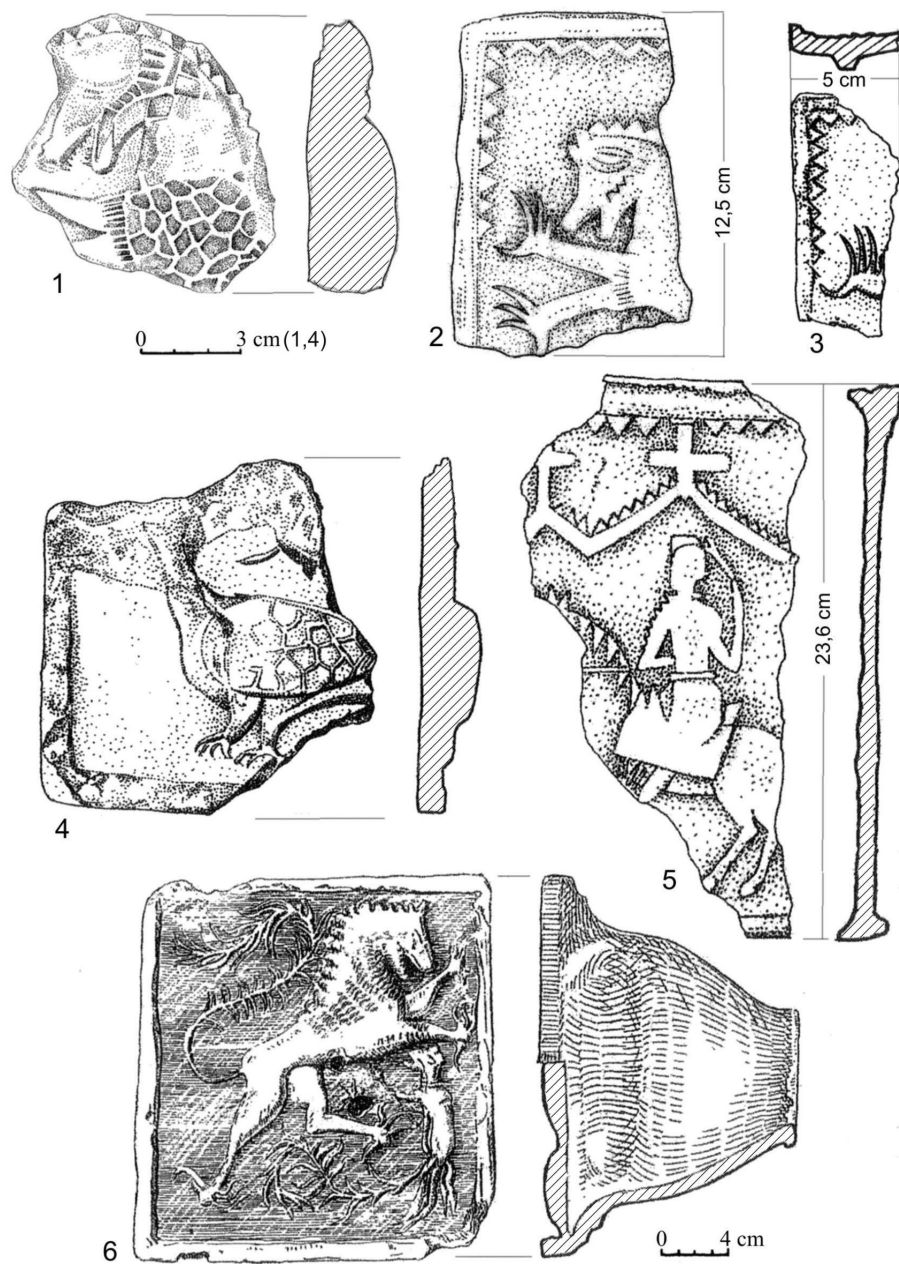

Pl. 2. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești” (1-2).

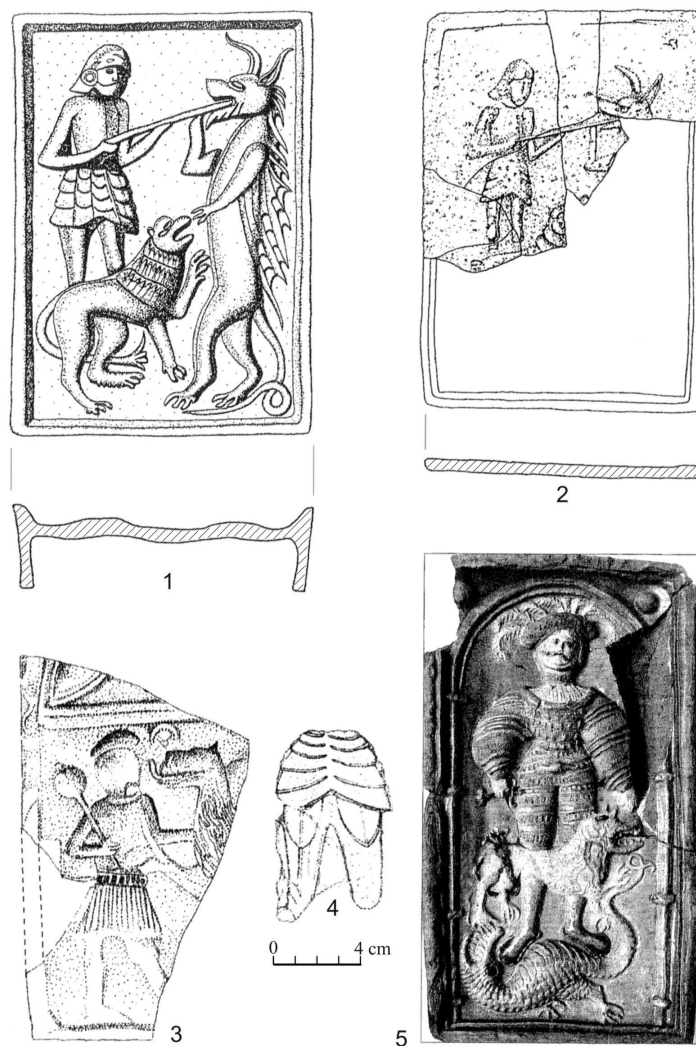

Pl. 3. Cahle fragmentare descoperite în locuința II de la Negrești „Dolhești” (1–5).

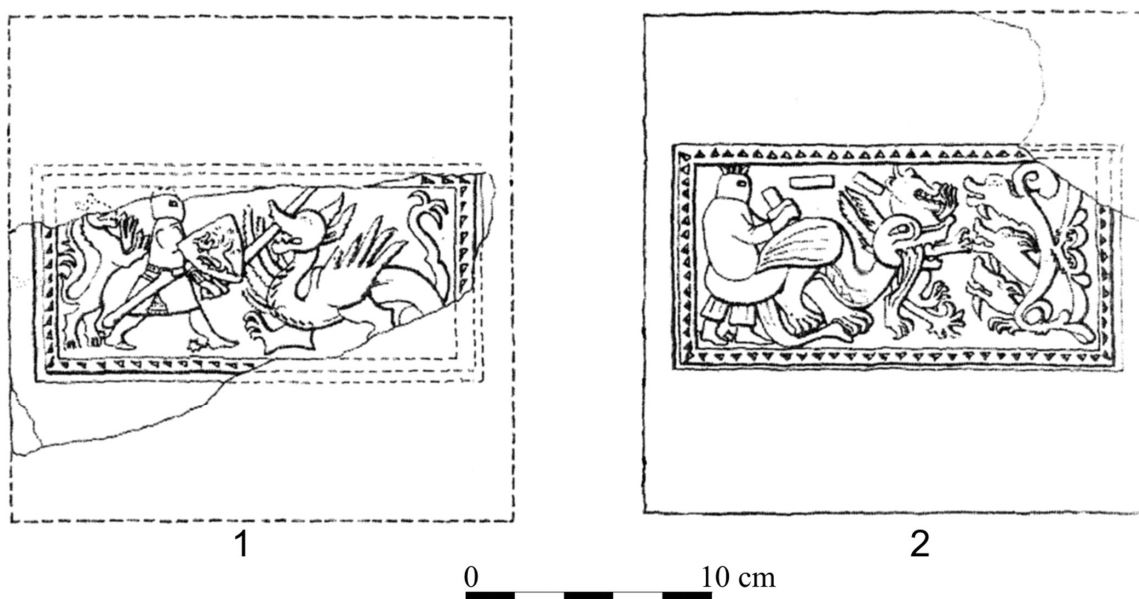

Pl. 4. Cahle descoperite la Negrești „Dolhești”: 1, 4 Piatra Neamț Curtea domnească: 2–3, 5 (după E. Neamțu) și Suceava: 6 (după M. Nicorescu).

Pl. 5. Cahle descoperite la Vințu de Jos: 1 (reconstituire grafică după D. Marcu Istrate), Făgăraș: 2 (după V. M. Pușcașu), Alba Iulia: 4 (după D. Marcu Istrate) și 5. Velké Meziříčí (după Č. Pavlik).

Pl. 6. Cărămizi pavimentare de la Pilis (după Réthelyi Orsolya).

DESCOPERIRI MONETARE DIN AȘEZAREA RURALĂ MEDIEVALĂ DE LA NEGREȘTI „DOLHEȘTI”, JUD. NEAMȚ (SECOLELE XV–XVII)

DE

LUCIAN MUNTEANU, RODICA POPOVICI*

Abstract

The batch of studied coins is rather small but it contains a variety of denominations and issuers: 1 AR (denár), Hungary, I. Mátyás, Körmöcbánya, the years 1479–1485 or 1482–1486; 1 AR (akçe), Ottoman Empire, Murad III, Filibe, after 1584–1586; 1 AR (akçe), Ottoman Empire, the 17th century; 1 AR (szeląg), Poland: Ryga, Zygmunt III Waza, Ryga, 1586; 1 AR (szeląg) Poland: Lithuania, Zygmunt III Waza, szeląg, Wilno, 1623; 1 AR (Schilling), Sweden, Kristina Augusta Waza, Ryga (city), 1638. The coins form a unitary group, found on the same archaeological level of a dwelling during the systematic excavations from the medieval site of Negrești. Undoubtedly, an important matter concerning the present batch research refers to its dating. Its constituent pieces have been issued in a relatively extended chronological range that exceeds a century and a half. But most of them, except the Hungarian denár, concentrate in the last decade of the 16th century and first decades of the next century. The analysis of isolated discoveries and especially of the hoards constituted of similar issues has shown that they were simultaneously used in the monetary circulation of Moldova much later, around mid-seventeenth century. The isolated coins discovered at Ia ("Barnovschi" monastery), and especially the large deposit recently found in the city, on "Vasile Lupu" street, confirm this situation. The numismatic material discovered inside the dwelling no. 2 seems to date the complex most likely in the second third of the 17th century, without excluding, however, the possibility of extending the upper limit of this chronological range.

Keywords: coins, medieval village, Moldavia, XV–XVII centuries.

În urma unor recunoașteri de teren întreprinse de-a lungul văii pârâului Horaița, afluent al Cracăului, pentru depistarea de vechi vetre de locuire medievală existente în zonă, potrivit informațiilor documentare scrise, au fost identificate pe locul numit „Dolhești” resturi ceramice datând din secolele XV–XVII. Locul cu acest nume este situat la numai 500–600 m sud-vest de satul Negrești, din comuna Dobreni, județul Neamț. Din punct de vedere geografic, locul investigațiilor este plasat în aria marginală nordică a Depresiunii Cracău-Bistrița¹. Date fiind bogatele resturi de locuire medievală descoperite prin amplele cercetări de teren din anul 1978, s-a efectuat aici un prim sondaj de verificare, urmat de alte cercetări arheologice, în anii 1979 și 1982².

* Institutul de Arheologie, Iași; lucanas2000@yahoo.com.; rodica_popovici@yahoo.com.

¹ V. Velcea, Al. Savu, *Geografia Carpaților și a Subcarpaților Românești*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1982, pp. 236–243.

² Cercetări arheologice efectuate în anii 1978–1979 și 1982 de către dr. Rodica Popovici (Institutul de Arheologie Iași), în colaborare cu Minodora Măță, Dina Pop (Complexul Muzeal Neamț). Vezi și R. Popovici, D. Pop, *Săpăturile arheologice din așezarea rurală medievală de la Negrești-Neamț*, în *Materiale și cercetări arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea 1980 (MCA)*, București, 1980, pp. 588–590.

Întreaga zonă numită și astăzi „Dolhești” reprezintă, de fapt, vechea vatră de locuire a satului cu același nume, menționat pentru prima dată în sursele documentare cunoscute la 12 aprilie 1436³. Prin actul de cancelarie domnească emis la acea dată, Iliș și Ștefan întăreau lui Baico, „pentru a lui drepte și cu credință slujbe ale lui ocini sate anume: Dolhești, unde era casa lui, și Negreștii, și Almășelul și Horă<te>știi și Roșcanii, și pe Almași, din jos de Dolhești, Dobrenii”⁴. Păstrarea toponimului Dolhești și menționarea satului „din jos de Dolhești”, coroborate cu investigațiile de teren localizează astfel cu precizie vechea vatră de locuire medievală în acest spațiu de pe teritoriul satului actual Negrești din comuna Dobreni, județul Neamț⁵.

Timp de aproape 150 de ani izvoarele documentare nu ne mai dau informații importante despre sat, deși asemenea acte au existat, cu certitudine, dar nu s-au păstrat până la noi. Așa, de pildă, dintr-un act emis în 25 aprilie 1607 aflăm despre întărirea unei împărțiri de proprietăți din satele Dolhești și Negrești între fiii lui Vlaico și nepotul lui Gligorie Bran diac. Aici sunt amintite și uricele de moștenire „ce au avut de la Alexandru voevod cel Bătrân și din uric de întărire de la Ștefan voevod”⁶: „Iată au venit înaintea noastră și înaintea tuturor boierilor noștri moldoveni mari și mici, sluga noastră Ionașco fost spătar și fratele lui Onofreiu și sora lor Diica și Grozava și nepotul lor Gligorie Bran diac, toți fiii lui Vlaico, nepoții Dolhei, de bună voia lor și au împărțit între ei dreptele lor ocine și dedine din satul Dolhești și din Negrești pe Almaș, ce sunt în ținutul Neamț”. Informațiile ulterioare despre sat sunt extrem de lacunare și nu amintesc decât sporadic numele unor locuitori din Dolhești ca martori la diferite tranzacții⁷. Dolheștii nu mai apar ca sat cu acest nume, ci doar ca moșie, înglobată ulterior în satul Negrești⁸.

Deși zona pe care s-au desfășurat săpăturile arheologice a fost mult afectată de lucrări agricole, s-au descoperit mai multe vechi amenajări medievale, între care menționăm patru locuințe și o groapă cu resturi menajere. Ca urmare a investigațiilor arheologice se poate aprecia acum că începuturile așezării medievale pot fi plasate într-o vreme cu mult anterioară primei sale atestări documentare cunoscute, posibil la sfârșitul secolului al XIII-lea – prima jumătate a celui următor. Viețuirea a continuat pe același loc, fără întreruperi, până în secolul al XVII-lea, cele mai târzii complexe de locuire și amenajări gospodărești datând din această vreme.

Din secolul al XVII-lea o importanță aparte o au descoperirile din locuința 2. De aici s-au recuperat cahle decorate cu motive de inspirație literară, cu elemente geometrice și florale, vase din caolin, ceramică otomană de tip Iznik, obiecte de os placate cu argint, o pâine carbonizată etc. În această casă au fost găsite și câteva monede, amintite și cu un alt prilej⁹, pentru care însă nu s-au precizat până acum datele tehnice¹⁰.

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Documenta Romaniae Historica (DRH). A. Moldova, vol. I (1384–1448)*, vol. întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, Ed. Academiei Române, București, 1975, p. 202; vezi și M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. I, Editura Fundațiilor Regale, Iași, 1931, p. 427.

⁶ *Documente privind Istoria României. Veacul XVII, A. Moldova, vol. II (1606–1610)*, redactor responsabil M. Roller, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1953, p. 101.

⁷ *DRH. A. Moldova, vol. XXIII (1635–1636)*, vol. editat de L. Șimanschi, N. Ciocan, G. Ignat și D. Agache, Ed. Academiei Române, București, 1996, pp. 297–298; *DRH. A. Moldova, vol. XXIV (1637–1638)*, vol. editat de C. Cihodaru și I. Caproșu, Ed. Academiei Române, București, 1998, nr. 303, 339, 340, 491; *DRH. A. Moldova, vol. XXVI (1641–1642)*, vol. întocmit de I. Caproșu, Ed. Academiei Române, București, 2003, nr. 396.

⁸ *Tezaurul toponimic al României. Moldova, vol. I, Repertoriul istoric al unităților administrativ-teritoriale 1772–1988, partea I, B. Unități simple (Localități și moșii)*, A–O (coord. D. Moldovanu, red. M. Ciubotaru, V. Cojocaru, I. A. Florea, G. Istrate, D. Moldovanu, I. Nuță), Ed. Academiei Române, București, 1991, p. 363.

⁹ R. Popovici, *Câteva date despre o pâine din secolul al XVII-lea, descoperită la Negrești – Neamț*, în *Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis (MemAntiq)*, 21, 1997, Piatra-Neamț, p. 266, nota 5.

¹⁰ O primă evaluare asupra acestor monede ne-a fost dată de colegul dr. Viorel M. Butnariu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

Catalogul descoperirilor¹¹

1. AR (denár). 0,28 g; 12x16 mm; ♂; f. s. c., perforată (rotund), ruptă la exterior (lipsește 1/3 din piesă); Ungaria, I. Mátyás, Kőrmöcbánya (pe revers, siglele lui Augustin Langsfelder, Kammergraf și Veit Mühlstein, Oberkammergraf), anii 1479-1485 (POHL, nr. 221-4) sau 1482-1486 (HUSZÁR, p. 113, nr. 719 var. și UNGER I, p. 180, nr. 565 d);
Av. **✠M•M[ATH]IE•R•HVNGRI**, Scut scartelat, cu armele Regatului Ungariei: în primul cartier - trei fascii, în al doilea - o cruce dublă, în al treilea - două capete de leopard, văzute din față, în al patrulea - un leu rampant, încoronat; la mijloc, într-un ecuson, un corb cu inel în cioc;
Rv. **•PA[TRON] – VNGAR** Fecioara Maria încoronată, șezând și ținând în partea stângă pruncul Isus; de o parte și de alta a Madonei, siglele **K** și **V/A**;
Negrești „Dolhești”, anul 1979, L₂, -0,40 m; Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț (MIAPN).
2. AR (akçe). 0,23 g; 7x8 mm; s. c., ruptă la exterior; Imperiul Otoman, Murad III (982-1003 AH/1574-1595), Filibe, post 1584-1586 (după reformă) (SREČKOVIĆ IV, tip A1, p. 104);
Av. [Sulta]n/ [Mu]rad [bin]/Selim/han;
Rv. [Azze nasrühü /du]ri be /Filibe /982;
Negrești „Dolhești”, anul 1982, L₂, *passim*; MIAPN.
3. AR (akçe). 0,28 g; 10x11 mm; f. s. c., perforată (rotund), tăiată drept, în interior; Imperiul Otoman, emitent neprecizat, akçe, atelier neprecizat, secolul al XVII-lea;
Negrești „Dolhești”, anul 1982, L₂, *passim*; MIAPN.
4. AR (szeląg). 0, 70 g; 18 mm; †; b. c.; Polonia: Ryga, Zygmunt III Waza, Ryga, anul 1586 (GUMOWSKI, p. 140, nr. 1431; FEDOROV, p. 256, nr. 684 var.; KOPICKI II, p. 355, nr. 8122);
Av. **SIG×III×D:G×REX•PO:D×LI•** Litera **S** cu coroană deasupra și blazonul familiei Waza (Snopek), în centru, în ecuson; imaginea este acentrată;
Rv. **SOLIDUS×CIVI×RIGENS×99** Stema mică a orașului Riga (două chei încrucișate, o cruce deasupra), în interiorul unui scut baroc, timbrat de o floare de crin - semnul monetarului Heinrich Wulf; imaginea este acentrată;
Negrești „Dolhești”, anul 1982, L₂, *passim*; MIAPN.
5. AR (szeląg). 0, 50 g; 15x16 mm; †; f. s. c., tăiată drept; Polonia: Lituania, Zygmunt III Waza, Wilno, anul 1623 (GUMOWSKI, p. 134, nr. 1303, varianta cu 2-3, pe avers; KOPICKI II, p. 155, nr. 3456);
Av. **•SIG:III•D:G:REX•PO:M:D:L†** Litera **S** cu coroană deasupra și blazonul familiei Waza (Snopek), în centru; de o parte și de alta a monogramei, cifrele 2 și 3; imaginea este acentrată; se vede urma unei alte ștanțe (doar cercul perlat exterior);
Rv. **•★•SOLIDUS• - •M:D:LIT•★** Stemele Coroanei (Orzeł) și Ducatului Lituaniei (Pogoń), unite sub o coroană; dedesupt, în interiorul legendei, doi pești afrontați - herbul Wadwicz, al marelui vistiernic al Lituaniei, Krzysztof Naruszewicz; imaginea este acentrată;
Negrești „Dolhești”, anul 1982, L₂, -0,22 m.; MIAPN.
6. AR (Schilling). 0,32 g; 13x15 mm; ♂; f. s. c., ruptă la exterior, tăiată drept; Suedia, Kristina Augusta Waza, Ryga (oraș), anul 1638 (FEDOROV, p. 278, nr. 770);
Av. **CHRISTINA•D•G•D•R•S** Litera **C** cu coroană deasupra și blazonul familiei Waza (Snopek), în interior;
Rv. **SOLIDUS•C•RIGENSIS 38** Stema mică a orașului Riga (două chei încrucișate, o cruce deasupra), în interiorul unui scut baroc; imaginea este acentrată; se vede urma de la altă ștanță (doar cercul perlat exterior) și 2 perle, în spațiul dintre ștanțe, dispuse în arc de cerc în jurul ștanței principale;
Negrești „Dolhești”, anul 1982, L₂, -0,75 m.; MIAPN.

¹¹ Identificarea monedelor otomane a fost realizată de către doamna dr. Anuța Boldureanu (Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău), căreia îi mulțumim. Pentru determinarea pieselor au fost utilizate următoarele cataloage: FEDOROV - D. Fedorov, *Monety Pribaltiki XIII-XVIII stoletij. Opredelitel'monet*, Kommentarii i dopolnenija A. Molvygina, Ed. Valgus, Tallin, 1966; GUMOWSKI - M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1960; HUSZÁR - L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest/München, 1979; KOPICKI - E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, Polskie Tow. Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa, I-II, 1995; POHL - A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters, 1300 - 1540*, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt/Akadémiiai Kiadó, Graz/Budapest, 1982; SREČKOVIĆ - S. Srečković, *Akches (Volume Four). Selim II Sari - Murad III 974-1003 AH*, Belgrade, 2005; UNGER - Unger, E., *Magyar Éremhatározó, I. kötet (1000-1540)*, Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest, 1997. Sunt folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR - argint), date metrologice (g - gram, m - metru, mm - milimetru) și starea de conservare a monedelor (b.c. - bine conservată, f.s.c. - foarte slab conservată, s.c. - slab conservată).

Deși lotul studiat este unul destul de restrâns, acesta conține o varietate de nominaluri și emitenți, care aparțin unor spații monetare bine reprezentate în descoperirile monetare din Moldova, în perioada secolelor XVI–XVII.

Ungaria. Cea mai veche monedă este un denar de la Matei Corvin (nr. 1), bătut în monetăria de la Kremnitz, purtând pe revers siglele comitetului cămării – Augustin Langsfelder (@) și pe cel al comitetului monetăriei – Veit Mühlstein (U)¹². Reforma monetară din anul 1467 asigură emisiunilor ungurești din argint o puternică stabilitate și un real prestigiu în epocă. Conform prevederilor acesteia, dintr-o marcă de Buda (245,5 g) se bat 416 denari, o astfel de piesă cântărind 0,59 g (din care 0,29 g AR)¹³. Dar particularitatea noilor emisiuni este una de ordin iconografic și constă în introducerea imaginii Fecioarei Maria pe revers¹⁴. Începând din anul 1479 se va utiliza tipul de Madonă cu coroană în loc de vâl¹⁵. Sub această formă și păstrând un titlu relativ ridicat, denarii vor fi bătute, în cantități apreciabile, până în primul sfert al secolului al XVII-lea.

Centrul de la Kőrmöcbánya (Kremnica azi, în Slovacia) a fost una dintre cele mai importante monetării ale Regatului Ungar. Așezarea obține privilegiul de a bate monedă de la Carol Robert, în 1328, începându-și activitatea în anul următor. La începutul domniei lui Sigismund de Luxemburg, sigla inițială – C, este înlocuită cu K. Evoluția monetară i-a fost decisiv influențată de reforma din 1467, căci, după această, dată aici se va concentra baterea pieselor din argint¹⁶.

Emisiunile lui Matei Corvin sunt foarte bine reprezentate în circulația monetară din Moldova. Ele apar în numeroase descoperiri izolate – Botoșani¹⁷, Butuceni (Orhei)¹⁸, Costești (Botoșani)¹⁹, Cotu (Botoșani)²⁰, Dobrovăț (Iași)²¹, Fîntîna Albă (Edineț)²², Iași-biserica „Sf. Sava”²³ – mănăstirea „Barnovschi”²⁴, – strada „Costache Negri”²⁵, – strada „Ștefan cel Mare”²⁶, Joldești (Botoșani)²⁷, Lunca (Botoșani)²⁸, Siret (Suceava)²⁹, Suceava³⁰, Tarasova (Rezina)³¹, Târgu Trotuș (Bacău)³², Trebujeni (Orhei)³³, Vaslui³⁴, Voroneț (Suceava)³⁵,

¹² A. Pohl, op. cit. (n. 11), p. 79–80.

¹³ L. Huszár, op. cit. (n. 11), pp. 13–14.

¹⁴ A. Pohl, op. cit. (n. 11), p. 32.

¹⁵ *Ibidem*, p. 34.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 48–50.

¹⁷ E. Setnic, *Botoșani, jud. Botoșani. Punct: „Biserica Sf. Ioan Botezătorul”*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2002 (CCA)*, București, 2003 (www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2003/cd/index.htm, accesat la 19.02.2012).

¹⁸ A. A. Nudelman, *Topografia kladov i nakhodok edinichnykh monet*, Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR 8, Ed. Știință, Kishinev, 1976, pp. 142–143.

¹⁹ *Monnaies et parures du Musée Départemental de Botoșani* (éd. V.M. Butnariu), în col. *Corpus Nummorum Moldaviae (CNM) IV*, Ed. Terra Design, Gura Humorului, 2010, p. 94 (în continuare: *Monnaies et parures IV*).

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași* (coord. V.M. Butnariu), CNM II, Ed. Vasiliana '98, Iași, 2001, p. 120 (în continuare se va cita *Monnaies et parures II*).

²² A. A. Nudelman, op. cit. (18), p. 136.

²³ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 133.

²⁴ R. Popovici, *Șantierul arheologic mănăstirea Barnovschi (Iași)–1991: descoperiri monetare*, în *Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» (AIIX)*, Iași, 32, 1991, p. 528.

²⁵ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 138.

²⁶ *Ibidem*, p. 140.

²⁷ O.-L. Șovan, V. Mihailescu-Bîrlița, *Cercetări în cimitirul de la Joldești – Botoșani*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 18, 1995, Iași, p. 227.

²⁸ *Monnaies et parures IV* (n. 19), p. 99.

²⁹ Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie 1990 (XXXV)*, în *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle série (Dacia, N. S.)*, 36, 1992, București, p. 206.

³⁰ I. Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava. Raport preliminar asupra săpăturilor din campania 1955*, în *MCA*, 4, 1957, p. 244; E. Nicolae, *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, în *Buletinul Societății Numismatice Române (BSNR)*, 86–87, 1992–1993 (1996), 140–141, pp. 186–187.

³¹ A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare (I)*, în *Tyragetia, serie nouă. Arheologie. Istorie Antică (Tyragetia)*, 1 (16). 1, 2007, Chișinău, p. 357.

³² Al. Artimon, *Cercetările arheologice din așezarea medievală de la Tg. Trotuș jud. Bacău*, în *MCA*, 14, 1980, p. 616.

³³ A. A. Nudelman, op. cit. (n. 18), p. 141.

³⁴ *Monnaies et parures du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui* (éd. V.M. Butnariu), CNM III, Ed. Panfilus, Iași, 2007, p. 106 (în continuare: *Monnaies et parures III*).

³⁵ A. Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *Caietul Seminarului special de Științe auxiliare ale istoriei. Opuscula bibliografică, genealogică, numismatică* (coord. A. Berciu-Drăghicescu), II, București, 1990, p. 75.

sau în inventarul unor morminte – Baia (Suceava)³⁶, Bogdana (Bacău)³⁷, Fântânele (Bacău)³⁸, Schitișor-Hangu (Neamț)³⁹, Suceava⁴⁰, Tazlău (Neamț)⁴¹, Târgu Frumos (Iași)⁴², Târgu Trotuș (Bacău)⁴³, Vadu Moldovei (Suceava)⁴⁴.

De asemenea, sunt înregistrate câteva zeci de depozite care conțin astfel de monede, datate pe tot parcursul secolului al XVI-lea⁴⁵. Au fost identificate două categorii de tezaure de acumulare alcătuite, preponderent, din denari ungurești și aspri (grupa A), cărora li se pot asocia diverse nominaluri (trojaki, taleri) (grupa B-1)⁴⁶. Constituirea lor se petrece în ultimul sfert al veacului, ca urmare a deprecierii asprului și, mai ales, pe fondul pătrunderilor masive de emisiuni de argint devalorizate (denarul imperial), la est de Carpați⁴⁷. Ponderea pieselor de la Matei Corvin în compoziția depozitelor încheiate în secolul al XVI-lea, a fost estimată ca oscilând între 75,7% (anii 1501–1520) și 61,2% (anii 1581–1600) din totalul denarilor ungurești și austrieci⁴⁸. În interiorul acestora, emisiunile bătute la Kremnica și purtând siglele V/A au o frecvență foarte ridicată, în majoritatea cazurilor depășind 20% (Bălești [Vaslui] – 142 ex.⁴⁹; Bolotino [Glodeni] – 62 ex.⁵⁰, Budești [Bacău] – 161 ex.⁵¹, Leușeni-Cârpineni [Hâncești] – 118 ex.⁵², Stânceni [Botoșani] – 47 ex.⁵³, Victoria [Botoșani] – 34 ex.⁵⁴).

Prezența pieselor regelui Huniad la răsărit de Carpați, după anul 1600, în compoziția tezaurelor de circulație, este una excepțională. Până în momentul de față am reușit să identificăm doar un singur caz, cel al depozitului de la Iași (strada „Vasile Lupu”), îngropat, se pare, după jumătatea veacului al XVII-lea⁵⁵, care

³⁶ S. Chepte, *Șantierul arheologic Baia (jud. Suceava)*, în CCA, Campania 1994, 1995 (www.cimwc.ro/scripts/arh/cronica/detalii.asp?K=122, accesat la 19.02.2012); Gh. Poenaru Bordea, *Découvertes monétaires en Roumanie-1994–1996 (XXXVIII–XL)*, în *Dacia*, N. S., 40–41, 1996–1998 (1998), p. 456.

³⁷ Al. Artimon, *Contribuții istorico-arheologice privind satul și mănăstirea Bogdana*, în *Carpica*, 27, 1998, Bacău, p. 79.

³⁸ Idem, *Contribuții arheologice la istoria localității Fântânele (Bacău)*, în *Carpica*, 17, 1985, p. 98.

³⁹ B. Mitrea, *Cercetări numismatice. Monedele feudale descoperite pe Valea Bistriței*, în *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz* (volum îngrijit de M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei), în col. „Bibliotheca Memoria Antiquitatis” XII, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2003, p. 269.

⁴⁰ Al. Artimon, *Cronologia mormintelor și a descoperirilor monetare din complexul arheologic medieval de la Biserica Sf. Dumitru din Suceava*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei (Suceava)*, 3, 1973, Suceava, pp. 151–152, 154; Al. Artimon, Al. Rădulescu, *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV–XVIII)*, în *Suceava*, 8, 1981, pp. 90, 95.

⁴¹ S. Scorțanu, *Tazlău (jud. Neamț)*, în CCA, Campania 1983–1992, 1993 (www.cimwc.ro/scripts/arh/cronica/detalii.asp?K=760, accesat la 19.02.2012).

⁴² S. Chepte, N. Ursulescu, D. Boghian, *Târgu Frumos. Biserica „Sf. Paraschiva”*, în CCA, Campania 1994, 1995 (www.cimwc.ro/scripts/arh/cronica/detalii.asp?K=121, accesat la 19.02.2012).

⁴³ Al. Artimon, *Biserica și necropola medievală de la Tg. Trotuș (jud. Bacău). Considerații finale*, în *Carpica*, 28, 1999, pp. 115–116.

⁴⁴ L. Bătrâna, O. Monoranu, A. Bătrâna, *Cercetările arheologice din zona Fîntîna Mare-Spătărești, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în *Cercetări Arheologice (CA)*, 8, 1986, București, p. 95.

⁴⁵ Tezaurele de acest fel au fost adunate în diferite lucrări: A. A. Nudelman, op. cit. (n. 18), pp. 94–102; A. Berciu-Drăghicescu, op. cit. (n. 35), pp. 54–92; *Tezaure din muzeele orașului Chișinău. Secolele XVI–XVIII* (coord. V.M. Butnariu), Ed. Universitas, Chișinău, 1994, pp. 17–62 (în continuare: *Tezaure Chișinău*); B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, în col. „Biblioteca Băncii Naționale”, Ed. Enciclopedică, București, 1996, Anexa I.2, pp. 326–334.

⁴⁶ V. M. Butnariu, *Moldova între „spații monetare” și „rațiuni de stat”. Anii 1575–1612*, în *Studii și cercetări de numismatică (SCN)*, 12, 1997 (1998), București, p. 165.

⁴⁷ *Ibidem*; L. Munteanu, *Aspecte ale circulației monetare în Moldova în secolele XVI–XVII*, în *ArhMold*, 27, 2004 (2005), p. 248.

⁴⁸ B. Murgescu, op. cit. (n. 45), p. 109, tabelul 18.

⁴⁹ C. Știrbu, A.-M. Velter, *Tezaurul de la Bălești, jud. Vaslui și importanța lui istorică*, în *Cercetări Numismatice (CN)*, 5, 1983, București, pp. 97–127.

⁵⁰ *Tezaure Chișinău* (n. 45), pp. 30–32.

⁵¹ Al. Artimon, I. Mitrea, *Un tezaur monetar din secolele XV–XVI, descoperit la Budești-Plopăna, județul Bacău*, în *Carpica*, 11, 1979, pp. 231–245.

⁵² *Tezaure Chișinău* (n. 45), pp. 19–21.

⁵³ *Monnaies et parures IV* (n. 19), pp. 34–43.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 25–33.

⁵⁵ L. Munteanu, *Some comments on the coins in the hoard of iron objects*, în *The great medieval coin hoard of Iași. Historical significance of the great medieval coin hoard of Iași* (ed. V. Mihailescu-Bîrliba), în col. „Bibliotheca Archaeologica Moldaviae” I, Institutul European Press, I, Iași, 2006, p. 502 (în continuare se va cita *The great coin hoard*).

conține 25 de astfel de emisiuni⁵⁶. O situație similară este consemnată pentru lotul de monede izolate de Iași – mănăstirea „Barnovschi”, în care un denar de la Matei Corvin apare alături de piese devalorizate suedeze⁵⁷. În ambele cazuri, monedele ungurești reprezintă reziduuri în bazinul monetar al epocii, în care au rezistat datorită calității deosebite a metalului prețios.

Starea de conservare a piesei descoperite la Negrești este una precară: gradul de uzură este ridicat, lipsește aproape o treime din monedă și apar două perforații, unite între ele. Acestea au o formă rotundă și par să fi fost realizate cu ace subțiri, sule sau chiar cu o preducea fină. În general, perforarea a fost asociată cu demonetizarea, în scopul de a reutiliza metalul prețios⁵⁸. O astfel de interpretare ar putea fi susținută de prezența obiectelor de podoabă în majoritatea tezaurilor care conțin aceste emisiuni. Dar trebuie avută în vedere și situația plauzibilă în care găurile să reprezinte urme ale activității zarafilor, care contabilizau numerarul mărunț într-o anume unitate de cont, folosind o sârmă subțire sau o ață⁵⁹.

Imperiul Otoman. Cele două piese turcești înregistrate reprezintă aspri cu greutate redusă, bătuți după „marea devalorizare” din timpul lui Murad al III-lea. Prima dintre ele poartă numele acestui sultan, fiind emisă în atelierul de la Filibe (nr. 2). În cazul celei de-a doua monede, gradul ridicat de uzură nu permite o identificare la fel de precisă. Putem doar presupune că ea ar aparține perioadei domniilor lui Murad al III-lea – Mehmed al III-lea și provine dintr-un atelier care începe cu litera K⁶⁰ (nr. 3).

În urma reformei monetare din anii 1585–1586, greutatea asprilor otomani a scăzut de la 0,682 la 0,384 g⁶¹, iar titlul a fost redus cu 44%⁶². O nouă depreciere a pieselor din argint se petrece în anul 1600, când ele ajung să cântărească 0,32 g⁶³. Devalorizărilor succesive li se adăugau practicile incorecte ale monetărilor otomane, care nu respectau standardele metrologice oficiale⁶⁴. Impactul psihologic al acestor măsuri, asupra societății din Moldova, ca parte a sistemului politic și economic al Imperiului, este unul considerabil. Pe fondul neîncrederii generale în noile emisiuni depreciate, se evită folosirea lor⁶⁵, prin redirecționarea, pe căi economice, către Poartă sau, chiar, prin topirea și reutilizarea metalului prețios⁶⁶. O consecință normală o reprezintă restrângerea semnificativă a numerarului otoman în circulația monetară din Moldova, la sfârșitul secolului al XVI-lea. Situația este una temporară, căci descoperirile recente arată că pătrundere asprilor la est de Carpați reîncepe spre sfârșitul domniei lui Mehmed al III-lea, se intensifică în perioada 1603–1622 și continuă, cel puțin până spre anul 1640⁶⁷.

Emisiunile datate în cea de-a doua parte a domniei lui Murad al III-lea sunt mai rar întâlnite în Moldova, decât cele ale predecesorilor săi, atât în descoperiri izolate (Iași – biserica „Sf. Sava” – 2 ex.⁶⁸, Vaslui⁶⁹ – 1 ex.),

⁵⁶ L. Munteanu, V. Mihailescu-Bîrliba, E. Oberländer-Târnoveanu, *The catalogue of the coin hoard*, in *The great coin hoard* (n. 55), pp. 209–210, nr. 7555–7560; 258–259, nr. 760–777; 322, nr. 797.

⁵⁷ R. Popovici, op. cit. (n. 24), pp. 525–529.

⁵⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, *Oriental coins*, in *The great coin hoard* (n. 55), p. 416.

⁵⁹ V. Mihailescu-Bîrliba, *About the monetary catalogue*, in *The great coin hoard* (n. 55), p. 407.

⁶⁰ Aceste precizări aparțin doamnei dr. Anuța Boldureanu, care a identificat monedele.

⁶¹ O tratare recentă a acestui subiect a se vedea la Ș. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2003, pp. 131–138 și Tab. 8.2. În istoriografia autohtonă, a se vedea discuții la E. Nicolae, *Imperiul Otoman*, in *Tezaure Chișinău* (n. 45), p. 64; B. Murgescu, op. cit. (n. 45), p. 75 și nota 2; A. Boldureanu, *Moneda otomană în Moldova (1512–1603)*, teză de doctorat, manuscris (Academia de Științe a Republicii Moldova, Institutul de Arheologie și Etnografie), Chișinău, 2005, p. 46 (sursa http://www.cnaa.md/files/theses/2005/3104/anuta_boldureanu_thesis.pdf, accesat la 17.06.2006); E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 58), p. 421.

⁶² Ș. Pamuk, *Sistemul monetar otoman în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în *130 de ani de la crearea sistemului românesc modern* (red. G.G. Potra), în col. „Biblioteca Băncii Naționale”, Ed. Enciclopedică, București, 1997, p. 271; op. cit. (n. 61), p. 135. În lumina analizelor recente, A. Boldureanu consideră că acest procent pare să fie unul exagerat de mare (A. Boldureanu, op. cit. [n. 61], p. 46).

⁶³ B. Murgescu, op. cit. (n. 45), p. 75, tab. 4; E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 58), p. 421.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 424.

⁶⁵ A se vedea analiza documentelor din Moldova, în această perioadă, în care scad, vizibil, mențiunile despre aspri (*ibidem*, pp. 424–426).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 422.

⁶⁷ La această situație au contribuit, se pare, și evenimentele politico-militare din zona Dunării, din anii 1595–1600 (*ibidem*, pp. 422–423); de asemenea, trebuie să se țină cont și de stadiul publicării descoperirilor de acest fel, care par să prezinte reale dificultăți de identificare (B. Murgescu, op. cit. [n. 45], p. 82, nota 1).

⁶⁸ *Monnaies et parures II* (n. 21), pp. 123–124, nr. 207, 209.

⁶⁹ *Monnaies et parures III* (n. 34), p. 107, nr. 121.

cât și în compoziția unor tezaure (Arsura [Vaslui] – 2 ex.⁷⁰, Bălțați [Vaslui] – 1 ex.⁷¹, Păun [Botoșani] – 6 ex.⁷², Rezina [raion] – cca. 60 ex.⁷³, Sihleanu [Brăila] – 13 ex.⁷⁴, Topala [Lăpușna] – 2 ex.⁷⁵). Jumătate dintre depozite sunt încheiate în ultima decadă a veacului al XVI-lea, restul aparținând primelor trei decenii ale secolului următor. Cea mai mare parte a pieselor acestui suveran provin din monetăriile central-balcanice ale Imperiului⁷⁶, dar, în cea de-a doua parte a domniei, este evidentă o creștere a ponderii atelierelor orientale⁷⁷. Moneda de la Negrești a fost bătută în centrul de la Filibe (Plovdiv), care a funcționat de la Murad al III-lea, la Mustafa I⁷⁸; emisiuni cu o proveniență similară, din aceeași perioadă, nu am reușit, încă, să identificăm în descoperirile din Moldova.

Pieseile lui Mehmed al III-lea constituie o prezență sporadică în acest areal, fiind menționate, izolat, la Iași – strada „Ștefan cel Mare” – 1 ex.⁷⁹, Târgu Trotuș (Bacău)⁸⁰ și doar în câteva depozite: Bălțați (Vaslui) – 1 ex.⁸¹, Iași – strada „Vasile Lupu” 8 ex.⁸², Păun (Botoșani) – 14 ex.⁸³ și Rezina (raion) – 230 ex.⁸⁴. *Terminus-ul post quem* cel mai ridicat este furnizat de lotul de la Iași. Preponderența monetărilor asiatice, foarte prolifică, este evidentă în toate descoperirile cunoscute⁸⁵. Piesa din Catalog are o perforație rotundă, realizată în mod intenționat, precum și o tăietură de mari dimensiuni, spre interiorul flanului. Este greu de precizat în ce măsură ele ar putea indica intenția ipotetică a posesorului de a utiliza metalul prețios în alt scop⁸⁶.

Polonia. Uniunea polono-lituaniană este reprezentată prin doi szelagi de la Sigismund al III-lea. Primul dintre ei provine din monetăria orașului Riga și are pe revers marca monetarului Heinrich Wulf⁸⁷ (nr. 4). Cel de-al doilea a fost bătut la Vilnius și poartă herbul Wadwicz, al marelui visternic al Lituaniei, Krzysztof Naruszewicz⁸⁸ (nr. 5).

Szelagii sunt introduși în sistemul monetar polonez în vremea lui Sigismund I, dar abia sub Ștefan Bathory se generalizează emiterea lor în principalele ateliere ale regatului. Durata de viață a acestei categorii de numerar mărunț este una limitată (până în anul 1627), fiind marcată de deprecieri semnificative, care le transformă în piese de bilon, bătute în cantități apreciabile⁸⁹. Monedele din lotul nostru aparțin primei și ultimei perioade de evoluție a szelagilor (conform clasificării realizate de A. Mikołajczyk) și respectă

⁷⁰ P. Stancu, *Contribuții la circulația monetară din Moldova în secolele XV–XVI pe baza tezaurului descoperit la Arsura (jud. Vaslui)*, în CN, 7, 1996, p. 189, nr. 148, 167; A. Boldureanu, op. cit. (n. 61), pp. 52, 80, 132, tab. 17.

⁷¹ *Monnaies et parures III* (n. 34), p. 58, nr. 7.

⁷² *Monnaies et parures IV* (n. 19), pp. 63–64, nr. 12–17.

⁷³ A. Boldureanu, R. Tabuică, E. Nicolae, *Un tezaur din epoca lui Mihai Viteazul descoperit în fostul raion Rezina, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul. Chișinău, 28–30 mai 2000. Comunicări, studii și note* (red. resp. E. Nicolae), Ed. Enciclopedică, București, 2001, pp. 162–163, tab. 1; A. Boldureanu, op. cit. (n. 61), pp. 52, 81–82, 134, tab. 19.

⁷⁴ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 61, nr. 40–52.

⁷⁵ A. Boldureanu, A. Niculiță, E. Nicolae, *Tezaurul de la Topala, com. Cenac, jud. Lăpușna (sec. XVI), în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României. Chișinău, 24–26 septembrie 2002. Comunicări, studii și note* (red. resp. E. Nicolae), Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 194, nr. 13, 20.

⁷⁶ A. Boldureanu, op. cit. (n. 61), pp. 56–57, 123, tab. 9.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 53; A. Boldureanu, R. Tabuică, E. Nicolae, op. cit. (n. 75), pp. 162–163.

⁷⁸ E. Nicolae, op. cit. (n. 61), p. 67.

⁷⁹ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 134, nr. 470.

⁸⁰ Al. Artimon, *Orașul medieval Tg. Trotuș în lumina datelor istorico-arheologice*, în *Carpica*, 14, 1982, p. 114; idem, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV–XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău, 2003, p. 215.

⁸¹ *Monnaies et parures III* (n. 34), p. 58, nr. 8.

⁸² L. Munteanu, V. Mihailescu-Bîrliba, E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 56), p. 237, nr. 9013–9014; p. 293, nr. 2629–2633; p. 325, nr. 896.

⁸³ *Monnaies et parures IV* (n. 19), p. 64, nr. 18–31.

⁸⁴ A. Boldureanu, R. Tabuică, E. Nicolae, op. cit. (n. 73), pp. 161–162, tab. 1; A. Boldureanu, op. cit. (n. 61), p. 52, 81–82, 134, tab. 19.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 57, 124, tab. 10.

⁸⁶ Chiar și devalorizați, asprii puteau fi topiți și transformați în podoabe de către persoanele cu situație materială precară (vezi E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. [n. 58], p. 416).

⁸⁷ A. Mikołajczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 22, Łódź, 1988, p. 59; D. Ejzenhart, *Herby i znaki mennicze na trojakach polskich*, Wrocław, 2008, pp. 54, 76.

⁸⁸ M. Gumowski, op. cit. (n. 11), pp. 49, 194; A. Mikołajczyk, op. cit. (n. 87), p. 69.

⁸⁹ *Ibidem*, pp. 24, 48, 52–53, 59–61, 64, 66–70 M. Gumowski, op. cit. (n. 11), pp. 208–212.

îndeaproape caracteristicile specifice acestor intervale temporale. În prima etapă, titlul și greutatea sunt statuate, aproape pentru două decenii, prin Ordonanța monetară din ianuarie 1580 (1 szelag cântărea 1,134 g, din care 0,204 g AR)⁹⁰. Cea mai prolifică monetărie este cea de la Riga, a cărei producție a fost estimată ca reprezentând 62,99% din întreaga cantitate de szelagi bătuți în Polonia⁹¹. Emisiunile din ultima perioadă sunt puternic depreciate (în anul 1623, un szelag cântărea 0,672 g, din care 0,084 g AR)⁹², fabricarea lor concentrându-se în officinele de la Vilnius, care asigură aproape trei sferturi (73,14%) din totalul acestor nominaluri⁹³.

Apariția szelagilor în Moldova s-a petrecut, cel mai probabil, la începutul secolului al XVII-lea. Ea a fost favorizată de contextul politic din această perioadă, când Polonia intervine pentru a dobândi preponderența, în plan economic, în sud-estul Europei⁹⁴. Interesele sale la răsărit de Carpați sunt sprijinite, inițial, de mijloace monetare, care par a răspunde nevoilor pieței locale de numerar mărunț, relativ stabil, de calitate acceptabilă și disponibil în cantități apreciabile⁹⁵. Într-o anumită măsură, szelagii polonezi au îndeplinit aceste condiții, iar rolul lor în circulația monetară din Moldova, pe tot parcursul veacului al XVII-lea, este unul considerabil.

S-au păstrat surse documentare din epocă, mai ales relatări ale unor călători străini, care atestă folosirea acestui nominal (*polonici solidi*) în tranzacțiile mărunte⁹⁶. Dar o imagine veridică ne oferă doar numărul impresionant de astfel de descoperiri, existente în literatura de specialitate. Sunt înregistrate peste 20 de localități în care apar, izolat, aceste piese, în diferite contexte (în așezări, fortificații, necropole) sau în mod întâmplător⁹⁷. Din păcate, în foarte puține cazuri se pot face aprecieri argumentate asupra duratei de circulație sau a momentului pierderii.

Informații cronologice prețioase se pot obține din cercetarea depozitelor monetare. O astfel de analiză a relevat prezența szelagilor polonezi în toate cele trei categorii de tezaure de circulație constituite în Moldova, în veacul al XVII-lea⁹⁸. Cea mai timpurie apariție se înregistrează în compoziția tezaurelor de tip A, unde aceste piese, aflate într-un număr restrâns, asigură *terminus-ul post quem* al descoperirilor, în prima jumătate a secolului, în majoritatea cazurilor⁹⁹. Numerarul mărunț de la Sigismund al III-lea constituie nucleul de bază al depozitelor din grupa următoare (tip B), care se încheie între deceniile patru și șapte¹⁰⁰. Reprezentativă pentru această categorie este descoperirea de la Iași – strada „Vasile Lupu”, care conține 8215 emisiuni de acest fel¹⁰¹. Spre sfârșitul secolului, poziția lor în interiorul tezaurelor „suedeze” (tip C) devine una periferică¹⁰². Szelagii polonezi sunt prezenți în masa monetară din Moldova pe toată durata veacului al XVII-lea, într-un context politic și economic favorabil, dominând-o, autoritar, în cea de-a doua treime a lui, în condițiile în care sunt alimentați, regulați, dinspre spațiul original¹⁰³. Retragerea din circulație și tezaurizarea lor pare a se produce după această dată, ca răspuns la invazia bilonului suedez, inferior calitativ.

Ambele monede poloneze prezintă abateri tehnice, mai evidente în cazul piesei lituaniene. Astfel de anomalii sunt comune majorității emisiunilor poloneze din această perioadă și se datorează procesului de batere semi-mecanizată. În cursul acestei operații tehnice, suprapunerea plăcilor cu ștanțe și, ulterior, a celei

⁹⁰ *Ibidem*, p. 208, Tab. n; 210, Tab. p; A. Mikołajczyk, op. cit. (n. 87), p. 50.

⁹¹ *Ibidem*, p. 61.

⁹² M. Gumowski, op. cit. (n. 11), p. 210, Tab. p; p. 211, Tab. r; A. Mikołajczyk, op. cit. (n. 87), p. 69.

⁹³ *Ibidem*, pp. 69–70.

⁹⁴ V. M. Butnariu, op. cit. (n. 46), pp. 169–171; idem, *Tezaurul de la Ungureni. Prolegomene la circulația șilingului în Moldova*, in *AIIX*, 46, 2009, pp. 406–407.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 407.

⁹⁶ Comentarii recente asupra acestor relatări, vezi la L. Munteanu, *Preliminary data about the coin hoard of Iași – 2002*, in *The great coin hoard* (n. 55), pp. 446–447.

⁹⁷ *Ibidem*, pp. 448–449 (repertoriul conține 21 de puncte, cu bibliografia aferentă).

⁹⁸ *Ibidem*, pp. 447–450; o tipologie a tezaurelor de circulație din secolul al XVII-lea conținând trei grupe, a realizat, recent, V. M. Butnariu (V. M. Butnariu, op. cit., [n. 94], pp. 407–414).

⁹⁹ Același autor a definit pentru prima dată această categorie de depozite (V. M. Butnariu, *Introducerea talerului-leu în Moldova lui Vasile Lupu*, in *AIIX*, 31, 1994, p. 70; op. cit. [n. 46], p. 165, 171; op. cit. [n. 94], p. 408 [„epoca prevasiliană”]); a se vedea și L. Munteanu, op. cit. [n. 47], pp. 241–260; op. cit. [n. 96], p. 447.

¹⁰⁰ Menționarea inițială a acestui tip de tezaure o face tot V. M. Butnariu (V. M. Butnariu, op. cit., 1994 [n. 99], p. 70; op. cit., [n. 94], pp. 410–411 [„epoca vasiliană”]); a se vedea și L. Munteanu, op. cit. [n. 96], pp. 447–450.

¹⁰¹ L. Munteanu, V. Mihailescu-Bîrliiba, E. Oberländer-Târnoveanu, op. cit. (n. 56), pp. 57–368.

¹⁰² L. Munteanu, op. cit. (n. 96), p. 450; V. M. Butnariu, op. cit. (n. 94), pp. 411–414 („etapa pefanariotă”).

¹⁰³ Analiza unui eșantion reprezentativ a permis evidențierea faptului că structura numerarului circulant (pe emitenți și ateliere) reflectă, fidel, variațiile de producție a atelierelor monetare poloneze și, implicit, masa monetară din spațiul de emisie (L. Munteanu, op. cit. [n. 96], p. 451, Gr. 2).

cu preducele, nu se făcea, de cele mai multe ori, într-un mod exact, apărând numeroase acentrări și multiplicări de stanțe. Tăieturile drepte provin de la marginile foilor metalice pe care erau imprimate monedele¹⁰⁴.

Suedia. Piesa cea mai recentă din lotul studiat este un șiling bătut de regina Cristina, în atelierele de la Riga, în primii ani ai domniei (nr. 6). Expansiunea militară a regatului Suediei, în secolul al XVII-lea, este urmată de o intensă activitate monetară, în teritoriile cucerite. Cantități impresionante de emisiuni devalorizate se produc în monetăriile deja existente și ele asigură statului baltic venituri importante, destabilizând, totodată, economia financiară a statelor vecine¹⁰⁵.

Activitatea monetară suedeză în acest centru debutează în octombrie 1621, la câteva luni după cucerirea orașului de către Gustav Adolf. Acesta va folosi monetăria de acolo pentru baterea de monede mărune, după etalonul monetar polonez. Noile emisiuni de șilingi folosesc modelul celor lituanieni, din anul 1612, dar poartă monograma și legenda suveranului suedez. Cu toate acestea, cele două tipuri monetare se asemanau foarte mult ca formă exterioară, putând ușor fi confundate în epocă¹⁰⁶; era evidentă intenția emitentului de a le introduce în circulația monetară din Polonia. Calitatea inițială a acestor piese era una acceptabilă, căci prototipul lor avea un titlu bun în epocă. Dar în urma devalorizărilor succesive din anii 1623 și 1633, conținutul de argint este înjumătățit¹⁰⁷. Emisiunile din prima parte a domniei Cristinei păstrează aceleași caracteristici iconografice și metrologice. Volumul producției monetare este unul impresionant, depășind, în intervalul 1621–1644, 400 de milioane de piese¹⁰⁸.

Majoritatea lor ajung în circulația din Polonia și generează un adevărat „război monetar” între cele două state rivale. Acest conflict, presărat cu numeroase măsuri monetare ingenioase, de ambele părți, se sfârșește abia în anul 1664, prin închiderea atelierelor de la Riga¹⁰⁹. Impactul emisiunilor suedeze, bătute în acest centru, s-a dovedit a fi unul îndelungat, nu doar pentru piața financiară a Republicii Nobiliare, dar și pentru teritoriile aflate în sfera ei de influență. Se apreciază că afluența de monedă suedeză în Polonia (în special emisiuni ale lui Gustav Adolf și Cristinei) va atinge apogeul abia după mijlocul veacului al XVII-lea, ajungând, chiar, să le depășească, în descoperiri, pe cele locale (poloneze)¹¹⁰.

Repere cronologice asemănătoare jalonează circulația șilingilor Cristinei în spațiul de la răsărit de Carpați. Aceștia apar în numeroase descoperiri izolate, precum cele de la Baia (Suceava)¹¹¹, Bârlad (Vaslui)¹¹², Cuhureștii de Sus (Soroca)¹¹³, Dobrovăț (Iași)¹¹⁴, Galați – cimitirul „Precista”¹¹⁵, Iași–biserica „Sf. Sava”¹¹⁶, – mănăstirea „Barnovschi”¹¹⁷, – strada „Anastasiu Panu”¹¹⁸, – strada „Ștefan cel Mare”¹¹⁹, Piatra-Neamț (Neamț)¹²⁰, Siret (Suceava)¹²¹, Seliște (Orhei)¹²², Suceava¹²³, Ștefan cel Mare

¹⁰⁴ În tezaurul de la Iași – strada „Vasile Lupu”, 84,03% dintre szelagii lituanieni ai lui Sigismund al III-lea sunt acentrați; procentul pieselor similare, bătute la Riga, este superior (92,59%) (V. Mihailescu-Bîrliba, op. cit. [n. 59], pp. 405–406, Tabs. 11–12).

¹⁰⁵ A. Mikołajczyk, op. cit. (n. 87), pp. 95–96.

¹⁰⁶ D. Fedorov, op. cit. (n. 11), pp. 267–315.

¹⁰⁷ A. Mikołajczyk, op. cit. (n. 87), pp. 96–97.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 97.

¹⁰⁹ *Ibidem*, pp. 78–84, 97–100, 152–153.

¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 97–100.

¹¹¹ E. Neamțu, V. Neamțu, S. Chepte, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII. I. Cercetările arheologice din anii 1967–1976*, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 143.

¹¹² L. Munteanu, C. Onel, *Descoperiri monetare în Moldova. IV*, în *ArhMold*, 35, 2012 (sub tipar, în acest volum).

¹¹³ V. Paiul, *Descoperiri antice și medievale din jud. Soroca*, în E. Nicolae (red. resp.), op. cit. (n. 73), p. 208.

¹¹⁴ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 120.

¹¹⁵ Gh. Poenaru Bordea, B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie 1993 (XXXVII)*, în „Dacia”, N. S., 38–39, 1994–1995 (1995), p. 43.

¹¹⁶ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 132.

¹¹⁷ R. Popovici, op. cit. (n. 24), pp. 527–528.

¹¹⁸ *Monnaies et parures II* (n. 21), p. 144.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 139.

¹²⁰ C. Matasă, *Șantierul arheologic Piatra-Neamț*, în „Studii și cercetări de istorie veche” (SCIV), 6, 1955, 3–4, pp. 823, 837.

¹²¹ V. Spinei, V. Cotiugă, C. Hriban, E. Setnic, *Siret (jud. Suceva)* în CCA, Campaniile 1998, 1999 (www.cimwc.ro/scripts/arh/cronica/detaliu.asp?K=1705, accesat la 19.02.2012).

¹²² A. A. Nudelman, op. cit. (n. 18), p. 144.

¹²³ Din diferite puncte ale acestei localități provin cele mai multe piese. Pentru descoperirile mai vechi a se vedea, mai ales, K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, Ed. Academiei Române, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, București, 1913, pp. 90–98; informații recente apar la

(Bacău)¹²⁴, Tarasova (Rezina)¹²⁵, Târgu Trotuș (Bacău)¹²⁶, Trebujeni (Orhei)¹²⁷. De asemenea, astfel de piese sunt prezente în compoziția a două feluri de tezaure de circulație. În prima categorie (tip B), ele au un rol secundar, fiind inferioare, cantitativ, nominalurilor poloneze și marchează, în majoritatea cazurilor, limita cronologică superioară a loturilor. Cea de-a treia grupă (tip C) are nucleul format din șilingi de Riga, cu monograma Cristinei, cărora li se asociază, cu predilecție, diverse nominaluri mărunte poloneze, brandenburgheze sau suedeze. Datele finale ale acestor depozite se concentrează în cea de-a doua jumătate a veacului al XVII-lea, fără a depăși deceniul nouă¹²⁸. Cea mai recentă inventariere a lor a consemnat 17 descoperiri de o parte și de alta a Prutului, totalizând peste 35 de milioane de piese¹²⁹. Din păcate, doar mică parte din acest imens material numismatic a beneficiat de o cercetare adecvată.

În strânsă legătură cu prezența și cu circulația monedelor suedeze în spațiul est-carpatic este discuția pe marginea „falsurilor moldovenești”. Deoarece subiectul a beneficiat de atenția noastră, cu un alt prilej¹³⁰, iar stadiul descoperirilor nu a evoluat în mod spectaculos, nu intenționăm să reluăm întreaga problematică în studiul de față. Semnalăm apariția unei contribuții recente, semnată de către V. M. Butnariu, care propune o perspectivă deosebită asupra acestei chestiuni. Se consideră că cel puțin o parte din numărul impresionant de emisiuni (suedeze, poloneze, brandenburgheze) devalorizate reprezintă piese autentice, de inflație. Apariția contrafacerilor și, implicit, a benzilor de aramă (decupate sau întregi) trebuie corelată cu expedițiile poloneze în Moldova, din anii 1686 și 1691. Asemenea emisiuni divizionare ar fi fost bătute pentru plata soldelor și ca monedă de ocupație¹³¹. De asemenea, sunt identificate criterii de diferențiere între piesele originale și cele false, care sunt aplicate în analiza tezaurului de la Ungureni (Botoșani). În categoria contrafacerilor, toate *fourrées*, au fost incluse monedele cu anul de emisiune redat cu greșeli sau fantezist, cele cu batere dublă, cele hibride și imitațiile¹³². Credem, totuși, că este necesară o mai mare prudență în separarea celor două grupe. Avem în vedere, în special, piesele „cu batere dublă”, destul de numeroase în descoperiri (în tezaurul de la Ungureni ele reprezintă aproape jumătate din emisiunile contrafăcute). Studiarea depozitului de la Iași (strada „Vasile Lupu”) a arătat că un număr considerabil de monede poloneze mărunte, mai ales din ultima fază de emisie (începutul secolului al XVII-lea), toate originale, au imprimate, alături de ștanța principală, una sau mai multe ștanțe (vizibile parțial). Multiplicarea lor a fost explicată, anterior, prin neglijențe în procesul de batere semimecanizată, mai ales în condițiile unor producții monetare uriașe.

Pe șilingul suedez din lotul studiat apar două puncte în spațiul dintre ștanțe, al căror rol probabil era acela de a marca, mai vizibil, locul ocupat de ștanța pe foaia metalică pe care era montată și care urma să fie imprimată¹³³. În ciuda acestor deficiențe tehnice, moneda reprezintă o emisiune originală, a cărei uzură accentuată îi susține prezența îndelungată în masa circulantă din epocă.

Monedele studiate se constituie într-un grup unitar, fiind descoperite în același nivel arheologic al unei locuințe din situl medieval de la Negrești, în urma săpăturilor sistematice. Un aspect important al cercetării

E. Nicolae, op. cit. (n. 30), p. 186; M. Gogu, *Monede medievale și moderne descoperite la Curtea domnească din Suceava*, în E. Nicolae (red. resp.), op. cit. (n. 75), p. 207.

¹²⁴ Al. Artimon, C. Eminovici, *Cercetări arheologice în așezarea medievală din comuna Ștefan cel Mare (Bacău)*, în *Carpica*, 10, 1978, p. 278; Al. Artimon, *Biserici din zona de sud-vest a Moldovei*, în *Carpica*, 26/2, 1997, p. 20.

¹²⁵ A. Bodureanu, *Cronica descoperirilor numismatice [III]*, în *Tyragetia*, 3 (18).1, 2009, p. 351; [IV], în *Tyragetia*, 4 (19).1, 2010, p. 279.

¹²⁶ Al. Artimon, op. cit., 1982 (n. 80), p. 114; idem, *Viața spirituală în orașele din sud-vestul Moldovei (sec. XIV–XVII)*, în *Arheologia Medievală*, 3, 2000, București, p. 66.

¹²⁷ A. A. Nudelman, op. cit. (n. 18), p. 142.

¹²⁸ V. M. Butnariu, op. cit. (n. 94), pp. 413–414 (tezaure de circulație din „etapa pefanariotă”); L. Munteanu, op. cit. (n. 96), p. 450 (tezaure de circulație de tip C).

¹²⁹ V. M. Butnariu, op. cit. (n. 94), pp. 413–414; aceleași categorii aparțin și tezaurele de la Ciocâlneni (Orhei) (A. Chiroșca, *Un tezaur monetar din sec. al XVII-lea descoperit la Ciocâlneni, raionul Orhei*, în *Tyragetia*, 2 (17).2, 2008, pp. 99–112), Slobozia-Dușca (Criuleni) (A. Boldureanu, op. cit. [n. 31], p. 357), Republica Moldova (*passim*) (eadem, *Cronica descoperirilor monetare [II]*, în *Tyragetia*, 2 [17].1, 2008, p. 358) și Cosăuți (Soroca) (eadem, op. cit. [n. 125], 2010, p. 277).

¹³⁰ L. Munteanu, op. cit. (n. 55), pp. 497–502.

¹³¹ V. M. Butnariu, op. cit. (n. 94), pp. 414–424, 438.

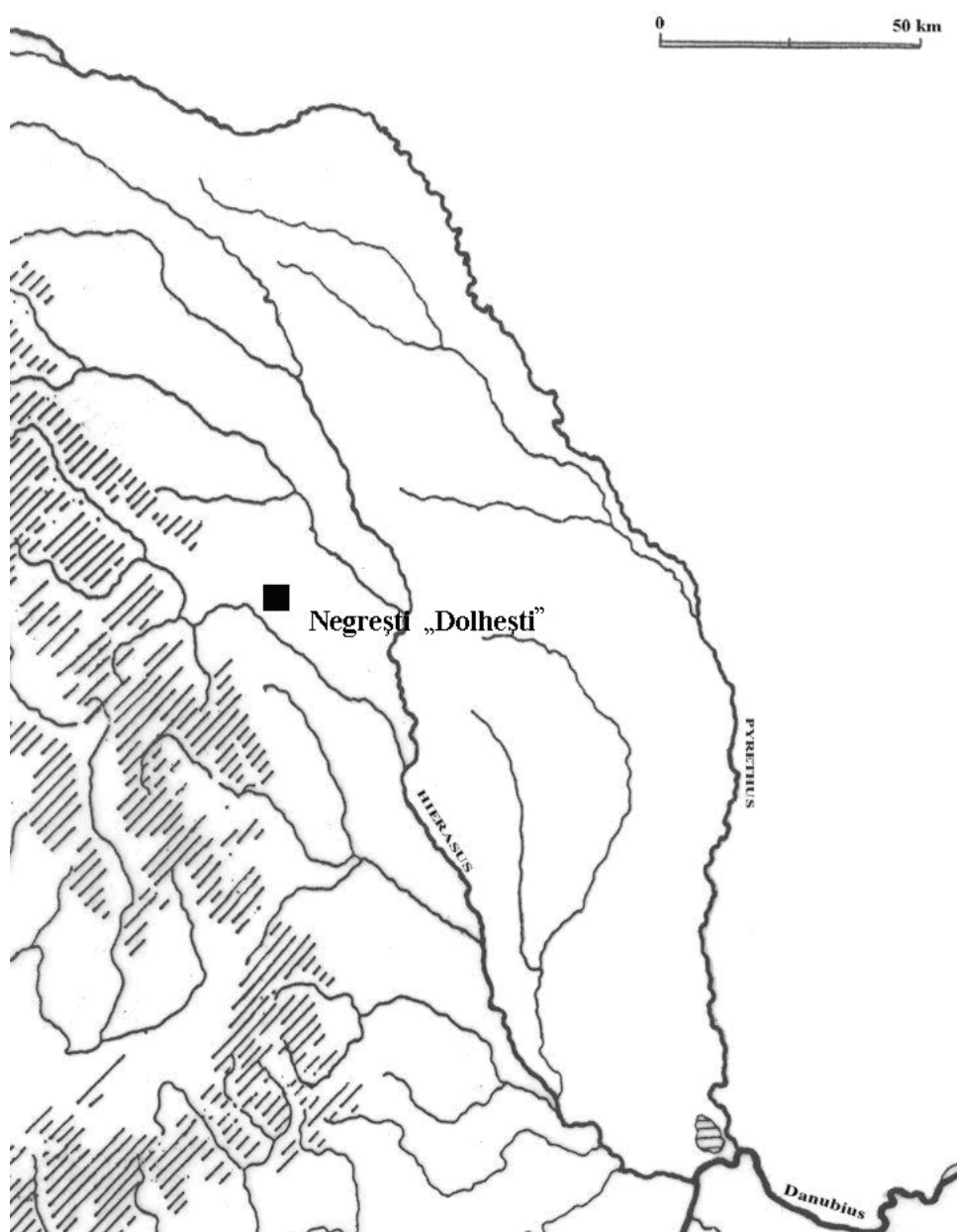
¹³² *Ibidem*, pp. 418, 423–437; *Monnaies et parures IV* (n. 19), pp. 69–81, nr. 12; a se vedea și criteriile folosite de A. Wahlstedt (A. Wahlstedt, *Om svensk-baltiska solidi, präglade i Suzava*, în *Numismatiska meddelanden*, 23, 1923, Stockholm, pp. 95–117).

¹³³ V. Mihailescu-Bîrliaba, op. cit. (n. 59), pp. 406–407.

lotului de față se referă, fără îndoială, la datarea acestuia. Piese care îl compun au fost emise într-un interval cronologic destul de extins, care depășește un secol și jumătate. Dar cea mai mare parte a lor, cu excepția denarului unguresc, se concentrează în ultima decadă a veacului al XVI-lea și primele decenii ale celui următor. Analiza descoperirilor izolate și, mai ales, cea a tezaurilor în care apar emisiuni similare a arătat că ele se aflau, concomitent, în circulația monetară din Moldova mult mai târziu, spre jumătatea secolului al XVII-lea. Confirmarea unei asemenea situații ne oferă piesele izolate găsite la Iași (mănăstirea „Barnovschi”), dar, mai ales, depozitul de mari dimensiuni aflat, recent, în același oraș, pe strada „Vasile Lupu”. Materialul numismatic recoltat din locuința nr. 2 pare să dateze acest complex, cel mai probabil, în cea de-a doua treime a veacului al XVII-lea, fără a exclude, însă, posibilitatea extinderii limitei superioare a acestui interval.

ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. The map of Moldavia with the position of the mediaeval site of Negrești „Dolhești” (jud. Neamț).
Pl. 2. Coin discoveries from the mediaeval site of Negrești “Dolhești” (jud. Neamț).

Pl. 1. Harta Moldovei cu poziția sitului medieval de la Negrești „Dolhești” (jud. Neamț).

Pl. 2. Monede descoperite în situl medieval de la Negrești „Dolhești” (jud. Neamț).

DESCOPERIRI MONETARE DIN MOLDOVA. IV

DE

LUCIAN MUNTEANU*, CRISTIAN ONEL

Abstract

We continue the regular publishing of the coins found in Moldova, by presenting random isolated finds from different points of Vaslui county. The coins are kept in private collections (Costel Giurcanu collection – 10 pcs., Marian Bolum collection – 7 pcs., other collections – 6 pcs.) and collections hosted by local institutions (the “Ștefan cel Mare” Museum Collection of Vaslui – 9 pcs., the School of Grăjdeni Museum collection – 1 pc.). The coins date back to the Roman, medieval and modern times and were found in the following locations: Bârlad (nos. 1–2, 14–31), Frunțișeni (no. 3), Giurcani (nos. 4–6), Grivița (no. 7), Mălușteni (nos. 8–10), Șuletea (no. 11), Vutcani (nos. 12–13), Murgeni (nos. 32–33).

Keywords: coin finds, Moldavia, private collections, Roman coins, medieval coins.

Publicarea sistematică și periodică a surselor numismatice, indiferent de criteriile utilizate, constituie un demers indispensabil al cercetării istorice¹. Înregistrarea zonală a descoperirilor monetare, pentru principalele provincii istorice, a fost, în general, bine apreciată de către specialiștii români, iar rezultatele acestei metode de lucru sunt unele notabile². Pentru regiunea est-carpatică a țării, o astfel de întreprindere, inițial restrânsă la perioada antică și bizantină, a fost realizată de către Virgil Mihăilescu-Bîrliba³. Ulterior, prin contribuția aceluiași autor și beneficiind de colaborările lui V. Butnariu, E. Nicolae și C. Asăvoaie, această inițiativă este reluată, într-o formă nouă, care înglobează descoperirile monetare din toate perioadele, din Moldova⁴. Lucrarea de față reprezintă o încercare de a continua această activitate, prin publicarea, periodică, a monedelor descoperite în arealul răsăritean al României. Vom încerca să respectăm, îndeaproape, scopurile, maniera de catalogare și imperativele, enunțate anterior, de către autorii acestei serii⁵.

---

* Institutul de Arheologie, Iași; lucanas2000@yahoo.com.

¹ Preocupări pentru prezentarea descoperirilor monetare, într-o manieră științifică, au existat încă din perioada interbelică. A se vedea descoperirile monetare din această perioadă publicate, în special, de către C. Moisil, în *Buletinul Societății Numismatice Române și Cronica Numismatică și Arheologică*, dar, abia la sfârșitul anilor '50, B. Mitrea va iniția publicarea acestora, regulat, sub forma unei *Cronici*, în paginile revistelor *Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)* [SCIV(A)] și *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, N.S. (Dacia, N.S.).

² Este vorba despre Transilvania (a se vedea lucrările lui E. Chirilă și colaboratorii), Banat (lucrările lui N. Gudea, D. Bălănescu etc.) și Dobrogea (lucrările lui R. Ocheșanu, Gh. Papuc, A. Vertan, G. Custurea, E. Oberländer-Târnoveanu).

³ V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede antice și bizantine (I)*, în *Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis (MemAntiq)*, I, 1969, Piatra-Neamț, pp. 423–433; (II), în *MemAntiq*, II, 1970, pp. 577–581; (III), în *MemAntiq*, III, 1971, pp. 585–590.

⁴ Au apărut, până în prezent, trei lucrări din această serie: V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova. I*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 12, 1988, Iași, pp. 311–320; II, în *ArhMold*, 16, 1993, pp. 289–294; V. Mihăilescu-Bîrliba, E. Nicolae, C. Asăvoaie, *Descoperiri monetare din Moldova. III*, în *ArhMold*, XXII, 1999, pp. 219–232. O întreprindere similară, pentru teritoriul Moldovei de la est de Prut, este realizată de către A. Boldureanu (*Cronica descoperirilor monetare [I]*, în *Tyragetia*, S.N., I [XVI], 1, Arheologie. Istorie Antică, 2007, Chișinău, pp. 351–360; [II], în *Tyragetia*, II [XVII], 1, 2008, pp. 353–360; *Cronica descoperirilor numismatice [III]*, în *Tyragetia*, III [XVIII], 1, 2009, pp. 345–352; [IV], în *Tyragetia*, IV [XIX].1, 2010, pp. 273–281; [V], în *Tyragetia*, V [XX], 1, 2011, pp. 325–331).

⁵ V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Butnariu, op. cit. (I) (n. 4), 1988, p. 311.

Toate monedele înregistrate de noi reprezintă descoperiri izolate, întâmplătoare, din diferite puncte ale județului Vaslui⁶. Ele se păstrează în colecții particulare (colecția Costel Giurcanu – 10 ex, colecția Marian Bolum – 7 ex, alte colecții – 6 ex) și ale unor instituții locale (colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui⁷ – 9 ex, colecția Muzeului Școlii din Grăjdeni – 1 ex.). Majoritatea pieselor prezentate sunt inedite, dar am inclus aici și descoperiri publicate aparținând aceluiași loturi. În alegerea noastră am ținut cont de necesitatea prezentării unitare a informațiilor, evitarea posibilelor confuzii, dar și de nevoia corectării și completării unor date existente în circuitul științific⁸.

Am dori să le mulțumim călduros celor care ne-au sprijinit în elaborarea acestei lucrări, prin punerea la dispoziție a monedelor aflate în colecțiile lor, precum și a informațiilor prețioase despre proveniența acestora: domnii Costel Giurcanu, Marin Rotaru și Gheorghe Gherghe. Salutăm eforturile remarcabile ale acestor cărturari pasionați, membri sau apropiați ai Asociației Culturale „Academia Rurală Elanul” de a împiedica pierderea materială și științifică a numeroase descoperiri arheologice și numismatice, cu relevanță în planul istoriei locale și a celei naționale.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

Romane

Bârlad (jud. Vaslui)

1. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.

AE (*dupondius*). Fără date metrologice, f. s. c.; Imperiul Roman: Dacia, Philippus Arabs, Sarmizegetusa, iulie–august 247 – iulie–august 248 (MARTIN, p. 86, nr. 2.59.3). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 136.

2. Descoperire întâmplătoare; colecția Nicolae Vasiliu.

AE (*follis*). 16 mm; 2,84 g; s. c.; Imperiul Roman, Constantius II, Nicomedia, *officina* B (SMNB), 6 noiembrie 355 – 3 noiembrie 361 (RIC VIII, p. 482, nr. 107). Inedită.

Fruntișeni (com. Grăjdeni, jud. Vaslui)

3. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Școlii din Grăjdeni.

AR (*denarius*). 17 mm; 3,02 g; s. c.; Imperiul Roman, Hadrianus, Roma, anii 134–138 (RIC II, p. 368, nr. 237 var. c; BMC III, p. 319, nr. 615 var.) sau anul 134 (HILL, p. 166, nr. 544). Inedită.

Giurcani (com. Găgești, jud. Vaslui)

4. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AR (*denarius*). 19 mm; 3,5 g; b. c.; Imperiul Roman, Vespasianus, Roma, anul 76 (RIC II.1², p. 120, nr. 847; MER II, p. 103, nr. 157–158). Inedită.

5. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 12X13 mm; 2,27 g; s. c.; Imperiul Roman, Constans, Nicomedia, *officina* Γ (SMNI•), anii 341–346 (LRBC I, p. 27, nr. 1157) sau anii 347–348 (RIC VIII, p. 475, nr. 59). Inedită.

6. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 18X20 mm; 4,31 g; f. s. c.; Imperiul Roman, Constantius II, monetărie ilizibilă, anii 346–361 (LRBC II și RIC VIII, tip general – Av. Cs1, rv. FH3). Inedită.

Grivița (jud. Vaslui)

7. Descoperire întâmplătoare; colecție particulară.

AE (*sestertius*). 28x30 mm; 21,57 g; f. s. c.; Imperiul Roman, Antoninus Pius, Roma, anii 154 – 155 (RIC III, p. 142, nr. 928; BMC IV, p. 329, nr. 1962). Inedită.

⁶ Am utilizat următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint, AE – cupru, bronz, billon), date metrologice (g – gram, mm – milimetru) și starea de conservare a monedelor (b.c. – bine conservată, f.s.c. – foarte slab conservată, s.c. – slab conservată).

⁷ În momentul studierii acestor piese, ele se aflau încă în colecția domnului Marin Rotaru, fiind ulterior donate, Muzeului din Vaslui.

⁸ Este vorba despre piese din colecțiile Costel Giurcanu (în Catalogul nostru, nr. 1, 16, 17, 23, 25, 31) și Marian Bolum (nr. 27, 29), publicate, recent, de către S. Langu, C. Onel, *Câteva monede din două colecții bârlădene*, în *Acta Musei Tutovens*, 6, 2011, Bârlad, pp. 136–139.

Mălușteni („Valea Leaua”) (jud. Vaslui)

8. Descoperire întâmplătoare; colecția Gheorghe Gherghe.

AR (*denarius*). 17 mm; 2,26 g; b. c.; Imperiul Roman, Marcus Aurelius: Divus Antoninus Pius, Roma, anii 161 – 180 (RIC III, p. 247, nr. 438) sau anul 161 (?) (BMC IV, p. 394, nr. 60–63). Inedită.

9. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 13X14 mm; 1,35 g; s. c., ruptă; Imperiul Roman, *Constantinopolis* (emisiune comemorativă), Constantinopol, *officina* Z (**CONS**Z [?]), anii 335–337 (LRBC I, p. 25, nr. 1039) sau 9 septembrie 337 – primăvara 340 (RIC VIII, p. 450, nr. 47). Inedită.

10. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 17X18 mm; 2,29 g; s. c.; Imperiul Roman, Constantius II: Constantius Gallus (caesar), Siscia, *officina* Δ (**ΔSIS**), anii 351–354 (LRBC II, p. 71, nr. 1219) sau 28 septembrie 351 – iarna 354 (RIC VIII, p. 375, nr. 351). Inedită.

Șuletea („Șipote”) (jud. Vaslui)

11. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 15X16 mm; 1,95 g; f. s. c., perforată (rotund); Imperiul Roman, Constantius II, Siscia, *officina* A (**ASIS**), anii 355–361 (LRBC II, p. 71, nr. 1234) sau 5 noiembrie 355 – vara 361 (RIC VIII, p. 377, nr. 369). Inedită.

Vutcani („La Moviliță”) (jud. Vaslui)

12. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 14X15 mm; 1,47 g; s. c.; Imperiul Roman, Constans, Cyzicus, *officina* Γ (**SMK**Γ), anii 337–339 (LRBC I, p. 29, nr. 1283) sau 9 septembrie 337 – înainte de aprilie 340 (RIC VIII, p. 490, nr. 18). Inedită.

13. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui (donație Marin Rotaru).

AE (*follis*). 14X15 mm; 1,61 g; s. c.; Imperiul Roman, Constantius II, Constantinopol, *officina* Γ (**CON**Γ), anii 337–341 (LRBC I, p. 25, nr. 1052) sau 9 septembrie 337 – primăvara 340 (RIC VIII, p. 450, nr. 43). Inedită.

Medievale și moderne**Bârlad (jud. Vaslui)**

14. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.

AR (Denar). 11x12 mm; 0,42 g; s. c.; Imperiul Romano-German: Ungaria, Rudolf II, Denar, Körmöcbánya (pe revers, literele **K–B** – siglele monetăriei), anul 1585 (HUSZÁR, p. 162, nr. 1059). Inedită.

15. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.

AR (półgrosz). Fără date metrologice, s. c.; Polonia: Coroana, Aleksander Jagiellończyk, Kraków, anii 1501–1506 (GUMOWSKI, p. 103, nr. 469, KOPICKI I, p. 42, nr. 389). Inedită.

16. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.

AR (trojak). Fără date metrologice, s. c.; Polonia: Coroana, Stefan Batory, Olkusz (pe revers, literele **GH** – monograma lui Georg Hose, maestru monetar și herbul Przegonia⁹ cu literele **I – D** – blazonul și inițialele lui Jan Dulski, vistiernic al Coroanei), anul 1585 (GUMOWSKI, p. 113, nr. 713; KOPICKI I, p. 47, nr. 532). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 136.

17. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.

AR (trojak). Fără date metrologice, s. c.; Polonia: Coroana, Zygmunt III Waza, Olkusz (pe revers, herbul Lewart, cu literele **I – F** – blazonul și inițialele lui Jan Firlej, vistiernic al Coroanei), anul 1594 (GUMOWSKI, p. 124, nr. 1017, varianta cu NLÆ 94 și herbul Snopek încoronat și decorat pe revers; KOPICKI I, p. 62, nr. 978 var.). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 137.

18. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.

AR (trojak). Fără date metrologice, b. c., perforată (rotund); Polonia: Coroana, Zygmunt III Waza, Olkusz (pe revers, herbul Lewart, cu literele **I – F** – blazonul și inițialele lui Jan Firlej, vistiernic al Coroanei), anul 1596 (GUMOWSKI, p. 124, nr. 1035; KOPICKI I, p. 64, nr. 1021). Inedită.

19. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.

⁹ D. Ejzenhart, *Herby i znaki mennicze na trojakach polskich*, Wrocław, 2008, p. 22, nota 23 și p.76.

- AR (trojak). 20 mm; 1,92 g; f. s. c., perforată (rotund); Polonia: Coroana, Zygmunt III Waza, Poznań (pe revers, herbul Lewart – blazonul lui Jan Firlej, vistiernic al Coroanei și litera **P**), anul 1601 (GUMOWSKI, p. 127, nr. 1113, varianta cu bustul fără nod și cerc perlat, pe avers și litera **P** lângă acvilă, pe revers; KOPICKI I, p. 69, nr. 1177). Inedită.
20. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.
AR (szóstaki). Fără date metrologice, b. c.; Polonia: Coroana, Zygmunt III Waza, Malbork (pe avers, herbul Lewart – blazonul lui Jan Firlej, vistiernic al Coroanei, pe revers, inelul – semnul monetar al arendașului Kasper Goebel și triumphiul – semnul maestrului monetar Gracjan Gonzalo), anul 1596 (GUMOWSKI, p. 128, nr. 1151, varianta cu gulerul încrețit [al bustului], coborât; KOPICKI I, p. 72, nr. 1240 var.). Inedită.
21. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.
AE (grosz). 20 mm; 3,17 g; s. c.; Polonia: Coroana, Stanisław II August, Warszawa (pe revers, monograma **G** – semnul lui Piotr Mikołaj Gartenberg [Sadogórski], administrator al monetăriei), anul 1768 (GUMOWSKI, p. 173, nr. 2342; KOPICKI I, p. 108, nr. 2193). Inedită.
22. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.
AR (pólgrosz). 20 mm; 0,92 g; s. c., ruptă; Polonia: Lituania, Zygmunt II August, Wilno, anul 1562 (GUMOWSKI, p. 108, nr. 602, varianta în care coada calului este în jos; KOPICKI I, p. 148, nr. 3265 var.). Inedită.
23. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.
AR (trojak). Fără date metrologice, s. c.; Polonia: Lituania, Zygmunt III Waza, Wilno (pe revers, herbul Chalecki¹⁰ – blazonul lui Dymitr Chalecki, vistiernic al Lituaniei), anul 1592 (GUMOWSKI, p. 135, nr. 1333; KOPICKI I, p. 157, nr. 3520). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 137.
24. Descoperită în timpul cercetărilor de salvare de la sediul B.C.R. din Bârlad; colecție particulară; informație Cristian Onel.
AR (trojak). 20 mm; 1,94 g; b. c., perforată (rotund); Polonia: Lituania, Zygmunt III Waza, Wilno (pe revers, herbul Chalecki – blazonul lui Dymitr Chalecki, vistiernic al Lituaniei), anul 1593 (GUMOWSKI, p. 135, nr. 1334; KOPICKI I, p. 157, nr. 3521). Inedită.
25. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.
AR (trojak). Fără date metrologice, s. c., perforată (rotund); Polonia: Lituania, Zygmunt III Waza, Wilno (pe revers, herbul Chalecki – blazonul lui Dymitr Chalecki, vistiernic al Lituaniei și Prusiei¹¹ – blazonul lui Jan Dołmat Isajkowski, administrator al monetăriei din Wilno), anul 1595 (GUMOWSKI, p. 135, nr. 1336; KOPICKI I, p. 157, nr. 3526). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 137.
26. Descoperită în timpul cercetărilor de salvare de la sediul B.C.R. din Bârlad; colecție particulară; informație Cristian Onel.
AR (trojak). 19 mm; 2,08 g; b. c., tăiată (curb); Polonia: Ryga, Stefan Batory, Ryga (pe revers, crinul – semnul monetar al arendașului Hermann Wulf¹²), anul 1586 (GUMOWSKI, p. 117, nr. 814, varianta cu două flori de crin; FEDOROV, p. 246, nr. 652; KOPICKI II, p. 354, nr. 8097). Inedită.
27. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.
AR (trojak). 20x21 mm; 2,03 g; b. c.; Polonia: Ryga, Stefan Batory, Ryga (pe revers, crinul – semnul monetar al arendașului Hermann Wulf), anul 1586 (GUMOWSKI, p. 117, nr. 814, varianta cu două flori de crin; FEDOROV, p. 246, nr. 652; KOPICKI II, p. 354, nr. 8097). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 137.
28. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.
AR (trojak). Fără date metrologice, s. c., tăiată (curb), perforată (rotund), urme de rebatere pe avers și pe revers; Polonia: Ryga, Stefan Batory, trojak, Ryga, anul 1586 (probabil GUMOWSKI, p. 117, nr. 814; FEDOROV, p. 246, nr. 652; KOPICKI II, p. 354, nr. 8097–8098). Inedită.
- Obs.: urmele de surfrapare, greșelile din legendă (pe avers și pe revers) și stilul artistic precar (în special pe avers) ar putea indica o piesă falsificată în perioada medievală, probabil în Moldova¹³.

¹⁰ *Ibidem*, p. 43, nota 42 și p. 74.

¹¹ *Ibidem*, p. 43, nota 43 și p. 76.

¹² A. Mikołajczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, 22, Łódź, 1988, p. 59; D. Ejzenhart, op. cit. (n. 9), pp. 54, 76.

¹³ O. Luchian, G. Buzdugan, Gh. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București, 1977, p. 92, nr. 813–815 (imitații „oficiale”, cu „cap de bour”, după piesele de la Riga ale lui Stefan Batory); o discuție recentă vezi la D. Ejzenhart, op. cit. (n. 9), pp. 69–72.

29. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.
AE (quattrino). 20 mm; 1,75 g; b. c.; Statul Papal, Benedetto XIV, Bologna, anul 1743 (CNI X, p. 292, nr. 34).
Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 138.
30. Descoperire întâmplătoare; colecția Marian Bolum.
AE (Schilling). 15 mm; 0,67 g; s. c.; Av. **CHRISTINA•DGR•S•** /Rv. **SOLIDVS•CIVI•RIG•1•8•**; Suedia, Kristina Augusta Waza, Ryga (FEDOROV, p. 289, nr. 849) sau imitație de șiling suedez, din vremea lui Eustratie Dabija (MBR, p. 95, nr. 859 var.). Inedită.
31. Descoperire întâmplătoare; colecția Costel Giurcanu.
AR (hármas garas). Fără date metrologice; b. c.; Transilvania. Báthori Zsigmond, anul 1598 (RESCH, p. 46, nr. 253 var. [cu SRI•, pe avers]; MBR, p. 144, nr. 604 var. [cu SRI•, pe avers]). Bibl.: S. Langu, C. Onel, op. cit. (n. 8), p. 137.

Murgeni („Gura Bujorăni”) (jud. Vaslui)

32. Descoperire întâmplătoare; colecția Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui (donație Marin Rotaru).
AE (szelag). 15 mm; 1,14 g; f. s. c.; Polonia: Corona, Jan II Kazimierz Waza, Kraków (?) (pe avers, literele **TLB** – monograma lui Titus Livius Boratini, maestru monetar), anul 1660 (GUMOWSKI, p. 147, nr. 1639, varianta fără herbul Slepowron; KOPICKI I, p. 84, nr. 1546). Inedită.

Murgeni („Sărățeni”) (jud. Vaslui)

33. Descoperire întâmplătoare, în vara anului 2003; colecția Alexandru Suharoschi.
AR (grivennik). 17, 5X18 mm; 2,43 g; b. c.; Rusia, Ecaterina a II-a, Sankt-Petersburg (pe avers, literele **СІІБ** – **ТІ** – monograma lui Timofei Ivanov, maestru monetar), anul 1769 (UZDENIKOV, p. 75, no. 1000). Inedită.

Lista determinatoarelor numismatice utilizate:

- BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*. III. *Nerva to Hadrian*, by H. Mattingly, Oxford University Press, London, 1936; IV. *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly, Oxford University Press, London, 1940.
- CNI – *Corpus Nummorum Italicorum. Primo tentativo di un catalogo generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da italiani in altri paesi*. X. *Emilia (parte 2^a)*. Bologna e Ferrara – Ravenna e Rimini, Ed. Cecchini, Roma, 1927.
- FEDOROV – D. Fedorov, *Monety Pribaltiki XIII–XVIII stoletij. Opredelitel'monet*, Kommentarii i dopolnenija A. Molvygina, Ed. Valgus, Tallin, 1966.
- GUMOWSKI – M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1960.
- HILL – P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome A.D. 98–148*. Foreword by C H V Sutherland, Spink & Son Ltd., London, 1970.
- HUSZÁR – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Corvina Verlag, Budapest – München, 1979.
- KOPICKI – E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z polską związanych*, Polskie Tow. Numizmatyczne, Zarząd Główny, Warszawa, I–II, 1995.
- LRBC – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 324–498*, Spink & Son Ltd., London, 1965. I. *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324–346*, by P. V. Hill and J. P. C. Kent; II. *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498*, by R. A. G. Carson and J. P. C. Kent.
- MARTIN – F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Akadémiai Kiadó, R. Habelt GmbH, Budapest-Bonn, 1992.
- MBR – O. Luchian, G. Buzdugan, Gh. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, Ed. Sport-Turism, București, 1977.
- MER – *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*. III. *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, par J.-B. Giard, Bibliothèque Nationale de France, Poinson Numismatique, Paris/Strasbourg, 1998.
- RESCH – A. Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Ausschuss des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, Druck W. Krafft, Hermannstadt, 1901.

RIC – *The Roman Imperial Coinage*. II.¹². *From AD 69–96. Vespasian to Domitian*, by I. A. Carradice and T. V. Buttrey, Spink & Son Ltd., London, 2007; II. *Vespasian to Hadrian*, by H. Mattingly and E. A. Sydenham, Spink & Son Ltd., London, 1926; III. *Antoninus Pius to Commodus*, by H. Mattingly and E. A. Sydenham, Spink & Son Ltd., London, 1930; VIII. *The family of Constantine I A.D. 337–364*, by J. P. C. Kent, Spink & Son Ltd., London, 1981.

UZDENIKOV – V. V. Uzdenikov, *Monet' Rossi – Russian Coins. 1700–1917*, Finansy i statistika, Moskva, 1986.

MONETARY DISCOVERIES FROM MOLDAVIA. IV

SUMMARY

The present paper stands as an attempt to continue the regular publishing of the coins discovered in Moldova, following closely the purposes, cataloguing manner and requirements previously set out by the initiator of this series, Mr. Virgil Mihailescu-Bîrliiba. All registered coins are random isolated discoveries from different points of Vaslui County. The coins are kept in private collections (Costel Giurcanu collection – 10 pcs., Marian Bolum collection – 7 pcs., other collections – 6 pcs.) and collections hosted by local institutions (the “Ștefan cel Mare” Museum Collection of Vaslui – 9 pcs., the School of Grăjdieni Museum collection – 1 pc.). Most coins are presented for the first time, but for various reasons we have also included here previously published findings, belonging to the same batch.

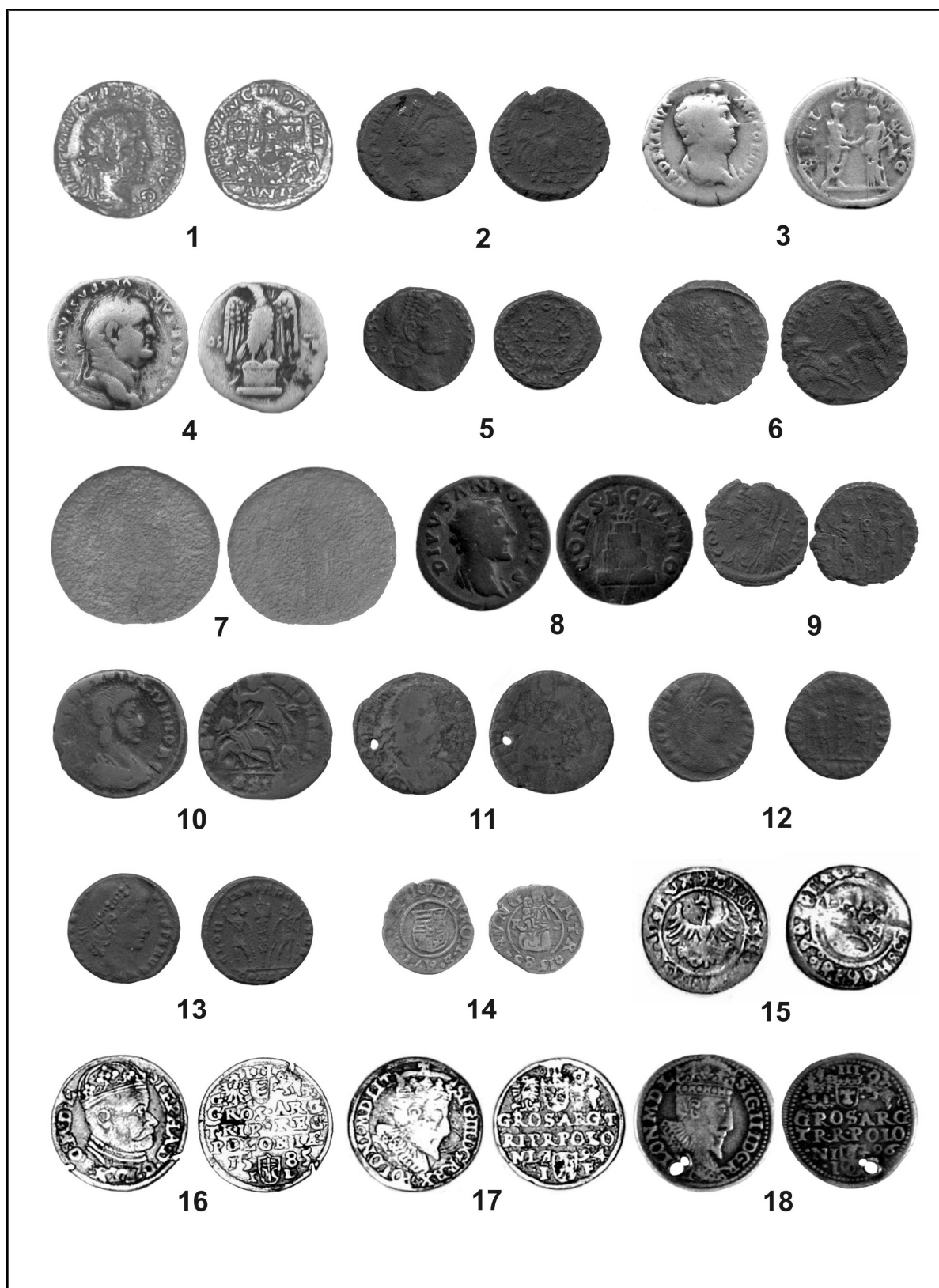
The list of these findings is as follows: 1–2. Bârlad (1 AE dupondius, Phillipus Arabs, Sarmizegetusa, 247–248; 1 AE follis, Constantius II, Nicomedia, 355–361); 3. Frunțișeni (1 AR denarius, Hadrianus, Roma, 134–138); 4–6. Giurcani (1 AR denarius, Vespasianus, Roma, 76; 1 AE follis, Constans, Nicomedia, 341–346/347–348; 1 AE follis, Constantius II, 346–361); 7. Grivița (1 AE sestertius, Antoninus Pius, Roma, 154–155); 8–10. Mălușteni (“Valea Leaua”) (1 AR denarius, Marcus Aurelius: Divus Antoninus Pius, Roma, 161–180; 1 AE follis, Constantinopolis, 335–337/337–340; 1 AE follis, Constantius II: Constantius Gallus (caesar), Siscia 351–354); 11. Șuletea (“Șipote”) (1 AE follis, Constantius II, Siscia, 355–361); 12–13. Vutcani (“La Moviliță”) (1 AE follis, Constans, Cyzicus, 337–339/340; 1 AE follis, Constantius II, Constantinopol, 337–340/341); 15–31. Bârlad (1 AR denar, Rudolf II, Körmöcbánya, 1585; 1 AR półgrosz, Aleksander Jagiellończyk, Kraków, 1501–1506; 1 AR trojak, Stefan Batory, Olkusz, 1585; 2 AR trojaki, Zygmunt III Waza, Olkusz, 1594 and 1596; 1 AR trojak, Zygmunt III Waza, Poznań, 1601; 1 AR szóstaki, Zygmunt III Waza, Malbork, 1596; 1 AR grosz, Stanisław II August, Warszawa, 1768; 1 AR półgrosz, Zygmunt II August, Wilno, 1562; 3 AR trojaki, Zygmunt III Waza, Wilno, 1592, 1593 and 1595; 3 AR trojaki, Stefan Batory, Ryga, 1586; 1 AE quattrino, Benedetto XIV, Bologna, 1743; 1 AE Schilling, Kristina Augusta Waza, Ryga; 1 AR hármas garas, Báthori Zsigmond, 1598); 32. Murgeni (“Gura Bujorăni”) (1 AE szeląg, Jan II Kazimierz Waza, Kraków, 1660); 33. Murgeni (“Sărățeni”) (1 AR grivennik, Catherine II, Sankt-Petersburg, 1769).

ILLUSTRATION LIST

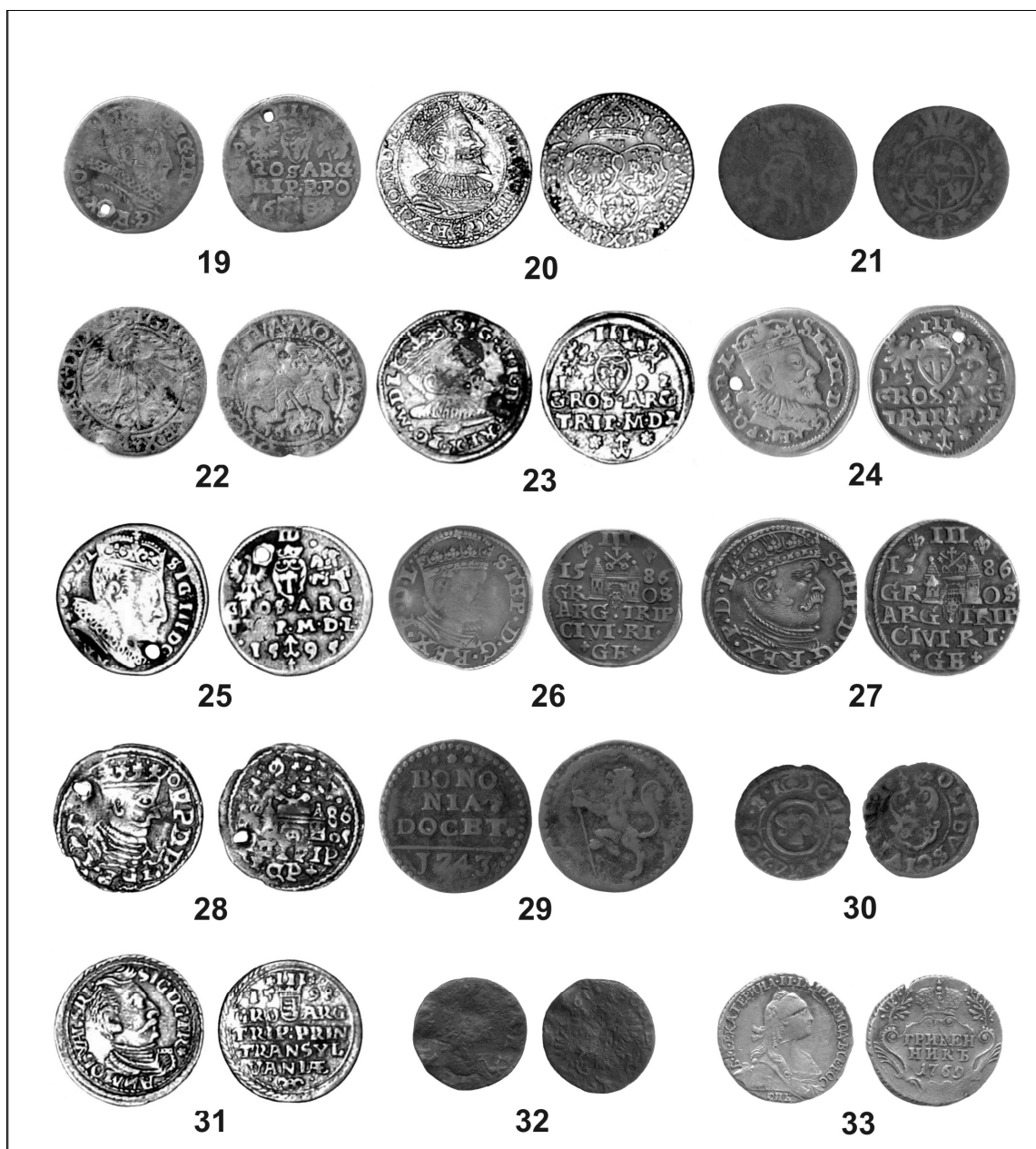
Pl. 1. Coin discoveries from Moldavia (nos. 1–18).

Pl. 2. Coin discoveries from Moldavia (nos. 19–33).

Pl. 3. The map of coin discoveries: 1–2, 14–31 – Bârlad; 3. Frunțișeni; 4–6. Giurcani; 7. Grivița; 8–10. Mălușteni; 11. Șuletea; 12–13. Vutcani; 32–33. Murgeni.

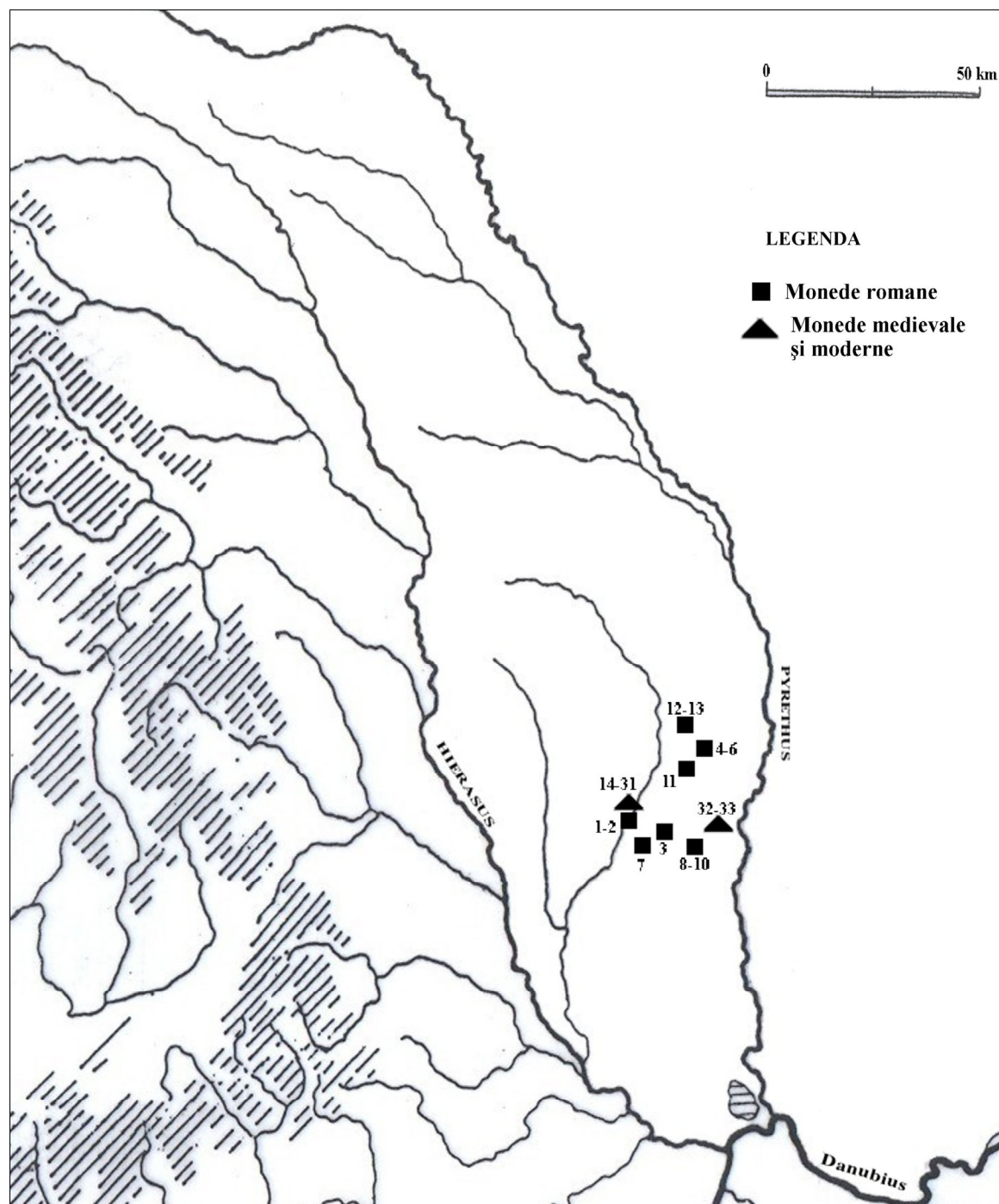

Pl. 1. Monede descoperite în Moldova (nr. 1–18).

Pl. 2. Monede descoperite în Moldova (nr. 19–33).

Pl. 3. Lista localităților cu descoperiri monetare: 1-2, 14-31 – Bârlad; 3. Frunțișeni; 4-6. Giurcani; 7. Grivița; 8-10. Mălușteni; 11. Șuletea; 12-13. Vutcani; 32-33. Murgeni.

REZULTATELE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN AȘEZAREA CUCUTENI A₃ DE LA POCREACA-IAȘI

DE

CONSTANTIN ICONOMU*

Abstract

The archaeological investigations carried out between 1991 and 1994 in the village of Pocreaca, Schitu Duca, Iasi County, intended to examine the fortification from the First Iron Age belonging to the Cozia culture. On the occasion of these excavations, a Neolithic settlement belonging to the Cucuteni A3 culture was also identified. Details of the fortress belonging to the First Iron Age were published, while the results of the investigations of the Neolithic settlement are to be included in the current volume. The diggings brought to light a burnt clay platform of a house and a rich archaeological material from the earth layer or from waste dumps.

As for ceramics, numerous fragments were found. Restored or not, they offer a rich inventory of vessel shapes and paintings in white, black and red or of not-painted vessels. Painted ceramics include glasses, bowls, pots, support vessels, bi-truncated cone-shaped vessels with high support etc. There are also anthropomorphic idols, both feminine and masculine, and zoomorphic idols, representing domestic animals.

Tools are mainly pieces in knapped flint but there are also axes of polished grit stone. The settlement belongs to the well-represented group of Cucuteni settlements east of the Siret River, dating from the Cucuteni A phase, third stage.

Keywords: *settlement, Neolithic, Cucuteni A₃, Pocreaca Village, Iasi County.*

În anii 1991–1994, în cadrul a patru campanii de săpături, au fost întreprinse cercetări arheologice în satul Pocreaca, comuna Schitu Duca, Județul Iași, punctul „Cetățuia”, în scopul studierii fortificației cu valuri de pământ, existente aici. Acest sit arheologic fusese semnalat încă din anii '50, când arheologii care au efectuat cercetări de suprafață în punctul „Cetățuia” au cules fragmente ceramice ce aparțin culturii Cucuteni faza A și altele din prima epocă a fierului¹. În anul 1966, soții Adrian și Marilena Florescu au efectuat un sondaj ale cărui rezultate au rămas inedite. Ulterior, acest obiectiv a fost consemnat în *Repertoriul arheologic al județului Iași*², în lucrarea lui A. László, consacrată începutului primei epoci a fierului pe teritoriul Moldovei³, și în *Repertoriul așezărilor cucuteniene*⁴. Întrucât cercetările noastre au avut ca obiect cetatea ce aparținea primei epoci a fierului, materialul cucutenian descoperit de către noi a rămas inedit, urmând a fi publicat acum⁵.

Așezarea neolitică este amplasată în marginea de nord-vest a satului Pocreaca, pe un promontoriu înalt de 40 de metri, orientat S–SE și N–NV, delimitat la bază de pârâul Pocrecuța, la vest, și Nemțoaica la est. Promontoriul, plat în partea superioară, are lungimea de 200 de metri și o lățime ce variază între 70 și 100 de metri. În capătul de S–SE al platoului se află valurile de pământ și șanțurile ce aparțin culturii Cozia. Fortificația așezării neolitice nu a putut fi observată în cursul cercetărilor de suprafață și a săpăturilor, pentru că a fost

* Institutul de Arheologie Iași, secrarhmold@gmail.com.

¹ Ion Nestor și colab., *Șantierul Valea Jijiei*, în *Studii și cercetări de istorie veche (SCIV)*, III, 1952, p. 45, fig. 5.

² V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, II, 1985, pp. 357–358.

³ A. László, *Începuturile primei vârste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme*, în *Cercetări Istorie (CI)*, VII, 1976, p. 73.

⁴ D. Monah, Șt. Cucos, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 130, nr. 783.

⁵ Pentru cetatea din prima epocă a fierului cf. C. Iconomu, *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca-Iași*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, XIX, 1996, pp. 21–56.

distrusă de așezarea din prima epocă a fierului. Promontoriul, pe care se află cele două stațiuni, ca și zona învecinată, au fost în permanență afectate de alunecări de teren, care au modificat aspectul zonei, producând distrugerii și în așezarea neolitică. Săpăturile arheologice întreprinse în cele patru campanii au urmărit cunoașterea cetății din prima epocă a fierului, dar au surprins și complexe de locuire ce aparțineau culturii Cucuteni. Cu acest prilej s-a observat că platformele de chirpici ars, ale locuințelor neolitice au fost demontate, de către purtătorii culturii Cozia, care au utilizat sfărâmurile ca armătură pentru valurile de pământ, situație ce se observă cel mai bine la valul nr. 2, demantelat în epoca modernă. În campania din anul 1993 a fost dezvelită parțial platforma unei locuințe și, în cea din anul 1991, a fost golită o groapă menajeră cu diametrul de 3 m la gură și 1,40 m adâncime, plină cu fragmente ceramice cucuteniene. Materialul arheologic neolitic a fost recoltat și din stratul așezării cucuteniene și din alte câteva gropi mai mici. Din cadrul complexelor amintite, locuința cu platforma de chirpici a ieșit la iveală între valul nr. 1 și valul nr. 2 al cetății hallstattiene, în colțul de V-SV al stațiunii, la adâncimea de 0,85 m sub stratul vegetal și nivelul de locuire al culturii Cozia. Platforma, de formă neregulată, orientată cu axul lung pe direcția S-SE și N-NV, are dimensiunile maxime de 2,60/2,30 m, fără a fi săpată complet (fig. 1). Pe platforma de lut ars nu au fost identificate amenajări gospodărești, care probabil au fost deteriorate și de către o groapă modernă. Întrucât platforma nu a fost demontată de noi, nu știm dacă a fost construită direct pe pământ sau pe o substructură de trunchiuri de copaci, așa cum se întâlnește de obicei la locuințele cucuteniene. Menționăm că resturile de chirpici ars și de lipitură de pereți, descoperite în armătura valului nr. 2 al cetății din prima epocă a fierului, poartă amprente de trunchiuri de lemn și de nuiele, ceea ce dovedește că au fost întrebuințate la infrastructura platformelor și a pereților locuințelor. În afară de aceasta, au fost identificate mai multe gropi menajere, ce conțineau fragmente ceramice pictate și nepictate, oase de animale, idoli și unelte.

Stațiunea de la Pocreaca, din cauza dimensiunilor reduse ale așezării și a săpăturilor de mică amploare, a produs puține unelte de piatră cioplită și șlefuită⁶, pe care le prezentăm în continuare în acest catalog:

1. Lamă microlitică cu retușe fine sau de folosire. Lungime 2,3 cm, lățime 1,4 cm, grosime 0,3 cm (fig. 2/1).
2. Lamă microlitică cu retușe fine sau de folosire. Lungime 2 cm, lățime 0,8 cm, grosime 0,2 cm (fig. 2/2).
3. Lamă microlitică cu retușe fine sau de folosire. Lungime 1,9 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,3 cm (fig. 2/3).
4. Lamă mijlocie fragmentară, cu retușe fine pe ambele laturi. Lungime 1,3 cm, lățime 1,4 cm, grosime 0,3 cm (fig. 2/4).
5. Lamă neretușată și trecută prin foc. Lungime 6,1 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,6 cm (fig. 2/5).
6. Lamă neretușată și trecută prin foc. Lungime 2,2 cm, lățime 1 cm, grosime 0,3 cm (fig. 2/6).
7. Lamă neretușată și trecută prin foc. Lungime 3,9 cm, lățime 1,7 cm, grosime 0,5 cm (fig. 2/7).
8. Lamă neretușată și trecută prin foc, de culoare albă. Lungime 3,1 cm, lățime 1,6 cm, grosime 0,4 cm (fig. 2/8).
9. Lamă mijlocie de decorticare, cu retușe fine pe ambele laturi. Lungime 3,2 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,3 cm. (fig. 2/9).
10. Lamă cu retușe continue și cu latura dreaptă, calcinată. Lungime 4,8 cm, lățime 1,9 cm, grosime 0,5 cm (fig. 2/10).
11. Lamă mijlocie fragmentară, cu retușe fine pe latura stângă, cu retușe obișnuite pe latura dreaptă, cu lustru pe aceeași latură. Lungime 3,1 cm, lățime 1,4 cm, grosime 0,4 cm (fig. 2/11).
12. Lamă mijlocie fragmentară, cu laturile retușate. Lungime 2,4 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,4 cm (fig. 3/12).
13. Lamă mijlocie fragmentară, cu laturile neretușate. Lungime 3,4 cm, lățime 1,5 cm, grosime 0,6 cm. (fig. 3/13).
14. Lamă mijlocie fragmentară, cu laturile retușate. Lungime 2,6 cm, lățimea 1 cm, grosime 0,5 cm (fig. 3/14).
15. Lamă mijlocie, fragmentară, zveltă, cu retușe abrupte pe ambele laturi. Lungime 2,3 cm, lățime 0,9 cm, grosime 0,3 cm (fig. 3/15).
16. Lamă mijlocie cu retușe de folosire și lustru pe latura stângă. Lungime 2,3 cm, lățime 2,6 cm, grosime 0,7 cm (fig. 2/16).
17. Lamă mijlocie fragmentară, retușată la partea proximală a laturii stângi. Lungime 4,5 cm, lățime 1,8 cm, grosime 0,5 cm (fig. 2/17).
18. Lamă mijlocie de decorticare, cu latura stângă retușată, pe latura dreaptă având retușe doar la partea distală. Lungime 6,5 cm, lățime 2,3 cm, grosime 0,9 cm (fig. 3/18).
19. Lamă cu retușe continue, cu lustru pe ambele laturi și cu bulbul în jos. Lungime 7 cm, lățime 1,8 cm, grosime 0,6 cm (fig. 3/19).
20. Lamă mijlocie cu retușe de folosire pe latura stângă. Lungime 2,9 cm, lățime 1 cm, grosime 0,3 cm (fig. 3/20).
21. Lamă mijlocie. Silex vinețiu, de Prut. Lungime 3,7 cm, lățime 1,5 cm, grosime 0,4 cm (fig. 4/21).
22. Lamă mijlocie. Silex vinețiu, de Prut. Lungime 4,5 cm, lățime 1,5 cm, grosime 0,3 cm (fig. 4/22).
23. Lamă cu retușe continue pe ambele laturi și cu lustru pe latura dreaptă. Lungime 7 cm, lățime 1,8 cm, grosime 0,7 cm (fig. 3/23).
24. Lamă mijlocie fragmentară, cu fine retușe de utilizare. Lungime 3,7 cm, lățime 2,8 cm, grosime 0,7 cm (fig. 4/24).
25. Lamă mijlocie, cu fine retușe de utilizare. Lungime 4,7 cm, lățime 1,9 cm, grosime 0,5 cm. (fig. 4/25).

⁶ Determinarea uneltelor din silex a fost făcută de către colegul Vasile Chirica, căruia îi mulțumim și pe această cale.

26. Lamă mijlocie fragmentară, cu fine retușe de utilizare. Lungime 2,6 cm, lățime 2 cm, grosime 0,4 cm (fig. 3/21).
27. Lamă mijlocie fragmentară, cu fine retușe de utilizare. Lungime 3,1 cm, lățime 2,3 cm, grosime 0,8 cm (fig. 3/27).
28. Lamă mijlocie, cu fine retușe de utilizare. Lungime 3,1 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,5 cm (fig. 3/28).
29. Lamă mijlocie fragmentară. Lungime 2,9 cm, lățime 1,9 cm, grosime 0,5 cm (fig. 3/29).
30. Lamă mijlocie cu fine retușe de utilizare. Lungime 5,9 cm, lățime 1,7 cm, grosime 0,4 cm (fig. 4/30).
31. Fragment de lamă microlitică de decorticare, cu desprinderi lamelare largi, pe suprafața dorsală și cu retușe pe latura stângă. Lungime 2,5 cm, lățime 3,7 cm, grosime 1,1 cm, (fig. 3/31).
32. Vârf de săgeată, pe lamă mijlocie de decorticare. Lungime 3,5 cm, lățime 2,3 cm, grosime 0,5 cm, (fig. 4/32).
33. Vârf de săgeată. Lungime 3,2 cm, lățime 1,8 cm, grosime 0,5 cm, (fig. 4/33).
34. Vârf de săgeată. Lungime 2,6 cm, lățime 1,5 cm, grosime 0,4 cm (fig. 4/34).
35. Vârf de lance (?), bifacial, fragmentar, cu urme de lustru pe ambele suprafețe ale laturii stângi. Lungime 2,8 cm, lățime 2,6 cm, grosime 0,4 cm, (fig. 3/5).
36. Străpungător pe lamă mijlocie, cu laturile rotunjite. Lungime 4,9 cm, lățime 1,4 cm, grosime 0,4 cm, (fig. 4/36).
37. Străpungător pe lamă mijlocie, cu laturile retușate. Lungime 3,4 cm, lățime 0,9 cm, grosime 0,3 cm, (fig. 4/37).
38. Străpungător pe lamă mijlocie, cu laturile, retușate. Lungime 2,9 cm, lățime 1,2 cm, grosime 0,4 cm, (fig. 4/30).
39. Gratoar pe lamă trunchiată oblic și retușată. Lungime 4,3 cm, lățime 2,3 cm, grosime 1 cm, (fig. 4/39).
40. Gratoar pe lamă de decorticare. Lungime 4,4 cm, lățime 2,7 cm, grosime 0,9 cm, (fig. 5/40).
41. Gratoar pe lamă de decorticare. Lungime 2,8 cm, lățime 2 cm, grosime 0,5 cm, (fig. 4/41).
42. Gratoar pe capăt de lamă. Lungime 2,1 cm, lățime 1,8 cm, grosime 0,4 cm (fig. 4/43).
43. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 4,1 cm, lățime 2,2 cm, grosime 0,6 cm (fig. 5/44).
44. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 4,7 cm, lățime 1,5 cm, grosime 0,7 cm (fig. 5/45).
45. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 4,3 cm, lățime 2,2 cm, grosime 1,1 cm (fig. 5/46).
46. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 4,2 cm, lățime 2 cm, grosime 0,7 cm. (fig. 5/46).
47. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 3,5 cm, lățime 2,1 cm, grosime 0,7 cm. (fig. 5/47).
48. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 5 cm, lățime 1,9 cm, grosime 0,7 cm. (fig. 5/48).
49. Gratoar pe lamă retușată. Lungime 5 cm, lățime 1,9 cm, grosime 0,4 cm, (fig. 5/49).
50. Gratoar pe lamă retușată din menilit. Lungime 4,5 cm, lățime 2,9 cm, grosime 0,4 cm, (fig. 5/50).
51. Gratoar pe așchie de decorticare. Lungime 3,2, lățime 2,9 cm, grosime 0,8 cm. (fig. 5/51).
52. Gratoar pe așchie. Lungime 2,5 cm, lățime 2,3 cm, grosime 0,8 cm. (fig. 5/53).
53. Topor trapezoidal din gresie, șlefuit, cu fețe arcuite, de culoare gălbuie, cu știrbituri pe tăiș și muchie de la întrebuințare. Lungime 8 cm, lățime tăiș 6,4 cm, lățime muchie 5,1 cm, grosime maximă 2,1 cm (fig. 6).
54. Topor trapezoidal din gresie, șlefuit, fragmentar. Lipsă partea de sus cu muchia. Tăiș cu știrbituri. Fețele arcuite. Lungime 4,5 cm, lățime 5 cm, grosime 2,1 cm.
55. Topor de gresie cu două tăișuri, de culoare neagră, spart. Se păstrează o parte de la mijloc, cu orificiul de înmănușare. Una din laturi transformată în frecător. Lungime 5,5 cm.

Uneltele de silex, descoperite la Pocreaca, aparțin categoriei de piese mici și mijlocii, obținute din materia primă provenită din zona Prutului mijlociu (nr. 20–22) sau din Carpații Orientali, din spațiul dintre Carpați și Siret⁷. Din lotul celor 52 de piese de silex, se numără 31 de lame, 3 vârfuri de săgeți, un vârf de lance, 3 străpungătoare și 14 gratoare. Lamele utilizate pentru tăiat și răzuit, fiind cele mai numeroase, au fost prelucrate chiar în așezarea de la Pocreaca. Cât privește uneltele de piatră șlefuită, numărul acestora este nesemnificativ, înregistrându-se doar două topoare trapezoidale și un topor cu două tăișuri, fragmentar, utilizat ca frecător.

Ceramica din așezarea cucuteniană de la Pocreaca, din care s-au putut întregi puține vase, este prezentă atât în strat, cât și în gropi, ieșind la iveală atât fragmente cu pictură tricromă, cât și altele nepictate, ambele categorii fiind afectate de solul acid de pe „Cetățuia”. Atât ceramica pictată, cât și cea nepictată, se caracterizează prin pastă de bună calitate, din argilă bine selectată și frământată, arsă oxidant, la temperaturi înalte, astfel încât a căpătat culoarea cărămizie sau gălbuie, mai rar gălbui-cenușie.

Din categoria ceramicii pictate există numai vase tricrome, cu pictură negativă, decorul adâncit, incizat și canelat, de tradiție Precucuteni III, lipsind cu desăvârșire. Prezentăm vasele care au putut fi întregite total sau parțial și care constituie un repertoriu relativ bogat de forme și decoruri.

Din categoria paharelor se întâlnesc două exemplare fragmentare, dar cu profilul întreg, care oferă posibilități de interpretare a formelor și decorurilor.

⁷ S. Țurcanu, *Industria litică cioplită din neoliticul Moldovei*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, p. 198.

1 a. Pahar fragmentar cu pereții subțiri, de formă globulară, ușor bitronconic, cu margine verticală și bază circulară mică (diametrul maxim 9 cm, înălțimea 10,5 cm, diametrul bazei 3 cm). Pe corpul vasului se află un decor de spirale de culoare albă, mărginit de linii negre (fig. 7/4).

1 b. Pahar fragmentar cu pereții subțiri, fără fund, de formă globulară, ușor bitronconic, cu buza verticală. Decorul pictat este aplicat tectonic pe trei registre orizontale. Pe buza apar spirale cu capetele puternic arcuite, de culoare albă, mărginite cu negru, ca și în zona diametrului maxim, în partea inferioară a vasului. Spațiile goale dintre spirale au fost umplute cu linii hașurate de culoare brună. În interiorul vasului, sub buză, se găsește un motiv pictat, cordiform, din care s-au păstrat doar linii brune, groase, sau subțiri (înălțimea conservată 13 cm) (fig. 7/5).

2. Vas piriform, din care se păstrează un fragment mare, pe care se observă o apucătoare conică, cu perforație verticală. Pe fragmentul conservat, a fost aplicat un decor tricrom, în tehnică negativă, alcătuit din benzi spiralice cu capetele puternic arcuite (fig. 8/3).

3. Vas fragmentar cu corpul bitronconic și buza arcuită la exterior, dar care păstrează profilul în întregime. Pictura este distribuită pe toată suprafața, vasului, cu excepția bazei, unde a fost rezervat un spațiu nepictat. Decorul principal este reprezentat de benzi spiralice puternic arcuite la capete. Spațiile goale dintre spirale au fost umplute cu benzi de linii arcuite, sau drepte și scurte. De asemenea, linii arcuite de culoare brună acoperă în întregime spațiile dintre benzile în spirale (fig. 8/1).

4. Din categoria străchinilor și castroanelor s-au descoperit mai multe fragmente, dintre care unele au profilul aproape complet:

4 a. Castron de formă tronconică, cu pictura aplicată la exterior și interior, cu decor din spirale (fig. 9/1–2).

4 b. Fragment de strachină sau bol, de formă tronconică, cu decor aplicat la exterior și în interior. Sub buză se observă o apucătoare conică, perforată orizontal. Decorul constă din motivul cordiform cu partea bombată în jos, intercalat cu benzi de triunghiuri simple ori duble (fig. 10/1).

5 a. Vas suport fragmentar, cu baza și gura de formă conică și corpul bombat în partea superioară. Pe umăr și la bază apar perforații circulare. Decorul pictat tricrom, acoperă la exterior întreaga suprafață a vasului, fiind alcătuit din spirale unghiulare, despărțite de benzi albe, verticale, iar spațiile dintre spirale sunt umplute cu linii subțiri, de culoare brun-închis. Dimensiuni: înălțime 37 cm, diametrul bazei 22 cm, diametrul gurii 24 cm (fig. 11/1; 12/2).

5 b. Fragment de vas suport din care se păstrează gura conică și o porțiune din corp. Decorul este alcătuit din spirale unghiulare, distribuite pe marginea conică și din spirale obișnuite, aplicate pe corp (fig. 13/1).

6. Castron cu picior înalt, pictat înăuntru, și la exterior, cu decor tricrom, alcătuit din spirale, existente și pe piciorul înalt al vasului, unde sunt tratate unghiular. Dimensiuni: înălțimea 27 cm, diametrul bazei 18 cm, diametrul gurii 32 cm. Două piese asemănătoare din etapa Cucuteni A au fost descoperite la Scânteia⁸ și una la Preutești⁹.

7. Vas bitronconic cu picior înalt și buza arcuită la exterior. Suportul sau piciorul, prezintă baza evazată și corpul bombat în partea superioară. Decorul pictat, aplicat pe întreaga suprafață a vasului, pe cinci registre, separate de linii orizontale negre, este alcătuit din spirale, la mijlocul suportului apărând motivul de bandă spiralică unghiulară și la bază decorul cordiform cu partea arcuită în sus. Dimensiuni: înălțime 50 cm, diametrul bazei 22 cm, diametrul gurii 15 cm (fig. 11/3; 12/3). Un exemplar similar provine din așezarea Cucuteni A3–A4 de la Dumesti¹⁰.

8. Fragment de capac cu buton de apucat și decor spiralic pe partea superioară (fig. 13/2).

9. Protomă cu un fragment de vas pictat în interior și exterior, provenită de la o piesă de mari dimensiuni, reprezentând un cap de animal cornut, cu botul ascuțit, coarcele arcuite și ochii reliefați. Atât protoma, cât și restul de vas sunt pictate cu decor tricrom, constituit din spirale, iar pe capul animalului se află linii și cercuri, care reliefează botul și ochii. Protoma redă un cap de animal foarte stilizat, astfel încât nu se poate identifica specia de cornută reprezentată (fig. 14). Numeroase astfel de fragmente se întâlnesc în toate fazele culturii Cucuteni, cele mai reprezentative pentru etapa A 3 fiind exemplarele de la Trușești și Hăbășești¹¹.

10. Tot de la Pocreaca provin și câteva cozi de linguri sau de polonic, pictate, cu linii negre sau brune.

Specia de ceramică nepictată este cea mai numeroasă la Pocreaca, însă vasele se află într-o stare accentuată de fragmentare, astfel încât nu s-au putut întregi multe forme. Câteva sunt aproape întregi, astfel încât avem mai multe tipuri pentru analiză.

⁸ C.-M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, Iași, 2009, p. 186; nr. 169, 173; p. 187.

⁹ N. Ursulescu, S. Ignătescu, *Preutești-Haltă, O așezare cucuteniană pe Valea Șomuzului Mare*, Iași, 2003, pp. 68–74, fig. 29/2.

¹⁰ C. M. Lazarovici, Gh. C. Lazarovici, Senica Țurcanu, op. cit. (n. 8), p. 190, nr. 205.

¹¹ M. Petrescu-Dâmbovița, M. Florescu, A. C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică* (se va cita *Trușești*), București-Iași, 1999, p. 417; Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, *Hăbășești*, București, 1954, pl. CXIII, CXIV.

1. Chiup de dimensiuni mijlocii, cu gura largă și fund circular, plat, mai îngust decât gura, având buza aplecată spre interior. În jumătatea superioară se află pastile mari, turtite, utilizate atât pentru apucat, cât și ca decor. O piesă de la Trușești are același ornament de pastile mari, adâncite la mijloc¹² (fig. 10/3).

2. Strachină mică, din care s-a păstrat jumătate, fără decor, la care se poate reconstitui profilul în întregime. Dimensiuni: înălțimea 4,6 cm, diametrul gurii 14 cm, diametrul fundului 4,6 cm. Corpul tronconic, ușor arcuit, este prevăzut cu o bază îngustă, evazată. Pasta roșcată este fină și fără angobă (fig. 7/2).

3. Vas mic, din pastă grosieră, de culoare cărămizie, spre cenușiu, tronconic, fragmentar. Dimensiuni: înălțimea 4 cm, diametrul gurii 9 cm, diametrul fundului 3,5 cm (fig. 7/3).

4. *Askos*. Vas de dimensiuni mici, cu unele deteriorări la buza, fără decor, din pastă poroasă, grosieră, de culoare cărămizie, cu pete cenușii și negre de la o ardere secundară. Vasul prezintă gura verticală, o toartă lată, amplasată pe spate, și o bază ovală. Dimensiuni: înălțimea 8,3 cm, diametrul maxim al gurii 7,3 cm, diametrul maxim al bazei 7,7 cm (fig. 7/2; 8/2). Silvia Marinescu-Bîlcu consideră că pe teritoriul României acest tip de vas este o creație a culturii Gumelnița, apărut în subfaza A₂¹³.

Acest tip a fost transmis culturii Cucuteni încă din faza A, în afara piesei de la Pocreaca, cunoscându-se alte două exemplare la Poduri-Dealul Ghindaru: unul, fără toartă, cu urme de vopsea roșie și cu incizii, din subfaza Cucuteni A₁, și al doilea, ce aparține aceleiași subfaze, de asemenea fără toartă, ornamentate cu incizii și cu pictură albă și roșie, ambele de tradiție gumelnițeană¹⁴. Un alt exemplar nepictat, fragmentar, a fost descoperit la Brad, plin cu obiecte de podoabă, ce aparține, de asemenea, fazei Cucuteni A¹⁵. Piesa de la Pocreaca are însă similitudini cu un *askos* dublu de la Ulmeni-Tăușanca, ce aparține culturii Cernavoda 1¹⁶. Până în prezent, se considera că această cultură își exercită influența asupra culturii Cucuteni, începând cu etapa Cucuteni A₄, dar descoperirea de la Pocreaca permite stabilirea datării acestei prezențe încă din subfaza Cucuteni A₃¹⁷.

5. În afară de acestea, amintim și un fragment ceramic cu barbotină, decorat cu alveole (fig. 10/2), câteva vase miniaturale, utilizate probabil ca jucării, și o lingură fragmentară.

La Pocreaca-Cetățuia, datorită caracterului mai puțin amplu al cercetărilor, în stațiunea neolitică au fost descoperiți numai 43 idoli antropomorfi, din care doar doi sunt întregi, restul aflându-se în stare fragmentară. Dintre cele 43 de exemplare, 4 reprezintă idoli în poziție verticală, 15 orizontală, iar 7 sunt prea fragmentari pentru a se putea stabili poziția lor. În conformitate cu clasificarea lui Dan Monah¹⁸, idoli se pot împărți și după poziția lor, în verticali și așezați. Dintre cele 4 fragmente de idoli în poziție verticală, 3 reprezintă divinități feminine. Decorul este alcătuit din linii incizate paralele, uneori dispuse în formă de romburi, amplasate pe piept și spate, la care se adaugă alte grupe de linii paralele sau oblice, care umplu spațiul dintre romburi. Pasta fină, bine frământată și arsă, este întotdeauna de culoare roșie-cărămizie (fig. 15/1,3; 16/1-2).

A doua categorie, cea mai numeroasă, cu 15 piese, este ilustrată de idoli în poziție șezândă. Dintre aceștia, 8 sunt ornamentați cu incizii, iar 6 exemplare nu prezintă nici un fel de decor. Este posibil ca aceștia din urmă să fi fost acoperiți de culoare roșie, dar solul acid de pe „Cetățuia” nu a permis conservarea acesteia. (fig. 15/5; 17/1,5). Dintre cei 8 idoli în poziție șezândă, cu decor incizat, se conservă unul de mari dimensiuni, ce păstrează numai jumătatea inferioară. Decorul principal este alcătuit din incizii care alcătuiesc, pe față și spate, câte un romb, restul spațiilor fiind umplute de linii paralele, dispuse oblic sau orizontal. Piesa a fost spartă în dreptul mijlocului, poate și din cauză că a fost asamblată din două părți. În spărtură, argila este de culoare cenușie, iar la suprafață, cărămizie. Lungimea păstrată este de 10 cm, iar lățimea de 6,4 cm (fig. 18/2; 19). Ceilalți idoli fragmentari sunt de dimensiuni mai mici, sub 8 cm lungime. Ornamentul este același, fiind compus din incizii dispuse în romburi pe abdomen și pe spate, din grupe de linii orizontale și oblice, care umplu spațiile dintre romburi, și circulare pe fese (fig. 17/2; 18). Un număr de 4 idoli antropomorfi feminini, în poziție șezândă, nu prezintă nici un fel de decor (fig. 17/1,5). La toți idoli feminini de la Pocreaca nu sunt prezentate elementele de identificare a sexului – sânii sau triunghiul pubian – feminitatea putând fi stabilită de

¹² Trușești, p. 427, fig. 313/7.

¹³ S. Marinescu-Bîlcu, *Askoi et rhythons énéolitiques des régions balkano-danubiennes et leurs relations avec le sud, à la lumière de quelques pièces de Căscioarele*, in *Dacia*, N.S., XXXIV, 1990, pp. 5–17.

¹⁴ D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Piatra Neamț, 2003, p. 159, nr. 94; p. 115, 169; nr. 143; p. 115.

¹⁵ V. Ursachi, *Depozitul de unelte de podoabă eneolitice de la Brad, comună Negri, județul Bacău*, in *Carpica*, XXIII, 1992, pp. 53–54, 59–61.

¹⁶ S. Moritz, P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikum und der Übergangsstufe zur Bronzezeit in Raum der NiederDonau*, in *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 66, pl. 15–4; p. 65.

¹⁷ P. Hașoti, *Observații privind cultura Gumelnița în Dobrogea*, in *Pontica*, XXI–XXII, 1988–1989, p. 20.

¹⁸ D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Ed. „Constantin Matasă”, Piatra Neamț, 1997, pp. 55–76.

reprezentarea accentuată a șoldurilor, cu elemente de steatopigie. De asemenea, se observă faptul că, exceptând cei doi idoli întregi (fig. 18/1; 20; 21/1) și doi fragmentari (fig. 17/2,4), celorlalți le lipsește întotdeauna capul. O categorie aparte de piese o reprezintă câțiva idoli neornamentați, la care se păstrează torsul cu cap, sau numai capul, împreună cu gâtul înalt, alungit, având figurate numai elementele feței prin strângerea între degete a părții superioare, de formă cilindrică (fig. 17/2,4). O piesă deosebită este reprezentată de un tors nedecorat, la care nu a fost redat capul (fig. 21/5) și care aparține categoriei figurinelor cu cap mobil, ce ar putea reflecta influența culturii Cernavodă 1¹⁹, prezentă în cadrul culturii Cucuteni încă din etapa A₄²⁰, dar această descoperire dovedește pătrunderea elementelor acesteia, așa cum am mai arătat, încă din subfaza Cucuteni A₃. Probabil că tot în această grupă de idoli se include și un picior uman, păstrat de la genunchi în jos, la care este reprezentată rotula (fig. 17/3) și o labă de picior uman, încălțată, de la o figurină (fig. 21/2). La această categorie sexul poate fi stabilit prin analogie cu ceilalți idoli feminini amintiți anterior.

O altă categorie este reprezentată de idoli antropomorfi masculini, atestați și la Pocreaca numai în două exemplare fragmentare, amândoi în poziție șezândă, cu trunchiul ușor aplecat pe spate. Din primul, de culoare cenușie s-a păstrat o parte din tors, având la mijloc urmele unei centuri, fesele și un picior arcuit, cu laba ascuțită la capăt (fig. 22/2). Dimensiuni: înălțimea 4,6 cm, lățimea 2,6 cm. Al doilea, de asemenea în poziție șezândă, conservă aceleași elemente, inclusiv un fragment de centură și o parte a sexului masculin. Dimensiuni: înălțimea 5 cm, lățimea 2,5 cm (fig. 22/3). Și la acești idoli pasta este de culoare cenușie.

Alte două piese sunt singurele păstrate întregi. Prima, neornamentată, de formă cilindrico-conică, se subțiază către cap, având corpul ușor curbat înainte. Trăsăturile feței și spatele, sumar redade, au fost realizate prin presarea între degete. Idolul se sprijină pe o bază circulară plată, pe care se observă amprente de degete. Pasta gălbuie-cenușie, fină, prezintă urme de ardere secundară. Dimensiuni: înălțimea 8,2 cm, diametrul bazei 4 cm, (fig. 18/1; 20). A doua piesă întreagă, neornamentată, este reprezentată de un idol din pastă gălbuie, așezat pe un soclu conic, care se prelungește și se subțiază către capul ascuțit, realizat prin strângere între degete, în așa fel încât idolul a căpătat trei fețe. Această piesă, ca și precedenta, nu redă în nici un fel elemente care să reprezinte sexul (fig. 21/1). Baza conică este adâncită astfel încât aceasta are un gol concav. Dimensiuni: înălțimea 4,6 cm, diametrul bazei 1,8 cm. Alte două fragmente de cap provin cu certitudine de la același tip de idol (fig. 17/2).

O categorie aparte de piese este reprezentată de conurile de lut, a căror întrebuințare este controversată. La Pocreaca s-au descoperit numai patru piese, din pastă gălbui-cenușie, cu baza plată sau ușor concavă, cu diametrele variind între 1,3 cm și 2 cm și înălțimea între 0,6 și 1,7 cm (fig. 15/2,4; 21/3-4).

În lucrarea de sinteză, consacrată plasticii antropomorfe a culturii Cucuteni-Tripolie, cercetătorul Dan Monah stabilește zece criterii tipologice de clasificare a idolilor acestei culturi și anume: tehnologie (pastă, ardere, finisare), dimensional (mici, mijlocii, mari), pozițional (vertical, șezând), compozițional (izolat sau asociați), ornamental (nedecorați, cu elemente plastice, cu decor incizat), sexual, criteriul modelării, al vârstei, al maternității²¹. Fără a ne referi la această clasificare, ea a fost utilizată și în analiza plasticii antropomorfe de la Pocreaca. În privința idolilor de la Pocreaca, se observă faptul că majoritatea sunt feminini și din categoria celor așezați, prin aceasta din urmă poziție înțelegându-se reprezentările feminine cu trunchiul ușor aplecat pe spate. De asemenea, același autor făcea observația că peste jumătate din numărul pieselor sunt decorate cu motive incizate specifice fazei Cucuteni A²², această particularitate întâlnindu-se și în stațiunea de la Pocreaca. În lotul idolilor descoperiți aici există și piese nedecorate care, dacă au fost pictate, stratul de culoare nu s-a păstrat. Sexul figurinelor a putut fi identificat, la idoli de la Pocreaca observându-se redarea accentuată a șoldurilor, dar și existența decorului incizat, specific numai idolilor feminini²³. Cât privește idoli masculini, ei sunt reprezentați în picioare ori în poziție șezândă²⁴, această ultimă atitudine fiind observată și la figurinele de la Pocreaca. Nu o dată a fost remarcat și faptul că numărul idolilor feminini este covârșitor față de cei masculini, primii fiind legați de cultul deosebit de important al fecundității și fertilității²⁵. Ca și în alte stațiuni cucuteniene, statuetele de la Pocreaca au fost sparte ritual, aruncate²⁶ și găsite în diferite locuri fără o anume semnificație. Este de asemenea de observat că la majoritatea reprezentărilor lipsește jumătatea de sus a acestora sau numai gâtul și capul. Acest lucru ar însemna fie o particularitate de ritual, fie că aceste părți ale

¹⁹ D. Berciu, *Zorile istoriei la Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 156.

²⁰ P. Hașoti, op. cit. (n. 17), p. 20.

²¹ D. Monah, op. cit. (n. 18), pp. 66-68.

²² *Ibidem* (n. 18), p. 89.

²³ *Ibidem* (n. 18), p. 89.

²⁴ *Ibidem* (n. 18), p. 90.

²⁵ *Ibidem* (n. 18), p. 92.

²⁶ *Ibidem* (n. 18), p. 69.

corpului, fiind redată mai mici și mai subțiri, s-au deteriorat mai ușor. O altă particularitate care se impune a fi semnalată este și faptul că idolii de la Pocreaca sunt foarte apropiați de piesele de la Scânteia, în privința formei, decorului și mărimii²⁷ și de cei de la Dumești²⁸. În lotul figurinelor de la Pocreaca se disting câteva reprezentări de formă cilindro-conică, verticale, având ca singur detaliu anatomic capul redat sumar, prin presarea vârfului idolului între degete, rezultând nasul și obrazul²⁹. Aceste statuete nu prezintă nici un detaliu anatomic, care să redea sexul și, în general, sunt descoperite întregi, ceea ce ne duce la interpretarea potrivit căreia aceștia au fost utilizați în cadrul unor practici culturale, în care nu exista ideea de sacrificiu. Este de asemenea de observat că idolii verticali, asexuați, de formă conică, trimit la conurile de lut, descoperite în așezările cucuteniene. Aceste conuri, după M. Petrescu-Dâmbovița, ar corespunde reprezentărilor schematizate, ale unor statuete antropomorfe³⁰ dar, după alte interpretări, conurile ar fi fost fișe de joc, pintadere, ștampile de tatuaj sau instrumente contabilicești³¹. În ceea ce ne privește, preferăm să urmărim punctul de vedere al prof. M. Petrescu-Dâmbovița, după care, conurile de lut ar fi idoli antropomorfi stilizați la maximum, la care adăugăm observația că pe baza idolilor verticali, asexuați, de formă conică, se poate stabili filiația care ne duce la conurile de lut conform cu descoperirile de la Trușești, Pocreaca, Scânteia și Vermești³² (fig. 23).

În categoria obiectelor de cult poate fi inclusă și o piesă alungită, ușor conicizată, rotunjită la un capăt și la celălalt cu o proeminență, străpunsă perpendicular, pe lungime, de către două perforații. Dimensiuni: lungimea 6,4 cm, diametrul maxim 2,7 cm (fig. 17/6). Acest tip de obiect a fost considerat de către Dan Monah drept idol³³ și de autorii monografiei Trușești drept obiect de tip phalic³⁴. Același gen de idol a fost atestat și la Hăbășești, de unde se cunosc câteva exemplare³⁵.

Din categoria figurinelor de lut ars nu puteau lipsi și idolii zoomorfi. În monografia consacrată așezării de la Trușești, autorii făceau observația că în așezarea neolitică numărul idolilor zoomorfi este cu mult mai mic decât al celor antropomorfi, speciile de animale reprezentate fiind greu de identificat³⁶. Și la Pocreaca întâlnim aceeași situație, numărul idolilor zoomorfi recuperați fiind în număr de 11, în totalitate fragmentari, făcând obiectul aceluiași cult bazat pe ideea de sacrificiu, întâlnit și la idolii antropomorfi.

Idolii zoomorfi sunt de mici dimensiuni, cu lungimea variind între 3 și 4 cm, prezentând întotdeauna spărturi, iar modelarea grosieră făcând dificilă determinarea speciei. O singură piesă are reprezentate coarnele (fig. 24/4), ceea ce face posibilă identificarea unui bovideu, restul pieselor fiind redată fără urechi sau coarne. Fețele, acolo unde au fost păstrate, sunt de formă triunghiulară, acești idoli reprezentând probabil ovine sau canide (fig. 24/5). Un singur exemplar are redați ochii sub formă a două împunsături (fig. 24/1). Atât cât se poate observa, în lotul idolilor zoomorfi de la Pocreaca se găsesc reprezentate numai animale domestice, legate de cultul fecundității și fertilității animalelor³⁷. De asemenea, în categoria reprezentărilor culturale descoperite la Pocreaca, se numără și macheta unei ambarcațiuni de tip monoxilă. Dimensiuni: lungimea 7 cm, lățimea 3 cm, înălțimea 1,6 cm (fig. 22/1). Această machetă ilustrează preocupările locuitorilor stațiunii neolitice de pe „Cetățuia” legate de navigație și pescuit.

În acest sens amintim că promontoriul „Cetățuia” este flancat de două pâraie: Nemțoaica și Pocreca, care au servit nu numai la alimentarea cu apă a așezării dar, probabil având în urmă cu mai multe milenii un debit mai mare, au putut servi la navigație și pescuit³⁸.

²⁷ C.-M. Mantu, *Plastica antropomorfă a așezării Cucuteni A 3 de la Scânteia (jud. Iași)*, în *ArhMold*, XVI, 1993, pp. 51–68.

²⁸ R. Maxim Alaiba, *Locuința nr. 1 din faza Cucuteni A 3 de la Dumești (Vaslui)*, în *Acta Moldaviae Meridionalis (AMM)*, V–VI, 1983–1984, pp. 100–107, 122–133; R. Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului*, Iași, 2007, pp. 105–113.

²⁹ D. Monah, op. cit. (n. 18), pp. 91–92, fig. 22/3; 23; C.-M. Mantu, op. cit. (n. 27), p. 62; pl. 61, fig. 6/7–10.

³⁰ *Trușești*, p. 539.

³¹ *Ibidem*, loc. cit. (n. 11).

³² D. Monah, op. cit. (n. 18), fig. 23/1–3; *Trușești*, fig. 377/1–2; C.-M. Mantu, op. cit. (n. 27), pl. 6/7–10, p. 61.

³³ D. Monah, op. cit. (n. 18), pp. 91–92, fig. 23/5, 12.

³⁴ *Trușești*, p. 539, fig. 380/1–4, varianta 2.

³⁵ Vl. Dumitrescu, M. Petrescu-Dâmbovița, N. Gostar, op. cit. (n. 11), fig. 37/7, 9, 10, 17.

³⁶ *Trușești*, pp. 533–534.

³⁷ *Ibidem* (n. 11), pp. 534–538.

³⁸ C. Iconomu, *O nouă machetă de ambarcațiune descoperită în așezarea cucuteniană de la Pocreaca-Iași*, în *ArhMold*, XXIX, 2006, pp. 199–201; O. Höckmann, *River Navigation in the Cucuteni-Tripolie Culture*, în *ArhMold*, XXX, 2007, pp. 41–71; C. Schuster, Al. S. Morintz, *Ambarcațiuni și navigația în preistorie. Cu specială privire la Dunărea de Jos și Marea Neagră*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, pp. 34–36.

Așezarea neolitică cucuteniană de la Pocreaca – Cetățuia, cu un singur nivel de locuire, aparține, așa cum am arătat, subfazei Cucuteni A₃. Vasele pictate tricrom, idolii antropomorfi și zoomorfi prezintă strânse analogii cu stațiunile acestei culturi, atestate și cercetate arheologic, mai ales la est de Siret.

În această stațiune nu a fost descoperită deocamdată ceramică cu decor incizat, canelat și adâncit, de tradiție Precucuteni III, ceea ce ilustrează aici sfârșitul etapei Cucuteni A₃ sau existența unei variante regionale sau locale a acestei etape. De asemenea, așezarea de la Pocreaca prezintă unele similitudini atât în privința decorului tricrom, cât și a idolilor, cu stațiunea de la Dumești, atribuită inițial etapei Cucuteni A₃ și, recent, subfazelor Cucuteni A₃–A₄³⁹.

În concluzie, așezarea neolitică de la Pocreaca, deși nu a făcut obiectul unor cercetări de amploare, a furnizat un material arheologic interesant, alcătuit din unelte de piatră, ceramică și idoli specifici subfazei Cucuteni A₃, din Podișul Central Moldovenesc.

ILLUSTRATION LIST

- Fig. 1. Burnt clay platform from a house. The circular perforation represents a modern damage.
 Fig. 2. Knapped flint tools.
 Fig. 3. Knapped flint tools.
 Fig. 4. Knapped flint tools.
 Fig. 5. Knapped flint tools.
 Fig. 6. Polished grit stone trapezoidal ax.
 Fig. 7. Cucuteni A₃ ceramics. 1. Askos. 2–3. Small bowls. 4–5. Glasses.
 Fig. 8. 1, 3. Bi-truncated cone-shaped fragmentary vessels. 2. Askos.
 Fig. 9. 1–2. Fragmentary bowls.
 Fig. 10. 1. Fragmentary bowl. 2. Unpainted ceramic fragment with alveolar decorations. 3. Pot fragment.
 Fig. 11. 1. Support vessel. 2. Bowl with high foot. 3. Bi-truncated cone-shaped vessel with high foot.
 Fig. 12. 1a–b. Bowl with high foot. 2. Support vessel. 3. Bi-truncated cone-shaped vessel with high foot.
 Fig. 13. 1. Fragmentary support vessel. 2. Fragmentary lid. 3. Fragmentary vessel.
 Fig. 14. Fragmentary painted vessel with zoomorphic protome.
 Fig. 15. 1, 3. Vertical anthropomorphic feminine idols. 5. Seated anthropomorphic feminine idol. 2, 4. Clay cones.
 Fig. 16. 1–2. Vertical anthropomorphic feminine idols.
 Fig. 17. 1–2, 4–5. Anthropomorphic feminine idols. 3. Fragmentary idol. 6. Phallic-shaped idol.
 Fig. 18. Anthropomorphic asexual idol.
 Fig. 19. Feminine idol.
 Fig. 20. Anthropomorphic asexual idol.
 Fig. 21. 1. Cone-shaped asexual idol. 2. Idol foot with footwear. 3–4. Clay cones. 5. Idol with mobile head.
 Fig. 22. 1. Boat model. 2–3. Anthropomorphic masculine idols.
 Fig. 23. Evolution scheme of the cone-shaped asexual idols.
 Fig. 24. Zoomorphic idols.

³⁹ R. Maxim Alaiba, *Locuința nr. 1 din faza Cucuteni A 3 de la Dumești (Vaslui)*, în *AMM*, V–VI, 1983–1984, pp. 99–148; R. Alaiba, *Complexul cultural Cucuteni-Tripolie. Meșteșugul olăritului*, Iași, 2007, pp. 81–113.

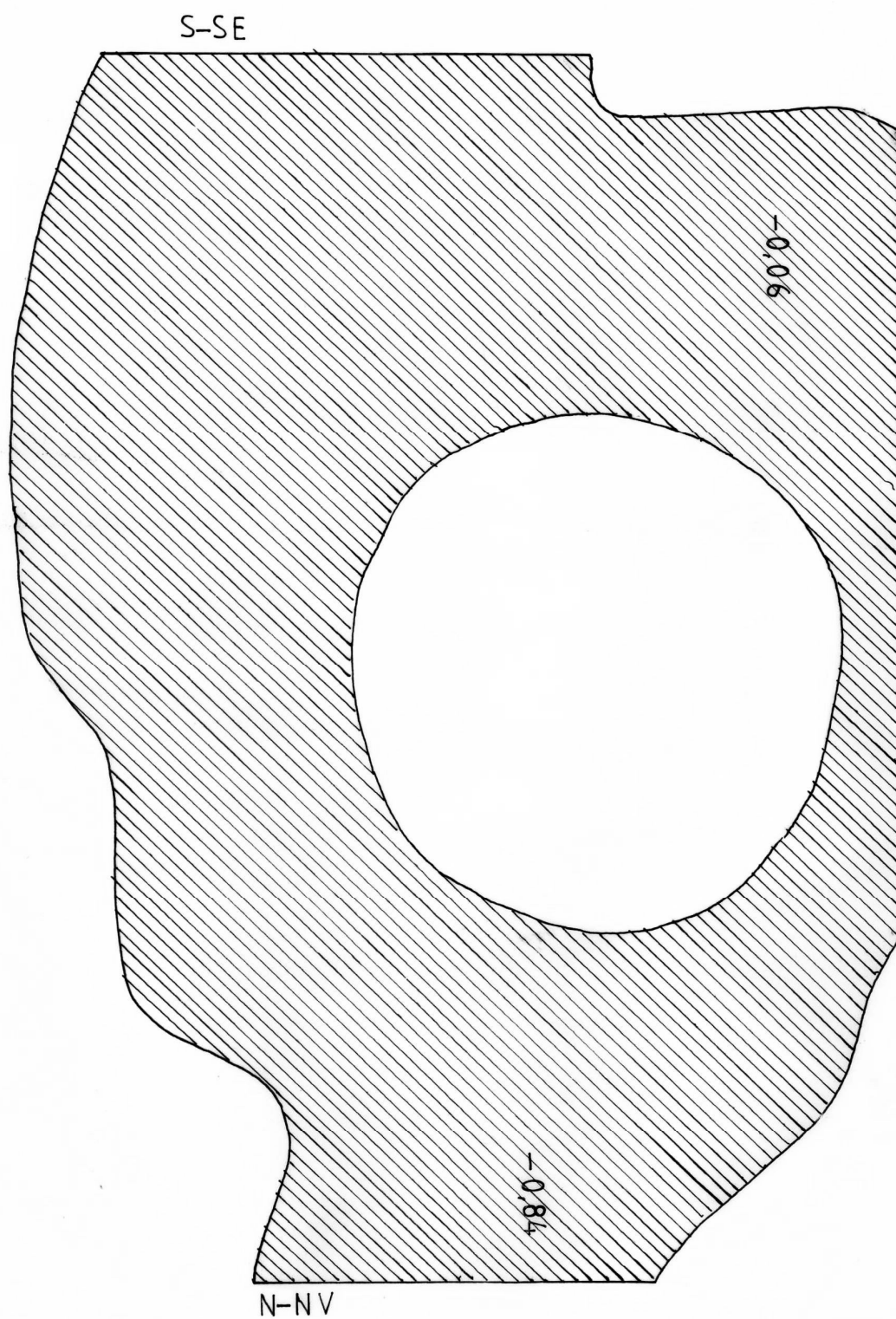

Fig. 1. Platforma de lut ars de la o locuință. Perforația circulară reprezintă distrugere modernă.

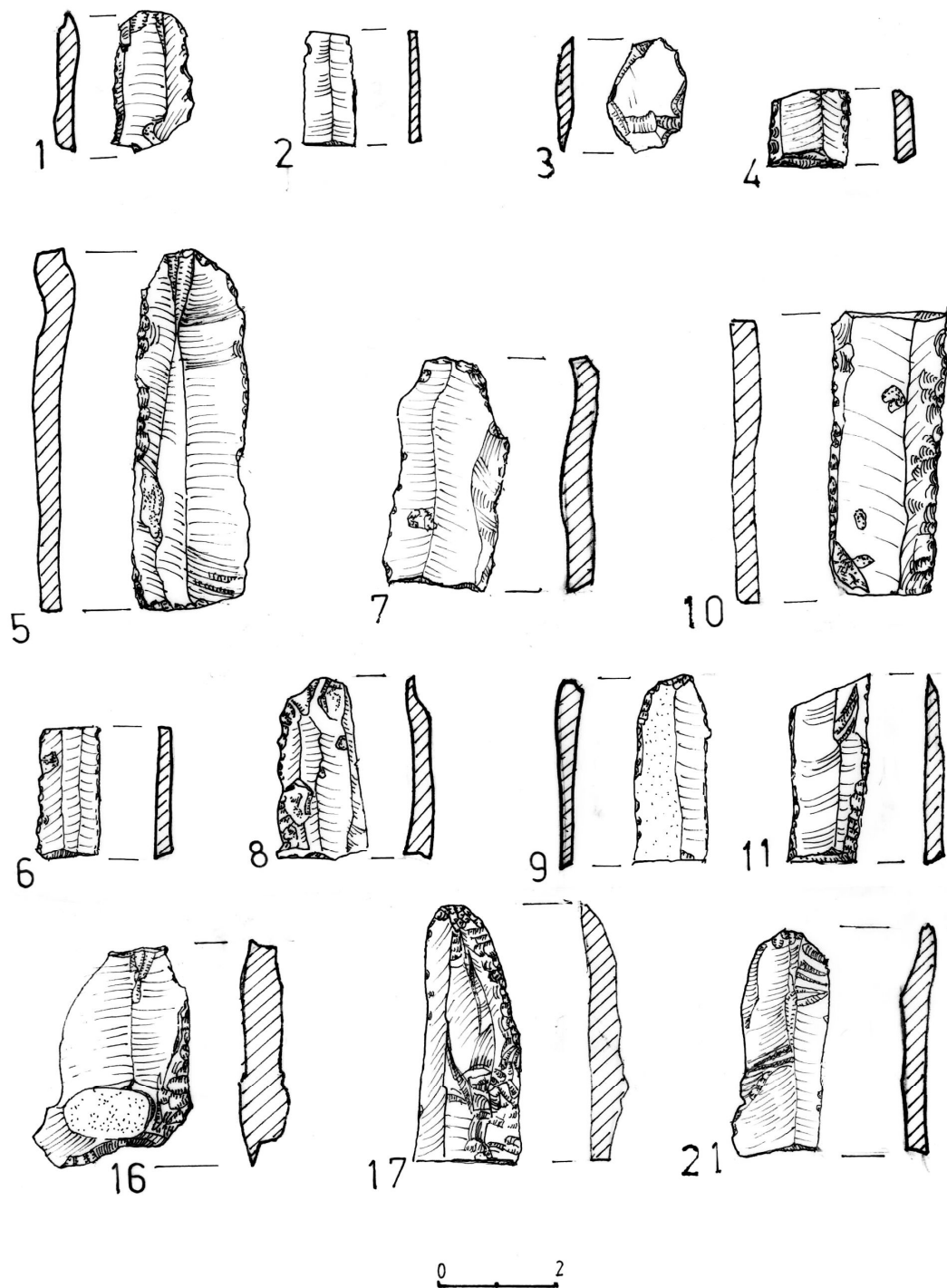

Fig. 2. Unelte de silex cioplit.

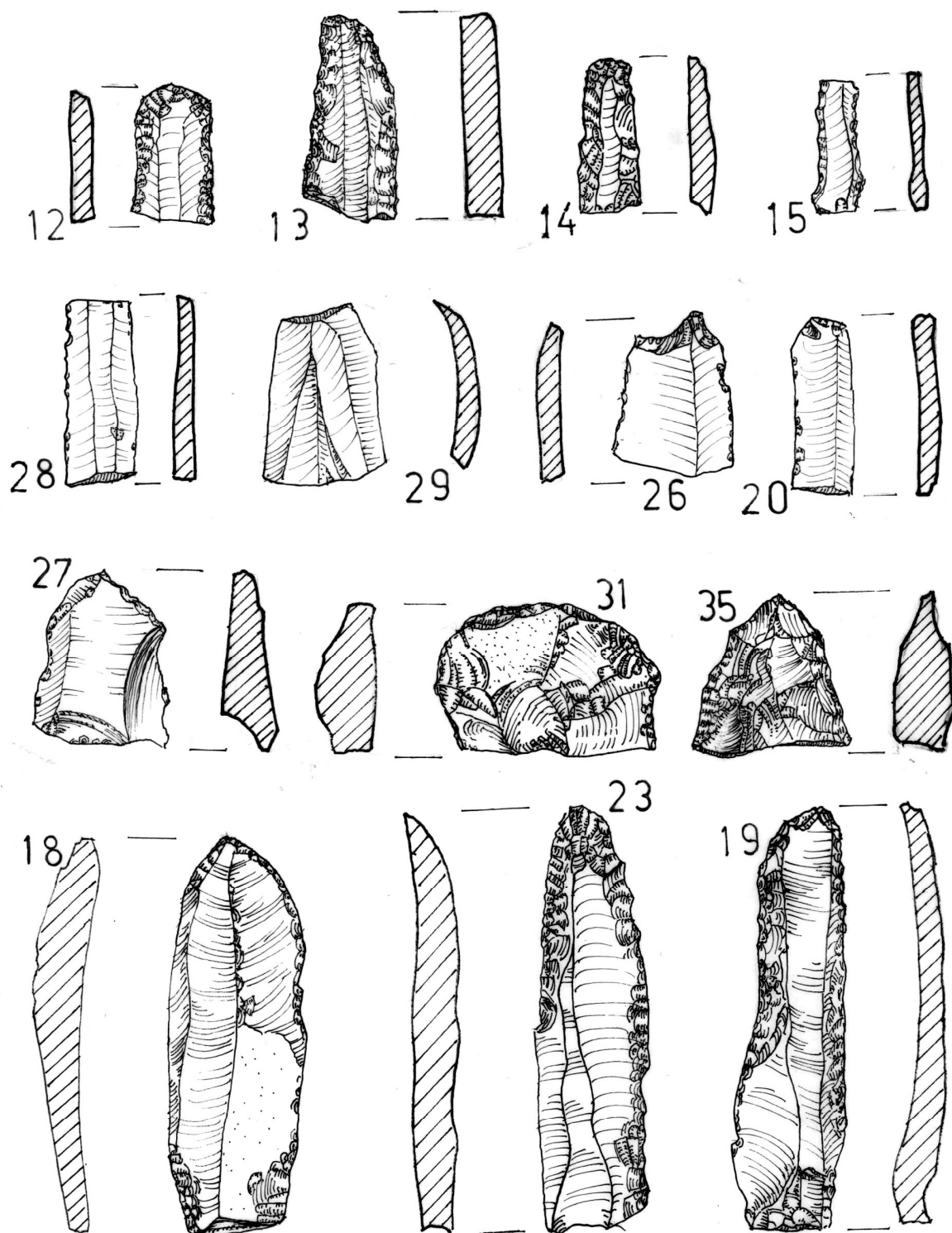

Fig. 3. Unelte de silex cioplit.

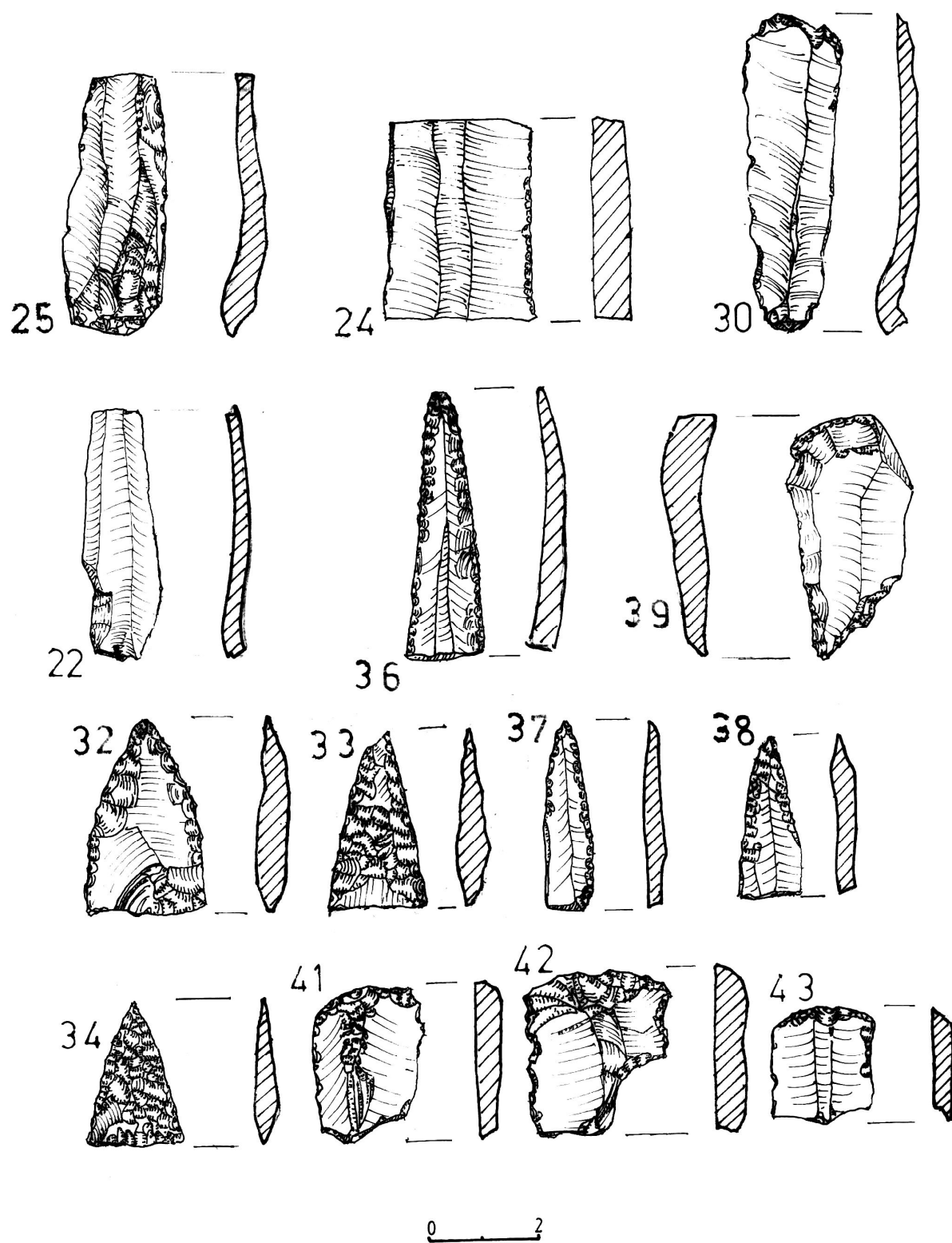

Fig. 4. Unelte de silex cioplit.

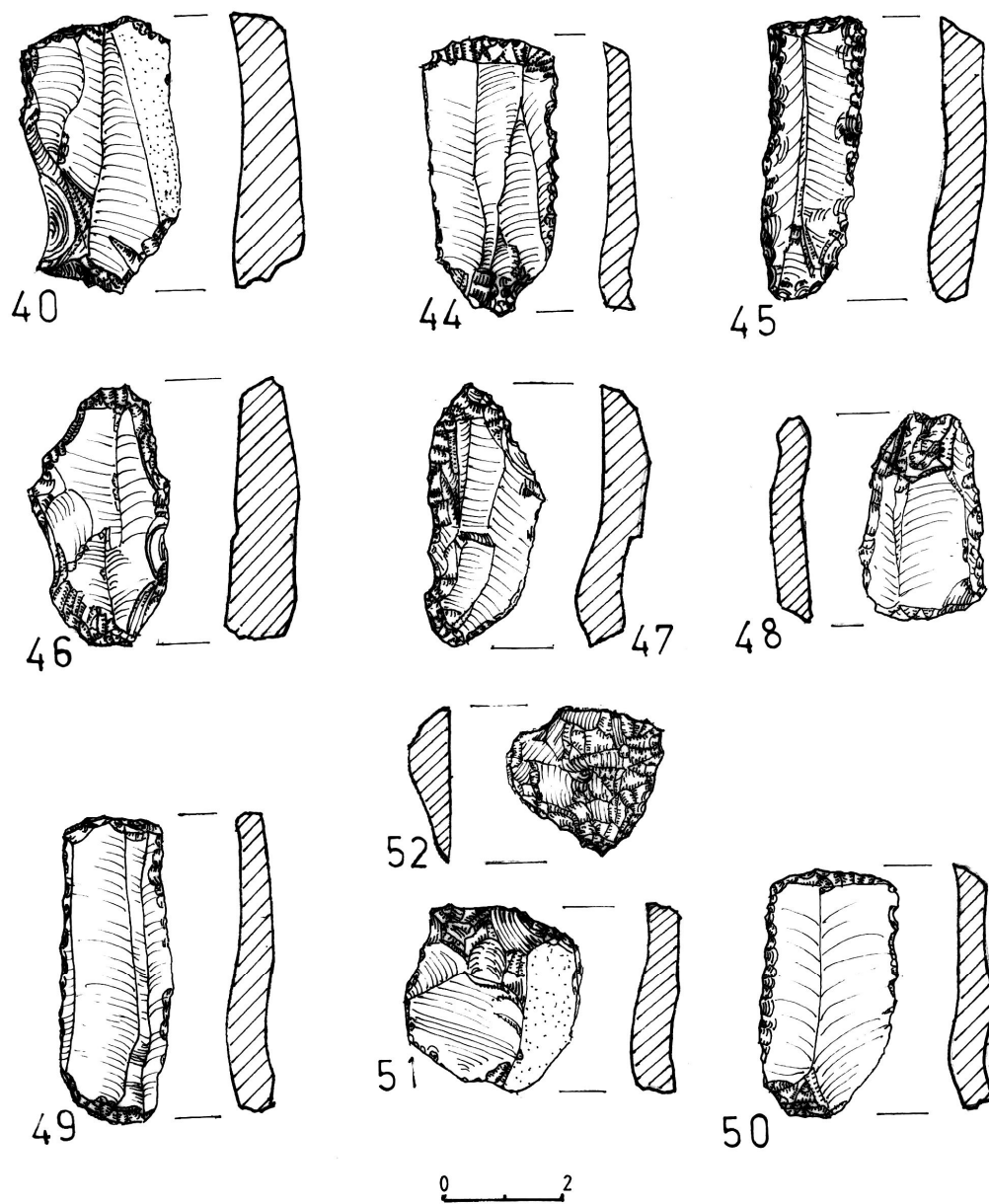

Fig. 5. Unelte de silex cioplit.

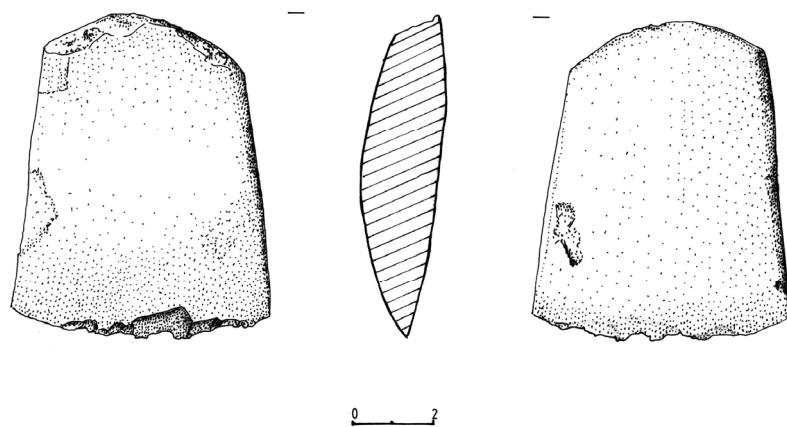

Fig. 6. Topor trapezoidal șlefuit din gresie.

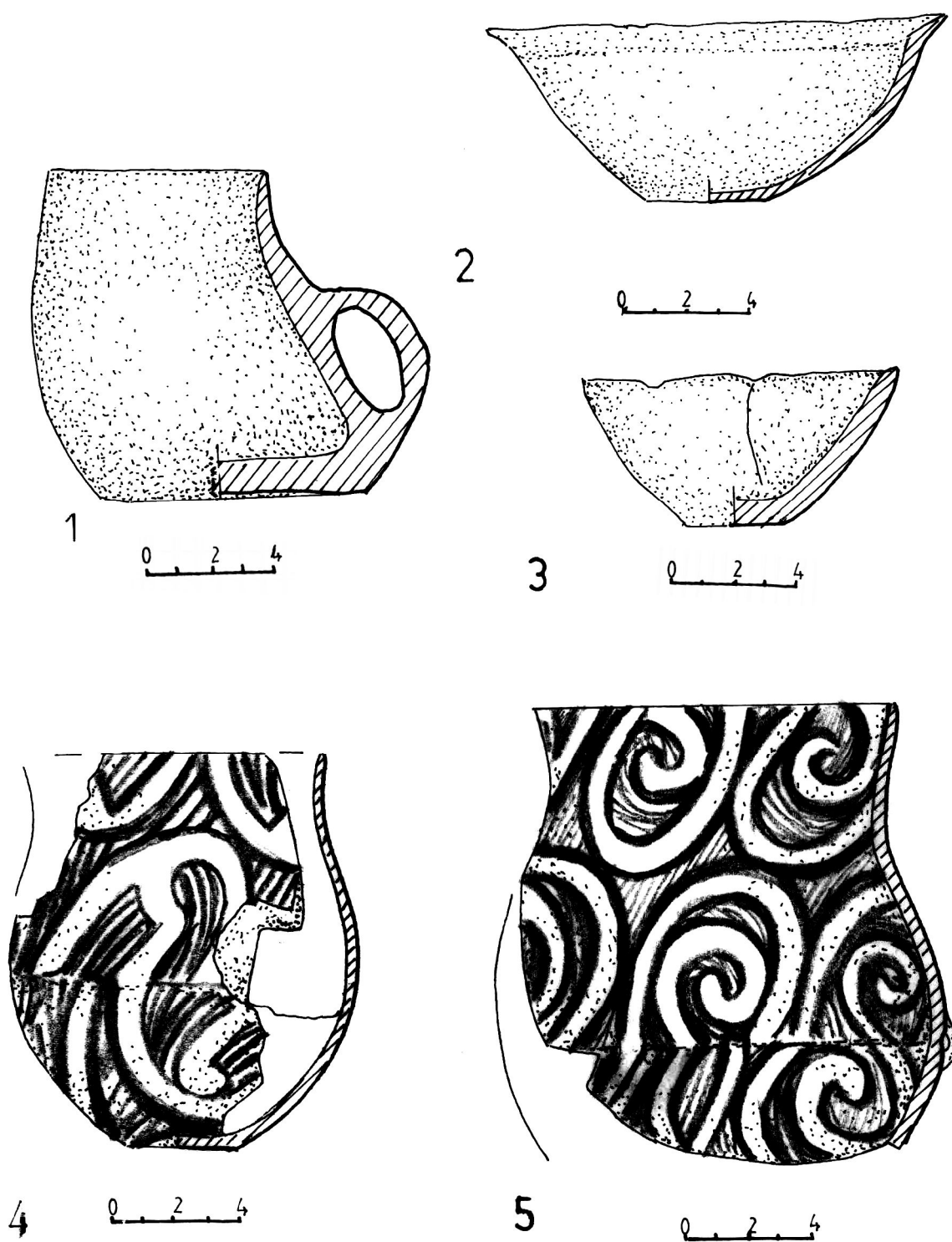

Fig. 7. Ceramică Cucuteni A3. 1. Askos. 2 – 3. Străchini mici. 4 – 5. Pahare.

Fig. 8. 1, 3. Vase bitronconice fragmentare. 2. Askos.

Fig. 9. 1-2. Străchini fragmentare.

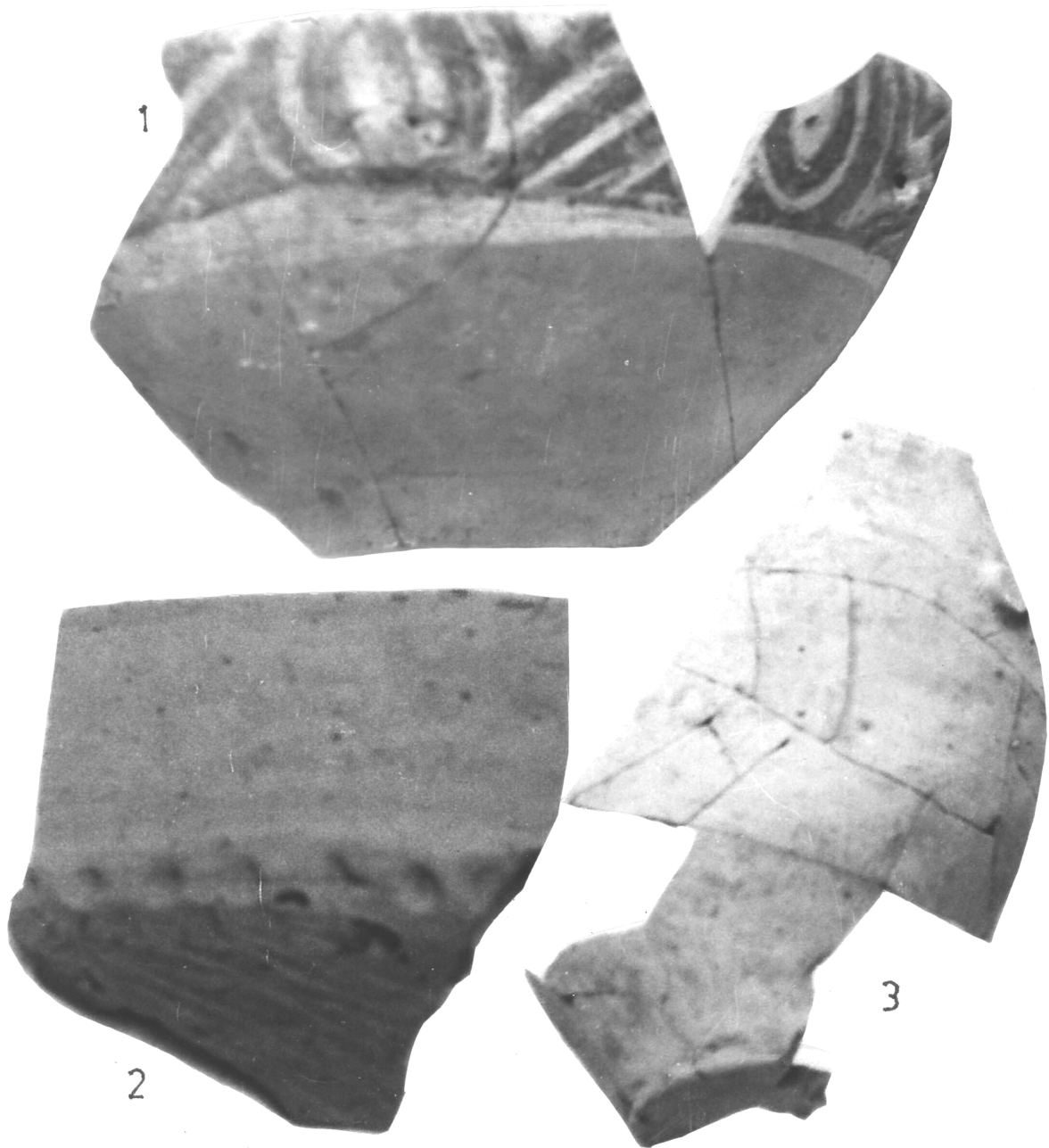

Fig. 10. 1. Strachină fragmentară. 2. Fragment ceramic nepictat cu decor de alveole. 3. Fragment de chiup.

Fig. 11. 1. Vas suport. 2. Castron cu picior înalt. 3. Vas bitronconic cu picior înalt.

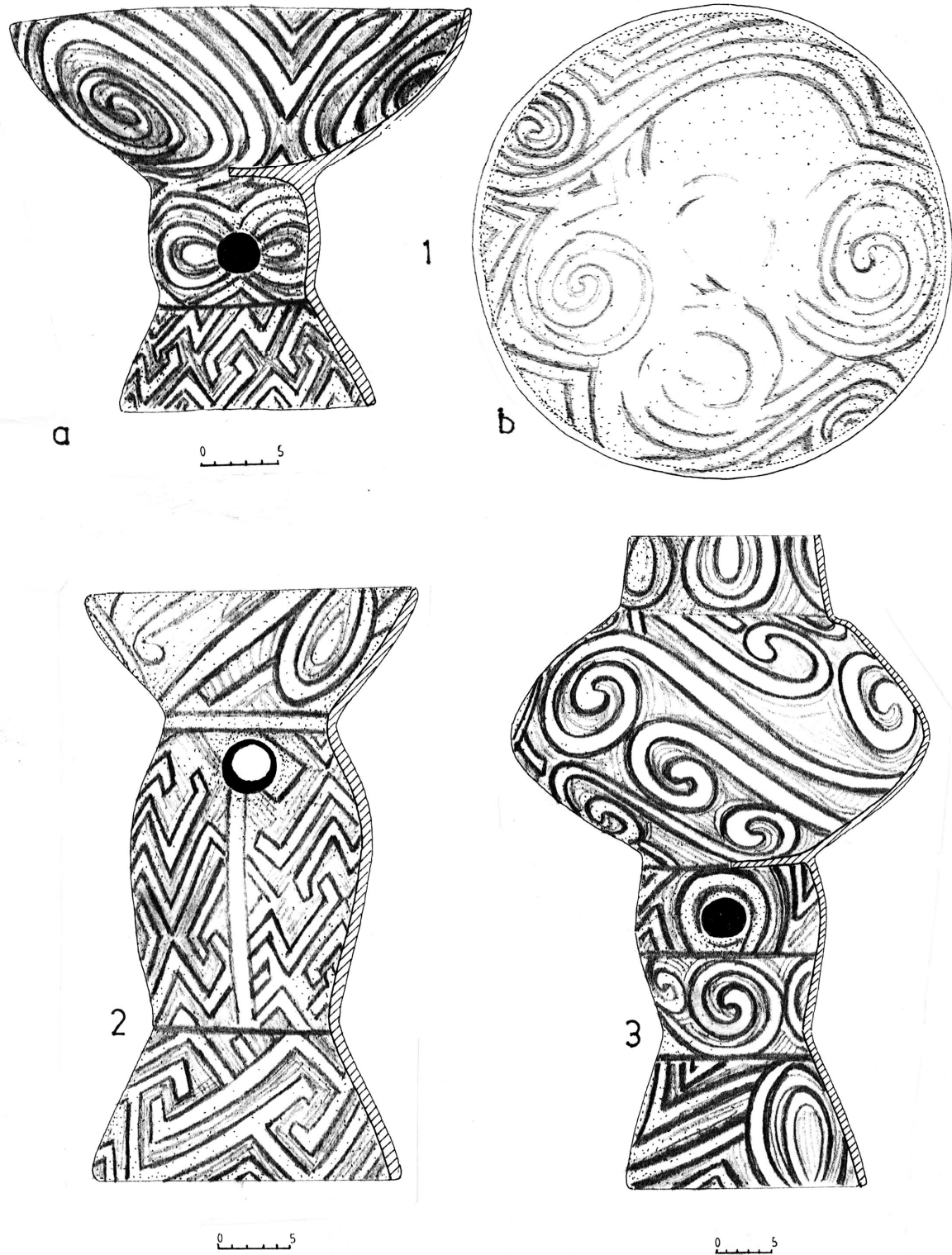

Fig. 12. 1a-b. Castron cu picior înalt. 2. Vas suport. 3. Vas bitronconic cu picior înalt.

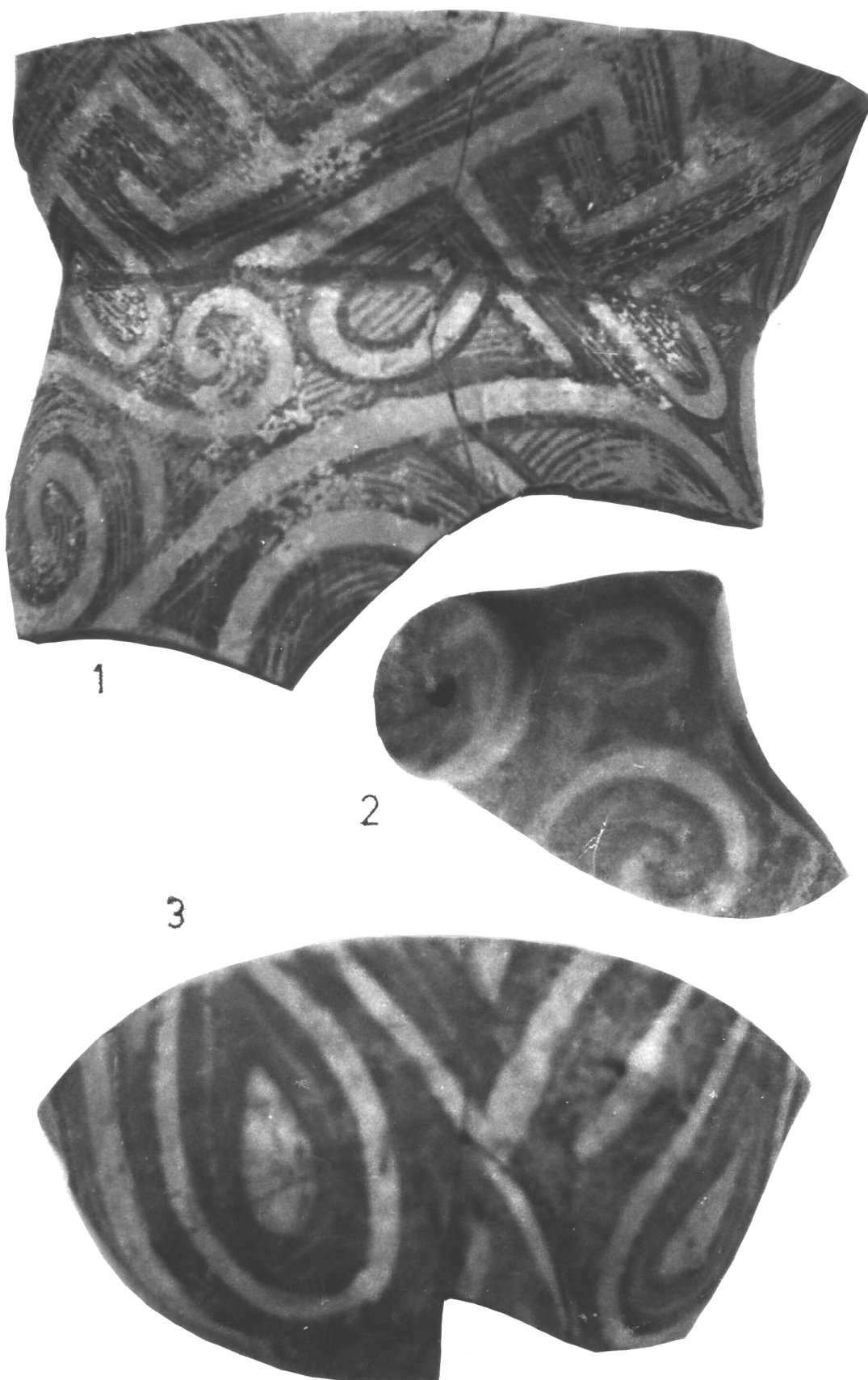

Fig. 13. 1. Fragment de vas suport. 2. Fragment de capac. 3. Fragment de vas.

Fig. 14. Fragment de vas pictat cu protomă zoomorfă.

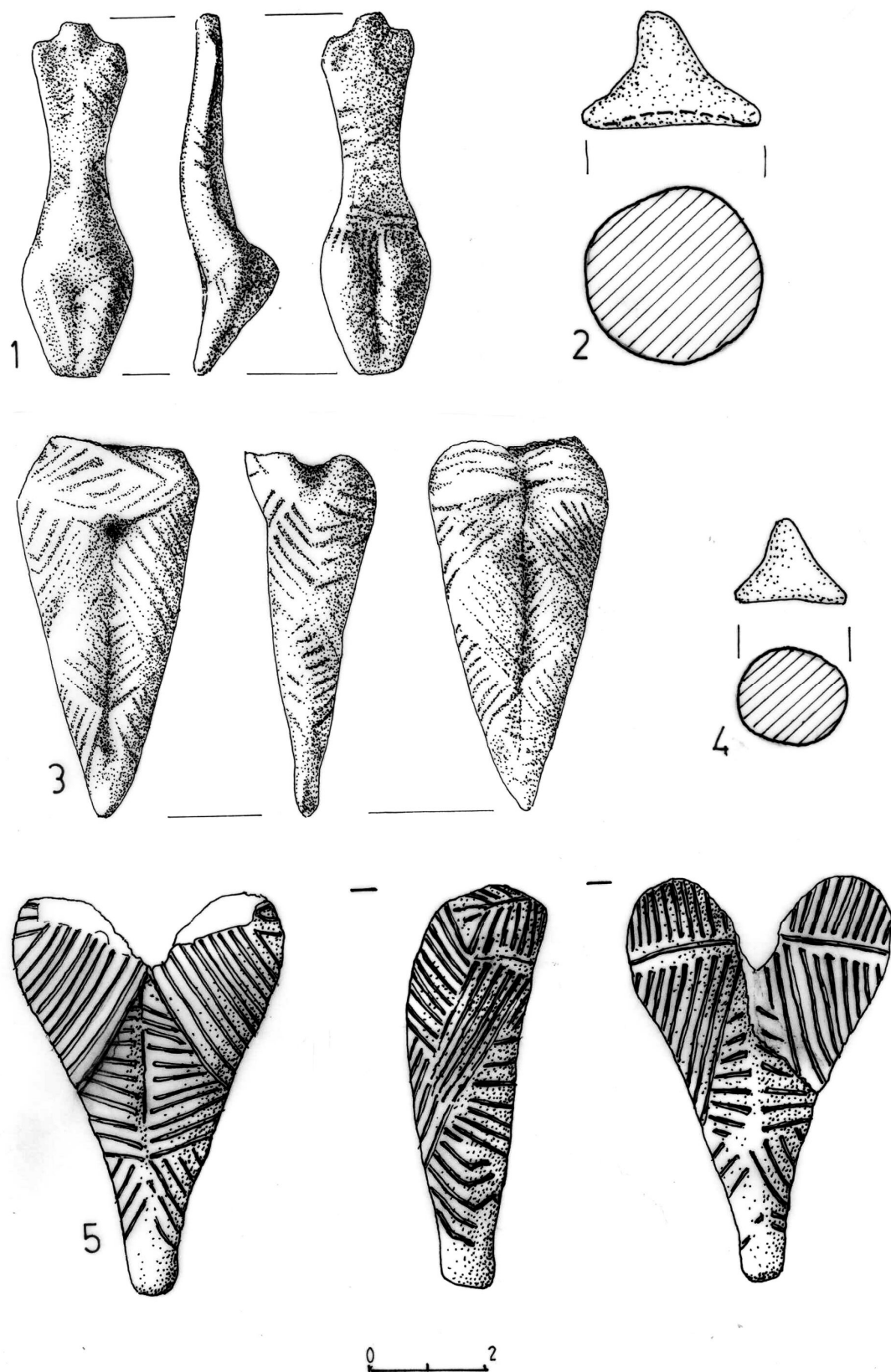

Fig. 15. 1, 3. Idoli antropomorfi feminini verticali. 5. Idol antropomorf feminin așezat. 2, 4. Conuri de lut.

Fig. 16. 1 – 2. Idoli antropomorfi feminini verticali.

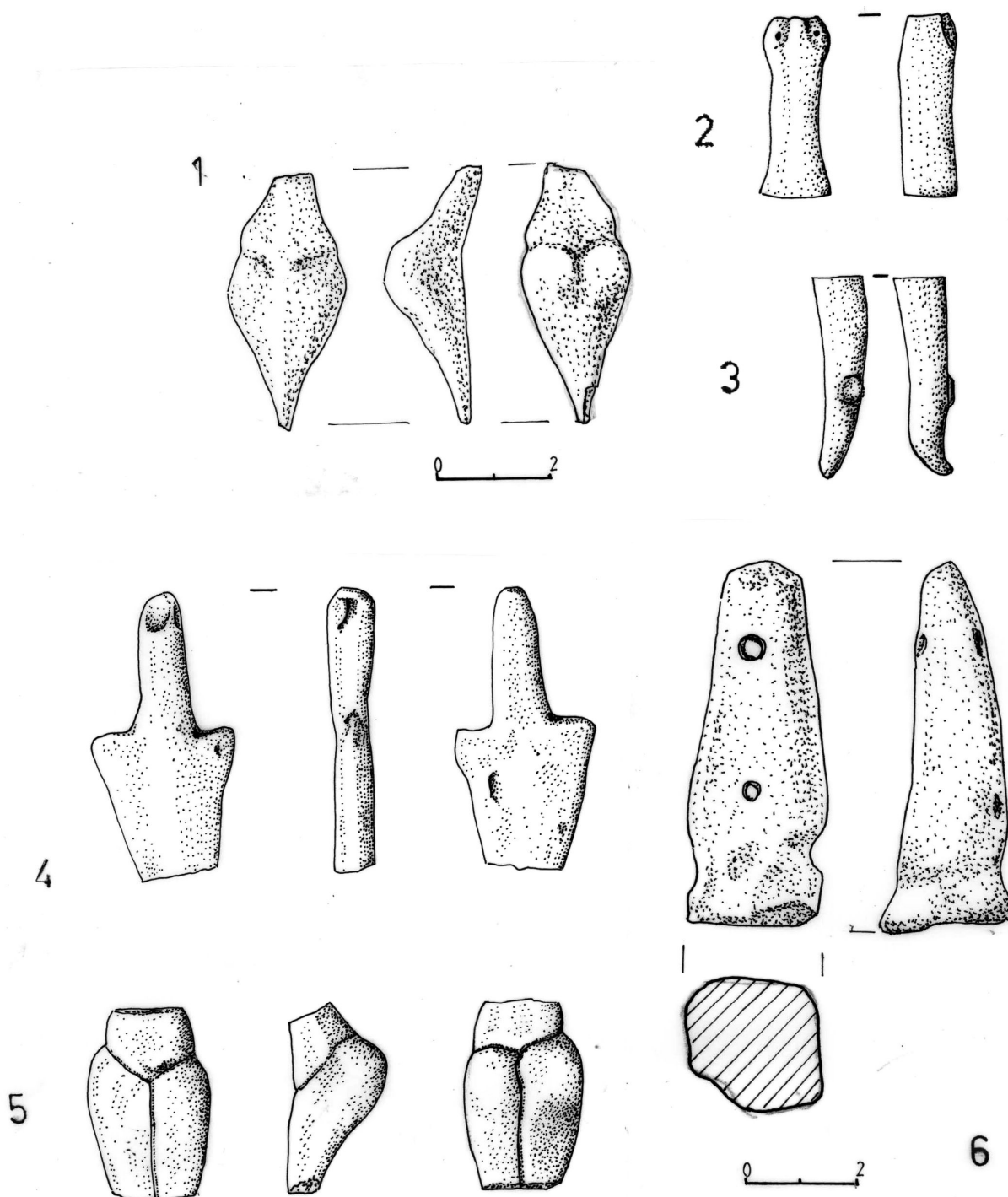

Fig. 17. 1-2, 4-5. Idoli antropomorfi feminini. 3. Fragment de idol. 6. Idol phalloid.

Fig. 18. 1. Idol antropomorf asexuat. 2. Idol feminin.

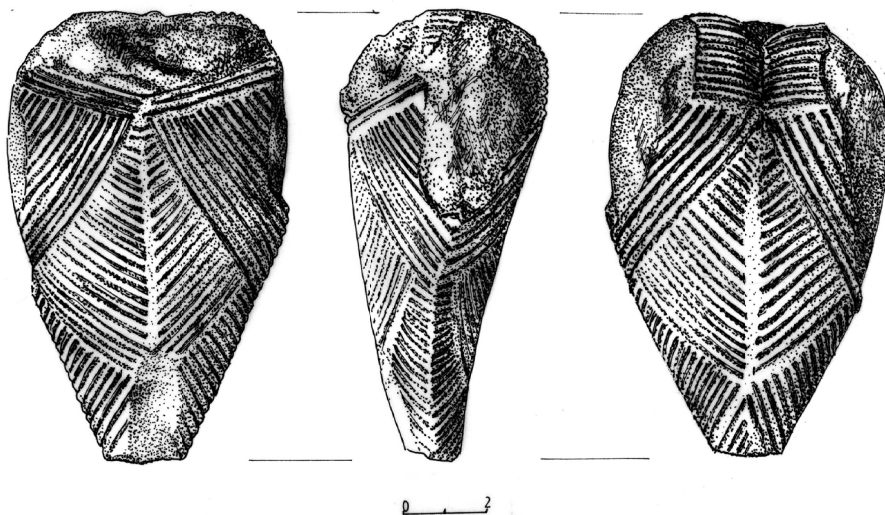

Fig. 19. Idol feminin.

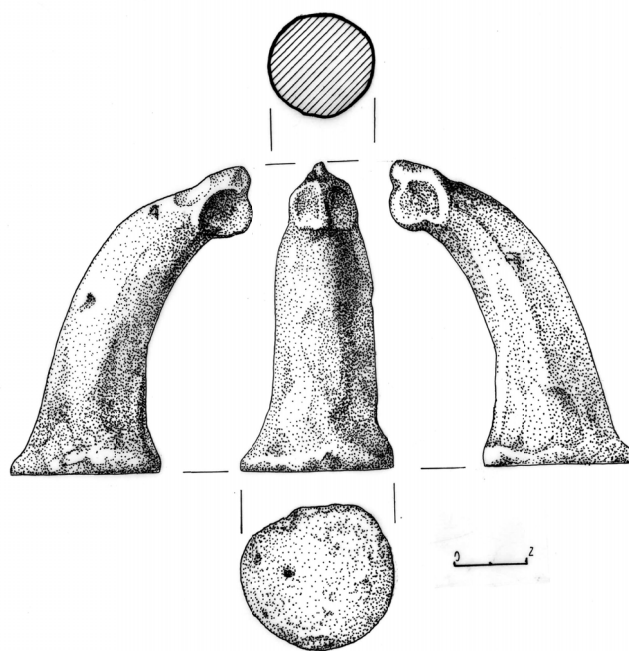

Fig. 20. Idol antropomorf asexuat.

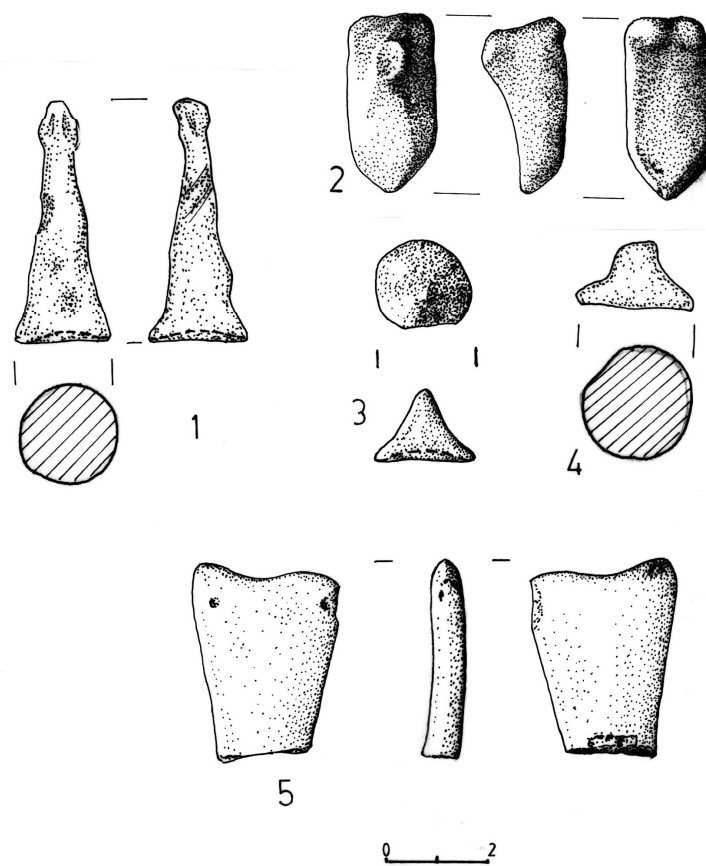

Fig. 21. 1. Idol conic asexuat. 2. Picior încălțat de idol. 3-4. Conuri de lut. 5. Idol cu cap mobil.

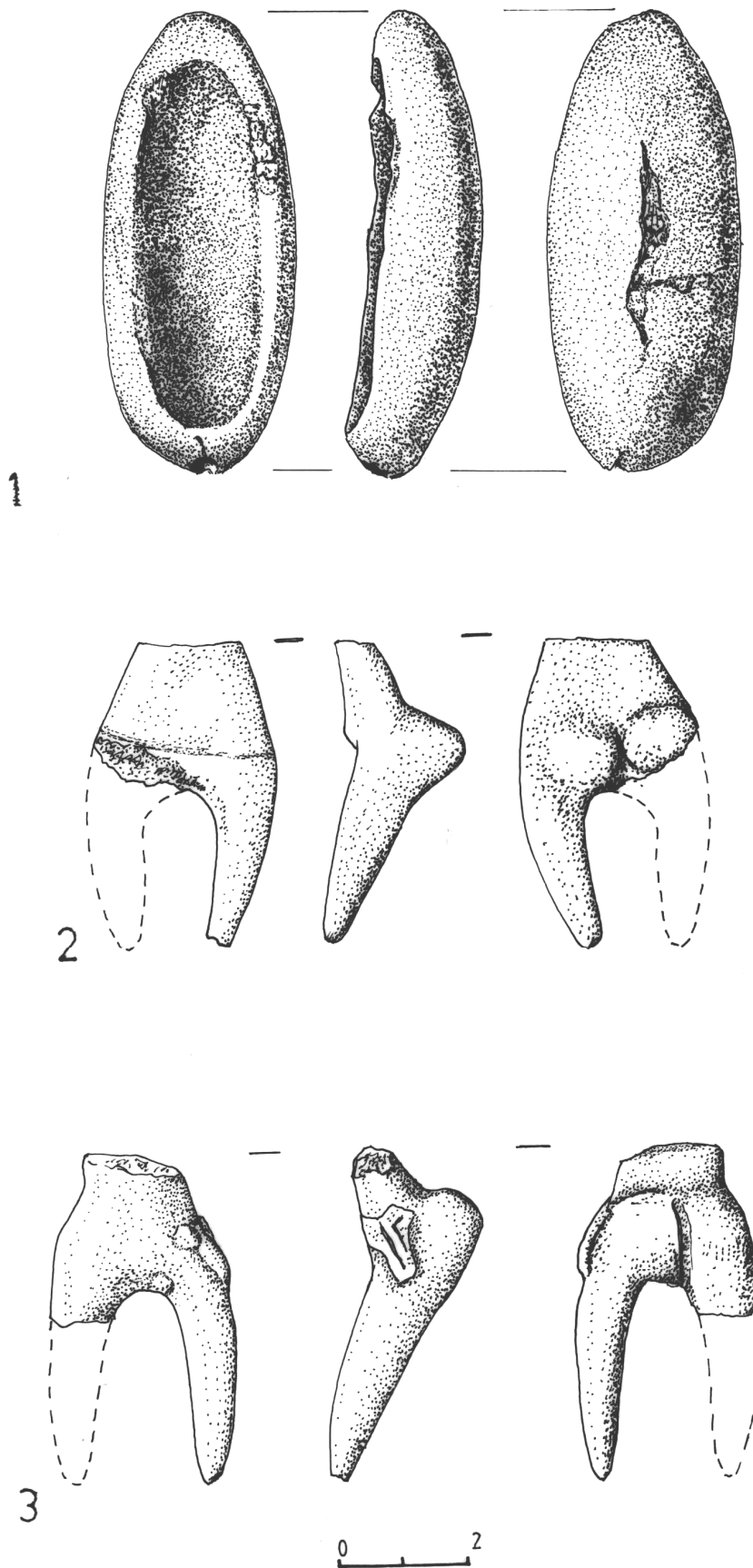

Fig. 22. 1. Machetă ambarcațiune. 2 – 3. Idoli antropomorfi masculini.

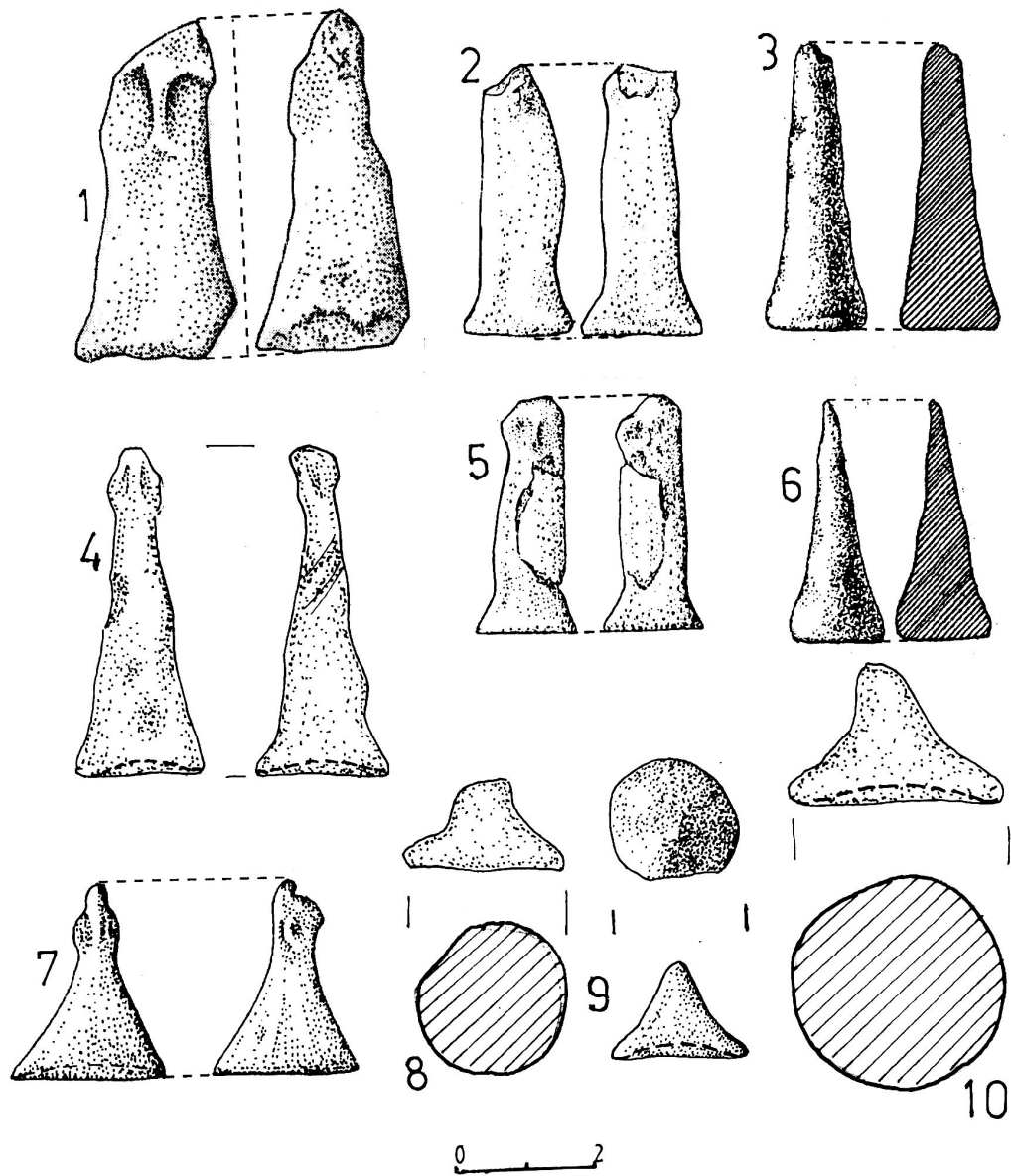

Fig. 23. Schema evolutivă a idolilor conici asexuați.

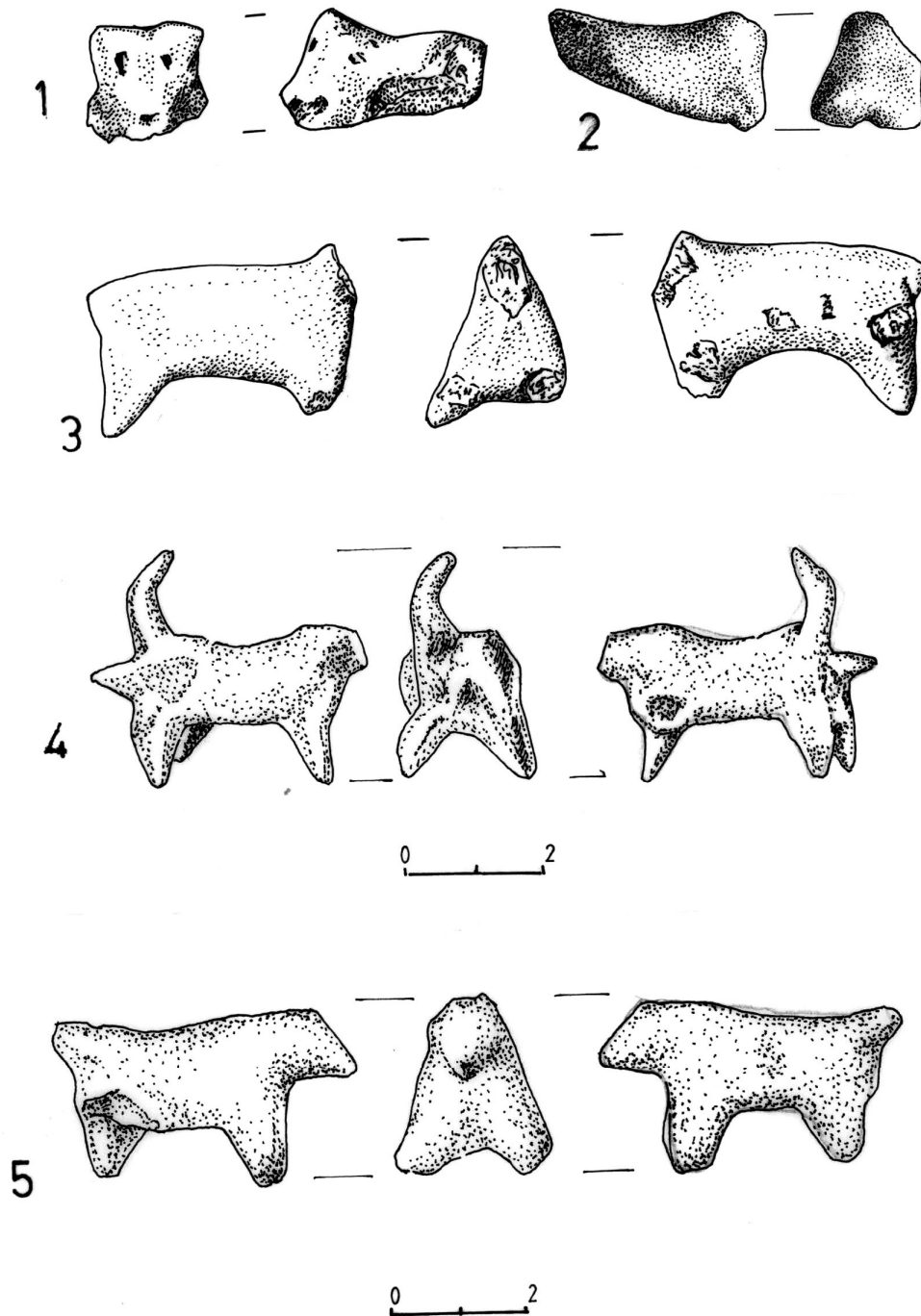

Fig. 24. Idoli zoomorfi.

DESCOPERIRI DE EPOCĂ ROMANĂ PE TERITORIUL ORAȘULUI IAȘI

DE

ȘTEFAN HONCU*, BOGDAN MINEA**

Abstract

Throughout the fall of 2008, excavations undergone for the foundation of an additional building pertaining to the “Vasile Alecsandri” High-School, Iasi municipality, unearthed various archaeological materials, a section of which concerns the present discussion. These findings (ceramics, glass and metal shreds) represent a chronologic segment between the second half of the 18th and first of the 20th centuries. However, amongst this material, several Roman pottery fragments, dated between the 1st and the 3rd century AD, have been identified.

The Roman material covers three amphora types, Zeest 64, Kapitän II, and Zeest 69, one table amphora type and bowl type.

Consequently, the recent Iași findings confirm, anew, economic connections between North-Danubian, Pontic and Mediterranean areas during the early Roman time. Therefore, a broader image regarding Free Dacians’ trade relations with the Roman Empire can be obtained, furthermore, from a ceramologic perspective, the domain that analyses and interprets a distinguishable and well represented set of archaeological remains.

Keywords: Iași, Roman age, Karpo-Dacians, amphorae, Pontic trade, Middle Age.

În toamna anului 2008 lucrările de excavație pentru realizarea fundației noului corp de clădire al Liceului Teoretic „Vasile Alecsandri” din municipiul Iași¹, situat pe str. Costache Negri, nr. 50 (Pl. 1), au scos la suprafață mai multe vestigii arheologice, dintre care, doar o parte constituie subiectul prezentului material.

Zona menționată s-a mai aflat sub supraveghere arheologică din deceniile șase și șapte ale secolului trecut, situându-se în imediata apropiere a fostei Mănăstiri Sf. Sava, în centrul istoric al orașului Iași. Deși a fost o zonă intens cercetată², numeroasele investigații arheologice, au rămas încă necunoscute publicului de specialitate în ceea ce privește amplasamentul vechilor clădiri ale secolelor XVII–XIX. Excepție fac studiile dedicate bisericii fostei Mănăstiri Sf. Sava din Iași³; rapoartele/studiile ce conțin referiri la zona menționată nu au oferit prea multe date privind situația stratigrafică și grosimea nivelurilor vechi de locuire.

S-a impus, astfel, ca obiectiv principal, încă din primele momente ale decopertării platformei betonate și asfaltate din curtea liceului, constatarea existenței nivelurilor arheologice și a gradului lor de afectare în urma lucrărilor de construcție contemporane (Pl. 2). În afara zonelor afectate de execuția fundației actualei clădirii a

---

* Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de Istorie; stefanhoncu@yahoo.com.

** Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași; mineab@yahoo.com.

¹ Cercetarea arheologică preventivă a fost realizată de o echipă aflată sub coordonarea cercetătorilor științifici din cadrul Institutului de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași, CS I dr. Vasile Chirică și CS III Costică Asăvoaie.

² Al. Andronic, E. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956–1960*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, II–III, 1964, pp. 409–438; Al. Andronic, E. Neamțu, St. Cheptea, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1961–1967*, in *ArhMold*, IX, 1980, pp. 184–185; Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului XVII*, Ed. Junimea, Iași, 1986.

³ N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, in „Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă” (RMMMIA), 2, 1983, pp. 20–64; N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Prima biserică a fostei mănăstiri Sf. Sava din Iași*, in *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice (BCMI)*, 1, 2005, pp. 67–82.

Liceului “V. Alecsandri”, zona centrală a suprafeței de 393 m², supusă observațiilor arheologice, prezenta o stratigrafie relativ bine conservată. Au fost identificate, totodată, fundația unui zid de mari dimensiuni și fundația unei clădiri în partea de sud-vest a zidului menționat. Cele două structuri de fundație aparțin unor etape diferite de construcție. În vederea stabilirii unei încadrări cronologice, s-a acționat pentru realizarea unor secțiuni de control notate S1–4 și obținerea unui profil relevant al secțiunii de control S4 (Pl. 3).

Materialele arheologice recuperate (fragmente de ceramică, sticlă, metal etc.) corespund unui segment cronologic cuprins între a doua jumătate a secolului XVIII și prima jumătate a secolului XX. Între aceste materiale au fost identificate și câteva fragmente ceramice de factură romană, corespunzătoare cronologic secolelor I–III p.C. și care se aflau în straturile inferioare de depuneri antropice⁴. Pentru introducerea în circuitul științific a acestor descoperiri interesante am considerat utilă alcătuirea și prezentarea unui mic catalog de forme ceramice în care s-a procedat la expunerea datelor tehnice, descriere sumară și indicarea unor referințe bibliografice⁵.

Forma I. AMFORE

Tipul Zeest 1960, tipul 64; Šelov 1986, tipul A

Aceste amfore au cunoscut o evoluție continuă din secolul I p.C. până în secolul V⁶. Prezența acestora pe teritoriul Moldovei este cunoscută din primul secol al erei creștine, având însă o răspândire minimă; ele devin foarte numeroase în secolele II–III p.C.⁷. Originea acestor recipiente pare a fi în perioada de sfârșit a epocii elenistice, fiind produse, cel mai probabil, în Heraclea Pontica. Producția acestui tip de amforă la Heraclea se încadrează cronologic în perioada cuprinsă între al doilea sfert al secolului I p.C. și epoca romană târzie (sec. IV – începutul sec. V). În secolele II–IV p.C. a fost cel mai popular tip de amforă în zona a Mării Negre⁸.

Amforele au gura îngustă, buza dreaptă sau rotunjită, gâtul lung, cilindric și subțire, corp conic, baza cilindrică, scobită, cu suport inelar. Toarele sunt masive, ovale în secțiune, cu una sau două șanțuri longitudinale⁹. Pe corp și pe gât prezintă caneluri, iar unele exemplare au inscripții pictate și ștampile¹⁰. Acest tip de amforă prezintă două variante care au diferențe minore¹¹, fiind foarte răspândit pe coastele Mării Negre, în special în nord și vest, și care a circulat foarte puțin în Marea Mediterană¹². În secolele II–III p.C. au fost intens folosite în nordul Mării Negre, cât și în așezările și mormintele carpice sau sarmatice. Ele sunt frecvente, desigur, în zonele orașelor grecești sau în mediul cultural Černjahov din silvostepă, în special în

⁴ Un rol semnificativ în identificarea și valorificarea materialului ceramic de epocă romană l-au avut domnii: dr. Costel Chiriac și dr. Andrei Opaț. Ambilor cercetători le aducem, pe această cale, cuvenitele mulțumiri.

⁵ Dat. – datare; D.g. – diametrul gurii; H.p. – înălțimea păstrată; l. – lățimea; Ref. bibl. – referințe bibliografice.

⁶ D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I–VII p.C.)*, Ed. Fundației Axis, Iași, 2006, p. 20; D. B. Šelov, *Les amphores d'argile claire des premiers siècles de notre ère en Mer Noire*, in *Recherches sur les amphores grecques. Actes du Colloque international (Athènes, 10–12 September 1984)* (eds. J.-Y. Empereur, Y. Garlan), *Bulletin de Correspondance Hellénistique. Supplément (BCH)* 13, 1986; I. B. Zeest, *Keramicheskaya tara Bospora*, in *Materialy i issledovaniya po arheologii (MIA)*, 83, Moskva, 1960.

⁷ S. Sanie, Ș. Sanie, *Importuri elenistice și romane în câteva cetăți și așezări dacice din Moldova*, in *Studii și cercetări de istorie veche (SCIV)*, 24, 3, p. 78.

⁸ S. Yu. Vnukov, *Pan-roman amphora types produced in the Black Sea region*, in *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26–29, 2002 (eds. J. Eiring, J. Lunds) (Monographs of the Danish Institute at Athenes 5), Athens, 2002, p. 415.

⁹ D. B. Šelov, op. cit. (n. 6), tipul A, fig. 1/b, pp. 395–396.

¹⁰ S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripții în Moldova*, în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (SCIVA)*, 26, 2, pp. 191–198; V. Căpitanu, M. Alexianu, *Amfore cu inscripții descoperite în dăva de la Răcățâu (jud. Bacău)*, in *Carpica*, XII, Bacău, 1985, fig. 2, 4, p. 75.

¹¹ Pentru detalii a se vedea A. Opaț, *Amfore din spațiul est-carpatic*, in *Geto-Dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II î.H. – II p.C.)* vol. I (eds. S. Sanie, E. T. Marin), Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2011, subtip I E, Fig. 16–17, p. 457.

¹² Idem, *Pontic Wine in the Athenian Market in Keramike tes ysteres arhaiotetas apo ton elladiko choro (3os–7os ai. m.Ch.)*, *Thessalonike 12–16 Noemvriou 2006*, (coord. D. Papanikola-Bakirtze, D. Kousoulakou), Thessalonike, vol. I, 2010, pp. 110–111.

morminte. Această amforă este întâlnită și în necropolele și așezările din provinciile Moesia Inferior¹³, Dacia¹⁴, fiind atestată și în Muntenia¹⁵.

Nr. 1. Fragment de gură și gât, pastă de culoare bej, (10YR 8/4 light yellow-orange¹⁶) cu calcar și piroxen în compoziție, angobă proprie. (Pl. 4/1), **H.p.** = 8,8 cm; **D.g.** = 6,4 cm. **Dat.** = sec. I–II p.C.

Ref. bibl.: Paraschiv 2006, tip 3 A, pl. 1/ 5–7; pl. 2/8–11; Sanie, Sanie, 1973, fig. 12/4, 6, 7, 10; Bichir 1967, fig. 11/8; Opaîț 2011, p. 457, subtipul I E, fig. 16–17; Croitoru 2011, tipul a1, p. 311–312.

Nr. 2. Fragment de gât și toartă, pastă de culoare bej (10YR 8/4 light yellow-orange), cu particule de calcar, piroxen în compoziție, angobă proprie (partea mediană), (Pl. 4/2), **H. p.** = 14 cm. **Dat.** = sec. I–II p.C.

Ref. bibl.: Paraschiv 2006, tip 3 A, pl. 1/ 5–7; pl. 2/8–11; Sanie, Sanie, 1973, fig. 12/4, 6, 7, 10; Bichir 1967, fig. 11/8; Opaîț 2011, p. 457, subtipul I E, fig. 16–17; Croitoru 2011, tipul a1, p. 311–312.

Nr. 3. Fragment de bază, pastă de culoare bej (7YR 8/4 light yellow), cu calcar și piroxen în compoziție, angobă proprie. (Pl. 4/3), **H.p.** = 11,4 cm, **Dat.** = sec. I–II p.C.

Ref. bibl.: Paraschiv 2006, tip 3 A, pl. 1/ 5–7; pl. 2/8–11; Sanie, Sanie, 1973, fig. 12/4, 6, 7, 10; Bichir 1967, fig. 11/8; Opaîț 2011, p. 457, subtipul I E, fig. 16–17; Croitoru 2011, tipul a1, p. 311–312.

Nr. 4. Fragment de toartă partea superioară, pastă de culoare alb-gălbuie (2.5YR 8/4 pale yellow) cu particule de calcar și piroxen în compoziție, angobă proprie. (Pl. 4/4), **H.p.** = 5, 7 cm, **I** = 4,7 cm. **Dat.** = sec. I–II p.Chr.

Ref. bibl.: Paraschiv 2006, tip 3 A, pl. 1/ 5–7; pl. 2/8–11; Sanie, Sanie, 1973, fig. 12/4, 6, 7, 10; Bichir 1967, fig. 11/8; Opaîț 2011, p. 457, subtipul I E, fig. 16–17; Croitoru 2011, tipul a1, p. 311–312.

Nr. 5. Fragment de gât și toartă, pastă de culoare bej deschis (7YR 8/3 light yellow) cu particule de calcar, piroxen și mica aurie în compoziție, angobă proprie. (Pl. 4/5), **H.p.** = 11, 5 cm., **Dat.** = sec. I–II p.C.

Ref. bibl.: Paraschiv 2006, tip 3 A, pl. 1/ 5–7; pl. 2/8–11; Sanie, Sanie, 1973, fig. 12/4, 6, 7, 10; Bichir 1967, fig. 11/8; Opaîț 2011, p. 457, subtipul I E, fig. 16–17; Croitoru 2011, tipul a1, p. 311–312.

Tipul Kapitan 1972 tipul II; Zeest 1960, tipul 79; Popilian 1976, tipul IV; Scorpan 1976, tipul I–E; Sanie 1982, tipul A2

Acest tip de recipient este confecționat dintr-o pastă de culoare cărămidie, brun-roșcat la exterior. Vasele au gâtul tronconic, cu buza delimitată de gât printr-o șanțuire puternică, corpul conic terminat cu un picior tubular masiv, torțile supraînălțate, ovale în secțiune și cu două nervuri longitudinale. Gâtul și piciorul prezintă caneluri pronunțate.

Tipul în discuție a cunoscut o largă răspândire în bazinul pontic și în cel mediteranean. Producția lor începe în a doua jumătate a secolului II p.C. și ajunge la apogeu în secolul III p.C.¹⁷, unele exemplare evoluând neîntrerupt, cu unele modificări, până la începutul secolului V p.C., așa cum indică descoperirea acestora în Agora Atenei¹⁸. În Moesia Inferior tipul Kapitan II este atestat la Barboși¹⁹ Troesmis²⁰, datat în

¹³ P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în „Histria II”, (coord. Em. Condurachi), București, 1966, tumulul XVII/ cat. nr. 1–24, fig. 79, pp. 204, 206, tumulul XXX/ cat. nr. 6–8, fig. 99, pp. 197–198; G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. Raport preliminar*, în *Peuce*, IX, Tulcea, 1984, fig. XII/ 3–4, p. 84, datată cu monedă de la Hadrian (117–138). Pentru mai multe detalii privind răspândirea acestui tip de amforă pe teritoriul Moesiei Inferior a se vedea D. Paraschiv, op. cit. (n. 7), 2006, tipul 3 A, pp. 19–20 cu bibliografia aferentă.

¹⁴ A. Ardeț, *Amfore romane din Dacia*, Ed. Mitron, Timișoara, 2006, fig. XII/106–108, pp. 94–96.

¹⁵ Gh. Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, în *Pontica*, 5, 1972, fig. III/1; pp. 187–196; idem, *Cultura carpică*, Ed. Acad. RSR, București, 1973, tipul A/1, varianta timpurie, fig. CLVI/ 1–3, p. 145.

¹⁶ A. H. Munsell, *Soil Color Charts*, New York, 1990.

¹⁷ A. Opaîț, *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (sec. IV–VI p.C.). Producția locală și de import*, (în col. *Bibliotheca Thracologica XVI*), București, 1996, pp. 56–57.

¹⁸ H. Robinson, *The Athenian Agora, V, Pottery of the Roman Period*, Princeton, 1959, p. 69, gr. K, pl. 15/K113; pp. 77, gr. L, pl. 16/L 33; p. 106, gr. M, pl. 28/M237; p. 110, gr. M, pl. 29/M 274; p. 112, gr. M, pl. 31/M303, p. 173.

¹⁹ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II î. e. n. – III e. n.*, Ed. Junimea, Iași, 1981, pl. 32/5; 33/1, 3, p. 136. Se cunosc trei exemplare întregite și numeroase fragmente de acest tip, toate acestea fiind găsite în locuințe datate în epoca Severilor (193–235 p.C.).

²⁰ A. Opaîț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, în *Peuce*, VIII, Tulcea, 1980, pp. 291–327, pp. 298–301, tipul IV, pl. V/1–2, XII/2.

secolul III, Histria²¹, Halmyris²², datat în a doua jumătate a secolului IV p.C., și Argamum²³. Analogii exista și în provincia Dacia²⁴ unde este datat în secolul III p.C., precum și în Pannonia²⁵ și în nordul Mării Negre, la Chersones²⁶, datată în secolul III p.C.

Nr. 6. Fragment toartă, pasta de culoare negru-roșcat la exterior (7.5Y/4/1 gray) cărămizie la interior (7YR 7/8 yellow-orange) cu pietricele, calcar și mica în compoziție. Toartă ovală în secțiune cu câteva nervuri pe partea superioară. (Pl. 4/6), **H.p.** = 9,7 cm, **I** = 4,7 cm. **Dat.** sec. II–III p.C.

Ref. bibl.: Robinson 1959, gr. K/ K113, Suceveanu 1985, tipul LX, pl. 84; Topoleanu 2000, tipul IX, pl. XLIV/nr. 355, 356; Popilian 1976, tipul IV, pl. XV/nr. 201; Paraschiv 2006, tipul XIV, pl. II/33, 34, pl. III/34, 35; Sanie 1982, pl. 32/5; 33/1, 3; Opaîț 2004, p.13; Riley 1979, Peacock & Williams 1986, tipul 47, Kelemen 1990, tipul 21, p. 174–183.

Tipul Zeest 69 (Amforă de tip Sinope)

Aceasta aparține categoriei amforelor de mari dimensiuni, tipice pentru secolul I–II p.C. Gura este largă cu buza rotunjită, umerii foarte largi și corpul conic cu toarte masive, ușor aplatizate, ceea ce ar putea, eventual, sugera o amforă pentru transportul produselor din pește. Descoperiri similare au fost făcute la Tecuci – Malul-Alb²⁷, Brad²⁸ și Chersonesos²⁹. A. Opaîț consideră că acest tip de amforă este o variantă „cu o morfologie asemănătoare, dar de dimensiuni foarte mari” a tipului Zeest 69³⁰. C. Croitoru încadrează, neconvingător, acest tip de amforă în tipul Zeest 84–85³¹.

Nr. 7. Fragment ataș – pastă de culoare cărămizie, exterior, (5YR/7/6 orange) interior, bej deschis (5YR/5/1 brownish gray) cu particule de calcar și piroxen în compoziție, angobă proprie. (Pl. 5/1), **H.p.** = 7,3 cm. **Dat.** = sec. I p.C.

Ref. bibl.: Opaîț 1987, p. 247, fig. 1/2a, 2b; Opaîț 2011, p. 467, fig. 34; Croitoru 2011, tipul c, p. 315–316, fig. 1651; Opaîț 2003, p. 90, fig. 8.48.

Forma II. AMFORE „DE MASĂ”/ULCIOARE (?)

Morfologia amforelor „de masă” este asemănătoare cu cea a amforelor folosite pentru transport, primele diferențiind-se de cele din urmă prin forma bazei lor care este plană, concavă sau inelară, și a toartei care este, fie în formă de bandă, fie rotundă, uneori răsucită. Pasta din care sunt confecționate este de culoare roșie-cărămizie cu calcar și oxid de fier în compoziție. Întrucât de la exemplarele avute în discuție nu s-a păstrat decât partea inferioară a atașului, nu putem reconstitui cu precizie forma corpului și a bazei.

Nr. 8. Fragment de toartă, partea inferioară, pastă de culoare brună (5YR 5/8 brown) cu calcar, piroxen și mica aurie în compoziție. Toarta ovală în secțiune cu câteva nervuri pe partea superioară (Pl. 5/2), **H.p.** = 6 cm., **Dat.** = sec. II–III p.C.

²¹ Al. Suceveanu, *Histria X. Ceramica romană din secolele I–III p.C.*, București, 1985, tipul LX, pl. 84.

²² Fl. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I–VII p.C.)*, Tulcea, 2000, tipul IX, pl. XLIV/nr. 355, 356, p. 140.

²³ D. Paraschiv, op. cit. (n. 6), 2006, tipul XIV, pl. II/nr. 33, 34; pl. III/35, 36; pp. 303–305.

²⁴ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1976, pp. 44–45, pl. XV/nr. 201; pentru răspândirea și datarea acestora în provincia Dacia a se vedea M. Negru, Al. Bădescu, R. Avram, *Kapitän II amphorae in roman Dacia*, in *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores*, 38, Abingdon, 2003, pp. 209–214.

²⁵ M. Kelemen, Roman amphorae in Pannonia III, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (ActaArchHung)*, 42, 1–4, Budapesta, 1990, tipul 21, fig. 6, fig. 7, fig. 8, pp. 174–183.

²⁶ V. I. Kadeev, S. B. Soročan, *Ekonomičeskie svjazi antičnyh gorodov severnogo pričernomor'ja*, Harkov, 1989, fig. 1, pp. 51–52.

²⁷ A. Opaîț, *Amfore romane de mare capacitate. Considerații tipologice*, in *SCIV*, 38, 1987, 1–2, fig. 1/2a, 2b, p. 247.

²⁸ V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Institutul Român de Tracologie, în col. *Bibliotheca Thracologica* X, București, 1995, pl. 183/3.

²⁹ A. Opaîț, *Amphorae and Trade*, in *Crimean Chersonesos: city, chora, museum, and environs*, (eds. R. Mark Glenn, C. J. Coleman), Austin Texas, 2003, fig. 8. 48, p. 90.

³⁰ Idem, op. cit. (n. 11), p. 467; I. B. Zeest, op. cit. (n. 6), p. 111.

³¹ C. Croitoru, *Roman discoveries in the east Carpathian barbaricum (1st century B. C.–5th century A.D.)*, in *Istros Publishing House*, Brăila, 2011, pp. 315–316.

Ref. bibl.: întrucât aceste fragmente pot fi încadrate atât în categoria amforelor de masă cât și a ulcioarelor ne abținem de la mențiuni bibliografice.

Nr. 9. Fragment de toartă partea inferioară, pastă de culoare cărămizie (7.5YR 7/8 yellow orange) cu calcar, piroxen și mica aurie în compoziție. Toarta ovală în secțiune cu câteva nervuri pe partea superioară. (Pl. 5/4), **H.p.** = 7,5 cm., **Dat.** = sec. II–III p.C.

Ref. bibl.: întrucât aceste fragmente pot fi încadrate atât în categoria amforelor de masă cât și a ulcioarelor ne abținem de la mențiuni bibliografice.

Forma III. BOLURI

Bolurile sunt confecționate dintr-o pastă roșie-orange cu suprafața acoperită de o vopsea roșie, mată, întinsă discontinuu pe suprafața vasului. Buza este rotunjită iar pereții vasului sunt arcuiți. Pe suprafața exterioară se disting caneluri orizontale, paralele cu buza. Baza este, în majoritatea cazurilor, inelară. Este o formă de bol întâlnită în Agora Atenei³² ca și la Histria³³. În Moldova, exemplare identice se întâlnesc în Câmpia Jijiei³⁴ și la Brad³⁵. Tipul în discuție poate fi considerat ca fiind un produs pontic.

Nr. 10. Fragment de bol cu buza rotunjită și răsfrântă, pastă de culoare cărămizie (5YR 7/8 orange) poroasă, firnis roșu, mat, de calitate inferioară, întins discontinuu pe suprafața vasului, cu urme de calcar în compoziția pastei (Pl. 5/3), **H.p.** = 4,8 cm, **d.g.** = 20 cm. **Dat.** = sec. II p.C.

Ref. bibl.: Suceveanu 1985, tipul VI, 3, Pl. 7/22; Robinson 1959 gr. H, tipul H 12, pl. 8; Croitoru 2011, tipul a, 300 și exemplarul 983 – fără o încadrare tipologică mai exactă.

Nr. 11. Fragment de bol cu buza rotunjită și răsfrântă – pastă de culoare cărămizie (7.5YR 8/6 orange) poroasă, firnis roșu, mat, de calitate inferioară întins discontinuu pe suprafața vasului, cu urme de calcar în compoziția pastei, (Pl. 5/5), **H.p.** = 3,5 cm, **d.g.** = ?. **Dat.** = sec. II p.C.

Ref. bibl.: Suceveanu 1985, tipul VI, 3, Pl. 7/22; Robinson 1959 gr. H, tipul H 12, pl. 8; Croitoru 2011, tipul a, 300 și exemplarul 983 – fără o încadrare tipologică mai exactă.

*

După scurta prezentare tehnică pe care am făcut-o în rândurile anterioare, ne permitem câteva observații și constatări succinte, cu caracter arheologic și istoric asupra semnificației acestor descoperiri ocazionale³⁶. Prezența ceramicii romane în Moldova centrală presupune pătrunderea unor negustori romani în respectiva zonă, ocupată de carpo-daci. Răspândirea acestor produse ceramice în teritoriile ocupate de dacii liberi se făcea până în anumite zone aflate în preajma unor căi de comunicație, respectiv râuri, de unde marfa era, eventual, transbordată mai departe solicitanților. Ca să putem vorbi de comerț în acea vreme este de presupus existența unei piețe de desfacere, care să cunoască atât produsele solicitate, cât și prețul acestora, și care să dispună de banii necesari achiziționării unor astfel de produse, descoperirile monetare fiind edificatoare în

³² H. Robinson, op. cit. (n. 18), 1959, grupa H, nr. H12, p. 48.

³³ Al. Suceveanu, op. cit. (n. 21), 1985, tipul VI, 3, p. 27.

³⁴ N. Zaharia, E. Zaharia, *Contribuții privind rezultatele unor cercetări arheologice în Câmpia Jijiei Superioare din județul Botoșani*, în vol. *Din trecutul județului Botoșani*, I, Botoșani, 1974, fig. 7/2, p. 144; R. A. Mazilu, *Contribuții la problema relațiilor sarmato-dacice și sarmato-romane în lumina descoperirilor arheologice din Moldova*, în *Acta Moldaviae Meridionalis (AMM)*, VII–VIII, 1985–1986, nr. 7, p. 72.

³⁵ V. Ursachi, op. cit. (n. 27), 1995, pl. 197/5, p. 496.

³⁶ Pentru detalii privind istoria dacilor liberi a se vedea lucrările, selective, dedicate acestora: I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e.n.*, Ed. Junimea, Iași 1982; idem, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Ed. Junimea, Iași 1988; idem, *Dacii liberi. Cadru general*, în *Istoria românilor*, vol. II, ediția a II-a, revăzută și adăugită (coord. D. Protase și Al. Suceveanu), Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 433–464, 787–817; Gh. Bichir, op. cit. (n. 15), 1973; R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienestii din 1949*, în *Materiale și cercetări arheologice (MCA)*, I, București, 1953, pp. 213–506; idem, *Studia Thracologica*, București, 1976, pp. 150–179; R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, în col. *Biblioteca Thracologica*, XXXIX, București, 2003, *passim*; C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, Ed. Academiei Române, București, 2010, *passim*; S. Sanie, op. cit. (n. 19), 1981, *passim*.

acest sens³⁷. În același timp se subînțelege existența și activitatea unui producător care să ofere marfa solicitată, admitând însă și practicarea comerțului prin troc. Un lucru important și care considerăm că trebuie avut în vedere când vorbim de comerț este acela că zonele în care erau trimise mărfurile romane nu erau alese la voia întâmplării. Aceste lucruri erau bine reglementate din perspectiva siguranței drumurilor, cât și a cererii de mărfuri din zonă. Relațiile pe care le aveau carpo-dacii cu negustorii romani erau, după cum am menționat, bine puse la punct deoarece marfa, odată pătrunsă pe teritoriul stăpânit de aceștia, trebuia protejată pentru a putea ajunge la destinație fără incidente sau neplăceri de altă natură decât cele obișnuite în epocă.

În perioada secolelor I–III p.C. tipurile ceramice provenite din mediul roman sunt bine reprezentate în cadrul așezărilor carpo-dacice. Importurile de produse de lux ajung în spațiul nord-dunărean din mai multe centre de producție, fie ele pontice sau mediteraneene. Probabil că multiplicarea surselor de aprovizionare este legată și de liniștea adusă de prezența trupelor romane în zona pontică, mai ales după cucerirea Daciei. Totodată, trebuie menționat faptul că materialul ceramic a fost găsit în afara oricărui context arheologic clar și, din păcate, o parte din informațiile care ne puteau fi oferite de descoperirea altor artefacte s-au pierdut. Astfel, în zona Liceului „V. Alecsandri” din Iași se poate vorbi de o locuire carpo-dacică, deoarece în această zonă a orașului s-au mai făcut descoperiri similare iar varietatea tipurilor ceramice descoperite în acest perimetru, pe o suprafață mică, sugerează acest lucru (vezi Pl. 6)³⁸. Tot din cauza efectuării cercetării arheologice în condiții nefavorabile nu au fost identificate resturi de ceramică lucrată „la mână” sau aparținând altor categorii de materiale specifice acestor secole.

Prezența amforelor pe teritoriul Moldovei, în calitatea lor de *ambalaj* pentru produsele agricole pe care le conțineau, ajută la identificarea rutelor comerciale care contribuiau la aprovizionarea zonelor extra-carpatice cu anumite produse, între care se afla, în mare măsură, și vinul. Recentele descoperiri de la Iași demonstrează, încă o dată, existența profundelor legăturilor economice între lumea nord-danubiană și cea pontică și mediteraneană în perioada secolelor I–III p. Chr.³⁹ Astfel, se poate întregi tabloul raporturilor comerciale ale dacilor liberi cu Imperiul roman, privite prin perspectiva pieselor ceramice, o categorie aparte, dar destul de bine reprezentată, în cadrul descoperirilor arheologice.

Viitoarele săpături de salvare, dacă ele se vor desfășura, vor contribui decisiv la definirea acestei așezări, importantă pentru înțelegerea dezvoltării societății dacice din epoca romană în această parte a Moldovei.

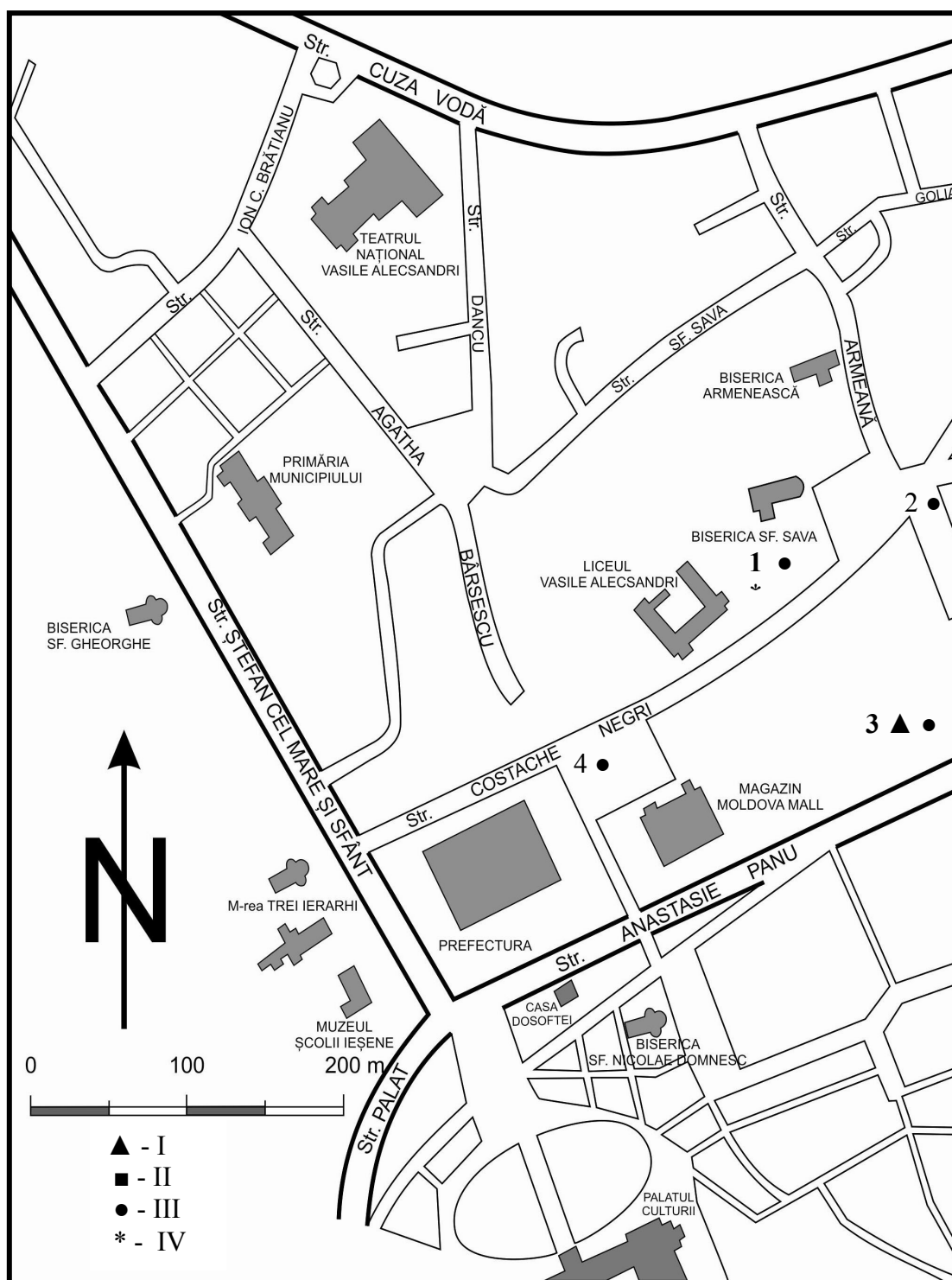
ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. Situation plan location “V. Alecsandri” High School – Iași and the main archaeological finds from the former “Saint Sava”, Iași, 1956–1967: I – ordering of the primitive (*sic!*), II – beginning of a migration; III – feudal order; IV – treasures. 1 – C. Negri street, no. 44; 2 – Negri street, no. 29; 3 – Anastasie Panu street; 4 – P. Stoica street; *apud* Andronic-Neamțu 1964, p. 411.
- Pl. 2. Location plane of the extension of the space of “V. Alecsandri” High School – Iași indicating control sections performed (S1, S2, S3, S4).
- Pl. 3. The north-west profile of section no. 4 of perimeter archaeologically investigated near the “V. Alecsandri” High School – Iași.
- Pl. 4. Roman amphora sherds: 1–5 Zeest 64, 6 Kapitän II.
- Pl. 5. Roman pottery: 1. amphora Zeest 69; 2, 4 table amphora/jug (?); 3, 5 bowls.
- Pl. 6. Similar finds in the East Carpathian area.

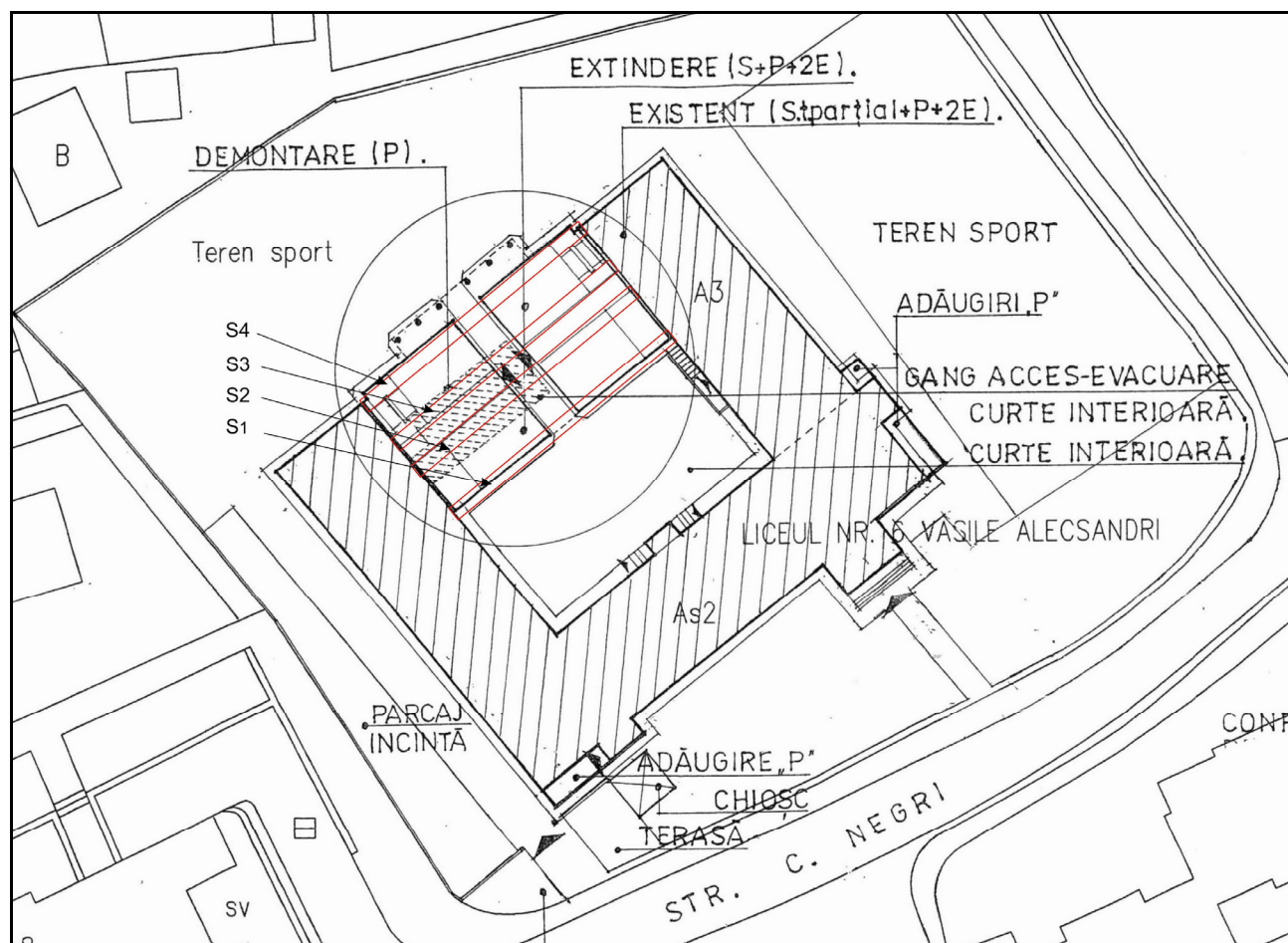
³⁷ Privind circulația monetară în Moldova vezi considerațiile lui V. Mihailescu-Bîrliba în *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei RSR, București, 1980, în special pp. 222–234.

³⁸ Al. Andronic, E. Neamțu, St. Cheptea, op. cit. (n. 2), 1980, pp. 103–119.

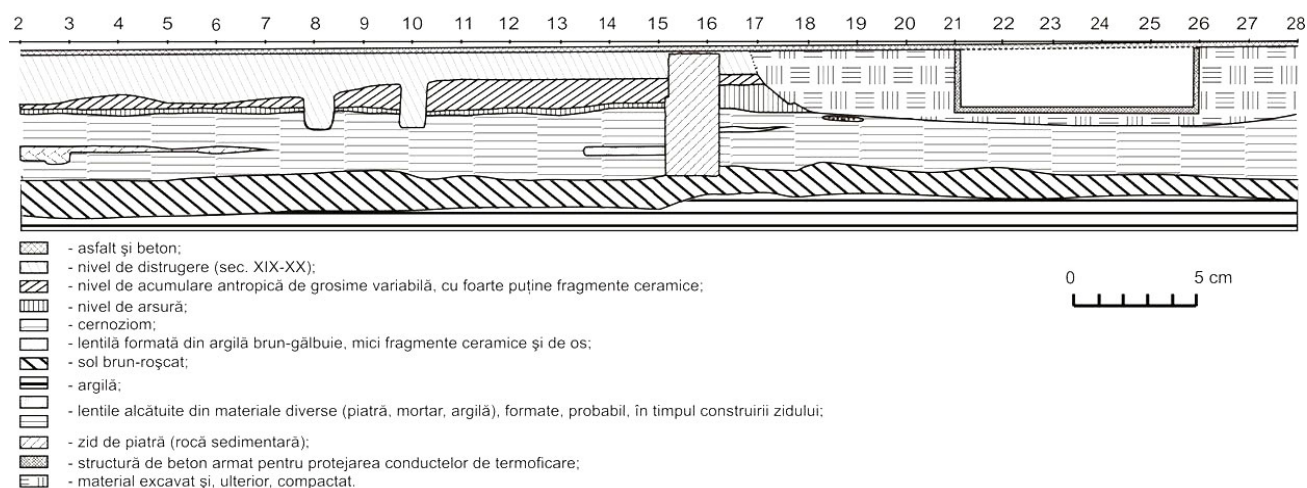
³⁹ Pentru detalii privind relațiile comerciale în cadrul Imperiului Roman vezi comentariile lui M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, vol. I, second edition (revised by P. M. Fraser), Clarendon Press, Oxford, 1957, p. 153 și urm.

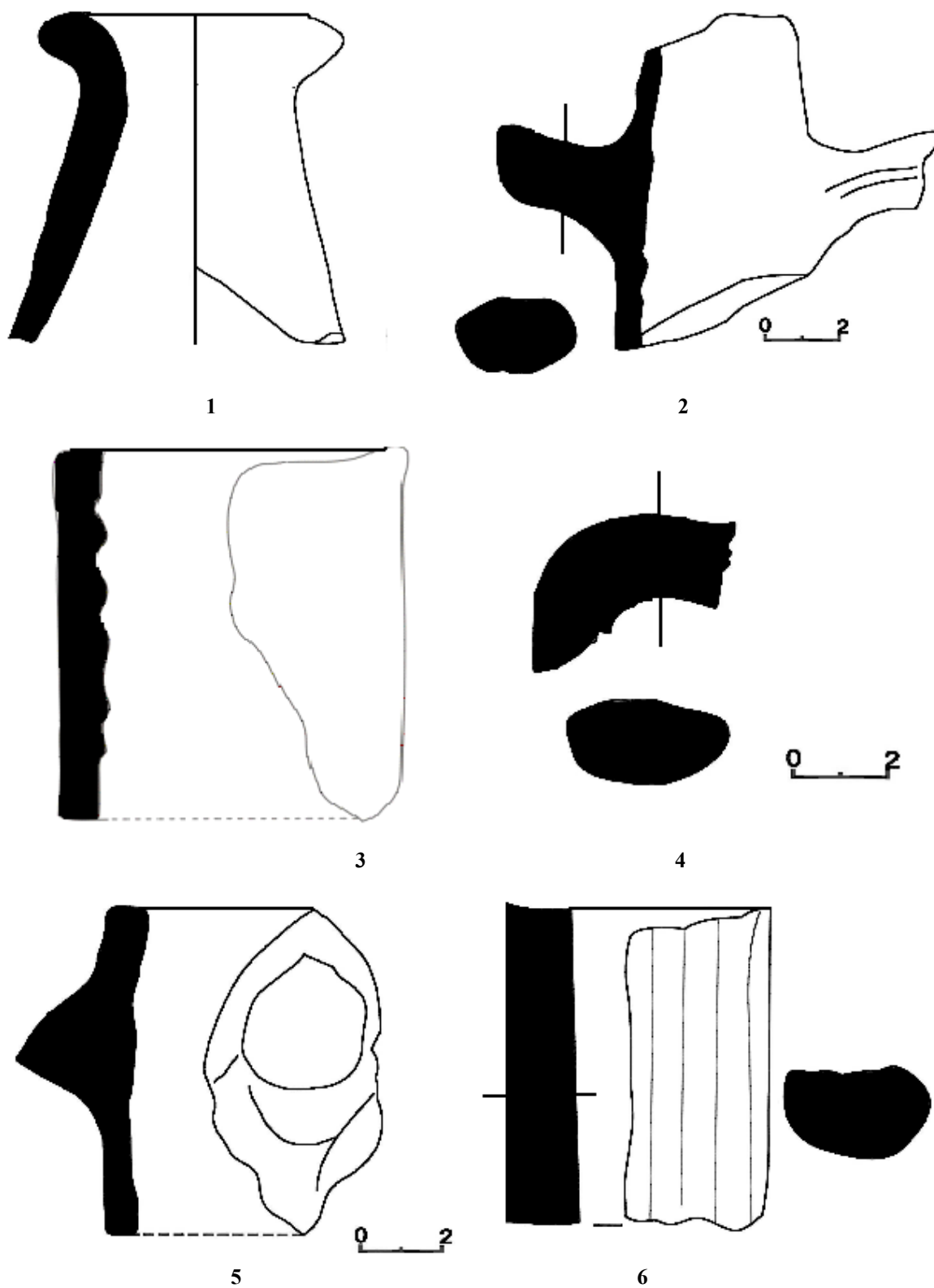
Pl. 1. Plan de situație privind localizarea Liceului V. Alecsandri – Iași și principalele descoperiri arheologice din zona fostei Mănăstiri „Sf. Sava” Iași, 1956–1967: I – orânduirea comunei primitive (*sic!*); II – începutul epocii migrațiilor; III – orânduirea feudală; IV – tezaure. 1 – str. C. Negri nr. 44; 2 – str. Negri nr. 29; 3 – str. Anastasie Panu; 4 – str. P. Stoica; *apud* Andronic-Neamțu 1964, p. 411.

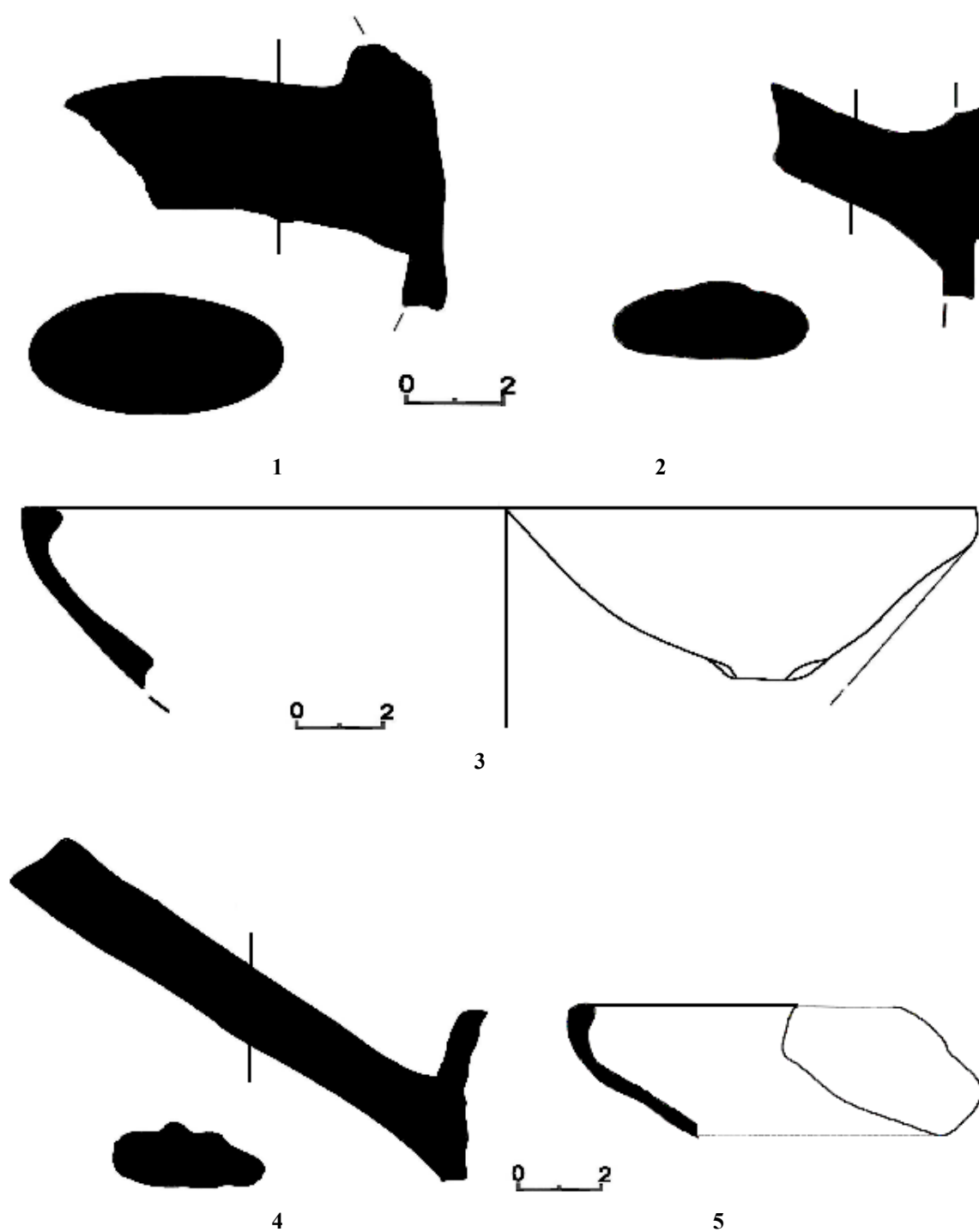
Pl. 2. Planul de situație al lucrărilor de extindere a spațiului de la Liceul “V. Alecsandri” – Iași, cu indicarea secțiunilor de control efectuate (S1, S2, S3, S4).

Pl. 3. Profilul nord-vestic al secțiunii nr. 4 din perimetrul zonei cercetate arheologic la Liceul „Vasile Alecsandri” – Iași.

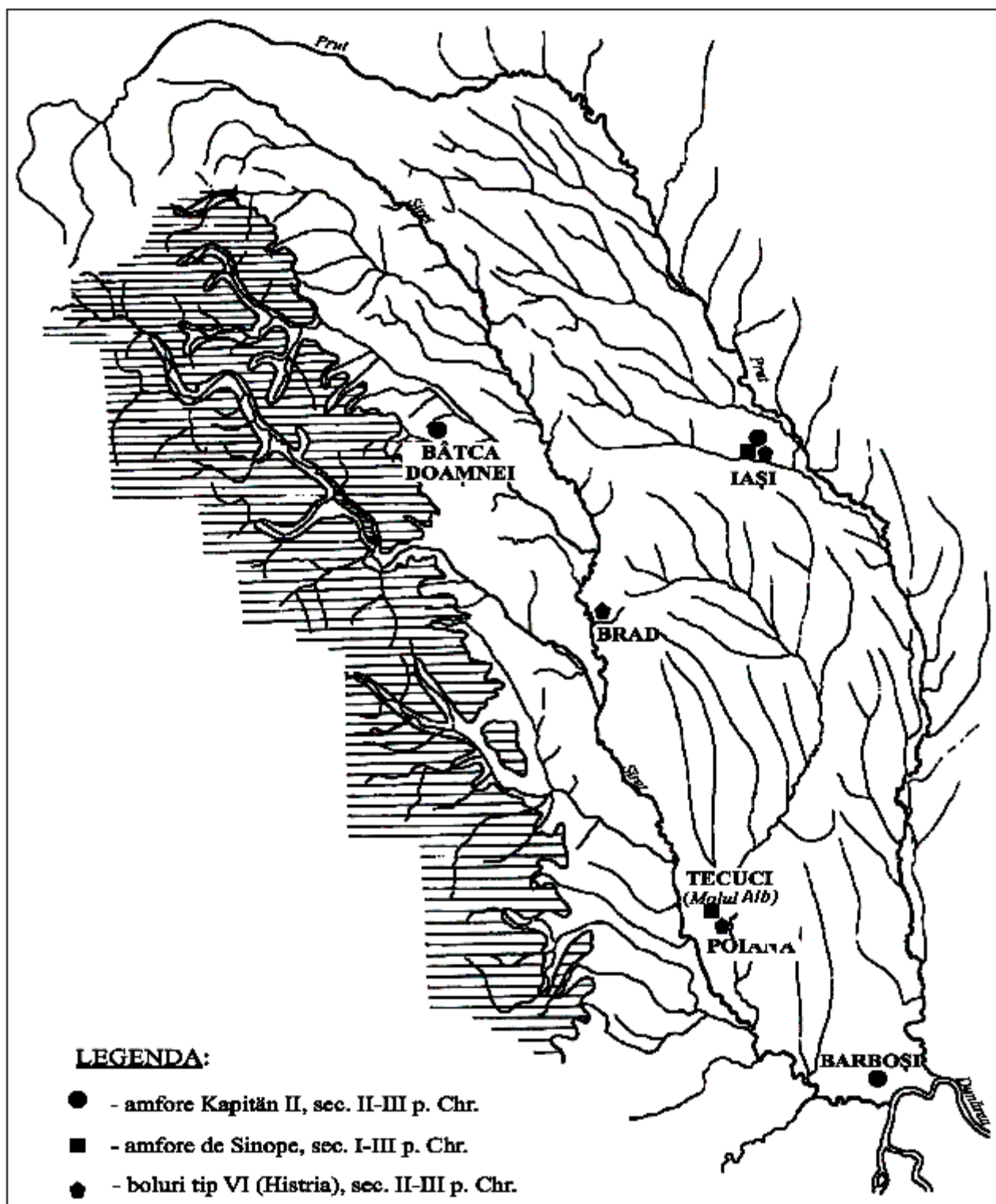

Pl. 4. Fragmente ceramice de amfore romane: 1–5 Zeest 64; 6 Kapitan II.

Pl. 5. Fragmente ceramice: 1 Zeest 69; 2, 4 amforă de masă/ulcior (?); 3, 5 bol.

Pl. 6. Descoperiri similare în spațiul est-carpatic.

SIGILII DOBROGENE INEDITE. I

DE

COSTEL CHIRIAC*

Abstract

The author presents three Byzantine lead seals and three blank seals discovered in Dobroudja (Paristrion, see Pl. 1) as follows:

- 1) the seal of the emperor Mauricius Tiberius (582–602) found at Valul lui Traian (Constanța county);*
- 2) the seal of the north Pontic town of Cherson (6th–7th c.) found at Noviodunum (Isaccea, Tulcea county);*
- 3) the seal of John Davatinos, primikerios (first half of the 11th c.) found at Beidaud-Altîn Tepe (Tulcea county);*
- 4) three blank seals (11th–12th c.) found at Noviodunum (Isaccea, Tulcea county).*

Keywords: *Dobroudja, Byzantine, seals, Mauricius, Davatinos, Paristrion, Noviodunum, Cherson.*

În ultimele decenii colecțiile muzeale și particulare din țara noastră s-au îmbogățit cu un număr semnificativ de sigilii de plumb romane și bizantine, descoperite ocazional în preajma marilor centre antice și bizantine situate pe teritoriul provinciei dobrogene, între Silistra (Durostorum) și Murighiol (Halmyris) jud. Tulcea, ca și în interiorul acesteia, între Dunăre și mare. Am considerat de datoria noastră să încercăm editarea sistematică, în etape temporale, a acestor mărunte și interesante documente sfragistice care, adeseori, oferă specialiștilor în istoria provinciei dunărene informații istorice de o deosebită însemnătate. În materializarea acestei inițiative publicistice ne bazuim și vom continua să apelăm la sprijinul dezinteresat al colegilor de breaslă din muzeele județelor riverane Dunării dobrogene, ca și pe acela al unor deschiși și pasionați colecționari.

În cele ce urmează vom prezenta câteva sigilii recent descoperite în Dobrogea (vezi harta de la Pl. 1) și care se află în colecțiile muzeelor din Brăila, Tulcea și Constanța. În realizarea catalogului descoperirilor am folosit următoarele abrevieri cu caracter tehnic: Av = avers; C = starea de conservare (foarte bună, bună, satisfăcătoare, slabă); D = diametrul (în milimetri); G = greutatea (în grame); Rv = revers. Sigiliile vor fi prezentate în ordinea datării.

1. SIGILIUL ÎMPĂRATULUI MAURICIUS TIBERIUS (582–602).

Sigiliul a fost descoperit întâmplător, în anul 1991, pe raza localității Valul lui Traian (jud. Constanța), lângă Tomis (Pl. 2: A, B).

Plumbul este plat, de culoare cenușie, cu urme de oxid și are marginea flanului unghiulară și neregulată, cu urme de rupturi la capetele canalului sigilar. Exemplarul se află în prezent în colecțiile Muzeului „Brăilei” (Nr. inventar = 5813).

Date tehnice

D = 23 × 18 mm

G = 11,4 g

C = bună

---

* Institutul de Arheologie Iași; chiriaccostel@yahoo.com.

Descriere

Av. Imaginea frontală, în picioare, a Maicii Domnului (*Theotokos*), cu nimb și *colobium* (*kolobion*) – o tunică amplă, drapată – având la piept imaginea pruncului Iisus. La stânga și la dreapta imaginii se află două cruci cu brațele inegale, ale căror capete sunt marcate de haste scurte. Deasupra fiecărei cruci sunt incizate, cu un obiect ascuțit, trei și respectiv, patru cerceule grupate.

Rv. Pe revers se distinge figura împăratului Mauricius redat frontal, imberb, cu coroană perlată cu cruce și pandantive.

Din legenda, dispusă circular și parțial păstrată, se distinge:

[DN m] AVRC // TIBPPAVG

[D(ominus) n(oster) M] aur(i)c(ius)Tib(erius) p(er)p(etuus) Aug(ustus), adică: „Stăpânul nostru, Mauricius Tiberius, veșnicul împărat”.

Configurația legendei de pe revers și anumite caracteristici grafice și stilistice, ca și compararea cu stilul paleografic al monedelor din epocă (a doua jumătate a secolului al VI-lea), l-au determinat pe W. Seibt să împartă sigiliile lui Mauricius în două grupe¹. Conform clasificării sale exemplarul nostru face parte din grupa „b”. Piese din această grupă au ca inițială a numelui Mauricius, litera „gotică” **m**, aceasta fiind și o caracteristică paleografică. Sigiliul se datează, în linii generale, în intervalul cronologic 590–602². Piese similare se cunosc în număr relativ mare pe teritoriul Imperiului Bizantin, de exemplu în Serbia, la Caričin Grad (*Justiniana Prima*) în sudul Dunării³, ca și pe teritoriul Bulgariei⁴.

Pentru istoria României acest document sigilografic reprezintă un martor al ultimelor decenii de eforturi romano-bizantine militare, financiare, umane și cultural-religioase de a menține sub control provinciile balcano-dunărene dintre Dunăre și Constantinopol în fața presiunilor uriașe ale coaliției avaro-slave de după 575–578⁵. Războaiele Bizanțului cu acești migratori au generat, ulterior, prăbușirea limesului militar și politic dunărean în primele decenii ale secolului al VII-lea. Perioada în care sigiliul nostru a fost folosit pentru autentificarea de înscrisuri (circa 590–602) face parte dintr-o suită de mișcări și conflicte militare cu mare răsunet în epocă și mult comentate în istoriografia dedicată problematicei schimbărilor politice, militare și etno-culturale din lumea balcanică⁶. Lângă Tomis (deci chiar în zona unde a fost descoperit sigiliul) s-au dat lupte grele între bizantini și avari în anul 587⁷. Nu cunoaștem, în mod obiectiv, împrejurările stricte în care sigiliul a fost folosit dar, în mod cert, prezența lui în Dobrogea se leagă de expedițiile militare bizantine contra avarilor conduși de Kaganul Baian⁸. Exemplarul nostru este un martor al acelor vremuri tulburi de la sfârșitul veacului al VI-lea și până la revolta lui Phocas, din anul 602⁹.

2. SIGILIUL ORAȘULUI NORD-PONTIC CHERSON (?), sec. VI–VII.

Sigiliu monogramatic bifacial, descoperit întâmplător pe malul Dunării, în dreptul așezării și fortificației romane și bizantine de la Noviodunum (azi Isaccea) jud. Tulcea (Pl. 3: A, B). Plumbul este patinat, cu tentă verde, plat și are marginea flanelui unghiulară, ceea ce arată că *bulloterion*-ul cu care a fost imprimat a avut spațiul de decupare a tablei de plumb, la extremitate, mai încăpător decât cel central, imprimat în negativ cu semnele grafice, dându-i astfel un aspect ușor bombat. Canalul sigilar este relativ îngust.

¹ W. Seibt, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 1. Teil, *Kaiserhof*, Wien, 1978, pp. 63–65.

² *Ibidem*, pp. 64–65.

³ Vl. Kondić, Vl. Popović, *Čaricin Grad*, Belgrad, 1977, p. 402, nr. 76, pl. XXIII, fig. 1–2.

⁴ V. Pantelev, *Tri Vizantiiski imperatorski peceata ot VI–VII vek*, in *Numismatic, Sphragistic and Epigraphic Contributions to the History of the Black Sea Coast*, International Conference in Memory of dr. Milko Mirchev, Varna, September 15th–17th, 2005, Varna, 2008, pp. 72–74; *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, Vol. 3, (ed. I. Jordanov), Sofia, 2009, pp. 81–82, nr. 46–47.

⁵ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, New Brunswick-New Jersey, 1957, pp. 73–76; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, pp. 175–178; F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2006, pp. 79–93; Al. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII*, Ed. Universității din București, București, 1997, pp. 12–23, 138–149, 179–180.

⁶ Fl. Curta, op. cit. (n. 5), pp. 105–164.

⁷ Contraofensiva antiavară a generalului bizantin Comentiolus a vizat și împrejurimile Tomisului, la 587 (Theoph. Simok. II.10.12), vezi: Al. Madgearu, op. cit. (n. 5), pp. 19–20.

⁸ Fl. Curta, op. cit. (n. 6); vezi și nota 5.

⁹ Vezi notele 5, 6, 7.

Piesa se află în colecțiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, Muzeul de Istorie și Arheologie (ICEM) și a fost achiziționată în anul 2008.

Date tehnice

D = 18 mm

G = 5,36 g

C = slabă

Descriere

Av. Pe avers se poate desluși imaginea, parțial păstrată, a unei cruci (?)

Rv. Pe revers se află o monogramă din care fac parte literele: K, P, C, Ω(?), posibil aparținând numelui Kerson = Χερσωνος (?).

Un sigiliu oarecum asemănător, descoperit tot la Noviodunum, cu ani în urmă, datat în sec. al VI-lea, a fost publicat de I. Barnea și identificat, după o preluare a unei propuneri a cercetătoarei I. V. Sokolova, pe baza unui alt sigiliu din sec. VI–VII găsit la Cherson¹⁰. Cu reținerile de rigoare, optăm pentru aceeași soluție de moment considerând sigiliul de față o mărturie a relațiilor faimoasei cetăți nord-pontice cu provincia Scythia Minor în sec. VI–VII¹¹.

3. SIGILIUL LUI IOAN DAVATINOS, PRIMIKERIOS, PRIMA JUMĂTATE A SEC. XI.

Sigiliul a fost descoperit întâmplător, cu câțiva ani în urmă, în zona localităților Beidaud-Altîn Tepe, din județul Tulcea (Pl. 4: A, B). Nu se cunosc detalii privind condițiile în care a fost găsită piesa, aceasta fiind achiziționată de către Cabinetul numismatic al Muzeul de Istorie Națională și Arheologie-Constanța (MINAC) care l-a încredințat spre publicare semnatarului acestor rânduri.

Date tehnice

D = 20 × 20,5 mm

G = 7,20 g

C = bună

Descriere

Flanul sigiliului este marcat de unele imperfecțiuni de imprimare cu cleștele amprentator (*boulloterion*). Legenda se desfășoară pe avers și revers, fiind aplicată în interiorul unui cerc vag conturat, liniar. Ductul literelor este elegant, deși unele prezintă mici lovituri și degradări care permit, totuși, lectura și întregirea inscripțiilor. Din punct de vedere al grafiei remarcăm folosirea semnelui „, ,” pentru abrevieri și a lui „8” pentru diftongul „ou”.

Av. Sus și jos, se află ca elemente ornamentale geometrice, două liniuțe cu capetele rotunjite având între ele puncte în relief. Legenda este dispusă pe patru rânduri:

ΚΕ ...	† Κ(ὀρι)ε βϞ –
ΘΕΙΤΩ	ήθει τώ
ΩΔϞΛΩ	Ϟώ δούλω
ΙΩΑΝΗ	' Ιωάν(ν)η
~...~	

Rv. Legenda este dispusă pe cinci rânduri:

RAC	βασ(ι) –
ΔΙΚΠ ΠΙΜΙ	λικ(ω) πριμικ(ηρίω)
ΠΙΤϞΚΟ	(καί) επί του κο(ι) –

¹⁰ I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, in *Études Byzantines et Post-Byzantines* (ÉBPB), III, București, 1997, p. 93, nr. 1; I. V. Sokolova, *Les sceaux byzantins de Cherson*, in *Studies in Byzantine Sigillography* (SBS), Dumbarton Oaks, 3, 1993, pp. 104, 106.

¹¹ Despre această problemă vezi nota anterioară și Al. Suceveanu, Al. Barnea, op. cit. (n. 4), pp. 246–247.

T, ΘΔΑΡΑ
ΤΗΝΘ

τ(ώνος) τώ Δαβα –
τηνώ

În transcriere: † Κ(ύρι)ε βοήθει τώ σώ δούλω 'Ιωάννη βασιλικῷ πριμικ(ηρίῳ) (καί) ἐπί του κοιτ(ώνος) τώ Δαβατηνῷ. În traducere : „† Doamne, ajută robului tău Ioan Davatinos, **primikerios** imperial **epi tou koitonos**”.

Numele titularului sigiliului, *Dabatenos* (Davatinos) sau D(i)avatenos sugerează apartenența sa la o familie care a prosperat în Bizanțul celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea, posibil de origine armeană. Un anume Davatenos a fost *doux* de Edessa, la 1062, un altul, Leo Davatenos, a fost general sub Roman IV Diogenes (1068–1071) iar un altul, omonim, guvernator de Mesembria, în 1080. S-au păstrat mai multe sigilii cu numele unor *Dabatenoi*, având titluri ca: **protonobelissimus**, **protokouropalates** și **katepano**. După anul 1100, poziția acestei familii decade, ajungând ca, prin secolele XIII–XIV, descendenții ei să figureze ca fermieri, preoți, mici proprietari etc¹². În legătură cu funcția de **primikerios** (*primicerius*), menționăm că în epoca romană târzie acesta era reprezentantul mai în vârstă al oricărei categorii de funcționari. Termenul a rămas în uz până la sfârșitul Imperiului bizantin, sub diferite forme¹³. În cazul nostru, Ioan Davatinos era **primikerios** al Dormitorului imperial (**epi tou koitonos**) cu diferite atribuții la Curte și cu unele funcții civile. **Koiton** (κοιτών = cubiculum) era dormitorul împăratului iar slujitorii acestuia erau **koitonitai**, având drept șef pe **parakoimomenos**¹⁴. De regulă ei aparțineau ordinului eunucilor¹⁵.

La Preslav, în Bulgaria, în zona reședinței *Strathegiei* s-au găsit încă două sigilii ale lui Ioan Davatinos (Dabatenos) cu aceeași legendă și cu dimensiuni și greutate similare exemplarului nostru¹⁶. I. Jordanov datează cele două exemplare în prima jumătate a secolului XI¹⁷. Într-un alt comentariu asupra celor două piese, autorul menționat le datează în secolele X–XI fără alte explicații¹⁸. La mănăstirea și biserica Nea Ekklesia din Constantinopol, se păstrează un sigiliu de la un oarecare Georgios „**primikerios epi tou koitonos**” de Nea, datat în secolul XI¹⁹.

Considerăm că și sigiliul de la Beidaud-Altîn Tepe se poate plasa, fără greș, în prima jumătate a secolului XI, luând în considerație și datarea pieselor de la Preslav amintite anterior. Nu cunoaștem care a fost împrejurarea ce a determinat prezența sigiliului în Dobrogea (*Paristrion*).

4. RONDELE (FLANURI DE PLUMB) PENTRU SIGILII, SECOLELE XI – XII.

Trei runde de plumb (flanuri) au fost descoperite în anul 2008 pe malul Dunării, în dreptul așezării și fortificației romane și bizantine de la Noviodunum (Isaccea), jud. Tulcea (Pl. 5: A, B) și achiziționate de ICEM-Tulcea, în colecțiile căruia se află. Cele trei runde au vizibil păstrat canalul sigilar desfăcut, pregătite în vederea imprimării cu *boulloterion*.

Date tehnice

1. Flan sigilar

D = 14 × 15 mm

G = 4,36 g

C = bună

¹² *The Oxford Dictionary of Byzantium (ODB)*, (ed. Al. P. Kazhdan), New York-Oxford: vol. 1 (*AARO–ESKI*), 1991, p. 577.

¹³ *ODB*, vol. 3 (*NIKE–ZYGO*), p. 1719, s.v. *primikerios*, nr. 2.

¹⁴ *ODB*, vol. 2 (*ESOT–NIKA*), p. 1137.

¹⁵ N. Oikonomidēs, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, pp. 149, 151, 301, 305.

¹⁶ I. Jordanov, *Pečatite ot strategijata v Preslav (971–1088)*, Sofia, 1993, pp. 32–33, nr. 17, 18, cu înșiruirea cronologică a unor mențiuni, inclusiv sfragistice, ale membrilor acestei familii în secolul XI.

¹⁷ *Ibidem* (n. 16), p. 32.

¹⁸ *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2. Byzantine Seals with Family Names*, (ed. I. Jordanov), Sofia, 2006, p. 118, nr. 153–154.

¹⁹ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, vol. 5, *The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings*, (eds. E. McGee, J. Nesbitt, N. Oikonomides), Washington, D.C., 2005, p. 108, nr. 48. 4.

2. Flan sigilar

D = 12 × 15 mm

G = 2,82 g

C = bună

3. Flan sigilar

D = 16 mm

G = 2,87 g

C = bună

Astfel de rondele de plumb au fost descoperite în număr mare în clădirea *Strathegiei* de la Veliki Preslav, în Bulgaria, împreună cu un set de patru tipare pentru turnat plumbul în vederea obținerii lor și amprentării ulterioare cu cleștele sigilar, de genul celui descoperit într-o localitate de lângă Varna²⁰. Piese de la Isaccea sunt bine păstrate și fac parte dintre puținele de acest gen cunoscute în Dobrogea. Se dovedește astfel că la Noviodunum a existat un centru activ de producere a materialului sigilar și de curierat care asigura trimiterea misivelor civile, militare sau religioase către alte zone ale Imperiului bizantin²¹. Cele trei exemplare, având în vedere dimensiunile relativ mici, se pot data în sec. XI–XII.

Considerăm că piesele sigilare pe care le-am prezentat în rândurile anterioare reflectă concret legăturile Dobrogei cu celelalte provincii ale Imperiului Bizantin până la cel mai înalt nivel politic, cel imperial (exemplarul numărul unu, cu numele împăratului Mauricius Tiberius) ca și cu centre situate în nordul Mării Negre (exemplarul numărul doi, de la Cherson)²².

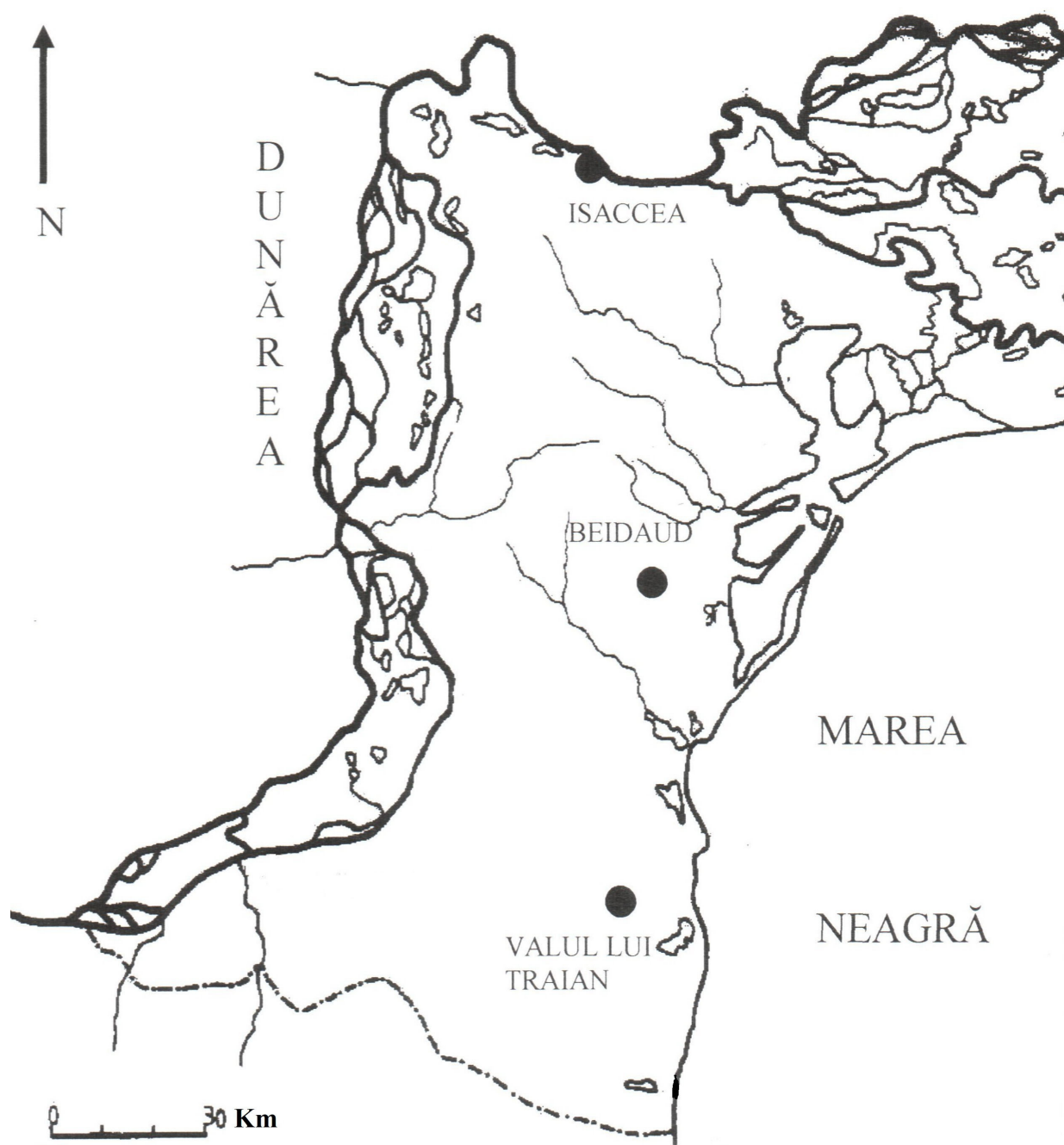
ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. Map of Dobroudja with the names of the places where the present Byzantine seals were found.
 Pl. 2. The lead seal of the emperor Mauricius Tiberius (582–602) from Valul lui Traian, Constanța county. A. drawing; B. photo.
 Pl. 3. The seal of the north Pontic town of Cherson (?), from Isaccea (Noviodunum), Tulcea county. A. drawing; B. photo.
 Pl. 4. The seal of John Davatinos, *primikerios*, from Beidaud-Altîn Tepe, Tulcea county. A. drawing; B. photo.
 Pl. 5. Blank seals from Isaccea (Noviodunum), Tulcea county. A. drawing; B. photo.

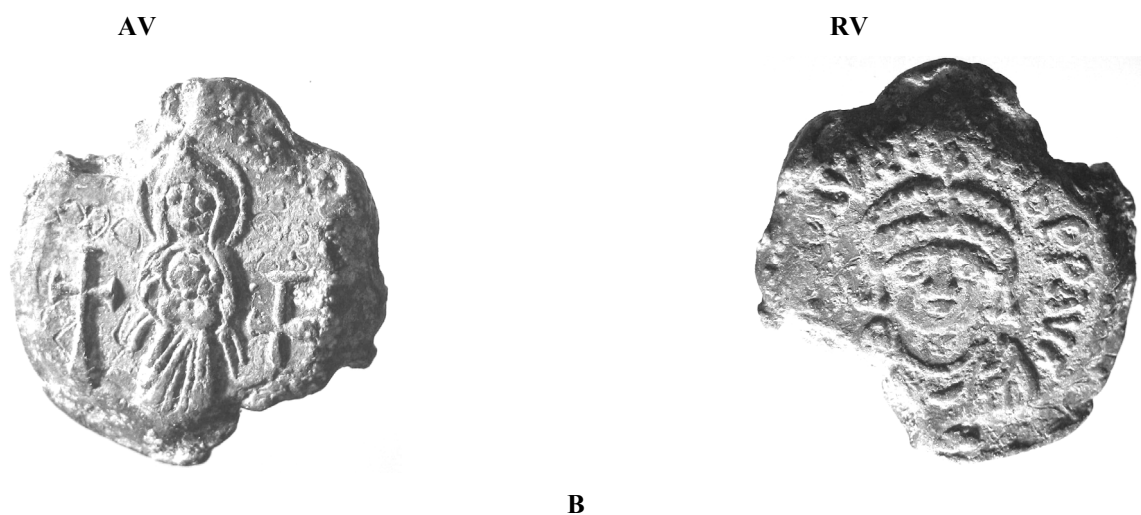
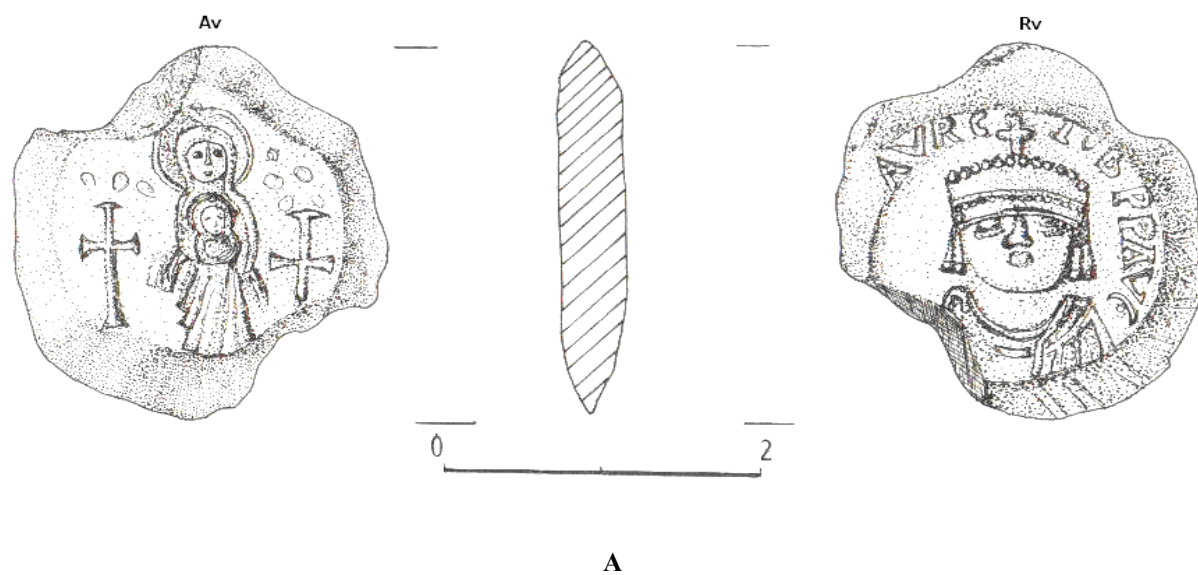
²⁰ I. Jordanov, op. cit. (n. 16), pl. 1–4, nr. 1–143.

²¹ Pentru descoperirile de la Noviodunum vezi: I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, in *Revue des études sud-est européennes (RESEE)*, tom XXIV, 2, 1986, pp. 117–118; idem, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, in *SBS*, 1, 1987, pp. 77–88; idem, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, in *SBS*, 2, 1990, pp. 153–161; idem, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 48, 1997, 4, pp. 353–354; Al. Suceveanu, Al. Barnea, op. cit. (n. 5), *passim*; vezi harta de la fig. 1. Menționăm că pe linia Dunării dobrogene s-au mai descoperit sigilii romane, între Durostorum și Noviodunum, la Troesmis (Turcoaia, jud. Tulcea) și Cius (Gârliciu, jud. Constanța), vezi C. Chriac, C. Ungureanu, *Cius – New Roman Finds on the Danubian Limes in Scythia (Dobrodja)*, in *Arheologia Moldovei (ArhMold)* XXVII, 2004 (2005), pp. 236–239.

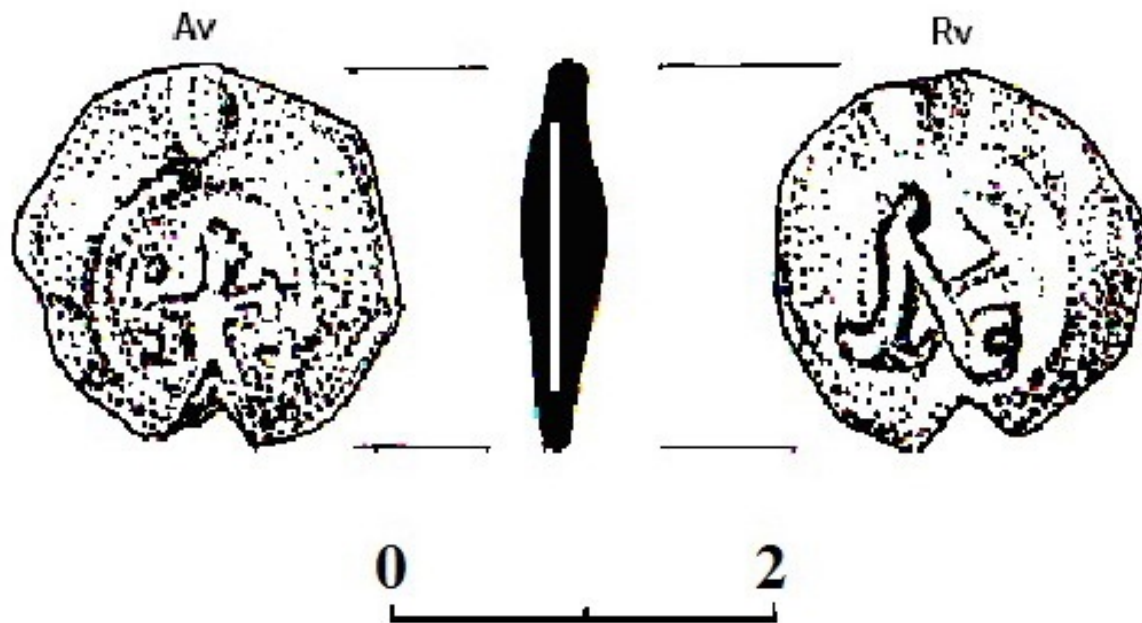
²² Aducem cuvenitele mulțumiri colegilor: Mihaela Iacob de la ICEM-Tulcea, Ionel Căndea de la Muzeul Brăilei, Gabriel Custurea și Gabriel Talmațchi de la MINA-Constanța pentru amabilitatea cu care ne-au încredințat sigiliile spre publicare și valorificare științifică.

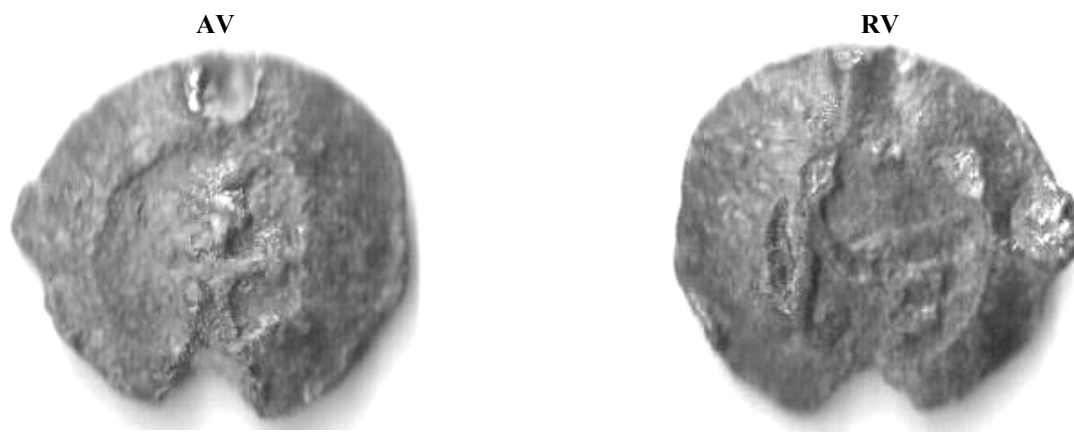
Pl. 1. Harta Dobrogei cu localitățile în care s-au descoperit sigiliile bizantine.

Pl. 2. Sigiliul de plumb al împăratului Mauricius Tiberius (582–602)
de la Valul lui Traian (jud. Constanța). **A.** desen; **B.** foto.

A

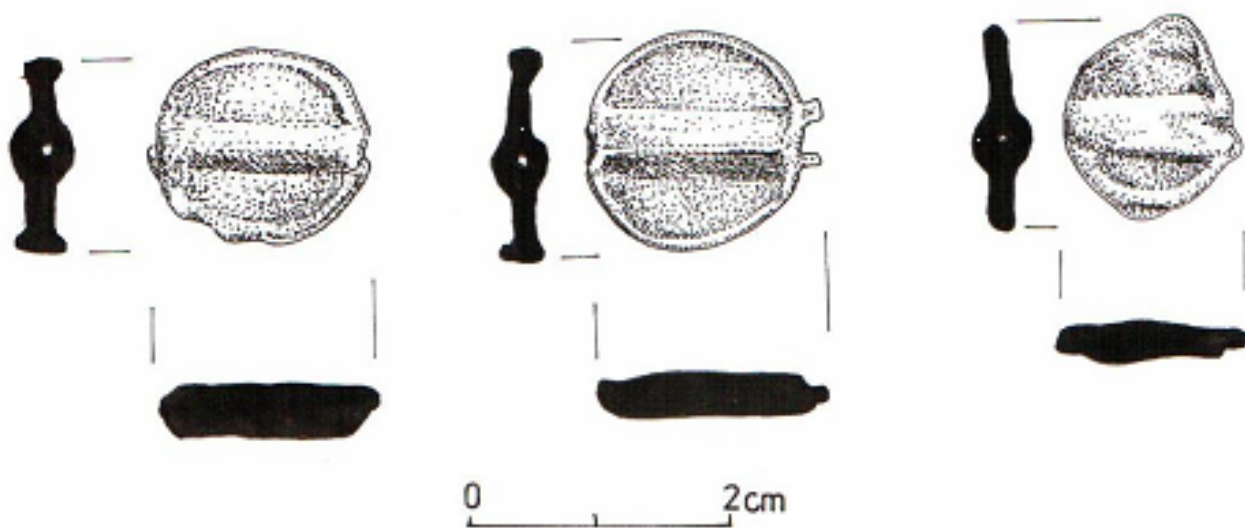
B

Pl. 3. Sigiliul orașului nord-pontic Cherson (?), de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea. **A.** desen; **B.** foto.

Pl. 4. Sigiliul lui Ioan Davatinos, *primikerios*, de la Beidaud-Altîn Tepe (jud. Tulcea).
A. desen; B. foto.

A

B

Pl. 5. Rondele (flanuri de plumb) pentru sigilii, de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea. **A.** desen; **B.** foto.

BRONZURI ROMANE INEDITE DIN MOESIA INFERIOR

DE

GEORGE NUȚU*, COSTEL CHIRIAC**

Abstract

Among the recent donations from the last years entered the collections of the Museum of Tulcea is an important group of accessories, furniture, parts of bronze vessels, toilet casket accessories and other finds belonging to instrumentum domesticum, used in everyday life of local communities in Roman Dobroudja. Analyzing the group of finds discussed here we can underline that it is a heterogeneous assemblage, and most of it are concentrated during the early Roman period. Some finds are rare even among similar discoveries in the Roman provinces, as for example the element of a chariot in the form of two panthers heads affronted or the wax spatula handle, an objects belonging undoubtedly to a literary. Finally, the group includes an unfinished finger-key, one of the rare evidence of bronze processing in the North-East Moesia Inferior.

Keywords: *bronze finds, instrumentum, bronze vessels, harness gear, part of a chariot, Dobroudja, Moesia Inferior, Early Roman.*

Printre donațiile din ultimii ani intrate în colecțiile Muzeului de Istorie și Arheologie din Tulcea se numără și un important grup de accesorii, piese de mobilier, atașe și *ansae* de casete și obiecte aparținând în general categoriei *instrumentum domesticum*, folosite în viața cotidiană a comunităților locale în Dobrogea romană. Aceste obiecte au făcut parte dintr-o vastă colecție care a intrat în colecțiile muzeelor dobrogene și din care a mai fost publicată o serie numeroasă de obiecte variate, în particular din metal, fără ca lotul să fie prezentat exhaustiv¹. Deși valoroase pentru rolul lor în ilustrarea unor particularități funcționale, majoritatea pieselor au locul descoperirii necunoscut și numai în rare cazuri se cunoaște, în cadrul loturilor mai vechi², zona geografică sigură de proveniență, în vederea reconstituirii contextului arheologic. Menționăm că, din punct de vedere cronologic, aceste obiecte mărunte se eșalonează într-un interval apreciabil care se întinde din Epoca fierului și până în perioada bizantină. Absența contextului arheologic, în cazul pieselor prezentate mai jos, constituie un important minus, suplinat chiar și parțial, de caracterul unic al câtorva dintre obiectele discutate în repertoriul arheologic al colțului de nord-est al Moesiei Inferior.

---

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea; nutugrg@yahoo.com.

** Institutul de Arheologie, Iași; chiriaccostel@yahoo.com.

¹ C. Chiriac, C. Iconomu, *Descoperiri arheologice din zona așezării getice de la Floriile (Jud. Constanța)*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, 28, 2005, pp. 209–217; C. Stoian, I. Matei, *O oglindă romană de plumb din sud-vestul Dobrogei*, în *ArhMold*, 28, 2005, pp. 219–222; D. Aparaschivei, I. Matei, *Instrumente medicale de epocă romană din Dobrogea*, în *ArhMold*, 28, 2005, pp. 149–158; G. Nuțu, C. Chiriac, *A Bronze Herm of Priapus in a Private Collection*, în *Peuce*, 3–4, 2005–2006, pp. 217–230; C. Chiriac, G. Nuțu, *Mercurius – Hermes-Thot. O statueta de bronz din Dobrogea romană*, în *ArhMold*, 32, 2009, pp. 273–278.

² Spre exemplu G. Nuțu, C. Chiriac, *Considerații privind câteva piese antice din bronz descoperite în Dobrogea*, în *ArhMold*, 33, 2010, pp. 285–292.

TIPOLOGIA ȘI VARIETATEA OBIECTELOR DIN METAL

Vasa. În această categorie sunt incluse piesele nr. 1–3, un mâner de la o caserolă, o *ansă* de *oenochoe* și un capac de la un ulcior cu gura trilobată și șarnieră.

Caserolele din bronz (cat. nr. 1) reprezintă o categorie comună în lumea romană, varietatea acestora și diferențele dintre manierele de realizare fiind o dovadă a răspândirii și preluării tipului de recipient în atelierele diferitelor provincii. Sunt cunoscute și unele tipare pentru turnarea mânerelor, precum la Tortose (Tartûs) și în zona Latakiei din Siria³. Ștampilele, în cartușe dreptunghiulare sau inscripțiile punctiforme, au transmis peste veacuri numele artizanilor care au creat recipientele descoperite în diferite contexte. Forma vasului căruia i-a aparținut mânerul variază ca înălțime și diametru⁴ iar *ansa* este orizontală, uneori oblică, cu orificii traforate pentru suspendare; exemplarele joase sunt mai rare în unele zone, precum Pannonia⁵. Restituția numelui incizat pe mânerul în discuție este dificilă, datorită posibilităților multiple de interpretare; ar putea fi vorba de artizanul care își marca produsele cu numele *L. Ansius Diodorus*⁶, dar în lipsa unui cartuș care să conțină ștampila, tipic în cazul produselor având numele artizanilor, se poate avansa ipoteza că literele incizate fără mare atenție aparțin proprietarului care și-a marcat astfel recipientul. În *Moesia Inferior*, tipul este atestat la Novae⁷, dar literele incizate pe mânerul similar descoperit aici sunt, de asemenea, dificil de restituit. Datarea acestui tip de vas se înscrie secolului I p.C., unele exemplare fiind cunoscute și în secolul următor.

Tot în categoria vaselor intră și mânerul fragmentar de *oenochoe* (cat. nr. 2) terminat în partea inferioară cu o figură având trăsăturile estomate. Frecvent ornamentate cu aplice în relief, ansele folosite pentru diferite căni au cunoscut o mare diversitate de reprezentări în secolele II–III p.C. Între acestea sunt des întâlnite motivele dionisiace, bogat ornamentate⁸, cărora le atribuim și exemplarul nostru⁹.

O piesă mai rar întâlnită în zona danubiană este capacul de ulcior (Blechkannen mit Scharnierdeckel – Eggers 128) cu o incizie rombică pe partea superioară (cat. nr. 3). Analogii apropiate sunt întâlnite la Cambodunum¹⁰, Evreux¹¹, în colecțiile Muzeului Național din Belgrad¹², dar și în Dacia, la Ilișua¹³. Perioada de funcționare a tipului este înscrisă secolului III p.C., datare asigurată de contextele în care au fost descoperite exemplare care conțineau monede din această perioadă.

Instrumentum scriptorium este reprezentat printr-un mâner de la o spatulă pentru ceară, folosită la întinderea acestei substanțe pe tăblițe, pentru pregătirea suprafeței (cat. nr. 4). Piesele de acest tip pot fi din fier sau bronz și sunt formate din două elemente: mânerul lucrat simplu sau prelucrat cu atenție, uneori terminat cu un bust al Minervei, și o lamă de dimensiuni variabile, de formă trapezoidală. Sunt cunoscute variante cu ambele capete de formă trapezoidală active și mijlocul îngust. În unele cazuri exemplarele din fier,

³ S. Tassinari, F. Burkhalter, *Moules de Tartous: techniques et production d'un atelier de toreutique antique*, in *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit. Akten der 6. Tagung über antike Bronzen 13. – 17. Mai 1980 in Berlin* (ed. U. Gehrig), Reiter-Druck, Berlin, 1984, pp. 87–106; E. Poulsen, *On moulds and models for ancient Roman small bronzes*, in *I Bronzi Antichi: produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, Grado-Aquileia, 22–26 maggio 2001*, (ed. A. Giumlia-Mair), Éditions Monique Mergo, Montagnac, 2002, p. 332, fig. 6.

⁴ S. Tassinari, *Il vasellame bronzeo di Pompei*, L'Erma di Bretschneider, Soprintendenza archeologica di Pompei, Cataloghi 5, Roma, 1993, vol. I, p. 56; vol. II, p. 122; nr. 18693, 8585, 8561.

⁵ A. Radnóti, *Die römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Diss. Pann., Ser. II, 6, Königliche Ungarische Universitäts-Druckerei, Budapest, 1938, pp. 60–61.

⁶ Pentru analiza detaliată a produselor cu marca acestui fabricant vezi R. Petrovsky, *Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempel*, KSRAP 1, Verlag Marie L. Leidorf, Buch am Erlbach, 1993, p. 143, pl. 39, harta 2.

⁷ Al. Dimitrova-Milčeva, *Die Bronzefunde aus Novae (Moesia inferior)*, Drukarnia Janusz Bieszczad, Warszawa, 2006, p. 93, nr. 184; aceeași formă o are și mânerul strecurătorii descoperită la Dervent și realizată de M. Ulpius Eufates la Roma, vezi M. Bucvală, *Vase romane de bronz descoperite la Dervent, jud. Constanța*, in „Pontica”, 5, 1972, pp. 121–129, fig. 2–8.

⁸ G. Faider-Feytmans, *Les bronzes romains de Belgique*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1979, vol. I, pp. 166–167, nr. 329–332, vol. II, pl. 124–125.

⁹ Vezi C. Flügel, *Die römischen Bronzegefäße von Kempten-Cambodunum, Cambodunumforschungen V*, Verlag Michael Lassleben, Kallmunz/Opf, 1993, pp. 79–82, pl. 30/87; exemplu A. Radnóti, op. cit. (n. 5), pl. 44.

¹⁰ Vezi nota anterioară.

¹¹ I. Fauduet, *Musée d'Évreux. Collections archéologiques: bronzes gallo-romains. Instrumentum*, Impressions Le Trépan, Argenton-sur-Creuse, 1992, pp. 20, 22; nr. 15.

¹² D. Ratković, *Bronzane posude iz rimske zbirke Narodnog Muzeja u Beogradu*, Antika IX, Alta Nova, Beograd, 2005, pp. 89–92, nr. 30–33.

¹³ S. Nemeti, *Piese de bronz romane de la Ilișua*, in *Revista Bistriței (RB)*, 15, 2001, p. 98, nr. 31, pl. 3/3.

păstrate parțial, au fost interpretate de diferiți autori drept instrumente de olărit. Liniile fațetate și nervurile prezente pe corpul mânerului din Dobrogea își găsesc analogii apropiate într-un exemplar descoperit la Porolissum¹⁴; ambele piese aparțin grupei A4 din tipologia propusă de M. Feugère pentru aceste instrumente¹⁵. Acest grup, caracterizat prin mânerul elaborat, este datat, în general, în secolul III p.C.

Elementele pentru casetele din lemn cuprind trei accesorii funcționale – un mâner, o încuietoare terminată în partea superioară cu o figură umană și o cheie de deget în curs de prelucrare.

Mânerele, sub forma a doi delfini afrontați, permiteau manevrarea casetelor și aveau, totodată, un rol decorativ (cat. nr. 5). Gradul de conservare a pieselor a determinat uneori atribuirea lor unor vase din bronz¹⁶, dar majoritatea obiectelor de acest tip aparțin casetelor din lemn pentru valori. Atașul descoperit în Dobrogea are una dintre părți concavă și sumar finisată, lucru care nu concordă cu gradul de prelucrare, de obicei ridicat, pe care îl au torțile. Totuși, dacă avem în vedere caracteristicile tortelor duble cu care erau prevăzute casetele pentru obiecte personale, haine sau veselă și care aveau doar o parte vizibilă se poate accepta acest rol și în cazul piesei noastre. Un asemenea exemplar a fost descoperit la Burgheim, iar reconstrucția acestuia a demonstrat plasarea mânerului în partea frontală a capacului, acesta servind la deschiderea casetei¹⁷. În cazul casetei reconstituite descoperită la Nida-Heddernheim, mânerele erau plasate pe lateral pentru a servi la manipularea acesteia¹⁸. Dimensiunile reduse ale mânerului nostru ne determină să îl atribuim unei casete de dimensiuni reduse folosită, probabil, pentru păstrarea obiectelor de toaletă. Plasate pe capac sau în părțile laterale ale casetei¹⁹, mânerele au forme diverse iar unele, precum cele de la Xanten, sunt bogat decorate²⁰. Delfinii și, în general, elementele marine sunt motive decorative folosite cu predilecție în secolele II–III p.C., dovadă fiind piesele descoperite la Augst²¹, Intercisa²², Nida-Heddernheim²³, Trier²⁴, Volubilis²⁵. În *Dacia* și *Moesia*, piese similare sunt cunoscute la Feldioara²⁶ sau Novae²⁷, datate în secolele II–IV p.C.

Încuietoarea aparține unui grup larg răspândit în lumea romană, fiind folosită la asigurarea și ornamentarea casetelor din lemn (cat. nr. 6). Numeroase exemplare sunt atestate și în *Moesia Inferior*, zonă în care au fost descoperite în morminte seturi complete de aplice, colțare din tablă de bronz și încuietori pentru asemenea casete²⁸. Reprezentările din Dobrogea romană cuprind busturi ale unor divinități precum Venus și

¹⁴ G. Döhner et alii, *Forschungen im Kastell von Porolissum. Bericht zur Kampagne 2009*, in *Marisia*, 30, 2010, p. 126, pl. 3/5.

¹⁵ Pentru o prezentare detaliată asupra instrumentarului folosit la scris vezi D. Božič, M. Feugère, *Les instruments de l'écriture*, in *Gallia*, 61, 2004, p. 32, fig. 28.

¹⁶ D. Bondoc, R. Dincă, *Bronzuri figurate romane. Muzeul Romanășului Caracal. (Bronzuri figurate romane de la Romula)*, Ed. Sitech, Craiova, 2003, pp. 31–32, nr. 21–22.

¹⁷ H. Menzel, mit einem Beitrag von A. Radnóti, *Römische Bronzen aus Bayern*, Augsburg, 1969, p. 39, nr. 72, pl. 18/1.

¹⁸ M. Kohlert-Németh, *Römische Bronzen aus Nida-Heddernheim. II. Fundsachen aus dem Hausrat. Auswahlkatalog*, Archäologische Reihe 14, Druckerei Henrich, Frankfurt am Main, 1990, p. 41, pl. 15.

¹⁹ G. Besuijen, *Rodanum. A Study of the Roman Settlement at Aardenburg and its Metal Finds*, Sidestone Press, Leiden, 2008, pp. 65–66, pl. 2/2.8.

²⁰ H. Menzel mit einem Beitrag von E. Künzl, *Römische Bronzen. Eine Auswahl*, Rheinland-Verlag, Düsseldorf, 1969, p. 58, nr. 39.

²¹ A. Kaufmann-Heinimann, *Die römischen Bronzen der Schweiz. I. Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1977, pp. 128–129, nr. 208–210, pl. 134–135.

²² Zs. Bánki, *Az István Király Múzeum Gyűjteménye. Római kori figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak*, Székesfehérvár, 1972, pp. 67–72, nr. 47–52.

²³ M. Kohlert-Németh, op. cit. (n. 18), pp. 42–43, nr. 17–19.

²⁴ H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland. II. Trier*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1966, pp. 123–130, nr. 302–317.

²⁵ Ch. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc. II. Le mobilier, I–II*, Maroc, 1975, p. 248, nr. 437, pl. 184.

²⁶ N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică/Das Römerkastell von Feldioara. Versuch einer archäologischen Monographie*, (în col. „Interferențe etnice și culturale în milenii I a.Chr. – I p.Chr.”, XI), Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2008, p. 224, nr. 2, pl. 68/2.

²⁷ Al. Dimitrova-Milčeva, op. cit. (n. 7), p. 78, nr. 124–125.

²⁸ L. Mânzova, *Klinčalki na kasetki ot rimskoto epoha v Arheologičeski muzej v Sofija*, in *Arkheologija*, 5, 1965, 1, pp. 38–43; M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966, pp. 34–36, nr. 22–23; I. Dončeva, *Kult kym Hermes v Nikopolis ad Istrum i negovata teritorija*, in *Izvestija (Veliko Târnovo)*, 17–18, 2002–2003, pp. 216–217, fig. 2; C. Kouzov, *Klinčalki i kličove za toaletni sandčega ot rimskata epoha v Varnenskiya Arheologičeski muzej*, in *Izvestija (Varna)*, 36–37 (51–52), 2000–2001, pp. 188–203; idem, *Bronze metalwork for decoration of toilet boxes from the Roman period in the Archaeological Museum of Varna*, in *Archaeologia Bulgarica (AB)*, 7, 2003, 3, pp. 23–34; S. Gorjanova, *Ukrasa za sândăce ot Provadija*, in *Ivanka Akrabova-Jandova. In memoriam* (red. M. Manolova-Voikova), Sofija, 2009, pp. 65–68.

Mercurius, frecvent folosite²⁹. Răspândirea pe scară largă și maniera de realizare diferită demonstrează existența mai multor centre de producție pentru un ornament mult căutat pe piața locală. Aria de pătrundere a casetelor a depășit granițele lumii romane, exemplare de încuietori fiind descoperite și în *Barbaricum*, în mediul sarmatic din stânga Dunării³⁰ și în așezările dacilor liberi situate la est de Carpați³¹. Caracteristici apropiate piesei în discuție se regăsesc într-un exemplar din necropola de la Ust-Alma, în Crimeea³².

Cheia de deget este un artefact mult prea frecvent în cadrul descoperirilor arheologice pentru a necesita discuții ample privind cronologia și analogiile (cat. nr. 7). Este suficient să atragem atenția asupra faptului că fiind în curs de prelucrare (inelul nu a fost traforat, există bavuri pe întreg corpul, partea activă nu a fost decupată pentru a se realiza „dinții” care deschid mecanismul propriu-zis), piesa constituie o interesantă dovadă a producției locale a obiectelor din metal în zona istro-pontică, în secolele II–IV p.C.

O piesă cu rol funcțional nesigur se prezintă sub forma unei tije subțiri din bronz prevăzută la capete cu câte două discuri duble (cat. nr. 8); ar putea fi vorba, eventual, de un mosor?, dar în lipsa unor analogii clare nu ne putem pronunța definitiv.

Grupul **ornamentelor de mobilier** include patru accesorii în formă de balustru, cu rol decorativ și funcțional (cat. nr. 9–12). În general, au fost neglijate în paginile diferitelor monografii datorită faptului că, la fel ca majoritatea pieselor mărunte, au cunoscut întrebuințări multifuncționale, de la simple ornamente plasate la colțurilor unor casete, ornamentarea pieselor de mobilier interior, până la capete terminale pentru mânerele unor cuțite sau instrumente variate; din această grupă, majoritatea au formă de clopot și sunt încadrate în contextele bine datate precum la Verulamium, în secolul IV p.C.³³ și chiar mai devreme, dacă avem în vedere descoperirile similare de la Rodanum³⁴. Mânere de chei cu terminație în formă de balustru sunt cunoscute la Lyon³⁵, Padova³⁶, Industria³⁷; analogii apropiate pentru piesele în discuție întâlnim la Nida-Heddernheim³⁸, Evreux³⁹, Treviso⁴⁰, Lyon⁴¹, Corseul⁴²; în Dacia, la Ilișua⁴³, Războieni – „Cetate”⁴⁴; în *Moesia*, la Nicopolis ad Istrum⁴⁵.

Elementele de car și piesele de harnașament includ un accesoriu folosit pentru ghidajul hățurilor, patru distribuitoare de curele și doi butoni ornamentali.

²⁹ C. Mușeteanu, *Bronzuri romane din colecția Mihai Șuțu*, în *Muzeul Național*, 7, 1983, pp. 84–86, nr. 3–7, pl. 1; D. Elefterescu, *Încizătoare de casetă descoperite în Dobrogea*, în *Pontica*, 39, 2006, pp. 345–348; M. Iacob, *Piese romane de bronz descoperite la Argamum*, în *Peuce*, S.N., 2 (15), 2004, pp. 162–163, nr. 2–3, pl. 4.

³⁰ O. Bounegru, *Obiecte romane de import descoperite în mormintele sarmatice din zona Brăilei*, în *Istros*, 2–3, 1981–1983, p. 236, 240, fig. 2/4.

³¹ C. Iconomu, *Încuietore de casetă descoperită la Brădiceni-Iași*, în *ArhMold*, 32, 2009, pp. 279–281.

³² A. Ye. Puzdrovski, *Krymskaja Skifija II v. do n.e. – III v. n.e. Pogralye pamjatniki*, Biznes-Info, Simferopol, 2007, p. 405, fig. 131/9.

³³ H. Waugh, R. Goodburn, *The Non-ferrous Objects*, în *Verulamium Excavations I*, (ed. S. Frere), *Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XXVIII*, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 126, nr. 105, fig. 38.

³⁴ G. Besuijen, op. cit. (n. 19), p. 67, pl. 3/2.22–2.33.

³⁵ S. Boucher, G. Perdu, M. Feugère, *Bronzes antiques du Musée de la civilisation gallo-romaine a Lyon. II. Instrumentum – Aegyptiaca*, De Boccard, Paris, 1980, pp. 72–73.

³⁶ G. Zampieri, B. Lavarone (ed.), *Bronzi Antichi. Statuete figurate egizi, etrusche, venetice e italiche, armi preromane, romane e medioevali, gioielli e oggetti di ornamento, instrumentum domesticum dal deposito del Museo Padova*, L'Erma di Bretschneider, Roma, 2000, p. 186, nr. 351.

³⁷ L. Mercado, E. Zanda, *Bronzi da Industria*, Edizioni de Luca, Roma, 1998, pp. 144, 241–242; pl. 98.

³⁸ M. Kohlert-Németh, op. cit. (n. 18), p. 46.

³⁹ I. Fauduet, op. cit. (n. 12), p. 37, nr. 81–84.

⁴⁰ V. Galliazzo, *Bronzi romani del Treviso*, Giorgio Bretschneider Editore, Roma, 1979, pp. 214–215.

⁴¹ S. Boucher, G. Perdu, M. Feugère, op. cit. (n. 35), p. 56, nr. 289–290.

⁴² G. Le Cloirec, *Les bronzes antiques de Corseul (Côtes-d'Armor)*, Éditions Monique Mergoïl, Montagnac, 2001, p. 106, nr. 230–231, fig. 30.

⁴³ S. Nemeti, op. cit. (n. 13), p. 98, nr. 36–39, pl. 3.

⁴⁴ Idem, *Piese romane de bronz din Dacia*, în *RB*, 18, 2004, p. 91, nr. 38–40, pl. 4.

⁴⁵ A. G. Poulter, *The Metalwork*, în *Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine City. The Finds and the Biological Remains* (ed. A. G. Poulter), Short Run Press, London, 2007, pp. 31–32, nr. 2.106, fig. 2.10.

Piesele de ghidaj pentru hățuri (cat. nr. 13) cunosc o mare varietate decorativă în secolele II–IV p.C., de la exemplarele simple, formate dintr-un piron și un simplu inel pentru trecerea hățurilor⁴⁶, la modele mai complicate, cu inelul realizat din volute⁴⁷, capete de animale reale sau imaginare, afrontate.

În grupul pieselor de harnașament, distribuitorile de curele sunt piese complex realizate, descoperite frecvent în contextele în care au staționat trupe de cavalerie și cuprind trei tipuri diferențiate morfologic. Primul dintre acestea include două distribuitor pătrate, plate, cu patru orificii dreptunghiulare pentru trecerea curelelor, fața vizibil decorată cu nervuri, iar cea opusă plată (cat. nr. 14–15). Analogii apropiate întâlnim în contextele de secol III p.C. de la Ilișua⁴⁸, Abusina – Eining⁴⁹, Zugmantel⁵⁰ și Volubilis⁵¹.

Al doilea tip include o piesă cu baza dreptunghiulară, cu două orificii aproape semicirculare, partea vizibilă împărțită în trei registre separate de nervuri proeminente, iar cea opusă decupată (cat. nr. 16). Este un tip mai rar întâlnit, spre exemplu la Războieni „Cetate”⁵², Mechel⁵³ și Siscia⁵⁴.

Ultimul exemplar are o formă puțin comună, elaborată, pentru care nu cunoaștem analogii (cat. nr. 17). Varietatea acestor piese este destul de mare, dacă ar fi să menționăm numai exemplarele descoperite în decursul anilor la Porolissum, împărțite în șapte tipuri cu variante⁵⁵. Forma depindea de fantezia artizanilor și de gusturile clientelei, în paralel cu numeroase piese „standardizate” circulând și diferite forme rare. Butonii și țințele ornamentale (cat. nr. 18–19) sunt piese comune, cu rol funcțional; formele sunt diverse, iar cronologia poate fi extinsă de-a lungul întregii perioade romane.

CATALOG⁵⁶

1. Mâner de pateră (Pl. 1/1) realizat dintr-o placă subțire din bronz, cu mijlocul mai subțire și capătul semicircular; este rupt în zona joncțiunii cu corpul vasului. Spre partea opusă, semicirculară, are trei orificii unite, astfel încât formează o treflă. Pe partea inferioară are incizate literele **L A** ? Turnat, stare de conservare bună, patină verde; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47625.

L – 10,5 cm; gros. – 0,3–0,4 cm; l max. – 5,7; G – 72,03 g.

2. Ansă de oenochoe (Pl. 1/2) ornamentată cu o nervură mediană și terminată în partea inferioară printr-o aplică cu figură umană. Trăsăturile, extrem de corodate, redau schematic o față ovală pe care au fost schițați ochii prin intermediul a două incizii ovale. Părul este făcut rulou deasupra frunții și încadrează pe lateral fața; linii ondulate, incizate ușor, redau pletele. În creștetul capului, flancând corpul ansei, se află două volute care amintesc mugurii obișnuiți cadrul reprezentărilor lui Dionysos; turnată plin, stare de conservare bună, patină verde-închis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47626.

L – 10,7 cm; G. – 64,96 g.

⁴⁶ Vezi spre exemplu piesele din Muzeul Evreux, I. Fauduet, op. cit. (n. 12), pp. 116, 118, nr. 888; sau din Paris, J. Bonnet et alii, *Les bronzes antiques de Paris. Musée Carnavalet*, Paris, 1989, pp. 328–330, nr. 326–328.

⁴⁷ S. Boucher, *Vienne. Bronzes antiques*, Inventaire des collections publiques françaises 17, Éditions des Musées Nationaux, Paris, 1971, pp. 200–201, nr. 660.

⁴⁸ S. Nemeti, *Piese de bronz romane de la Ilișua*, p. 97, nr. 7–8, pl. 1.

⁴⁹ M. Gschwind, *Pferdeggeschirrbeschlüge der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts aus Abusina / Eining*, in *Saalburg Jahrbuch (SJ)*, 49, 1998, pp. 114–115, fig. 1/7–8.

⁵⁰ M. Schleiermacher, *Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg*, in *SJ*, 50, 2000, p. 180, pl. 5/11.

⁵¹ C. Boube-Piccot, *Les bronzes antiques du Maroc. III. Les chars et l'attelage*, în col. „Etudes et travaux d'archéologie marrocaïne” VIII, Rabat, 1980, pp. 129–131, nr. 135–138.

⁵² S. Nemeti, *Piese de bronz din Dacia*, p. 91, nr. 30, pl. 3.

⁵³ A. Höck, *Neues Militärisches aus Mechel*, in *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum*, 86, 2006, pp. 249, 255, fig. 2/10.

⁵⁴ I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensis. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, *Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae*, vol I, 2004, 1, Zagreb, p. 118, pl. 74/541.

⁵⁵ N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Cercetări și descoperiri arheologice până în anul 1977*, in *Acta Musei Porolissensis (ActaMP)*, 13, 1989, pp. 591–593, pl. 182/1–19.

⁵⁶ Abrevierile folosite în catalog sunt următoarele: ICEM – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea; L – lungimea; H – înălțimea; l – lățimea; gros. – grosimea; D max. – diametrul; G. – greutatea.

3. Capac de cană (Pl. 1/3) foliformă; pe una dintre fețe păstrează un segment din inelul de prindere iar deasupra acestuia au fost incizate patru linii dispuse aproximativ într-o formă romboidală; o altă linie împarte în două suprafețe forma geometrică descrisă; turnat, stare de conservare bună, patină verde; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47628.

L – 6 cm; l max. – 4,4 cm; gros. – 0,4 cm; G – 48,86 g.

4. Mâner de spatulă pentru ceară, (Pl. 1/4) cu un decor elaborat, format dintr-o bază elegantă, cu aspect tronconic, rotunjit, un picior scurt, octogonal; acesta este continuat printr-un plan trapezoidal, prevăzut cu un spațiu interior destinat prinderii unei lame, ale cărei urme sunt încă vizibile în acest manșon. Pe corp se observă câteva orificii adânci rezultate în urma turnării. Decorul constă în nervuri în relief dispuse la intervale regulate; a fost turnat, stare de conservare bună, patină verde; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47632.

L – 5,6 cm; l max. – 1,6 cm.

5. Ataș în formă de delfin, (Pl. 1/5) fragmentar (piesa întreagă prezintă doi delfini afrontați). Aripioara dorsală este bine individualizată, coada este despicată, orientată în sus formând o buclă de prindere pentru un inel. Spatele piesei este concav; este deformată mecanic și prezintă urme de lovituri; turnată plin, stare de conservare bună, patină verde-închis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47627.

L – 8,7 cm; gros. – 0,4–0,6 cm; G. – 44,22 g.

6. Încuietoare (Pl. 1/6) având partea superioară în formă de figură umană cu trăsăturile schematic redată și un inel plasat pe cap; este semicirculară în secțiune iar în partea inferioară are două caneluri ornamentale. Inelul pătrat de pe spate, care asigură închiderea, este rupt; turnare plină, excelent păstrată, patină verde-închis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47630.

H – 5,9 cm; gros. – 0,6 cm; G. – 8,62 g.

7. Cheie de deget (Pl. 1/7) folosită în special la casete. Este formată dintr-un inel care păstrează încă urmele materialului de turnare care nu a mai fost înlăturat. Inelul se continuă printr-o lamelă dreptunghiulară în care urmau să fie decupați dinții pentru deschiderea mecanismului casetei. Faptul că se află în curs de prelucrare este o dovadă puternică în favoarea existenței atelierelor locale de prelucrare a bronzului; turnată în tipar, păstrată bine, patină verde-închis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47624.

L – 2,7 cm; D max. exterior inel – 2,3 cm; gros. inel – 0,4 cm; G. – 18,95 g.

8. Mosor? (Pl. 1/8). Piesă formată dintr-o bară subțire din bronz la extremitățile căreia se află două discuri în relief iar capetele sunt rotunjite; turnat, stare de conservare bună, patină închisă. ICEM, inv. 47633.

L – 7 cm; D. – 0,4–0,5 cm.

9. Ornament de mobilier în formă de balustru (Pl. 2/9) cu partea inferioară păstrată; partea superioară este formată dintr-o bază îngustă, inelară, un corp globular continuat cu un gât subțire și terminat printr-o protuberanță ornamentată în partea inferioară cu o nervură; turnat plin, stare de conservare bună, patină neagră-verzuie; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47642.

H – 4,3; D. – 2; G. – 40,86 g.

10. Ornament de mobilier în formă de balustru (Pl. 2/10) cu partea inferioară păstrată fragmentar. Partea superioară este formată dintr-o bază ornamentată cu două discuri în relief, corpul propriu-zis este rombic în secțiune și se continuă printr-un vârf format din patru discuri suprapuse care se îngustează spre partea superioară; turnat plin, stare de conservare bună, patină verde-roșiatică; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47641.

H – 3,1 cm; D max. bază – 1,5 cm; G. – 23,80 g.

11. Ornament de mobilier în formă de balustru (Pl. 2/11) cu partea inferioară ruptă. Partea superioară este formată dintr-o bază ornamentată cu incizii circulare fine, corpul este globular și continuă cu un gât înalt; vârful globular este despărțit de gât printr-un disc plat, în relief; turnat plin, stare de conservare bună, patină neagră-oliv. ICEM, inv. 47639.

H – 3,2 cm; D max. bază – 2,1 cm; G. – 34,13 g.

12. Ornament de mobilier în formă de balustru (Pl. 2/12) cu partea inferioară ruptă. Corpul îngust este format dintr-o bază inelară care se continuă cu patru discuri în relief suprapuse; vârful este globular și despărțit de gât printr-o nervură; turnat plin, stare de conservare bună, patină verde-închis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47640.

H – 2,7 cm; D max. bază – 1,6 cm; G. – 17,99 g.

13. Ornament de car (Pl. 2/13) având ca element de decor, principal, două pantere aflate, splendid redate; capetele sunt unite printr-un element în formă de ancoră, cu partea superioară terminată printr-o protuberanță conică. Un șir de linii incizate oblice redau blana animalului ai cărei ochi sunt reprezentați prin puncte înscrise în două romburi. Restul piesei continuă cu un disc oval și un piron care servea la fixarea piesei la car, unite printr-un gât cilindric flancat de două inele. Panterele sunt redate cu minuțiozitate, blana este sugerată prin linii incizate; turnat plin, stare de conservare bună, patină verde-deschis; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47629.

L – 13,4 cm; l – 5,9 cm.

14. Distribuitor de curele (Pl. 2/14) cu formă patrulaterală, traforat, are patru decupaje dreptunghiulare, fața inferioară perfect plată în timp ce partea superioară, vizibilă, este formată din două registre supraînălțate, ușor rotunjite, delimitate prin nervuri de zona mediană care este ușor adâncită. Excelent finisat pe întreaga suprafață; turnat, stare de conservare bună; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47634.

L – 2,5 cm; l – 2,4 cm.

15. Distribuitor de curele (Pl. 2/15) cu formă patrulaterală, traforat, are patru decupaje dreptunghiulare, cu marginile ușor rotunjite, fața inferioară perfect plată în timp ce partea superioară, vizibilă, este formată din două registre supraînălțate, rotunjite, și o zonă mediană care este ușor adâncită și ornamentată cu două nervuri longitudinale. Excelent finisat pe întreaga suprafață; turnat, coroziunea a atacat porțiuni din suprafața exterioară; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului, ușoară patină pe fața inferioară. ICEM, inv. 47635.

L – 2,5 cm; H – 1,1 cm; l – 2,4 cm.

16. Distribuitor de curele (Pl. 2/16) cu baza dreptunghiulară și partea superioară semicirculară, decorată cu patru nervuri în relief. Patru decupaje dreptunghiulare se află pe fiecare latură; partea inferioară are un decupaj dreptunghiular; excelent finisat; turnat, stare de conservare bună; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47636.

H – 1,3 cm; L – 2 cm; l – 1,8 cm.

17. Aplică de harnașament (Pl. 2/17) cu baza hexagonală și partea superioară semicirculară, decorată cu două nervuri laterale. Pe cele două fețe laterale are două zone semicirculare în relief, ornamentate cu linii incizate longitudinale; turnat, stare de conservare bună; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47637.

H – 1,5 cm; L – 2,6 cm; l – 1,5 cm.

18. Piesă de harnașament în formă de buton dublu (Pl. 2/18) constând dintr-un disc-cupolă și o placă circulară unite printr-o tijă centrală; turnat plin, stare de conservare bună, patină neagră; după curățarea chimică are culoarea specifică bronzului. ICEM, inv. 47631.

H – 2,7; dm max. – 3,6; D min. – 3,2; G. – 73.37 g.

19. Țintă ornamentală în formă de stea (Pl. 2/19) cu partea superioară alcătuită din patru brațe de dimensiuni aproximativ egale și cuiul triunghiular în secțiune; turnată plin, stare de conservare bună, patină închisă. ICEM, inv. 47638.

H – 2,1 cm; l – 2,5 cm; G. – 7,60 g.

*

Analizând grupul de obiecte prezentat în rândurile anterioare, putem observa că majoritatea sunt concentrate cronologic în perioada romană timpurie. Cu toate acestea, trebuie subliniat faptul că obiectele din metal au caracteristici care se păstrează în timp și, în unele cazuri, tradiționalismul formelor este remarcabil. Deși eterogen, grupul de materiale discutate în articolul de față nu a ridicat probleme deosebite privind datarea și tipologia; merită semnalat faptul că acesta cuprinde întreg spectrul de obiecte necesar în viața cotidiană a unei comunități, de la *instrumentum domesticum*, la piese de echipament militar. Unele piese sunt rare chiar și în rândul descoperirilor similare din Imperiu; în acest sens pot fi amintite dispozitivul pentru hățuri cu partea superioară în formă de pantere cu capetele afrontate și spatula pentru întinsul cerii pe tăblițe, obiect aparținând, fără îndoială, unui literat.

Elementele de mobilier constituie dovezi grăitoare ale universului interior al casei romane și o dovadă, alături de elementele provenind de la vase, pentru integrarea spațiului istro-pontic în comerțul cu obiecte de lux din metal. Ca întotdeauna, dovezile privind produsele locale și posibilitatea de a discerne între produsele de origine moesică și importuri, sunt cele mai reduse; în cazul de față, o banală cheie de deget în curs de prelucrare poate fi adusă în discuție ca un real argument în favoarea existenței unor ateliere de bronzieri în Dobrogea romană. Acestea puteau aparține chiar unor unități militare în favoarea cărora pledează dovezile de pe *limes*-ul raetic⁵⁷ și nevoia constantă de piese minore de echipament și reparații în cadrul acestora⁵⁸.

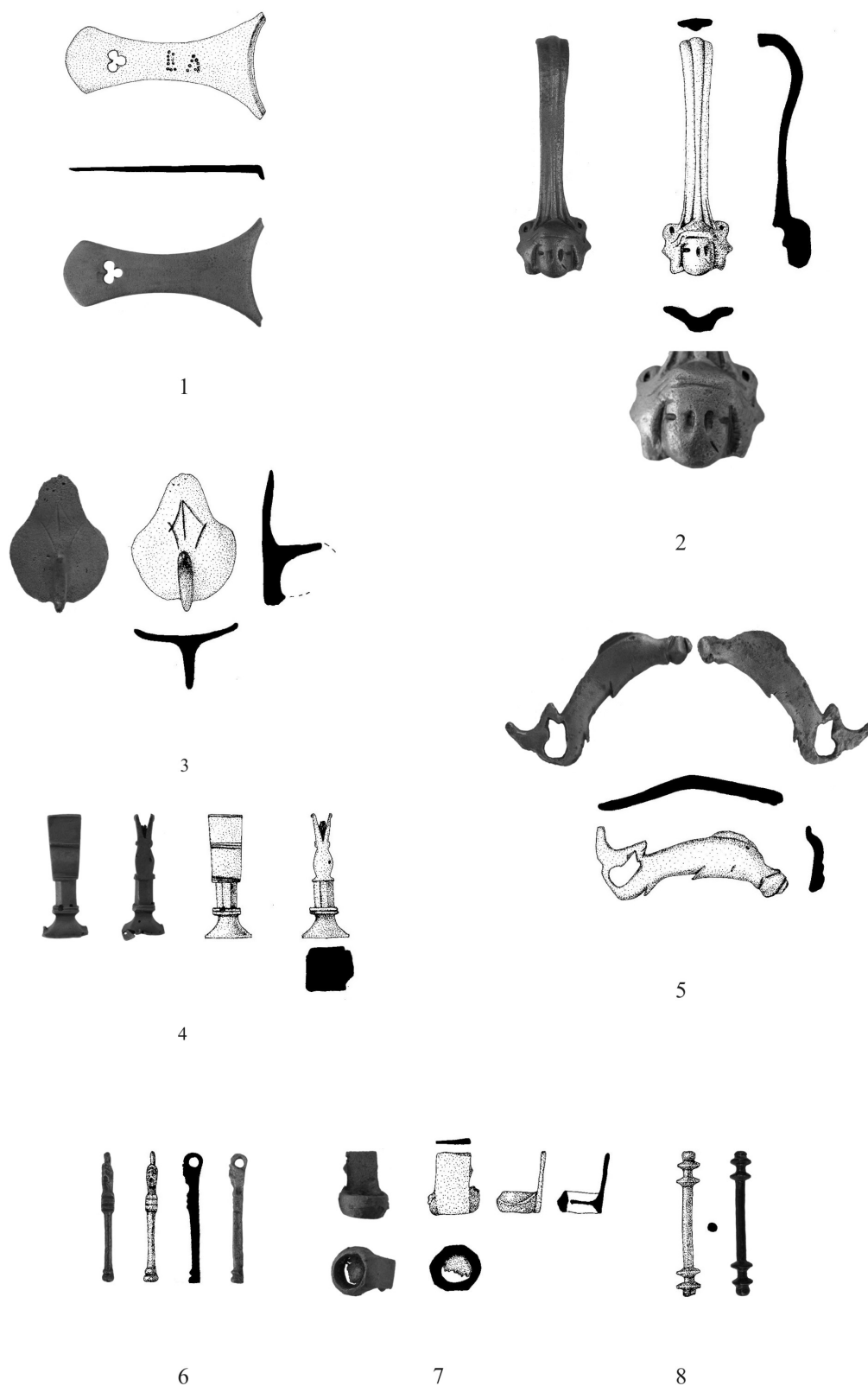
ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. Roman bronzes discovered in Dobroudja: 1 – caserolle handle; 2 – oenochoe handle; 3 – jug lid; 4 – wax spatula handle; 5 – dolphin-shaped handle; 6 – casket fastener; 7 – finger-key; 8 – spool?
- Pl. 2. Roman bronzes discovered in Dobroudja: 9–12 – baluster-shaped ornaments; 13 – chariot decoration; 14–17 – harness gear; 18–19 – decorative buttons.

⁵⁷ M. Gschwind, *Bronzegießer am raetischen Limes. Zur Versorgung mittelkaiserzeitlicher Auxiliareinheiten mit militärischen Ausrüstungsgegenständen*, in *Germania*, 75, 1997, 2, pp. 607–638.

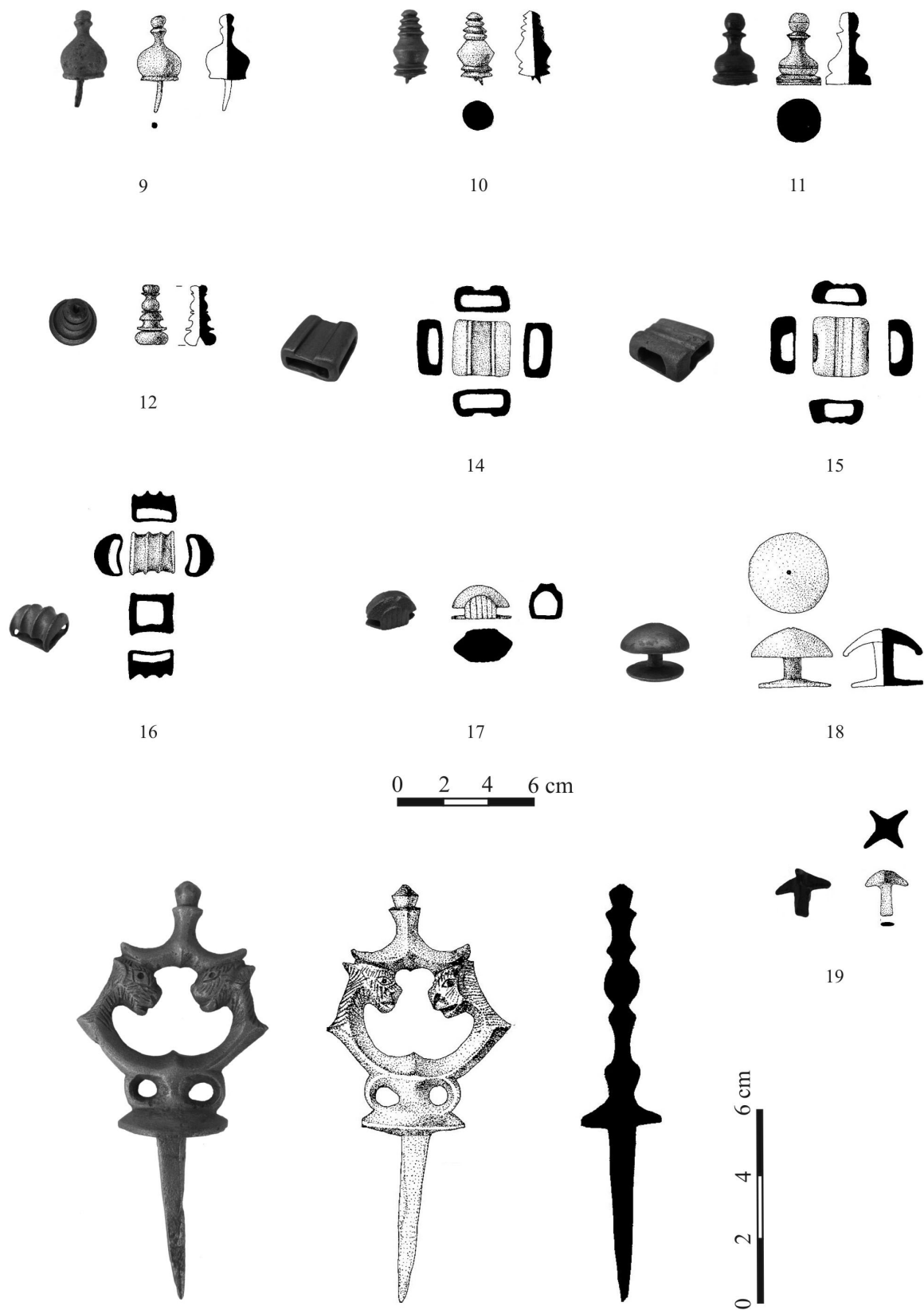
⁵⁸ Prezența unor depozite de obiecte destinate (re)topirii este semnalată și la Novae, cf. T. Sarnowski, *Bronzefunde aus dem Stabsgebäude in Novae und Altmitteldepots in den römischen Kastellen und Legionslagern*, in *Germania*, 63, 2, 1985, pp. 521–540.

0 2 4 6 cm

Pl. 1. Bronzuri romane descoperite în Dobrogea: 1 – mâner de caserolă; 2 – toartă de oenochoe, 3 – capac de ulcior; 4 – mâner de spatulă pentru ceară; 5 – mâner în formă de delfin; 6 – încuietoare de casetă; 7 – cheie de deget; 8 – mosor?

13

Pl. 2. Bronzuri romane descoperite în Dobrogea: 9-12 – ornamente în formă de balustru;
13 – ornament de car; 14-17 – piese de harnașament; 18-19 – butoni ornamentali.

NECROPOLA MEDIEVALĂ TIMPURIE DE INCINERAȚIE DE LA LOZNA-BOTOȘANI

DE

DAN GH. TEODOR*

Abstract

With the occasion of the archeological excavations undertaken at Lozna, Botoșani co., in order to study a habitat dated to the 8th–9th centuries AD, 25 incineration funeral compounds were discovered in the northwest area of the habitat. Initially the cemetery was probably larger but the excessive humidity of the soil due to the presence of superficial phreatic water, as well as the agricultural works frequently undertaken led to the destruction of the funeral compounds.

Although in a first stage this cemetery was assigned to the 6th–7th centuries AD, a cautious analysis of the discovered vestiges, of the stratigraphic position or of the ritual elements, provides the necessary arguments for the chronological classification of the funeral compounds of Lozna during the period of the 8th–9th centuries AD and connect them to the first evolution phase of the agglomeration dated to the early Middle Ages located in their neighborhood.

Keywords: *Lozna-Botoșani, early Middle Ages, cemetery, cremation, migratory peoples, pottery, funerary complexes, ritual, religious symbols.*

Cercetările arheologice întreprinse în ultima jumătate de secol în regiunile de la est de Carpați privind realitățile din perioada primului mileniu p.C., au reușit să scoată la iveală numeroase și importante vestigii care au oferit posibilitatea de a preciza o serie de aspecte social-economice și etnico-demografice, definitorii pentru înțelegerea coordonatelor de timp și spațiu în care a evoluat societatea locală.

Mai puțin cercetate au fost și au rămas încă unele aspecte referitoare la viața spirituală a locuitorilor din aceste regiuni, îndeosebi acelea în legătură cu riturile și ritualurile practicate de populația autohtonă sau de diferitele grupuri de migratori pătrunse în spațiul geografic amintit. Această situație s-a datorat faptului că, pentru anumite etape descoperirile funerare sunt foarte rare sau chiar lipsesc în unele zone. În regiunile de la est de Carpați o atare situație se înregistrează îndeosebi pentru perioada celei de a doua jumătăți a mileniului I p.C.¹, în comparație cu realitățile cunoscute, de exemplu, pentru prima jumătate, când sunt atestate arheologic numeroase și variate descoperiri funerare, în mare parte valorificate științific².

Cauzele numărului redus de necropole sau descoperiri izolate de morminte datând din perioada secolelor V–X p.C. nu sunt încă bine precizate, dar este sigur că o asemenea situație nu este consecința unor eventuale curențe în cercetarea arheologică.

În acest context, descoperirea și cercetarea unei necropole, ca de altfel a unui mormânt izolat, capătă desigur o anumită importanță, deoarece pot oferi noi și necesare informații menite să contribuie la reconstituirea unora din aspectele vieții spirituale din perioada respectivă. Este și cazul necropolei de incinerare descoperită

---

* Institutul de Arheologie Iași, danteodor33@yahoo.com.

¹ D. Gh. Teodor, *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V–XI (partea I-a)*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei (MMS)*, LXIV, 1988, 3, pp. 70–82.

² O privire generală asupra descoperirilor la I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e. n.*, Ed. Junimea, Iași, 1982, pp. 62–63; 106; alte descoperiri mai importante la: C. Bloșiu, *Necropola din secolul al IV-lea de la Lețcani, jud. Iași*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, VIII, 1975, pp. 203–285; V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă, secolele III–V*, Ed. Arc 2000, București 2004; O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjacob de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2005.

la Lozna, județul Botoșani (Pl. 1), unul dintre puținele obiective de acest gen atestat în regiunile de la est de Carpați³.

Cu prilejul săpăturilor arheologice efectuate în așezarea medievală timpurie⁴, situată pe locul numit *La Ocoale*, aflat în partea de sud-est a comunei (Pl. 2), au fost identificate și cercetate, cu începere din anul 1982, și câteva mici gropi simple, puțin adânci, de formă ovală sau neregulată în plan, unele conținând și câteva resturi de oase umane calcinate⁵. Aceste gropi erau amplasate în imediata apropiere a așezării menționate, în zona de nord-vest a pantei pe care este situată.

Complexele funerare au fost identificate în secțiunile XII–XIV și XXXI, trasate inițial pentru verificarea limitei dinspre nord-vest a așezării medievale timpurii (Pl. 3). Secțiunile cu lățimea de 1,5 m și lungimea între 27 și 29 m, au fost trasate la o distanță de 1,5 m unele de altele și nu au mai fost prelungite către sudul pantei, deoarece în zona respectivă umiditatea solului era excesivă, datorită pânzei de apă freatică aflată la suprafață, care nu a mai permis identificarea altor complexe funerare. Din acest motiv și secțiunile trasate inițial în anul 1982 au fost săpate pe rând, cu precădere în anii următori în care precipitațiile au fost mai reduse.

Așa cum am mai amintit, mormintele se aflau la adâncimi mici, imediat sub solul vegetal actual, gros în această zonă de circa 0,10 – 0,20 m. Terenul aflat în ușoară pantă, umiditatea excesivă a solului, afectat continuu de pânza freatică de la suprafață, care nu a permis în toate cazurile conservarea resturilor de vase calcinate, ca și arăturile frecvente, explică în parte eventuala distrugere a unora din morminte, lipsa resturilor incinerate și a inventarului în cazul celor mai multe dintre complexe funerare.

Prin secțiunile trasate în această zonă a terenului au fost precizate și cercetate un număr de 25 de gropi funerare, relativ grupate. Menționăm că spre nord-vest și spre nord-est, secțiunile XXXII, XXX–XXXVI, trasate pentru delimitarea necropolei, nu au mai fost identificate alte complexe funerare. Nu este totuși exclus ca unele morminte să fi existat și în spațiul rămas necercetat dintre secțiuni sau în partea de sud-est a pantei, în arealul ocupat de așezarea medievală timpurie, acolo unde complexe de locuire ulterioare au putut eventual să distrugă unele morminte.

După cum am mai precizat complexe funerare aveau în plan forme diferite, cu adâncimi cuprinse între 0,25 și 0,55 m, măsurate de la nivelul de la care au fost surprinse. Gropile apar sub forma unor simple alveolări, cu fundul în general mai îngust decât al gurii. Dimensiunile în plan al acestor gropi sunt destul de variate, unele (M. 1; 4; 5; 16; 17) fiind cuprinse între 0,30 × 0,50 m, alte câteva fiind mai mari (M. 2; 12; 13; 18; 19), măsurând circa 0,40 × 0,65 m. Dispoziția lor în suprafața sectorului unde aceste morminte au fost identificate pare să fie ordonată în două sau chiar trei șiruri, fără o grupare evidentă a multora dintre ele.

Trebuie de la început să menționăm că, din punct de vedere cronologic, inițial am considerat că necropola ar putea fi anterioară așezării medievale timpurii, precizare determinată de situația stratigrafică înregistrată în cazul mormântului nr. 5, care a fost parțial distrus de locuința nr. 18, încadrare ulterior modificată după publicarea integrală a rezultatelor cercetărilor din așezare.

*

Mormântul nr. 1 (Pl. 4/M. 1) a fost descoperit în anul 1982, în capătul de sud-vest al secțiunii XXII. Groapa mormântului se afla la adâncimea de - 0,15 m de la solul vegetal actual. Avea în plan o formă oval alungită, cu dimensiunile de circa 0,20 × 0,30 m, iar adâncimea, măsurată de la nivelul de la care a fost identificată, de - 0,12 m. În interior au fost găsite rămășițe de cenușă amestecată cu mici bucăți de cărbune și câteva fragmente de lipitură de lut arsă. Nu au fost găsite resturi de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 2 (Pl. 4/M. 2) a fost identificat și cercetat tot în anul 1982 lângă mormântul precedent, în aceeași porțiune a secțiunii XXII. Groapa mormântului se afla la - 0,15 – 0,17 m sub solul vegetal actual și avea în plan o formă ovală, cu o mică deformare către sud, dimensiunile ei fiind de 0,63 × 0,45 m. Adâncimea gropii măsurată de la nivelul de la care a fost precizată era de - 0,43 m, fundul fiind mult mai îngust decât gura. În interior pe fundul gropii au fost descoperite câteva mici fragmente de oase umane calcinate amestecate cu cenușă și cărbuni alături de o porțiune de pământ scurs dinspre marginea superioară a gropii, toate grupate către peretele dinspre nord-vest.

³ D. Gh. Teodor, *op. cit.* (n. 1), pp. 77–78.

⁴ Idem, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Ed. Istros, Brăila, 2011.

⁵ Determinarea resturilor de oase calcinate din unele complexe funerare a fost făcută de dr. Maria Cristescu și Dan Botezatu, de la Centrul de Antropologie al Filialei Iași a Academiei Române.

Mormântul nr. 3 (Pl. 4/M. 3) a fost descoperit în același an cu cele precedente tot în secțiunea XXII. În plan, groapa mormântului avea formă neregulată, vizibil alungită, dimensiunile ei fiind de circa $0,75 \times 0,30$ m. Groapa, cu fundul îngust și în partea dinspre nord-est prevăzută cu un mic prag, avea adâncimea de - 0,28 m. În interior s-au descoperit foarte puține resturi de cenușă și un mic fragment dintr-o lipitură de lut arsă. Nu au fost găsite oase umane calcinate.

Mormântul nr. 4 (Pl. 4/M. 4) a fost identificat în același an în partea de est a secțiunii amintite. În plan, groapa avea formă aproape circulară cu diametrul de circa 0,35 m. Adâncimea ei era de - 0,25 m iar fundul destul de larg. Spre peretele de nord-vest se aflau câteva pietre înroșite de foc care acopereau puține resturi de cenușă și mici fragmente de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 5 (Pl. 4/M. 5) a fost descoperit de asemenea în anul 1982, în secțiunea XXII, cu prilejul cercetării locuinței nr. 18, aparținând așezării medievale timpurii⁶. În plan, groapa mormântului avea formă aproape circulară, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,35$ m și adâncimea de - 0,35 m. Pe o porțiune dinspre sud groapa a fost secționată de latura locuinței menționate. În interior, fundul gropii era acoperit cu un strat subțire de cenușă amestecată cu cărbuni și câteva fragmente de oase umane calcinate. Printre acestea s-au găsit și câteva resturi ceramice din oale lucrate cu mâna (Pl. 10/1, 7, 11; 11/2, 6, 11).

Peste cenușă, oasele calcinate și fragmentele ceramice se aflau mai multe fragmente de gresii locale. Către marginea de sus a gropii se mai păstra un rest de pământ ars, iar alături o aplică în formă de palmetă (sau cu aspect cordiform), lucrată din bronz prin turnare, prezentând un ornament floral (Pl. 10/13; 11/12). Menționăm că nici fragmentele de vase și nici aplica nu prezentau urme de ardere secundară.

Mormântul nr. 6 (Pl. 5/M. 6) a fost identificat în capătul estic al secțiunii XXIII, în anul 1982. În plan, groapa mormântului avea formă aproximativ semicirculară, cu dimensiunile de $0,45 \times 0,37$ m și adâncimea de - 0,28 m. Pe fundul alveolat al gropii se afla o cantitate redusă de cenușă, peste care erau câteva lespezi de gresie locală, unele cu urme de arsură, iar lângă ele mai multe bucăți de lipitură de lut, arsă. Nu au fost identificate resturi de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 7 (Pl. 5/M. 7) a fost descoperit în anul 1982 în secțiunea XXIII, în imediata apropiere a mormântului precedent. În plan, groapa mormântului avea formă aproape circulară, cu diametrul de 0,35 m și cu adâncimea maximă de - 0,29 m. În profil, groapa avea formă de sac cu fundul denivelat și destul de larg. În interiorul gropii, spre partea de nord-vest, s-au descoperit puține resturi de cenușă și cărbuni, precum și câteva bucăți de lipituri de lut arse. Nu au fost precizate fragmente de oseminte umane calcinate.

Mormântul nr. 8 (Pl. 5/M. 8) a fost descoperit tot în anul 1982, în secțiunea XXIII, în imediata apropiere a complexului funerar menționat anterior. În plan, groapa avea formă aproape triunghiulară cu colțurile rotunjite, cu dimensiunile de $0,42 \times 0,45 \times 0,38$ m și cu adâncimea maximă de - 0,25 m. Pe fundul gropii vizibil alveolat, în partea de vest s-au descoperit puține resturi de cenușă, precum și câteva fragmente de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 9 (Pl. 6/M. 9) a fost identificat și cercetat în secțiunea XXIII, în anul 1982. În plan, groapa mormântului avea o formă oval alungită, cu dimensiunile de circa $0,50 \times 0,36$ m, iar adâncimea maximă de - 0,26 m. Pe fundul gropii, în partea de nord-est, erau depuse rămășițe de cenușă și cărbuni, acoperite parțial de câteva bucăți de lipitură de lut arse, mici fragmente de pământ ars, iar înspre peretele de vest, o bucată de gresie locală, fără urme de arsură. Nu au fost identificate resturi de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 10 (Pl. 6/M. 10) a fost cercetat în anul 1983, în partea de vest a secțiunii XXIII. În plan, groapa avea formă oval-alungită, cu dimensiunile de $0,60 \times 0,35$ m și adâncimea de - 0,30 m. Groapa avea pereții drepecți și fundul plat. În mijlocul gropii, pe fund, se afla o cantitate relativ mică de cenușă, cărbuni și pământ înroșit acoperite parțial de două bucăți de gresie locală, fără urme de arsură. Nu s-au identificat resturi de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 11 (Pl. 6/M. 11) s-a descoperit în anul 1983, în secțiunea XXIII. În plan, groapa avea formă neregulată, aproape oval alungită, cu dimensiunile de $0,70 \times 0,35$ m și adâncimea de - 0,28 m. În umplutură se aflau puține rămășițe de cenușă și câteva bucăți de pământ ars, alături de trei bucăți de lipitură de lut ars. Nu s-au găsit resturi de oase umane.

Mormântul nr. 12 (Pl. 6/M. 12) a fost identificat în anul 1983, în secțiunea XXIII. Groapa mormântului avea în plan formă neregulată, cu dimensiunile de $0,55 \times 0,60$ m, pereții drepecți, fundul denivelat și adâncimea de - 0,30 m. În interior, se aflau resturi de cenușă, cărbuni și lipituri de lut arse, precum și câteva mici pietre de râu, fără urme de arsură. Nu au fost precizate rămășițe de oase umane.

⁶ D. Gh. Teodor, op. cit. (n. 4), p. 24.

Mormântul nr. 13 (Pl. 7/M. 13) a fost descoperit și cercetat în anul 1983, în secțiunea XXIII. În plan, groapa avea formă aproximativ patrulaterală, cu colțurile rotunjite și laturile dinspre nord și vest curbate. Dimensiunile ei erau de $0,55 \times 0,62$ m, iar adâncimea de - 0,23 m. În groapă se aflau puține rămășițe de cenușă și cărbuni, precum și câteva bucăți de gresie locală, unele cu urme de arsură. Nu s-au găsit resturi de oase umane.

Mormântul nr. 14 (Pl. 7/M. 14) s-a descoperit tot în anul 1983, în aceeași secțiune XXIII. În plan, groapa avea o formă oval-alungită, cu dimensiunile de $0,50 \times 0,30$ m, iar adâncimea maximă de - 0,33 m. Pe fundul gropii, care era vizibil ascuțit, se aflau resturi de cenușă și cărbuni, câteva mici bucăți de pământ ars și două lespezi de gresie locală, fără urme de arsură. Nu s-au precizat fragmente de oase umane.

Mormântul nr. 15 (Pl. 7/M. 15) a fost descoperit în anul 1985, în secțiunea XXIV. În plan, groapa avea o formă aproape circulară, cu diametru de 0,50 m și adâncimea maximă de - 0,22 m. În partea de vest, într-o mică alveolă, au fost descoperite, grupate, resturi de cenușă și cărbuni, bucăți de lipitură de lut arsă precum și câteva fragmente de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 16 (Pl. 7/M. 16) a fost cercetat în anul 1985, în partea de est a secțiunii XXIV. În plan, groapa avea o formă ovală neregulată, cu dimensiunile de circa $0,40 \times 0,25$ m și cu adâncimea maximă de - 0,35 m. În profil, groapa avea formă de sac și fundul alveolat. În interior, spre perețele dinspre est, se aflau resturi de cenușă și cărbuni, câteva bucăți de lipitură de lut arse și dintr-o gresie locală, fără urme de arsură. Printre și cenușă și cărbuni se aflau și mici fragmente de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 17 (Pl. 8/M. 17) a fost descoperit în anul 1985, în partea de est a secțiunii XXIV. În plan, groapa avea formă aproximativ circulară, cu marginile neregulate, cu dimensiunile de $0,40 \times 0,35$ m și adâncimea maximă de - 0,30 m. În groapă, se aflau câteva pietre, fără urme de arsură, iar în partea de est, pe fund și parțial pe perete, urme de pământ ars. Nu au fost găsite resturi de cenușă, cărbuni sau oase umane calcinate.

Mormântul nr. 18 (Pl. 8/M. 18) a fost cercetat în anul 1985, în secțiunea XXIV. El era acoperit cu o lentilă de pământ galben, groasă de circa 0,08 m. În plan, groapa avea formă oval-alungită, margini neregulate cu dimensiuni de $0,65 \times 0,53$ m și adâncimea maximă de - 0,35 m. Groapa avea formă de sac, cu pereții drepecți și fundul ușor alveolat. În interior, către est, se aflau resturi de cenușă și cărbuni, precum și câteva fragmente ceramice provenite din vase lucrate cu mâna (Pl. 10/2-3, 6, 9; 11/1, 3-5). În partea superioară a umpluturii se aflau două lespezi de gresii locale, cu urme de arsură. În cenușa de pe fundul gropii au fost găsite și câteva fragmente de oase umane calcinate.

Mormântul nr. 19 (Pl. 8/M. 19) a fost identificat în anul 1985, în secțiunea XXIV. În plan, groapa avea o formă aproximativ circulară cu marginile neregulate, diametrul de 0,55 m și adâncimea maximă de - 0,38 m. Pe fundul gropii, săpat în pantă, către est, s-au descoperit resturi de cenușă, cărbuni, câteva fragmente de oase umane calcinate, bucăți de pământ ars și mai multe părți provenite din vase lucrate cu mâna, care nu prezentau urme de ardere secundară (Pl. 10/4-5, 8, 10, 12; 11/7-10, 13). Ca și la mormântul precedent, groapa era acoperită sub stratul vegetal de o lentilă de pământ galben. Peste resturile de cenușă, cărbuni, oase umane, pământ ars și fragmente ceramice erau așezate trei lespezi mai mari de gresii locale, care nu prezentau urme de ardere.

Mormântul nr. 20 (Pl. 8/M. 20) a fost cercetat în anul 1985, în secțiunea XXIV. În plan, groapa avea o formă aproximativ circulară, cu diametrul de 0,40 m și adâncimea maximă de - 0,27 m. În interior, către zona de nord-est, pe fundul aflat în pantă, s-au descoperit rămășițe de cenușă amestecată cu bucăți de cărbune și mici fragmente de pământ ars. Nu s-au găsit resturi de oase umane.

Mormântul nr. 21 (Pl. 9/M. 21) a fost identificat în anul 1985, în secțiunea XXIV. În plan, groapa avea formă oval-alungită, cu dimensiunile de $0,50 \times 0,40$ m și adâncimea de - 0,35 m. Pe fundul alveolat al gropii s-au găsit resturi de cenușă și cărbuni, bucăți de lipituri de lut arse și câteva fragmente de oase umane calcinate. Deasupra acestora erau așezate mai multe bucăți de gresii locale, care nu prezentau urme de ardere.

Mormântul nr. 22 (Pl. 9/M. 22) a fost descoperit în anul 1985, în secțiunea XXIV. În plan, groapa avea o formă circulară, cu diametrul de 0,40 m și adâncimea maximă de - 0,28 m. Pe fundul gropii, destul de alveolat, pe un mic prag, erau depuse puține resturi de cenușă și cărbuni. Nu s-au descoperit fragmente de oase umane, lipituri de lut, pietre sau pământ ars.

Mormântul nr. 23 (Pl. 9/M. 23) a fost identificat în anul 1986, în secțiunea XXXI. În plan, groapa avea formă oval neregulată, cu dimensiunile de $0,50 \times 0,40$ m și adâncimea maximă de - 0,40 m. Pe fundul plat al gropii erau depuse resturi de cenușă și cărbuni, câteva bucăți de lipitură de lut arsă și puține fragmente de oase umane calcinate. Toate erau acoperite cu câteva lespezi de gresie locală, care nu prezentau urma de arsură.

Mormântul nr. 24 (Pl. 9/M. 24) a fost descoperit anul 1986, în secțiunea XXXI. În plan, groapa avea formă aproximativ circulară, cu diametrul de circa 0,30 m și adâncimea maximă de - 0,22 m. Pe fundul ei se aflau puține rămășițe de cenușă. Nu s-au găsit oase umane calcinate, lipituri de lut sau pietre.

Mormântul nr. 25 (Pl. 9/M. 25) a fost descoperit în anul 1986, în secțiunea XXXI. În plan, groapa avea formă oval neregulată, cu dimensiunile de circa $0,42 \times 0,30$ m și adâncimea maximă de - 0,40 m. Groapa avea fundul plat, iar spre nord-est un mic prag. În interior, se aflau resturi de cenușă amestecate cu mai multe fragmente de oase umane calcinate acoperite cu bucăți de gresie locală, care nu prezentau urme de arsură. Pe prag și parțial pe peretele de est se mai păstrau resturi de pământ ars.

*

Investigarea necropolei de incinerare descoperită la Lozna-Botoșani, unul dintre puținele obiective de acest gen atestat până în prezent în regiunile de la est de Carpați, datând din perioada celei de a doua jumătăți a mileniului I p.C., a evidențiat o serie de aspecte inedite, deosebit de interesante. Ele au menirea de a contribui într-o anumită măsură la mai buna cunoaștere a unor ritualuri funerare din vremea respectivă, conturând astfel o imagine mai corectă a vieții spirituale dintr-o epocă care a cunoscut numeroase și profunde prefaceri social-economice, etnico-demografice, culturale și politice, unele încă puțin cunoscute.

În primul rând, trebuie reținută constatarea că numărul mormintelor a fost probabil mai mare, situația existentă în teren fiind determinată așa cum am mai amintit de pânza de apă freatică de la suprafață, lucrările agricole etc. ceea ce a cauzat dispariția multor complexe funerare. De asemenea, dacă necropola a fost extinsă și către zona de sud-est ocupată de așezarea medievală timpurie, este posibil ca locuințele adâncite și anexele gospodărești să fi distrus multe morminte.

O problemă importantă o prezintă fără îndoială corecta încadrare cronologică a necropolei.

Situația stratigrafică atestată în cazul locuinței nr. 18, care a distrus la amenajarea ei o parte din mormântul nr. 5, ar putea arăta că aceste complexe funerare aparțin unei perioade anterioare constituirii așezării medievale timpurii (căreia îi aparține locuința amintită), așezare care poate fi datată în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al VII-lea și, eventual, începutul secolului al IX-lea⁷. Pornind de la situația stratigrafică înregistrată și pe baza unor analogii cu aplica din bronz găsite în mormântul afectat de locuința menționată, necropola a fost inițial încadrată provizoriu în limitele secolelor VI–VII p.C.

Puținele fragmente ceramice descoperite în unele morminte, aparținând categoriei de vase lucrate cu mâna, dintr-o pastă grosieră, conținând cioburi pisate, făcând parte din oale cu marginea buzei puțin răsfrântă și fundul îngroșat, fără ornamente (Pl. 10/1–12; 11/1–11, 13), nu sunt concludente în a defini corect o încadrare cronologică. Asemenea specie ceramică, atestată frecvent în obiective, datând dintr-o perioadă îndelungată (secolele VI–VIII), este dificil de atribuit riguros unei epoci bine determinate, cu atât mai mult cu cât nici numărul redus și nici trăsăturile lor, în cazul acelor din necropola de la Lozna, nu pot aduce precizările necesare. De asemenea, aplica de bronz (Pl. 10/13; 11/12), găsită în mormântul nr. 5 distrus parțial de locuința 18, pare să aibă unele analogii cu anumite descoperiri din perioada secolelor VI–VII⁸, dar mai ales cu vestigii aparținând secolelor VIII–IX p.C.⁹ Nu este exclus ca aplica respectivă să aparțină în realitate locuinței nr. 18, fiind antrenată în mormântul nr. 5 odată cu săparea locuinței menționate.

Dacă aplica de bronz și cele câteva fragmente ceramice nu pot fi departajate cronologic cu claritate de vestigiile aparținând așezării medievale timpurii, se poate concluziona că și mormintele din această necropolă ar putea data tot din perioada secolelor VII–IX și, anume, în prima parte a acestui interval de timp, situat probabil între sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea. În acest caz, necropola ar putea aparține primei faze din existența așezării, situația stratigrafică consemnată de raportul locuinței nr. 18 cu mormântul nr. 5 înregistrându-se în etapa a doua din evoluția sitului menționat, odată cu extinderea arealului de locuire¹⁰.

În ceea ce privește ritualurile funerare atestate prin investigarea mormintelor din necropolă, trebuie remarcat în primul rând că nu toate gropile depistate conțineau resturi de oase umane incinerate. Asemenea resturi, reduse cantitativ și foarte sfărâmate, au fost precizate numai în zece morminte (M. 2; 4; 8; 15; 16; 18; 19; 21; 23; 25). În toate cazurile fragmentele de oase umane erau amestecate cu cenușă și cărbuni, uneori și cu

⁷ *Ibidem*, pp. 74–75.

⁸ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, II, Braunschweig, 1905, pp. 392–396, fig. 3/14; L. Mărgăritan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Ed. Facla, Timișoara, 1985, p. 52, fig. 5/3.

⁹ De exemplu, Gh. Ștefan și colab., *Dinogeția I*, Ed. Academiei R.S.R., București 1967, pp. 294–295, fig. 173/4; Z. Kurnatowska, *Styrmen nad Jantra, Bułgaria*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980, pp. 151–152; fig. 53/182; L. Selmeczi, *Der Landnahmezeitliche Fund von Kētpó in Acta Archaeologica Hungarica (ActaArchHung)*, 32, 1980, 1–4, p. 258, fig. 5; 13/8–9.

¹⁰ D. Gh. Teodor, op. cit. (n. 4), pp. 70–75.

bucăți de pământ înroșit și lipituri de lut ars, fiind depuse de regulă pe fundul gropilor. La unele morminte deasupra acestor mici grămezi de cenușă, oase și lipituri, erau așezate și câteva lespezi de gresie locală, unele din ele prezentând și urme de arsură.

În mormintele nr. 5, 18 și 19, împreună cu resturile de cenușă, cărbuni și oase umane calcinate, s-au găsit și câteva fragmente ceramice, care nu prezentau urme de ardere secundară.

În general, analizând conținutul descoperit în umplutura celor 25 de gropi funerare, reiese că cele mai multe nu conțineau decât resturi de la rugul de incinerare, constituind probabil doar morminte cu caracter votiv. Lipsa oaselor de animale sau a altor resturi arată că în morminte nu s-au depus ofrande alimentare. Așa cum am mai amintit, fragmentele ceramice găsite în unele gropi nu prezintă urme de ardere secundară, ceea ce arată că au fost depuse după introducerea resturilor de la rugul de incinerare, fiind probabil tot o manifestare rituală, deoarece au fost atestate numai în unele morminte, care conțineau și oase umane.

Nu este exclus ca cea mai mare parte a resturilor incinerate ale defuncțiilor de la Lozna să fi fost depuse ritual în altă parte (poate împrăștiate pe ogoare sau pe ape), multe din gropile descoperite având doar o semnificație religioasă, simbolică.

Situația înregistrată în cazul celor 25 de gropi funerare descoperite la Lozna nu oferă însă suficiente informații pentru a putea reconstitui, fie și parțial, unele din ritualurile practicate. Datorită rarității unor asemenea obiective în regiunile de la est de Carpați, ca de altfel și din alte zone ale spațiului carpato-dunăreano-pontic, pentru perioada celei de a doua jumătăți a mileniului I p.C., analogiile cu descoperiri din aceeași vreme nu sunt suficient de concludente.

Necropole în care au fost depistate gropi de morminte simple conținând puține fragmente de oase umane calcinate, lipsite de inventar sau chiar gropi fără astfel de resturi, se întâlnesc încă din perioada geto-dacică și daco-romană¹¹, dar acestea sunt destul de rare și fără importanță în cadrul acestor cimitire. În schimb, mai apropiată de situația de la Lozna-Botoșani este aceea din cunoscutul cimitir de incinerare, datând din secolele VI–VII, de la Sărata Monteoru, unde au fost descoperite multe gropi de morminte, cu puține resturi de oase incinerate și chiar destule gropi simple, fără inventar, acestea din urmă fiind considerate morminte votive¹².

Chiar dacă observațiile prilejuite de cercetarea necropolei de incinerare de la Lozna-Botoșani nu sunt suficient de numeroase și concludente, pentru a oferi evidențieri mai clare și mai nuanțate referitoare la practicarea unor ritualuri de incinerare, în perioada celei de a doua jumătăți a primului mileniu p.C., descoperirile din acest obiectiv prezintă neîndoiește o anumită importanță. Valorificarea complexelor funerare cercetate la Lozna-Botoșani pune astfel în circuitul științific un plus de informații menite să completeze în chip necesar datele privitoare la riturile și ritualurile practicate în aceste regiuni ale țării, în perioada în care, concomitent cu numeroasele și profunde prefaceri social-economice, etnico-demografice și de viață spirituală, s-a definitivat și procesul de formare a limbii și a poporului roman.

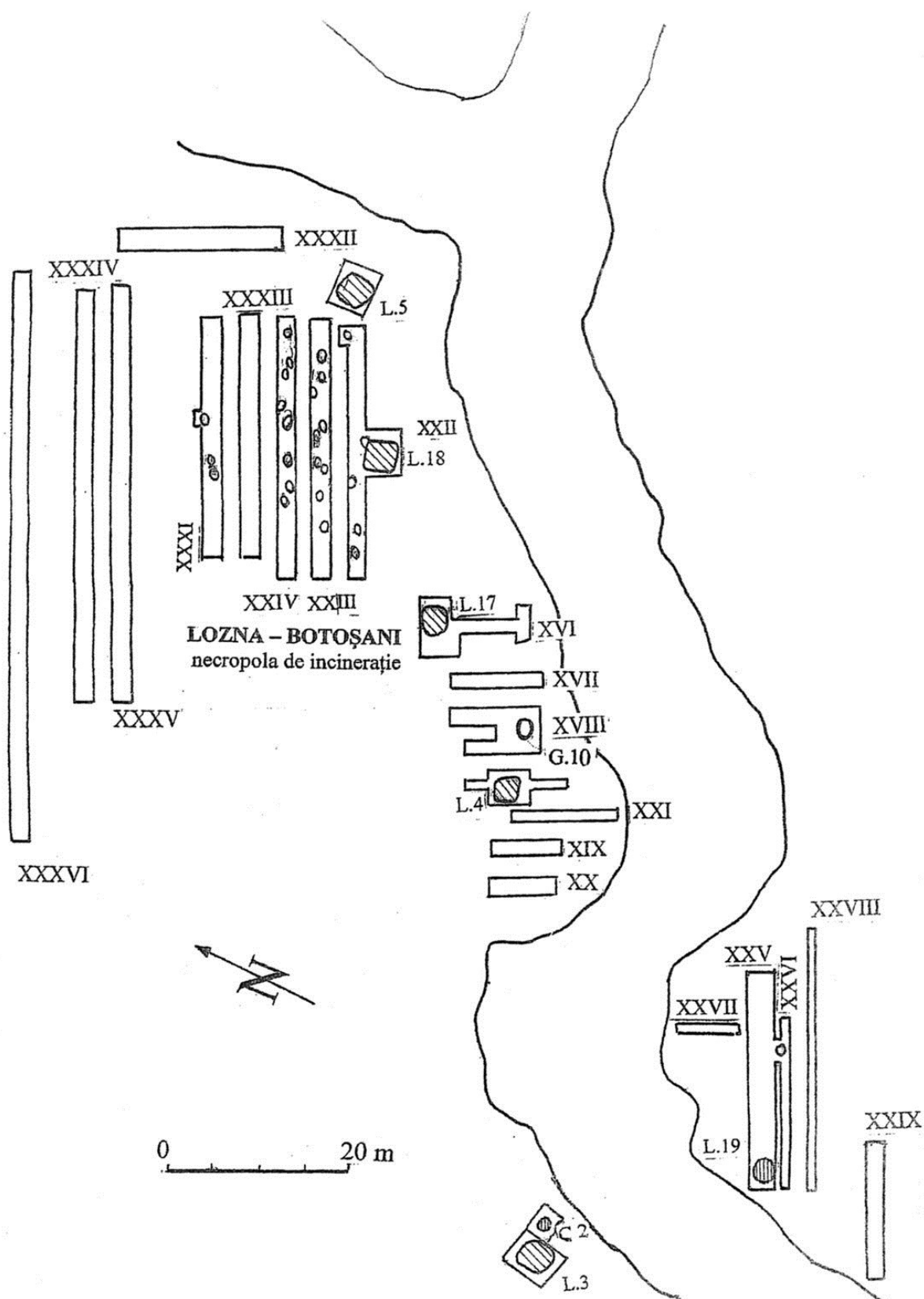
ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. Geographic area of the northeast of Romania where the settlement and cemetery of Lozna-Botoșani are located.
- Pl. 2. General plan of the archeological excavations in the northwest area of the settlement dated to the early Middle Ages of Lozna-Botoșani.
- Pl. 3. General plan of the incineration cemetery of Lozna-Botoșani.
- Pl. 4. Plans and stratigraphic profiles of funeral compounds M. 1–M. 4. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, hearth clay; 5, stones; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 5. Plans and stratigraphic profiles of the funeral compounds M. 5–M. 8. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, hearth clay; 5, stones; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 6. Plans and stratigraphic profiles of funeral compounds M. 9–M. 12. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, clay; 5, stones; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 7. Plans and stratigraphic profiles of funeral compounds M. 13–M. 16. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, hearth clay; 5, stones; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 8. Plans and stratigraphic profiles of funeral compounds M. 17–M. 20. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, stones; 5, hearth clay; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 9. Plans and stratigraphic profiles of funeral compounds M. 21–M. 25. 1, vegetal soil; 2, sterile soil; 3, pit filling; 4, hearth clay; 5, stones; 6, ash and charcoal; 7, fired clay.
- Pl. 10. Hand-made potsherds (1–12) and bronze bracket (13). 1, 7, 11–M. 5; 2–3, 6, 9–M. 18; 4–5, 8, 10, 12–M. 19.
- Pl. 11. Hand-made potsherds (1–11, 13) and bronze bracket (12). 2, 6, 11–M. 5; 1, 3–5–M. 18; 7–10, 13–M. 19.

¹¹ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1971, pp. 71–74.

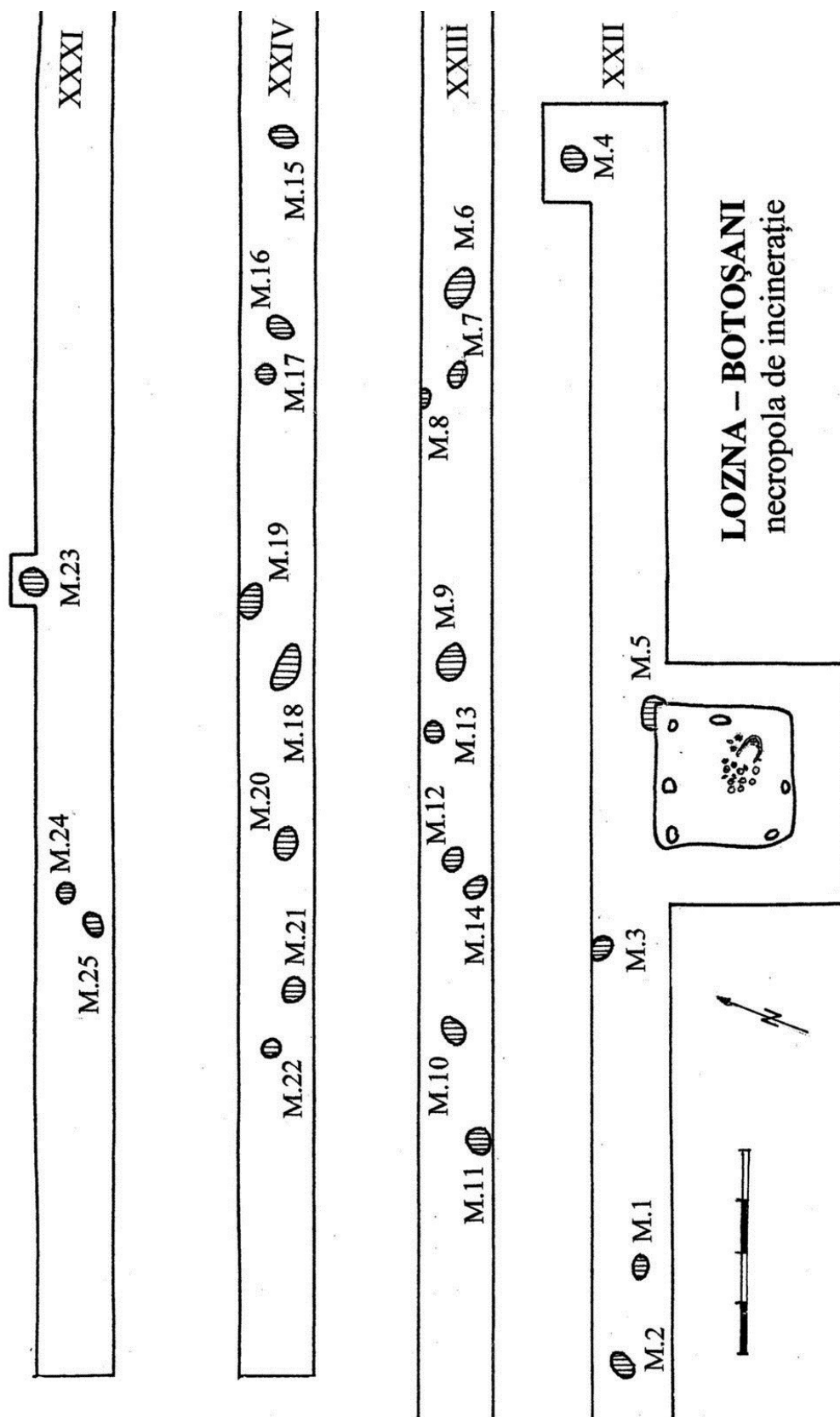
¹² I. Nestor, Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata Monteoru din 1955 (reg. Ploiești, r. Buzău)*, în *Materiale și cercetări arheologice (Materiale)*, IV, 1957, pp. 188–191.

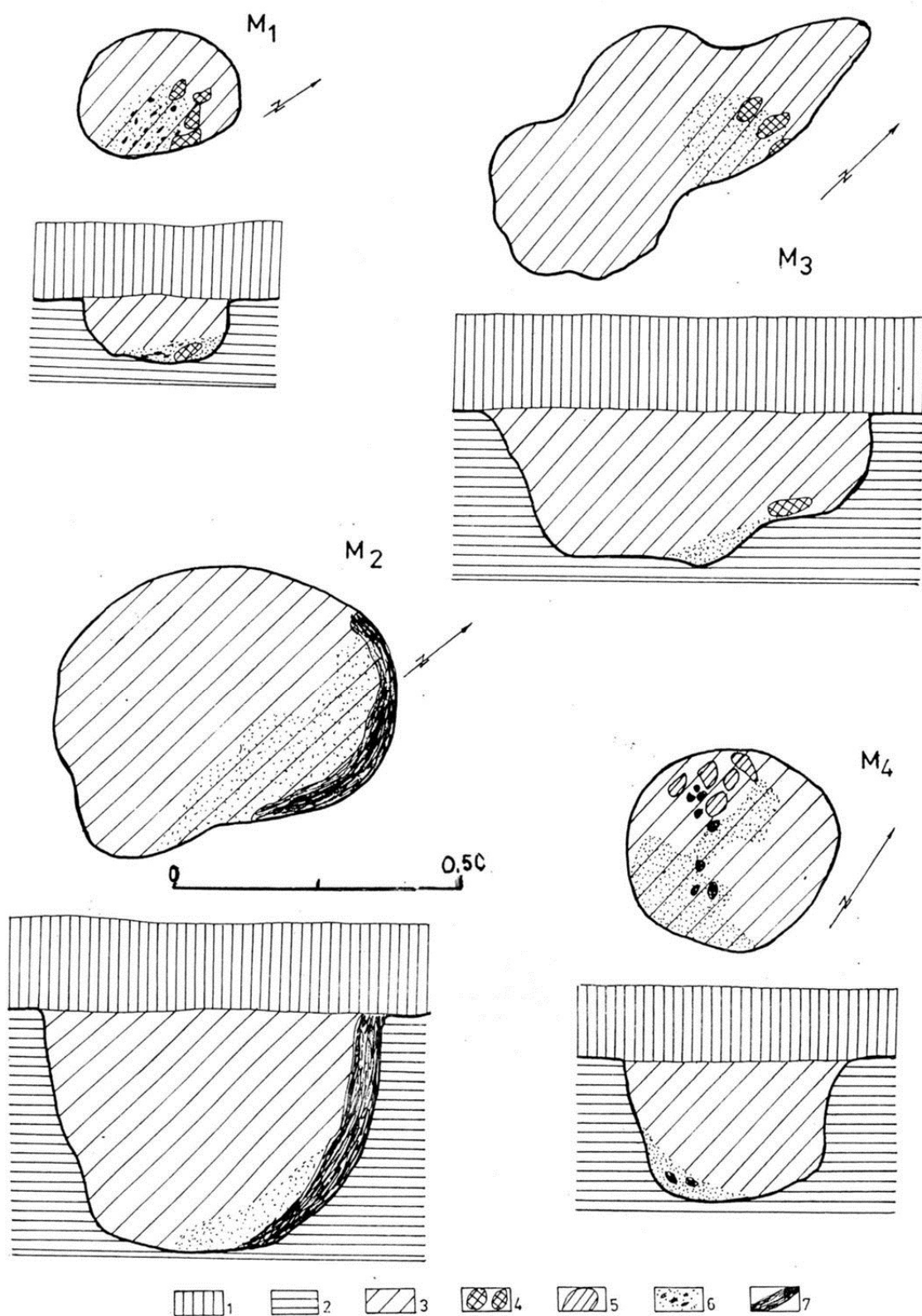

Pl. 2. Planul general al săpăturilor din zona de nord-vest a așezării medievale timpurii de la Lozna-Botoșani.

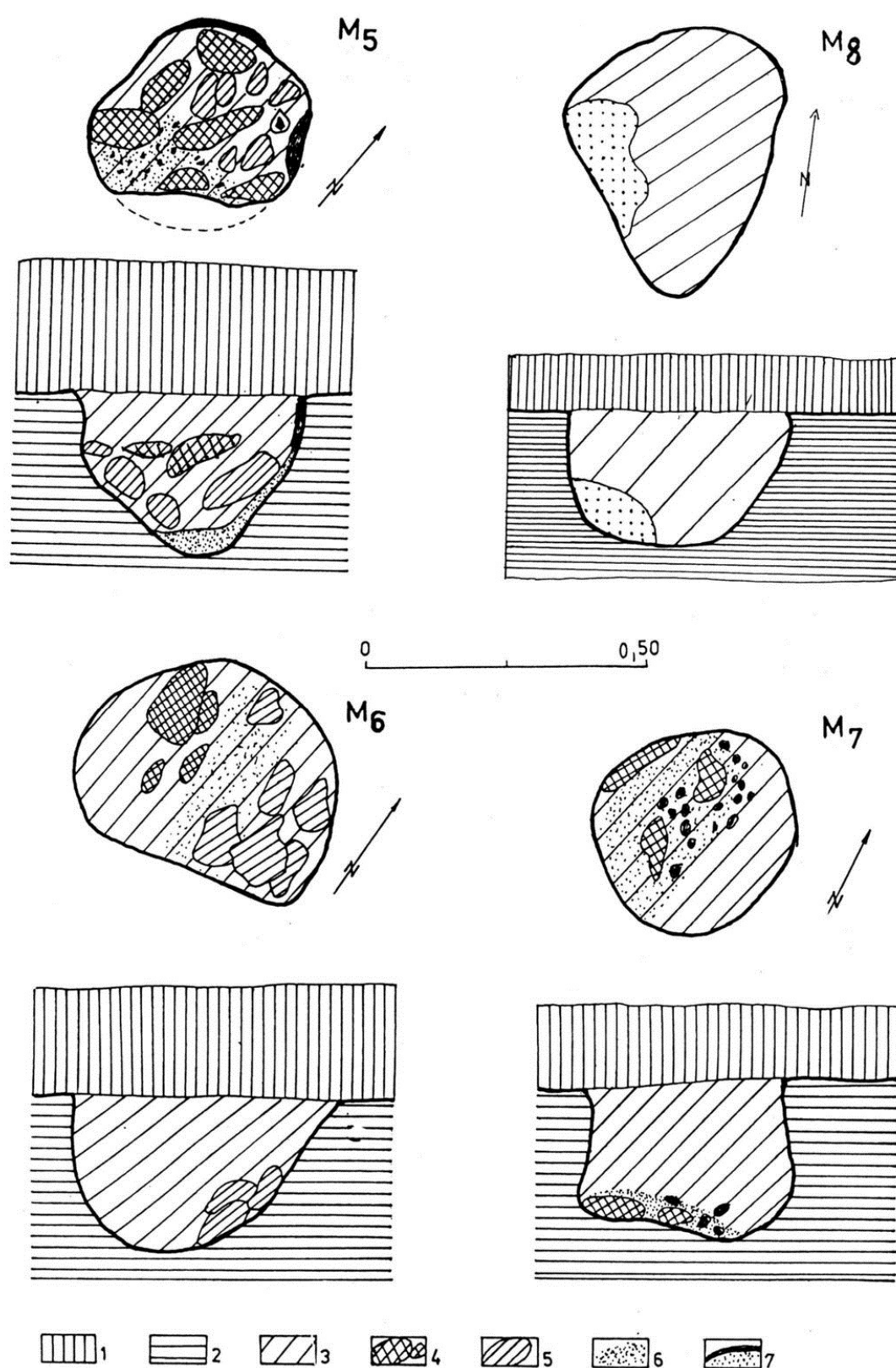

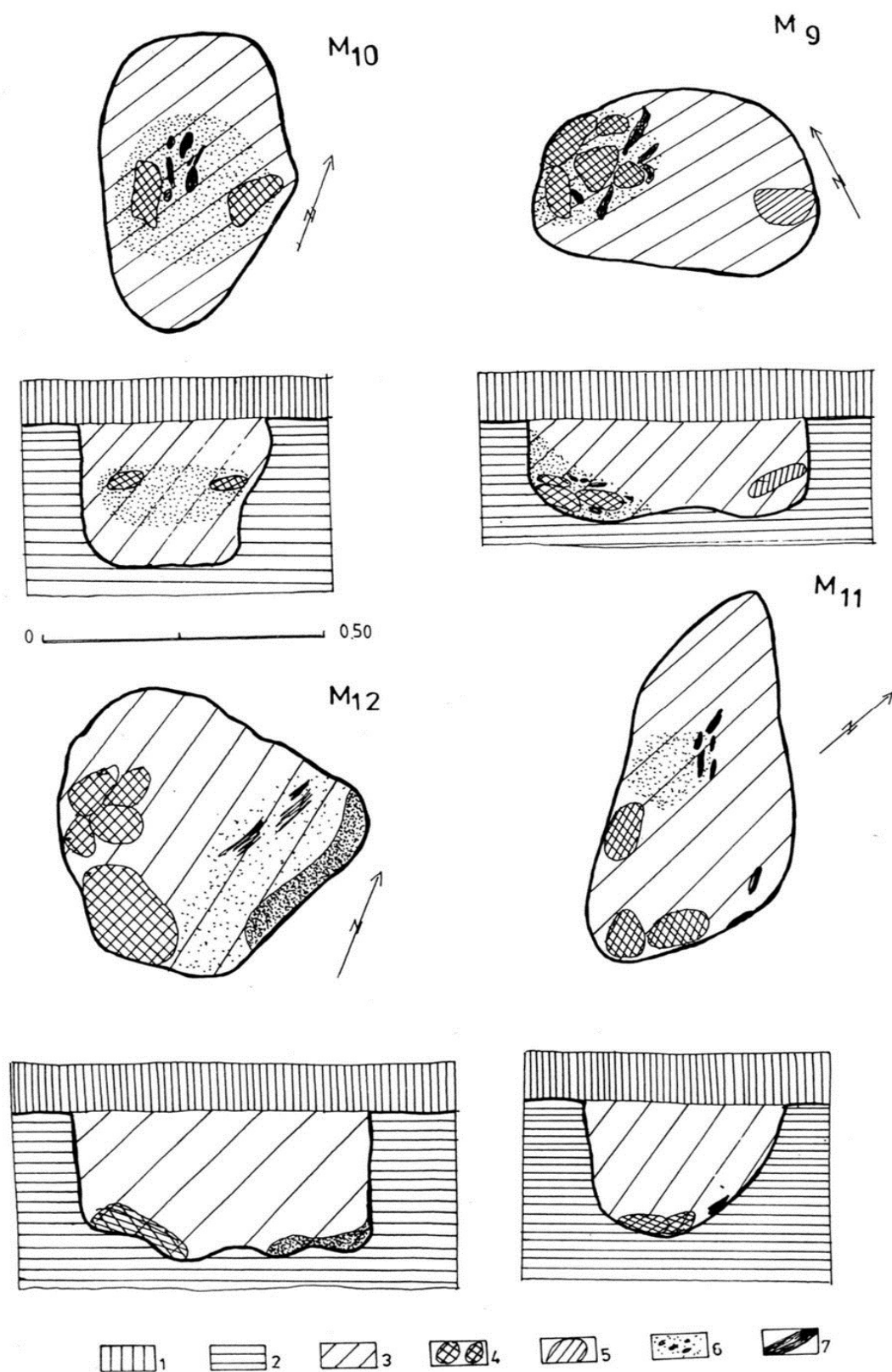
Pl. 3. Planul general al necropolei de incineratie de la Lozna-Botoșani.

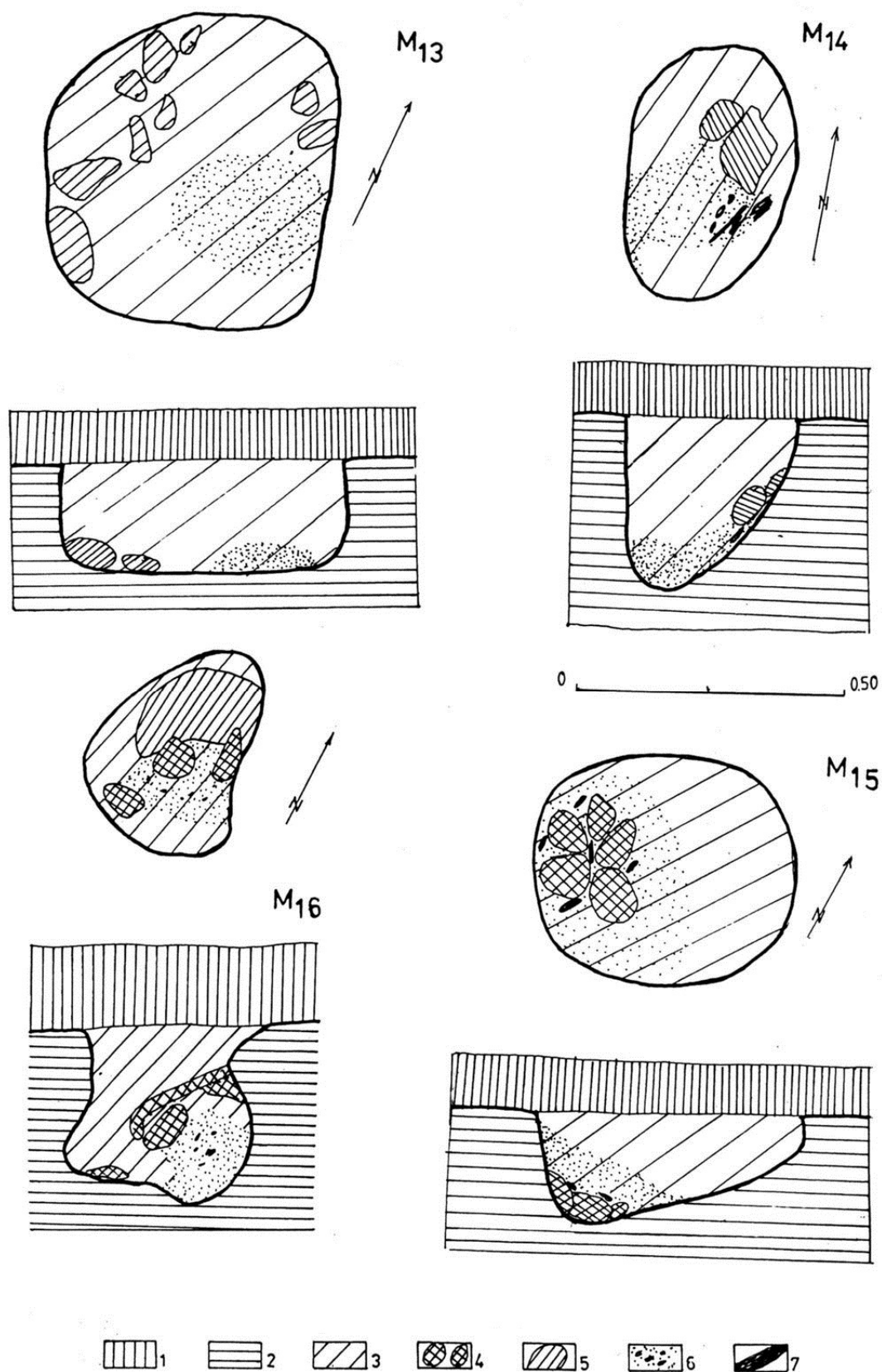
Pl. 4. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare, M. 1–M. 4. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, bucăți de lipitură; 5, pietre; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

Pl. 5. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare M. 5–M. 8. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, bucăți de lipitură; 5, pietre; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

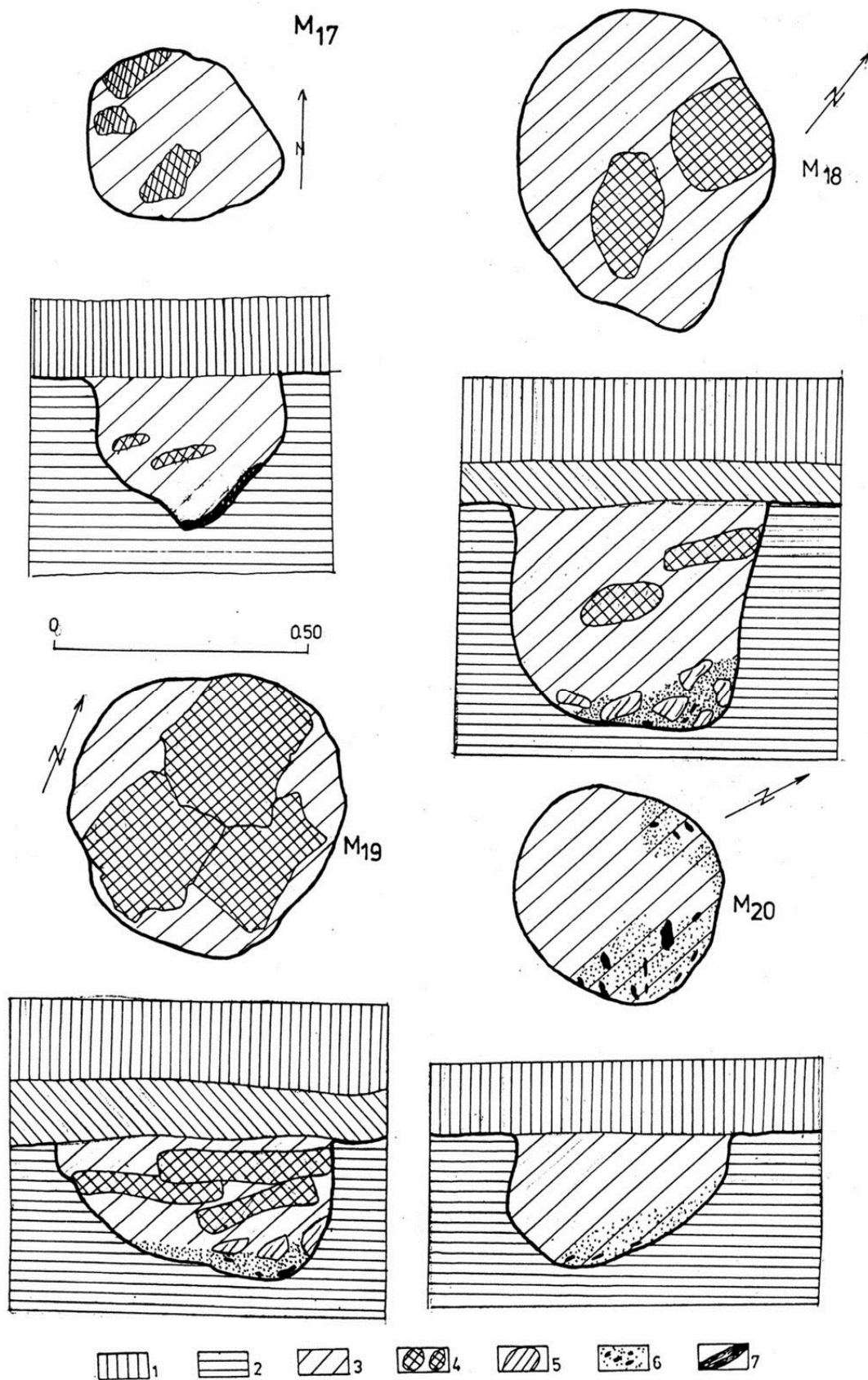

Pl. 6. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare M. 9–M. 12. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, bucăți de lipitură; 5, pietre; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

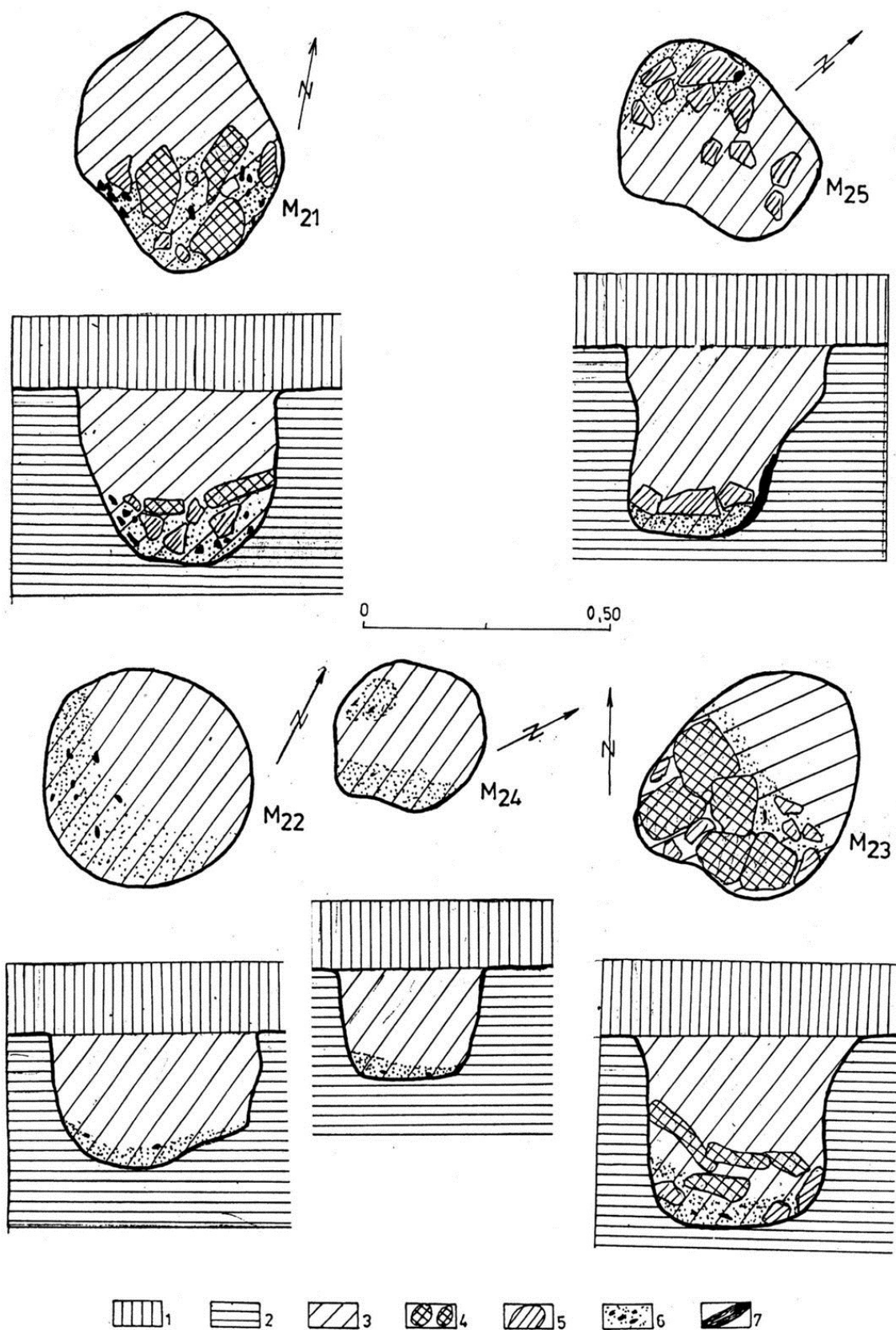

Pl. 7. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare M. 13–M. 16. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, bucăți de lipitură; 5, pietre; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

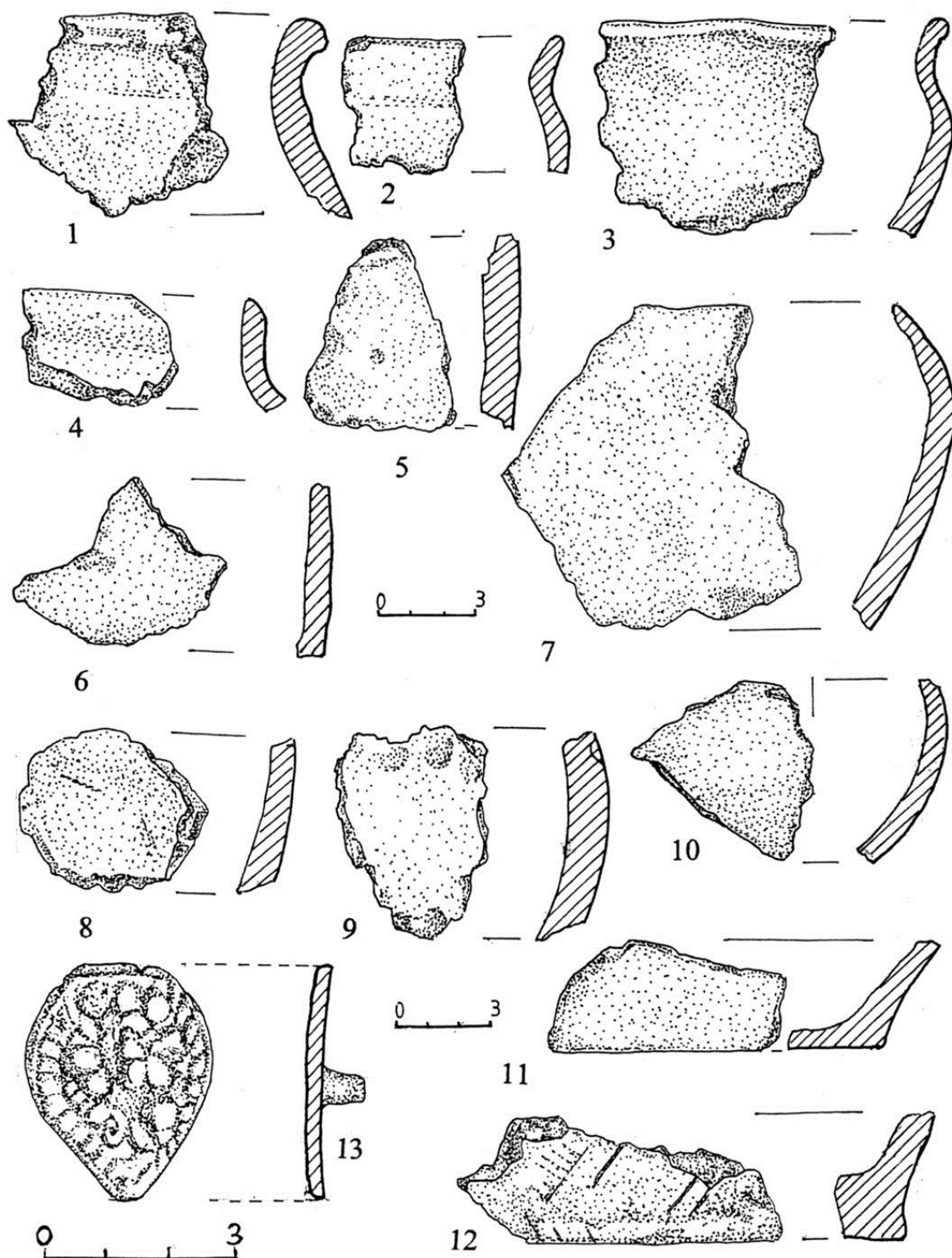

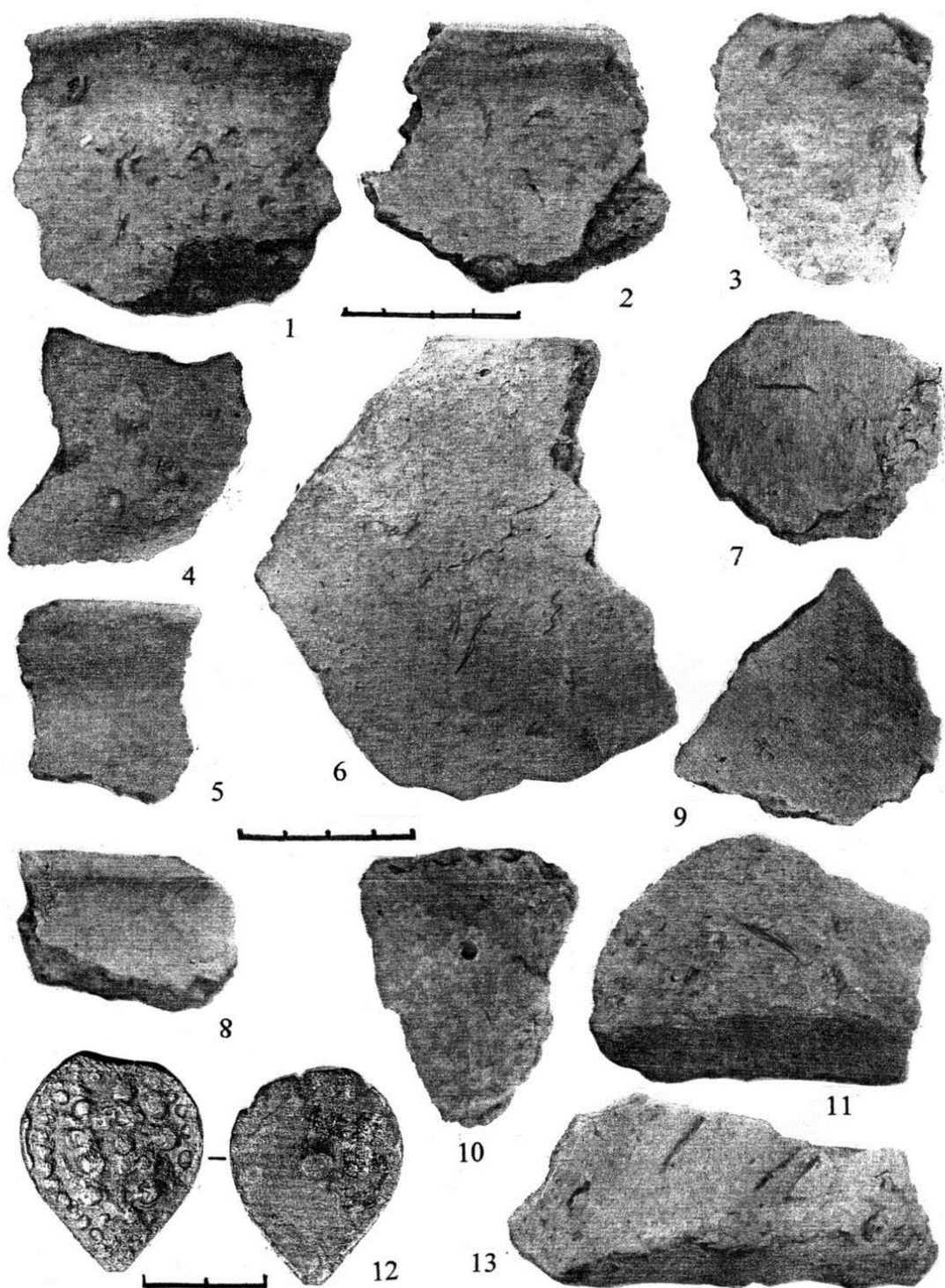
Pl. 8. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare M. 17–M. 20. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, pietre; 5, bucăți de lipitură; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

Pl. 9. Planurile și profilurile stratigrafice ale complexelor funerare M. 21–M. 25. 1, sol vegetal; 2, sol steril; 3, umplutura gropii; 4, bucăți de lipitură; 5, pietre; 6, cenușă și cărbuni; 7, pământ ars.

Pl. 10. Fragmente ceramice lucrate cu mâna (1-12) și aplică din bronz(13).
1, 7, 11-M. 5; 2-3, 6, 9-M. 18; 4-5, 8, 10, 12-M. 19.

Pl. 11. Fragmente ceramice lucrate cu mâna (1-11, 13) și aplică din bronz (12).
2, 6, 11-M. 5; 1, 3, 4, 5-M. 18; 7, 8, 9, 10, 13-M. 19.

DATE PRELIMINARE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE ȘI ISTORICE DIN IAȘI – TG. CUCU

DE

GEORGE BILAVSCHI, BOGDAN MINEA *

Abstract

On the occasion of archaeological assistance carried out in Iași – Tg. Cucu, “Palace of Justice”, from October to December 2011, there were discovered a number of seven basements of the houses with one or more floors, dating back from the XVII–XIX centuries. Modern interventions have displaced the older levels, so that medieval complexes of habitation (16th–17th centuries) were completely destroyed. The archaeological material is composed of fragments of pottery, decorative ceramics (wall- and stove-tiles, clay pipes), a pipe, a jewellery-stone mould, glass pieces, iron objects, from 16th, 17th–18th, and 19th–20th centuries.

The fragmentary state of pottery did not allow us to completely restore any vessel, but that did not prevent us from identifying the types and various variants as presented in the inventory of medieval Moldavian pottery. All the pottery items were systematized in three categories: 1. reddish pottery, glazed and plain; 2. black and grey pottery; 3. kaolin and porcelain.

The stratigraphic and planimetric observations, the corroborations of historical data by the results of practical archaeological research, but also the analysis of the entire artefacts, lead to the conclusions that, despite repeated modern actions, which displaced the layers of previous habitation, the area under investigation has been in constant habitation as far back as 16th century.

Keywords: *Iași – Tg. Cucu, basements, medieval pottery, tiles, glazed pottery, kaolin and porcelain, 17th–18th, and 19th–20th centuries.*

Cercetările arheologice desfășurate sub conducerea Institutului de Arheologie din Iași¹, în perioada octombrie–noiembrie 2011, au survenit în urma solicitării de asistență arheologică înaintată de firma *Roughton International Limited Hampshire*. Suprafața ce urma a fi afectată de lucrările de excavație, în vederea realizării fundației imobilului ce va servi ca sediu al Palatului de Justiție, se află la intersecția străzilor Cucu și Elena Doamna, fiind estimată la circa 4 000 m².

Perimetrul supus cercetării arheologice se situează în aria delimitată de Mănăstirea Golia, Biserica „Bărboi” și Biserica „Pantelimon”, fiind cunoscută de la sfârșitul secolului al XVIII-lea drept Târgul Cucului. Denumirea zonei este atestată spre 1797 într-un document în care se precizează că aici se vindeau, cu precădere, alimente². Ulterior, strada Târgu Cucului este frecvent întâlnită în actele și planurile întocmite în

---

* Institutul de Arheologie, Iași; bilaskus@gmail.com.

¹ Sub coordonarea d-lui dr. Vasile Chirica, la cercetări au participat: dr. Mădălin Cornel Văleanu, dr. Cătălin Hriban, dr. George Bilavski, dr. Lucian Munteanu, dr. George Bodi, drd. Bogdan Minea. Au fost solicitați pentru consultanță științifică prof. univ. dr. Victor Spinei (membru corespondent al Academiei Române) și dr. Silviu Văcaru, specialiști în istoria medievală a orașului Iași, iar dr. Radu Pîrnău, în calitate de pedolog.

² *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. X (1796–1800) (se va abrevia *Documente Iași*) (ed. I. Caproșu), Ed. „Dosoftei”, Iași, 2007, nr. 88. Documentul semnalat, care menționează pentru prima dată denumirea Tg. Cucu, este indicat în mod eronat.

primele două decenii ale secolului al XIX-lea³. A existat presupunerea că numele zonei ar fi fost în legătură cu păsările ce populau arborii din vecinătate. Treptat, însă, a fost abandonată această explicație și s-a încercat o asociere cu urmașii familiei negustorului brașovean Vasile Cucu, avându-se în vedere, în mod special, prezența activă în viața economică a Iașilor a văduvei acestuia, Ilinca⁴. Ipoteza a fost contestată recent de profesorul M. Ciubotaru, care atribuie numele unor practici contrabandiste. Astfel, în accepțiunea distinsului specialist, sintagma *vama cucului* are o conotație necunoscută majorității populației contemporane. Pornind de la construcții verbale empirice, expresia a dobândit noi sensuri în argoul comercianților pentru a indica locurile de trecere sau de desfacere a mărfurilor, evitând plata taxelor. Stabilirea în zonă a evreilor, precum și desfășurarea unor activități economice ilicite, la limita exigențelor legale impuse de autoritățile locale, susțin observațiile noastre⁵.

Prin analiza documentelor, devin verosimile evoluțiile ce au avut loc în zona intrată sub observație, constatând continuitatea activităților economice desfășurate în ultimele veacuri ale evului mediu și prima parte a epocii moderne, precum și modificarea toponimiei locale la anumite intervale de timp. Potrivit mărturiilor păstrate din secolul al XIX-lea, Târgul Cucului și Târgul Făinei constituiau două spații comerciale distincte, fiind separate până spre 1860 de *Ulița măjilor* (*măjălor* sau *mănjilor*)⁶.

În secolul al XVII-lea târgul Iași cuprindea în partea sa nordică platoul pe care se amenajase Târgul Făinii⁷, incluzând în limitele sale convenționale „mahalalele” organizate în jurul acestei piețe. Începând cu veacul al XVII-lea sunt menționate constant Ulița Făinării, respectiv, Târgul Făinei, considerat de istoricul C. Cihodaru ca fiind „a doua piață importantă din Târgul de Jos”, deși se afla „în marginea” târgului medieval⁸. Conform aceleași lucrări, este parafrazată opinia istoricului Gh. Ghibănescu, ce considera că Târgul Făinei ocupa în realitate o suprafață mult mai mare, fiind delimitat de actualele str. Cuza Vodă, str. Cucu (Ulița Piciorogoaiei), str. Elena Doamna (fostă Ulița Făinii), str. Pantelimon (fostă Ulița Fânului⁹) și str. Conductelor¹⁰. Iar spre mijlocul veacului al XVII-lea și prima parte a secolului următor este atestată ridicarea mai multor dughene¹¹, informație care pare susținută și de cercetările arheologice întreprinse în acest perimetru și care au condus la identificarea unei cantități impresionabile de material arheologic specific perioadei medievale și pre-moderne. Probabil, în zonă au funcționat și ateliere meșteșugărești în care se derulau activități ce erau dependente de o sursă de apă, cunoscând faptul că în imediata apropiere curgea Căcaina (Căcaina, Cîcaina). La nord de Fânăria domnească se afla Târgul Boilor și Bivolăria princiară¹². O relatare din 1672 ne spune că sultanul Mahomed al IV-lea venind spre Iași de la Țuțora „s-au scoborât pe la Nicoriță în Cîcaina și s-au suit prin Târgul Boilor și au descălecat, în câmp, supt săivan, de la deal de Târgul Boilor”¹³. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea și prima parte a secolului următor, la nord și est de Târgul Făinei s-au construit mai multe dughene „din piatră și bârne”, prevăzute cu pivnițe¹⁴, iar spre Biserica Sf. Pantelimon a funcționat chiar și un

³ Potrivit indicațiilor de pe copia planului orașului Iași, ridicat de ing. Joseph Bajardi, în 1819, realizată de lt.-col. Dim. Papazolu și donată Bibliotecii Centrale Universitare Iași, în 1897, de către Scarlat Pastia.

⁴ *Documente Iași*, VIII (1781–1790), 2006, nr. 188.

⁵ M. Ciubotaru, *Lexic și toponimie în Moldova*, în *Anuar de lingvistică și istorie literară (ALIL)*, XLVII–XLVIII, 2007–2008, pp. 314–315.

⁶ N. A. Bogdan, *Orașul Iași. Monografie istorică și socială, ilustrată* (ediție reeditată de I. Holban), Ed. Tehnopress, Iași, 1997, p. 84. Vezi și *Documente Iași*, IX, (1791–1795), 2007, nr. 3, 20, 39, 54, 58, 71, 78, 234, 345, 348; *Ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 71, 78, 86, 99, 214, 215, 234.

⁷ D. Bădărău, I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri, până la 1821*, ediția a II-a, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, pp. 87, 98, 258.

⁸ *Istoria orașului Iași* (red. C. Cihodaru, Gh. Platon), I, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 94, nota 45; p. 148.

⁹ *Documente Iași*, III (1691–1725), 2001, nr. 118, 205, 410, 625.

¹⁰ *Istoria orașului Iași*, 1980, pp. 94–95; nota 46.

¹¹ *Ibidem*, p. 95, nota 48. Vezi și *Documente Iași*, II (1661–1690), 2000, nr. 294, 334, 342, 360, 405, 488, 541, 640, 641, 645, 647; *ibidem*, III (1691–1725), 2000, nr. 33, 36, 55, 118, 122, 143 (document în care se menționează disputarea de către proprietarii de drept ale unor case cu pivnițe situate în Târgul Făinii), 205, 311, 333, 369, 576, 592.

¹² *Istoria orașului Iași*, 1980, pp. 95–96; nota 53.

¹³ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei* (ed. Iorgu Iordan), Ed. de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1959, p. 132.

¹⁴ *Documente Iași*, V (1741–1755), 2001, nr. 98, 791, 813, 860, 862; *ibidem*, VI (1756–1770), 2004, nr. 130, 136, 284, 292, 299, 368–370, 387, 471, 485, 531, 696, 754, 765, 767; *ibidem*, VII (1771–1780), 2005, nr. 27, 35, 58, 61, 130, 181, 217, 218, 238, 250, 291, 322, 323, 362, 383, 385, 429, 447–449; *ibidem*, VIII (1781–1790), 2006, nr. 1–3, 13, 55, 68, 70, 128, 130, 162, 193, 195, 222, 231, 263, 265, 336, 374, 396, 405, 437, 446, 471, 517; *ibidem*, IX, (1791–1795), 2007, nr. 3, 20, 39, 54, 58, 71, 78, 234, 345, 348; *ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 71, 78, 86, 99, 214, 215, 234. Documentele din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea menționează constituirea unei adevărate Mahalale a Făinii.

han, „o cărvăsărie”, drept pentru care zona a împrumutat numele de „Cărvăsăria Veche”, iar drumul care o deservea, „Ulița Cărvăsăralei”¹⁵. Un document din 1777 informează asupra mahalalei Fânăriei Vechi, „din dosul Târgului Făinii”, unde se desfășurau activități meșteșugărești și comerciale¹⁶. În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea pe terasa Cacainei este menționată „Mahalaua Căcăinii”, cunoscută și ca „Fânăria”, loc cu case cu pivniță și dughene¹⁷.

Documentele secolului al XVIII-lea semnalau împărțirea Iașilor în trei zone distincte: Muntenimea de Jos, Muntenimea de Mijloc și Muntenimea de Sus. În prima grupare intrau locuitorii marginilor Sărării și „povârnișurilor dinspre Cîcaina, ce mărgineau spre nord strada Cucu”¹⁸, deci Târgul Făinei și Fânăria.

La 18 septembrie 1714, în urma unei judecăți cu egumenul mănăstirii Aron vodă, comunitatea „jidovilor de târgu de Iași” au obținut loc de casă și școală și drept de trecere neîngrădită pe ulița lor, acces la școala, la dughenele și casele lor „pîn(ă) la Podul Chervăsării, care acmu se numește Ulița Podului Vechi”¹⁹. În veacul al XVIII-lea în zonă a funcționat mai multe sinagogi – printre care Sinagoga Mare²⁰ – și o „Baie evreiască”²¹, pentru ca pe parcursul întregului secol și, mai ales, în secolul al XIX-lea, în perimetrul respectiv să funcționeze un cartier evreiesc²². Documentele veacului al XVIII-lea atestă prezența acestei etnii, care își ridicase case și dughene cu pivnițe, școală²³, sinagogă și baie, în zona delimitată de Ulița Făinei²⁴, Ulița Fânului (Ulița Fânăriei²⁵) și Ulița Piciorogoaiei²⁶.

În secolul al XIX-lea, o *Vidomostie de stările dughenilor orașului Eșii* semnala faptul că în Tg. Cucu exista un număr de 19 dughene cu pivnițe²⁷.

O sumară trecere în revistă a principalelor documente, care se referă la zona nordică periferică a orașului medieval și modern Iași, ne oferă tabloul evoluției sale demografice și economice. De la o uliță negustorească, destinată desfacerii unui anumit produs alimentar²⁸, spațiul aflat la periferia Iașilor trece la organizarea sa mai temeinică, care întrunește exigențele denumirii de „târg al făinii”, spre 1690²⁹. Numeroasele case și construcții destinate activităților negustorești (*cârciumi*, *dughene*) dotate cu construcții subterane (*pivnițe*, *beciuri*), cu precădere din secolul al XVIII-lea, ce au constituit cu timpul obiect de comerț, litigii etc.³⁰, întregesc imaginea prosperității economice a zonei investigate și impun cu stringență realizarea unui studiu amănunțit.

¹⁵ *Istoria orașului Iași*, 1980, pp. 96–97; nota 55, 56. Vezi și *Documente Iași*, II (1661–1690), 2000, nr. 199, 274, 277, 278, 307, 315, 334, 342, 359, 360, 446, 525, 541, 554, 555; *ibidem*, V (1741–1755), 2001, nr. 118, 352; *ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 78, 86. În documentele din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea se vorbește despre „locuri de case și de dugheni”, de „dugheni și pivnițe din piatră” localizate pe Ulița Carvasaralei (Chervăsăriei, Chirvăsăriei).

¹⁶ *Documente Iași*, VII (1771–1780), 2005, nr. 309.

¹⁷ *Ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 160, 227.

¹⁸ *Istoria orașului Iași*, 1980, p. 354. Această zonă era identificată și cu mahalaua „Sărată”.

¹⁹ *Documente Iași*, III (1691–1725), 2001, nr. 480.

²⁰ D. Bădăraș, I. Caproșu, op. cit. (n. 1), 2007, pp. 97, 390–392; *Istoria orașului Iași*, 1980, p. 354, nota 6.

²¹ *Istoria orașului Iași*, 1980, p. 181, nota 35; p. 354, nota 6.

²² *Ibidem*, p. 354, nota 6; *Documente Iași*, IX, (1791–1795), 2007, nr. 20, 58; *ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 187, 192. Documentele de la sfârșitul veacului al XVIII-lea menționează existența unei școli jidovești în Târgul Făinii.

²³ *Documente Iași*, V (1741–1755), 2001, nr. 62, 166, 667; *ibidem*, VI (1756–1770), 2004, nr. 297.

²⁴ *Ibidem*, VI (1756–1770), 2004, nr. 48, 299, 485; *ibidem*, VII (1771–1780), 2005, nr. 411, 416, 429 (este menționată Ulița Făinii cu numeroase „locuri de case și dugheni”).

²⁵ *Ibidem*, V (1741–1755), 2001, nr. 199, 487, 551, 594, 837, 860, 862, 863; *ibidem*, VI (1756–1770), 2004, nr. 48, 67, 130, 136, 179, 181, 203, 211, 232, 234, 268, 361, 574; *ibidem*, VIII (1781–1790), 2006, nr. 256, 374, 540; *ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 156. În documentele din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea se amintește faptul că „pe costișa pâraului Cacaina” se găseau „case cu acareturi, dugheni cu pivniță de piatră și crâșmă”, precum și numeroase „locuri de case”.

²⁶ *Ibidem*, III (1726–1740), 2001, nr. 82, 304, 312.

²⁷ *Istoria orașului Iași*, 1980, p. 378, nota 25.

²⁸ Ulița <Făinii>, (~ unde se vindea făina), imprecis localizată într-un document de la 1645, cf. *Documente Iași*, I (1408–1660) (eds. I. Caproșu, P. Zahariuc), 1999, nr. 325.

²⁹ În documentul din anul 1690 se menționează existența unei străzi (Ulița Fânului) care străbătea Tg. Făinii și permitea accesul spre Mahalaua Cacainei de mai târziu, cunoscută și sub alte denumiri (Fânăria, Tg. Fânului ș. a.), cf. *Documente Iași*, II (1661–1690), 2000, nr. 667.

³⁰ *Documente Iași*, VIII, (1781–1790), 2006, nr. 231, 374, 405; *ibidem*, X (1796–1800), 2007, nr. 214, 215, 363; vezi proprietățile Mitropoliei și mănăstirilor (Aron Vodă, Sf. Spiridon) din Tg. Făinii, cf. *ibidem*, VIII, (1781–1790), 2006, nr. 1, 3, 55, 70, 128, 130, 231.

*

Principalele obiective ale cercetărilor arheologice au vizat identificarea urmelor de locuire, a vechilor structuri de construcție, stabilirea raporturilor stratigrafice, a planimetriei și recuperarea materialelor de interes arheologic. Stabilirea acestor obiective a fost motivată de faptul că zona a fost superficial cercetată spre sfârșitul deceniului șase al secolului trecut, în pofida faptului că au fost înregistrate numeroase deranjamente în teren. S-a păstrat, astfel, o însemnare lapidară pentru o descoperirea, în strada Elena Doamna, nr. 19, a unor fragmente ceramice de pastă roșie cu smalt verde măsliniu, aplicat pe un decor geometric incizat, datate în secolul XVI³¹.

Pentru identificarea și înregistrarea complexelor arheologice au fost utilizate planurile geo-referențiale ale firmei de construcții sus-menționate, care au fost ulterior coroborate cu următoarele planuri: *Planul orașului Iași din 1975*; *Planul orașului Iași*, scara 1:10 000, realizat între anii 1896–1897 de ing. Gr. Bejan, București, 1900; *Planul drumului apelor capitalei redicat în anul 1843 și pus în aplicare de Domnitorul prințul (sic!) Mihail Sturza*, litografiat la Institutul Albinei, 1857; „Planul inginerului Joseph Bajardi de la 1819” – aflat în copie la Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu” Iași. Plasarea complexelor arheologice pe aceste planuri s-a realizat cu ajutorul unei stații HILTI PA 911 pusă la dispoziție, împreună cu personal calificat, de către constructor, iar la încheierea lucrărilor, planurile au fost digitizate și geo-referențiate (Pl. 1).

Grosimea variabilă a depunerilor antropice a fost evaluată pe baza forajelor și a studiilor geo-tehnice realizate de către proiectanți și constructori. Datorită suprapunerilor constituite din fundații, structuri de beton armat și diverse alte materiale provenite de la construcțiile din secolele XIX–XX, în grosime de circa 2,5–3,0 m, s-a acționat cu mijloace mecanice, sub permanentă supraveghere arheologică. S-a operat manual, cu lucrători oferiți de firma *Roughton International Limited Hapshire*, numai în situațiile în care au fost descoperite complexe de interes arheologic.

Într-o primă etapă a lucrărilor au fost identificate fundațiile clădirilor dezafectate în cursul deceniului nouă al secolului XX (Pl. 1). Materialele rezultate în urma acestor excavări cuprindeau cărămizi de fabricație recentă, moloz, piatră concasată și compactată, fragmente ceramice comune, piese și fragmente metalice utilizate în scop gospodăresc. Spre interiorul perimetrului construit, la circa 2 m adâncime, au fost identificate urmele unor latrine utilizate spre sfârșitul secolului XIX și începutul veacului următor, precum și fragmente ceramice specifice secolului al XVIII-lea. În timpul investigațiilor întreprinse au fost cercetate exhaustiv o serie de patru amenajări subterane (pivnițe, beciuri), denumite convențional S1–4 și alte patru construcții de același tip (interpretate ca fiind galerii și notate G1–4), neexamine integral datorită sistării lucrărilor în lunile decembrie 2011 – ianuarie 2012^{*}.

Astfel, în colțul sudic al perimetrului supus observațiilor arheologice a fost identificată structura unei construcții subterane (numerotată convențional S1 adică, subsolul cu nr. 1), de formă dreptunghiulară, la distanță de circa 4,5 m de profilul sud-vestic și la o adâncime de circa 2,5 m (Pl. 2; 3/a). Starea precară de conservare, tehnica constructivă (folosirea argilei cleioase în amestec cu nisip ca liant), degradarea structurii de rezistență, în decursul timpului, au impus ca într-o primă etapă, subsolul să nu fie investigat direct. S-a recurs la îndepărtarea pământului din vecinătatea structurii, evitând astfel prăbușirea accidentală (Pl. 3/b), iar ulterior s-a recurs la investigarea interiorului.

Pe zidul de sud-est se afla probabil și calea de acces, deoarece a fost identificată în pământul de umplutură al pivniței și o balama de ușă, din fier. Peretele avea o lungime totală de 3,40 m. Zidul de NE, cu o lungime de 4,30 m și o înălțime de 1,75 m, permitea accesul printr-o boltă cu lățimea de 1,50 m spre o galerie prăbușită, păstrată pe o lungime de 2 m (Pl. 2; 3/b).

Peretele de NV prezenta, de asemenea, o boltă care asigura trecerea spre o altă galerie mai mare, dar care a fost zidită după amenajarea unei construcții moderne. Cu această ocazie a fost recuperată piatra de la galeria abandonată, fapt confirmat de pătrunderea molozului în porțiunea dezafectată.

Spre zona centrală a laturii de SE a perimetrului investigat arheologic (Pl. 2), a fost reperată și cercetată o construcție subterană (S2) de dimensiuni mai mari, realizată din rocă sedimentară fasonată (calcar oolitic de Repedea) și un liant compus din argilă și nisip. Analiza structurii identificate a permis stabilirea planului general al construcției (Pl. 2; 4/a). S-a constatat existența a două galerii principale perpendiculare, dispuse în forma literei „T”, orientate NNE–SSV, respectiv, VVN–EES. Terminalul de NV realiza legătura cu galeria

³¹ Al. Andronic, E. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956–1960*, în *Arheologia Moldovei (ArhMold)*, II–III, 1964, pp. 411, 417.

^{*} Abrevierile folosite în această lucrare sunt: aprox. – aproximativ; Diam. – diametru; Gr. – grosime; L – lungime; l – lățime; Î – înălțime; S1–4 – subsolurile 1–4; G1–4 – galeriile 1–4 (pivnițe, beciuri necercetate integral).

principală printr-un coridor în formă de buclă. Galeria centrală, prăbușită spre extremitatea de NNE, s-a păstrat, cu o serie de avarii în structura de rezistență, pe o lungime de circa 13,5 m. În zona de intersecție cu galeria perpendiculară au fost constatate prăbușiri ale bolții, fapt ce a determinat abandonarea terminalului de SE și stoparea degradării structurii de rezistență prin zidirea cu piatră fasonată (rocă sedimentară) a bolților în a doua jumătate a secolului XX. O consolidare asemănătoare, realizată probabil în aceeași etapă, a fost întreprinsă în extremitatea de NV a terminalului. Aceasta a constat în ridicarea a cinci piloni de susținere a bolții și zidirea pe jumătate a coridorului în formă de buclă. Refaceri și consolidări ale bolții au fost semnalate în zona de intrare a galeriei principale, prin utilizarea de cărămidă și mortar pe bază de ciment (Pl. 4/b; 5/c–d).

Materialele recuperate din zona construcției subterane nu au permis o încadrare cronologică elocventă. Printre materialele atribuite cu certitudine secolului XX, au fost identificate și altele mai vechi: o piesă de silex de factură neolitică; fragmente ceramice și de cahle, datate prin analogie, în secolele XVII–XVIII; un recipient de sticlă albastră cu monograma regelui Carol I și data septembrie 1883.

Starea precară de conservare, degradările constatate și adâncimea mare, de circa 4,5 m față de nivelul de călcare din strada Elena Doamna, nu au permis investigarea și păstrarea subteranului *in situ*.

Spre extremitatea de nord-est a perimetrului afectat de lucrările de excavație au fost identificate rămășițele unei construcții subterane (S3), la circa 3,5 m de nivelul actual de călcare, reutilizată în perioada contemporană (Pl. 2). Intrarea, reconstruită din cărămidă și mortar, avea deschiderea de 1,4 m, înălțimea de 1,8 m și permitea accesul într-o cameră de 6×4 m și înălțimea de 2,7 m. Calea de acces către cele două galerii, spre sud-vest și sud-est, a fost blocată prin zidire. La un moment dat, bolta a fost străpunsă de un stâlp de beton armat, al unei construcții care nu mai există în momentul de față. La demontarea structurii de piatră s-a constatat dezafectarea celor două căi de acces la un moment ce nu poate fi precizat. În perimetrul acestei construcții au fost descoperite materiale specifice secolului XX, iar la vest de ea, în pământul rulat și amenajările moderne, au fost recuperate fragmente ceramice specifice veacurilor XVII–XVIII și XIX.

În colțul de NV al suprafeței investigate a fost semnalat subsolul (S4) unei construcții de mai mari dimensiuni, aliniată la strada Cucu (Pl. 2; 6a). Observațiile ulterioare au dus la concluzia că este o pivniță mai veche, reutilizată într-o etapă constructivă recentă, când s-a recurs la consolidarea bolții unei galerii secundare cu un arc de cărămidă și la amenajarea unei intrări, tot din cărămidă, adaptată probabil noului plan al clădirii. Au fost identificate două zone distincte: galeria stângă, cu lungimea de 5,5 m, lățimea de 1,8 m și înălțimea de 1,3 m, și galeria dreaptă, cu lungimea de 8,5 m, lățimea de 1,8 m și înălțimea de 1,72 m, care făcea accesul într-un compartiment de $2 \times 1,65 \times 1,70$ m (Pl. 6a–b). Interiorul subsolului a fost consolidat cu cărămidă și beton armat, ulterior fiind umplut cu diverse materiale și moloz. În zonă au fost descoperite materiale amalgamate, ce pot fi încadrate cronologic în secolele XIX și XX.

În perimetrul stabilit au mai fost identificate alte amenajări subterane (G1–4), necercetate integral în perioada ce a precedat întocmirea studiului de față. Din umplutura acestor beciuri, molozul generat de prăbușirea construcțiilor recente și în imediata lor vecinătate a fost prelevat material arheologic sărăcăcios, constând din resturi de veselă medievală (secolele XVII–XVIII), modernă și contemporană, fragmente de teracotă, sticle și părți ale unor unelte și obiecte din fier etc.

*

În urma investigațiilor din punctul Str. Cucu – „Palatul de Justiție” din Iași a fost identificată și recuperată o cantitate impresionantă de obiecte arheologice (fragmente de vase din lut și faianță autohtonă, orientală și occidentală, de ceramică ornamentală, de olane și conducte din argilă de la instalațiile de scurgere și canalizare, țigle, diverse părți ale obiectelor din fier de uz gospodăresc și meșteșugăresc, bucăți de la recipiente de sticlă, precum și material osteologic de factură animalieră), care vine să susțină informațiile documentare referitoare la apartenența etnică, culturală și religioasă a locuitorilor și la activitățile economice derulate în acest perimetru pe parcursul Evului Mediu, a timpurilor moderne și contemporane.

I. OLĂRIA MEDIEVALĂ

Starea fragmentară a materialului ceramic prelevat în urma investigațiilor arheologice de salvare nu a permis întregirea vreunei forme de vas, ceea ce nu a împiedicat însă identificarea tipurilor și variantelor diverse, care compun repertoriul atât de variat al ceramicii medievale moldovenești. Tipurile identificate își găsesc analogii în olăria medievală cunoscută datorită săpăturile arheologice din Moldova, cum ar fi cele din

Iași³², Andrieșeni³³, Tomești – jud. Iași³⁴, Suceava³⁵, Baia³⁶, Vaslui³⁷, Bacău³⁸, Trotuș³⁹, Bicăz⁴⁰, Mănăstirea Neamț⁴¹, Izvoare – jud. Neamț⁴²; precum și din Țara Românească⁴³, Transilvania⁴⁴, Republica Moldova⁴⁵, Ucraina⁴⁶, Bulgaria⁴⁷, Polonia⁴⁸, Cehia și Slovacia⁴⁹ etc.

³² Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), in *ArhMold*, II–III, 1964, pp. 417; 421; 425; fig. 7/1, 3, 4, 5, 6; 8/4; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, in *ArhMold*, V, 1967, pp. 210; 223; fig. 30–32; 226; 228; iidem, *La résidence princière de Jassy*, in *Dacia*, N.S., XIV, 1970, pp. 370; 371, 372; fig. 21/1–4; 22; Al. Andronic, *Iași pînă în secolul al XVII-lea în lumina datelor arheologice*, in *Cercetări istorice (CI)*, I, 1970, pp. 104–107; idem, *Săpăturile de salvare de la Tomești*, in „Materiale și cercetări arheologice” (MCA), IX, 1970, pp. 405–413; idem, *Iași pînă în secolul al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Ed. Junimea, Iași, 1986, pp. 67–68; 129, fig. 1, 3; p. 130, fig. 1–10; E. Neamțu, St. Cheptea, *Cercetările arheologice de la „Casa Dosoftei” din Iași (1966–1968)*, in MCA, 1973, pp. 281–287 (vezi fragmentele de oală cu toartă lucrate din pastă de caolin, datate în secolul al XVII-lea); N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Biserica „Sf. Sava” din Iași. Monografie arheologică*, Ed. Trinitas, Iași, 2005, pp. 104–109; fig. 41–43, 49; C. Asăvoaie, G. Bilavschi, C. Stoian-Symonds, *The archaeological investigation*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași (Historical Significance of the Great Medieval Coin Hoard of Iași – 2002)* (se va abrevia *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*) (ed. V. Mihailescu-Bîrliba), Institutul European Press, Iași, 2006, pp. 15–18; G. Bilavschi, C. Asăvoaie, C. Stoian-Symonds, *The catalogue of pottery pieces*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 19–24; G. Bilavschi, C. Asăvoaie, *The catalogue of pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 25–35; G. Bilavschi, *The catalogue of items found in the hoard of iron objects*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 37–51; G. Bilavschi, *Stone objects and ornamental pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 53–55; C. Asăvoaie, G. Bilavschi, C. Stoian-Symonds, *The pottery items*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 381–385; pl. 5–11; G. Bilavschi, *About the pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 387–395.

³³ A. C. Florescu, *Săpăturile de la Andrieșeni (r. Iași, reg. Iași)*, in MCA, VI, 1959, p. 117 (vezi fragmentele de vase din lut de culoare roșietică și din caolin, specifice veacurilor XVII–XVIII).

³⁴ Al. Andronic, op. cit. (n. 22), in MCA, IX, 1970, p. 411, fig. 4/1. În acest punct au fost descoperite fragmente de oale cu toartă, lucrate din pastă albă (caolin), decorate cu motive alcătuite din linii drepte, orizontale și spiralate, trasate cu humă de culoare roșie.

³⁵ M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, Ed. Academiei R. S. R., București, 1963; M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea Domnească din Suceava*, Ed. Sport-Turism, București, 1988; B. Mitrea, I. Nestor et alii, *Șantierul Suceava*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 4, 1953, 1–2, pp. 335–393.

³⁶ E. Neamțu, V. Neamțu, St. Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*, I, Ed. Junimea, Iași, 1980, p. 125, fig. 90/2–6; 91/1–2, 4–5; 93/2, 4, 7, 9–17; 97/2–3; iidem, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*, II, Iași, 1984, pp. 227–228; fig. 99/2–3, 100/5.

³⁷ Al. Andronic, E. Neamțu, F. Banu, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, in MCA, VIII, 1962, p. 99, fig. 16; Al. Andronic, R. Popescu, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Vaslui-Curțile Domnești din anul 1978*, in *Acta Moldaviae Meridionalis (AMM)* I, 1979, pp. 119–128; iidem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice de la Vaslui-Curțile Domnești din anul 1978*, in MCA, Oradea, 1979, pp. 349–351.

³⁸ Al. Artimon, I. Mitrea, *Bacău. Reședință voievodală*, Ed. Corgal Press, Bacău, 1996; Al. Artimon, *Civilizația medievală urbană din secolele XIV–XVII (Bacău-Tg. Trotuș-Adjud)*, Ed. Corgal Press, Bacău, 1998.

³⁹ Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV–XVII. Geneză și evoluție*, Ed. Corgal Press, Bacău, 2003, p. 345, fig. 47/3; p. 346, fig. 48/6; p. 347, fig. 49/3–7; p. 348, fig. 50/1–2, 4–5; p. 349, fig. 51/3–5.

⁴⁰ C. S. Nicolăescu-Plopșor, A. Păunescu, F. Mogoșanu, M. Bitiri, A. Bolomey-Paul, D. Gh. Teodor, S. Teodor, M. Florescu, N. Berlescu, *Șantierul arheologic Bicaz*, in MCA, VII, 1961, pp. 37–47 (vezi fragmentele ceramice datate în veacurile XVII–XIX); C. S. Nicolăescu-Plopșor, M. Petrescu-Dîmbovița et alii, *Șantierul Bicaz*, in MCA, VI, 1959, pp. 57–83 (din acest sit provin fragmente ceramice de la oale cu toartă lucrate din pastă albă, de caolin, decorate cu motive de linii drepte și vălurite, trasate cu vopsea roșie, datate în veacul al XVII-lea).

⁴¹ P. Diaconu, *Săpăturile de la Mănăstirea Neamț*, in MCA, VI, 1959, pp. 699–702 (vezi fragmentele ceramice de culoare roșietică – oale cu una sau două toarte, căni înalte, străchini, farfurii etc. – și din caolin, decorate atât cu incizii orizontale, circulare și paralele, cât și cu motive de linii drepte și vălurite – spirale –, desenate cu vopsea albă sau roșie; materialul ceramic menționat a fost încadrat cronologic în secolele XVII–XIX).

⁴² V. Spinei, M. Alexianu, Ș. Scorțanu, E. Ciubotaru, *Încăpere-depozit din secolul al XV-lea de la Izvoare (jud. Neamț)*, in *ArhMold*, XVI, 1993, pp. 251–274.

⁴³ *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice* (ed. I. Ionașcu), Ed. Științifică, București, 1959. Monografia cuprinde cercetările arheologice de pe raza orașului București efectuate în punctele Hanul Vechi, Curtea Domnească, Biserica Sf. Dumitru-Poștă, Biserica Sf. Gheorghe, Biserica Mihai-Vodă, Biserica Radu-Vodă, Biserica Visarion, Mănăstirea Văcărești, Piața de Flori, Foișorul Mavrocordaților etc., unde s-au descoperit forme ceramice similare cu cele identificate în Iași – „Tg. Cucu-Palatul de Justiție”. Vezi și A. Păunescu, *Ceramica descoperită la Hanul Constantin Vodă*, in *Cercetări arheologice în București (CAB)*, V, București, 2002, pp. 79–94; Gh. Mănușu-Adameșteanu, E. Drăgan, I. Poll, D. Căpățână, *Depozitul unui negustor de la Hanul Stavropoleos*, in CAB, V, 2002, pp. 95–125;

Locuirea intensă din secolele XIX–XX au creat numeroase dificultăți pentru identificarea eventualelor complexe de habitație medievale și pentru recuperarea materialului arheologic în contexte istorice evidente. De asemenea, problemele tehnice și condițiile geo-climatice în care s-a desfășurat cercetarea acestui sit nu au permis depistarea și prelevarea artefactelor *in situ*, fapt care a determinat o încadrare cronologică corectă doar pentru materialul ceramic cunoscut prin analogiile cu piese similare identificate în alte obiective arheologice din Moldova. Diverse fragmente de vase specifice veacurilor XVI–XVII, provenind din gropile de factură modernă ori din pământul rulat și reamenajările moderne și contemporane, au fost antrenate din nivelurile inferioare de locuire, bulversate de intervențiile antropice recente.

În aceste condiții, a fost dificil de surprins raporturile stratigrafice dintre nivelurile de locuire medievale și premoderne precum și conexiunile temporale cu complexele de habitație contemporane, unele probleme de ordin cronologic constituind până în prezent un subiect de dezbatere incitant printre specialiști, cu atât mai mult cu cât secolele XVII–XVIII ale târgului medieval Iași sunt învăluite în mare parte în mister. Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în ultimele decenii în diverse zone cu încărcătură istorică ale târgului medieval (str. Anastasie Panu – „Pasaj Hala Centrală”; Palatul Culturii și cercetarea în Complexul urbanistic

---

Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Căpățână, *Ceramica Curții Domnești din București. Secolele XV–XIX*, Ed. Muzeul Municipiului București, Seria Patrimoniu, București, 2002, 53 p. + 18 pl.; Gh. Mănușu-Adameșteanu, D. Căpățână, V. Boroneanț, N. Palincăș, A. Măgureanu, *Săpături arheologice de salvare la Pantelimon*, in *CAB*, VI, 2005, pp. 88–90; pl. 11–18; fig. 6–11; N. Constantinescu, *Contribuții arheologice asupra Curții Domnești din Târgoviște (secolele XIV–XVII)*, in *SCIV*, XV, 1964, 2, p. 236; idem, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân – studiu arheologic și istoric*, Ed. Academiei R. S. R., București, 1972, p. 267, pl. XXXIII/7, 11 (vezi vasele de culoare roșietică care sunt decorate cu motive spiralate pictate cu vopsea albă, dispuse într-o bandă orizontală, în zona mediană a vâscioarelor, ori cu benzi de linii verticale care mărginesc șiruri de puncte, realizate cu aceeași culoare, fapt care dovedește că astfel de decoruri a fost utilizate vreme de mai multe secole în regiuni diferite ale spațiului carpato-dunărean).

⁴⁴ C. Preda, *Săpăturile arheologice de la Sâncrăieni (r. Ciuc, Reg. Autonomă Maghiară)*, in *MCA*, VI, 1959, pp. 854–855, fig. 28, 29; A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991–1993*, in *Crisia*, XXIII, 1993, pp. 59–84.

⁴⁵ P. P. Birnea, *Sel'skie poselenija Moldavii XV–XVII vekov*, Chișinău, 1969; A. Gorodenco, *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV–XVI*, Ed. Istros, Brăila, 2000, fig. 132/1, 2, 3, 7.

⁴⁶ L. Čmyl, *Keramičeskye komplekxy kontsa XV–XVI vv. Iz raskopok Mihajlovskogo Zlatoverhogo sobora v Kyeve (Pottery complexes of the XV–XVI century from the excavations of Mihajlovski Zlatoverhi monastery In Kiev)*, in *Polyvnaja keramika Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv. (Glossed pottery of Mediterranean and Black sea Region of the X–XVIII centuries)* (eds. S. G. Bočarov, V. L. Myt), Izdatel'skij dom „Stylos”, Kyev, 2005, pp. 462–464; pl. 1–3; O. Popel'nyts'ka, *Polyv'janij dekoratyvnyj i stolovij posud XVII–XVIII st. z Kyeve (Glazed ornamental vessels of the XVII–XVIII century from Kiev)*, in *Polyvnaja keramika Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 468–472; pl. 1–3; I. R. Gusač, *Tureckie polufajansy XVIII veka iz Azova (Turkish faiences of the XVIII century from Azova)*, in *Polyvnaja keramika Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 476–479; pl. 1–2 (faianță turcească din veacul al XVIII-lea provenind de la Azova); I. V. Volkov, *Kreposty Ljutyk – Sed-Islam (predvarytel'noe soobščenie i keramičeskij kompleks) (The Liutik – Sed-Islam fortress – the preliminary message and ceramics complex)*, in *Polyvnaja keramika Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 482–488; pl. 2–3.

⁴⁷ M. Stančeva, *Srednovekovna sgrafito keramika ot Sofija (Ceramique sgraffito du Moyen Age de Sofia)*, in *Serdika. Archeologičeski materialy i proučvanija (Serdica. Matériaux et recherches archéologiques)* (red. T. Gerasimov), tom I, Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, Sofia, 1964, pp. 169–193; pl. I–IX.

⁴⁸ M. Milewska, G. Zborowska, J. Kruppe, *Archeologia o zamku Puckim*, Varșovia, 1995, p. 8, fig. 18, 20; A. Tyniec-Kępińska, *Ceramika wezesnośredniowieczna, późnośredniowieczna, nowożytna ze stanowisk Kraków-Bieżanów, Stanowisko 1 i Kraków Rząka, Stanowisko 1. Osada kultury lużyckiej* (în colecția *Via Archaeologica*; red. Sławomir Kadrow), Cracovia, 2003, p. 223, pl. 3/1–18; p. 224, pl. 4/1–29; p. 225, pl. 5/1–20; p. 226, pl. 6/1–28; p. 227, pl. 7/1–22; p. 228, pl. 8/1–23; p. 229, pl. 9/1–23; p. 230, pl. 10/1–23; C. Francke, *Wstępne wyniki badan zamku Szczerba w Gniewoszwie, Gmina Międzyzlesie, in Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, XXXIV, Wrocław, 1993, p. 351, pl. 6/c, f, k; A. Wałowcy, *Badania przy Ul. Krupniczej 26 w Krakowie*, in *Materiały Archeologiczne (MA)*, XXIII, 1986 (în special oalele cu toartă de culoare roșietică și din caolin de la p. 104, fig. 6; fig. IV/4, 16); eadem, *Badania przy Kościele i klasztorze oo. Karmelitów na piasku w Krakowie w 1963 roku (Wykop I)*, in *MA*, XXV, 1990, p. 132, fig. V/1–4.

⁴⁹ J. Unger, *Hroby z 15. a 16. stol. S Nádobami dnem Vzhùru na ježni Morave*, in *Život v archeologii Středověku (Life in the archaeology of the middle ages)*, Ed. DAR, Praga, 1997, p. 643, pl. 4/1–4; p. 644, pl. 5/1–4; p. 645, pl. 6/2 (oale cu toartă datate în veacul al XVI-lea); J. Hoššo, *Prehl'ad vývoja sredovekej keramiky na Slovensku*, in *Archaeologia Historica (AH)*, 8, 1983, p. 223, pl. 3/1–4; p. 224, pl. 4/1, 11; p. 226, pl. 6/4, 5, 6 (vezi și bibliografia de la p. 228); M. Drda, *Archeologický výzkum Tábora*, in *AH*, 5/80, 1979, p. 111, pl. 4 (oale cu toartă, câni înalte cu toartă și gură trilobată, castroane cu toartă de culoare roșietică); R. Nekuda, *Korpus středověké keramiky datované mincemi z Moravy Slezsko*, in *AH*, 5/80, 1979, p. 421, fig. 58, 59 (vase arse într-un mediu oxidant specific secolelor XVI–XVII).

„Palas”; Hotel Europa; Sinagoga Mare; bisericile Sf. Sava, Trei Ierarhi, Catedrala mitropolitană; parcare Moldova Mall; Liceul „Vasile Alecsandri”; str. V. Alecsandri, nr. 8, Starea Civilă – Palatul Cantacuzino-Paşcanu etc.) vor aduce cu siguranță contribuții esențiale pentru cunoașterea aspectelor de viață social-economică, etnico-demografică, juridic-administrativă și cultural-religioasă. Sunt așteptate astfel publicarea datelor investigațiilor de specialitate realizate de distinși colegi din cadrul institutelor de cercetare ale Academiei Române – Filiala Iași și al Complexului Muzeal Național al Moldovei „Palatul Culturii”, din Iași. În mod evident, informațiile desprinse în urma analizelor tuturor categoriilor de izvoare istorice vor elucidă chestiuni importante privind derularea activităților meșteșugărești și negustorești, privind etnia locuitorilor Iașilor, medieval și premodern, organizarea structurilor juridic-administrative, desfășurarea vieții cotidiene, privind mentalitățile colective și individuale, afiliațiile culturale, religioase și politice ale ieșeanului veacurilor XVII–XIX.

Analiza fragmentelor recoltate a condus la reconstituirea formelor caracteristice și predominante ale ceramicii de culoare roșietică (smălțuită și nesmălțuită), din caolin (smălțuită și nesmălțuită) sau a celei cenușii/negre. Totodată, a permis unele observații asupra evoluției tipurilor sau a tehnicii de modelare și ornamentare, pe durata veacurilor XVII–XIX.

Tehnicile de exploatare a depozitelor de lut, de pregătire a aluatului argilos, de tratare, dospire și degresare, metodele folosite pentru modelarea compoziției, arta uscării, a ornamentării, smălțuirii și a coacerii ceramicii medievale a cunoscut o evoluție considerabilă în teritoriile extra-carpătice românești, sub influența unei tradiții bizantine seculare și a practicilor însușite din zonele orientale (ale Asiei Mici) și central-europene. Altfel spus, tehnologia utilizată de comunitățile arhaice carpato-nistrene și carpato-dunărene au cunoscut o perfecționare continuă în urma contactului cu meșterii olari itineranți, originari din zonele menționate mai sus. Astfel, arheologii medieviști au analizat cantități impresionabile de ceramică locală a cărei tehnică de prelucrare, forme și ornamentație amintesc de olăria bizantină, oriental-persană sau otomană, chinezească, central și vest-europeană. Au fost interpretate și catalogate drept ceramică de tradiție bizantină, orientală sau europeană, imitații sau/și replici ale unor recipiente de lux, produse ale unor faimoase ateliere medievale.

În veacurile XV–XVI a început să se generalizeze așa-numita „ceramică țărănească”, ceea ce înseamnă că au apărut și în mediul rural ateliere locale specializate să producă vase atât de necesare în gospodăria fiecărei familii. În secolele XVII–XIX meșteșugul olăritului avea să atingă o dezvoltare extraordinară datorită creșterii progresive a cererii pe piețele interne. Cu acest prilej, s-a constatat o perfecționare a tehnicilor meșterilor olari din mediul rural, ale căror produse aveau să asigure necesarul regional de veselă de uz comun. Opiniile sugerate se bazează pe o analiză minuțioasă a exemplarelor prelevate din siturile arheologice din mediul românesc urban și rural. Calitatea pastei și a degresanților, uniformitatea compoziției, tehnica ornamentării și a arderii vaselor, provenite din atelierele orășenești și țărănești, conduc spre aceeași concluzie: uniformizarea producției ceramicii românești medievale și premoderne.

În istoriografia românească actuală s-au impus câteva tipuri de clasificare și sistematizare a materialului ceramic medieval, fiecare cu avantajele și dezavantajele inerente unui astfel de demers. În cazul de față, din punct de vedere metodologic, s-a optat pentru clasificarea clasică, tipurile de vase fiind sistematizate în funcție de procedeul tehnic al arderii, luându-se în considerare și opțiunea meșterului olar în alegerea materiei prime utilizate pentru modelarea unor vase (ne referim aici la ceramica din pastă albă de caolin ori la compoziția utilizată pentru prelucrarea faianței și a porțelanului). Astfel, întregul material ceramic provenit din acest sit a fost sistematizat în trei categorii ceramice: 1. *Ceramica roșietică, nesmălțuită și smălțuită*; 2. *Ceramica cenușie sau neagră*; 3. *Ceramica din caolin, faianța orientală și occidentală și porțelanul*.

1. Caracteristici generale ale ceramicii roșietice (nesmălțuită și smălțuită). Fragmentele ceramice investigate aparțin unor vase lucrate predominant dintr-o pastă bine dospită și îndelung frământată, utilizându-se un procedeu complex, prin care se urmăreau toate etapele necesare unei prelucrări adecvate. Întreaga producție ceramică analizată aici a fost lucrată la roata de picior cu turație rapidă, afirmație susținută de examinarea aspectului suprafețelor și a grosimii pereților vaselor. Ca degresanți s-a utilizat nisipul de granulație mică și mijlocie, ceramică pisată, pulbere de var sau mică, alți compuși organici și anorganici, ceea ce a conferit pereților o plasticitate și rezistență sporită. La unele vase pasta este alcătuită dintr-o matrice de minerale argiloase, grăunțe mărunte de cuarț nerulat, rare paiete fine de mică și o cantitate difuză de minerale și oxizi. S-au observat de asemenea intruziuni de fragmente elastice precum cuarț, microcuarțite, feldspați și granule relativ rulate de oxizi de fier, precum și fragmente de mică (muscovit și biotit). Compoziția mineralogică a pastei este de regulă uniformă și doar la câteva vase de mari dimensiuni (oale cu toate de mari dimensiuni, căldare, lighean) degresanții au fost difuzați inegal. Suprafețele veselei de bucătărie a fost de regulă tratată cu o zeamă de lut pentru finisarea asperităților și închiderea completă a porilor. Angoba micacee se obținea dintr-o pastă subțire de argilă cu paiete de mică în compoziție, ce-i conferă vasului un aspect gălbui-auriu.

Arderea s-a produs într-un mediu oxidant, fiind omogenă și completă, obținându-se astfel culori și nuanțe unitare, atât în spărtură, cât și pe suprafața pereților vaselor (nuanțe de roșetic-portocaliu și roșu-marونی). Excepție o fac câteva fragmente ce aparțin unor recipiente de mari dimensiuni (oale cu una sau două toarte), cu o grosime a pereților și a bazelor relativ mai mare și care prezintă o nuanță de cenușiu în spărtură, rezultat al unei arderi incomplete. Probabil, coacerea a avut loc în cuptoare de mari dimensiuni, cu reverberație puternică, fapt ce a permis obținerea unor loturi înseriate de vase, cu trăsături aproape identice. Un procent ridicat din lotul studiat prezintă și urme ale unei arderi secundare, efect al utilizării acestor recipiente direct pe vatră ori pe cuptor, fiind astfel expuse unei combustii directe.

Decorul s-a realizat prin incizarea unor benzi de linii circulare, orizontale și paralele, îngrijit trasate în partea superioară a vaselor (buză, gât, umeri, zona mediană), și prin pictarea cu humă albă sau roșie a unor motive liniare, vâlvurite și spiralate ori de cercuri concentrice. Pe umerii unor recipiente au fost trasate caneluri fine sau adânci, șiruri orizontale de alveole ori motive realizate cu roțița cu dinți pătrați (Pl. 7/2, 5).

Formele ceramicii nesmălțuite sunt oala cu una sau două toarte, farfuria, ligheanul, căldarea, capacul și sfeșnicul (Pl. 8/3).

Din punct de vedere cantitativ, vasul tip oală, cu una sau două toarte, este forma ceramică predominantă în inventarul arheologic. Pentru stabilirea tipurilor și a variantelor acestor recipiente, s-au analizat doar fragmente din buza și baza lor, alte părți, de dimensiuni reduse, provenind din diverse zone ale corpului vasului, conținând doar pentru stabilirea procentului de ceramică roșetică nesmălțuită identificată în acest punct. S-a stabilit că aceste oale aveau, de regulă, un diametru al deschiderii de până la 25–26 cm, în timp ce baza acestora nu depășea 10–12 cm. Fragmentele provin din pământul rulat și umplutura pivnițelor cercetate, fiind datate relativ în secolele XVII–XVIII și XVIII–XIX (Pl. 7/2, 5). Un singur fragment, cu buza de înălțime mică și marginea răsfrântă spre exterior și bine rotunjită, având în interior o ușoară șanțuire pentru capac, poate fi datat pe baza analogiilor în secolele XV–XVI, chiar dacă a fost recuperat din pământul de umplutură al pivniței cu nr. 1, din care au mai fost recoltate materiale ceramice specifice secolelor XVII–XIX.

Categoriei ceramicii roșetice îi corespund și trei fragmente de capac, dintre care două au corpul applatizat și ușor arcuit, cu marginea trasă orizontal; iar al treilea, ușor bombat, cu buza rotunjită și îngroșată, marcată la interior de o șanțuire circulară pentru fixarea capacului pe gura recipientului. Toate piesele sunt prevăzute cu un buton de prindere de formă cilindrică, evazată în partea superioară (Pl. 8/5–6). Au fost lucrate dintr-o pastă degresată cu nisip cu bobul mic și mijlociu, dar și cu pietricele de mici dimensiuni, ceramică pisată și particule de var, peste care s-a aplicat o angobă subțire. Arderea a fost completă și omogenă. Piesele au fost identificate în pământul rulat din apropierea pivnițelor cu nr. 1 și 2, alături de material ceramic specific secolelor XVII–XIX.

Asemenea văsăriei nesmălțuite, recipientele smălțuite au fost lucrate de asemenea la roata de picior cu turație rapidă, pasta fiind degresată cu nisip de granulație mică, ceramică pisată, pulbere de var sau mică și alți compuși organici și anorganici.

Formele identificate și analizate aici sunt oala cu una sau două toarte, strachina, farfuria, cana înaltă, cana mică, ceașca, sfeșnicul și capacul.

Și în cazul ceramicii smălțuite, această categorie a olăriei medievale moldovenești – oala cu toartă(e) – este bine reprezentată. Caracterul fragmentar a determinat realizarea unei tipologii bazate pe analiza părților din buzele și bazele vaselor, astfel s-au identificat două tipuri: oala cu buza scundă și oala cu buza înaltă. Suprafețele recipientelor au fost tratate cu un slip pentru eliminarea porilor și pregătirea pereților pentru aplicarea smălțului de culoare maro, verde-oliv sau verde-gălbui. Decorul consta din incizii sau caneluri orizontale executate pe buza, gâtul și umerii oalelor, sau din realizarea unor motive circulare cu roțița cu dinți pătrați (Pl. 7/1, 6). Vasele aveau, de regulă, un diametru al deschiderii de aproximativ 12–16 cm, respectiv, 16–24 cm, și o înălțime de până la 25 cm. Cele mai multe piese au fost recuperate din gropi, pământul rulat și umplutura subteranelor cu nr. 1, 2 și 3, alături de material ceramic specific secolelor XVIII–XIX, existând și câteva piese aparținând văsăriei specifice veacurilor XVI și XVII⁵⁰.

Cel mai interesant fragment aparține unei străchini conservate în proporție de 65% (Pl. 7/13; 10/1a–c). Are buza scurtă și dreaptă, cu marginea rotunjită iar gâtul îngust, a fost marcat de o linie incizată. Pereții vasului se arcuiesc puternic în zona umerilor și coboară oblic spre piciorul inelar, vizibil evazat. Marginea este rotunjită, buza largă este puternic trasă orizontal și apoi brusc în sus, iar gâtul este ușor profilat. A fost lucrată

⁵⁰ Resturi ceramice similare au fost descoperite și în alte puncte ale orașului. Vezi Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), în *ArhMold*, II–III, 1964, pp. 415–421; N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, op. cit. (n. 32), 2005, p. 104; fig. 43; G. Bilavski, C. Asăvoaie, *The catalogue of pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 31–32; pl. 9/6–9; G. Bilavski, *About the pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 391–392.

dintr-o pastă bine frământată, degresată cu nisip cu bobul mic; suprafețele au fost tratate cu un slip subțire, ceea ce le-a conferit un aspect neted la pipăire; ardere completă și omogenă. Interiorul și marginea exterioară a vasului au fost smălțuite cu culoare alb-gălbuie. Decorul a fost realizat în tehnica *sgraffito*, constând din benzi orizontale ce încadrau un motiv floral central, peste care s-a pictat cu vopsea verde și maro. Marginea exterioară (de la umeri în sus) a recipientului a fost smălțuită cu alb și verde, calitatea emailului fiind precară. Astfel, se observă registre de către 3–4 linii verticale incizate în zona umerilor, în interiorul cărora s-a folosit smalt de culoare albă și verde, care acoperea motive florale și zoomorfe incizate în pasta vasului (iepuri, pești, flori). În interior, s-a folosit un smalt alb-gălbui, de bună factură, peste care s-a aplicat un motiv floral cu 9 petale, obținut prin incizarea și pictarea formelor cu vopsea maro. Spațiul fiecărei petale este umplut alternativ cu smalt de culoare verde și maro. Între petale s-a desenat prin incizare și pictare cu vopsea maro câte un motiv spiralat (cochilie de melc). Sub buză și în zona umerilor au fost incizate și pictate cu maro două linii orizontale (Pl. 7/13; 10/1a–c). Lipsesc părți din partea superioară a vasului. Dimensiunile sale sunt: Diam. guri= 16,0 cm, Diam. bazei= 6,2 cm, Î totală = 8,0 cm, Î picior inelar = 1,5 cm, Gr = 0,5–0,8 cm. A fost identificat fortuit în zona subteranului cu nr. 3, într-o groapă cu material specific secolelor XVII–XX. Datarea probabilă a recipientului în veacurile XVI–XVII s-a făcut pe baza analogiile realizate cu piese identificate în alte locații din România⁵¹, Bulgaria⁵², Ucraina⁵³ și Rusia⁵⁴. În timpul cercetărilor întreprinse în Iași – Starea Civilă,

⁵¹ Cercetările efectuate pe strada Ștefan cel Mare, din Iași, în anul 1958, au scos la iveală un mic fragment dintr-o strachină identică cu vasul menționat mai sus; datare pe baza materialelor descoperite în același context în veacul al XVI-lea. Vezi Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), în *ArhMold*, II–III, 1964, p. 417, fig. 5/5. N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, op. cit. (n. 32), 2005, p. 104; fig. 43 (strachină cu picior inelar, smălțuită și decorată în tehnica *sgraffito*, similară cu piesele descoperite pe strada Ștefan cel Mare, în Tg. Cucu și Piața Unirii din Iași; datare în a doua jumătate a secolului al XV-lea). Vase asemănătoare celor descrise de autorii acestui studiu s-au descoperit și la Brăila, fiind date în secolele XIV–XV. Vezi I. Căndea, *Brăila, un centre roumain de la céramique émailée moins connu (XIVe–XVe ss.)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 431–435; fig. 7–9, 11–16; C. Nicolaescu, *Ceramica smălțuită din sec. X–XV în lumina ultimelor cercetări arheologice*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Seria Artă plastică (SCIA)*, VI, 1959, pp. 87–88; fig. 2–5; Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Șcheia*, Monografie arheologică, Ed. Academiei R.P.R., București, 1960, p. 77, fig. 39/1; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, p. 115, fig. 131/4; L. Chițescu, A. Păunescu, T. Papasima, *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orașul de Floci), com. Giurgeni, jud. Ialomița*, în *MCA*, XVI, 1986, p. 285, fig. 3/4, 11; etc.

⁵² M. Stančeva, *Srednovekovna sgraffito keramika ot Sofija*, I, 1964, pl. I–IX.

⁵³ V. L. Myts, *Kaffa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konfliky*, Ed. Universum, Simferopol, 2009, p. 240; fig. 120; pp. 295–296; fig. 182–187; p. 308; fig. 188, 192–193; p. 314; fig. 198–209 (vezi în special fig. 199/2–3, 203 și 206 în care sunt prezentate castroane, boluri, farfurii și străchini cu decor asemănător celor de pe vasele identificate în Iași, fiind date în a doua jumătate a secolului al XV-lea); pp. 413, 418; fig. 268/3–4, 269–270, 326–327, 330–339, 367–369.

⁵⁴ G. Šejleva, *Polyvnaja keramyka iz srednevekovoj kreposty okolo acela iskryca, Glybovskaja obščyna (Glazed ceramics from the mediaeval fortress near the village of iskryca, Glybovskaja community)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 24–29; pl. 2/v; 5–7; B. D. Borisov, *O proyszhoždenii odnogo Vida sgraffito keramyky iz jugo-vostočnoj Bolgarii (About an origin of one kind of sgraffito ceramics from South-East Bulgaria)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 39–44; pl. 3; 5–10; 12–18; S. V. Ušakov, *Polyvnaja keramyka iz kompleksov XIII vv. severo-vostočnogo rajona Chersonesa (kvartal XCVII, pomeščenyja 1, 3 11) (Glazed ceramics from the XIII cent. complexes from North-East area of Khersones (quarter XCVII, premises 1, 3, 11))*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 70–74; pl. 9–10; 12–13; 15–17; 19/1–3, 13–16; A. I. Romančuk, *Nahodky glazurovannoj keramyky pozdnevizantijskogo vremeny v Chersonese: mestnoe proizvodstvo i import (Finds of the Late Byzantine Glazed ceramics in Khersonese: the local manufacture and the import)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 93–102; pl. 1–6; 8–13; T. Ju. Jaševa, *Polyvnaja keramyka iz zagorodnyh peščernych monast'rej Chersona (Glazed ceramics from the cave monastery complexes near Kherson)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 247–251; pl. 2, 4–5; A. G. Gertsen, V. E. Naumenko, *Polyvnaja keramyka iz raskopok citadeli Mangupa (Glazed ceramics from the excavations of the Mangups citadel)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 257–264; pl. 3, 5, 7, 9–18, 20–21; I. B. Teslenko, *Proizvodstvo polyvnoj keramyky v kreposty Aluston (Krym) (Glazed ceramics workshop production in the Aluston fortress – Crimea)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 324–334; pl. 8–14 (a se vedea în lucrările menționate farfuriile, castroanele și străchinile, prevăzute cu picioare inelare, emailate și decorate în tehnica *sgraffito* cu modele geometrice, florale și animaliere ce au cunoscut o lungă evoluție și răspândire în perioada bizantină, generând văsăria medievală târzie; datare în veacurile XI–XIV); S. G. Bočarov, *Gruppa vizantijskych polyvnyh čaš vtoroj polovyny XIV v. (The group of Byzantine glazed bowls of second part of the XIV century)*, în *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 306–311; pl. 11–12 (boluri de factură bizantină, prevăzute cu picioare inelare, smălțuite și decorate în tehnica *sgraffito*, asemănătoare ca formă și ornamentație cu vasele descoperite pe teritoriul României; datare în a doua jumătate a veacului al XIV-lea – prima parte a secolului următor); a se consulta și I. V. Belynskij, A. N. Maslovskij, *Importnaja polyvnaja keramyka Azaka (XIV v.) (The*

str. V. Alecsandri, nr. 8 (Palatul Cantacuzino-Pășcanu), în anul 2009, a fost descoperit un vas similar, având aceleași forme (configurația pereților și prezența aceluia picior inelar, specific vaselor din veacurile XV–XVI), tehnici de ornamentare (tehnica *sgraffito*) și aceeași calitate a smalțului (Pl. 7/12; 10/2a–b). Cele două vase menționate se înscriu în categoria văsăriei medievale din zona est-europeană și balcanică, care a cunoscut o lungă evoluție și o largă difuziune, pornind de la formele ceramicii bizantine realizate în centrele de producție din cuprinsul Imperiului.

Au mai fost recuperate câteva fragmente (părți din elevația pereților și baza vaselor) ale unor străchini, castroane sau boluri (Pl. 7/7–11; 10/6–8). Predomină recipientele cu buza ușor sau puternic evazată și trasă aproape vertical, cu marginea superioară rotunjită. Pereții recipientelor se retrag oblic spre bază. Vasele au fost smălțuite doar în interior, iar la exterior, doar pe buză. Culorile smalțului variază de la verde, la galben-verzui, roșu, maro, alb ori incolor. Decorul s-a obținut prin pictarea cu vopsea albă, verde, roșie ori albastră a unor motive geometrice sau florale. Uneori s-a procedat la incizarea unor cercuri concentrice și a unor motive spiralate, peste care s-a aplicat smalțul. Vasele provin din pământul rulat și umplutura pivnițelor cercetate, alături de artefacte specifice secolelor XVIII–XIX și XIX–XX⁵⁵. Două mici fragmente din baza și peretele unor vase pictate cu alb, peste care s-a aplicat un model geometric și floral (pe perete au fost reprezentate flori, în timp ce baza conține un motiv floral central), ne-a atras atenția prin finețea execuției ornamentației (ceramică orientală?). A fost descoperit în pământul de umplutură al pivniței cu nr. 2. Cronologic, poate fi încadrat în veacurile XVII–XVIII (pl. 10/5–6).

Categoria ceramică a veselei de bucătărie este reprezentată și de câteva fragmente (părți consistente din partea superioară, elevația pereților și baza vaselor) de farfurii ce au buzele puternic evazate, trase aproape orizontal spre exterior și cu marginea superioară rotunjită (Pl. 10/3–4). Pereții recipientelor se retrag oblic spre bazele neprofilate. Vasele au fost smălțuite integral la interior, exteriorul rămânând nesmalțuit. S-au utilizat smalțuri de culoare albă ori brun-închisă, peste care s-au pictat motive geometrice ori florale cu vopsea albă, roșie și verde. Motivele ce se regăsesc pe suprafețele farfuriilor sunt în realitate o îmbinare a formelor geometrice (anse, alveole, bucle, valuri, linii orizontale, cercuri, forme rectangulare ș.a.) și florale (frunze, diverse flori, petale, ramură de brad, flori de cireș, crini, lalele etc.). Diametrul deschiderii se încadrează între 18 și 24,5 cm, în timp ce diametrul bazei nu depășea 12,5 cm. Pieseile au fost recuperate din gropile, pământul rulat și umplutura pivnițelor, ce conțineau material ceramic specific secolelor XVII–XVIII și XIX–XX⁵⁶.

De asemenea, s-au identificat câteva fragmente provenite de la baza ori din zona superioară a unor căni și cești cu toartă sau toarte. Au fost prelucrate dintr-o pastă bine frământată, degresată cu nisip cu bobul mic și mijlociu, ceea ce le-a conferit un aspect neted la pipăire, suprafețele fiind tratate cu o angobă subțire. De regulă, cămile au fost acoperite cu un smalț de culoare verzuie sau maronie, la exterior, și verde-gălbui ori brun-gălbui, la interior. La unul dintre exemplare pe umeri au fost desenate cu vopsea maro o serie de alveole dispuse circular, iar pe toartă câteva linii transversale. Pe smalțul de culoare albă de pe pereții unei ceșcuțe s-a aplicat un decor din smalț verde și maro, reprezentând linii orizontale și paralele și drepte verticale, ce încadrează motive geometrice executate cu culoare maro (Pl. 11/4). Fragmentele provin din umplutura și pământul rulat din apropierea pivnițelor. Au fost date în conexiune cu materialul ceramic prelevat din apropiere și prin analogii în veacurilor XVII–XVIII și XIX–XX.

Intervențiile din secolele XIX–XX au scos la iveală și trei fragmente mai mari și altele mai mărunte din corpul și farfuria-suport a unor instrumente pentru iluminat (sfășnice, opaite). Pieseile, lucrate din lut, arse unitar și complet, se prezintă ca un cilindru gol pe interior, care are în partea superioară unul, respectiv, două tambure, de formă ovală, delimitat(e) în partea de sus de inelul de prindere al torții, iar în zona inferioară, de

---

import glazed ceramics from Asak – XIV cent.), in *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 160–165; pl. 1/3–4; 2/2; 3/1–3; 4/1–2; 12/4–5; S. Y. Waksman, *Céramiques byzantines médiévales à glaçure de Méditerranée et de Mer Noire: quelques exemples des apports et des limites des analyses de pâtes dans l'étude des centres de production*, in *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 209–211; V. Ju. Koval, *Keramyka srednevekovoj Syrii v vostočnoj Evrope (Ceramics of the medieval Syria in the East Europe)*, in *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 216–224; pl. 1/6; 3 (ceramică glazurată cu decor executat în tehnica *sgraffito*, cu picior inelar de susținere, având un decor asemănător cu cel de pe vasul descris mai sus; motive orientale preluate în ornamentica medievală); I. B. Teslenko, *Tureckaja keramyka s rospys'ju kobal'tom v Krymu (problemy chronologii) (Turkish ceramics with cobalt paint in the Crimea – problem of chronology)*, in *Polyvnaja keramyka Sredyzemnomor'ja i Pryčernomor'ja X–XVIII vv.*, 2005, pp. 385–394; pl. 1, 2a, 5–15 (ceramică turcească smălțuită specifică secolelor XV–XVI; „vase de tip Milet”).

⁵⁵ Vezi Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), in *ArhMold*, II–III, 1964, pp. 415–421; fig. 7–8; G. Bilavski, C. Asăvoaie, *The catalogue of pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, pp. 31–32; pl. 9/12–13, 17; G. Bilavski, *About the pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, p. 392.

⁵⁶ Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), in *ArhMold*, II–III, 1964, pp. 416–420; fig. 7–8.

farfuria-suport, ce avea un picior scurt și inelar de susținere. Sfeșnicele erau prevăzute cu câte o toartă, ovală în secțiune. Suprafețele lor au fost acoperite cu un smalț de culoare maro, verde și galbenă (Pl. 8/1–2, 4; 11/6). Piesele sunt specifice veacurilor XVII–XVIII, având corespondente multiple în corpurile de iluminat medievale și pre-moderne din Moldova⁵⁷.

2. Ceramica cenușie și văsăria de culoare neagră. Este frecventă pe tot parcursul evului mediu românesc, însă spre veacul al XVII-lea avea să piardă întâietatea în fața ceramicii roșietice, realitate remarcată în urma analizei lotului recuperat din Tg. Cucu.

Pentru realizarea vaselor din această categorie erau exploatate depozitele cu lut cenușiu. Pasta are aceeași consistență cu a exemplarelor arse oxidant, însă s-a utilizat ca degresant nisipul de granulație mărunță într-un procent mai mare. În compoziție s-a mai utilizat ceramică pisată, particule de mică, uneori pietricele mărunte, microcuarțite etc. Coacerea lor s-a produs într-un mediu reducător, lipsit de oxigen. Arderea este completă și unitară, însă sunt câteva fragmente ce provin de la vase de dimensiuni mari, la care se observă nuanțe de gri deschis și chiar violet ale miezului, rezultat al unei coaceri insuficiente. Formele identificate sunt: oala cu toartă, strachina, castronul, vasul-sită, cana mare, ligheanul și capacul.

Și în cazul categoriei ceramicii cenușii și negre, oala cu una sau două toarte reprezintă procentual forma dominantă. S-au analizat și catalogat fragmente provenind din diverse zone ale recipientelor, fără însă a se reuși întregirea vreunui vas. După forma buzelor s-au identificat tipul oalei cu buza scundă și cel al oalei cu buza înaltă. Cele mai multe piese provin de la oale de înălțime medie, cu buza evazată și muchia ușor aplatizată ori rotunjită, prevăzută în interior cu o șanțuire pentru capac. Unele buze erau marcate la exterior de caneluri adânci sau ușor profilate.

De regulă, diametrul deschiderii se încadrează între 12–18 cm, iar cel al bazei nu depășea 10 cm. Decorul se constituie din registre de incizii și caneluri orizontale ori din serii circulare de împunsături (executate în pasta crudă cu un obiect ascuțit), realizate imediat sub gât și pe umeri cu roțița dințată (roțiță cu dinți pătrați), ce încadrează de regulă linii vălurite sau oblice, cu mărimi diferite (Pl. 7/3–4). Uneori, s-a recurs la lustruirea suprafețelor în vederea obținerii unor benzi drepte ori vălurite, ce suprapun motivele menționate. Fragmentele provin din pământul rulat în urma repetatelor intervenții moderne și încercărilor de reamenajare a spațiului pentru ridicarea unor noi construcții. Alte piese provin din umplutura subsolurilor cercetate, din care s-a prelevat material ceramic specific secolelor XVII–XVIII și XIX–XX⁵⁸.

Într-o groapă cu material specific veacurilor XVII–XVIII, din apropierea pivniței cu nr. 2, s-au descoperit mai multe fragmente ce provin de la un vas-sită. Este vorba de mici porțiuni din buza, elevația pereților și baza recipientului. Suprafața vasului a fost prevăzută cu orificii (cu diametru de 0,5 cm), dispuse în șiruri concentrice (Pl. 11/5). A fost lucrat dintr-o pastă bine frământată și degresată cu nisip cu bobul mic, bine repartizat în compoziție. Astfel de oale-sită au fost identificate în aproape toate siturile medievale din spațiul extra-carpatic românesc, fiind specifice tuturor secolelor evului mediu. Fragmentele analizate aici se încadrează cronologic în veacul al XVII-lea⁵⁹.

În aceleași condiții descrise mai sus au fost recuperate și câteva mici fragmente din buzele, pereții și bazele unor străchini și castroane, ale căror caracteristici se încadrează în formele consacrate ale recipientelor medievale din această categorie a văsăriei de bucătărie. De regulă, decorul este compus din câteva adâncituri circulare, ușoare sau profunde, peste care s-au realizat motive geometrice prin șlefuirea suprafețelor cu o piatră, lemn sau postav. Piesele au fost datate în veacurile XVII–XVIII, existând și fragmente ale unor vase din veacul al XIX-lea⁶⁰.

De asemenea, în timpul cercetărilor arheologice au fost identificate două piese, reprezentând 1/3 din corpurile arcuite și ușor aplatizate a două capace. Au buza dreaptă și marginea superioară rotunjită, în interior, acestea fiind prevăzute cu câte o șanțuire adâncă, necesară pentru acoperirea integrală a gurii vasului. Au fost lucrate dintr-o pastă bine frământată și degresată cu nisip fin cernut. Arderea a fost completă și omogenă. Diametrul deschiderii nu depășeau 12–15 cm. Fragmentele au fost recuperate din apropierea pivniței cu nr. 2, din pământul rulat, alături de material ceramic specific secolelor XVII–XVIII⁶¹.

⁵⁷ Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), în *ArhMold*, II–III, 1964, pp. 415–421; fig. 13/1–3; G. Bilavschi, C. Asăvoaie, *The catalogue of pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, p. 31; pl. 9/18–19; 11/15–16; G. Bilavschi, *About the pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, p. 392–393.

⁵⁸ Vezi și G. Bilavschi, C. Asăvoaie, *The catalogue of pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, p. 33, pl. 9/20–22; G. Bilavschi, *About the pottery found during fieldwork*, in *The Great Medieval Coin Hoard of Iași*, 2006, p. 393.

⁵⁹ Vezi nota ⁵⁸: G. Bilavschi, C. Asăvoaie, op. cit., p. 33, pl. 10/5; G. Bilavschi, loc. cit.

⁶⁰ G. Bilavschi, C. Asăvoaie, op. cit., p. 33, pl. 10/1–2 și G. Bilavschi, loc. cit.

⁶¹ G. Bilavschi, C. Asăvoaie, op. cit., pp. 33–34, pl. 10/3–4 și G. Bilavschi, op. cit., p. 394.

3. Ceramica din caolin, faianța orientală și occidentală și porțelanul. Este lucrată din pastă albă de caolin, degresată cu nisip cu bobul mijlociu și mărunț, cu aspect aspru la pipăire. Este arsă complet. Această categorie este reprezentată aici de câteva fragmente din buza și baza unor oale cu toartă specifice veacului al XVII-lea.

Tot din caolin și din faianță provin câteva bucăți din corpul unor farfurii de mici dimensiuni, aparținând categoriei văsăriei fine locale. Vasele au fost smălțuite doar la interior, fiind decorate cu motive orizontale ce încadrează serii de valuri incizate și ornamente florale, peste care s-a aplicat un smalt de culoare verde, în partea de sus, și galben-marونیu, în partea inferioară a vasului. Fragmentele au fost recuperate din pământul de umplutură al pivniței cu nr. 2, alături de material specific secolelor XVIII–XIX și XX.

Deosebit de interesante sunt câteva fragmente care provin de la farfurioare specifice faianței orientale (Pl. 10/9) și o mică porțiune din baza unui platou din caolin de bună factură, reprezentând categoria porțelanului românesc (Pl. 10/10). Astfel, s-a conservat doar o bucată de dimensiuni reduse din fundul unei farfurii cu picior inelar scund. Decorul reprezintă desfășurarea unei armate de panduri sau dorobanți (personaje stând în poziția culcat și mai mulți călăreți echipați cu lănci). La exterior se observă seria manufacturii (A4 ½). Piesa a fost identificată în apropierea pivniței cu nr. 2, împreună cu material ceramic specific veacurilor XIX–XX.

4. Pipă. În timpul cercetărilor din perimetrul subteranului cu nr. 1, s-a găsit întâmplător și un fragment de lulea. Aceste piese sunt omniprezente în inventarul siturilor medievale din România, însă lipsește un catalog riguros al acestora⁶². S-a conservat astfel partea superioară a unei pipe lucrate din pastă cenușiu-închisă, nesmălțuită, de dimensiuni mici. A fost inclusă în categoria pipelor cu găvanul mare și țeava groasă și scurtă (Pl. 8/7; 11/7). Găvanul este rotunjit în partea de jos, având corpul sub forma unui tambur circular subțiat la mijloc. Piesa se evazează spre marginea superioară, decorul constând dintr-un motiv circular de caneluri verticale și ștampila producătorului (*sigillum Solomonis*). Ornamentația este completată de șiruri circulare executate cu roțița dințată ce încadrează găvanul lulelei; specific secolului al XVIII-lea⁶³; *passim*, identificat în apropierea subteranului cu nr. 1.

II. CERAMICĂ ORNAMENTALĂ ȘI PIESE CERAMICE ARHITECTONICE

1. Cahle. Ca și în alte locații din Iași, dar și din diferite orașe ale Moldovei și Transilvaniei⁶⁴, categoria ceramicii ornamentale ocupă un loc însemnat, teracotele și cahlele reprezentând uneori elemente certe de datare pentru nivelurile de locuire și materialul arheologic prelevat din contexte istorice neclare. În timpul investigațiilor de specialitate au fost recuperate câteva fragmente provenind de la cahle medievale a căror tipologie este bine cunoscută. În clasificarea specialistei P. V. Batariuc teracotele fac parte din tipul VIII B, cahle pătrate, prevăzute cu

⁶² Vezi I. Costea, A. Stănică, A. Ignat, *Pipe de lut descoperite la Babadag*, in *Peuce*, S.N., V, 2007, pp. 335–362.

⁶³ Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), in *ArhMold*, II–III, 1964, p. 427, fig. 14/3–4; Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, pp. 265, 267–268; fig. 69–70; D. Gh. Teodor, I. Ioniță, *Cercetări arheologice în Podișul Sucevei*, in *ArhMold*, V, 1967, p. 311, fig. 8/7 (a fost identificată o pipă asemănătoare exemplarului de la Iași în satul Rotopănești, județul Suceava, lângă Fălticeni; datare în secolul al XVIII-lea); K. Romstorfer, *Cetatea Sucevei, descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904* (traducere în românește de Alex. Lăpedatu), Ed. Carol Göbl, București, 1913, pl. VIII; St. Cheptea, *Un oraș medieval – Hârlău*, Ed. Dosoftei, Iași, 2000, fig. 33/1–9 (pipe din veacurile XVII–XVIII); vezi și I. Costea, A. Stănică, A. Ignat, op. cit. (n. 62), in „Peuce”, S.N., V, 2007, pl. 4/8; 6/5a–b (tipul 1a, cu găvanul rotund; secolul al XVIII-lea).

⁶⁴ Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, pp. 251–252; fig. 57–58; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, fig. 37–38, 49–50; P. V. Batariuc, *Motive decorative în ceramica ornamentală din secolul al XVII-lea de la Curtea Domnească – Suceava*, in *Suceava*, VIII, 1981, pp. 224–231; eadem, *Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 43, 1992, 2, pp. 207–224; eadem, *Cahle de la curțile domnești din Moldova*, in *Suceava*, XX, 1993, pp. 71–79; eadem, *Ceramica monumentală descoperită la curțile boierești din județul Suceava*, in *SCIVA*, 45, 1994, 1, pp. 71–83; eadem, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV–XVII)*, in *SCIA*, 42, 1995, pp. 3–17; eadem, *Cahle descoperite în locuințe de orășeni la Suceava*, in *Arheologia Medievală (ArhMed)*, I, 1996, pp. 69–124; eadem, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV–XVII)* (se va abrevia *Cahle din Moldova...*), Ed. Istros, Suceava, 1999; D. Marcu-Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700* (se va abrevia *Cahle din Transilvania și Banat...*), Ed. Accent, Cluj-Napoca, 2004; A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, in *Ephemeris Napocensis (EphNap)*, V, 1995, pp. 301–330; idem, *Cahle din Transilvania (I)*, in *Ziridava*, XIX–XX, 1996, pp. 143–162; idem, *Cahle din Transilvania (II)*, in *ArhMed*, I, 1996, pp. 125–154; A. A. Rusu, Daniela Marcu, *Cahle din secolele XV–XVIII descoperite la Zlatna, jud. Alba*, in *ArhMed*, III, 2000, pp. 228–242; A. A. Rusu, *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, in *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania* (coord. A. A. Rusu, P. L. Szöcs), Muzeul din Satu Mare, Satu Mare, 2002, pp. 21–40.

picior de montare tronconic, scurt/mediu, și decor în relief ori traforat (Pl. 9/1–8; 11/1–3). Teracotele au fost lucrate dintr-o pastă omogenă, degresată cu nisip cu bobul mediu și mărunț, cu particule de mică, ceramică pisată, pietricele și incluziuni de cuarț. Arderea este completă și unitară. Primului sub-tip îi corespund șase fragmente de cahle (descoperite în umplutura pivnițelor cu nr. 1, 6 și 7) cu decor-tapet, compozit, compus din motive geometrice de linii înălțuite și vegetal-florale stilizate pe laturi (lujeri cu ciorchini de viță de vie sau crini), specifice secolului al XVII-lea (Pl. 9/1–3, 5; 11/1)⁶⁵. De asemenea, s-au conservat mici fragmente de cahle de formă pătrată, cu picior scurt de fixare, oblic și rectangular, având decor compozit, cu motiv floral, fiind reprezentat un vas cu flori stilizate (Pl. 9/8; 11/2). Pieseile au fost recuperate din umplutura pivniței cu nr. 2, fiind date în secolul al XVII-lea⁶⁶. O altă teracotă cu picior de fixare rectangular, oblic, de înălțime medie și ornamentație constituită dintr-un decor-compozit, cu motive geometrice (un romb cu laturile triplate), ce încadrează în centru o cetate, din care se mai păstrează doar trei din cele cinci turnuri, a fost descoperit în umplutura galeriei cu nr. 3 (G3) (Pl. 9/4; 11/3). În colțuri au fost figurate buchete de flori stilizate (probabil crini). Acest tip este caracteristic secolului al XVII-lea, fiind bine documentat atât în Moldova, cât și în Transilvania⁶⁷.

2. Plăci ornamentale. Din apropierea pivniței cu nr. 2 (umplutura acestora) s-au recuperat două mici fragmente ale aceleași plăci ornamentale de formă dreptunghiulară, având coronament pentru fixarea în mortar (lut). Fragmentele au fost smălțuite cu alb și pictate cu albastru de cobalt și maro (motive florale?). Au fost identificate alături de material ceramic specific secolelor XVII–XVIII, reprezentând probabil exemplare de ceramică ornamentală de Kutahya sau Iznik⁶⁸.

3. Tuburi din lut, olane și țigle. Din perimetrul investigat au fost recuperate și câteva fragmente de olane cu corpul curbat, utilizate la sistemul modern de scurgere și canalizare, precum și fragmente de la țigle din epoca modernă și contemporană.

III. TIPAR DIN PIATRĂ

În timpul cercetărilor subsolului 1, în pământul rulat din apropierea acestuia a fost identificat un fragment de tipar din piatră (andezit sau marmură), folosit pentru turnarea bijuteriilor sau diverselor accesorii cotidiene. Avea aspectul unui bloc dreptunghiular în mijlocul căruia se află bine delimitat o proeminență circulară, de forma unei cupole, cu partea de sus adâncită (acoperită cu o floare stilizată, cu numeroase petale). Decorul floral se desfășoară sub forma unui registru pe întreaga suprafață a cupolei (Pl. 9/9; 11/8). Se pot observa urme de ardere secundară și de utilizare intensă la temperaturi ridicate. De asemenea, s-a constatat amprenta unui nit (în spărtura pereților) care asigură o mai bună fixare a piesei în momentul folosirii. Din aceeași zonă au fost recuperate resturi ale unor recipiente din lut și fragmente de cahle specifice secolelor XVII–XVIII.

IV. OBIECTE DIN STICLĂ

Ca și în cazul altor situri arheologice și din acest punct a fost recuperat un număr apreciabil de fragmente din sticlă, provenit de la diverse obiecte de uz comun precum: solnițe, gături de sticle, recipiente farmaceutice, fragmente de pahare, toarte de căni, fragmente de borcane, dopuri de sticlă etc⁶⁹. Printre piesele menționate, a fost

⁶⁵ Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, pp. 251–252; fig. 57/2; 58; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, fig. 38/3–4; P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, 1999, pp. 164–165; pl. 29/6; 30/1, 6; D. Marcu-Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, 2004, pl. 84/9; 141/7; 170/169; 183/95; 193/11.

⁶⁶ Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, p. 252, fig. 60/1–6; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, fig. 37/2; 38/1; P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, 1999, pp. 164–165; pl. 27/5. A fost identificată, în urma investigațiilor efectuate în anul 1962, pe strada C. Negri din Iași, o teracotă similară ce a fost datată de către Al. Andronic și E. Neamțu în secolul al XVI-lea. Însă, noi credem că este vorba de o cahlă specifică veacului al XVII-lea, când se generalizează teracota cu decor compozit, tip-tapet, și reprezentări artistice abstractizate. Analiza pasteii întărește convingerea noastră referitoare la datarea piesei în veacul al XVII-lea.

⁶⁷ Al. Andronic, E. Neamțu, op. cit. (n. 31), in *ArhMold*, II–III, 1964, fig. 9/5, 11/2 (tip de cahlă specifică veacului al XVII-lea); Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, p. 253, fig. 62; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, fig. 50/2, 4; P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, 1999, pp. 164–165; pl. 47/3; D. Marcu-Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, 2004, pl. 30, 36/68 (cahle descoperite la Cluj-Napoca); 46/B (cahle de la Dârlos); 49/14 (cahle de la Deva); 133/3, 195/8; 198 (cahle identificate la Sfântu Gheorghe); 200/B (cahle de pe Valea Crișului).

⁶⁸ Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, p. 259, 262; fig. 65, 66; Al. Andronic, op. cit. (n. 32), 1986, fig. 51.

⁶⁹ Al. Andronic, E. Neamțu, M. Dinu, op. cit. (n. 32), in *ArhMold*, V, 1967, pp. 263–264; fig. 68.

recuperat din umplutura pivniței cu nr. 2 un recipient de sticlă albastră cu monograma regelui Carol I și data septembrie 1883.

V. OBIECTE DIN FIER

Alături de materialele arheologice menționate un loc aparte îl ocupă piesele și fragmentele unor unelte ori obiecte din fier, cu destinații diverse. Astfel, în apropierea galeriei cu nr. 2 (G2) a fost recuperată o aplică de alamă pentru broască de ușă (șild), având formă alungită, în partea de sus în formă de acantă și trei orificii cu rol decorativ (datare probabilă în veacurile XIX–XX) (Pl. 9/10). Alături de piesa descrisă au mai fost descoperite resturi lemnoase ale ușii subsolului menționat. Din perimetru au mai fost colectate mânere de cuțit, piroane, balamale, ținte pentru uși, belciuge pentru încuietori, un dorn, sârmă, precum și multe fragmente de la obiecte neidentificate.

*

În urma cercetărilor arheologice din Iași – Tg. Cucu s-a observat lipsa unui nivel de locuire medievală și pre-modern, care să fi fost identificat în teren. Cu toate că, presupusa locuire intensă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dovedită prin amenajările gospodărești, meșteșugărești ori negustorești inerente, nu a generat probe edificatoare pentru o încadrare cultural-cronologică certă, urmele vieții cotidiene pentru acea perioadă sunt atestate de prezența unei cantități apreciabile de material arheologic specific veacului al XVII-lea.

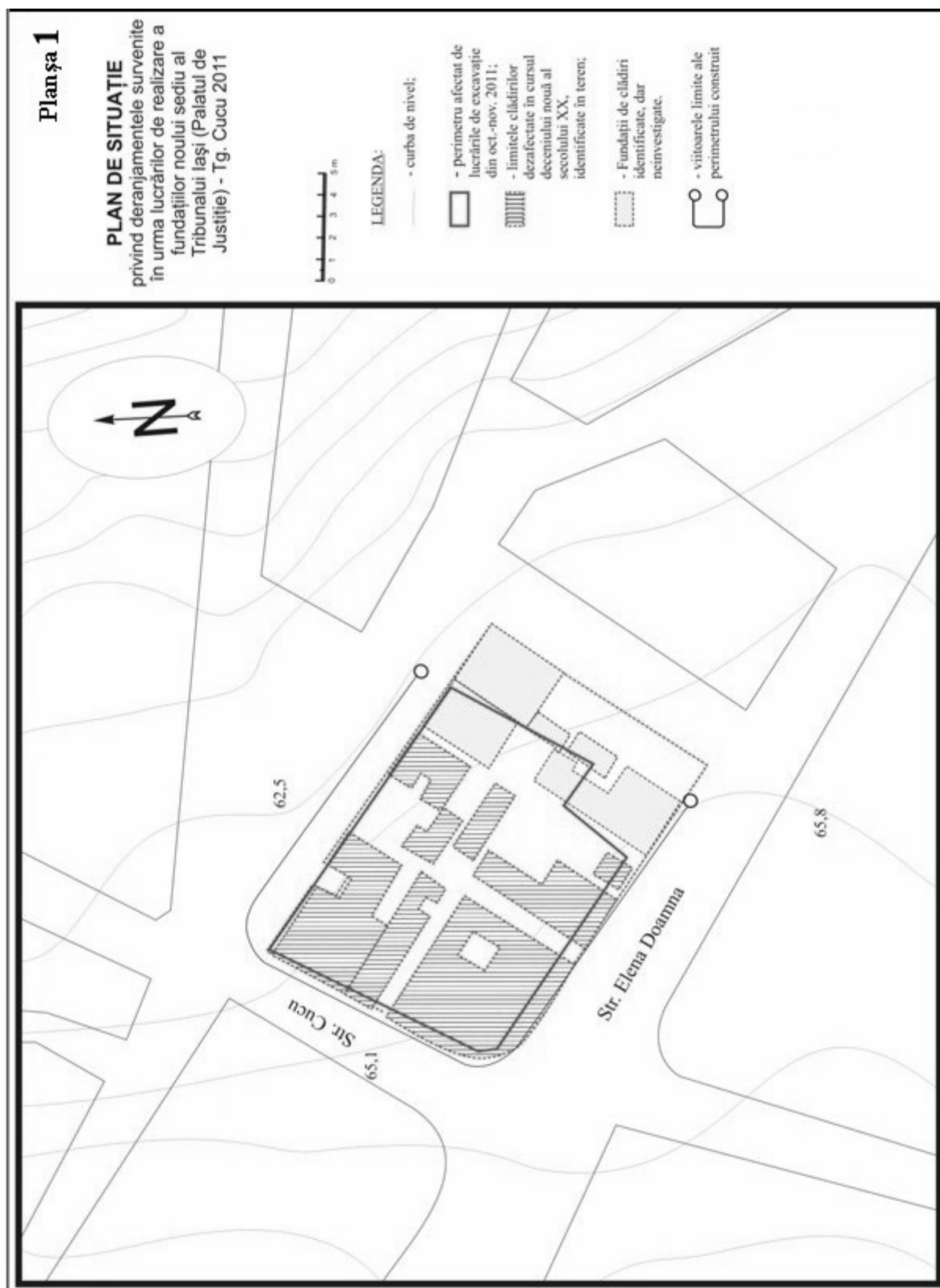
Reutilizarea subsolurilor bine conservate, la un moment dat, și „încadrarea” acestora în structura noilor construcții, realizate cu precădere în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul veacului următor, s-au soldat în timp cu o serie de probleme. Acestea s-au concretizat prin degradarea constantă și concomitentă a structurilor subterane, mai vechi, și a suprastructurilor noi, cu fundațiile în straturile de depuneri antropice, a căror instabilitate a fost „amplificată” de numeroasele galerii din secolul al XVIII-lea. Consolidările repetate, constatate în cazul pivniței nr. 2, compactarea galeriilor din nivelul depunerilor recente, situație semnalată la subteranul nr. 1, s-au dovedit a fi măsuri ineficiente de salvare și consolidare a complexului de clădiri din zona cercetată, fiind, în cele din urmă, dezafectate în cursul deceniului nouă al secolului trecut.

Cu certitudine, subsolurilor (beciuri, pivnițe) au fost utilizate ca depozite frigorifice și de conservare a alimentelor perisabile, a diverselor produse, mărfuri și băuturi, iar în vremuri tulburi, ca refugii pentru locuitorii zonei. Observațiile din teren demonstrează refacerea și consolidarea lor pe parcursul câtorva generații (pe parcursul a cel puțin 150 de ani), precum și re folosirea acestora în timpurile moderne.

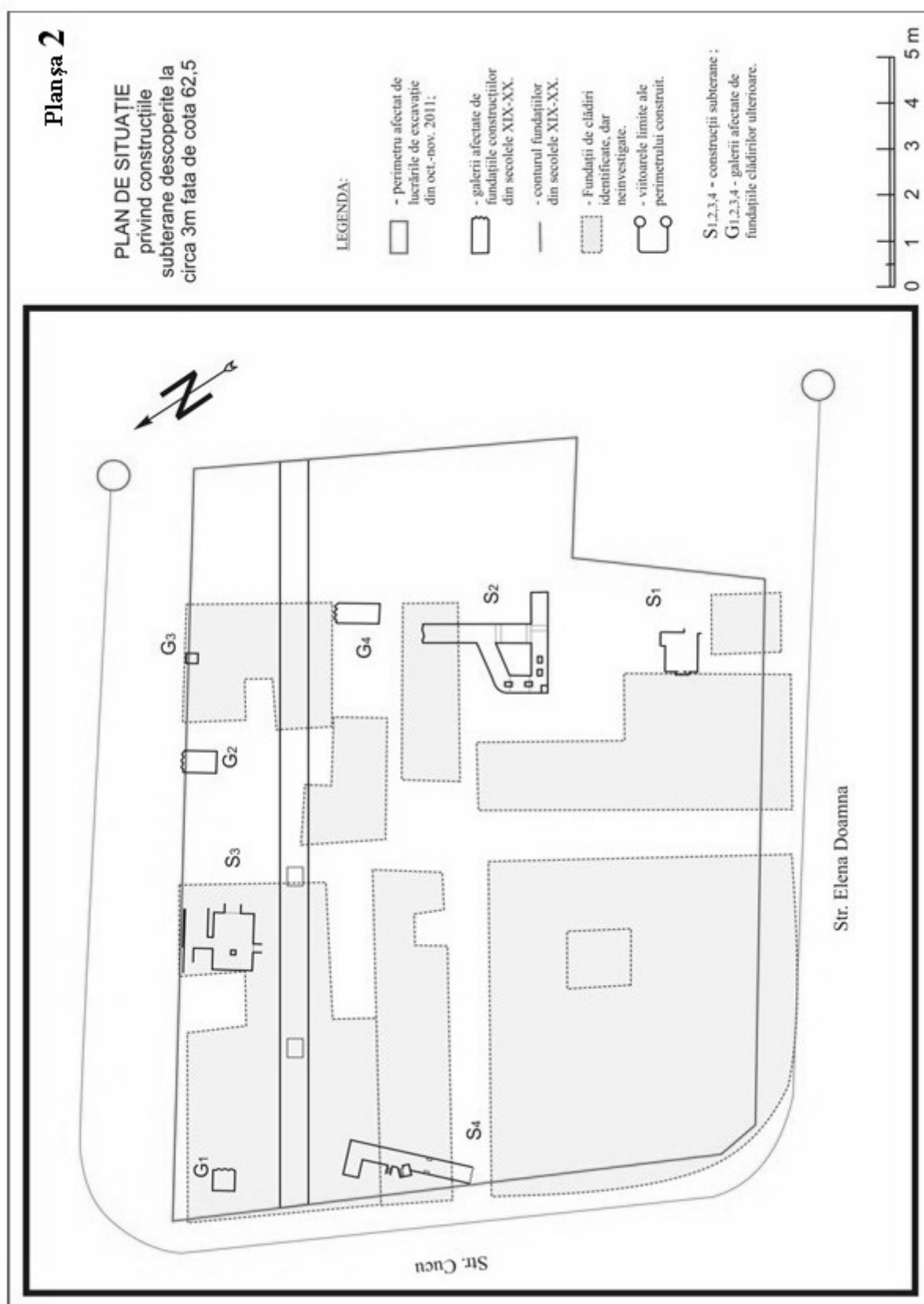
Indicii stratigrafici și analiza întregului material arheologic permit precizarea unei concluzii, conform căreia, în ciuda intervențiilor moderne repetate, ce au deranjat și bulversat nivelurile de locuire anterioare, spațiul supus investigației noastre a cunoscut o îndelungată locuire, cel puțin din secolul al XVII-lea și până în prezent. Coroborarea informațiilor istorice cu datele cercetărilor arheologice pot revela rezultate prețioase referitoare la viața socială, economică, profesională, administrativ-juridică, cotidiană, culturală și religioasă a locuitorilor din marginea Iașilor secolelor XVII–XIX.

ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. General plan.
- Pl. 2. Lay-out drawing containing spatial arrangement of the explored basements.
- Pl. 3. a, the plan of basement no. 1; b, south-east wall of the underground construction.
- Pl. 4. a, the plan of basement no. 2; b, the view from the south-west profile of the underground construction.
- Pl. 5. c, view of the transverse gallery with arch building elements; d, cross gallery – view from the abandoned terminal.
- Pl. 6. a, the plan of the underground construction no. 4; b, overview of the basement from the southern sector.
- Pl. 7. 1, 6–11, medieval, modern and contemporary glazed pottery; 2–5, reddish and gray unglazed pottery; 12, glazed bowl, decorated in *sgraffito* technique, discovered in Iași – “Starea Civilă”, V. Alecsandri street, 8 (Cantacuzino-Pașcanu Palace); 16th century; 13, glazed bowl, decorated in *sgraffito* technique, discovered in Iași – Tg. Cucu; 16th century.
- Pl. 8. 1–4, medieval and pre-modern candlesticks; 5–6, lids, 17th–18th centuries; 7, fill of tobacco, 18th century.
- Pl. 9. 1–8, medieval tiles, 17th century; 9, stone-pattern (stone-mould); 10, brazen apply for door lock (escutcheon), 19th–20th centuries.
- Pl. 10. 1a–c, enameled bowl, decorated in *sgraffito* technique, discovered in Iași – Tg. Cucu; 16th century (photo); 2a–b, enameled bowl, decorated in *sgraffito* technique, discovered in Iași – “Starea Civilă”, V. Alecsandri street, 8 (Cantacuzino-Pașcanu Palace); 16th century (photo); 3–8, medieval, modern glazed pottery (photo); 9–10, kaolin pottery and local porcelain (photo).
- Pl. 11. 1–3, tiles, 17th century (photo); 4, cup with handle, 18th century (photo); 5, mesh dish (strainer-pot), 17th century (photo); 6, candlestick, 17th century (photo); 7, fill of tobacco, 18th century (photo); 8, stone-pattern (stone-mould) (photo).

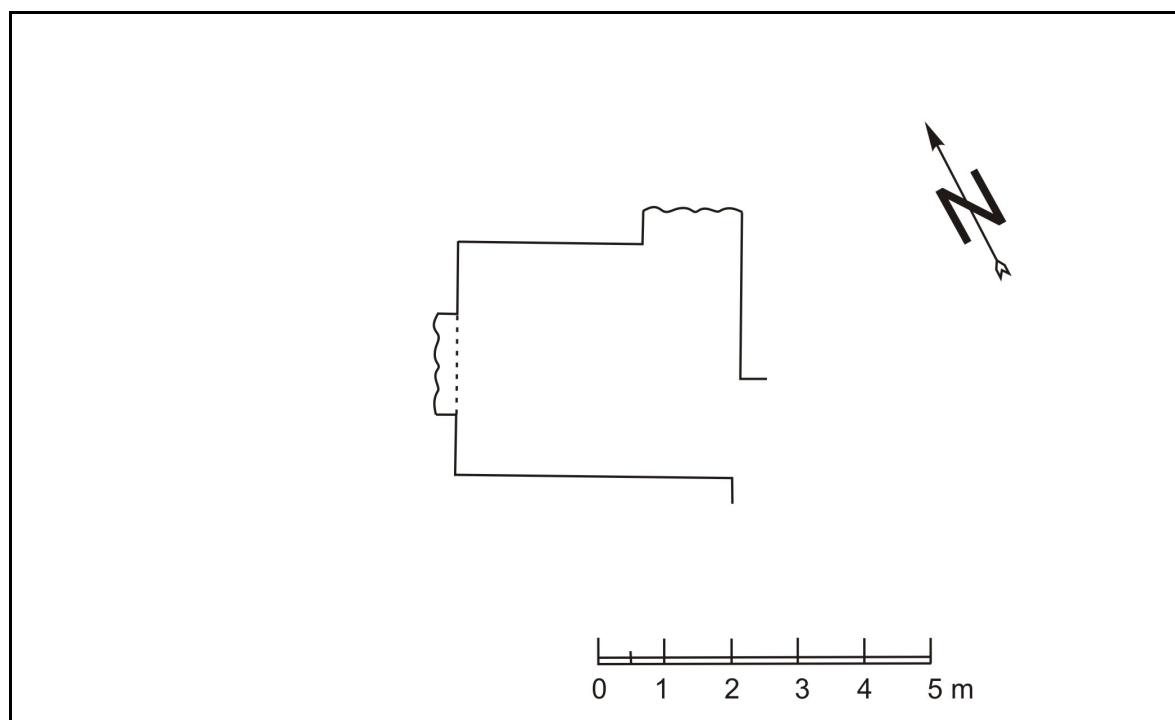

Pl. 1. Planul general.

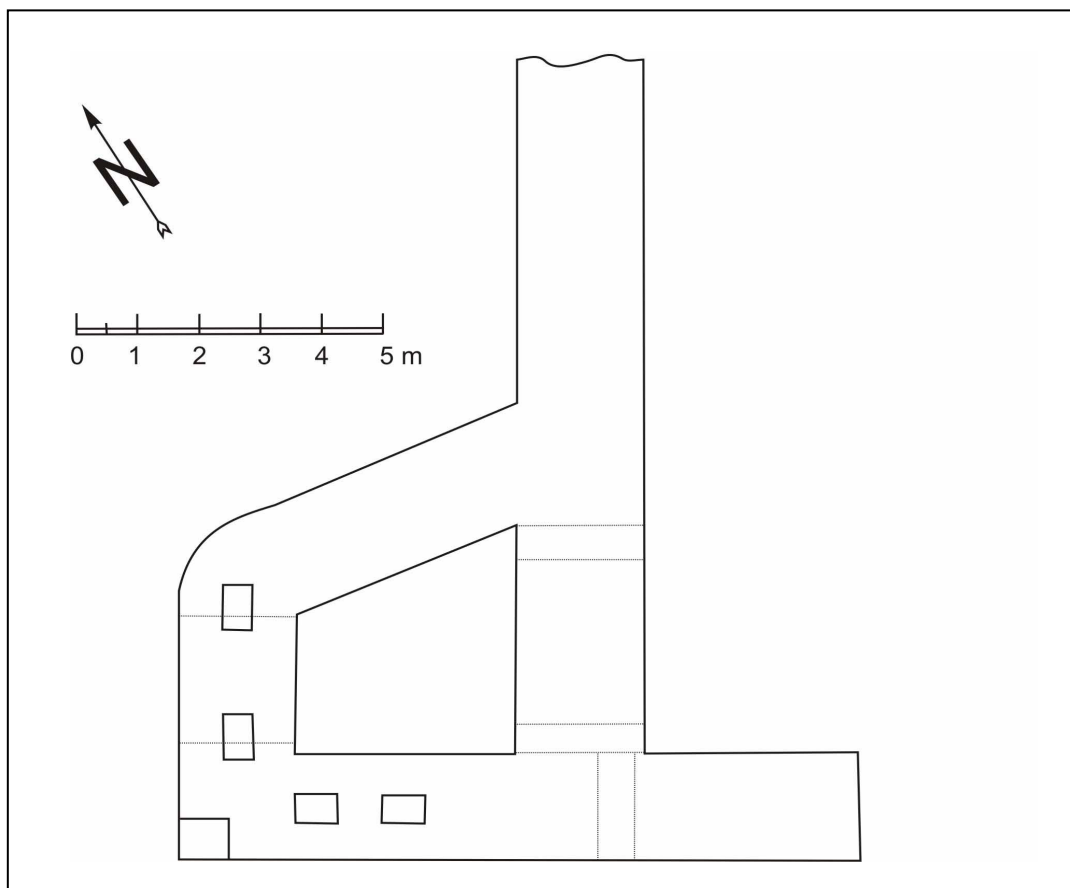

Pl. 2. Schiță planimetrică conținând dispunerea spațială a subteranelor investigate.

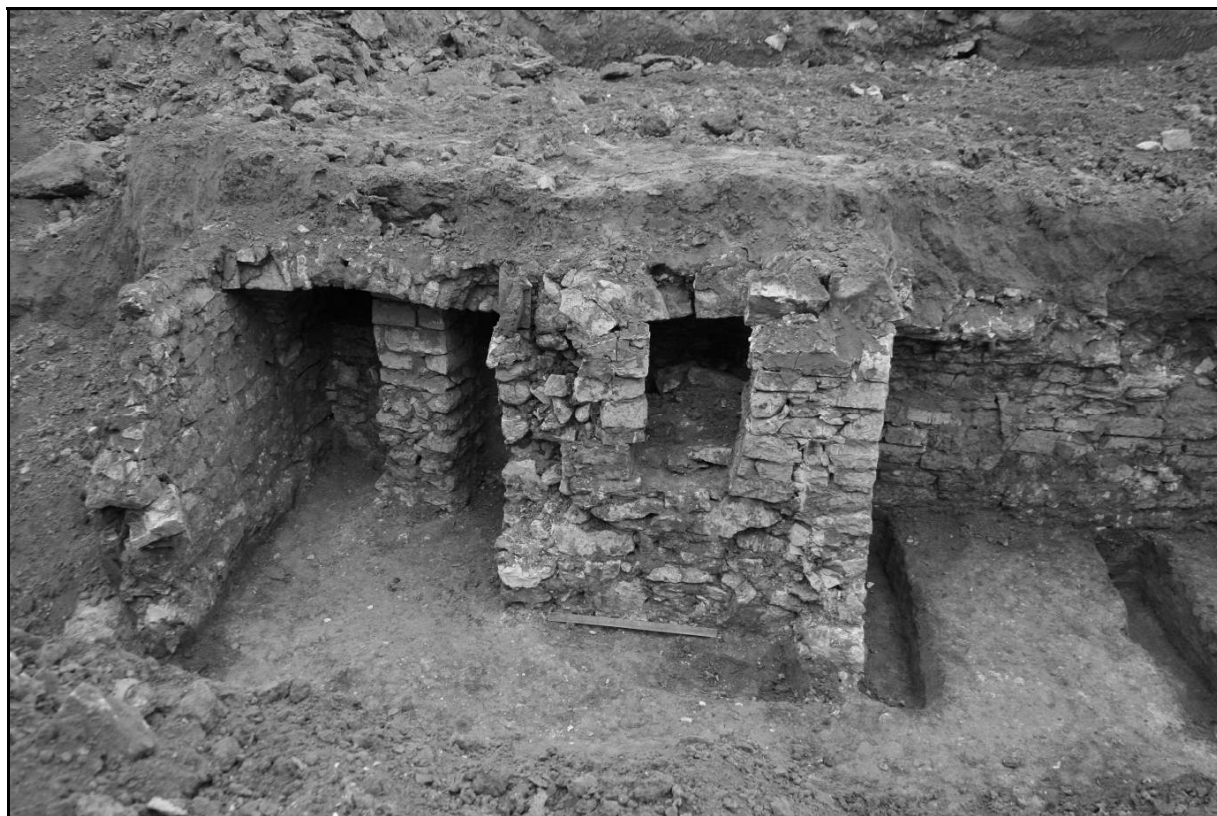

a**b**

Pl. 3. a, planul subsolului nr. 1; b, peretele de SE al construcției subterane.

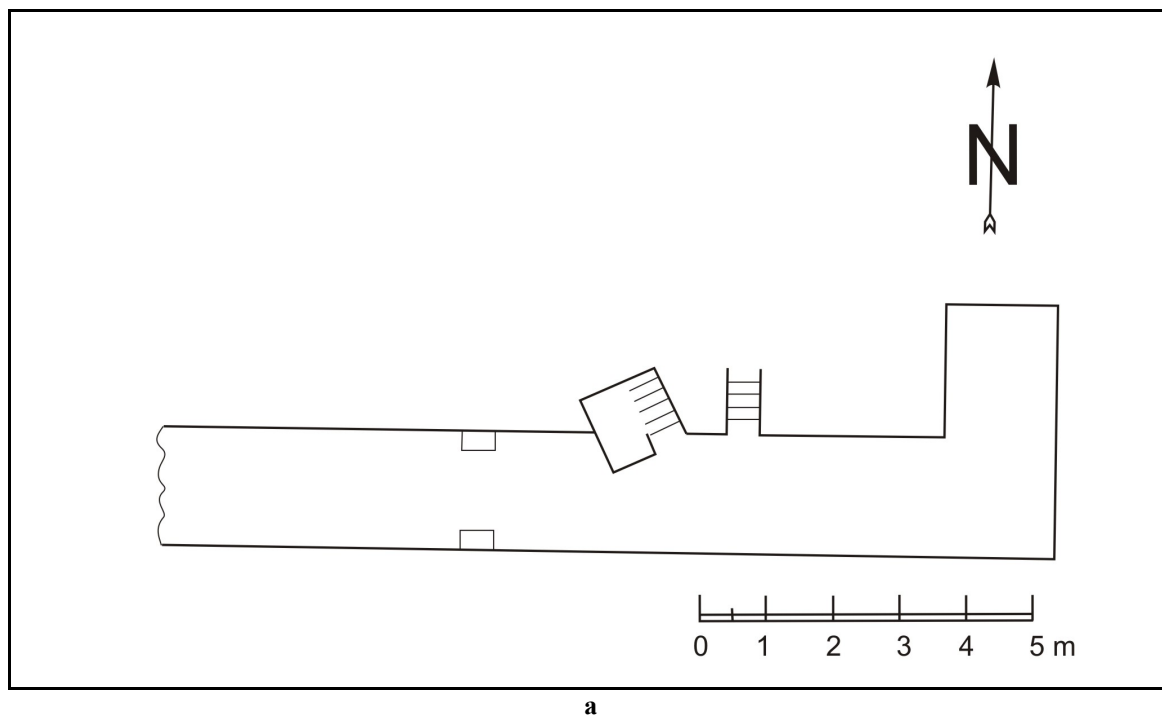
a**b**

Pl. 4. a, planul construcției subterane nr. 2; b, vedere dinspre profilul de SV al construcției subterane.

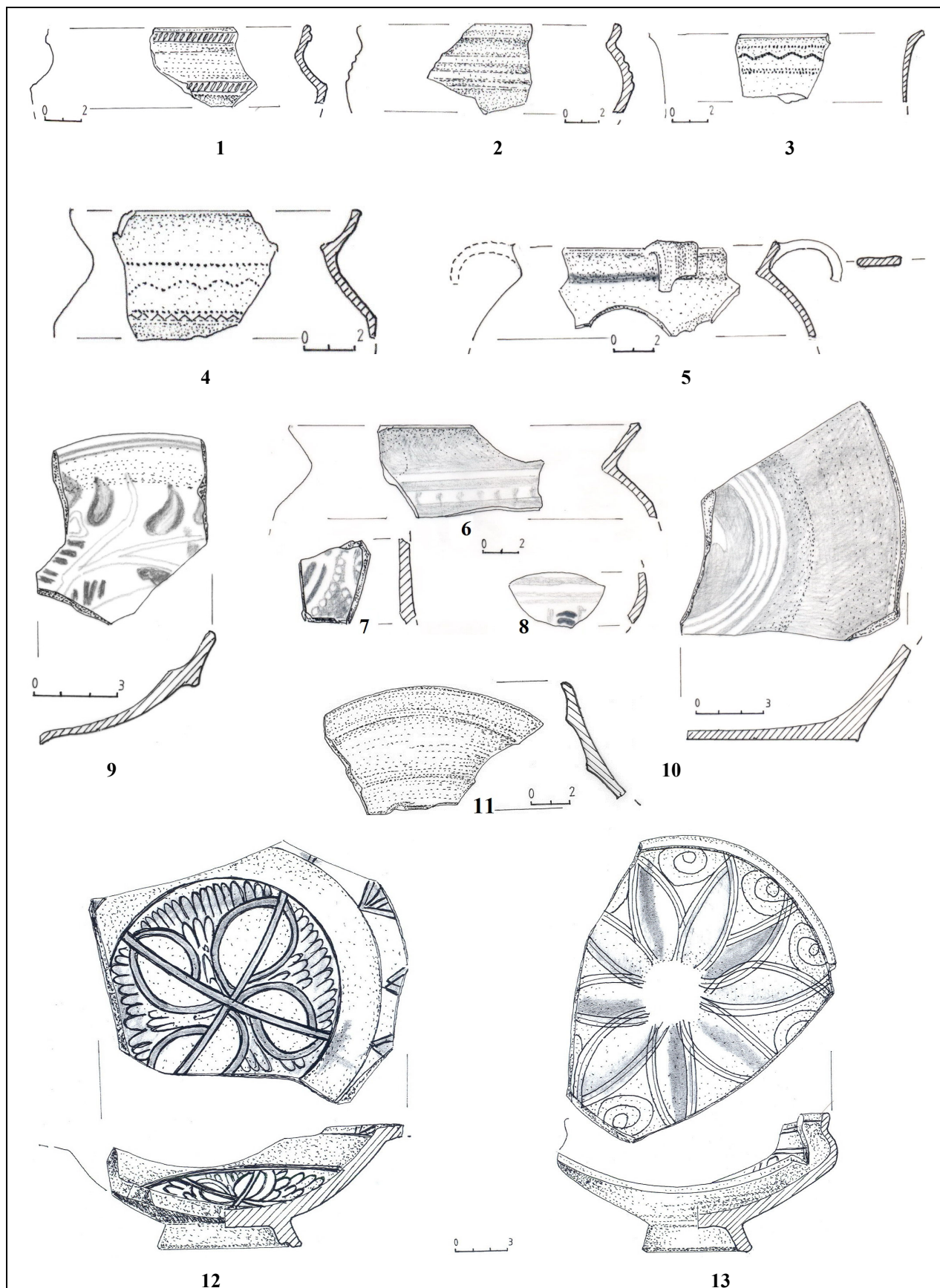
a**b**

Pl. 5. c, vedere a galeriei transversale, cu elementele de consolidare a bolții;
d, galeria transversală – vedere dinspre terminalul abandonat.

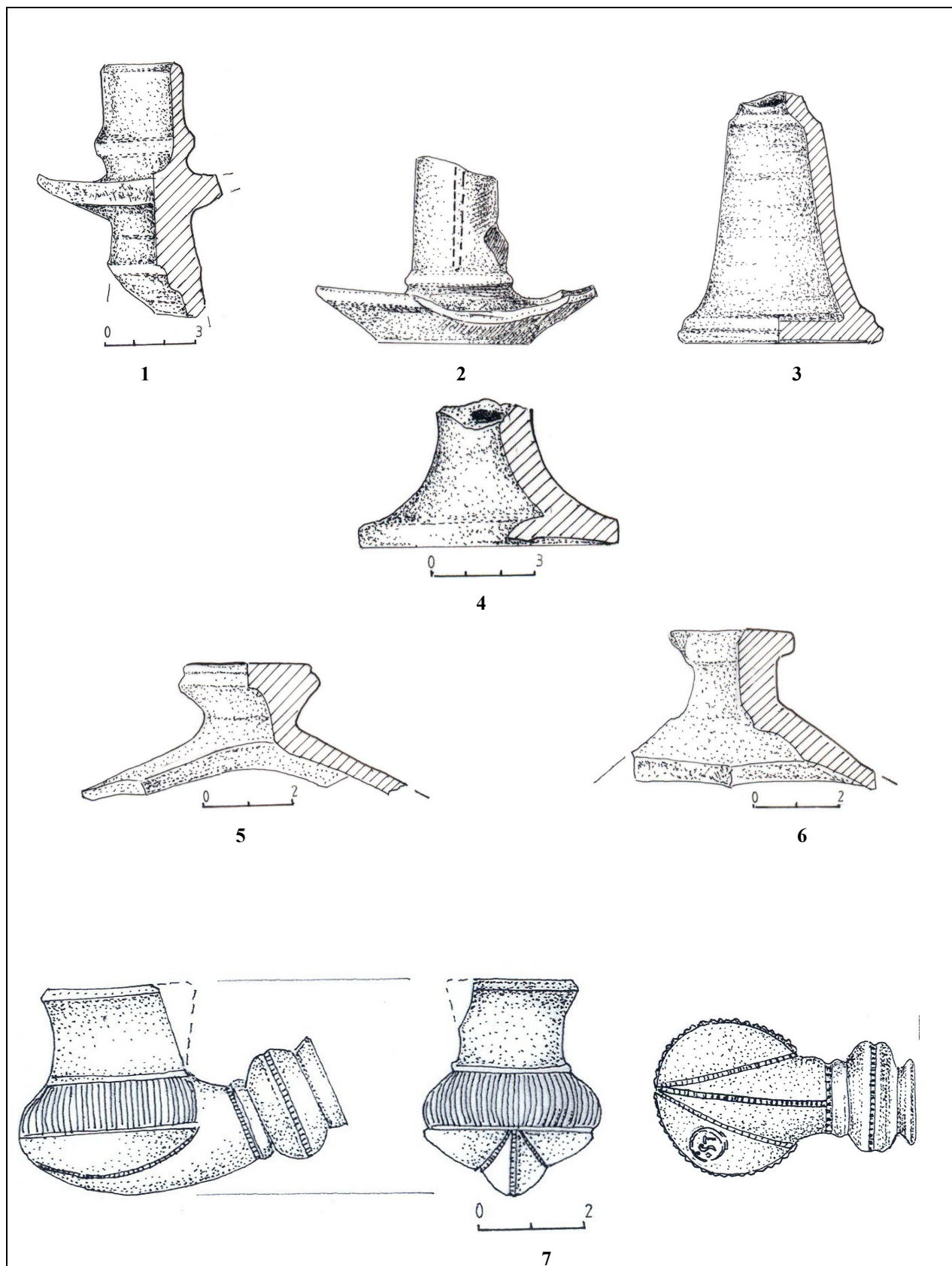

Pl. 6. a, planul construcției subterane nr. 4; b, vedere generală a subteranului dinspre sector sudic.

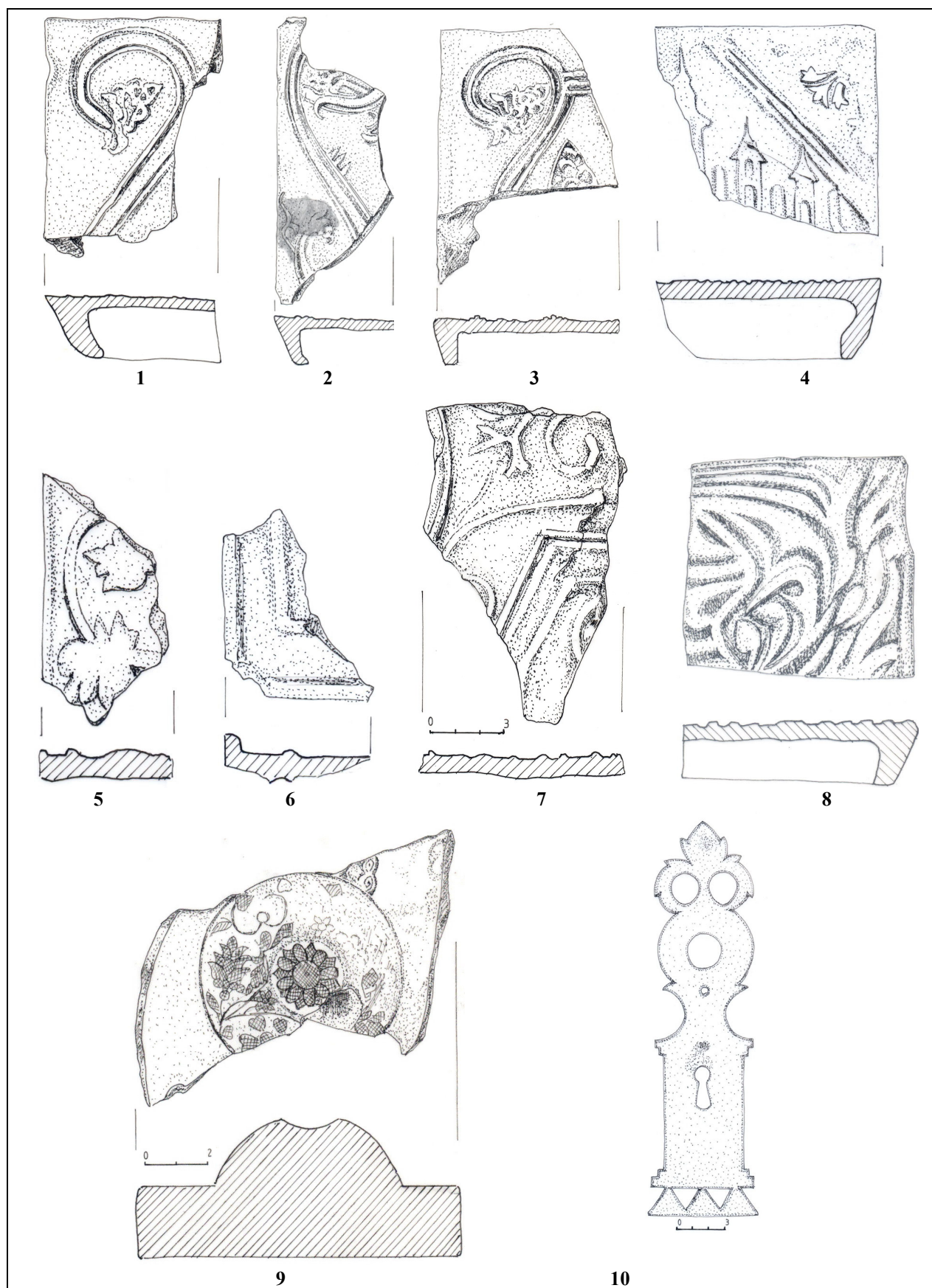
Pl. 7. 1, 6–11, ceramică smălțuită; 2–5, ceramică roșietică și cenușie nesmălțuită; 12–13, străchini smălțuite și decorate în tehnica *sgraffito*.

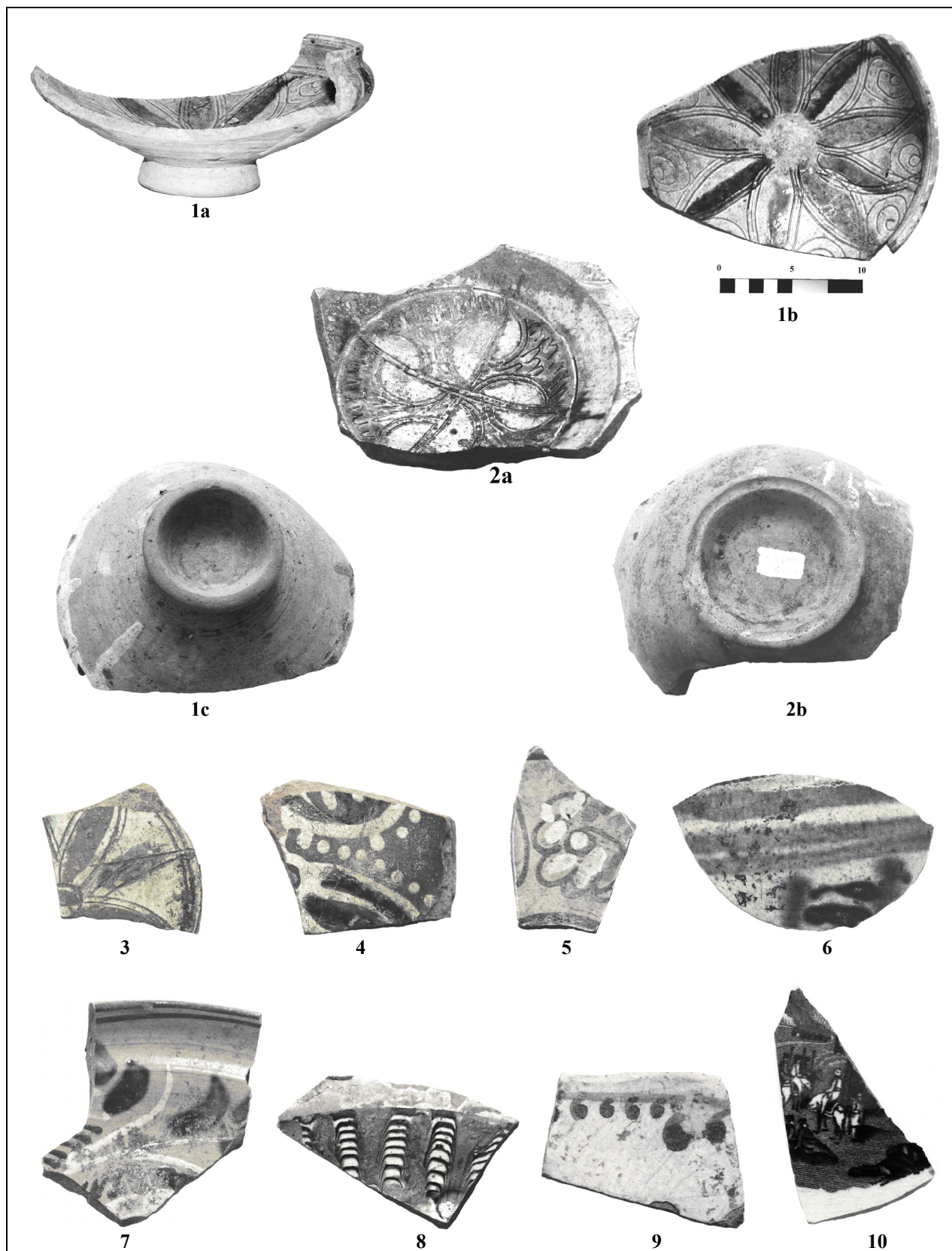

Pl. 8. 1–4, sfeșnice medievale și pre-moderne; 5–6, capace, secolele XVII–XVIII;
7, pipă, secolul al XVIII-lea.

Pl. 9. 1-8, cahle medievale, secolul al XVII-lea; 9, tipar din piatră; 10, șild de ușă.

Pl. 10. 1a–c, 2a–b, străchini medievale, smălțuite și decorate în tehnica *sgraffito*; 3–8, ceramică smălțuită medievală și pre-modernă; 9–10, ceramică de caolin și faianță autohtonă.

Pl. 11. 1–3, cahle, secolul al XVII-lea; 4, ceașcă cu toartă, veacul al XVIII-lea; 5, vas-sită, secolul al XVII-lea; 6, sfeșnic, secolul al XVII-lea; 7, pipă, veacul al XVIII-lea; 8, tipar din piatră.

“SPOOL-SHAPED CLAY ARTEFACT”: AN UNKNOWN OBJECT-TYPE OF THE BOLERÁZ/BADEN CULTURES

DE

TÜNDE HORVÁTH*

Abstract

In this study various or, in some cases, connectable usage-forms of the Boleráz/Baden “spool”-find group were presented, as referable to archaeological and anthropological analogues. It is likely that this object was a multifunctional tool, whose diverse functions can be separated on the basis of specific wear marks, shape. There are examples either for the profane or the religious (idol, pintadera) application of the object.

Based on chronological-functional differences, I assume that the “spools” had basically different uses in the Boleráz and the Baden periods, or cultures. It seems that the “spool” was a robust, multifunctional everyday object in the Boleráz Period, useful mostly as a pillar/pounder/pestle. Further on, the object became a delicate, personal, and maybe prestigious item by the Baden Period. The completely different function of the discussed object, appearing in both the Boleráz and the Baden periods further strengthen the opinion of those scholars, who argue that the Boleráz and the Baden societies should be interpreted as individual cultures or ceramic styles (by Martin Furholt) rather than development phases as it was suggested previously. Concerning the origin of the objects, the Boleráz Culture has strong Central European connections, whereas the material culture of the Baden Culture can rather be related to south-eastern Europe.

Key words: *Balatonőszöd–Temetői dűlő, spool; salt-making/desiccation; pestle/pounder; stamp-seal; weaving and spinning article; braid clasp; head-support; sitting-convenience.*

INTRODUCTION

During the excavation of a Boleráz/Baden settlement at Balatonőszöd–Temetői dűlő, along the planned route of the M7 motorway in 2001–2002, in several cases typical cylindrical objects were found, made of burnt clay, widening at the ends (Table 1). These finds were identified as “spool” (*spulni* or *guriga* in Hungarian) by reference to previous Hungarian scholarly interpretations. Mária Bondár first suggested that the spools were used as solid wheels of wagon-models;¹ subsequently she believed their non-domestic, unusual meaning.²

As a preliminary research paper (2008),³ I hypothetically categorized the finds according to their size, level of finishing and workmanship, and distinctive signs of use-wear, which may help identification of the original function of these items (Plate 1/1). Accordingly, in the framework of this paper, I would like to present and discuss some selected objects of the larger group of the found material.

The scope of the present study does not allow a presentation of the complete catalog of this object-type available from the previous scholarly literature. Besides, I think that this method would not lead to reliable results anyway, as most of these finds, and their archaeological context are missing from the publications. The reason for this is that, primarily, specialists did not recognize the importance of these objects, and, secondly, spool-items were not considered among the principal object-groups relating to chronological situations. Thus, their appearance, and their links to specific periods or cultures inside the Late Copper Age has not been accurately explained. Even the acknowledged data of the former publications on “spools” may direct the

¹ M. Bondár, *A kocsí a késő rézkori Európában / Der Wagen im spätkupferzeitlichen Europa*, in *Archaeológiai Értesítő*, 129, 2004, p. 16. on the basis of Szigetszentmárton cart model.

² M. Bondár, *The cemetery*, in *The Copper Age cemetery of Budakalász* (eds. M. Bondár, P. Raczky), Budapest, 2009, p. 288.

³ T. Horváth, “*Spulni*”: egy ismeretlen funkciójú tárgyípus a Badeni kultúrában (*Variációk egy témára*) / “*Spulni*”: an artifact of unknown function from the Baden culture, in *Somogyi Múzeumi Közlemények*, 18, 2008, pp. 157–166.

reader to misleading conclusions, as the few studies restrict themselves to the illustrative material, such as photos or drawings, without precise description. Likewise, in the absence of specific data such as traces of wear, the original function of these objects cannot be convincingly established.

This type of objects is completely absent from the famous volumes by V. Němejcová-Pavúková on the ceramic typology of the Boleráz and Baden cultures (e.g. 1981, 1984).⁴ However, there are some settlement finds in the published material from the Boleráz/Baden periods, but I am afraid that this attached list is not a perfect picture about the real occurrence of the Late Copper Age's finds as I summarized the reasons above.⁵

In the following discussion I will try to identify the possible functions of this special find group. The primary source of analogues will be taken from the excavation material of the Balatonőszöd–Temetői dűlő site, besides, other archaeological, ethnographical as well as cultural anthropological parallels will be presented.

Among the following cited possibilities there can be connections (1–2–3), or other variant functions (4, 5, 6). The question is: can these clay artifacts, with minimal changes of form and size be a multi-functional tool-type? The answer is: yes.

We can identify many analogies among the ancient stone artifacts. Most of the prehistoric stone implements (e.g. a chipped stones, or grinders, hand-stones, and hammers/adzes/axes) were multi-functional tools. On a grinder we can frequently see the use-wear traces from grinding of cereals, and as well as the use-wears of shell-opening, polishing of bone, shell, metal and stone implements, pounding seeds etc.).⁶

DISCUSSION

Archaeological observations at the Balatonőszöd – Temetői dűlő site:

1. Salt-producing apparatus⁷

The parts of the toolkit: salt evaporating bowl (*Briquetage*), and the pillars (*Oval-/Zylindersäule*), which held the bowl above the fire during the evaporation process.

The pottery as associated with *Briquetage* was initially described and classified in scientific literature on prehistoric ceramics as Very Coarse Ware (*VCW*), and various application circles were presented. Later, this type

⁴ V. Němejcová-Pavúková, *Nácart periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe / An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe*, in *Slovenská Archeológia (Slov Arch)* XXIX/2, 1981, pp. 261–291; eadem, *K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovensku / Zur Problematik von Dauer und Ende der Boleráz-Gruppe in der Slowakei*, in *Slov Arch*, XXXII/1, 1984, pp. 75–146.

⁵ E.g. Boleráz/Baden settlements: Nevidzany: V. Němejcová-Pavúková, *Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener-Kultur*, in *Slov Arch*, XXII/2, 1974, pp. 237–350, Abb. 4.2; Malá nad Hronom: *ibidem*, Abb. 54.22–23; Žlkovce: eadem, *K problematike trvania a konca bolerázskej skupiny na Slovenska / Zur Problematik von Dauer und Ende der Boleráz-Gruppe in der Slowakei*, in *Slov Arch*, XXII/1, 1984, pp. 75–146, Obr. 22.15; Hlinsko: J. Pavelčík, *Drobné terrakoty z Hlinska u Lipníku (okr. Přerov) / Kleine Terrakotten aus Hlinsko bei Lipník (Bez. Přerov). I.*, in *Památky Archeologické*, LXXIII/2, 1982, pp. 261–292, Obr. 10.7; Brza Vrba: P. Medović, *The eneolithic settlement Brza Vrba near Kovin*, in *Grada*, 6–7, 1976, pp. 5–18, T. V.19, T. XI.14; Schwechat: E. Ruttkay, *Über die Badener Kultur in Niederösterreich und im Burgenland*, in *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur* (ed. B. Chropovsky), Bratislava, 1973, Abb. 4.6.; Mödling–Jennyberg: E. Ruttkay, *Boleraz-Gruppe*, in *Jungsteinzeit im Osten Österreich* (eds. E. Lenneis, C. Neugebauer–Maresch, E. Ruttkay), St-Pölten–Wien, 1999, pp. 145–161, Abb. 16.8; Nagykanizsa–Billa: J. P. Barna, *Későrézkori település Nagykanizsa–Billa lelőhelyen / Late Copper Age settlement in Nagykanizsa–Billa*, in *Zalai Múzeum*, 12, 2003, p. 113, fig. 23.13; Budakalász–Luppacsárda, 1 broken and 4 intact from Grave No. 403, M. Bondár, op. cit. (n. 2), p. 288; Nagyút–Göböljyárás II: M. Bondár, *The Late Copper Age Settlement at Nagyút–Göböljyárás II*, in *Antaeus* 31–32, 2010, pp. 303–375, 323; fig. 31.10; Gomolava: J. Petrović, B. Jovanović, *Gomolava. Naselje kasnog eneolita*, Novi Sad–Beograd, 2002, p. 30.

⁶ T. Horváth, *A Vátya kultúra településeinek kőanyaga. Komplex régészeti és petrográfiai feldolgozás/ The stone implements of Bronze Age Vátya culture*, PhD Dissertation, ELTE, Budapest, 2004, manuscript, www.archeo.mta.hu/staff/Tunde_Horvath/PhD/pdf/format.

⁷ W. Matthias, *Die Salzproduktion – ein bedeutender Faktor in der Wirtschaft der frühbronzezeitlichen Bevölkerung an der Mittleren Saale*, in *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, 60, 1976, pp. 373–394; A. F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*, in *World Archaeology*, Cambridge, 2000; H. Genz, *Blühende Landschaften – Mitteldeutschland in der frühen Bronzezeit*, in *Der geschmiedete Himmel. Die weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren* (ed. H. Meller), Theiss Verlag, 2004, p. 171, Abb. 2.1; E. Guerra-Doce, G. Delibes de Calsro, F. Javier Abarquero-Moras, J. M. del Val-Recio, A. L. Palomino-Lázaro, *The Beaker salt production centre of Molino Sanchón II, Zamora, Spain*, in *Antiquity*, 85/329, pp. 805–819.

of pottery was referred to salt production, and in recent publications it is consciously connected to this function.⁸

Description of the finds from Balatonőszöd:

– Balatonőszöd–Temetői dűlő, pit No. 2348, Section 53/32, Boleráz. A nearly intact, subsequently reconstructed vessel, resembling a fish-frying pan was found (*Briquetage*-suitable form, for salt evaporation). Light brown, the inner surface is smoothed, the outer surface is rough. It is tempered with crushed shards. The form of the vessel is oval, the bottom is flat, slightly concave, the bottom-line is hardly profiled, the sides are relatively high, wider in the middle-part, and slightly protruding at the two edges. Bottom diameter: 325, height: 120, edge-thickness: 11, largest edge-diameters: 325 and 226 mm.

Thus, it was inferred that in this area salt water was evaporated in order to produce salt (crystals or powder). Near pit No. 2348, several “spools” were unearthed together with various objects (Pit No. 2000, 2389), part of which could thus be connected to salt production. Those objects are evidently suitable for this purpose; they are sandglass-shaped, providing a flat support for the evaporating bowl. There are both smaller and larger pieces, created in either fine versions or rough ones. There is one crucial criterion, namely that there has to be a set of items, whose size is appropriate for supporting the same bowl (Plate 2/1).

I suggest that the items present as grave-goods at Budakalász–Luppacsárda cemetery served the same purpose. Unfortunately, we do not have exact information about the *in situ* position of the artifacts in cemeteries (Budakalász–Luppacsárda, Grave No. 403 – the spool-items lying around the neck, or in one heap in front of the face, between shoulders and hands, turned over – as if they formerly held up something?),⁹ but they were never found by themselves: four, five and six pieces composed a kit (pillars of some kind of vessel?).

In most settlements where “spools” were found, additional polished stone (pestle, hand-stone, grinder) and bone artifacts were usually discovered, typically chisels made of cattle’s ulnae, small ruminants’ metatarsi, or chisels made of bones of larger mammals. These tools can all be obviously connected to salt production.¹⁰

The salt-making toolkit can be further completed with items suitable to breaking up or pulverizing salt, such as fine-grained polisher/grinder plates, hand-stones and pestles.

– Cultural layer No. 1390, Section 46/30–31, Boleráz. In the Boleráz cultural layer, beside the “spools”, a small, rectangular, fine-grained sandstone plate was discovered. Both sides of the plate were used as working surfaces (there are smooth, worn-out spots on both sides). On one side there is a small hollow, which was identified as a pestle-hollow. The diameter of the hollow and the size of the “spools” from the pit No. 2667 below of the cultural layer 1390 is the same as on the diameter of the pestle-hollow on the stone slab from the cultural layer (Plate 2/2).

– In pit No. 2667, which is situated below the Boleráz cultural layer No. 1390, a “spool” was also unearthed. This object and an other stone plates identified as grinder equipment (lower and upper part), was most likely used for multiple purposes. These toolkit were probably used for pulverizing softer materials such as salt or paints, because the grain-size of the stone slab is fine and the upper part of the grinding equipment, the pounders/pestles is a of soft, burnt clay “spools”.

– In pit No. 2006, the “spool” was found together with a clod of ochre. In the neighboring pit No. 2607, a quartzite hand-stone was unearthed, with remains of red paint on it. It is likely that the two objects were involved in the same procedures (Plate 3).

2. Pounder/pulverizer or stamp?

“Spools” were discovered in pit No. 2653 from the Boleráz Period, near pit No. 2595 also from the Boleráz Period, in which, among other finds, a *pintadera* was discovered with red paint remains on its surface (Plate 3/5).

I think that especially those tools are suitable for that function which are rougher, larger sized, and present blowing marks on the margins or surface of the obliquely worn-out or hollow endings.

At Vučedol–Streim/Vineyard site, during the excavation of pit No. 6, in Grave 3, beside the human remains one “spool” was also discovered (very early Vučedol Culture, published as two-based stamp-seal).¹¹

⁸ A. Gibson, A. Woods, *Prehistoric Pottery for the Archaeologist*, Leicester University Press, London, 1990, p. 271.

⁹ M. Bondár, op. cit. (n. 2), p. 181.

¹⁰ W. Matthias, op. cit. (n. 7), pp. 390–391; Abb. 7.

¹¹ A. Durman, *Vučedolski Orion i najstariji europski kalendar / Vučedol Orion and the Oldest European Calendar*, Zagreb, 2000, pp. 43–46.

Other optional-application possibilities on the basis of archaeological observations:

3. Cooking; aid during the firing of pottery

This possibility can be closely linked to the above-presented option of salt-water evaporating.

The Early Bronze Age Bell Beaker settlement at Nola in Italy was destroyed by the eruption of the Vesuvius. Near Nola, at the foot of the Vesuvius, volcanic ash preserved such settlement features and objects, which, due to the decomposition of organic materials, are completely missing from ordinary excavation sites (for example the roof structure of houses, food in pots, human bodies). In one of the houses food was being prepared at the moment of the eruption. One of the pots stood on a spool-like stand (Plate 4).¹²

Similar objects were used in the Roman Period during the firing of *terra sigillata*: such items were put between ceramic pots so that these should not touch each other while being fired.¹³ Accordingly, “spools” might have been used as an aid during pottery production.

4. Weaving and Spinning

Ezerovo II (Bulgaria, Black Sea Coast, near lake Varna, Early Bronze Age): sandglass-shaped perforated “spools” were excavated, and are listed as remains of textile craft (*bobine*/bobbin). On one of the items (No. 21), a carbonized woolen thread was wound (Plate 4/2).¹⁴ It is likely that the southern, Balkan spool finds were the basis for the Central European terminology and also for the definition of their function (see the Hungarian name: “*spulni*”). Beyond this geographical region, without doubt, this task is also most frequently associated with textile craft. Still, compared to the finds of the Baden Culture, there is a vital difference, namely that the “spools” from the Balkans are typically perforated longitudinally, which is not characteristic of the majority of the Baden finds. There is only one “spool” in the Boleráz/Baden publications, which is perforated in the central part (Nitriánsky Hrádok–Vysoký breh, blok 21/54).¹⁵ In many cases “spools” were found together with spindle-whorls at the Balatonöszöd–Temetői dűlő site (pits No. 1594, 2298, 2606, 2684, Baden cultural layer No. 925: Figure 1.2). Thus, it is possible that some of the “spools” were used for such purposes in the Boleráz/Baden periods. Some find can identify as a bobbin on the base of the use-wear traces of the threads (e.g. Hlinsko op. cit. in N. 5).

5. Braid-clasp

The basis for this analogue is a unique anthropomorphic figurine from Răucești (Romania), dated to the Cucuteni Culture, Phase B.¹⁶ The complex connections between the Cucuteni–Tripolje Culture and the Boleráz/Baden cultures have been demonstrated in various cases.¹⁷ From the cited female figure only the torso is preserved, representing the upper part of the human body: the head is schematic, the eyes and the line of the nose are superficially portrayed. At the back part of the head, there are two holes, one below the other, on both sides. From the occiput down to the middle of the back there are long lines – which most probably stand for a plaited hairstyle – with a “spool” at the end (Plate 4/3).

In my opinion those “spools” are suitable for this function, which are small, and delicately crafted. In this case those pieces have to be emphasized which are richly ornamented, to mark either their magic/ religious or

¹² G. Vecchio, C. Albore Livadie, N. Castaldo, *Nola*, in www.meridies-nola.org/nola/villaggiopreistorico.htm.

¹³ H. J. Kellner, *Die Sigillatöpfereien von Westerndorf und Pfaffenhofen*, Limes–Museum Aalen, Stuttgart, 1973, Abb. 36.

¹⁴ G. Tončeva, *Un habitat lacustre de l'âge du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ezerovo II)*, in *Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie (Dacia)*, N.S., XXVI, 1981, pp. 19–21, p. 57; fig. 24.

¹⁵ V. Němejcová-Pavúková, *Sídlisko bolerázského typu v Nitriánsky Hrádku / Siedlung der Boleráz-Gruppe in Nitriánsky–Hrádok*, in *Slov Arch*, XII/1, 1964, pp. 163–268, Abb. 25.5. The typically perforated items are characteristic for the later, Bronze and Iron Age periods at the Balkan, and they were spindle-whorls, see e.g. S. Mauel, *Die Spinnwirtel und Webgewichte der bronze- und eisenzeitlichen Siedlung von Kastanas. Zur Textilproduktion Nordgriechenlands im 2. vorchristlichen Jahrtausend*, University of Copenhagen, unpublished MA dissertation 2009, www.auth.academia.edu/SaschaMauel, Teil 1, Abb. 18.10–19; or weight of the warp-weighted loom in not perforated form: *ibidem*, Abb. 38.9, 41–42.

¹⁶ Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, în col. *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis (BMA)*, VI, Piatra Neamț, 1999.

¹⁷ C.-M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, BMA, V, Piatra Neamț, 1998. M. Y. Videiko, *Late Tripillya and Baden Cultures: Facts and Character of Interaction*, in *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Ältere Bronzezeit. Gedankenschrift für Viera Němejcová-Pavúková, Internationale Archäologie Studia Honoraria* (eds. B. Hänsel, E. Studeniková), Band 21, 2004, pp. 355–367.

an ownership status. These Copper Age finds are usually described in publications as *pintaderas* or *idols*.¹⁸ Interestingly, the tattoo-like motifs on the leg of a massive clay anthropomorphic figure found at the tell of Sudievo resemble the pattern of a “stamp” excavated at the same site.

Additional potential analogues from cultural anthropological studies:

6. Head support / seat support

Marcel Mauss gave a famous lecture on the techniques of the human body in 1934 (Part VI).¹⁹ In his work Mauss presented the sequence of conscious and unconscious practices connected to the human body, which vary depending on geographical as well as cultural regions. The bodily behaviors have their characteristic features in every human society. Mauss argues that these habits are closely related to edification, public agreement, fashion and authority, and they are acquired by imitation and education. Since the body is the earliest and primary tool of the humankind, the techniques of the body are represented in everyday and ritual aspects to the same degree.

Among the techniques of the body I would like to reflect here on some aspects of the sleeping practices.²⁰ Among those communities, who sleep on the ground (first of all in Central Africa around 15° latitude, in the tribal civilizations’ zone, but the list could be started with the ancient Egyptians) various forms of head supports exist, which are mostly used to prevent creeping insects and bugs from getting in contact with the people while sleeping.

Such very simple, spool-like supports were documented in the pastoral, cattle-breeding societies of Central Africa. The illustration comes from north-western Uganda, from the territory of the *Karamodzsong* tribe, as documented by Petr Jahoda in 1998,²¹ in the main street of Namalu, the centre of the community. During daytime local inhabitants habitually carry such items with them, using them as a seats, whereas they lay their heads on them during sleeping (Plate 4/4).

CONCLUSIONS

In this study various or, in some cases, connectable usage-forms of the Boleráz/Baden “spool”-find group were presented, as referable to archaeological and anthropological analogues. It is likely that this object was a multifunctional tool, whose diverse functions can be separated on the basis of specific wear marks. There are examples either for the profane or the religious (*idol*, *pintadera*) application of the object.

Based on chronological-functional differences, I assume that the “spools” had basically different uses in the Boleráz and the Baden periods. It seems that the “spool” was a robust, multifunctional secular object in the Boleráz Period, useful mostly as a pillar/pounder/pestle. Further on, the object became a delicate, personal, and maybe prestigious item by the Baden Period. At the same time “spools” also took over the function of the decorated *pintaderas* of the Boleráz Period, whose previous forms are missing from the legacy of the Baden Culture.²² This transformed function can be followed up to the so-called post-Baden period too.²³

¹⁸ Group II: two bases stamp seals: Kapitan Dimitriev, Slatina: T. Dzhanfezova, *Neolithic pintaderas in Bulgaria. Typology and comments on their ornamentation*, in *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe* (ed. L. Nikolova), BAR International Series 1139, Vol. 1, 2003, pp. 97–108; Russeva, Sudievo, Karanovo VI, Stoil Vojvoda, Bikovo, Drama sites: T. Kuncheva, *Ceramic pintaderas from Nova Zagora Region (Southeast Bulgaria)*, in *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, vol. I, (ed. L. Nikolova), BAR International Series 1139, 2003, pp. 109–111. The only one example from the Boleráz–Baden *conundrum*: Cernavodă III: P. Roman, *Die Cernavodă III – Boleráz-Kulturercheinung an der Unteren Donau*, in *Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau*. (eds. P. Roman, S. Dimanadi), in col. “Studia Danubiana”, seria *Symposia* II, 2001/I, pp. 13–60, T. 3.1.

¹⁹ M. Mauss, *Szociológia és antropológia / Sociologie et antropologie*, Osiris, Budapest, 2000.

²⁰ *Ibidem*, p. 438.

²¹ P. Jahoda, *Az őskor utolsó tanúi. Afrika, Új-Guinea, Ázsia / Last witnesses of the Prehistory*, Helikon, Budapest, 2002.

²² T. Horváth, *Manifestationen des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői Dűlő – Kultgegenstände*, in *Praehistorische Zeitschrift*, 85, 2010, pp. 107–112.

²³ Vučedol Streim Vineyard, pit No. 6 – grave No. 3 – A. Durman, op. cit. (n. 11), pp. 43–46; Sarvaš, tell-settlement – J. Balen, *Sarvaš – Neolitičko i eneolitičko naselje*, in *Musei Archaeologici Zagrabienensis, Catalogi a Monographia* vol. II, Zagreb, 2005, T. 57.219, 58.220, 221, 222. A complete salt-producing apparatus was published from Podolie (Bošáca

The object and its original function most probably arrived during the formation period of the Boleráz Culture from the north-eastern communities of the Funnel Beaker Culture,²⁴ which is known to be one of its main cultural bases.²⁵ The earliest usage of the “spool” was detected in the central German territories (around Halle) with its archaeological context, and from the earliest appearances it was connected to the evaporation of salt. The production of salt developed to an industrial scale during the Aunjetitz Culture in the Early Bronze Age, and, being a strategic export article, it became the most important economic resource of the culture under discussion.²⁶

It seems that the purpose of the object is completely different in the southern, south-eastern regions. Lorenz Rahmstorf collected the finds of the Near East and the Aegean between 2500 and 2000 BC,²⁷ and he also recorded the functions attached to “spools”: Andrew Sherratt linked them to metal-refinement and to polishing (metal crafts), whereas J. Thimme associated them to the shaping of Kykladian idols. Rahmstorf argued that in that period a new pottery-type (the so called *Depas*-forms) was introduced, which may be the result of new eating and drinking habits in the investigated regions. The “new” drink was marketed in such *Depas*-type vessels, which were sealed with such cylindrical objects. According to the same author, this type of object was also involved in the developing of the copper-zinc trade, as various weight components or sets of a unified measure-system.

Moreover, I think that objects of this type can be connected to the churning of butter; still their exact role in the process is not clear. There is a female figure find from Gilat (the so called “*Fertility Goddess*” – Plate 5/1),²⁸ who is holding a churn-pot on the top of her head, while there is a pestle-like spool object under her left arm. The transformation, which took place on the Sinai Peninsula in the nomadic Ghassulien Culture,²⁹ can be followed in some parts of Europe too, and after Andrew Sherratt these changes are often referred to as “The Secondary Exploitation of Animals”, and the “Secondary Products Revolution” (Plate 5). There is also a pottery-type suitable for churning in the Boleráz/Baden cultures, namely the so-called *Fischbuttenförmiges gefäß/Fish-barked shaped vessel*, besides, the delicately ornamented variants of this pottery are even more widely used as the original churn pots themselves.³⁰

The completely different function of the discussed object, appearing in both the Boleráz and the Baden periods further strengthen the opinion of those scholars, who argue that the Boleráz and the Baden societies should be interpreted as individual cultures rather than development phases as it was suggested previously.³¹ Concerning the origin of the objects, the Boleráz Culture has strong Central European connections, whereas the material culture of the Baden Culture can rather be related to south-eastern Europe.

Still, I think there are numerous new aspects that could be investigated in connection with the pestle finds, if a comprehensive publication of finds were available. For instance at the Balatonőszöd site, spools

Group) with pillar, grinder and Briquetage vessels as metal-producing apparatus: J. Šuteková, *Ein Einblick in die post-Badener Epoche in der Westslowakei*, in *Panta Rhei: Studies in Chronology and cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory. Presented to to Juraj Pavuk on the Occasion of his 75. Birthday* (eds. J. Šuteková, P. Pavuk, P. Kalábková and B. Kovár), Bratislava, pp. 469–489, p. 479, Abb. 7. Comenius University.

²⁴ E. Kirsch, *Beiträge zur älteren Trichterbecherkultur in Brandenburg*, in *Forschungen zur Archäologie in Land Brandenburg*, 2, Potsdam, 1994, p. 106, Abb. 51: “durchlochte Tonwalzen in Garnspulen-Form”.

²⁵ Wrocław, Kraków–Plesów: E. Kirsch, op. cit. (n. 24), p. 106; Moravičany, Jevišovice C2: A. Houšťová, *Kultúra nálevkovitých poháru na Moravě / Die Trichterbecherkultur in Mähren*, in *Fontes Archaeologici Pragenses*, 3, Pragae, 1960, Abb. VII.8; XIV.9; see more details about the cultural connections: T. Horváth, *The intercultural connections of the Baden “culture”*, in *ΜΩΜΟΣ*, VI, 2009, pp. 101–149.

²⁶ W. Matthias, op. cit. (n. 7); H. Genz, op. cit. (n. 7).

²⁷ L. Rahmstorf, *Zur Ausbreitung vorderasiatischer Innovationen in die frühbronzezeitliche Ägäis*, in *Praehistorische Zeitschrift*, 81, 2006, pp. 49–96.

²⁸ *Land der Bibel. Schätze aus dem Israel Museum Jerusalem, Katalog zur Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien, Künstlerhaus, 22 September 1997 bis 18. Jänner 1998* (ed. W. Seipel), Israel Museum, Jerusalem, 1998, Kat. No.19.

²⁹ For dating and general view see: Y. M. Rowan, J. Golden, *The chalcolithic Period of the Southern Levant: A synthetic Review*, in *Journal of World Prehistory*, 2009/22, pp. 1–92.

³⁰ T. Horváth, *The intercultural connections of the Baden “culture”* (n. 25), p. 115; T. Horváth, *A késő rézkor időszaka más szemszögből: tipo-kronológiai megfigyelések a Balatonőszöd–Temetői dűlői késő rézkori Boleráz/Baden település leletanyagán*, in col. *Gesta X*, 2011, pp. 3–135, in www.tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta.

³¹ M. Furholt, *Culture History beyond Cultures: the case of the Baden complex*, in *The Baden Complex and the Outside World. Proceedings of the 12th Annual Meeting of the EAA in Cracow 19–24th September 2006*, *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa* (eds. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny), Band 4, 2008, pp. 13–25; T. Horváth, op. cit. (n. 25).

were frequently found together with stone axes and clay spoons, constituting a feature which has not yet been explained adequately.

Table 1

List of spool finds from the Balatonöszöd–Temetői dűlő site (Figure 6).

Feature	Section	Dating (Němejcová- Pavůvková system)	Description	Size: Height (h), diameters (d) of the ends (mm)	additional finds in the feature
Pit No. 387	58/20, 21– 59/16, 17	Early phase (II.A?) Boleráz	thin, small, worn-out	h=63 d=24/25	clay spoon
Pit No. 1072– 1096	50/12	Phase III Baden	a broken half-piece	d=30/22	the fragment of a male face mask
Pit No. 1405	46/10, 11	characterless	small, delicate piece, with straight ends	h=48, d=28	in super-position with pit No. 1406
Pit No. 1444	44/5	Phase III Baden	small, delicate	h=46, d=21	pedestalled beaker, bipartite bowl, stone axe, daubed-painted wattle and daub
Pit No. 1594	48/11	Characterless	small, delicate	h=51, d=30/29	wagon wheel-model, spindle whorl
Pit No. 2000	55–56/33	Phase II.A Boleráz	two smaller, delicate pieces	h=40, d=29; h=40, d=31	intact small jug and pot; in super-position with pit No. 2011: stone axe
Pit No. 2298	50/26	Phase I.B–C Boleráz	small, delicate	h=51, d=29	beside pit No. 2313 and 2297; including: a spindle whirl and a stone axe
Pit No. 2313	50/26	Phase I.B–C Boleráz	small, delicate, sandglass-shaped	h=37, d=40	beside pit No. 2298
Pit No. 2389	52/34, 35	Phase II.A Boleráz	delicate item, in pieces	h=50, d=29	clay spoon, bone tools
Pit No. 2397	50/31	Early Boleráz	large, rough	h=72, d=41	beside pit No. 2412
Pit No. 2412	50/31	Characterless	large, rough	h=80, d=48	beside pit No. 2397, stone axe
Pit No. 2606	47/30, bellow layer Nr 1381	Phase I.B–C Boleráz	rough, broken at the ends	h=72, d=43	spindle whirl, polished ochre clod
Pit No. 2653	46/26, bellow layer Nr 1367	Characterless	two pieces, rough, with round ends	h=83, d=38 h=81, d=47	polished chisel, beside pit No. 2652 and 2595 (pintadera)
Pit No. 2667	50/36, bellow layer Nr 1390	Phase I.B–C Boleráz	rough, deformed, signs of slanting wear at the ends	h=75, d=41	below the cultural layer No. 1390 from the Boleráz Period
Pit No. 2684	45/31	Phase I. B–C Boleráz	two pieces of delicate, sandglass shaped objects, the ends are slightly hollow	h=43, d=39 h=45, d=36	spindle whorl, stone axe
Pit No. 2704	43/29	Characterless	rough fragments of the ends	d=54	in superposition with pit No. 2743
Baden cultural layer No. 925	44/7-(45/8)	Phase II.B–III Baden	fine, sandglass-shaped	h=38, d=31	spindle whirl
Baden cultural layer No. 925	48/8	Phase II.B–III Baden	fine, sandglass-shaped	h=43, d=31	spindle whirl, polished bone tool
Baden cultural layer No. 925	48/10	Phase II.B–III Baden	small, delicate	h=47, d=23	
Boleráz cultural layer No. 1360	48/31–49/32	Phase I.B–C Boleráz	fine, small, sandglass- shaped, deformed	h=34, d=36/37	
Boleráz cultural layer No. 1390	46/30, 31	Phase I.B–C Boleráz	large, rough, widening ends	h= 67, d=44/48	sandstone-plate, together with pit No. 2667
Stray find			2 pieces, rough, large, slanting and with hollow ends	h=73, d=45 h=76, d=43	

ILLUSTRATION LIST

Plate 1. 1. Various “spools” from the excavated settlement at Balatonöszöd–Temetői dűlő; 2. Toolkit from Pit No. 1594.

Plate 2. 1. The salt evaporating equipment: after the Early Bronze Age sites of Uichteritz and Lützkendorf (2300–1600 cal BC) (Aunjetitz Culture, Germany); 2. the toolkit for salt making, after Genz 2004, 171; 3. Balatonöszöd–Temetői dűlő: cultural layer No. 1390 of the Boleráz Phase: sandstone-plate and “spool”, as a pounder, besides, pit No. 2348: Briquetage-form, and “spools” from pit No. 2000 and pit No. 2389.

Plate 3. 1. Balatonöszöd–Temetői dűlő: pit No. 2606: “spool”, polished ochre clod; 2. pit No. 2607: a quartzite hand stone with red paint remains; 3. pit No. 2667: “spool”; 4. pit No. 2595: *pintadera* with red paint remains; 5. Pit No. 2581: *pintadera* with polished ochre clod.

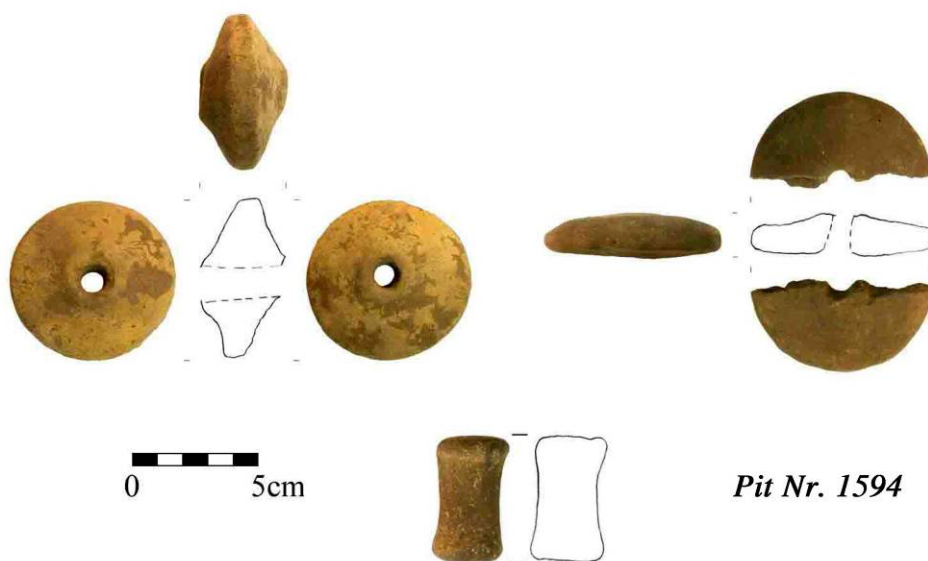
Plate 4. 1. Nola (Italy), Bell Beaker site, Early Bronze Age, the oven is *in situ*, after Vecchio et al.; 2. Ezerovo II (Bulgaria, pile dwelling settlement), thread-holding “*bobine*”, after Tončeva 1981, Fig. 24. 19, 20, 21; 3. Răucești, Romania, the upper part of the female *torso*; after Cucos 1999, Fig. 66. 4; 4. Traditional head support used as sitting-support, after Jahoda 2002.

Plate 5. 1. Gilat, Sinai Peninsula, Ghassulien Culture, the figure of the “*Fertility Goddess*”, with a pestle under her arm, and a churn on the top of her head, after *Land der Bibel*, Kat. 19; 2. Balatonöszöd–Temetői dűlő, pit No. 1124, churn pot (*Fischbuttenförmiges Gefäß/Fish-barked shaped vessel*); 3. The distribution map of the *Fischbuttenförmiges Gefäß/Fish-barked shaped vessel* in the Boleráz/Baden cultures: blue: imitations, red: churn pots.

Plate 6. Balatonöszöd–Temetői dűlő: features with spool-shaped artefacts.

1

2

Plate 1. 1. Various “spools” from the excavated settlement at Balatonőszöd–Temetői dűlő; 2. Toolkit from Pit No. 1594.

Plate 2. 1. The salt evaporating equipment: after the Early Bronze Age sites of Uichteritz and Lützkendorf (2300–1600 cal BC) (Aunjetitz Culture, Germany); 2. the toolkit for salt making, after Genz 2004, 171; 3. Balatonőszöd–Temetői dűlő: cultural layer No. 1390 of the Boleráz Phase: sandstone-plate and “spool”, as a pounder, besides, pit No. 2348: Briquetage-form, and “spools” from pit No. 2000 and pit No. 2389.

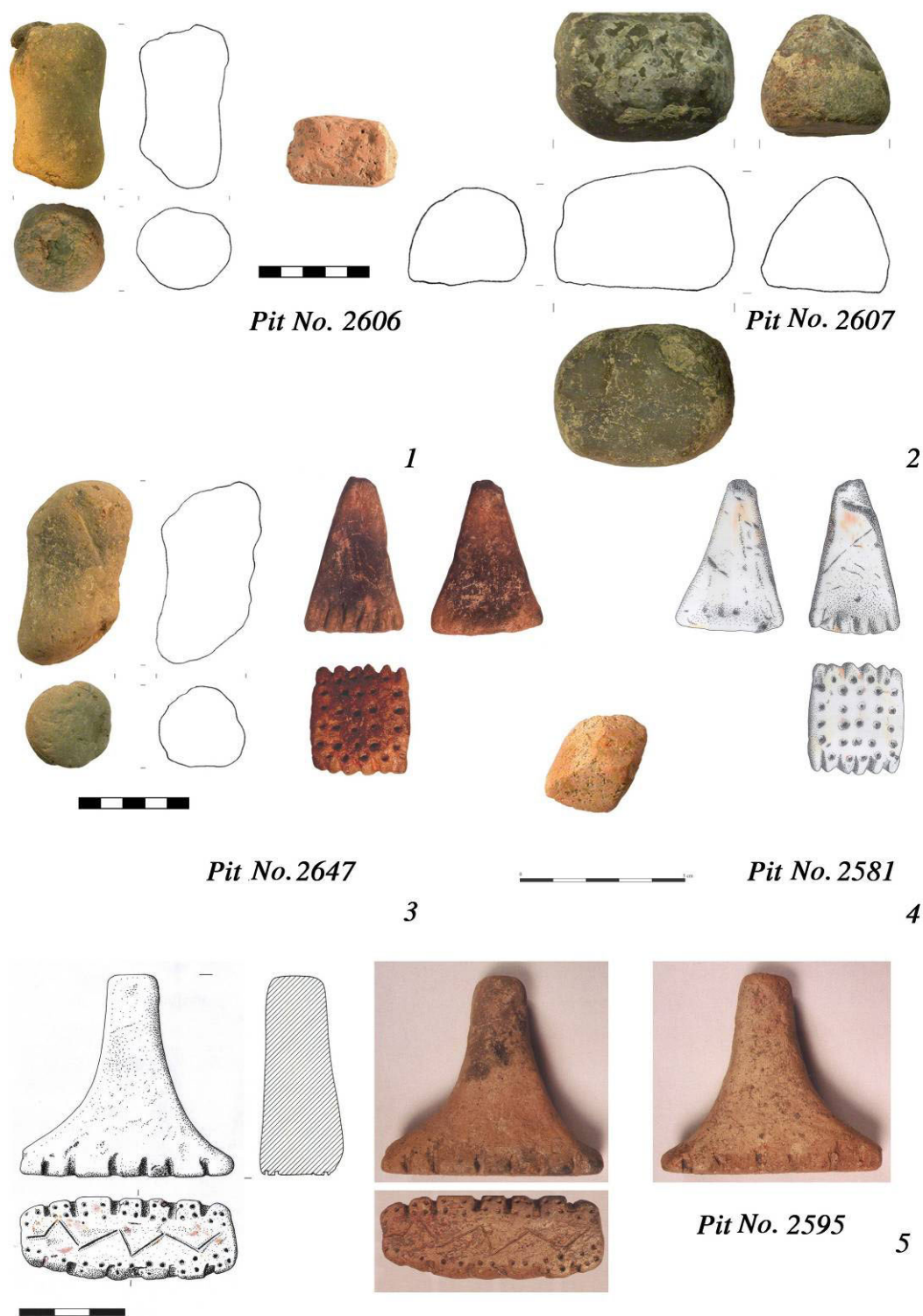
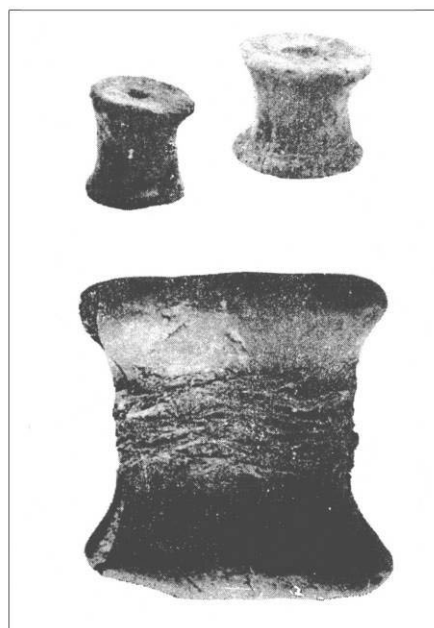

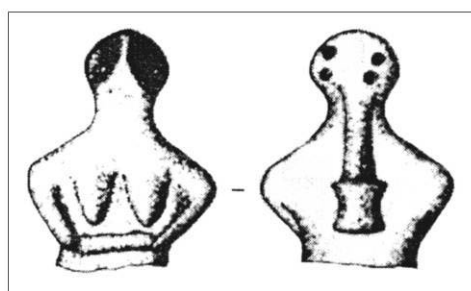
Plate 3. 1. Balatonöszöd–Temetői dűlő: pit No. 2606: "spool", polished ochre clod; 2. pit No. 2607: a quartzite hand stone with red paint remains; 3. pit No. 2667: "spool"; 4. pit No. 2595: *pintadera* with red paint remains; 5. Pit No. 2581: *pintadera* with polished ochre clod.

1

2

3

4

Plate 4. 1. Nola (Italy), Bell Beaker site, Early Bronze Age, the oven is *in situ*, after Vecchio et al.; 2. Ezerovo II (Bulgaria, pile dwelling), thread-holding “bobine”, after Tončeva 1981, Fig. 24. 19, 20, 21; 3. Răucești, Romania, the upper part of the female *torso*; after Cucuș 1999, Fig. 66. 4; 4. Traditional head support used as sitting-support, after Jahoda 2002.

Plate 5. 1. Gilat, Sinai Peninsula, Ghassulien Culture, the figure of the “Fertility Goddess”, with a pestle under her arm, and a churn on the top of her head, after *Land der Bibel*, Kat. 19; 2. Balatonöszöd – Temetői dűlő, pit No. 1124, churn pot (*Fischbüttenförmiges gefäß/Fish-barked shaped vessel*); 3. The distribution map of the *Fischbüttenförmiges gefäß/Fish-barked shaped vessel* in the Boleráz/Baden cultures: blue: imitations, red: churn pots.

Plate 6. Balatonőszöd – Temetői dűlő: features with spool-shaped artefacts.

ORIENTAREA ASTRONOMICĂ A UNOR CETĂȚI DACICE

DE

IHARKA SZÜCS-CSILLIK*, ALEXANDRA COMȘA**

Abstract

Since mid II century BC economic and cultural flowering of Dacia was particularly illustrated by the emergence and development of fortified settlements and the construction of fortified cities, protected by stone walls (e.g. Orăștie-Mountains). Burebista State marked the end of tribal power, the crystallization of Geto-Dacian world in new forms within a given geographical area, based on a significant economic force. Restoring the Dacian State under the reign of King Decebal (87–106) gave a smaller state, but better organized. The state ceased to exist after the Roman conquest (106), when Dacia became a province of the empire. In the interval between the reigns of Decebal and Burebista in Orăștie Mountains' fortress was created a unique defense system in the European architecture. Around these settlements were constructed sanctuaries, somewhat similar in shape, which are the expression of a strong religion, witnessed the ceremonies in the past, as well as the defense system, which suggests the close connection between the religious and warrior spirit. Orăștie Mountains, a vast region (about 500 km²) is occupied by fortifications, small forts, towers. Dacian's preference for stone ornamentation seen in the military decorations, but also inside the settlement construction: sanctuaries, roads, canals. Dacians astronomical orientation was known; they orientated their construction, fortresses and sanctuaries. The Dacian fortresses in Orăștie Mountain are, monuments included on the UNESCO World Heritage List. Using our program, written in Matlab language, we calculate the size and position of the solar arc for the given period. These calculations show more clearly the astronomical significance of the Dacian fortress, and, from another point of view, these calculations emphasizes the advanced technology in building construction.

Keywords: Astronomy, orientation, Dacian fortress.

1. ORIENTARE ASTRONOMICĂ

Astronomia este cea mai veche știință a omenirii. De-a lungul timpului, astronomia a jucat un rol important în cele mai multe culturi. Amintim doar câteva aplicații ale astronomiei: alcătuirea calendarelor, măsurarea exactă a timpului, metodele de orientare astronomică, previziunea fenomenelor astronomice, studiul mișcării corpurilor cerești¹. Orientarea astronomică este, de fapt, și orientarea tradițională (folosită de strămoșii noștri) – deoarece se orientează clădirea după astrul Soare dar, în plus, obiectul construit se poate orienta după un obiect ceresc (stea, constelație etc.) sau un fenomen ceresc (echinocțiile, solstițiile etc.).

Pentru a orienta astronomic un obiect avem nevoie de cunoștințe astronomice și de observații concrete astronomice de pe locul unde dorim a plasa obiectul, deoarece și vecinătatea locului poate da mici modificări (de exemplu, un copac, o casă, în fața locului ales, pot să dea umbră).

În zilele noastre orientarea astronomică nu se mai folosește din păcate la clădiri, dar totuși, prin amplasarea a cât mai multor cadrane solare, această metodă rămâne actuală (orientarea antenelor după sateliții artificiali e o problemă asemănătoare și foarte la modă).

---

* Observatorul Astronomic Cluj-Napoca, Cireșilor 19, 400487 Cluj-Napoca, E-mail: iharka@gmail.com.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Henri Coandă 11, 010677 București.

¹ M. Bărbos, K. Barlai, I. Csillik, J. Marton, R. Mateescu, N. D. Moldovan, D. Moldovan, V. Turcu, *GPS measurements at Sarmizegetusa Regia*, comunicare prezentată la conferința SEAC XII, Kecskemet, 2004; I. Szucs-Csillik, A. Comșa, Z. Maxim, *Archaeoastronomy in Romania*, in *Rom. Astron. Journal*, 20, Supplement, 2010, pp. 197–200.

Știința tradițională a arhitecturii sacre a prescris împărțirea casei și funcțiile corespunzătoare fiecărei camere în conformitate cu rotația Pământului și cu poziția Soarelui pe parcursul zilei. Înțelepții considerau că ființa umană este predispusă spre anumite activități, depinzând de momentul zilei. Astfel, au gândit și proiectat diferite părți ale casei în armonie cu mișcarea Soarelui și cu ciclul uman diurn (Tabel 1). Cele 24 de ore au fost împărțite la 8, numărul direcțiilor cardinale. Natura fiecărei activități reflectă calitățile geomagnetice și funcționale ale direcției corespundente, luând în considerare că Soarele răsare de la est, se mișcă spre sud și apune la vest, luminând și dinamizând astfel diferitele zone ale casei.

Orientarea necorespunzătoare a locuinței produce un dezacord cu desfășurarea firească a direcțiilor și energiilor care provoacă apoi, în timp, perturbații și predispoziții nefavorabile în sfera activității și sănătății umane.

Tabelul 1

Armonie în casă după orientarea astronomică

Intervalul de ore	Direcția cardinală	Locul în clădire
3–6	înaintea răsăritului, NE	camera de relaxare, meditație, dormitor
6–9	dimineața, E	Baie
9–12	înainte de masă, amiază, SE	Bucătărie
12–15	siesta, S	camera de zi, terasă (vegetație, canapea)
15–18	după amiază, SV	bibliotecă, birou
18–21	seara, V	camera de „zi” cu televizorul
21–24	noaptea, NV	toaleta, acvariul
24–3	întuneric, N	tezaur, dormitor

2. CETĂȚILE DACICE

Începând cu mijlocul secolului al II-lea a.C., înflorirea economică și culturală a Daciei a fost ilustrată, îndeosebi, de apariția și dezvoltarea așezărilor fortificate și de construcția cetăților întărite, apărute de ziduri de piatră. Statul lui Burebista a marcat sfârșitul puterii tribale, cristalizarea lumii geto-dace în forme noi, înăuntru unui spațiu geografic dat, bazat pe o forță economică semnificativă. Restaurarea statului dac, sub domnia regelui Decebal (87–106), a dat un stat mai restrâns, dar mai bine organizat. Statul a încetat să mai existe după cucerirea romană (106), când Dacia a devenit una din provinciile imperiului. În intervalul dintre domnia lui Burebista și cea a lui Decebal, în cetățile din Munții Orăștiei, a fost creat un sistem de apărare unic în arhitectura europeană. În jurul acestor așezări fortificate s-au ridicat sanctuare, oarecum similare ca formă, care sunt expresia unei religii puternice, martore ale ceremoniilor din trecut, precum și sistemul de apărare, care sugerează strânsa legătură dintre spiritul războinic și cel religios. Munții Orăștiei, o vastă regiune (în jur de 500 km²) este ocupată de fortificații, mici forturi, turnuri de observație². Preferința dacilor pentru ornamentația în piatră se observă în decorațiunile cu motive militare, dar și în lucrările de construcție din interiorul așezării (ziduri de susținere a unor duzini întregi de terase antropogenetice), sanctuare, drumuri, canale³.

În continuare, vom prezenta și analiza cetățile dacice înscrise în patrimoniul mondial UNESCO:

Cetatea Sarmizegetusa Regia. Capitala regatului dac, construită probabil la mijlocul secolului I a.C., cuprindea în perimetrul său cetatea, zona sacră și așezarea civilă (Fig. 1). Orientarea astronomică măsurată este după puncte cardinale NS–EV și după solstiții, deoarece zona sacră se folosea și ca observator astronomic⁴.

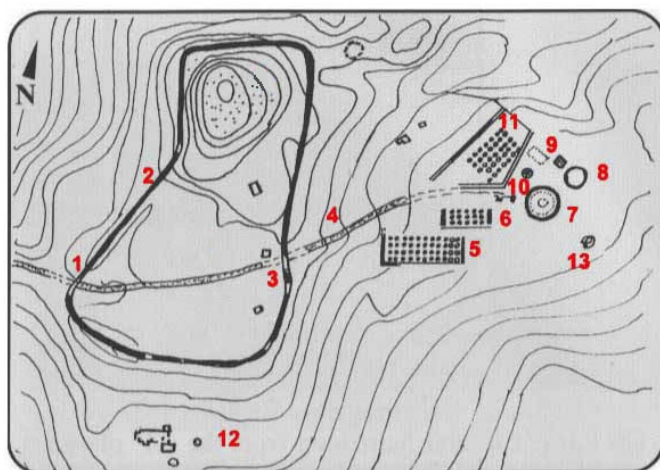
Cetatea Costești-Cetățuie. Cetatea de la Costești a fost reședința unora dintre regii geto-daci. Situată la intrarea văii Grădiștea, centrul de la Costești a constituit principalul avanpost al capitalei dacice de la Grădiștea Muncelului (Fig. 2). Orientarea măsurată e cea solstițială (intrarea aproape de punctul solstițiului de iarnă, 123°).

² H. Daicoviciu, *Dacii*, Ed. Științifică, București, 1965.

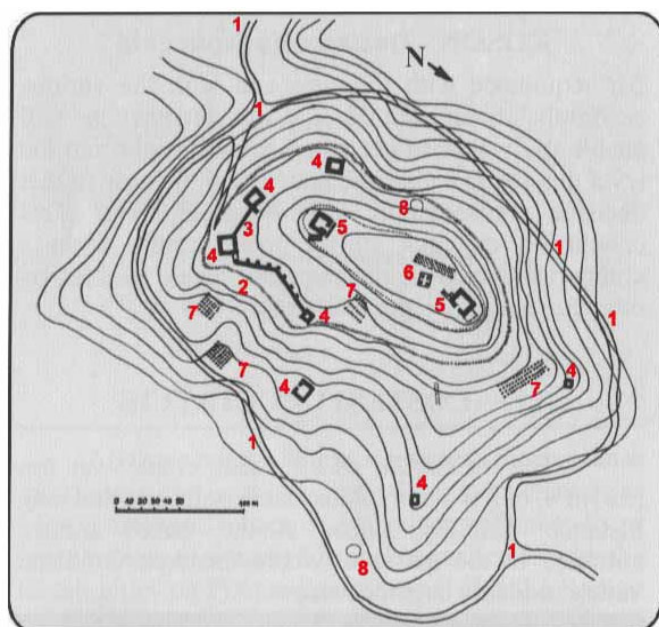
³ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă și militară (sec. II î.e.n. – I e.n.)*/Dacian architectures – civil and military, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983.

⁴ G. Chiș, P. Mureșan, *Elementele astronomice ale sanctuarelor dacice de la Sarmizegetusa/Astronomical elements of the Dacian Sanctuaries at Sarmizegetusa Regia*, in *Archaeometry in Romania*, 2, 1990, pp. 31–35; F. Stănescu, *Dacian Sanctuaries. The archeometrical and archaeoastronomical analysis*, „Lucian Blaga” University Press, Sibiu, 1999.

1. Poarta de Vest;
2. Zidul de întărire a cetății;
3. Poarta de Est;
4. Drum asfaltat;
5. Sanctuarul Mare de calcar;
6. Sanctuarul Mic de calcar;
7. Sanctuarul Circular Mare;
8. Sanctuarul Circular Mic;
9. Sanctuarul Patruater de andezit;
10. Soarele de andezit (discul solar);
11. Sanctuarul mare de andezit;
12. Băi romane;
13. Turnul de observare.

Fig. 1. Cetatea Sarmizegetusa Regia⁵.

1. Drum de acces;
2. Zid de pământ;
3. Zid de întărire;
4. Turnuri de observație;
5. Turnuri rezidențiale;
6. Fundație de piatră a turnului de pază;
7. Sanctuare dreptunghiulare;
8. Rezervoare.

Fig. 2. Cetatea Costești-Cetățuie⁶.

Cetatea Costești-Blidaru. Platoul se află la SV de comuna Orăștioara de Sus (jud. Hunedoara), la altitudinea de 705 m, unde se află ruinele cetății dacice cu același nume, integrată în principalul nucleu al sistemului defensiv antiroman din zona Munților Orăștiei. Situată pe culmea Blidaru, fortificația cuprinde două incinte unite între ele, având împreună șase turnuri puternice de observație (Fig. 3). Pe o suprafață de 6.000 m², se văd urmele a două cetăți, ridicate la date diferite: una așezată pe locul cel mai înalt al platoului, cu patru turnuri, în interiorul căreia se păstrează urmele unui turn-locuință din cea de a doua. Orientarea astronomică este calculată după direcția NS.

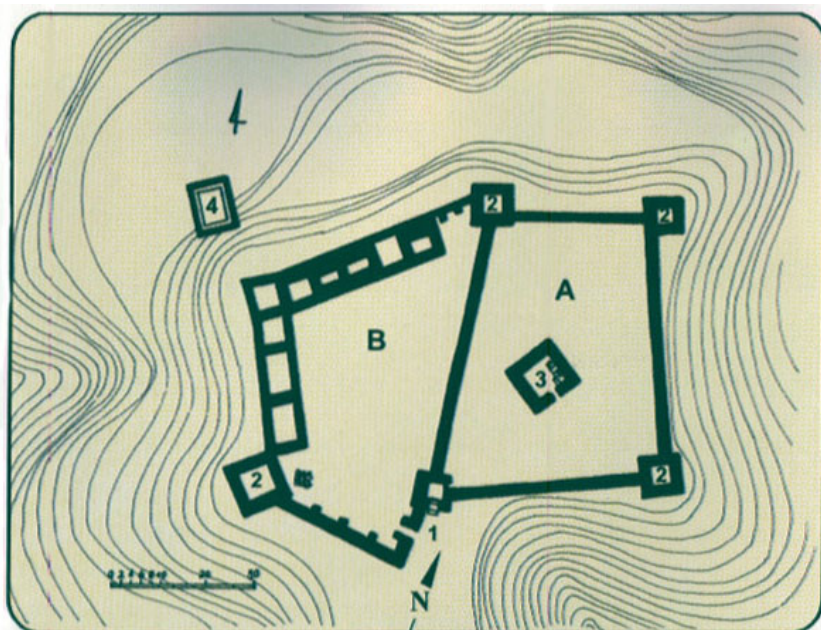
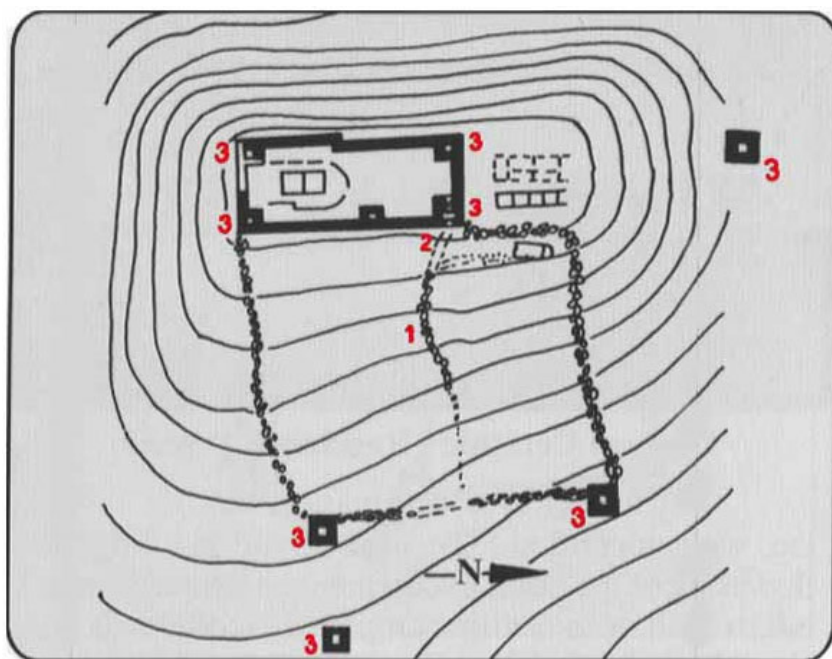
Luncani – Piatra Roșie. Înălțime submontană în zona Munților Orăștiei, situată pe teritoriul comunei Boșorod (jud. Hunedoara), pe al cărei platou a fost ridicată o cetate dacică datată la finele sec. I. p.C. Cetatea a fost prevăzută cu o dublă fortificație (Fig. 4). Ridicată din piatră, cetatea Piatra Roșie are formă patrulateră, cu laturile de 102 × 45 m, fiind prevăzută cu patru turnuri de apărare, situate în colțurile incintei, un al cincilea fiind situat la mijlocul laturii de est a fortificației⁷. Orientarea este calculată după puncte cardinale NS–EV.

⁵ http://museum.worldwidesam.net/ro/ro_sarmi/sarm_reg.htm.

⁶ http://museum.worldwidesam.net/ro/ro_sarmi/cos_ceta.htm.

⁷ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie/Dacian Fortress from Piatra Roșie*. Monografie arheologică, București, 1954.

Fig. 3. Cetatea Costești-Blidaru⁸.Fig. 4. Cetatea Luncani – Piatra Roșie⁹.

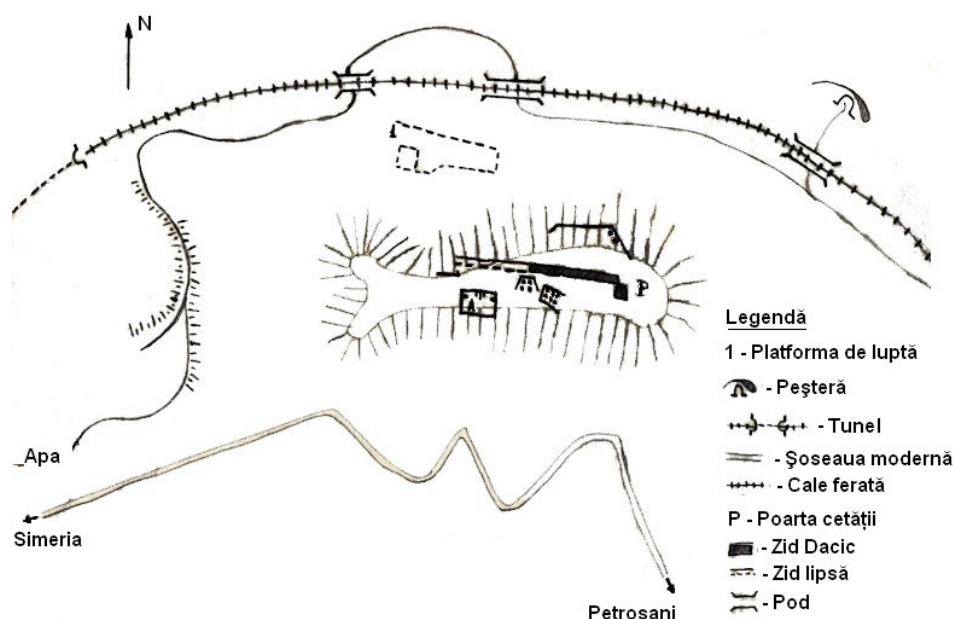
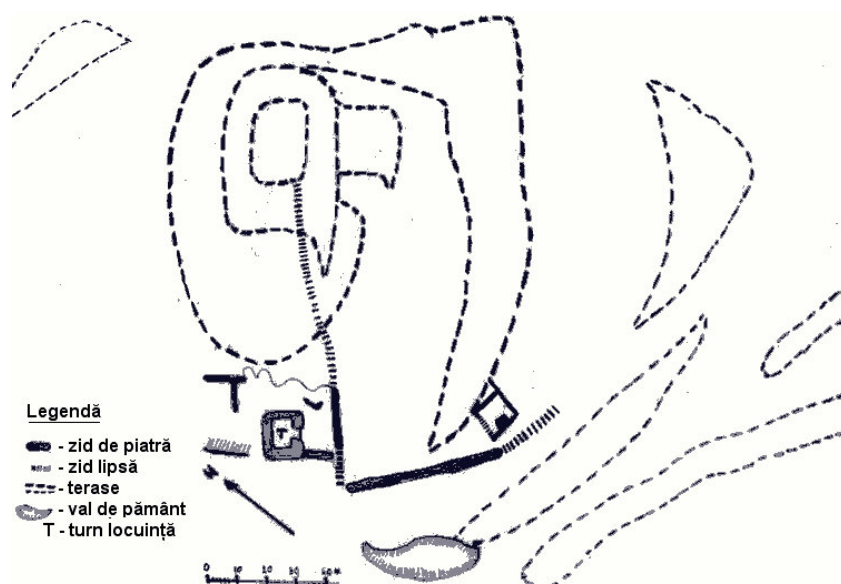
Cetatea Bănița. Fortificațiile cuprind construcții cu scop militar: ziduri de incintă, turnuri, platforme de luptă, val de apărare (Fig. 5). Sarcina cetății era de a bloca accesul spre Sarmizegetusa Regia, dinspre S. În incinta cetății a fost construit un turn de veghe, care înlesnea o observație satisfătoare a zonei. Orientarea este EV.

Cetatea Căpâlna. Cetatea de la Căpâlna constituie una dintre verigile lanțului de fortificații de pe cei doi versanți ai Carpaților, menit să supravegheze principalele treceri peste munți. Orientarea este măsurată după solstițiul de iarnă¹⁰.

⁸ http://museum.worldwidesam.net/ro/ro_sarmi/cos_blid.htm.

⁹ http://museum.worldwidesam.net/ro/ro_sarmi/luncani.htm.

¹⁰ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna/Dacian Fortress from Căpâlna*, Ed. Științifică și Pedagogică, București, 1989.

Fig. 5. Cetatea Bănița¹¹.Fig. 6. Cetatea Căpâlna¹².

3. CONCLUZIE

Astronomia reprezintă una din științele care oferă posibilități noi de interpretare pentru unele descoperiri preistorice sau istorice. În acest sens, considerăm că o prezentare deosebit de sugestivă a contribuțiilor acestui domeniu este ilustrată de următorul citat: „Istoria astronomiei este extrem de instructivă, în expunerea dezvoltării oglindindu-se însăși dezvoltarea spiritului omenesc. Câștigul adus de acest studiu este, în primul rând, un câștig intelectual. Mai mult, ea ajută la conservarea patrimoniului cultural mondial, din care astronomia face parte. Contribuția cunoașterii astronomice românești la acest patrimoniu mondial este remarcabilă. Ea pornește din mileniul I, cu sanctuarul dacic din Grădiștea Muncelului”¹³.

¹¹ <http://civilizatiadaca.dap.ro/Harti.htm>.

¹² <http://civilizatiadaca.dap.ro/Harti.htm>.

¹³ M. Stavinschi, 2009 – Anul Internațional al Astronomiei, Comunicate de presă din domeniul Știință/Cercetare, 4 februarie 2009 (<http://www.comunicatedepresa.ro/asociatia-astronomia-xxi/2009-anul-international-al-astronomiei/>).

Orientarea astronomică a fost cunoscută dacilor, situație constatată atât în cazul construcțiilor, cetăților cât și a sanctuarelor. Luând în considerare fortărețele dacice din Munții Orăștiei (*Sarmizegetusa Regia*, *Costești – Cetățuia*, *Costești – Blidaru*, *Luncani – Piatra Roșie*, *Bănița*, *Căpâlna*), cele șase monumente înscrise pe lista patrimoniului mondial UNESCO, am calculat orientarea lor după astrul Soare. Prin programul nostru de calcul, scris în limbajul Matlab, calculăm mărimea și poziția arcului solar în perioada dată¹⁴. Rezultatul obținut: azimutul solstițiului de vară la răsărit este 56° și cel al solstițiului de iarnă la est este de 123° pentru anul 100 a.C., 1 ianuarie la ora 24, pentru latitudinea $45^\circ 37' 36''$ N, precum se vede pe imaginea următoare (Fig. 7).

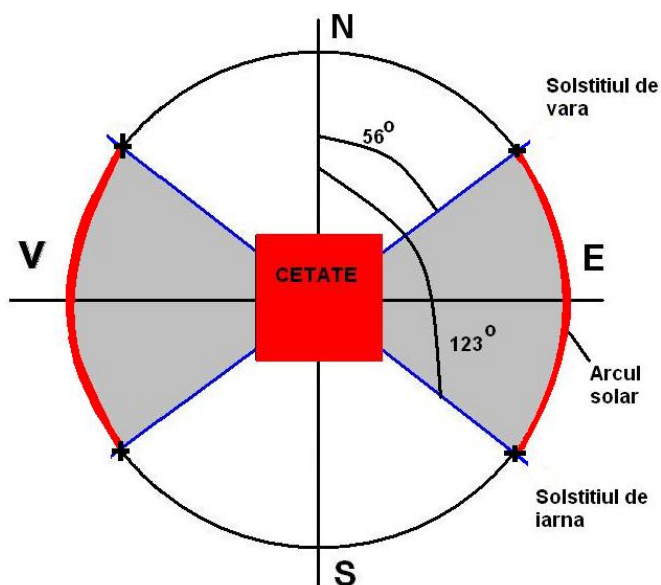

Fig. 7. Arcul solar pentru Sarmizegetusa Regia, anul 100 a.C.

Din orientarea astronomică a punctelor marcate cu pietre de la Sarmizegetusa Regia, rezultă o serie de direcții orientate cu precizie¹⁵. Astfel, linia centrelor „Soarelui de andezit” și a sanctuarului dreptunghiular indică *direcția meridianei*, linia centrelor sanctuarului mic și a aceluiași sanctuar dreptunghiular indică precis *direcția est-vest*. Linia ce unește centrul așa-zisei „căi sacre” cu centrul de simetrie al marelui sanctuar este dirijată în direcția *răsăritului solstițial de vară* al Soarelui în jurul anului 100 a.C. Alte aliniamente indică direcțiile răsăritului Soarelui la solstițiul de iarnă și echinoclii. Precizia acestor construcții este un indiciu de cunoaștere a elementelor de geometrie și de astronomie de către străbunii noștri. Aceste calcule dau o viziune mai clară cu privire la aplicabilitatea astronomică a edificiilor construite de daci, așa precum, din alt punct de vedere, aceste calcule subliniază tehnica înaintată de construcție a lor.

ILLUSTRATION LIST

- Fig. 1. Sarmizegetusa Regia Fortress: 1. The Western Gate; 2. The enclosure wall of the fortress; 3. The Eastern Gate; 4. Paved Road; 5. The Great Calcar Sanctuary; 6. The Small Calcar Sanctuary; 7. The Great Circular Sanctuary; 8. The Small Circular Sanctuary; 9. The Patrulater Andesite Sanctuary; 10. The Andesite Sun (The Solar Disk); 11. The Great Andesite Sanctuary; 12. The Roman baths; 13. The Observation Tower.
- Fig. 2. Costești-Cetățuia Fortress: 1. Access road; 2. Earthen wall; 3. Enclosure wall; 4. Observation towers; 5. Residence towers; 6. The stone foundation of the watch tower; 7. Rectangular sanctuaries; 8. Reservoirs.
- Fig. 3. Costești-Blidaru Fortress: A. Fortress-1; B. Fortress-2; 1. Access gate; 2. Observation towers; 3. Residence tower; 4. Reservoir.
- Fig. 4. Luncani – Piatra Roșie Fortress: 1. Paved road; 2. Access staircase; 3. Observation towers.
- Fig. 5. Bănița Fortress: 1. Fighting platform; Cave; Tunnel; Modern road; Railroad; P– Fortress gate; Dacian wall; Missing wall; Bridge.
- Fig. 6. Căpâlna Fortress: Stone wall; Missing stone; Terraces; Ground wave; T – Tower house.
- Fig. 7. Solar arc at Sarmizegetusa Regia, 100 BC.

¹⁴ A. Comșa, I. Szucs-Csillik, *Andesite Sun in Carpathian Mountain*, comunicare prezentată la *UISPP 4th Commission Conference (Data Management and Mathematical Methods in Archaeology)*, Budapest, June 5–6, 2009, Hungary.

¹⁵ M. Comșa, *The “Stone Sun” from Sarmizegetusa Regia*, in *Lucrări interdisciplinare*, 18, 1991, pp. 10–15.

DESPRE PIESELE DE TOALETĂ LA DACII LIBERI – PIEPTENII

DE

MIRCEA IGNAT*

Abstract

There are discussions on discoveries of bone combs from settlements and cemeteries of Free Dacians, in view of typology and chronology of these objects. Also presented is a bone comb, with an admirable execution, unique among the discoveries of Moldova, found in the settlement of Liteni (Suceava County). The comb is a type B, Group 1, using S. Thomas classification, and can be attributed to the first half of the III century AD. This comb is analogous to another piece discovered in the castrum of Gherla, from Dacia Porolissensis. Both pieces were probably made in the same workshop, placed somewhere outside the Empire, reflecting the relations between Dacia and Barbaricum.

Keywords: *Free Dacians, bone hair combs.*

În Antichitate, ca în mai toate epocile istorice, oamenii au avut grijă, într-un fel sau altul, de înfățișarea lor. Au fost preocupări de a-i conferi, după capriciile modei, atât un aspect estetic, cât și o anumită igienă corporală. În consecință, o gamă diversă de ustensile era menită acestor scopuri. Noi reunim în categoria pieselor de toaletă numai acele obiecte necesare întreținerii înfățișării fizice și excludem, cum este și firesc, piesele de podoabă.

La dacii liberi descoperirile arheologice dovedesc că au existat numeroase și variate piese de toaletă: ace pentru prins părul în coc, brice, oglinzi, pensete și piepteni. Lucrarea de față va insista numai asupra celei din urmă categorii, pieptenii fiind atestați într-un număr apreciabil, dar la niveluri cronologice distincte. Revenim în acest cadru la cele spuse mai demult (autorul fiind printre primii care au semnalat existența unor astfel de piese în cultura dacilor liberi¹), sau la alte dezvoltări ulterioare ale acestui subiect². Reluarea cercetării este prilejuită de discutarea unei descoperiri de acum câteva decenii rămasă inedită, întrucât atunci nu dispuneam decât de informații precare și ambigue.

Săpăturile arheologice de la Liteni (jud. Suceava) efectuate într-o așezare pluristratificată au relevat și un nivel consistent de locuire, datat în mod larg în secolele II–III p.C.³. Într-un complex închis, o groapă de formă ovală cu dimensiunile de 1,25 × 0,70 m, pe lângă cărbone, chirpic, o daltă din fier și fragmente ceramice, din care s-a reconstituit un singur vas bitronconic, s-a găsit și un pieptene de os. Piesa din urmă, prin modul de execuție și ornamentare, constituie un unicat în Moldova. Știam că o piesă asemănătoare, atunci inedită, fusese descoperită în castrul de la Gherla, fapt care ne-a îndemnat să presupunem că pieptenele de la Liteni este un import roman. Către lumea romană ne-a îndemnat îndeosebi execuția remarcabilă a piesei, dar acolo nu am găsit nici o analogie, cu excepția celui amintit. Ipoteza s-a dovedit a fi falsă.

Romanii au utilizat pentru aranjarea părului cu ajutorul pieptenului (*per pectinem*) piese confecționate din lemn, în principal din merișor, din fildeș, baga și din os⁴. Forma lor este însă diferită față de a celor din

---

* Mircea Ignat, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava; mirceaignat@yahoo.com.

¹ M. Ignat, *Les populations daces au nord-est de Carpathes aux IIe–IIIe siècle de n.è.*, in *Actes du IIe Congrès International de Thracologie*, vol. II, București, 1980, p. 320.

² Idem, *Dacii liberi din Moldova – Contribuții arheologice – Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, Iași, 1999, pp. 118–121.

³ Idem, *Săpăturile arheologice de la Liteni – raport preliminar* (sub tipar).

⁴ R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, vol. II, Paris, 1920, pp. 125–126; D. Tudor, *Arheologia romană*, București, 1976, pp. 244–245.

Barbaricum. Deși nu lipsesc piepteni cu un singur rând de dinți, de formă triunghiulară, cum le ilustrează manualul mai sus citat, subliniem că predomină pieptenele bilateral (cu două rânduri de dinți), de formă dreptunghiulară. Astfel de piese sunt reprezentate pe monumente, cum se poate distinge pe *aedicula* de la Rediu (lângă Turda – *Potaissa*), pe așa-zisul monument al „coafezei”⁵. Descoperiri din piepteni din os în siturile romane sunt rare, dar nu lipsesc, cum este cazul la Isaccea (*Noviodunum*), unde s-a găsit într-un sarcofag un pieptene bilateral, datat *post quem* printr-o monedă de la Faustina Iunior⁶. Sunt date care relevă că piepteni din os de acest tip s-au produs și în provincia Dacia⁷ și că astfel de obiecte se vor răspândi ulterior în lumea barbară abia în sec. V–VII p.C.⁸

Căutarea de analogii pentru pieptenele de la Liteni în lumea romană a fost determinată și de faptul că în Dacia, anterior cuceririi romane pieptenii de os lipsesc ca de altfel orice tradiție locală a confecționării și utilizării lor. Descoperirile de la Poiana⁹ și Zimnicea¹⁰, prin dimensiunile lor reduse și prin faptul că aveau orificii de prindere, cum remarcă pe bună dreptate A. Alexandrescu, dovedesc că piesele respective erau purtate ca pandantive. Pieptenii propriu-ziși au fost confecționați din os, fapt sugerat de V. Pârvan, care publica doi piepteni de os găsiți în Transilvania¹¹, al căror rol de obiecte de toaletă este îndoielnic sau au încadrări cronologice incerte. Pieptenii din os apar în diverse aspecte culturale ale dacilor liberi abia după cucerirea romană, în zone diferite și la niveluri cronologice distincte. Cercetarea acestor artefacte trebuie să țină cont de tipologia pieselor, de cronologia și răspândirea lor în spațiul european, unde s-a relevat diversitatea lor tipologică exprimată și printr-o gamă cronologică diversă. Trebuie să menționăm că pieptenii de os (aici includem și cornul) cu un singur rând de dinți reprezintă o creație a lumii germanice, unde sunt de timpuriu atestați prin numeroase descoperiri și printr-o apreciabilă varietate¹². Astfel de piese de toaletă sunt receptate și în lumea dacică și, în cele urmează, o să ne referim numai la tipurile atestate în cultura dacilor liberi.

Cel mai timpuriu tip de pieptene din os atestat în lumea dacică este cel confecționat dintr-o singură placă, cu mânerul în formă semicirculară, tip Thomas A 1¹³. Răspândirea acestuia cuprinde un larg teritoriu din nordul Europei Centrale, în principal la est de Elba până în Bielorusia. Frecvența cea mai mare o are însă în aria culturii Przeworsk, dar este prezent și în cea a culturii Wielbark¹⁴. Acești piepteni sunt datați în a doua jumătate a sec. I și în sec. II p.C.¹⁵, datare acceptată și de Chmielowska¹⁶.

În lumea dacică, cu o datare similară, pieptenele dintr-o singură placă (tip A 1) este întâlnit în două puncte de la extremitatea nordică a ei: în Slovacia, în necropola mixtă de la Zemplin¹⁷, în vest și în bazinul superior al Nistrului, în aria Lipița, la Maidan-Gologirski, în est¹⁸. Mai la sud, astfel de obiecte nu ne sunt cunoscute.

Un alt tip îl constituie pieptenele format din mai multe segmente verticale fixate cu ajutorul unor nituri orizontale încadrate de S. Thomas în tipul B, grupa 1. Astfel de piepteni sunt răspândiți îndeosebi la răsărit de Oder (Pl. 1), caracteristici culturilor Przeworsk și Wielbark¹⁹, fiind prezenți, de asemenea, și în Transcarpatia²⁰.

⁵ M. Bărbulescu, *Potaissa – studiu monografic*, Turda, 1994, p. 147, pl. XII/3.

⁶ G. Simion, *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, in *Peuce*, S.N., VI, 2008, p. 261, fig. 8.

⁷ C. Timoc, *Prelucrarea osului și cornului în provincia Dacia*, in *Meșteșugari și artizani în Dacia Romană*, Timișoara, 2007, pp. 175–178; idem, *Prelucrarea osului și cornului – Producția de obiecte din os și corn din Dacia Romană*, in *Dacia în sistemul socio-economic roman – cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, Timișoara, 2008, p. 266.

⁸ S. Dumitrașcu, *Un atelier de lucrat piepteni descoperit la Biharea*, in *Crisia*, XV, 1985, pp. 61–96.

⁹ R. Vulpe, Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana*, in *Dacia*, III–IV, 1927–1932, p. 343, fig. 126/6; R. Vulpe, *Șantierul arheologic Poiana*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 1952, p. 198, fig. 19/3.

¹⁰ A. D. Alexandrescu, *La nécropole gete de Zimnicea*, in *Dacia*, N.S., XXIV, 1982, p. 52.

¹¹ V. Pârvan, *Getica – O protoistorie a Daciei*, București, 1926, pp. 527–528, fig. 365.

¹² S. Thomas, *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, in *Arbeits und Forschungsberichte zu Sächsischen Bodendenkmalpflege*, 6, 1960, pp. 54–215.

¹³ *Ibidem*, pp. 56–57.

¹⁴ Iu. V. Kuharenko, *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moscova, 1980, pp. 53–54, fig. 11.

¹⁵ S. Thomas, op. cit. (n. 12), pp. 56–57.

¹⁶ A. Chmielowska, *Grebienie starożytne i średniowieczne z ziem polskich*, in *Acta Archaeologica Lodziensia*, Łódź, 20, 1971, pp. 23–24.

¹⁷ V. Budinský-Kriča, M. Lamiová-Schmiedlová, *A late ist century B.C.-2nd century A.D. cemetery at Zemplin*, in *Slovenská Archeológia*, XXXVIII–2, 1990, pp. 294–295.

¹⁸ V. M. Čigilik, *Nasselejnje Verchn'ogo Podnistrov'ja peršich stolit' našoi eri (Plemena lipic'oï kul'turi)*, Kiev, 1975, pp. 125–126, fig. 52/6.

¹⁹ Iu. V. Kuharenko, op. cit. (n. 14), pp. 54–55.

²⁰ V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène și romană)*, București, 1995, pp. 160–161.

Încadrarea cronologică a acestui tip se plasează în sec. II, cu o posibilă prelungire până în prima jumătate a sec. III p.C.²¹ Pieptenele de tip B 1 este parțial contemporan cu pieptenele dintr-o singură placă (tip A 1), fapt ce explică coexistența acestora în aceeași necropolă de la Zemplin²².

În spațiul dacic, pieptenele format din segmente verticale este reprezentat de piesele de la Gherla și Liteni, asupra cărora o să revenim în cele ce urmează, ca și la Obreja. În necropola daco-romană de la Obreja s-a găsit într-un mormânt cu urnă un astfel de pieptene din os (Pl. 2/2) în asociere cu o monedă de la Antoninus Pius, emisă în 139 p.C., deci cu o datare largă *post quem*²³. Înfățișarea și tehnica de realizare este identică cu cea din cultura Przeworsk și are cele mai bune analogii cu descoperiri din cultura Wielbark, cum ar fi cele de la Brest-Trișin²⁴. Prezența acestuia pe teritoriul provinciei romane nu poate fi socotită, după cum s-a subliniat, ca un rezultat al schimbului de orice natură²⁵.

În fine, un alt tip de pieptene atestat în cultura dacilor liberi este cel format din trei plăci suprapuse, cu mânerul în diverse forme (tip Thomas I²⁶). Astfel de piepteni sunt răspândiți în sudul Scandinavei și Europa Centrală, în principal, în zona Elbei și mult spre estul ei. Datarea acestui tip de pieptene oscilează la diverși cercetători, dintre care unii apreciază apariția lor la sfârșitul sec. II, urmând ca în Europa de Est și Centrală răspândirea lor masivă să aparțină sec. III p.C. Pieptenii din trei plăci apar și între monumentele culturii Przeworsk din bazinul superior al Nistrului²⁷, ca și în cultura tumulilor carpatici²⁸ ilustrând în ariile menționate infiltrări timpurii din zonele nordice.

În cultura dacilor liberi astfel de obiecte sunt concludent atestate atât în necropole cât și în așezări. La răsărit de Carpați pieptenii de acest tip s-au găsit numai în necropole cum ar fi cele de la Bărboasa, Podeni, Sohodor, Stânca, în timp ce la Zvorâștea pieptenii de acest gen să fie prezenți în 17,2% din totalul mormintelor²⁹. În ultima necropolă sunt piepteni cu mâner semicircular sau triunghiular, având unele plăci exterioare ornamentate prin incizare cu linii punctate paralele și cercuri concentrice. Putem presupune că dacii au preluat aceste obiecte nu numai după capriciile modei; fiind găsite în morminte acestea arată că au fost deja integrate în conceptele lor funerare³⁰. Datarea necropolelor mai sus amintite se situează la mijlocul și în a doua jumătate a sec. III p.C., unele chiar la sfârșitul acestuia³¹.

Cu o încadrare cronologică similară sunt și descoperirile din Muntenia, de data aceasta prezente exclusiv în câteva așezări³². În două situații (Dulceanca și Străulești) pieptenii din trei plăci au fost găsiți în complexe închise în asociere cu monede de la Diadumenianus și Gordian al III-lea, ceea ce indică mijlocul și a doua jumătate a sec. III p.C. Interpretarea acestor descoperiri a prilejuit exprimarea unor opinii diferite. În orice caz, supoziția după care pieptenii de os din trei plăci au fost preluați în aspectul cultural Chilia-Militari din lumea romană este caducă. La romani, cum s-a remarcat mai sus, aceștia nu sunt atestați, iar răspândirea lor dinspre Muntenia spre lumea nordică, cum au crezut unii autori³³, este imposibilă, întrucât acolo pieptenii sunt atestați

²¹ S. Thomas, op. cit. (n. 12), pp. 62–63.

²² V. Budinský-Kriča, M. Lamiová-Schmiedlová, op. cit. (n. 17), pp. 294–295, pl. III/23.

²³ D. Protase, *Obreja – așezarea și cimitirul daco-roman – secolele II–IV – dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj-Napoca, 2002, pp. 139–140, pl. LXVII/183.

²⁴ Iu. V. Kuharenko, op. cit. (n. 14), p. 55.

²⁵ C. H. Opreanu, *Dacia Romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 110.

²⁶ S. Thomas, op. cit. (n. 12), pp. 77–94.

²⁷ D. N. Kozak, *Pševors'ka kul'tura u Vern'omu Podnistrov'i i Zahidnomu Pobužzi*, Kiev, 1984, p. 35.

²⁸ V. Kotigoroško, op. cit., p. 161; V. Mihailescu-Bîrliu, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțisor (com. Vinători, dep. de Neamț)*, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 198; L. Vakulenko, *Ukraïns'ki karpati u pizn'orims'kii čas*, Kiev, 2010, pp. 132–133, fig. 73/12–13.

²⁹ M. Ignat, op. cit. (n. 2), p. 119.

³⁰ Un decor asemănător pieptenilor de la Zvorâștea se întâlnește în zona Elbei, unde, ca și în necropola amintită, pieptenii se găsesc cu predilecție în mormintele maturilor (H. Geisler, *Das germanische Urnengräberfeld bei Kemnitz, Kr. Potsdam-Land*, în *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam*, VIII, 1974, p. 131). Obiceiuri diverse asociază pieptenii ceremoniilor funerare; e. g. la români, pieptenele utilizat la coafura celui decedat se îngroapă la căpătâiul acestuia – S. Fl. Marian, *Înmormântarea la români – studiu etnografic*, București, 1892, pp. 57–58.

³¹ Idem, *Les phases chronologiques de l'aspect Poienesti et leur synchronismes avec d'autres aires culturelles*, în *SAA*, Iași, 1999, pp. 87–89.

³² Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 52.

³³ *Ibidem*, p. 52; Gh. Diaconu, *Mogoșani – necropolă din sec. IV*, Târgoviște, 1970, p. 38 și 49; cf. idem, *Despre datarea culturii Sîntana – Ceernehov*, în *SCIVA*, 34, 1983, 3, p. 240.

cu cel puțin un secol mai devreme. Se distinge clar că, inițial, pieptenii de os dintr-o singură placă au fost utilizați pasager la extremitatea nordică a lumii dacice, ca mai apoi tipul din trei plăci să fie receptat în aspectul Poienești unde va fi în spațiile nordice și să capete în a doua jumătate a sec. III o anumită răspândire în Moldova, de unde este preluat în aspectul Chilia-Militari, ceea ce arată calea nord-sud de penetrare a acestuia.

Documentați în aspectul Poienești prin numeroase descoperiri, aceste obiecte de toaletă devin ulterior artefacte caracteristice în cultura Sântana de Mureș. În sec. IV p.C. pieptenii de os din trei plăci sunt siguri produși de comunitățile locale, cum o dovedește identificarea unor ateliere specializate, dintre care mai cunoscute sunt cele de la Bârlad-Valea Seacă³⁴. Sunt fapte binecunoscute și asupra lor nu mai stăruim, reprezentând aspecte care depășesc cadrul cronologic propus.

Revenim la pieptenele descoperite la Liteni. Cum s-a specificat, el își are cele mai bune analogii cu cel găsit în castrul de la Gherla din Dacia Porolissensis. Cel din urmă a fost corect publicat, și pentru demersul nostru, merită să stăruim asupra acestuia (Pl. 2/1). Pieptenele a fost confecționat din trei segmente verticale prinse în interior cu două știfturi de os și cu un nit de fier transversal care lega cele trei segmente. Piesa are următoarele dimensiuni: lungimea 9,5 cm, înălțimea 7 cm și grosimea de 1,8 cm. Pieptenele are 40 de dinți și un mâner semicircular ornamentat pe ambele fețe cu cercuri concentrice incizate dispuse în două registre, în primul cinci, respectiv în al doilea trei (unul nu se mai vede acum din cauza unei fracturi), sub care sunt tot în două registre trei excizii orizontale și alte două mai jos. Execuția pieptenului este de o calitate apreciabilă. Menționăm că a fost găsit într-un context databil în a doua jumătate a sec. III p.C.³⁵

Pieptenele de la Liteni este în bună măsură asemănător (Pl. 2/4). Acesta a fost confecționat din cinci segmente verticale fixate la interior prin câte două știfturi de os și cu un nit de fier, cu secțiunea pătrată, dispus orizontal și care străbate toate cele cinci segmente. Pieptenele are aproximativ 50 de dinți și următoarele dimensiuni: 10 cm lungime, înălțimea de 7,5 cm și grosimea maximă de 1,5 cm. Mânerul semicircular este ornamentat identic, pe ambele fețe, cu două registre de cercuri concentrice incizate, cu câte un punct în centru. În cel de jos, încadrat de două caneluri paralele, sunt opt cercuri despărțite de linii oblice, iar în cel de sus sunt numai trei cercuri dispuse simetric, pe cele trei plăci centrale. Marginea semicirculară a mânerului prezintă o bordură frumos evidențiată. Ca și pieptenul de la Gherla și cel de la Liteni ilustrează o calitate apreciabilă a execuției.

La confecționarea celor doi piepteni s-a recurs la o tehnică întâlnită în culturile Przeworsk și Wielbark (evidențiată în cele de mai sus), probabil asemănătoare cu cea utilizată la realizarea pieptenului de la Obreja. În cazul din urmă nu cunoaștem precis dacă la îmbinarea segmentelor verticale s-au folosit știfturi de os sau numai o modalitate mai simplă constând din două nituri orizontale (v. Pl. 1), cum se cunosc astfel de descoperiri în culturile mai sus amintite³⁶. Înfățișarea modestă a pieptenului de la Obreja ar sugera cea de a doua posibilitate. Este de presupus, în acest caz, că pieptenii de la Gherla și Liteni s-ar putea constitui într-o grupă aparte (evident în cadrul tipului Thomas B 1), caracterizată printr-o realizare meticuloasă și îndeosebi prin rafinamentul de execuție a decorului. Analogii satisfăcătoare celor două piese nu cunoaștem. Nu este exclus ca ele să provină din același atelier sau din ateliere apropiate a căror localizare o plasăm ipotetic în *Barbaricum*, de unde provine, în mod sigur, și pieptenul de la Obreja.

Datarea acestor două obiecte este dificilă. Cel de la Gherla s-a găsit într-un context arheologic încadrat celei de a doua jumătăți a sec. III p.C.³⁷. Pieptenele de la Liteni este asociat cu un vas bitronconic acoperit de o angobă de culoare roșie de bună calitate (Pl. 2/3), care în Moldova s-ar asocia probabil cu descoperirile din ultimele trei decenii din sec. II și primele din sec. III p.C.³⁸ Analogiile pieselor în spațiile nordice ar indica faza B 2a – C 1/C 1 a, deci tot până spre 220 p.C. În consecință, cei doi piepteni ar fi de încadrat în prima jumătate a sec. III p.C.

O serie de obiecte (fibule, pandantive, pintenii etc.), între care și pieptenii de la Gherla și Obreja, găsite în castrele de pe *limes*-ul nordic al provinciei romane ar ilustra, după o opinie relativ recentă, dovezile fie a unor invazii, a recrutării de barbari în armata romană (sunt pintenii vandalici), ori a existenței unor ostatici. De asemenea, unele accesorii ale costumului feminin germanic ar indica prezența unor femei: ostatici, sclave sau

³⁴ V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă – secolele III–IV*, București, 2000, pp. 167–171.

³⁵ S. Cociș, D. Alicu, *Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis*, în *ActaMP*, XVII, 1993, p. 114 și 119; C. Opreanu, S. Cociș, *Artefakte barbarischer Herkunft aus dem Römischen Dakien*, în *Interregionale Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v.Chr. – 1. Jahrtausend n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, pp. 236–237.

³⁶ Iu. V. Kuharenko, op. cit. (n. 14), pl. VI/2.

³⁷ S. Cociș, D. Alicu, op. cit. (35), p. 119.

³⁸ M. Ignat, op. cit. (n. 31), pp. 86–87.

concubine³⁹. Conturarea unei astfel de opinii este logică dar necesită încă o argumentație mai convingătoare, comportând și două obiecții. Prima este de natură cronologică. Proveniența nordică a pieselor mai sus amintite, inclusiv a pieptenilor de la Obreja și Gherla, a fost limitată prea restrictiv perioadei războaielor marcomanice. Mai adecvată ar fi părerea că această perioadă deschide calea unor astfel de infiltrări care se vor derula pe parcursul întregului sec. al III-lea p.C. O a doua obiecție se referă la atribuirea etnică a obiectelor de factură nordică. Nu avem nici un motiv să credem că fiecare obiect de origine nordică, provenit din cultura Przeworsk, să ilustreze o prezență germanică – vandali sau victoali⁴⁰ –, deși ea nu este exclusă.

De jur împrejurul provinciei romane sunt atestate masiv monumente ale dacilor liberi. Este pe deplin posibil ca unele artefacte de proveniență nordică să aparțină dacilor liberi din comunitățile marginase a căror cultură materială a fost contaminată de cultura Przeworsk, fapt atestat în câteva necropole de la răsărit de Carpați, unde spre sfârșitul sec. III p.C. se petrec o serie de schimbări în lumea barbară constând în apariția unor forme ceramice străine mediului autohton, a pieptenilor din trei plăci, a rășinei de urnă (*Urneharz*) ca și a altor elemente din culturile nordice⁴¹. Este cazul să reamintim aici o mai veche teză care sublinia rolul dacilor liberi de tampon sau scut al romanității dacice⁴². O mărturie hotărâtoare o constituie necropola de la Șopteriu definită corect ca aparținând aspectului Poienestii (aici sunt și piepteni de os din trei plăci), plasată în zona *limes*-ului provinciei și care dovedește indubitabil venirea în a doua jumătate a sec. III p.C. a unei comunități dacice din Moldova⁴³.

O direcție de contact nord-estică a provinciei Dacia Porolissensis cu *Barbaricum* nu este sugerată numai de cele trei mărunte descoperiri de la Gherla, Obreja și Liteni, de necropola de la Șopteriu, ci și de o piesă extrem de rară (sunt numai șapte exemplare în tot Imperiul Roman!) găsită tocmai la Myszkov, în Galiția. Este vorba de o mână votivă de bronz dedicată lui *Iupiter Dolichenus*. Inscripția de pe această piesă de cult precizează numele dedicandului *Caius, optio* din *Cohors I Hispanorum milliaria*, cohortă care își avea garnizoana în castrul de la Orheiul Bistriței⁴⁴. Este probabil o pradă de război capturată în Dacia și dusă în *Barbaricum* și nicidecum o mărturie a unei acțiuni militare romane purtate tocmai pe Nistrul Superior.

Cele evocate succint mai sus sugerează și o posibilă direcție de contact nord-estică dintre provincia Dacia Porolissensis și lumea barbară, direcție pe care se află și modesta descoperire de la Liteni, din nordul Moldovei, care a generat obiectul acestei contribuții.

ILLUSTRATION LIST

- Pl. 1. Discoveries of combs, of barbarian, from Roman Dacia: 1. Gherla; 2. Obreja (by C. Opreanu and S. Cociș). Discoveries from Liteni: 3. Biconical vessel; 4. Comb. 1–2 = different scale, 3 = 1/4 of its original size, 4 = 1/1.
- Pl. 2. Spread of combsB, Group 1, by S. Thomas, with additions: 1. Brest-Trișin; 2. Gherla; 3. Liteni; 4. Myszkov; 5. Obreja.

³⁹ C. H. Opreanu, op. cit. (n. 25), p. 112.

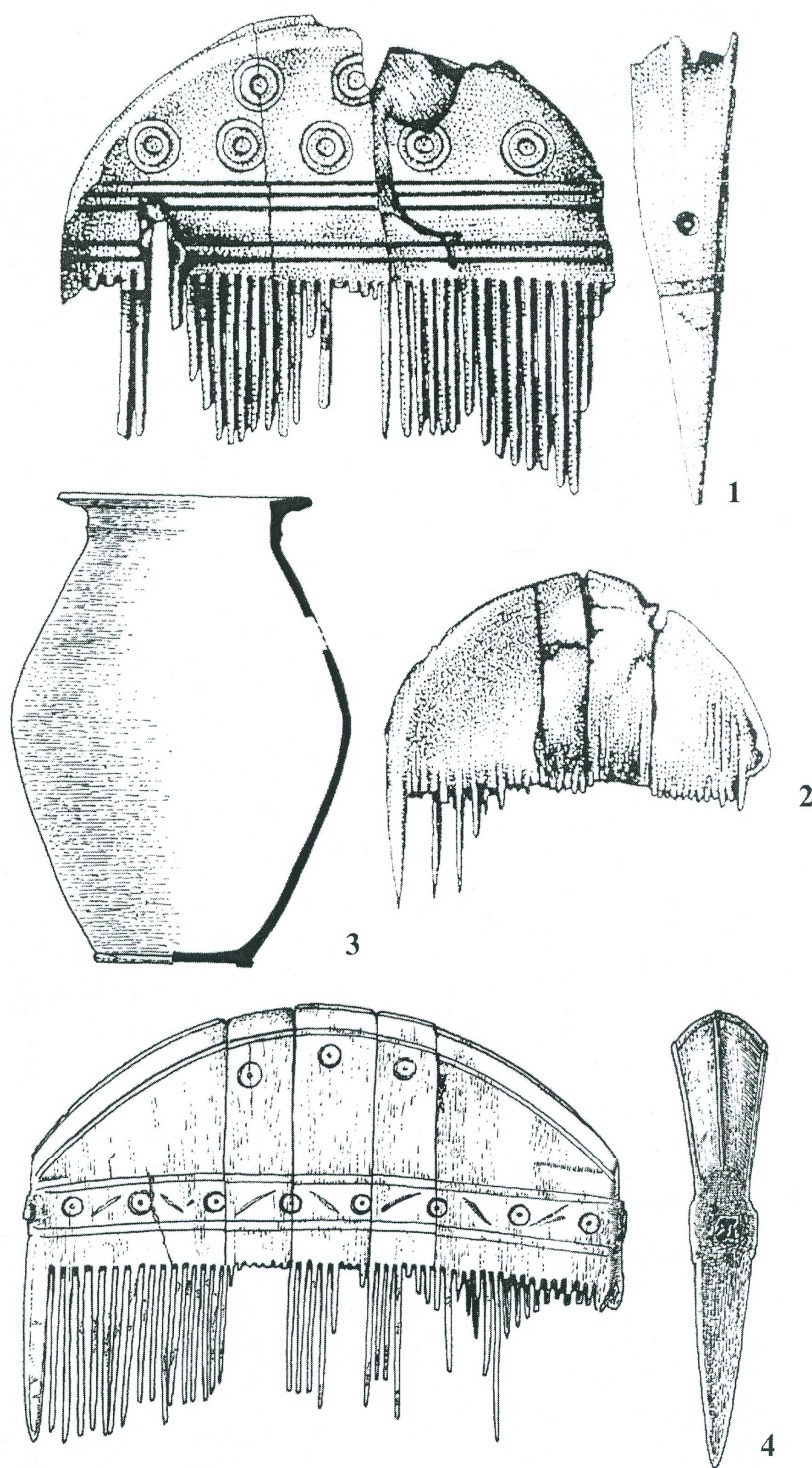
⁴⁰ Ibidem, pp. 113–119.

⁴¹ M. Ignat, op. cit. (n. 2), pp. 132–136.

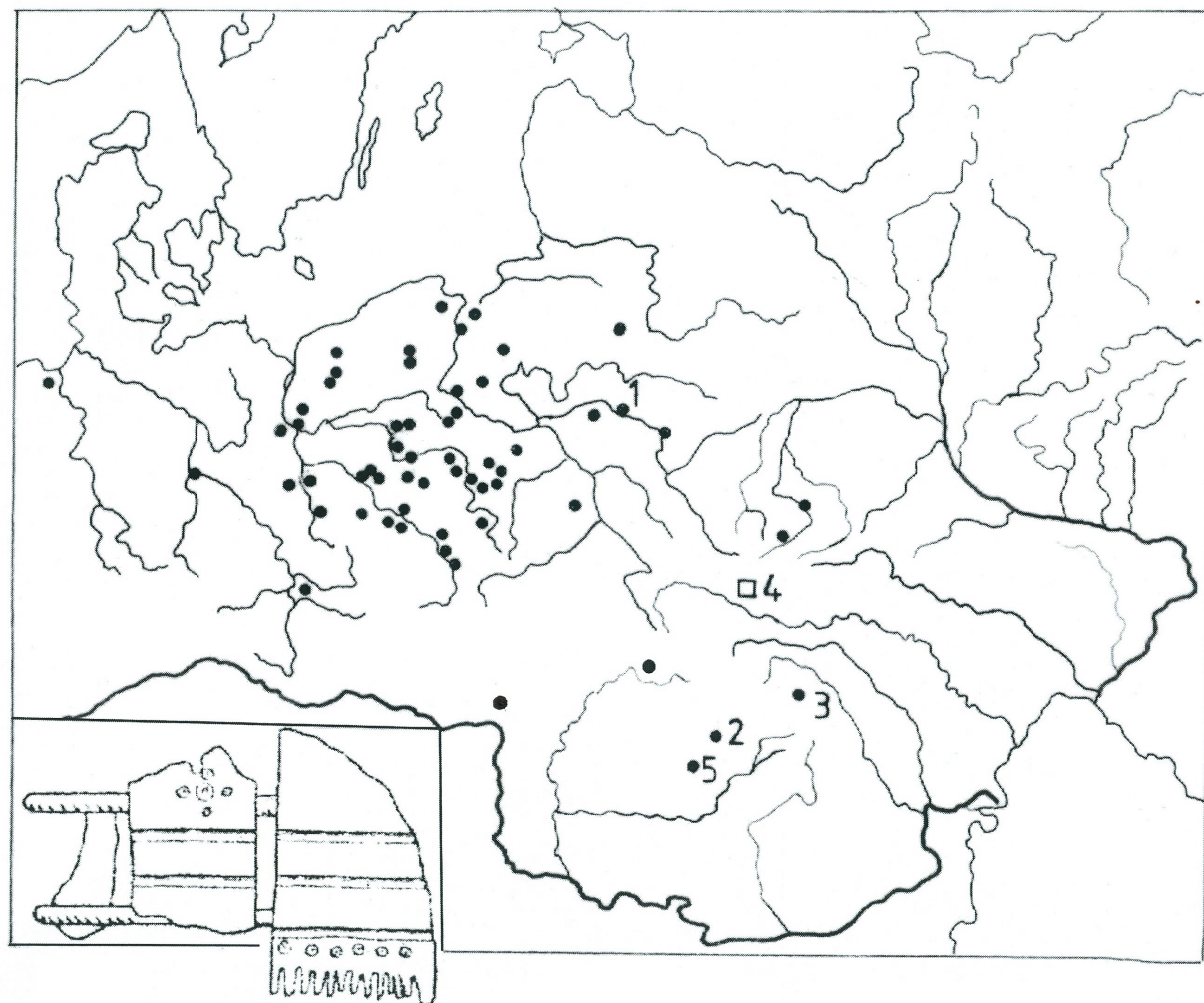
⁴² P. P. Panaitescu *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, pp. 44–45.

⁴³ G. Marinescu, N. Mirițoiu, *Die karpische Nekropole von Șopteriu, Gem. Urmeniș, Kreis Bistrița-Năsăud*, in *Dacia*, N.S., XXXI, 1987, pp. 107–118.

⁴⁴ S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, vol. I, București, 1981, pp. 53–55.

Pl. 1. Descoperiri de piepteni de origine barbară din Dacia Romană: 1. Gherla; 2. Obreja (după C. Opreanu și S. Cociș).
 Descoperirile de la Liteni: 3. vas bitronconic; 4. pieptene 1-2 = scări diferite, 3 = 1/4 din mărimea naturală, 4 = 1/1.

Pl. 2. Descoperiri de piepteni de origine barbară din Dacia Romană: 1. Gherla; 2. Obreja (după C. Opreanu și S. Cociș).
 Descoperirile de la Liteni: 3. vas bitronconic; 4. pieptene 1–2 = scări diferite, 3 = 1/4 din mărimea naturală, 4 = 1/1.

ANALIZA OSTEOLÓGICĂ A CIMITIRULUI TUMULAR DIN SECOLUL IV P.C. DE LA GURA SECULUI – NEMȚIȘOR (JUDEȚUL NEAMȚ, ROMÂNIA)

DE

ANGELA SIMALCSIK*, LUMINIȚA BEJENARU**

Abstract

The tumular cemetery from Gura Secului – Nemțisor (Neamț county) attributed to Carpathian Tumuli Culture (CTC), consisted of nine tumuli. CTC monuments contain a rather poor material which did not help too much to chronological explanation. The remains of cremated bones of human and animal origin coming from the tumuli found in Gura Secului – Nemțisor have been investigated in the present paper. Only five tumuli, from the total of nine, contain human remains. There have been identified a number of minimum 11 individuals (the maximum being of 18) – six of them being children under the age of 7. Four of them are new born children which means a very high infant mortality, especially in their first six months of life. Five from the total number of 11 individuals that have been identified, died at the ages between 20–35 years. From an archaeozoological point of view, all the 9 tumuli archaeologically investigated contain remains of animal bones as well: domestic bovines (3 cases), a horse (one case), birds (3 cases), unidentified mammals (4 cases), other unidentified animals (6 cases). There have not been identified remains belonging to any wild animal species.

Keywords: *Gura Secului – Nemțisor, Carpathian Tumuli Culture, tumular cemetery, osteological inventory.*

Necropola de la Gura Secului se află pe teritoriul satului Nemțisor (comuna Vânători-Neamț, județul Neamț), în imediata apropiere a satului Leghin (comuna Pipirig, județul Neamț), pe terasa secundară a râului Ozana. Șoseaua națională care trece prin apropierea monumentului face legătura dintre Târgu Neamț și Poiana Teiului, după care se îndreaptă, prin pasul Prisăcani – Tulgheș, spre Transilvania. În vecinătatea locului unde s-a efectuat cercetarea, pe teritoriul satului Leghin, are loc vărsarea pârâului Secu în Ozana, ceea ce explică toponimul punctului Gura Secului. Terenul era înțelenit, neafectat de lucrările agricole, ceea ce a constituit un avantaj pentru cercetare. Pe întreaga suprafață se întindea o livadă de nuci aparținătoare de ocolul silvic din Nemțisor.

Cimitirul antic era constituit din 9 tumuli, care adăposteau urmele unor ceremonii funerare. Ritul de înmormântare a fost incinerarea pe loc (*bustum*), resturile rugului, arderii defuncțiilor și ofrandelor fiind lăsate pe aceeași suprafață (desemnate drept complexe) sau depuse în gropi¹.

* Filiala Iași a Academiei Române, Secția de Cercetări Antropologice, Iași; angellisimal@yahoo.com.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Facultatea de Biologie, Iași; lumib@uaic.ro.

¹ V. Mihailescu-Bîrliaba, *The Carpathian barrows culture/Cultura tumulilor carpatici*, in *Acta Musei Porolissensis (ActaMP)*, 21, 1997, pp. 833–878; idem, *Noi date privind Cultura tumulilor carpatici în România*, in *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 48, 1997, 3, pp. 207–241; idem, *Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien*, in *Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszy okresie przedrzymskim i okresie rzymskim, Materiały z konferencji*, Rzeszów, 20–21. XI. 1997, (eds. S. Czopek, A. Kokowski), Rzeszów, 1999, pp. 313–332.

Cimitirul de la Gura Secului a fost atribuit Culturii Tumulilor Carpatici (CTC), care a ocupat o arie geografică muntoasă și de podiș, din vestul Ucrainei, estul Slovaciei și din partea de nord a României, adică pe ambii versanți ai Carpaților Nordici și Răsăriteni, limitată în nord-est și est de râul Strei și Nistru, în sud-est de râul Ozana, în sud-vest de Someș și în vest de râul Bodrog sau chiar de Torysa. Acest teritoriu se caracterizează în general prin soluri sărace și o vegetație constând din păduri și pășuni favorabile creșterii animalelor.

Monumentele CTC conțin un inventar sărăcăcios, ceea ce nu ajută la precizări cronologice. Cea mai mare parte a acestora se plasează în perioada C_{1a} – D₁. Sfârșitul CTC – căruia îi aparține și descoperirea de la Gura Secului – poate fi plasat în strânsă relație cu evenimentele care au avut loc în Europa Răsăriteană în ultimul sfert al secolului al IV-lea p.C., când are loc și invazia hunică (D₁ sau C₃/D, după K. Godlowski)².

Problema originii CTC nu a fost rezolvată satisfăcător până acum, cu toate că unele identificări pot fi susținute pe deplin: prezența elementului dacic este indiscutabilă, la care se adaugă vestigii de tip Przeworsk, cultură atribuită triburilor germanice ale vandalilor, în speță taifalii³.

MATERIALUL ȘI METODELE DE STUDIU

În acest studiu au fost examinate resturi osoase incinerate de origine umană și animală provenite din cei 9 tumuli descoperiți la Gura Secului (comuna Vânători-Neamț, județul Neamț). Din nefericire, starea de conservare este precară, iar gradul de fragmentare este foarte ridicat. Resturile analizate nu s-au pretat restaurării, cu atât mai mult observațiilor paleopatologice, fapt cauzat atât de fragmentările accentuate, cât și de absența unor numeroase părți anatomice osoase.

Stabilirea vârstei la deces în cazul subadulților umani (0–20 ani), în situațiile în care starea de conservare a permis, s-a realizat prin analiza gradului de osificare a epifizelor, a dimensiunilor fragmentelor scheletului apendicular și încadrarea acestor observații și măsurători în categoriile de vârstă corespunzătoare, după M. M. Maresh⁴, P. Jeanty⁵, J. I. McKinley și Ch. Roberts⁶, S. Mays⁷, L. Scheuer și S. Black⁸, M. Schaefer și colab.⁹

Pentru determinarea părților scheletice, a vârstei la deces și a sexului, în cazul indivizilor umani trecuți de 20 ani (adulți și maturi), am utilizat metodele și tehnicile recomandate de S. Mays¹⁰, T. D. White și P. A. Folkens¹¹, J. I. McKinley și Ch. Roberts¹².

Gradul de incinerare și temperatura maximă la care a avut loc arderea au fost stabilite utilizând scara coloristică RGB (Red-Green-Blue), recomandată de Ph. L. Walker și colab.¹³ A fost folosit, de asemenea,

² *Ibidem*.

³ V. Mihailescu-Bîrliaba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște – Nemțisor (com. de Vânători, dép. de Neamț)*, in *Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie (Dacia)*, N.S., 24, 1980, pp. 180–207; idem, *Ethnic Elements in “the Carpathian Tumuli Culture”*, in *Archaeological “Objectivity” in Interpretation, The World Archaeological Congress, 1–7 September 1986*, I, Southampton, pp. 1–10; idem, op. cit. (n. 1), in *ActaMP*, 21, 1997 (n. 2); idem, op. cit. (n. 1), in *SCIVA*, 48, 1997, 3 (n. 2), pp. 207–241; idem, op. cit. (n. 1), in *Na granicach antycznego .....*, (eds. S. Czopek și A. Kokowski).

⁴ M. M. Maresh, *Linear growth of long bones of extremities from infancy through adolescence*, in *American Journal of Diseases of Children*, 89, 1955, pp. 725–742.

⁵ P. Jeanty, *Foetal limb biometry*, in *Radiology*, 147, 1983, pp. 601–602.

⁶ J. I. McKinley, Ch. Roberts, *Excavation and post-excavation treatment of cremated and inhumed human remains*, Institute of Field Archaeologists, Technical Paper No. 13, Whiteknights, 1993, pp. 1–12.

⁷ S. Mays, *The archaeology of human bones*, Ed. Routledge, London, New York, 1998, pp. 205–224.

⁸ L. Scheuer și S. Black, *Developmental Juvenile Osteology*, Elsevier Academic Press, San Diego, London, 2000.

⁹ M. Schaefer et alii, *Juvenile osteology*, Elsevier Academic Press, Burlington, San Diego, London, 2009.

¹⁰ S. Mays, op. cit. (n. 7).

¹¹ T. D. White, P. A. Folkens, *The Human bone manual*, Elsevier Academic Press, Burlington, San Diego, London, 2005.

¹² J. I. McKinley, Ch. Roberts, op. cit. (n. 6).

¹³ Ph. L. Walker et alii, *Time, temperature, and oxygen availability: an experimental study of the effects of environmental conditions on the color and organic content of cremated bone*, in *Burned Bone*, (ed. C. W. Schmidt), Elsevier Press, London, 2005, pp. 1–15. Autorii au constatat că temperatura de incinerare și durata de expunere la căldură (dar și disponibilitatea oxigenului și a compușilor organici) sunt variabile care influențează schimbarea culorii peretelui osos extern. S-a propus spre utilizare scara RGB (Red, Green and Blue Scale, Sigma Scan Pro 5.0., Chicago, 1998, SPSS), formată din 12 trepte coloristice (de la os neincinerat până la os calcinat): 100°C – brun-cărmiziu; 200°C – brun închis; 300°C – negru (piroliză/carbonizare); 400°C – gri-brun; 500°C – maron deschis; 600°C – gri închis; 700°C – gri deschis; 800°C – bej închis; 900°C – bej deschis; 1000°C – alb-mat (calcinare), cu irizații albastre-violet; 1100°C – alb-violet.

modelul de fisurare a peretelui osos, descris de D. H. Ubelaker¹⁴, S. Mays¹⁵, J. I. McKinley și Ch. Roberts¹⁶, Th. R. White¹⁷.

Estimarea dimensiunii pieselor osoase și prelevarea datelor sau observațiilor de pe fiecare fragment (doar în cazul celor care s-au pretat unei astfel de analize) s-au realizat după metodele propuse de J. I. McKinley și Ch. Roberts¹⁸, L. Bondioli și colab.¹⁹, S. Mays²⁰, M. Brickley și J. I. McKinley²¹, D. H. Ubelaker²², J. B. Devlin și N. P. Herrmann²³, S. I. Fairgrieve²⁴.

Metodologia de studiu pentru resturile faunistice a fost cea specifică arheozoologiei, constând în principal în identificarea anatomică, taxonomică și tafonomică (M. Udrescu și colab.²⁵; E. J. Reitz și E. S. Wing²⁶).

1. Tumulul nr. 1 (TI/1978). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28375.

Cercetările au început în anul 1978. Complexul funerar (nr. 1) a fost alcătuit dintr-o suprafață arsă puternic, pe care se aflau cenușă, cărbune, oase calcinate, fragmente ceramice arse secundar și resturi de obiecte metalice, de asemenea incinerate. În complexul nr. 1 a fost depistată o groapă (Gr. 1). Pe fundul gropii a fost depus un castron, lucrat la roată, în care se aflau un sol afânat, clisos, puțin cărbune și câteva oase calcinate. Groapa 1 se poate identifica cu mormântul movilei.

Inventarul osteologic din castronul descoperit în groapa nr. 1 (TI/1978), destul de sărăcăcios, este reprezentat prin fragmente osoase calcinate, greutatea totală a acestuia fiind de doar 8 g. Din cele 21 piese (incinerate și/sau calcinate), 8 sunt de dimensiuni medii și 13 mici și foarte mici. Cu rezervele impuse de numărul mic de resturi, dar și de dimensiunile reduse ale acestora, putem afirma că toate piesele din castronul descoperit în groapa nr. 1 (TI/1978) sunt de origine umană și anume, au aparținut unui nou-născut (sex indeterminabil). Am identificat 17 fragmente craniene slab incinerate (după scara RGB, la cca 200°C – brun-cărămizii), care prezintă aspect poros și fragilitate accentuată, cu stratul *diploe* vizibil (rarefiat și mai puțin compact), cel mai mare fragment cranian având 0,7 g și 30 × 20 mm. Celelalte 4 piese sunt de dimensiuni foarte mici și provin din diafizele unor oase lungi ale aceluiași individ, însă, spre deosebire de cele din segmentul cranian, cele din urmă sunt calcinate, propagând la atingere un sunet metalic (după scara RGB, temperatura rugului a atins cca 800°C).

Inventarul osteologic din complexul funerar (TI/1978), după trecerea prin sită, în scopul separării acestuia de granulele de pământ, cenușă și cărbuni, a ajuns la greutatea de 738 g și este reprezentat în total prin 1138 fragmente de dimensiuni variabile, dintre care 75 sunt de dimensiuni mari, 339 medii și 724 mici și foarte mici. Printre acestea au fost identificate, în special, resturi de origine animală, dar și câteva piese cărora, cu rezervele aferente, le-am putea atribui originea umană. În ceea ce privește gradul de incinerare, acesta este,

¹⁴ D. H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Smithsonian Manuals on Archaeology, Taraxacum Press, Washington, DC, 1989, pp. 35–38.

¹⁵ S. Mays, op. cit. (n. 7).

¹⁶ J. I. McKinley, Ch. Roberts, op. cit. (n. 6).

¹⁷ Th. R. White, *Distinguishing Remains of Human Cremations from Burned Animal Bones*, in *Journal of Field Archaeology*, 28, 2001, 3–4, pp. 437–448.

¹⁸ J. I. McKinley, Ch. Roberts, op. cit. (n. 6).

¹⁹ L. Bondioli et alii, *Metodologie di analisi quantitative di resti umani combusti*, in *Bullettino di Paleontologia Italiana*, 85, 1994, pp. 385–398.

²⁰ S. Mays, op. cit. (n. 7).

²¹ M. Brickley, J. I. McKinley, *Guidelines to the Standards for Recording Human Remains*, Institute of Field Archaeologists, BABAO, Southampton, 2004, pp. 9–13. Autorii recomandă milimetrul (mm) drept unitate de măsură în estimarea dimensiunilor fragmentelor osoase, iar încadrarea dimensiunilor trebuie făcută, după cum urmează: fragmente de dimensiuni mari – peste 10 mm, fragmente de dimensiuni medii – între 5 și 10 mm, fragmente de dimensiuni mici – între 2 și 5 mm, fragmente de dimensiuni foarte mici – sub 2 mm.

²² D. H. Ubelaker, *The forensic evaluation of burned skeletal remains: A synthesis*, in *Forensic Science International*, 2008, pp. 1–5.

²³ J. B. Devlin, N. P. Herrmann, *Bone colour as an interpretive tool of the depositional history of archaeological remains*, in *The Analysis of Burned Human Remains*, (eds. W. Schmidt and S. A. Symes), Elsevier Ltd., London, 2008, pp. 109–128.

²⁴ S. I. Fairgrieve, *Forensic cremation. Recovery and analysis*, CRC Press, London, New York, 2008, pp. 91–130.

²⁵ M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hriscu, *Introducere în arheozoologie*, Ed. Corson, Iași, 1999.

²⁶ E. J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

de asemenea, destul de variabil, printre resturile osoase identificându-se atât oase arse la temperaturi de cca 500–600°C (perete osos nuanțat în culori gri-marونی și gri-închis), oase arse la cca 700°C (gri-bej), cât și oase calcinate (nuanțe de gri-alb – cca 800–1000°C). Piese incinerate la temperaturi mai mici prezintă aderențe negricioase provenite de la rug. Tipologia fisurilor susține observațiile referitoare la coloristică; piesele incinerate la temperaturi mai mici înfățișează în special fisuri longitudinale de suprafață, în timp ce piesele calcinate propagă sunet metalic la atingere, prezintă fisuri curbilinii profunde în sens transversal și longitudinal, iar spre deosebire de primele, sunt contorsionate.

Inventar osteologic animal:

- 1 fragment incinerat dintr-o vertebră de bovină domestică (*Bos taurus* ?);
- 1 fragment incinerat din diafiza unei tibii de bovină domestică (*Bos taurus* ?); greutate – 9 g; dimensiuni – 39 × 20 mm;
- 1 fragment calcat (13,5 g; 49 × 37 mm) din tibia unui mamifer mare (*Bos taurus* ?);
- 2 fragmente calcinate din coaste, *Bos taurus* ?;
- 5 fragmente calcinate provenite din craniul unui mamifer de talie mare (*Bos taurus* ?);
- peste 500 fragmente incinerate și/sau calcinate, nedeterminate, *Bos taurus* ?;
- 139 fragmente incinerate și/sau calcinate, nedeterminate, provenite de la un mamifer de talie mare; piesa cu dimensiunile maxime are 10 g și 55 × 27 mm și este dintr-o diafiză.

Pe lângă cele menționate mai sus, în complexul funerar am mai identificat 15 fragmente incinerate la temperaturi de cca 600°C și 25 fragmente calcinate (800–1000°C), piese care ar putea proveni din diafizele și epifizele (proximale și/sau distale) unor oase lungi ale membrelor superioare și/sau inferioare, posibil de origine umană (?). Însă, din cauza puținelor caractere, a fragmentării accentuate și a lipsei unor indicii clare privind anatomia scheletică umană, rămânem rezervați în ceea ce privește atribuirea acestor resturi.

2. Tumulul nr. 2 (T2/1980). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28376.

Și în această movilă au fost identificate resturile rugului funerar (Complexul nr. 1), alcătuite dintr-un pământ ars, de culoare roșie și neagră, la care se adăugau oase calcinate, cărbune, cenușă și fragmente ceramice arse secundar. Au fost găsite șapte gropi.

Inventarul osteologic din groapa nr. 1 (T2/1980) este sărăcăcios, reprezentat prin 3 fragmente calcinate (scara RGB indică o temperatură maximă de cca 800–1000°C), cu greutatea totală de 6 g, în amestec cu granule fine de pământ. Unul dintre aceste fragmente, cu greutatea de 4 g și dimensiunile de 23 × 18 mm, fisurat profund curbiliniu în sens transversal, provine de la un animal nedeterminabil. Celelalte două fragmente, de dimensiuni foarte mici, sunt neidentificabile.

Inventarul osteologic din groapa nr. 2 (T2/1980) este reprezentat prin 12 fragmente osoase, cu greutatea totală de 1,5 g și o culoare a stratului osos (bej-deschis; gri-alb) ce indică o temperatură de ardere de cca 800–1000°C (calcinare). Materialul osos era în amestec cu granule foarte fine de pământ și nisip. Piese, nedeterminabile, sunt de dimensiuni mici și foarte mici. Cel mai mare fragment are dimensiunile 7 × 9 mm și nu atinge greutatea de 1 g. Rămânem rezervați în ceea ce privește atribuirea provenienței umane.

Inventarul osteologic din groapa nr. 3 (T2/1980). În acest caz s-a realizat o analiză comună a materialului osos, însumând oasele provenite din interiorul vasului descoperit în groapa nr. 3 și oasele prelevate din exteriorul vasului (cană cu o toartă) – motivația fiind dată de faptul că resturile din cele două poziții aparțin acelorași indivizi (un adult și un copil). Greutatea totală a materialului osos este de 162 g, în componența sa intrând atât fragmente calcinate (după scara RGB, incinerare la 800–1000°C), cât și fragmente incinerate la temperaturi de cca 100–200°C. Piese calcinate propagă la atingere sunet metalic și prezintă fisuri caracteristice transversale profunde, iar cele incinerate la temperaturi mai mici, doar fisuri longitudinale de suprafață. Am identificat resturi osoase de origine umană, alături de un singur fragment de origine animală. Piese osoase umane provin de la 2 indivizi: un copil cu vârsta la deces de cca 6–7 ani (*infans I*) și un adult (20–30 ani), sex indeterminabil. Important de menționat ar fi faptul că resturile osoase ale adultului sunt calcinate, fără nicio excepție, în timp ce piesele care aparțin copilului sunt doar slab incinerate (100–200°C).

Copilul, cu vârsta la deces de cca 6–7 ani (*infans I*), este reprezentat prin 22 fragmente slab incinerate, cu dimensiuni medii și mici, dintre care doar următoarele sunt identificabile: 3 fragmente craniene parietale; 1 fragment din solzul unui temporal; 1 fragment (35 × 29 mm) din occipital, cu o parte din eminența cruciată; 2 fragmente dintr-un os coxal și 7 fragmente provenite din diafizele unor oase lungi (cel mai mare are 1 g și 32 × 19 mm).

Adultul (20–30 ani) este reprezentat prin aproape 200 fragmente osoase calcinate (15 de dimensiuni mari, 30–40 medii și cca 145 mici și foarte mici), după cum urmează: 5 fragmente din coaste; 4 fragmente provenite de la vertebre (2 din corpurile și 2 din apofizele vertebrale); 2 fragmente dintr-un os coxal; 1 fragment (9 g; 48 × 16 mm) din diafiza unui humerus (probabil drept); 1 fragment (8 g; 48 × 18 mm) din diafiza unui cubitus și cca 20 fragmente din diafizele unor oase lungi. Restul fragmentelor sunt într-o stare avansată de fragmentare și nu au oferit indicii pentru a putea fi determinate cu exactitate, însă acestea sunt de proveniență umană și probabil aparțin aceluiași defunct adult.

Pe lângă inventarul osteologic uman, am identificat și un fragment calcinat de proveniență animală, prevăzut cu fisuri profunde transversale, nedeterminabil.

Inventarul osteologic din urna (cană cu toartă) descoperită în groapa nr. 4 (T2/1980). După trecerea prin sită, în scopul separării de granulele de pământ, materialul osteologic a ajuns la o greutate de 766 g. Numărul total de piese se apropie de 1000, acestea având dimensiuni variabile (mari, medii, mici și foarte mici) și înfățișând o gamă variată de nuanțe coloristice care, după scara RGB, indică variate temperaturi de incinerare, de la 200°C până la 1000°C (calcinare). Toate resturile osoase sunt de origine umană, atât cele incinerate, cât și cele calcinate, acestea aparținând unui număr de patru indivizi (doi copii și doi adulți):

- un nou-născut;
- un copil cu vârsta la deces de cca 5–6 ani (*infans I*);
- un individ (probabil de sex masculin) cu vârsta la deces ce se încadrează în categoria *adultus* (20–30 ani);
- un individ (probabil de sex feminin) cu vârsta la deces de cca 25–35 ani (*adultus* sau *maturus* timpurie).

Un aspect interesant și important de menționat este următorul: resturile provenite de la copilul nou-născut și de la cel de cca 5–6 ani sunt doar incinerate (la cca 200–500°C), fără să fi ajuns la stadiul de calcinare, în timp ce resturile celor doi adulți sunt, fără excepție, calcinate (800–1000°C).

Nou-născutul prezintă următorul inventar:

– Craniu: peste 30 fragmente fisurate aleatoriu (rețea de fisuri) ce provin din parietale, frontal, occipital și temporale. Numai două fragmente ne-au înfățișat indicii utili în stabilirea vârstei aproximative și anume, un fragment din bazioccipital și un fragment din osul frontal, pe ultimul fiind vizibilă arcada orbitală superioară stângă, inclusiv regiunea reliefului supraorbital.

– Postcranian: 2 corpuri vertebrale lombare (cel mai mare de 4 g și 33 × 21 mm) cu ajutorul cărora am estimat vârsta aproximativă a subiectului; vertebre sacrale fragmentate; fragmente din coaste; 1 fragment de 20 mm lungime din diafiza unui femur; 1 fragment de 10 mm lungime din diafiza unei tibii; 1 fragment – un metatarsian și alte 22 fragmente ce provin din epifizele și diafizele unor oase lungi.

Copilul cu vârsta la deces de cca 5–6 ani (*infans I*) este reprezentat doar prin fragmente ce provin din scheletul postcranian, după cum urmează: 1 fragment dintr-o vertebră toracală (parte din corpul vertebral și parte dintr-o apofiză spinoasă); cca 1/3 din epifiza proximală a unui humerus (cap humeral); o vertebră sacrală fragmentată; 1 fragment dintr-un os coxal (regiunea iliacă) și 1 fragment de dimensiuni mari provenit din diafiza unui peroneu (42 × 10 mm), cel din urmă fiind piesa cu ajutorul căreia am estimat vârsta aproximativă la deces. Aceste resturi, incinerate la o temperatură maximă de 500°C, prezintă aderențe intime provenite de la rug.

Adultul (20–30 ani), probabil de sex masculin, prezintă următorul inventar (cca 200 fragmente):

– Segmentul cranian este reprezentat prin cca 20 fragmente cu stratul *diploe* vizibil (sunt prezente cele două tăblii – exocraniană și endocraniană). Tăblia osoasă exocraniană este fisurată în mod aleatoriu, formând o rețea caracteristică incinerării. Toate aceste fragmente craniene sunt foarte robuste, cu stratul *diploe* foarte gros (caracter specific sexului masculin). Am identificat: 1 fragment din frontal (2 g; 23 × 12 mm) și 1 fragment de 4 g și 42 × 29 mm provenit de la parietalul stâng, la cea din urmă piesă fiind prezentă regiunea suturii coronare (*pars temporalis*), care nu arată semne de sinostozare (caracter folosit în estimarea vârstei adulte).

– Postcranian: 9 fragmente costale; 2 fragmente dintr-un omoplat; 1 fragment dintr-un os coxal (regiunea crestei iliace); 2 fragmente din corpurile vertebrale (probabil toracale); 2 fragmente din apofizele spinoase vertebrale; 2 fragmente din epifiza proximală a unui humerus (cap humeral); 1 fragment (8 g; 55 × 15 mm) din diafiza unui cubitus (probabil drept); 1 fragment dintr-o falangă a membrului inferior; cca 20 fragmente provenite din diafizele unor oase lungi (probabil cubitus, radius și humerus).

Adultul sau *maturul* (*timpuriu*), cu vârsta la deces de cca 25–35 ani, probabil de sex feminin, prezintă următorul inventar (peste 400 fragmente calcinate):

– Craniu: fragmentele sunt de dimensiuni medii și mici, cu fisuri aleatorii pe stratul exocranian. Am identificat 4 fragmente parietale (cel mai mare are 6 g și 43 × 32 mm); 1 fragment din sfenoid; 1 fragment parietal la care este prezentă sutura sagitală și anume, segmentul *pars obelica*, ce înfățișează un început de

obliterare (indiciu utilizat în estimarea aproximativă a vârstei la deces). Dacă facem o comparație cu adultul de sex masculin descris anterior, în cazul de față stratul *diploe* este mult mai subțire, ceea ce ne-ar determina, cu rezervele aferente, să presupunem că resturile în cauză au aparținut unui individ de sex feminin.

– Postcranian: 4 fragmente costale; 1 fragment clavicular (extremitatea scapulară); 1 fragment dintr-un corp vertebral; 5 fragmente din apofize vertebrale (articulare, spinoase, transverse); 1 fragment din epifiza proximală a unui radius (cap radial); 2 fragmente dintr-o epifiză proximală a unei tibii; 2 fragmente din diafiza cubitusului drept (fiecare de cca 30–40 mm lungime și diametrul de cca 10 mm); 1 fragment din diafiza unui peroneu; numeroase fragmente de dimensiuni mici ce provin din diafizele unor oase lungi de la membrele superioare și inferioare.

Inventarul osteologic din groapa nr. 5 (T2/1980), amestecat cu granule de pământ roșiatic, după triere a ajuns la greutatea de 8,5 g, fiind reprezentat printr-un amestec de oase (incinerate, calcinate și 1 fragment neincinerat?). Pieseile sunt mult prea fragmentate și de dimensiuni medii și mici. Doar două fragmente, mult mai mari în comparație cu restul, au oferit indicii pentru determinare. Astfel, unul dintre acestea, calcinat, prevăzut cu o fisură curbilinie adâncă transversală, cu greutatea de 6,3 g și dimensiunile de 34×17 mm, provine din diafiza unui os lung de la un animal nedeterminabil. Celălalt fragment, cu dimensiunile de 17×7 mm, nu pare să fi fost trecut prin foc, în sprijinul acestei afirmații venind atât culoarea osului (brun-deschis spre cărămiziu) și lipsa fisurilor (longitudinale ori transversale), dar și absența semnelor contorsionării. Acest din urmă fragment pare a fi o parte din diafiza unui os lung uman de vârstă infantilă (probabil *infans I*), însă în absența altor indicii, aceasta afirmație rămâne sub rezervă.

Inventarul osteologic din interiorul vasului descoperit în groapa nr. 7 (T2/1980). Greutatea totală a materialului osos este de 111 g (peste 300 fragmente calcinate ce propagă la atingere un sunet metalic). Am identificat resturi provenite de la doi indivizi: un copil (probabil nou-născut) și un adult (sex indeterminabil).

Copilul (nou-născut) este reprezentat prin următoarele piese: 1 fragment de 20×15 mm provenit din treimea distală a diafizei unui femur; 3 fragmente din epifiza proximală a unui femur (?) sau humerus (?); un platou tibial (epifiză proximală); cca 11 fragmente din diafizele unor oase lungi și 7 fragmente craniene de dimensiuni foarte mici (este vizibil stratul *diploe*, alături de tăbliile osoase craniene externă și internă).

Adultul (sex indeterminabil) este reprezentat prin următoarele piese: 22 fragmente craniene (din parietale și frontal), dintre care 4 fragmente cu urme de suturi neobliterate (criteriu de determinare a vârstei); 2 fragmente din apofizele vertebrale (probabil toracale); 1 fragment (3,5 g; 41×17 mm) din diafiza unui humerus prevăzut cu o fisură profundă transversală (este prezentă zona inserției mușchiului deltoidian); 2 fragmente fisurate transversal curbiliniu provenite de la diafizele unor oase lungi; alte 25 fragmente nedeterminabile anatomic.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T2/1980) este foarte bogat și variat (aproape 2000 fragmente de dimensiuni variabile), amestecat cu granule de pământ, ceramică, nisip, cărbune, cenușă și pietricele. Greutatea totală a materialului osos este de 1630 g, aici înțrând atât fragmente de proveniență umană, cât și animală. Unele piese sunt calcinate (800–1000°C), altele sunt incinerate la temperaturi mai mici (cca 200–400°C) sau la temperaturi ceva mai ridicate (cca 500–700°C). Și tipologia fisurilor variază, așa cum era de așteptat; fragmentele incinerate la temperaturi mai mici prezintă, în special, fisuri longitudinale de suprafață, nefiind contorsionate, situație inversă în cazul fragmentelor calcinate, care sunt contractate, fisurate profund în sens transversal curbiliniu și longitudinal și propagă, în momentul în care sunt ciocnite sau atinse între ele, un sunet metalic caracteristic calcinării.

În complexul funerar am identificat câteva fragmente osoase incinerate atribuite unor indivizi adulți (20–30 ani) și/sau maturi tineri (30–40 ani) și anume, 6 fragmente craniene de dimensiuni mici, incinerate la o temperatură de cel mult 400–500°C, cu aderențe de cenușă și cărbuni; cea mai mare piesă are greutatea de 2 g și dimensiunile de 13×10 mm și provine dintr-un os parietal. Pe lângă cele 6 fragmente menționate anterior, am identificat 8 fragmente osoase incinerate, atribuite unor indivizi subadulți: 1 fragment dintr-o coastă și 7 fragmente din diafizele unor oase lungi – piese incinerate ce provin de la un *infans I* (1–7 ani) și care indică o temperatură a rugului de cel mult 400°C.

Semnalăm în probele prelevate din complexul funerar și fragmente osoase calcinate, acestea fiind atribuite unor indivizi adulți (20–30 ani) și/sau maturi tineri (30–40 ani): 13 fragmente parietale (cel mai mare are 2 g și 23×18 mm) care prezintă suturi neobliterate (criteriu de determinare a vârstei adulte sau mature timpurii); 4 fragmente craniene cu aderențe de la rug; 1 fragment (6 g; 32×17 mm) din ramul orizontal mandibular cu alveolele dentare deteriorate postmortem; 2 fragmente costale (cel mai mare are $22,5 \times 10$ mm); 1 fragment (3 g; $24,5 \times 12$ mm) din diafiza unui peroneu; 1 fragment (30×15 mm) din diafiza unui cubitus; 1 fragment (7 g; 29×19 mm) din diafiza unui humerus; 1 fragment din extremitatea proximală a unui radius (epifiza este osificată – indicator în determinarea vârstei); 1 fragment (2 g; 30×14 mm) din diafiza unui

radius; 1 fragment de 5 g și 44×15 mm din diafiza unui femur foarte robust și cu perete osos gros (caracter masculin); 1 os cuboid drept (5,5 g; 25×21 mm); 1 fragment (3,5 g; 18×19 mm) de la un metatarsian; numeroase fragmente din falangele și din diafizele oaselor membrelor superioare și/sau inferioare, unele cu aderențe de la cărbune și/sau cenușă²⁷.

Inventar osteologic animal: 1 fragment ulnă de bovină domestică (*Bos taurus*); numeroase fragmente provenite de la coastele și oasele lungi ale unui mamifer; cca 50 piese foarte fragmentate, nedeterminabile, provenite de la unul sau mai multe mamifere. Unele piese de proveniență animală sunt puternic calcinate, altele nu au atins stadiul de calcinare, însă au fost supuse incinerării. În mod special menționăm 1 fragment osos provenit de la un mamifer nedeterminabil – piesă ce pare să fi fost prelucrată.

3. Tumulul nr. 3 (T3/1983). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28375.

Și în această movilă a apărut un complex funerar (C1), iar în cadrul acestuia s-a conturat o groapă (Gr. 1) cu arsură roșietică, cărbuni și un vas, care conținea pământ și oase calcinate.

Inventarul osteologic din groapa nr. 1 (T3/1983). Materialul osteologic, în urma trecerii prin sită în scopul separării acestuia de granulele de pământ, cărbuni, ceramică, cenușă și piatră (printre care și un silex), a ajuns la greutatea totală de 995 g, în componența sa intrând în special fragmente de origine umană, dar și câteva de origine animală. Piese osoase sunt puternic fragmentate, ceea ce le-a făcut inapte pentru restaurare, însă dimensiunile suficient de mari ale unora dintre acestea ne-au ajutat în determinarea vârstei aproximative la deces, iar în cazul adultului, și în determinarea sexului. Numărul total al fragmentelor osoase de origine umană trece de 1000 și provine de la doi indivizi: 55 dintre acestea au fost determinate ca aparținând unui copil (sex indeterminabil) cu vârsta la deces de cca 6–8 luni (cel mult 12 luni), iar alte 90 de fragmente – unui individ de sex feminin, decedat la o vârstă ce se încadrează în categoria *adultus* (între 20 și 30 ani). Celelalte piese, mult prea fragmentate și de dimensiuni mici, nu au putut fi atribuite niciunei zone anatomice osoase; totuși, acestea prezintă caracteristici care ne determină să afirmăm că au aparținut adultului (greutatea, textura osoasă și structura peretelui osos). Alături de resturile osoase umane se aflau și fragmente din scheletul unui mamifer de talie mare, neidentificabil.

În ceea ce privește gradul de incinerare, semnalăm atât prezența oaselor slab incinerate, de culoare brună-cărmizie și neagră-palidă (200–300°C), cât și a oaselor incinerate la temperaturi de cca 400–500°C (culoare bej-cenușie sau brună cu nuanțe gri, cu aderențe de la rug). La aceste piese incinerate adăugăm și fragmente calcinate, în cazul cărora culoarea bej-deschisă sau albă-gri, tipologia fisurilor (profunde, transversale, curbilini) și sunetul metalic caracteristic indică o temperatură de incinerare ce a ajuns la 800 sau chiar la 900–1000°C.

Copilul, cu vârsta la deces de cca 6–8 luni (cel mult 12 luni), prezintă următorul inventar:

– Craniu: 1 fragment din frontal, piesă la care este clar vizibilă creasta pe endocraniu și zona sinusurilor frontale; 7 fragmente din parietale; 1 fragment (25×23 mm) din osul temporal stâng din regiunea bazală a apofizei zigomatice; condilul ramului mandibular drept ($27 \times 11,5$ mm – piesă foarte bine conservată).

– Postcranian: 1 corp vertebral toracal (20×13 mm); 1 fragment dintr-o apofiză spinoasă vertebrală; 5 fragmente costale; 37 fragmente din diafizele unor oase lungi ale membrelor superioare și/sau inferioare; 1 fragment ($26 \times 15,5$ mm) din epifiza proximală a tibiei stângi.

Adultul de sex feminin, cu vârsta la deces ce se încadrează între 20 și 30 ani, prezintă următorul inventar:

– Craniu: 1 fragment dintr-un parietal (21×23 mm) și alte 6 fragmente craniene, toate de culoare neagră-palidă și brună-cenușie (după scara RGB – incinerare la cca 300–400°C).

– Postcranian:

- 17 fragmente din corpurile, procesele spinoase, transverse și articulare vertebrale (cel mai mare fragment are 5 g și $30 \times 30 \times 21$ mm și este din corpul unei vertebre toracale);
- 11 fragmente costale;
- 39 fragmente din diafizele oaselor lungi (cel mai mare, de 47×15 mm, provine din diafiza unui humerus cu gracilitate accentuată – criteriu specific sexului feminin);

²⁷ Analizând inventarul osos uman prelevat de pe suprafața complexului funerar și confruntând rezultatele cu cele obținute din analiza inventarului osteologic din gropi, putem presupune (ca ipoteză) că piesele identificate în complexul funerar aparțin aceluiași indivizi identificați în gropi (2 adulți și 2 copii). Este posibil ca aceste fragmente osoase să fi rămas pe loc sau să fi fost împrăștiate (intenționat sau întâmplător ?) pe suprafața complexului în timpul ritualului funerar.

- epifizele proximale ale tibiilor stângă și dreaptă;
- cca 1/3 din epifiza proximală a humerusului drept (capul humeral);
- cca 2/3 din epifiza proximală a femurului drept (trohanterul mare și capul femural);
- 1 fragment din epifiza distală a unui peroneu (probabil stâng);
- epifize fragmentate ale falangelor membrelor inferioare (inclusiv degetul 1);
- alte 15 fragmente de dimensiuni mici din epifizele unor oase lungi nedeterminabile;
- cel mai mare fragment (17 g; 57 × 49 mm), care este din epifiză proximală a tibiei drepte (platoul tibial), înfățișează osificare completă cu diafiza – criteriu de determinare a vârstei adulte; platoul tibial este de dimensiuni mici, aspect ce ne-a determinat să deducem că acesta provine de la un os cu gracilitate accentuată (criteriu specific sexului feminin).

În probele prelevate din groapa nr. 1 (T3/1983), pe lângă resturile provenite de la cei doi defuncți incinerati (copil de 6–8 luni și femeie adultă), menționăm prezența resturilor osoase de origine animală, dintre care unele sunt calcinate (800–900°C), pe când altele sunt incinerate la 600–700°C. Astfel, am identificat: 12 fragmente din craniul unui mamifer nedeterminabil, prevăzute cu fisuri care înfățișează o rețea aleatorie; 30 fragmente fisurate transversal și longitudinal, provenite din diafizele unor oase lungi; numeroase fragmente din epifizele proximale ori distale ale oaselor lungi; 8 fragmente costale și 7 fragmente vertebrale (corpuri vertebrale, procese spinoase). Cel mai mare fragment de origine animală provine din diafiza unui os lung masiv și are greutatea de 18 g și dimensiunile de 48 mm lungime și 27 mm diametru. Cel mai mare fragment costal are 8 g și 80 mm lungime, iar cel mai mare fragment osos cranian are 7 g și 39 × 36 mm dimensiune. Întregul inventar de origine animală provine de la un mamifer neidentificabil de talie mare.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T3/1983), format din oase incinerate și calcinate, aflate inițial în amestec cu granule de pământ, cenușă, cărbuni și ceramică, după triere a ajuns la greutatea de 158 g. Dintre cele 424 fragmente (5 fragmente de dimensiuni mari, 131 fragmente medii și 288 fragmente mici/foarte mici), în special cele de dimensiuni mari au oferit indicii pentru determinare, astfel încât, cu anumite rezerve, putem afirma că unele piese osoase sunt de proveniență umană, altele – de proveniență animală. Fragmentele înfățișează o coloristică variabilă. După scara RGB, nuanțele de culoare indică temperaturi în creștere a rugului: de la brune-cărămizii (200°C), trecând prin cele negre atenuate (300°C), cafenii-cenușii (400–500°C), gri-deschise ori gri-bej (600–700°C), pentru a ajunge la calcinare la nuanțe bej-deschise și albe-gri (800–1100°C). În ceea ce privește fisurile, așa cum era de așteptat, acestea sunt atât de tip longitudinal, cât și de tip transversal, curbilini, neregulate. Piese calcinate propagă în momentul ciocnirii un sunet metalic. Menționăm că fragmentele care nu au ajuns la stadiul de calcinare s-au fisurat longitudinal neregulat și prezintă pe suprafața osoasă aderențe provenite de la rug.

Resturi osoase de proveniență umană din complexul funerar (greutate totală – 9 g): 1 fragment din aripa iliacă a unui coxal; 3 fragmente vertebrale (1 fragment din corpul unei vertebre și 2 fragmente din apofizele spinoase) și 5 fragmente costale. Toate aceste piese nu au ajuns la calcinare și înfățișează texturi și nuanțe coloristice care indică temperaturi de incinerare între 300 și 600°C. Singurele piese calcinate de origine umană din zona complexului funerar sunt 15 fragmente ce par a fi din diafizele unor oase lungi. Din cauza gradului ridicat de fragmentare și a inventarului săracios, singura determinare ce poate fi făcută este că acestea au aparținut unui individ adult.

Resturi osoase de origine animală din complexul funerar (greutate totală – 149 g): 1 fragment calcinat din diafiza unui os de pasăre; 1 fragment calcinat (5 g; 37 × 19 mm) din diafiza unui os lung ce provine de la un animal neidentificabil; cca 30–35 fragmente calcinate, de foarte mici dimensiuni, provenite din diafize animale; 1 fragment incinerat de mari dimensiuni (2,5 g; 28,5 × 19,5 mm) provenit din epifiza proximală ori distală a unui os lung de origine animală. Restul pieselor din complexul funerar sunt neidentificabile.

4. Tumulul nr. 4 (T4/1983). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

Complexul nr. 1, existent și în acest tumul, avea în mijlocul său o groapă de mari dimensiuni (Gr. 1), care conținea pământ galben, arsură roșie, cărbuni și puține oase calcinate.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T4/1983) cuprinde atât oase calcinate, cât și incinerate (472 g). Caracteristicile de suprafață ale peretelui osos, dar în special culoarea, ne indică temperaturi variate de ardere, de la 600°C (brun-gri spre gri-închis) până la 800–1000°C (gri-bej spre gri-alb). Cele 647 fragmente osoase (49 de dimensiuni mari, 90 medii și 508 mici/foarte mici), aflate în amestec cu granule fine de pământ și cenușă, nu s-au pretat restaurării și nici nu au oferit indicii pentru atribuirea originii umane. S-au identificat:

- 1 fragment dintr-o coastă (5 g, 46 × 18 mm), cu aderențe de la rug, de animal neidentificabil;
- 1 fragment calcinat (8 g, 32 × 23 mm), cu o fisură transversală curbilinie, provenit dintr-o diafiză robustă a unui animal neidentificabil;
- cca 30 fragmente incinerate (600°C) care, după structură, par a fi din diafizele unor oase lungi de origine animală, cea mai mare piesă are greutatea de 6 g și dimensiunile de 40 × 25 mm; toate piesele diafizare înfățișează fisuri transversale de suprafață, dar și fisuri longitudinale;
- 1 fragment calcinat (24 × 24 mm) ce ar putea proveni din epifiza proximală sau distală a unui os lung, alături de alte fragmente epifizare incinerate (600°C) prevăzute cu aderențe de rug pe suprafața peretelui osos; animal neidentificabil;
- 3 fragmente calcinate din craniul unui animal neidentificabil, cel mai mare fragment are 3 g și dimensiunile 30 × 24 mm.

5. Tumulul nr. 5 (T5/1983). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

Complexul nr. 1 pare să fi fost deranjat și apoi astupat. În centrul său a fost identificată groapa nr. 1 (Gr. 1), în care s-a găsit doar pământ de umplutură.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T5/1983). Greutatea totală a materialului osteologic este de 75,5 g, acesta fiind reprezentat prin 56 fragmente osoase calcinate de origine animală (3 de dimensiuni mari, 30 medii și 56 mici/foarte mici). Gradul de calcinare este destul de ridicat (după scara RGB, 800–1000°C), unele fragmente prezentând pe peretele osos (atât pe suprafața externă, cât și pe cea internă medulară) aderențe de culoare neagră provenite probabil de la rug. Piesele, puternic fragmentate, erau amestecate cu granule fine de pământ și ceramică. Acestea nu prezintă niciun caracter sau indiciu care să ne determine să le atribuim o origine umană. S-au identificat, după cum urmează:

- 1 fragment calcinat (20,5 × 7 mm) din diafiza unui os lung provenit de la o pasăre;
- 1 fragment calcinat (1,5 g; 15 × 21,5 mm) dintr-un astragal, probabil de bovină domestică (*Bos taurus* ?), alături de care menționăm alte 7 fragmente (3 medii și 4 mici) provenite de la un mamifer nedeterminabil;
- 19 fragmente calcinate (cu aderențe de la rug) dintr-o diafiză a unui mamifer nedeterminabil; cel mai mare are 5 g și 33 × 14 mm;
- 3 fragmente din epifizele unor oase lungi, de mamifer nedeterminabil;
- 3 fragmente costale, de mamifer nedeterminabil;
- 6 fragmente din craniul unui mamifer nedeterminabil;
- alte 16 fragmente osoase, de asemenea de origine animală, nedeterminabile.

6. Tumulul nr. 6 (T6/1987). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

Este un tumul de mici dimensiuni, în care a fost depistat complexul nr. 1, dar și trei gropi; doar gropile nr. 2 și nr. 3 conțineau resturi osoase.

Inventarul osteologic din groapa nr. 2 (T6/1987), destul de sărac, conține resturi ale unui animal neidentificabil. Proba are doar 16 g și numai 32 fragmente puternic calcinate care, după scara coloristică RGB, indică o temperatură de ardere de cca 900–1000°C. Piesele osoase erau amestecate cu granule de pământ cu textură fină și cărbuni de mici dimensiuni. Cel mai mare fragment osos (4 g; 38 × 13,5 mm) provine dintr-o diafiză a unui os lung de animal foarte robust și prezintă pe suprafața peretelui fisuri curbilinii transversale. Pe lângă această piesă semnalăm alte 27 fragmente osoase, neidentificabile, de dimensiuni mici/foarte mici și un cărbune.

Inventarul osteologic din groapa nr. 3 (T6/1987) conține resturi osoase umane provenite de la doi indivizi: un adult (sex indeterminabil) și un copil (probabil nou-născut sau cel mult cu vârsta la deces de 3–6 luni), resturi care se aflau în amestec cu numeroase granule fine de pământ și câteva pietricele de dimensiuni foarte mici. Piesele au dimensiuni variabile, numărul total al acestora fiind de cca 350–400, iar greutatea totală a probei osteologice – de 164 g. Menționăm că nici în cazul adultului, cu atât mai puțin în cazul copilului, nu am reușit să restaurăm nicio zonă anatomică scheletică, fapt ce a atras după sine imposibilitatea stabilirii caracterelor sexuale, cel puțin în cazul individului de vârstă adultă. Fragmentele osoase sunt puternic calcinate, pe suprafața peretelui osos extern acestea înfățișează atât fisuri transversale curbilinii, cât și fisuri longitudinale profunde. După sunetul metalic propagat în momentul ciocnirii, dar și după culoarea osului (alb-gri-bej), putem estima cu aproximație că temperatura rugului a ajuns la cca 800–1000°C.

Adultul este reprezentat numai prin piese ce provin din segmentul postcranian: cca 75–80 fragmente provenite de la diafizele unor oase lungi precum femur, tibia ori humerusul, piese ce sunt fisurate în profunzime în sens transversal (cel mai mare fragment are 3 g și 37×16 mm și este dintr-o diafiză femurală); cca 15–20 fragmente costale; cca 300 fragmente foarte fragmentate care, după grosimea stratului osos, aparțin probabil aceluiași individ adult.

Copilul (nou-născut sau cel mult 3–6 luni) prezintă următorul inventar:

- Craniu: 6 fragmente din osul frontal; 2 dintre acestea provin din regiunea marginii superioare a celor două orbite (stângă și dreaptă); fragmentul frontal cranian drept prezintă o parte din sutura fronto-zigomatică; pe toate cele 6 piese craniene este vizibil stratul *diploe* și cele două tăblii osoase (endocraniană și exocraniană).

- Postcranian: 4 fragmente din epifizele proximale femurale, fisurate aleatoriu, cu aspect de rețea (piesa cea mai mare are 3 g și $30,5 \times 24$ mm); 3 fragmente din epifizele proximale humerale, fisurate aleatoriu, cu același aspect de rețea (piesa cea mai mare are 2,5 g și 21×15 mm); 7 fragmente ce provin de la corpuri vertebrale și apofize spinoase (cel mai mare fragment cu greutatea de 2,3 g și dimensiunile de 35×26 mm); 20 fragmente din diafizele unor oase lungi – piese fisurate transversal curbiliniu (cel mai mare de $29 \times 9,5$ mm); 5 fragmente costale; cca 50 fragmente de foarte mici dimensiuni, neidentificabile din punct de vedere anatomic, dar care aparțin aceluiași individ.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T6/1987), după trecerea prin sită, în scopul separării acestuia de granulele de pământ, cărbuni și fragmentele ceramice, a ajuns la greutatea de 281 g și un număr total de 275 fragmente (33 de dimensiuni mari, 119 medii și 123 mici și foarte mici), din care nu am identificat niciun os de proveniență umană. Marea majoritate a pieselor sunt calcinate, prevăzute cu fisuri longitudinale, dar mai ales cu fisuri profunde transversale curbilinii, culoarea bej-gri sau gri-albă a acestora indicând o temperatură de ardere între 700 și 1000°C. Puținele fragmente osoase ce nu au ajuns la calcinare și care, după culoarea gri-închis a stratului osos, indică o temperatură a rugului de cca 600°C, prezintă, fără excepții, aderențe de la rug. Am identificat, fără rezerve, zonele anatomice din care provin fragmentele osoase numai în cazul unora din cele 275 de piese, după cum urmează:

- 3 fragmente osoase ce nu au ajuns la stadiul de calcinare (scara RGB indică o temperatură de cca 700°C), acestea prezintă aderențe de la rug și provin din craniul unui mamifer neidentificat; cea mai mare piesă are 7 g și 26×24 mm;

- 25 fragmente de dimensiuni mari, 87 medii și 84 mici; unele sunt calcinate (900–1000°C), altele nu au ajuns la calcinare (600–700°C), cele din urmă înfățișând pe suprafața peretelui osos aderențe provenite de la rug. Întreg acest complex de fragmente osoase provine din diafizele unor oase lungi și din coastele unui mamifer neidentificat; cea mai mare piesă are 15 g și $57 \times 18,5$ mm și este o parte a unei diafize destul de masive și robuste; următoarea piesă, în ordinea dimensiunii, are 4 g și $29,5 \times 15,5$ mm și provine, de asemenea, din diafiza unui os lung al unui mamifer neidentificat, însă de la un os mai puțin robust decât piesa diafizară de dimensiuni maxime;

- 2 fragmente de dimensiuni mijlocii care, după structura poroasă, ar putea proveni din epifizele proximale ori distale ale unor oase lungi de origine animală (mamifer neidentificat); cel mai mare fragment are o greutate de 8,5 g și $38 \times 17,5$ mm dimensiune, iar după spectrul coloristic RGB indică o temperatură de ardere de cca 700–800°C;

- 1 fragment osos calcat (800–900°C), provenit din diafiza unui os de pasăre neidentificată.

7. Tumulul nr. 7 (T7/1987). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

În această movilă se pot înregistra obișnuitul complex funerar (C1), dar și două gropi în care s-au găsit oase calcinate.

Inventarul osteologic din groapa nr. 1 (T7/1987) era amestecat cu granule fine de pământ. După trierea acestuia, greutatea totală a probei osteologice a ajuns la 28 g. Nu s-a identificat niciun fragment osos care să poată fi considerat de origine umană. Culoarea brun-închisă cu nuanțe de gri, consistența peretelui osos, dar și adâncimea și sensul fisurilor de pe peretele osos extern sunt caractere care indică o temperatură de ardere de maxim 400–500°C. Pieseile nu prezintă aderențe de la rug. Am identificat în total 55 fragmente osoase provenite de la un animal neidentificabil, după cum urmează:

- 3 fragmente de dimensiuni mari care pot fi atribuite unor epifize ale oaselor lungi; cel mai mare cu greutatea de 5 g și dimensiunile de $30 \times 21 \times 19$ mm;

– 2 fragmente de dimensiuni medii și 50 fragmente mici/foarte mici din diafizele și epifizele proximale și distale ale unor oase lungi.

Inventarul osteologic din groapa nr. 2 (T7/1987), mai sărăcăcios decât cel din groapa nr. 1, dar și mult mai fragmentar, este de doar 1,5 g și reprezintă oase calcinate de dimensiuni mici și foarte mici, ceea ce a făcut imposibilă determinarea, astfel încât concluzia în acest caz rămâne sub rezervă, umană sau animală ? În total sunt 6 fragmente osoase: 1 fragment de dimensiune mică și 5 fragmente foarte mici, singura constatare clară ce poate fi făcută este calcinarea (sunetul propagat la atingere este unul metalic, iar culoarea pieselor este bej-gri-alburie, ceea ce indică o temperatură de ardere de cca 900–1100°C).

Inventarul osteologic din complexul funerar (T7/1987), care era în amestec cu granule de nisip, pământ și cenușă, după trecerea prin sită a ajuns la greutatea de 114 g. Piese osoase (181 fragmente) sunt de dimensiuni variabile: 5 fragmente mari, 58 fragmente medii și 118 fragmente mici/foarte mici. Din cauza gradului ridicat de fragmentare acestea nu s-au pretat restaurării. Culoarea celor 181 piese este bej-gri ori gri-alb, ceea ce în termenii scării RGB înseamnă ardere până la calcinare (900–1100°C), alături de sunetul metalic propagat în momentul ciocnirii pieselor, dar și de fisurile transversale curbilini profunde de pe suprafața osoasă. Menționăm că nicio piesă nu oferă indicii clare pentru a putea fi atribuită originii umane. S-au identificat:

- 2 fragmente de dimensiuni mari și 9 fragmente de dimensiuni medii care provin din diafizele unor oase lungi; cel mai mare are 2 g și 29×15 mm;
- 1 fragment dintr-o coastă (1 g; 49×7 mm), de animal neidentificat;
- 1 fragment dintr-o epifiză (2 g; 23×19 mm), de animal neidentificat;
- 1 fragment de 1 g și 14×10 mm dimensiune, care este o parte a unei epifize nedeterminabile și care prezintă pe suprafața peretelui extern aderențe roșiatice provenite probabil de la rug;
- numeroase fragmente de tipul așchiilor osoase ce par să provină din diafizele unor oase postcraniene, de origine animală.

8. Tumulul nr. 8 (T8/1987). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

S-a putut identifica complexul funerar nr. 1 (C 1), care a fost însoțit de o groapă (Gr. 1).

Inventarul osteologic din groapa nr. 1 (T8/1987). Suntem în prezența a 8 fragmente osoase calcinate (2 de dimensiuni medii și 6 mici) de culoare bej-gri-alburie, ceea ce după scara RGB înseamnă o temperatură de ardere de cca 1000°C. Piese propagă sunet metalic la atingere/ciocnire și prezintă fisuri transversale. Greutatea totală a probei (fără granule de pământ și cenușă) este de 3,5 g; piesa cea mai mare având dimensiunile de 23×8 mm. Aceste 8 fragmente nu prezintă indicii concludente pentru a putea fi atribuite unei anumite zone anatomice umane sau animale.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T8/1987). Probele osteologice prelevate de pe suprafața complexului nr. 1 au o greutate de 4,5 g și conțin, pe lângă piesele osoase calcinate, granule fine de pământ și cenușă. Am identificat 12 fragmente osoase, care propagă sunet metalic în momentul în care sunt ciocnite și prezintă pe suprafața externă fisuri transversale evidente, caracteristice calcinării:

- 5 fragmente de dimensiuni medii, care provin din diafizele unor oase lungi de origine animală; cea mai mare piesă din acest grup are dimensiunile de 26×12 mm și este din porțiunea mediană a diafizei unui os lung animal neidentificat;
- 7 fragmente de dimensiuni mici ce pot fi atribuite de asemenea unei diafize din scheletul postcranian al unui animal neidentificat; piesa cea mai mare din respectivul grup are greutatea de 0,5 g și dimensiunile de 9×8 mm.

9. Tumulul nr. 9 (T9/1988). Materialul osteologic este depozitat la Complexul Muzeal Județean Neamț, cu numărul de inventar 28374.

În această movilă au fost găsite un complex funerar (C 1) și o groapă (Gr. 1), care conținea multe oase calcinate.

Inventarul osteologic din groapa nr. 1 (T9/1988) indică prezența resturilor osoase umane provenite de la doi indivizi: un adult (sex indeterminabil) și un copil (probabil nou-născut). Proba este reprezentată de peste 300 fragmente osoase calcinate de dimensiuni variabile, cu greutatea totală de 152 g. Fragmentele osoase sunt de culoare albă, cu nuanțe gri-bej, prezintă fisuri transversale curbilini, iar la atingere propagă sunet metalic caracteristic calcinării, ceea ce ne determină să estimăm că temperatura de ardere a ajuns la cca 900–1000°C. Doar 59 din totalul de peste 300 fragmente au indicii pentru a putea fi identificate din punct de vedere

anatomic, acestea fiind atribuite în special oaselor lungi postcraniene (diafize și epifize – 56 fragmente), dar și scheletului cranian (3 fragmente). Menționăm că din cauza gradului ridicat de fragmentare, niciun fragment osos uman nu s-a pretat reconstituirii/restaurării.

Adultul. Dimensiunile pieselor osoase sunt foarte mici, ceea ce a îngreunat determinarea vârstei și a făcut imposibilă determinarea sexului. Cel mai mare fragment (3 g; 36 × 15 mm) provine din diafiza unui os lung ce a aparținut individului adult. Următoarea piesă, în ordinea descrescătoare a dimensiunii și greutateii (1 g; 47 × 11 mm), este un fragment dintr-o coastă care a aparținut aceluiași individ. Din segmentul postcranian s-au mai identificat următoarele piese: 33 fragmente provenite din diafizele unor oase lungi (9 de dimensiuni medii și 24 mici), 5 fragmente costale și 12 fragmente din epifizele proximale sau distale ale oaselor lungi. Greutatea totală a resturilor adultului depuse în groapa nr. 1 este de 45 g.

Copilul. În ceea ce privește cel de-al doilea individ depus în groapa nr. 1 (probabil nou-născut), acesta este reprezentat doar prin 9 fragmente osoase identificabile; 6 dintre acestea provin din diafizele unor oase lungi (probabil femure ori tibii), iar celelalte 3 pot fi atribuite segmentului cranian, datorită prezenței stratului *diploe* și celor două tăblii/straturi osoase (externă și internă). Unul din cele trei fragmente craniene ale nou-născutului este din regiunea frontală supraorbitară, fiind prezente și evidente atât regiunea glabelară, cât și marginea superioară orbitară dreaptă (foramen supraorbitar prezent). Greutatea totală a resturilor osoase ale copilului (nou-născut ?) depus în groapa nr. 1 este de doar 2 g.

Restul pieselor (cca 300), imposibil de identificat sau atribuit unei anumite zone anatomice osoase (din cauza dimensiunilor mici și foarte mici), sunt, de asemenea, de proveniență umană. Inventarul osteologic din groapa nr. 1 nu conține oase de origine animală.

Inventarul osteologic din complexul funerar (T9/1988). Materialul osteologic prelevat din complexul funerar este foarte fragmentat, cele aproape 1000 de piese au dimensiuni variabile (foarte mici, mici, medii și mari) și indică diferite trepte de ardere, începând de la 200°C (când osul ajunge la culoarea brun-cărămizie), până la bej-gri sau gri-alb (cca 1000°C). Piese de brun-cărămizii prezintă aderențe de culoare neagră provenite de la rug. Greutatea totală a probelor osoase prelevate din complexul funerar este de 1242 g, la care se adaugă granule de pământ, cărbune și cenușă. Fisurile, clar vizibile pe suprafața osoasă externă a oaselor calcinate, sunt profunde, predominant pe direcție transversală, însă apar pe alocuri și fisuri în sens longitudinal.

Cel mai mare fragment osos are 10 g și dimensiuni de 37 × 24 × 21 mm și este o porțiune a unui carpian/tarsian de cal (*Equus caballus*). Celelalte fragmente osoase, neidentificate cu exactitate, pot fi atribuite unor oase lungi, probabil de origine animală, acestea fiind însă de dimensiuni mai mici (între 1 și 5 g), după cum urmează:

- 29 fragmente de dimensiuni mari, 317 medii și 563 mici și foarte mici, toate calcinate; printre acestea s-au identificat 2 fragmente craniene de origine animală (*Equus caballus*); piesele mari (1–5 g) înfățișează pe suprafața externă fisuri aleatorii evidente, atât transversale, cât și longitudinale;

- numeroase fragmente din diafizele și epifizele unor oase lungi de origine animală, coaste, falange, dar și fragmente din vertebre (apofize spinoase), piese care indică temperaturi de ardere de 200–300°C, 600–700°C sau calcinare (900–1000°C); piesa cea mai mare (3 g; 21 × 20 mm) este un fragment al unei epifize calcinate de la un os lung de origine animală;

- un fragment neidentificabil (3 g; 26 × 19 mm), incinerat la cca 200°C, fisurat în sens longitudinal, cu aderențe de la rug pe suprafața osoasă externă;

- 12 fragmente calcinate de dimensiuni mari, fisurate longitudinal, provenite din diafizele oaselor lungi, de la un animal neidentificat (cel mai mare are 5 g și dimensiunile de 42 × 17 mm).

CONCLUZII

Din totalul de 9 tumuli descoperiți în necropola de la Gura Secului – Nemțșor (județul Neamț), doar 5 conțin resturi de proveniență umană, după cum urmează: T1 – 1 individ (copil), T2 – 4 indivizi (2 copii și 2 adulți), T3 – 2 indivizi (un copil și un adult), T6 – 2 indivizi (un copil și un adult), T9 – 2 indivizi (un copil și un adult). Rezultă că cel mai „bogat” din acest punct de vedere este tumulul nr. 2 (2 copii și 2 adulți), în care au fost identificate, de altfel, și cele mai multe gropi (7). Datele demografice privind cimitirul tumular de la Gura Secului indică următorul tablou general (desigur, cu rezervele impuse de numărul mic de indivizi identificați):

- În total s-a identificat un număr minim de 11 indivizi (număr maxim – 18 indivizi).

- Din totalul de 11 indivizi identificați, 6 sunt copii (54,54%) care au decedat în intervalul de vârstă *infans I*, adică nu au depășit vârsta de 7 ani.

– Din totalul de 6 copii cu vârsta la deces cuprinsă în intervalul *infans I* (0–7 ani), 4 sunt nou-născuți (66,67%) și numai 2 au trecut de pragul critic *postpartum*, ajungând la vârste de 5–7 ani (33,33%).

– Rata mortalității infantile apare foarte ridicată, în special în primele 6 luni de la naștere.

– Din totalul de 11 indivizi identificați, 5 au decedat la vârste ce se încadrează în intervalul 20–35 ani (45,45%) ceea ce înseamnă categoria de vârstă *adultus* sau *maturus* (timpurie).

– Din cei 5 indivizi care au trecut de pragul critic al copilăriei și au atins vârsta adultă, numai în 3 cazuri s-a determinat sexul (2 femei și 1 bărbat); ceilalți 2 indivizi nu au înfățișat suficiente indicii în ceea ce privește dimorfismul sexual.

Din punct de vedere arheozoologic, toți cei 9 tumuli cercetați arheologic conțineau resturi scheletice animale: *Bos taurus* (trei cazuri), *Equus caballus* (un caz), pasăre (trei cazuri), mamifere neidentificate (patru cazuri), alte animale nedeterminate (șase cazuri). Nu au fost identificate resturi aparținând unor specii de animale sălbatice.

Mulțumiri. Materialul osteologic și informațiile de ordin arheologic privind cimitirul tumular de la Gura Secului – Nemțșor (jud. Neamț) ne-au fost oferite cu amabilitate de către dr. Virgil Mihailescu-Bîrliba (Cf. V. Mihailescu-Bîrliba, *Gura Secului – Nemțșor (jud. Neamț) – un cimitir din secolul al IV-lea*, comunicare susținută la Institutul de Arheologie Iași, martie 2010). Adresăm mulțumiri Domniei Sale pentru sprijinul acordat în realizarea acestui studiu.

Tabelul 1

Resturile umane și animale din cimitirul tumular de la Gura Secului
(The human and animal remains in the cemetery from Gura Secului)

Tumulul	Resturi umane identificate	Asocierea cu resturi faunistice
T1	– Foetus sau nou-născut (Gr. 1)	– <i>Bos taurus</i> (C 1)
T2	– Nou-născut (Gr. 4) – Nou-născut (Gr. 7) – <i>Infans I</i> , 6–7 ani (Gr. 3) – <i>Infans I</i> , 5–6 ani (Gr. 4) – Bărbat, <i>adultus</i> , 20–30 ani (Gr. 4) – <i>Adultus</i> , 20–30 ani, sex nedeterminabil (Gr. 3) – Femeie, <i>adultus/maturus</i> timpuriu, 25–35 ani (Gr. 4) – <i>Adultus</i> , 20–30 ani, sex nedeterminabil (Gr. 7)	– <i>Bos taurus</i> (C 1) – Mamifer nedeterminabil (C 1) – Animal neidentificabil (Gr. 1, Gr. 2 ?, Gr. 3, Gr. 5)
T3	– <i>Infans I</i> , 6–12 luni (Gr. 1) – Femeie, <i>adultus</i> , 20–30 ani (Gr. 1)	– Mamifer nedeterminabil (Gr. 1) – Pasăre nedeterminabilă (C 1) – Animal neidentificabil (C 1)
T4	?	– Animal neidentificabil (C 1)
T5	?	– Pasăre nedeterminabilă (C 1) – <i>Bos taurus</i> (C 1) – Mamifer nedeterminabil (C 1)
T6	– Nou-născut/3–6 luni (Gr. 3) – <i>Adultus</i> , 20–30 ani, sex nedeterminabil (Gr. 3)	– Pasăre nedeterminabilă (C 1) – Mamifer nedeterminabil (C 1) – Animal neidentificabil (Gr. 2)
T7	?	– Animal neidentificabil (C 1, Gr. 1, Gr. 2 ?)
T8	?	– Animal neidentificabil (C 1, Gr. 1 ?)
T9	– Nou-născut (Gr. 1) – <i>Adultus</i> , 20–30 ani, sex nedeterminabil (Gr. 1)	– <i>Equus caballus</i> (C 1) – Animal neidentificabil (C 1)

AUTENTIFICAREA A DOUĂ BRĂȚĂRI ANTICE IMPLICÂND TEHNICA SEM-EDX

DE

VIRGIL MIHAILESCU – BÎRLIBA*, STELA CHEPTEA**,
ION SANDU***, VIORICA VASILACHE***

Abstract:

During archaeological excavations we uncovered two bracelets from the fourth century AD. The first one is of iron and was found in the necropolis of Braniște (Nemțișor village, Vânători-Neamț commune, Neamț County), belongs to the Carpathian Tumuli Culture. The second bracelet is of bronze and was found in Hârlău (Iași county), the Culture Sântana de Mureș – Černjachow habitation level. These bracelets were studied by the SEM-EDX technique, which allowed identification of the chemical elements in the patina and of the base alloy from the contaminated or alloy.

The two bracelets, somewhat similar structural-functionally and as dimensions and the material came from areas very close to each other (Central Europe and possibly Altântepe-Dobrudja?), but from different ores.

Keywords: *bracelet, necropolis, burial tumulus, Carpathian Tumuli Culture, Sântana de Mureș – Černjachow Culture.*

1. INTRODUCERE

Artefactele metalice, descoperite în siturile arheologice, ridică importante probleme legate de natura și compoziția materialelor, proveniența minereurilor de bază, perioada și tehnologia punerii în operă, atelierul, arealul geografic de utilizare etc. Pe aceste considerente, arheologul apelează de cele mai multe ori la laboratoare specializate cu tehnici moderne de investigare, care permit evidențierea unor caracteristici arheometrice. Astfel, prin expertiza de autentificare se obțin o serie de atribute ce răspund la problemele menționate mai sus. Utilizarea microscopiei electronice de baleiaj (SEM), cuplată cu spectrometria de raze X (EDX) conduce la obținerea unor date experimentale foarte importante legate de structurile de suprafață (patina reziduală, păstrată după operațiile de curățare și combinațiile rezultate după perioada de îngropare a piesei din fier și respectiv după abandon a piesei din bronz) și de cele de interior, analizate în secțiune transversală sau în zonă curățată mecanic (polizare sau pilire). Această tehnică este des utilizată în acest scop¹.

---

*Institutul de Arheologie Iași, vmbinst@yahoo.com.

**Centrul de istorie și civilizație europeană – Iași.

***Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Platforma Interdisciplinara ARHEOINVEST, sandu_i03@yahoo.com; viorica_18v@yahoo.com.

¹I. G. Sandu, S. Stoleriu, I. Sandu, M. Brebu, A. V. Sandu, *Authentication of ancient bronze coins by the study of the archaeological patina. I. Composition and structure*, in *Revista de chimie*, 56, 2005, 10, pp. 981–994; I. Sandu, N. Ursulescu, I. G. Sandu, O. Bounegru, I. C. A. Sandu, A. Alexandru, *The pedological stratification effect of corrosion and contamination products on byzantine bronze artefacts*, in *Corrosion Engineering Science and Technology*, Maney Publishing, 43, 2008, 3, pp. 256–266; I. Sandu, O. Mircea, I. Sârghie, A. V. Sandu, *Study of Some Atypical Formations from the Bulk of the Iron Artefacts by Means of the Complementary Analytical Techniques*, in *Revista de chimie*, 60, 2009, 10, pp. 1016–1024; I. Sandu, O. Mircea, A. V. Sandu, I. Sârghie, I. G. Sandu, V. Vasilache, *Non-invasive Techniques in the Analysis of Corrosion Crusts formed on Archaeological Metal Objects*, in *Revista de chimie*, 11, 2010, pp. 1054–1058; O. Mircea, I. Sârghie, I. Sandu, M. Quaranta, A. V. Sandu, *The study of some textile impressions from the bulk of the iron*

În acest sens, lucrarea prezintă compoziția structurilor de suprafață și de interior a două brățări din secolul al IV-lea p.H., obținută prin tehnica SEM-EDX, care permite evidențierea unor atribute de autentificare, analizate în cadrul contextului arheologic de la îngropare/abandon în cele două situri.

2. CONTEXTUL ARHEOLOGIC ȘI PREZENTAREA BRĂȚĂRILOR

Cu toate că pot fi datate aproximativ în aceeași secvență temporală (secolul al IV-lea p.H.), cele două brățări luate în studiu au origini diferite și au fost atribuite, după cum vom prezenta în continuare, unor arii culturale distincte.

Prima piesă (Fig. 1) este inedită și a fost descoperită în anul 1982, cu prilejul săpăturilor sistematice întreprinse în cimitirul din locul cunoscut de către localnici sub numele de „Branîște” (satul Nemțișor, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț), situat pe terasa secundară a râului Ozana².

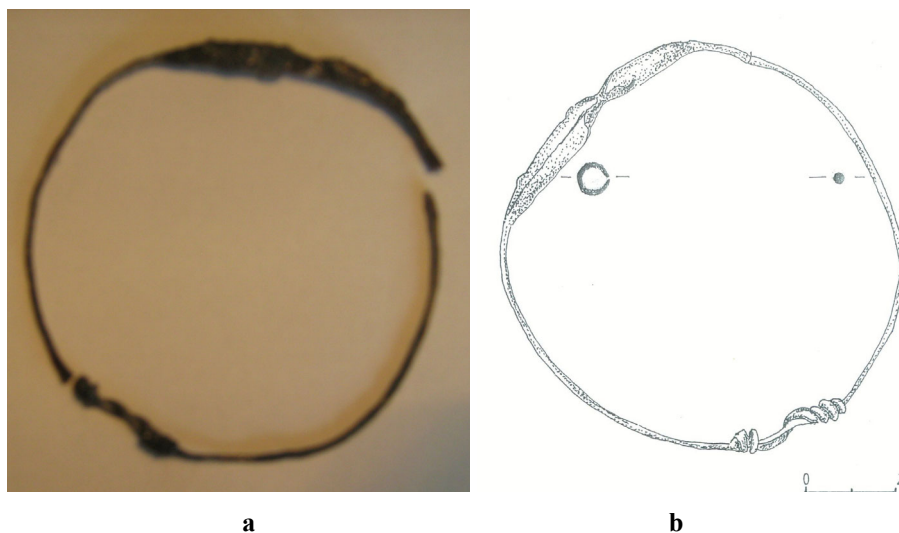

Fig. 1. Brățara de fier de la Branîște: a – fotografie; b – desen.

Brățara respectivă a fost folosită, cel mai probabil, pentru împodobirea brațului posesorului/posesoarei³. Ea are o formă circulară, a fost confecționată dintr-o bandă subțire de fier (rotundă în secțiune) și căruia, prin batere, în zona sa mediană, i s-a dat un aspect tubular (ca un „buzunar”); în partea opusă, cele două capete sunt „petrecute și înfășurate” și se închid printr-o torsionare inegală, cu patru și, respectiv, două spire (*Armring aus rundem Bronzedraht mit verflochtenen Enden*). Starea de conservare este mediocră, întrucât arderea secundară din timpul ceremoniei funerare și coroziunea din perioada zacerii în sol au condus la deteriorarea și degradarea sistemului de prindere și a porțiunii cu secțiune tubulară⁴.

Datele tehnice ale piesei sunt următoarele: diametrul (ușor deformat) – 90 mm × 85 mm; diametrul bandei (neuniform) – 2 mm; diametrul maxim al „buzunarului” – 7 mm; greutatea – 7,34 g. Piesa se află în posesia Muzeului de Istorie din Piatra Neamț, cu numărul de inventar 28269.

artefacts by means of the complementary analytical techniques, in *Revista de chimie*, 60, 2009, 2, pp. 201–207; O. Mircea, I. Sârghie, I. Sandu, V. Ursachi, M. Quaranta, A. V. Sandu, *The study of some atypical degradation processes of an iron archaeological piece*, in *Revista de chimie*, 60, 2009, 4, pp. 332–336;

² V. Mihailescu-Bîrliba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branîște – Nemțișor (com. de Vânători, dép. de Neamț)*, in *Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie (Dacia)*, N.S., XXIV, 1980, pp. 180–207; idem, *Ethnic Elements in “the Carpathian Tumuli Culture”*, in *Archaeological “Objectivity” in Interpretation, The World Archaeological Congress, 1–7 September 1986*, vol. I, Southampton, 1986, 10 p. + 5 pl.; idem, *The Carpathian barrows culture/Cultura tumulilor carpatice*, in *Acta Musei Porolissensis (ActaMP)*, 21, 1997, pp. 833–878.

³ Deoarece nu s-au determinat încă resturile osoase apărute în complexul arheologic menționat mai jos (tumulul nr. 9) nu suntem în măsură să distingem sexul defunctului.

⁴ Restaurarea și conservarea a fost efectuată de către doamna Dorina Părpăuță, în cadrul Laboratorului zonal al Muzeului de Istorie a Moldovei – Iași.

Această piesă a fost descoperită în groapa nr. 3 din tumulul nr. 9, unde a fost asociată cu fragmente ceramice de la mai multe vase lucrate fie cu mâna, fie cu roata olarului sau de la amfore de import, precum și de câteva resturi neidentificabile de la unele obiecte de bronz distruse prin ardere pe rugul funerar.

Inițial, necropola de la „Braniște” a fost alcătuită din 34 de movile funerare, din care s-au cercetat 21 între anii 1974 și 1992. În majoritate covârșitoare, cei decedați au fost incinerați pe loc, iar resturile de la rug, precum și defuncții au fost acoperiți cu „mantaua” tumulului. Multe dintre obiectele depuse ca ofrande sau care au aparținut celor înmormântați nu s-au păstrat sau au fost puternic deteriorate prin ardere (în cadrul unui complicat ritual de înmormântare), fapt constatat și în cazul de față.

Monumentele funerare din cimitirul de la „Braniște” au fost date aproximativ în secolul al IV-lea p.Chr. și au fost atribuite **Culturii tumulilor carpatici**⁵.

Cea de-a doua brățară (Fig. 2) a fost recuperată în timpul săpăturilor arheologice de la Curtea domnească din Hârlău⁶, desfășurate în cursul anului 1970.

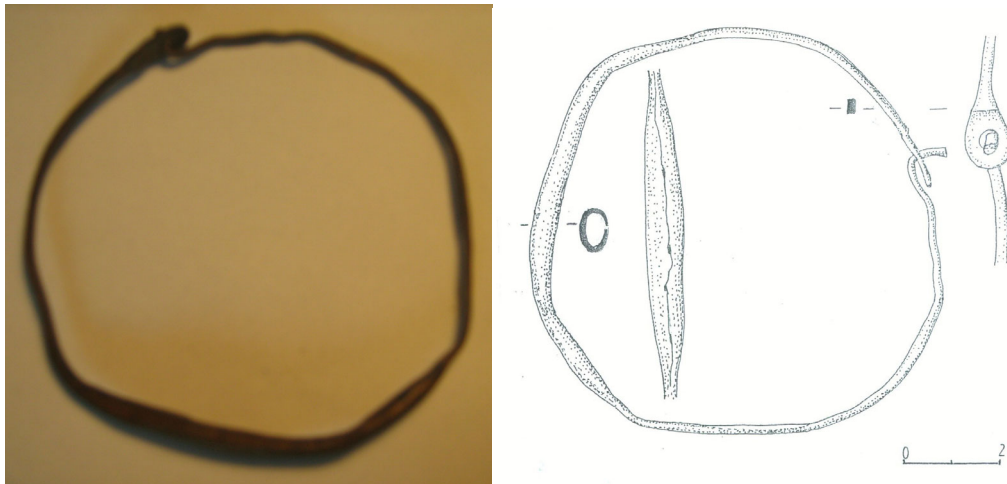

Fig. 2. Brățara de bronz de la Hârlău: a – fotografie; b – desen.

După cum s-a subliniat, cele două piese (cea de „Braniște” și cea de la Hârlău) au unele trăsături distinctive, constatate mai cu seamă în descrierea lor structural-funcțională. Astfel, brățara găsită la Hârlău este din bronz, de asemenea de formă circulară, fiind confecționată dintr-o bandă subțire, însă, de această dată, rectangulară în secțiune. În zona sa mediană, tot prin batere, a căpătat un aspect tubular, ca un „buzunar”, după cum s-a sesizat și în cazul precedent. Podoaba se închidea printr-un sistem format la un capăt dintr-o „ureche”, fabricată prin laminare și ciocănire, iar la celălalt, prin îndoirea sub formă de cârlig a bandei, care putea trece astfel prin orificiul existent în „urechea” amintită din capătul opus (*Armring mit birnenförmigen Öse und Haken*).

Datele sale tehnice sunt următoarele: diametrul (ușor deformat) – 90 mm × 85 mm; grosimea bandei – 3 mm; diametrul maxim al „buzunarului” – 8 mm × 5 mm; greutatea 13,75 g⁷. Piesa este deținută de către Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, cu numărul de inventar 23235.

Această brățară, de la Hârlău, a fost descoperită în secțiunea nr. II, caroul 12, la adâncimea de 0,60 m (situată „spre vest de la zidul de est al casei”), într-un strat de locuire (cu ceramică caracteristică) care a putut fi încadrat în secolul al IV-lea p.Chr., atribuit de această dată **Culturii Sântana de Mureș – Černjachow**⁸.

Cele două brățări au fost analizate prin tehnica microscopiei electronice de baleiaj, cuplată cu spectrometria de raze X, luând în discuție pentru fiecare brățară două zone: una cu patina de vechime reziduală și cealaltă curățată mecanic.

⁵ V. Mihailescu-Bîrliaba, *Noi date privind Cultura tumulilor carpatici în România*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (SCIVA)*, 48, 1997, 3, pp. 207–241; idem, *Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien*, în vol. *Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszych okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. Materiały z konferencji – Rzeszów, 20–21 XI 1997*, (eds. S. Czopek, A. Kokowski), Rzeszów, 1999, pp. 313–332.

⁶ S. Cheptea, *Un oraș medieval Hârlău*, în col. *Românii în istoria universală*, vol. 80, Iași, 2000, p. 18 și fig. 5/3.

⁷ De această dată piesa este mai bine conservată și se observă cu destulă claritate alăturarea și închiderea celor două foi ale tablei prin care s-a realizat „buzunarul”.

⁸ S. Cheptea, op. cit. (n. 6), p. 18.

3. PARTEA EXPERIMENTALĂ. ANALIZA SEM-EDX

În analiză s-a utilizat un microscop electronic cu scanare, SEM model VEGA II LSH, produs de firma TESCAN Cehia, cuplat cu un detector EDX tip QUANTAX QX2, produs de firma BRUKER/ROENTEC Germania.

Microscopul, controlat integral prin computer, dispune de un tun de electroni cu filament din tungsten, ce poate obține o rezoluție de 3nm la 30kV, având putere de mărire între 30X și 1.000.000X în modul operare „rezoluție”, tensiunea de accelerare între 200 V la 30 kV, viteza de scanare între 200 ns și 10 ms pe pixel. Presiunea de lucru este mai mică de 1×10^{-2} Pa. Imaginea obținută (microfotografia) poate fi constituită de electronii secundari (SE) sau electroni retrodifuzati (BSE).

Quantax QX2 este un detector EDX folosit pentru micro-analiza calitativă și cantitativă. Detectorul EDX este de generația a III-a, tip X-flash, care nu are nevoie de răcire cu azot lichid și este de cca. 10 ori mai rapid decât detectorii convenționali Si(Li).

Tehnica, alături de vizualizarea microfotogramei, permite redarea imaginii cu maparea (dispunerea) atomilor pe suprafața cercetată, iar în baza spectrului de raze X determinarea compoziției elementale (în procente gravimetrice sau molare, a unei microstructuri sau a unei zone selectate și evaluarea variației compoziției de-a lungul unui vector dispus în aria sau secțiunea analizată).

4. REZULTATE ȘI DISCUȚII

În figurile 3 și 4 se prezintă microfotografiile SEM a celor două brățări cu zonele analizate.

Brățara din fier (Fig. 3) are o patină reziduală, bine conservată prin pasivare chimică, cu mici pete oxidice inerte, neevolutive. Zona polizată arată ca o structură fibroasă, rezultată în urma prelucrării mecanice.

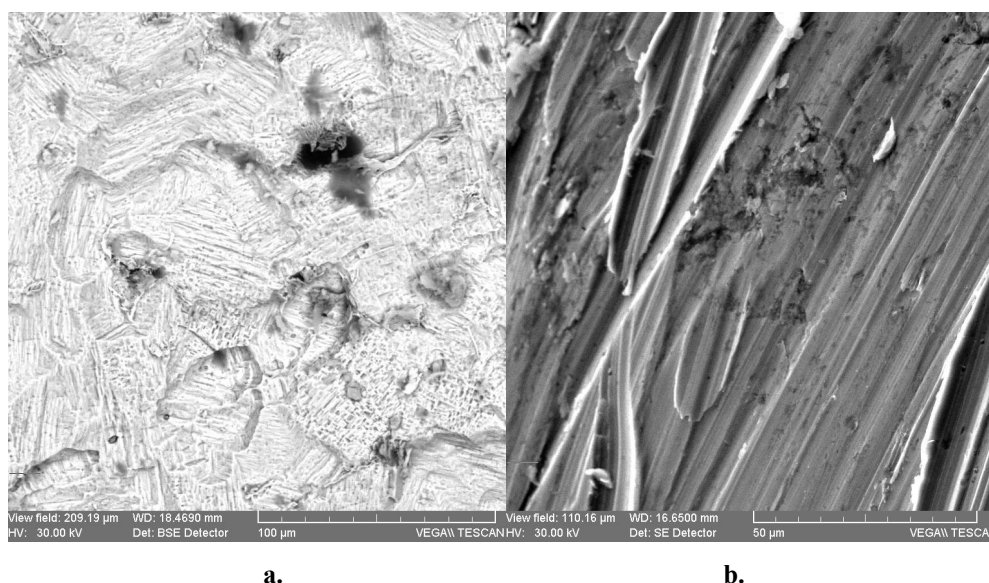

Fig. 3. Microfotografia SEM a brățării de fier de la Braniște:
Structura de suprafață a patinei reziduale; b. Zona curățată mecanic.

În schimb, brățara din bronz (Fig. 4) are o patină reziduală solzoasă, cu cracluri fine și crevase rezultate prin atac pitting. Zona polizată înfățișează o structură craclată, mozaică, ca și prezența unor formațiuni extinse de compuși ai cuprului, care demonstrează o continuitate a fisurilor sub patina de vechime și penetrabilitatea efectelor de degradare din perioada de zacere.

În tabelele 1 și 2 se prezintă compoziția chimică procentuală gravimetrică și atomică a patinei reziduale rezultată în urma operațiilor de curățare și pasivare chimică, respectiv, compoziția aliajului de bază a brățării de fier de la Braniște.

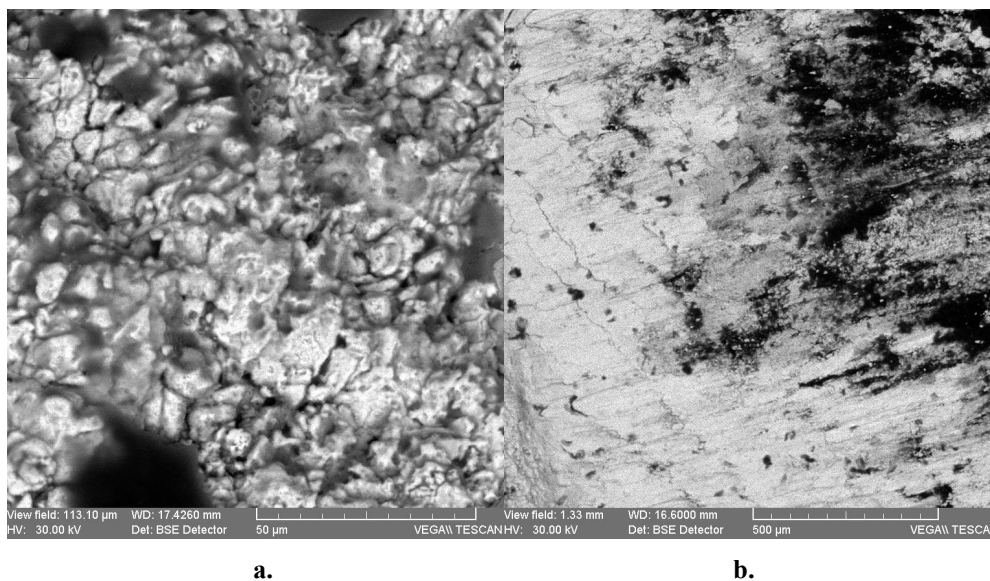

Fig. 4. Microfotografia SEM a brățării de bronz de la Hârlău:
a. Structura de suprafață a patinei reziduale; b. Zona curățată mecanic.

Tabelul 1

Compoziția chimică procentuală (gravimetrică și atomică)
a structurilor de suprafață ale brățării de fier de la Braniște.

Element	[norm. wt. – %]	[norm. at. – %]	Error in %
Iron	94,71757	84,39082	2,912717
Aluminium	1,627187	3,000788	0,13516
Carbon	2,753779	11,40813	0,515814
Silicon	0,471947	0,836133	0,057559
Nickel	0,42952	0,364132	0,045172

Tabelul 2

Compoziția chimică procentuală (gravimetrică și atomică)
a aliajului de bază a brățării de fier de la Braniște.

Element	[norm. wt. – %]	[norm. at. – %]	Error in %
Iron	97,234880	90,82670	3,010705
Aluminium	0,001031	0,15510	0,060334
Carbon	1,746652	7,58610	0,430256
Silicon	0,455094	0,84734	0,056822
Nickel	0,562343	0,58476	0,054475

Se poate observa că patina conține o cantitate mai mare de aluminiu, siliciu și carbon, rezultată din procesele de contaminare și monolitizare superficială cu componenți din solul de zAcere, iar nichelul fiind din aliere, alături de o parte din carbon și siliciu. Aliajul, prin compoziție este din Europa centrală – Silezia.

În tabelele 3 și 4 se prezintă compoziția chimică procentuală gravimetrică și atomică a patinei de vechime rămasă după o curățare superficială, respectiv, compoziția aliajului de bază a brățării de bronz de la Hârlău.

Tabelul 3

Compoziția chimică procentuală (gravimetrică și atomică)
a structurilor de suprafață (patina de vechime) ale brățării de bronz de la Hârlău.

Element	[norm. wt. – %]	[norm. at. – %]	Error in %
Copper	67,70427	36,53048	2,025703
Tin	2,536673	0,732664	0,13024
Iron	0,307422	0,188739	0,042638
Oxygen	18,27805	39,17002	3,44467

Tabelul 3 (continuare)

Carbon	5,883042	16,79385	1,628132
Silicon	1,004869	1,226747	0,096146
Aluminium	2,188266	2,780744	0,183567
Sulfur	0,544263	0,581958	0,059739
Chlorine	0,442327	0,427782	0,05258
Magnesium	1,110813	1,567013	0,136102

Tabelul 4

Compoziția chimică procentuală (gravimetrică și atomică)
a aliajului de bază a brățării de bronz de la Hârlău.

Element	[norm. wt. – %]	[norm. at. – %]	Error in %
Copper	67,23237	33,20543	1,944083
Tin	1,211933	0,320413	0,071393
Iron	1,097968	0,617034	0,060844
Nickel	0,788244	0,421493	0,052413
Oxygen	16,111	31,60368	2,727928
Carbon	12,49779	32,65677	2,184018
Silicon	0,606424	0,677662	0,062132
Aluminium	0,315868	0,367415	0,050388
Sulfur	0,081013	0,079292	0,031068
Chlorine	0,057394	0,050809	0,029458

Și în cazul brățării de bronz, se poate sesiza că patina conține o cantitate mai mare de oxigen, aluminiu, siliciu, sulf și clor, o excepție făcând magneziul care îl regăsim doar aici, rezultată din procesele de contaminare și monolitizare superficială cu componenți din solul de zacere. Aliajul de bază provine tot din zona central-europeană sau Dobrogea (Altân-tepe ?), lucru demonstrat de prezența nichelului și a fierului alături de cupru și staniu.

CONCLUZII

Cele două brățări, confecționate din aliaje diferite, au caracteristici structural-funcționale și dimensionale oarecum apropiate, mai mult, ele aparțin aceleiași perioade cronologice, iar aliajul de bază are aceeași zonă de proveniență (Europa centrală), dar din minerale diferite. Dacă brățara din fier a ajuns în sit în urma procesului funerar de ardere pe rug, cea de bronz, descoperită într-o locuință, a fost abandonată fără a i se cunoaște mai multe detalii arheologice.

Datele obținute prin SEM-EDX au permis stabilirea elementelor de contaminare din patină și a celor de aliere din metalul de bază.

ILLUSTRATION LIST

Fig. 1. Bracelet of iron from Braniște: a – photo, b – drawing.

Fig. 2. Bracelet of bronze from Hârlău: a – photo, b – drawing.

Fig. 3. SEM photomicrograph of the iron bracelet from Braniște: a. Structure surface residual patina, b. The area mechanically cleaned.

Fig. 4. SEM photomicrograph of the bronze bracelet from Hârlău: a. Structure of residual surface patina, b. The area mechanically cleaned.

LIST OF TABLES

Table 1. Chemical composition in percentage (weight and atomic) of the surface structures of the iron bracelet from Braniște.

Table 2. Chemical composition in percentage (weight and atomic) of the base alloy of the iron bracelet from Braniște.

Table 3. Chemical composition in percent (weight and atomic) of the surface structure (old patina) of the bronze bracelet from Hârlău.

Table 4. Chemical composition in percentage (weight and atomic) of the base alloy of the bronze bracelet from Hârlău.

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, MARCO MERLINI, *Tărtăria and the Sacred Tablets* (incluzând și contribuții de DIANA BINDEA și COSMIN SUCIU), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, 414 pagini, text în engleză, desene, fotografii, reproduceri de manuscrise, tabele, listă bibliografică, listă de abrevieri.

Volumul Lazarovici/ Lazarovici/ Merlini 2011 a fost publicat sub mai multe egide instituționale: Euro Inovanet Italia, Institute of Archaeomythology (Sebastopol, California, SUA), Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Arheologie Iași. Într-o fotografie plasată în deschiderea volumului, îl vedem pe Nicolae Vlassa aplecat asupra celor trei tăblițe descoperite de el la Tărtăria, în septembrie 1961. Sub fotografie se află o dedicație, prin care autorii dedică volumul atât lui Nicolae Vlassa (la 50 de la săpăturile sale din 1961), cât și „Doamnei de la Tărtăria” (*Milady of Tărtăria*), cea în al cărei mormânt au fost găsite tăblițele astăzi cunoscute în întreaga lume.

Se poate remarca de la început că volumul merge pe două direcții principale: (a) prima este cea propriu-zis arheologică, implicând reinterpretarea descoperirilor și adăugarea unor noi concluzii cu privire la materiale mai recent descoperite la Tărtăria; (b) a doua linie este cea care aduce importante opinii menite a schimba viziunea tradițională (cea mesopotamiano-egipteană) asupra începuturilor scrierii.

Introducerea reprezintă, în mare măsură, omagiul pe care autorii îl aduc celor care, pe parcursul unei perioade de aproape un secol, au făcut cunoscută Tărtăria în planul vieții științifice. În principal, sunt menționate primele săpături, ale lui Marton Roska, din anii 30 ai secolului trecut, apoi cele executate de Kurt Horedt (1942–1943), Nicolae Vlassa (1961), Iuliu Paul (1989), respectiv Sabin Adrian Luca (2010). Capitolul I (datorat lui Gh. Lazarovici) are tot un caracter introductiv, fiind în speță o prezentare a locației și mediului înconjurător, dar și o evocare a primelor relatări despre Tărtăria, anume cele datorate entuziastului amator Petru Balosin (născut la Tărtăria în 1915), acesta fiind cel care a alcătuit și o primă colecție cu descoperiri ale sale (din diverse epoci). Capitolul are și un semnificativ material ilustrativ referitor la Balosin și la colecția sa.

Capitolul II (Gh. Lazarovici) intră în amănuntele săpăturilor arheologice de la Tărtăria („Groapa Luncii”, sau „Balta Tărtăriei”). În subcapitole separate, Gh. Lazarovici comentează (cu lămuriri și cu unele accente polemice) asupra rezultatelor obținute, succesiv, de Kurt Horedt, Nicolae Vlassa și Iuliu Paul. Mai întâi sunt prezentate pe larg tabelele lui Horedt, stratigrafia și atribuirile culturale făcute de acesta (Petrești, Vinča, Baden, Kostolac). În paginile subcapitolului în discuție sunt incluse reproduceri ale desenelor originale, fotografii de fragmente ceramice etc., care demonstrează, printre altele, că deja descoperirile lui Horedt evidențiau prezența la Tărtăria a unor „importuri” dinspre culturi cu ceramică pictată. Gh. Lazarovici menționează și unele aspecte

controversate, precum cele legate de elementele pe care Horedt le considera a fi de tip Kostolac (Corpadea). Un amănunt oarecum exotic este că, în tabelele lui Horedt, alături de *Petrești* apare și derutantul toponim *Buenos Aires* (vezi p. 20 și p. 45). De fapt, la fel de exotic sună și denumirea cazonă „Diribau”, prin care Horedt desemnase casa unei gazde locale (p. 16).

Subcapitolul următor scoate în evidență realizările lui Vlassa din 1961, ca și colaborarea lui cu (pe atunci) tinerii Iuliu Paul și Attila László, care aveau să devină și ei somități ale arheologiei românești. Cu privire la reconsiderările făcute de Gh. Lazarovici, merită atenție cea privitoare la o necesară corectură: ceea ce Vlassa considerase a fi o „fază Turdaș-Petrești”, se arată a fi mai degrabă Vinča B1 (p. 32). În sfârșit, în subcapitolul privitor la săpăturile lui Iuliu Paul (1989), Gh. Lazarovici decide să nu treacă sub tăcere unele aspecte mai puțin plăcute. Este vorba, mai întâi, de „acuzățiile nefondate” făcute, la adresa lui Nicolae Vlassa, de către Iuliu Paul, într-un text („Sunt tăblițele de la Tărtăria o ‘enigmă’?”) publicat în anul 2007, cu ocazia primirii titlului de *Doctor honoris causa* la Universitatea de Vest din Timișoara. Mai mult, se pare că săpăturile lui Iuliu Paul din 1989 au avut, în opinia lui Gh. Lazarovici, și un scop „obstrucționist”, anume cel de a împiedica alți arheologi să facă, la Tărtăria, săpături conforme unor „metode de dată recentă” (p. 41).

În capitolul III, autorii (Gh. Lazarovici și Cornelia-Magda Lazarovici) și-au propus să prezinte arhitectura așezării descoperite la Tărtăria („Groapa Luncii”). Textul capitolului este sprijinit de o serie de planuri redată în manieră tradițională, ca și de unele care reprezintă prospectări magnetice, de la Turdaș (datorate lui Carsten Mischka). De remarcat este și o perspectivă etnoarheologică (vezi mai ales paginile 49–50), în baza căreia se face, de exemplu, o comparație între bordeiele Vinča timpurii (precum B2, în apropierea căruia a fost găsit scheletul cu tăblițele) și bordeiele ciobănești actuale de la Bucovăț. Printre altele, este evidențiată trecerea de la bordeiele timpurii la locuințele de suprafață ulterioare (Vinča și Petrești), cu talpă suspendată pe pietre. De o atenție deosebită se bucură cuptorul de olar, de un tip pe care Gh. Lazarovici l-a remarcat și la Parța. (Ar fi de observat aici că, în textul englezesc, nu este folosit termenul englezesc specializat, *kiln* ‘cuptor de olar’, ci termenul generic, *oven* ‘cuptor (de pâine)’, deoarece, în cazurile respective, Gh. Lazarovici a considerat că putea fi vorba de cuptoare care puteau fi utilizate în ambele scopuri.)

Acelorași doi autori li se datorează și următoarele trei capitole (IV, V, VI). Capitolul IV se referă la evoluția

ceramicii de la Tărtăria. O fază evidențiată de Horedt a fost cea cu specific Vinča (ceramică utilitară, semifină și fină – p. 57). Culorile de exterior specifice sunt roșie, maronie și neagră-cenușie, cele de interior fiind maronie, cărămizie, cenușie și neagră-cenușie, fiecare indicând un anumit grad de oxidare, în cuptoare cu ardere reglată. Interesantă este o observație de la p. 59 (trad. A.P.): „Ceramica neagră bine lustruită este caracteristică pentru Vinča A și reapare într-o perioadă Vinča C, ca rezultat al migrațiilor care au avut loc în Banat și, posibil, în Transilvania”. O serie de tabele (la paginile 58–68) redau: (1) proporțiile cantitative de ceramică, de diverse nuanțe, descoperită la Tărtăria (de la cea de Starčevo-Criș, la cea de Vinča C, Petrești și Coțofeni, plus diverse „importuri”); (2) modalități de procesare; (3) degresanți specifici (mai ales diverse tipuri de nisip); (4) frecvența unor ornamente specifice (incizii, alveole, perforații etc.).

În capitolul V sunt prezentate și discutate „unelte, arme, podoabe și alte artefacte”. Paragrafe speciale sunt dedicate obiectelor de silex (materialul având ca surse probabile zone precum Orăștie, Valea Streiului, sau Poiana Ruscă), obsidian (de pe Valea Mureșului, de la Deva, Pecica etc., ca și din diverse alte surse din Transilvania), piatră (mai ales topoare de diverse tipuri), lut ars (greutăți de năvod, fusaiole), os (remarcându-se un astragal de oaie, posibil folosit la un joc de arșice); cochilie de *spondylus* (precum cea folosită pentru brățara probabil spartă ritual în mormântul purtătoareii tăblițelor, cea botezată de Marco Merlini cu numele *Milady of Tărtăria*).

Capitolul VI conține interpretări ale unor obiecte de cult și ale unor ritualuri (reconstituite). Autorii menționează că au fost descoperite doar două morminte de înhumatie: unul de tip Coțofeni sau Petrești (publicat de Horedt), al unui copil, celălalt fiind deja faimosul mormânt al celei care a fost, probabil, o „femeie-șaman” (sau chiar o „preoteasă”), reprezentând un orizont Vinča A2. Plastica pusă în discuție de cei doi autori include: fragmente de figuri antropomorfe (unele de dimensiuni chiar monumentale) etichetate ca „idoli” (vezi paginile 112–113); siluete și chipuri umane (sau, mai degrabă, măști?) care apar și pe piese de ceramică; unele vase (precum cele zoomorfe redată la paginile 116–118) folosite, foarte probabil, în acte de cult, în combinație cu altarele miniaturale (specifice diverselor perioade reprezentate la Tărtăria). Implicații culturale și/sau magice aveau desigur și fusaiolele cu semne și simboluri incizate (vezi p. 121).

Urmează o serie de patru capitole elaborate de Marco Merlini. Este vorba de specialistul italian care a pornit, cu ani în urmă, de pe poziția de jurnalist entuziast, pasionat de noua deschidere pe care materialul arheologic din neo- și eneoliticul Dunării mijlocii o reprezintă pentru istoria scrierii. Între timp Marco Merlini a obținut titlul de doctor în arheologie, în România, astfel că, în prezent, el este în măsură să combine pasiunea și competența în interpretarea materialelor arheologice. În capitolul VII (divizat în trei subcapitole – A, B, C), Merlini abordează aspecte fundamentale ale complexului ritual-funerar de la Tărtăria și ale mult discutatei tăblițe descoperite în contextul respectiv. Abordarea este destul de prudentă, ea fiind marcată și de o serie de întrebări

retorice (precum: „Ce s-a întâmplat de fapt la Tărtăria?” – p. 128). În privința mormântului „Doamnei” cu tăblițe, sunt luate în calcul posibilități precum: sacrificiu ritual, antropofagie, incinerare, descărnare rituală și înmormântare secundară (cu obiecte sparte ritual, precum este evident în cazul unui vas de tip poc, cu picior înalt). Foarte interesant este subcapitolul în care, pornind de la un pandantiv spart, considerat a fi fost în formă de „ancoră”, Merlini face o întreagă trecere în revistă a simbolurilor de tip „coarne de consacrare” din zone diverse, un accent deosebit fiind pus pe simbolistica berbecului. În final sunt abordate cele trei tăblițe și sunt discutate posibilele sensuri ale reprezentărilor și semnelor mai mult sau mai puțin clare de pe ele: (a) „figura de pe tron” (interpretată și ca „păstorul” – *the shepherd*); (b) „pomul vieții” (practic identică binecunoscutului „brăduț”, care a supraviețuit până la olarii daci și la cei români de azi); (c) „capra”, sau ceea ce Merlini interpretează ca „turmă de capre” (p. 167); (d) crucea „astrală” (formată, de fapt, de liniile care împart tăblița discoidală în patru registre); (e) „tronul”; (f) semnele în formă de D, reprezentând probabil semne lunare, sau (după cum propune Merlini) semne ale ciclului menstrual feminin (p. 174); (g) arcul și săgeata (în legătură cu care Merlini discută și străvechile semnificații rituale ale arcului folosit, încă din preistorie, ca instrument muzical); (h) altarul pentru ardere de ofrande; (i) simbolul solar; (j) cupa; (k) bucraniul (pe care unii l-au crezut a fi cap de pisică – deși ar arăta, mai degrabă, a cap de iepure). Remarcabile sunt nenumăratele trimiteri pe care (în sprijinul demonstrației sale) le face Merlini la discuri cu simbolistică similară, folosite cu începere din paleoliticul superior (Cosăuți, Mitoc), până în neolitic și eneolitic (Karanovo, Nova Zagora, Dolnoslav, Kurilo, Parța, Turdaș, Isaiia etc.).

În capitolul VIII, Merlini discută practici funerare preistorice menite a consacra „un nou strămoș” (de fapt, în cazul discutat, mai degrabă o „strămoașă”). Capitolul începe cu prezentarea unui „cadru conceptual” care poate înlesni o reconstituire cât mai credibilă a contextului social-spiritual preistoric supus investigației. Merlini face o trimitere la o mult mai timpurie înmormântare a unei femei-șaman (și ea cu malformații ale osaturii, ca și „Doamna” de la Tărtăria), anume cea care reprezintă epipaleoliticul natufian în peștera Hilazon Tachtit, Israel (cu o vechime de 12.400–12.000 de ani). O altă trimitere este la o înmormântare similară, din Germania (Bad Dürrenberg), reprezentând tranziția de la mezoliticul târziu la neolitic, datările indicând o perioadă mai veche de 7000 de ani. În cele două cazuri, ca și în altele menționate de același autor, persoanele înmormântate avuseseră evident „o forță spirituală excepțională” în timpul vieții (p. 215). Cu privire la tratamentul aplicat răposatei de la Tărtăria, Merlini consideră că a fost vorba de un proces de putrefacție naturală, care a avut loc într-un spațiu consacrat, după care a urmat îndepărtarea resturilor de țesut și înmormântarea secundară, conform unui ritual menit a transforma mormântul respectiv într-un adevărat nucleu de sacralitate al comunității respective, *Milady of Tărtăria* devenind astfel „strămoașă” pentru generațiile care i-au urmat în cadrul propriei comunități. Cât privește

tăblițele, ele sunt interpretate de Merlini ca parte dintr-o adevărată „trusă liturgică” (*liturgical tool-kit*), care include și șase figurine, unele evident purtătoare de măști miniaturale.

Capitolul IX este consacrat de Merlini „identificării semnelor reale”. Punctul de pornire este reprezentat de corectarea diverselor redări (unele aproximative, sau confuze) ale semnelor de pe tăblițe (Nicolae Vlăssă, Shan Winn, Emilia Masson etc.). Merlini abordează din nou semnele, pe rând, identificându-le ca pictograme, precum „ramură de copac”, „clepsidră”, „semn pectiniform”, „arc și săgeată”, „altar” „dansatoare-orantă” etc. Și din nou, în interpretare, sunt luate în considerație neclaritățile privitoare, de exemplu, la natura siluetei (după unii umană, după alții animală) care însoțește vietatea supradimensionată (capră, după unii – căprioară, sau chiar bovidu „care trage la plug”, după alții – p. 259).

În capitolul X, Merlini face o binevenită comparație între semnele de la Tărtăria, scrierea Danubiană (în speță cea de tip Vinča) și alte scrieri timpurii. Făcând multe reveniri la observații din capitolele VII–IX, Merlini ia în considerație posibilitatea ca „scrierea neolitică” să reprezinte un adevărat marcat al bazinului danubian, ca „leagăn” cultural-spiritual pentru întreaga Europă. Este scoasă în evidență importanța comparațiilor dintre sistemul de scriere de la Tărtăria și alte sisteme, ulterioare, precum cel de pe Valea Indusului, cel cuneiform acadian, cel luvian hieroglific din Anatolia, sau silabarul cipriot. Inevitabil, Merlini a trebuit să se refere și la concluziile total neavenite la care, după descoperirea tăblițelor (în 1961, de către Vlăssă) au ajuns utilizatorii „cronologiei scurte”. Aceștia și-au imaginat, printre altele, chiar „influențe sumeriene” în aria culturii Vinča (care era, pe atunci, considerată a fi înflorit abia pe la 2900–2800 a.C.). Anumite opinii mai recente (fie academice, fie pseudo-academice), dintre care unele nici nu meritau menționate într-o carte serioasă, s-au avântat însă pe direcție inversă. Dacă Sorin Paliga măcar a pus niște prudente semne de întrebare pe lângă supoziția că scrierea (și chiar limba) sumeriană ar putea avea origini europene, în tabăra de limbă maghiară s-a ajuns până la năstrușnica idee că niște „unguri transilvăneni” preistorici (ca strămoși direcți ai sumerienilor!) au emigrat din Ardeal în Mesopotamia (cu tot cu scrierea proprie, din care se trag, de fapt, și „runele” secuiești), asta întâmplându-se, potrivit acelor maghiaro-sumerologi, undeva între 5000 și 3500 a.C. (vezi p. 275, unde este citat Tóth 2007 și alții din aceeași „școală”). Cu atât mai lăudabilă este strădania lui Merlini de a nu se lansa în prea multe speculații (precum cele conținute, după cum indică autorul în discuție, de „58 de interpretări pe care le-am colectat” – p. 336). Merlini dezvăluie posibile sensuri și

implicații (ale semnele danubiene și ale celor de la Tărtăria) mai ales prin comparație cu alte sisteme de scriere (vezi punerile în paralel de la pp. 326–327), o concluzie semnificativă fiind cea exprimată la p. 332: „Tăblițele transilvănene au funcționat ca unelte rituale inițiatice, cu semne magice ce reprezintă *criptograme*: semne de scriere ca și simboluri cu semnificație inițiatcă și înțeles ezoteric” (trad. A.P.).

Capitolul XI (elaborat de Diana Bindea) reprezintă un „studiu arheozoologic al așezării preistorice de la Tărtăria, iar capitolul XII (de Cornelia-Magda Lazarovici, Gheorghe Lazarovici și Cosmin Suci) este dedicat concluziilor privitoare la cronologia sitului, relativă și absolută. (Capitolele XI și XII s-ar fi cuplat poate mai bine cu materialul și interpretările, arheologice propriu-zise, din prima parte a volumului, cea reprezentată de capitolele I–VI.) Contribuția Dianei Bindea, sprijinită de o întreagă serie de tabele statistice, scoate în evidență importanța creșterii vitelor în sistemul de subsistență al comunității preistorice de la Tărtăria (care, în timp, a supraviețuit între orizonturile Vinča A și Coțofeni). Sunt de asemenea enumerate descoperirile care demonstrează o tradiție a prelucrării osului. În sfârșit, cei trei autori ai capitolului concluziv (XII) fac necesare corecturi la cronologiile propuse de precursori și stabilesc fazele de locuire evidențiate în așezarea preistorică discutată. Este vorba de o evoluție care începe cu timpuria „locuire sporadică” de tip Starčevo-Criș (cu ceramică monocromă), urmată de migrația care se presupune a fi adus cu ea ceramică pictată „pe fond alb”, după care s-a manifestat o altă importantă migrație (SC IIIA) cu „pictură neagră”, urmată de pătrunderile Vinča (din mijlocul mileniului VI, în Banat și Transilvania), încheierea fiind reprezentată de neoliticul târziu al nivelului Turdaș și de eneoliticul în variantă Petrești.

Volumul recenzat aici conține un număr suficient de mare de noutăți (atât ca volum de material supus analizei, cât și în ce privește interpretarea și concluziile) pentru a deveni o carte de referință. În același timp, având în vedere că volumul în discuție face apel la metode și date specifice unor domenii precum arheologia, istoria, etnografia, etnoarheologia, arheometria, lingvistica, arheomitologia etc., este de apreciat că *Tărtăria and the Sacred Tablets* dovedește cu prisosință că abordările multidisciplinare pot fi relevante și convingătoare. Putem fi siguri că cei trei autori de bază ai volumului vor mai avea multe de spus, atât în cadrul colaborării lor permanente cu Institute of Archaeomythology (Sebastopol, California), cât și în mediul academic românesc.

ADRIAN PORUCIUC

ANNELOU VAN GIJN, *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*, Sidestone Press, Leiden, 2010, 289 pagini

One of the most important voices in use wear analysis is Annelou van Gijn, professor of Material Culture and Artefact Studies at the Universities of Leiden and Groningen. She is the architect and head of the

Laboratory for Artefact Studies from the Faculty of Archaeology, Leiden University. In her 25 years of scientific activity, A. van Gijn had the opportunity to analyze most of the prehistoric flint tools discovered in

Netherlands, and most of her work is included in the book. But, if one thinks that this book is just an abstract of her work until now, then one is terribly wrong. The analyses are not just exposed, but they are interpreted and integrated in the context of prehistoric Netherlands.

Presented by Mark Edmonds (University of York) as *The book we have been waiting for* (on the back cover) A. van Gijn's work is one of the books that must be read by prehistorians, interested or not, in stone tools. As the title suggests, the focus of the book is on flint tools. Flint tools are discussed as part of human activities, as part of social identity, as part of the economic life of the community, as part of trade between communities, as part of beliefs and rituals, in other words as part of all that is related to man as living cell of the society. The term of *lithic biography* refers to writing about the *life* of tools (concept borrowed from anthropology). The book covers more than 5000 years of prehistoric Netherlands, starting from Mesolithic and ending with Late Bronze Age and Early Iron Age, following the life of stone tools as they are just the meanings of getting through day to day life, as they gain special symbolism and as they decay in importance (both mundane and symbolic) because they are replaced by a new and stronger material: metal.

The book is divided in nine chapters with high quality images, and has an appendix containing the catalogue of the discoveries.

In the first chapter (pp. 1–9), A. van Gijn explains to us the twofold purpose of her research: to explore the *roles* of flint in past societies, sometimes bravely using a hermeneutical approach, and to study the decline of flint. In this book the emphasis will lay on the results of the use wear and residue analysis, as such data provide information about the *life* of the flint tools.

The methodology is presented in the second chapter of the book *The biography of flint tools: methods of study* (pp. 11–34). In this chapter the author has a general regard (with examples from Netherlands' prehistory) on what the concept of *life* of a tool comprises and what are the methods for investigating all the moments of a tool's life. The *conception* of the tool actually means the acquisition of raw material (local materials or through trade), the *birth* is the moment associated with the knapping of the tool, the *life* is related with the way in which the tool was used and its function in human society and *death* means the last phase of the object's biography: its loss, deposition or discard. As biographers are mainly concerned with the life of their subjects, A. van Gijn is interested in the use of the tools, use that can be interpreted through the traceological method and residue analysis.

The next chapter *Introducing the databases: selection, chronology and source criticism* (pp. 35–50) is essential for any archaeologist, more or less interested in use wear analysis, because it has good advices on how tools must be cleaned, deposited, selected for this kind of analysis. Also the author emphasizes the consequences of post depositional modifications, the importance of knowing the taphonomical factors and makes a sincere criticism of the methods involved in use wear analysis.

The subject of the next two chapters is the role that flint tools had in supplying and processing food and in

craft activities. A. van Gijn states that the distinction between craft and subsistence activities is an academic one, probably not experienced as such by prehistoric people.

The fourth chapter of the book is about *Flint and food* (pp. 51–74), being an incursion in the role that flint tools played in subsistence activities. The author remarks the fact that flint tools are not present in all food related activities and even if they are, not all activities leave interpretable use wear on tools. Some confusion may arise because most of the plants that are consumed are also used in crafts; also sickle inserts are not always easy to distinguish from *tribulum* inserts. She agrees that only through a holistic approach, encompassing palaeobotanical and archaeozoological material, environment and tools one can address complicated issues, as the importance of hunting or fishing.

Flint and craft (pp. 75–108) is the next chapter of the book, a chapter in which the focus is on the prehistoric crafts, often 'forgotten' and overlooked because in most sites craft products are rarely preserved. Hide processing, plant based craft, wood working, bone and antler tool manufacturing, ornament making are all discussed in this chapter. Well-defined, but mysterious activities like those responsible for 'polish 23' or 'polish 10' are also in the author's attention. The circumstances from prehistoric Netherlands are discussed, with very interesting examples.

The most ample chapter from the book is the one regarding *Flint and Identity* (pp. 109–160), a very challenging theme. The author begins her analysis from the idea that the material representations of a specific group of people are believed to reflect a common identity that bonds a group of individuals and differentiates them from neighbouring groups. She assumes that stylistic markers must be related to a need to mark the larger social group people commonly associate with. She discusses the concept of personhood, and the way material culture can be a marker of the personhood. She finds markers for lithic technology and use in most of the prehistoric cultures from Netherlands. Some flint tools can be associated with personhood, both in settlement and funeral context, and the given examples back up the conclusions of the author. The author also discusses the trade of flint tools as marker of *locus* and flint tools as a gender marker.

Although flint is generally associated with the mundane, some highly crafted flint implements have often been referred to as ritual objects, especially if they were found in what we interpret as special depositional contexts or if they appeared basically unusable. This *Ritualisation of flint* is the main theme of the seventh chapter (pp. 161–197), in which A. van Gijn illustrates 'the role of flint in the expression of the cosmology or world view of past people'. In this chapter she analyzes flint as part of specific rituals in which some of the most spectacular objects were involved: the large ceremonial axes or the Scandinavian daggers. Also the discussion on flint objects leads the author to consider them as 'pieces of places' or 'vehicles for remembrance'.

Chapter 8 deals with *Flint in the age of metal*, considered the *Cinderella of lithic research*. Although flint was frequently used in the Bronze Age not much use wear analysis has been done on Bronze Age flint but

results obtained so far indicate that curation was part of the domestic Bronze Age flint technology. Most flint tools were no longer invested with stylistic information and had lost their role in the constitution of social identity (for example the importance of flint objects as burial gifts greatly diminished in the Bronze Age). A. van Gijn observed that the introduction of metal initially resulted in the rise of highly skilled craftsmen who produced some of the finest flint items, as 'look-alikes of the 'real bronze thing'.

The last chapter, *The meaning of flint* (pp. 219–233), comprises the conclusions of the author on lithic tools and their evolution in prehistoric Netherlands. A. van Gijn distinguished for the Neolithic two traditions of flint tool use: an upland tradition (characterized by a predominance of hide working and the activities that are causing the distinctive wear traces referred to as 'polish 23' and 'polish 10' and agricultural activities) and a wetland tradition (which distinguishes itself by a range of tools used for different plant processing activities, probably related to a preoccupation with basketry, netting, bone and antler tool manufacturing). Evidence for interaction between the uplands and the wetlands is present throughout the Early Neolithic but mostly in the classic Swifterbant period. Van Gijn thinks that the tools have been imported as finished and, most importantly, used implements, considering the presence of typical 'upland' types of use-wear traces on in the classic Swifterbant. Scandinavian flint seems to be the focus of the long-term interaction networks. The author discusses once again the relation between burial goods and the identity of the deceased, possibly gender, age or status related. During the Early

and Middle Neolithic the objects include implements associated with agriculture, whereas in the later Neolithic weapons figure more prominently, while during the Bronze Age flint gradually disappears from the burial scene.

At the end of the book the author is confident that future lithic study will be a more biographical approach. The biographical approach which refers to *conception, birth, life and death* of the tools (comprising, in this way, all the data that can be provided by tools) might be the future of material study in archaeology.

In our opinion, *Flint in focus* is one of those books that is a *must read* for anyone interested in the study of lithic assemblage. The fundamentals of the book lay in use wear analysis. The rigor with which Annelou van Gijn did the use wear analysis can be seen in the whole book: all the facts are well documented (through a large experimental collection); the conclusions are integrating, connected and logical. Written by a researcher with a great capacity for synthesis and interpretation, *Flint in Focus* shows where the analysis of large assemblages may lead. In general, through comparison of the data from different sites and their extrapolation, the conclusions may lead to a diachronically view of the roles flint played in the prehistory of mankind. In particular, corroborating use wear analysis (on lithic, bone and other tools) with all the environmental data from sites (as the author mentions in chapter four) one can have a holistic view on the real economy of a settlement, on social life and beliefs of a community.

DIANA-MĂRIUCA VORNICU

VALENTIN A. DERGAČEV, *Topory-celty pozdnej bronzy Karpato-Podunavjia*, Vypusk I, *Odhouchkovye celti c arcovidnymi fascamj*¹, Chișinău, 2010, 207 pagini (inclusiv 96 de figuri, 6 hărți, 23 planșe).

Ne revine plăcuta sarcină să atragem atenția specialiștilor, și nu numai, asupra celei de-a 21 cărți a arheologului moldovean V. Dergačev, care continuă analiza pieselor de metal din epoca bronzului și începutul epocii fierului.

Subliniem, încă de la început, că neavând afinități solide cu epoca istorică la care se referă volumul, nu ne permitem să facem o recenzie în adevăratul sens al cuvântului, optând, astfel, mai degrabă, pentru o prezentare mai amplă.

Lucrarea este consacrată arheologului Tudor Soroceanu, dedicația bilingvă, rusă și germană (p. 9) fiind rezultatul recenziei pe care T. Soroceanu o face unui volum mai vechi al autorului moldovean, carte apărută în 2002 în prestigioasa colecție PBF².

¹ Valentin A. Dergačev, *Topoarele-celt din perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean*, vol. I, *Celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale*, Chișinău, 2010.

² T. Soroceanu, rezension V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzzeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF, XX.9, 2002, Stuttgart, in *Præhistorische Zeitschrift*, 81, H, 2, 2006, Berlin-New York, p. 237–242.

Cele opt capitole sunt precedate de un *Cuvânt-înainte* (p. 10–18), ce include o *Introducere* (p. 11–13), *Obiective și metode de cercetare* (p. 13–15) și *Caracterizarea bazei de date* (p. 16–18).

Capitolul I, *Despre unele tendințe spațial-temporale ale dezvoltării celturilor cu o urechiușă și fațetele arcoidale* (p. 19–32), evidențiază, așa cum arată și titlul, tendințele generale ale evoluției celturilor. Rezultatele au ca suport analiza manifestărilor spațial-temporale ale indicilor metrici și s-a putut constata:

- Categoria abordată include trei grupe teritoriale de celturi: la Est de Carpați, Transilvania și Banat.
- Tendința generală de dezvoltare a acestei categorii denotă o micșorare treptată a dimensiunilor și greutateii celturilor.
- Din punct de vedere spațio-temporal, celturile din zona est-carpatică sunt cu prioritate mai vechi, în timp ce celturile din Transilvania și Banat sunt secundare și mai târzii.

Capitolul I se încheie cu tipologia celturilor cu o urechiușă și fațetele arcoidale (p. 33), grupele A–E, ce vor fi dezvoltate în capitolele următoare.

Capitolul II, *Celturile – grupa A, sau de tip Râșești* (p. 34–46), include analiza detaliată a indicilor de bază a celturilor, în vederea clasificării tipologice a acestora, iar rezultatele sunt prezentate în figurile 91–95. Celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale reprezintă o categorie de sine stătătoare, omogenă, înglobând câteva tipuri care reprezintă variații ale unui tip primar – tipul Râșești. Apariția acestor celturi se află în legătură cu cultura Noua, din zona est-carpatică (Br. D), ulterior (Br. D – Ha. A1, răspândindu-se în Transilvania și Banat, unde se vor dezvolta în fazele Ha. A – Ha. B).

Celturile cu urechiușă au fost influențate de celturile fără urechiușă de tradiție Dičevo-Vrbica, rezultând în Banat tipuri mixte (Banat, Corlate), dar și de celturile cu o urechiușă și fațetele trapezoidale (Corlate, Jupalnic). În fazele Ha. A și Ha. B două din aceste tipuri mixte s-au răspândit din Banat la est de Carpați (Jijia, Sânești).

Celturile de tip Râșești (după numele depozitului omonim) constituie un inventar cu peste 100 de exemplare. Ele au corpul masiv și relativ greu. Acesta este tipul primar, pe baza căruia au apărut variațiile ulterioare.

Producerea celturilor de acest tip aparține centrului metalurgic din bazinul râului Bârlad, iar răspândirea este în mediul culturii Noua, în cel al culturii Sabatinovka din nordul Mării Negre, dar descoperiri izolate s-au făcut și în sud-estul și centrul Transilvaniei și la Dunărea de Jos (Lista 1, Harta 1, p. 143 și urm.).

Odată cu dispariția culturii Noua, producerea și răspândirea celturilor acestui tip încetează (fig. 92, p. 119).

Capitolul III, *Celturile – grupa B, sau de tip Negrești* (p. 47–91), conține mai multe subcapitole: 1. *Celturile de tip Negrești din zona est-carpatică* (p. 48–55); 2. *Rapor-turile între celturile de tip Negrești din zona est-carpatică și celturile cu o urechiușă și fațetele arcoidale din Transilvania și Banat* (p. 55–64); 3. *Celturile din Transilvania și Banat: similitudini-particularități* (p. 64–79); 4. *Celturile fără urechiușă cu fațetele arcoidale și trapezoidale din Bulgaria: tendințele dezvoltării* (p. 79–84); 5. *Celturile cu o urechiușă și fațetele trapezoidale ornamentate* (p. 84–88); 6. *Concluzii, problema taxonomiei tipologice* (p. 88–91).

Celturile de tip Negrești (după numele depozitului omonim) reprezintă un număr de peste 40 de piese (Lista 2/1–44b, Harta 2, p. 153–157). Au caracteristici similare celturilor de tip Râșești, dar se deosebesc de acestea prin: lipsa orificiilor ovale și a imitațiilor acestora în partea superioară a arcadelor; dimensiuni și greutate mai mică, dar proporții similare; prin localizare diferită. Aceste celturi formează o ramificație tipologică laterală a celturilor de tip Râșești, apariția lor producându-se probabil în a doua jumătate a fazei Br. D, fiind caracteristice fazei Ha. A1; probabil au coexistat cu celturile târzii Râșești.

Prelucrarea celturilor acestui tip era efectuată în cadrul centrului metalurgic din mediul culturii Noua, localizat în bazinele mijlocii ale râurilor Siret și Prut (fig. 29, 93), însă, la fel ca la tipul Râșești, se constată influențe din partea tradițiilor metalurgice de la Dunărea de Jos (fig. 48–49). Răspândirea lor era atât în mediul local, cât și în aria culturii Belogradovca, în zona de silvostepă între Nistru și Nipru.

Existența acestui tip de celturi încetează la est de Carpați odată cu dispariția culturii Noua.

Celturile de tip Aiud (depozit omonim în Transilvania) și Urovica (depozit omonim în Banat) fiind reprezentate de câte 40 de descoperiri (Lista 2, nr. 45–141), nu sunt decât aceleași celturi de tip Negrești³ prelucrate în cadrul centrelor metalurgice locale din Transilvania Centrală sau rezultatul influențelor Noua în zona Banatului (fig. 91, 93). Indicii tehnico-morfologici sunt similari celor de tip Negrești, însă dimensiunile și, respectiv, greutatea sunt mai mici. În Transilvania, celturile de tip Aiud erau produse în centrele metalurgice din bazinul superior al râului Mureș, iar în Banat, celturile de tip Urovica erau produse, atât în stânga Dunării (Banat, Porțile de Fier), cât și în dreapta (la sud de Porțile de Fier).

Dacă celturile Negrești își încetează existența odată cu dispariția culturii Noua, celturile Aiud și Urovica se perpetuează și în Hallstattul timpuriu (cultura Gava și altele).

Capitolul IV, *Celturile – grupa C, sau de tip Plenița* (p. 92–97), analizează cele aproximativ 20 de exemplare (Lista 3, nr. 1–21); numele tipului este dat după depozitul omonim de forme de turnat din Oltenia. Particularitățile acestora se manifestă în forma specifică a tășului, amplasarea urechiușei mai jos de marginea gurii îngroșate și, mai ales, proporțiile acestora: înalte, corpul zvelt. Aceste celturi reprezintă unul din primele tipuri locale de celturi, derivate din celturi de tip Urovica (fig. 91, 92, 94, 95). Probabil, producerea și perioada de existență a acestor celturi cuprinde un interval de timp restrâns, care corespunde preponderent fazelor Ha. A1–Ha. A2 și Ha. B1. Descoperiri izolate au fost făcute în Ungaria și chiar la est de Carpați (fig. 65, 94).

În capitolul V, *Celturile – grupa D, sau de tip Banat* (p. 98–110), sunt prezentate aproximativ 20 de piese (Lista 3, nr. 22–42). Numele tipului este prin asociație cu depozitul Banatski Krlovac din Vojvodina, din Serbia. Prezintă caracteristici de bază similare cu cele ale celturilor de tip Negrești, varianta Urovica, însă au ca particularitate ornamentarea fațetelor arcoidale cu nervuri verticale.

Similar celturilor de tip Plenița, acestea se încadrează în unul dintre cele mai timpurii tipuri de piese propriu-zis locale, apărute în baza tradițiilor est-carpatică (tipul Negrești), reprezentate de celturile de tip-varianta Urovica, care au preluat și ornamentul celturilor fără urechiușă de tradiție Vrbica, de la Dunărea de Jos (fig. 78–82, 91, 94).

Apariția primelor astfel de celturi în Banat are loc la sfârșitul fazei Br. D – începutul fazei Ha. A1 (depozitul Banatski Krlovac) (fig. 92), însă perioada de existență a acestora este încă nedefinită, deși din date indirecte reiese o posibilă predominare pe tot parcursul fazei Ha. B. Aceste celturi apar în Banat, după care se răspândesc parțial în Transilvania Centrală și, îndeosebi, la est de

³ Din punct de vedere tipologico-taxonomic, aceste celturi ar trebui catalogate drept variante de sine stătătoare ale tipului Negrești, însă luând în considerare localizarea diferită, dar și pentru a evita confuzia, autorul preferă ridicarea acestora la rangul de „tip”.

Carpați, în aria culturii cu ceramică canelată Chișinău-Corlăteni, de numite convențional de tip Sânești (fig. 72, 91, 94).

Capitolul VI, *Celturile – grupa E, sau de tip Țelna* (p. 111–113) este, alături de cel următor, cel mai scurt capitol al volumului. Acest tip, ce poartă numele depozitului omonim din Transilvania, este reprezentat de 40–50 de exemplare (Lista 4). Caracteristicile principale ale acestor celturi sunt similare cu cele ale tipurilor menționate mai sus, inclusiv de tip-varianta Aiud, însă au specific îngroșarea marginii gurii și a nervurilor orizontale (fig. 17E, 83–86). Acest tip de celturi reprezintă o variantă locală, apărută în baza tradițiilor est-carpătice (tipul Negrești) reprezentate de celturile de tip Aiud, cu care are cele mai multe similitudini, atât în ceea ce privește indicii metrici, cât și proporțiile (fig. 85, 86).

Apariția și existența acestor celturi se încadrează în fazele Ha. B1–Ha. B3 (fig. 92). Producerea acestora era efectuată în cadrul centrelor metalurgice din Transilvania Centrală și erau destinate populației locale, dar înregistrează o largă răspândire și în bazinul Tisei și, izolat, la est de Carpați (fig. 83, 94).

În afară de tipurile deja amintite, categoriei celturilor cu urechiușă îi mai aparține, indirect, și alte variante apărute ca urmare a interacțiunilor tradițiilor est-carpătice, reprezentate de piesele din Banat, și a celor de la Dunărea de Jos, reprezentate de piesele centrului metalurgic Vrbica.

Celturile de tip Corlate, denumite în baza unei descoperiri izolate din Oltenia, sunt puține ca număr, sunt neornamentate, una din fațete având formă arcoidă, cealaltă trapezoidală (fig. 54–58, 63–64, 91, 94).

Celturile de tip Liubcova, denumite în baza depozitului de la Liubcova-*Tiglarie* (jud. Caraș-Severin), numără zece exemplare. Dacă celturile de tip Corlate reprezintă stadiul intermediar de trecere de la fațetele arcoidale la cele trapezoidale, atunci acestea constituie rezultatul procesului înlocuirii fațetelor arcoidale cu cele trapezoidale. Acest tip de celturi are origine locală, este localizat în Banat și, numai izolat, în Transilvania Centrală, iar existența lor se întinde integral în faza Ha. A și, probabil, Ha. B (fig. 91–93).

Celturile de tip Jupalnic (după depozitul omonim de lângă Orșova), numără aproximativ 40 de piese (Lista 6). Aceste celturi, prevăzute cu o urechiușă, au fațetele în

formă trapezoidală, ornamentate cu nervuri verticale. Reprezintă piese de origine locală, probabil de tradiție est-carpatică, dar și cu influențe de la celturile fără urechiușă, de tip Vrbica (fig. 62–64).

Autorul propune o schemă tipologico-evolutivă a celturilor cu urechiușă și fațetele arcoidale și a derivatelor acestora cu fațetele trapezoidale (fig. 95).

În afară de tipurile caracterizate, categoriei de celturi cu o urechiușă și fețe arcoidale îi aparține și o serie de celturi, delimitate într-o grupă distinctă: grupa variațiilor izolate (Lista 5), dar care nu au analogii adecvate (fig. 87).

Capitolul de concluzii (p. 117–131) sistematizează anumite caracteristici ale evoluției celturilor cu fațetele arcoidale:

1. Caracterul relativ autonom al tradiției producerii acestor celturi față de procesele culturale; transformările culturale nu afectează procesul evoluției tipurilor de celturi, acestea fiind preluate de la o cultură la alta.

2. Interferențele diferitelor tradiții metalurgice se exprimă prin preluarea-transferul indicilor tehnico-morfologici și/sau a motivelor ornamentale.

3. *Efectul actualizării începutului*, legitate evidențiată în urma analizei indicilor metrici, se manifestă prin faptul că fiecare serie tipologică în faza incipientă este reprezentată de piese de dimensiuni mari, iar în faza finală, de piese cu indicii dimensionali în descreștere.

Volumul este încheiat de un sumar în limba engleză (p. 132–135) și unul în limba română (p. 136–139), care asigură o circulație mai largă volumului, chiar dacă a fost redactat în limba rusă; o anexă-catalog ce cuprinde șase liste cu celturile supuse analizei (p. 143–177); bibliografie (p. 178–181); abrevieri (p. 182); și 23 de planșe de bună calitate (p. 185–207).

Lucrarea este însoțită de numeroase grafice, tabele și hărți tematice, pe baza cărora autorul își argumentează teoriile. Un rol important acordă V. Dergačev analizei indicilor metrici din care au fost extrase numeroase și prețioase informații.

Micile greșeli de tipar și anumite repetiții, care puteau fi evitate, nu stărbesc din valoarea volumului, iar în final suntem convinși că acesta se va bucura de interes din partea comunității științifice.

CONSTANTIN SERGIU ENEA

BETTINA ZORN, ALEXANDRA HILGNER (eds.), *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*. International conference within the scope of the „Sino-German Project on Cultural Heritage Preservation” of the RZGM and the Shaanxi Provincial Institute of Archaeology, December 11th–12th 2008, RZGM – Tagungen, Band 9, Mainz, 2010, 248 p.

Lucrarea, a cărei recentă apariție îmi propun să o semnaliez în rândurile care urmează, reunește între copertile sale dezbaterile unei conferințe internaționale desfășurată la sfârșitul lui 2008 la Mainz, având ca subiect de analiză vasele de sticlă și circulația lor de-a lungul faimosului Drum al Mătăsii. Dacă până acum studiul comerțului cu vase de sticlă se canaliza în special pe problematica circulației acestora în bazinul Mediteranean, iată că o nouă perspectivă poate fi conturată prin lărgirea considerabilă a orizontului de cercetare.

Primii pași în această direcție au fost făcuți odată cu publicarea descoperirilor de la Begram în Afghanistan¹, acolo unde misiunea arheologică franceză condusă de

¹ Vezi J. Hackin, *Recherches archéologiques à Begram*, Paris, 1939 sau studiile lui P. Hamelin, *Sur quelques verreries de Begram*, in *Cahiers de Byrsa*, 2, 1952, pp. 11–25, pl. I–VI; idem, *Matériaux pour servir à l'étude des verreries de Bégram*, in *Cahiers de Byrsa*, 3, 1953, pp. 121–127, pl. I–XIV; 4, 1954, p. 153–183, pl. XV–XLI.

Joseph Hackin a descoperit, în două încăperi ale unui complex de locuințe, un număr mare de vase de sticlă întregi sau fragmentare. Aceste piese reprezintă adevărate capodopere ale industriei vitrice antice fiind decorate fie prin tăiere, fie prin gravare, fie prin pictare a suprafeței exterioare. Între ele ies în evidență cele trei pahare conice cu decor pictat, care alături de cele două exemplare descoperite la Lübsow, în Pomerania² sunt unice până acum în peisajul descoperirilor de acest gen. Discuțiile generate de aceste piese sunt extrem de ample, în special în ceea ce privește arealul exact de proveniență sau datarea lor și, de aceea, nu voi insista în această privință (a se vedea și studiul lui Pierre Cambon, p. 81–91 în volumul de față). Însă plecând de aici, în ultimii ani studiile privind sticlăria antică din spațiul asiatic au început să ia amploare. Pe aceeași direcție cu volumul de față, se înscrie și recenta lucrare coordonată de Gan Fuxi, Robert Brill și Tyan Shouyun, având drept scop analiza descoperirilor vitrice în special în spațiul chinez, coreean sau japonez³. Privite în ansamblu, cele două lucrări se completează reciproc și sunt în măsură să ofere o primă imagine de ansamblu a descoperirilor de piese de sticlă din Europa și până în Extremul Orient.

Volumul este structurat pe trei mari părți, în funcție de criteriul geografic al zonei în discuție: Europa (p. 3–70), Asia centrală și de vest (p. 71–126) și Asia de est și sud-est (p. 127–246) și cuprinde o arie cronologică extrem de vastă, din secolul al III-lea a.C. până către secolul al XI-lea p.C.

Primul studiu, cel al lui Rupert Gebhard, intitulat *Celtic glass* (p. 3–13) are în vedere producția de obiecte de sticlă în atelierele secundare din zona central-europeană, sub influența marilor centre elenistice din jurul Mediteranei. Un accent deosebit este pus pe studiul brățărilor de sticlă și a distribuției acestora în spațiul geografic. După formă, decorație dar și după analiza chimică a pastei, autorul individualizează și discută răspândirea diverselor tipuri de brățări, între secolele III–I a.C.

Contribuția lui Sonngard Hartmann și Martin Grönwald – *The Late Antique Glass from Mayen (Germany): first results of chemical and archaeological studies* (p.15–28) analizează descoperirile de vase de sticlă provenite din cimitirul roman de la Mayen, localitate aflată cam la 100 de kilometri nord de Mainz. Dacă în secolul I p.C. vasele de sticlă erau importate din atelierele siro-palestiniene în special pentru a satisface cererea de astfel de produse pentru soldații din garnizoanele de pe Rin, odată cu secolele următoare crește semnificativ rolul producției locale astfel că, în secolul al IV-lea, majoritatea pieselor provin din ateliere locale precum cel de la Hambacher Forst. Analizele chimice vin în sprijinul unor asemenea ipoteze, dovedind că în antichitatea târzie vasele de sticlă erau produse în această zonă.

Următorul articol intitulat *Early Mediaeval window glass from Switzerland and a brief history of glass*

² F. Coarelli, *Su alcuni vetri dipinti scoperti nella Germania indipendente e sul commercio alessandrino in Occidente nei primi due secoli dell'Impero*, in *Archeologia classica*, XV, 1963, pp. 61–85, tav. VII–XIX.

³ G. Fuxi, R. Brill, T. Shouyun (eds.), *Ancient Glass research along the Silk Road*, Singapore, 2009.

production in Europe in the first millenium AD (p. 29–37), este semnat de Sophie Wolf și Cordula Kessler și tratează în principal problema sticlei colorate folosite pentru geamuri sau pentru vitralii. Analizele chimice ale compoziției pastei au pus în evidență faptul că, materia primă folosită în mai toată Europa apuseană pentru confecționarea vitraliilor era importată din estul Mediteranei, cel mai probabil din Levant.

Studiul lui Vujadin Ivanišević și Sonia Stamenković – „Glass” Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima) (p. 39–52) pune în evidență existența unui atelier de prelucrare a sticlei descoperit în partea de sud-est a orașului. Fondat de către Justinian, orașul a avut o existență extrem de scurtă, fiind părăsit în urma invaziilor slave de la începutul secolului al VII-lea. Totuși, așezarea de la Caričin Grad rămâne unul dintre cele mai bine cercetate situri arheologice de epocă romană târzie din Balcani, iar descoperirea unui atelier de fabricare a sticlei, dovedită de resturile de zgură și cărămizi vitrificate se dovedește extrem de importantă pentru înțelegerea circulației acestor piese în zona Dunării mijlocii și inferioare, la începutul perioadei bizantine.

În completarea acestui articol vine și studiul lui Jörg Drauschke și Susanne Greiff, intitulat *Early Byzantine glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia): first results concerning the composition of raw glass chunks* (p. 53–67). Aici, autorii formulează primele concluzii privind materialul vitric descoperit la Caričin Grad⁴ punând accent pe analiza chimică a mostrelor provenite de acolo, ce se încadrează cronologic în intervalul 530–615 p.C.

În partea a doua a volumului, dedicată Asiei centrale și de vest, primul studiu îi aparține lui Daniel Keller – *Functional and Economic aspects of Late Sasanian and Early Islamic Glass from Kush, United Arab Emirates* (p. 71–80). Sunt prezentate o serie de observații privind tipurile de vase de sticlă descoperite la Kush, în estul Peninsulei Arabe. Acestea se încadrează stilistic în patru perioade ce se întind cronologic din secolul al V-lea până în secolul al XI-lea p.C. Majoritatea pieselor e reprezentată de vesela de masă (în special boluri din sticlă groasă) similară cu exemplarele descoperite în zona Mesopotamiei, de unde este posibil să fi provenit.

Studiul următor, semnat de Pierre Cambon – *The Begram Glasses from Afghanistan* (p. 81–91), ia în discuție problema originii și a cronologiei depozitului de veselă de sticlă descoperit la Begram, în Afghanistan, despre care am mai discutat la începutul acestei prezentări. Begram suscită și acum o vie fascinație în rândul arheologilor prin bogăția și varietatea materialului descoperit acolo⁵.

⁴ Pentru o analiză mai detaliată a materialului, vezi J. Drauschke, S. Greiff, *Chemical aspects of Byzantine Glass from Caričin Grad/Iustiniana Prima (Serbia)*, in, *Glass in Byzantium-Production, Usage, Analyses*, (eds. J. Drauschke, D. Keller), RGZM – Tagungen Band 8, Mainz, 2010, p. 25–46.

⁵ Vezi catalogul colecției intitulate *Afghanistan: les trésors retrouvés; Collections du Musée National de Kaboul*, Musée Guimet, Paris, 2006.

Thilo Rehren, Ana Osório și Abdulhamid Anarbaev propun un studiu intitulat *Some notes on Early Islamic Glass in Eastern Uzbekistan* (p. 93–103) în care sunt analizate descoperirile de la Akhsiket și Kuwa, în Valea Ferghana. Cercetările au pus în evidență asemănări puternice în ceea ce privește compoziția chimică dar și tipologia formelor vitrice descoperite în cele două așezări, lucru de altfel normal, cu atât mai mult cu cât în 2004 au fost descoperite la Akhsiket rămășițele unui cuptor de fabricare a sticlei ce probează ideea unei producții locale.

Contribuția lui Mohammadreza Riazi – *Glass along the Silk Road in the Near East from the Persian Empire to the Middle Ages* (p. 105–113), reprezintă o introducere sintetică la istoria sticlăriei din Orientul Apropiat de la invenția sa și până în secolul al IX-lea p.C. Sunt subliniate de asemenea și diversele contacte comerciale avute în special de Regatul Part cu Imperiul Roman, prin care produsele meșteșugărești romane dar și tehnicile de fabricație au putut circula până în zona Chinei sau Coreei actuale.

Un alt studiu interesant este cel semnat de Reza Vahidzadeh și Ghadir Afrund, intitulat *Technical diversity of Persian Glasses in the Early Islamic Period and the probable relations with China (Chemical Analysis of Glass findings from Rayy)* (p. 115–124). Accentul este pus pe analizele chimice ale pieselor provenite din centrul de la Rayy, oraș situat de-a lungul Drumului Mătăsii în inima Persiei, și care a jucat un rol important în timpul selgiucizilor. Au fost evidențiate două metode de producere a vaselor de sticlă, una comună celorlalte centre islamice din acest areal și una ce se apropie mai mult de China, având un conținut de potasiu mai ridicat. Astfel, acest nod comercial important din secolele IX–XII p.C. pare să fi desfășurat o vie activitate comercială, reflectată și prin diversitatea artefactelor descoperite aici.

Partea a treia a volumului, dedicată Asiei de est și sud-est se deschide cu studiul lui Brigitte Borell – *Trade and Glass Vessels along the Maritime Silk Road* (p. 127–142). Acesta este dedicat descoperirilor arheologice făcute de această dată de-a lungul rutelor maritime, între Marea Roșie, India și China. Comerțul maritim în primele secole ale erei noastre se caracterizează prin faptul că era extrem de segmentat, astfel că mărfurile aveau mai multe puncte de desfacere. Depozitele de sticlărie descoperite la Quseir al Qadim⁶ sau Berenike dovedesc spre exemplu că vasele considerate a fi produse de lux (precum bolurile cu coaste, marmorate) s-au răspândit până în sudul Indiei la Arikamedu⁷ și de acolo mai departe, spre China.

Următorul articol semnat de Karsten Brabänder și intitulat *Southeast Asia: Platform of Early Glass Trade* (p. 143–152) discută pe larg problema mărgelilor de sticlă colorată și a circulației acestora în zona Pacificului. Poziția geografică favorabilă a integrat această zonă într-un trafic comercial intens, încă din secolul al IV-lea a.C.,

fapt dovedit și de răspândirea acestor mărgeli până în nordul Africii. Pe baza descoperirilor arheologice se poate presupune că Asia de Sud-Est a fost un factor economic dinamic, fiind mai strâns legată de India decât, spre exemplu, China.

Susanne Greiff ne propune un nou articol în acest volum, după cel referitor la sticla de la Caričin Grad, axat tot pe analize chimice ale pastei vitrice, domeniu în care Domnia Sa este specialistă recunoscută. Astfel, în *Analyses of some Ancient Cambodian Glass Finds from Krek Village 10.8* (p. 153–162) autoarea analizează o serie de mărgeli și brățări de sticlă provenite din Cambodgia ce se pot data undeva în secolul al II-lea p.C.

Studiul lui Wang Xiaomeng – *On Glassware from Tombs of the Sui and Tang Dynasties* (p. 163–175) analizează descoperirile de vase de sticlă provenite din cinci morminte datate în epoca dinastică Sui-Tang (secolele VI–X p.C.). Dacă în epoca Sui și la începutul perioadei Tang, majoritatea sunt cupe de băut produse local, probabil după modelul celor din estul Imperiului Roman (vezi în special asemănările în ceea ce privește cupele cu picior) odată cu secolul al VII-lea încep să predomină ornamentele personale de tipul mărgelilor colorate, având variate forme și dimensiuni.

O scurtă intervenție este semnată de An Jiayao – *Glass Vessels of the Tang and the five dynasties found at Guangzhou* (p. 177–182), în care sunt analizate sumar o serie de descoperiri provenind din lumea arabă a secolelor VII–X p.C., ajunse în portul de la Guangzhou, urmând probabil ruta comercială a Drumului Mătăsii.

Jiang Jie în articolul intitulat *Glass: Top Quality Works in the Silk Road Trade* (p. 183–189) prezintă un catalog de 20 de exponate întregi provenite din Palatul Subteran din Templul Famen. Majoritatea pieselor sunt de factură islamică fiind aduse probabil ca daruri de către emisarii străini. Piese se remarcă prin finețea lucrăturii și a decorației constituind un model pentru meșterii chinezi ce au preluat, adaptat și dezvoltat noile tehnici.

Un alt articol al lui Yu Zhiyong – *Some thoughts on Glass Finds in the Tarim Oasis from the past ten years* (p. 191–202) prezintă o serie de descoperiri făcute în nord-vestul Chinei, în provincia Xinjiang, constând în marea lor majoritate din mărgeli de sticlă descoperite în morminte.

Tot de mărgeli dar de această dată de analiza lor se ocupă și Lin Yixian în studiul *A Scientific Study of Glass Finds from the Niva Oasis* (p. 203–210). Eșantionul a fost reprezentat de 103 mărgeli ce au pus în evidență un areal de proveniență extrem de divers, de la Bazinul Mediteranean până la zonele central-asiatice.

Următoarele două articole, cel al lui Insook Lee – *Early Glass in Korean Tombs – Cultural Context* (p. 211–220) și studiul colectiv semnat de James Lankton, Bernard Gratuze, Gyu-Ho Kim, Laurie Dussubieux și același Insook Lee, intitulat *Silk Road glass in ancient Korea: the contribution of chemical compositional analysis* (p. 221–237) ne poartă mai departe spre est în Peninsula Coreeană. Descoperirile funerare din provincia Gyeongju datate începând cu secolul al V-lea p.C. ne apar a fi similare, atât ca formă cât și ca decorație, cu vasele produse în zona siro-palestiniană în perioada romană târzie (vezi spre exemplu p. 215 – fig.3 și 4). Chiar dacă

⁶ Vezi C. Meyer, *Glass from Quseir-al-Qadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago, 1992.

⁷ P. Francis Jr., *Beads and selected small finds from the 1989–92 excavation*, in *The Ancient Port of Arikamedu. New Excavations and Researches 1989–1992*, vol. II, (ed. V. Begley), Paris, 2004, p. 518–519.

nu poate fi vorba despre importuri directe, totuși măcar tehnicile de producție și decorative s-au transmis până aici din zona Mediteranei. Analizele chimice efectuate pe aceleași mostre pun în evidență faptul că avem de-a face cu piese lucrate local. Așadar, la ce nivel a avut loc interacțiunea cu vestul rămâne o problemă la care cercetările viitoare trebuie să ofere un răspuns.

În fine, ultimul studiu îi aparține lui Takashi Taniichi și se intitulează *Sasanian and Post-Sasanian Plant Ash Glass Vessels delivered to Japan* (p. 239–246). Acesta are în vedere în special câteva boluri hemisferice cu decor tăiat în relief descoperite în Japonia și considerate a fi importuri arabe aduse prin China.

La capătul acestei lungi prezentări pot fi desprinse o serie de observații generale legate de tematica volumului dar și de manierele de abordare utilizate. În primul rând nu pot să nu remarc că majoritatea articolelor își argumentează observațiile și cu analize chimice ale pastei

vitrice. Consider că această metodă reprezintă viitorul în ceea ce privește studiul sticlăriei antice și nu numai, iar corecta interpretare a rezultatelor obținute poate aduce interpretări noi și originale la ceea ce știm până acum legat de obiectele vitrice. Așa cum subliniam încă de la început, ideea de a extinde câmpul cercetărilor în afara granițelor Imperiului Roman mi se pare mai mult decât bine venită. Vom putea astfel înțelege mai bine dinamica generală a comerțului cu vase de sticlă pe o arie teritorială și cronologică mult mai largă, încercând să observăm de unde au venit influențele, cum s-au transmis și care au fost factorii de inovație care s-au adăugat.

În sfârșit mai trebuie menționată și calitatea deosebită a volumului, a ilustrațiilor și a planșelor, ce sporesc și mai mult valoarea acestei lucrări.

SEVER-PETRU BOȚAN

CONSTANTIN BĂJENARU, *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 357 p.

Lucrarea, bazată pe teza de doctorat susținută la Universitatea București în anul 2007, este structurată pe mai multe capitole.

În *Introducere* (p. 9–11), este prezentat un scurt istoric al cercetărilor problemei, insistându-se pe clasificările fortificațiilor, pe baza funcționalității, poziției geografice sau dimensiunilor acestora, fiind amintiți în acest sens M. Biernacka-Lubanska (pentru teritoriul actual al Bulgariei), S. Torbatov (pentru provincia Scythia), V. Dinčev (pentru diocezele Thracia și Dacia), R. Brulet (pentru nordul Galliei) și D. Pringle (pentru nordul Africii).

Al doilea capitol, *Diocezele Thracia și Dacia: organizarea administrativă și militară* (p. 13–24), debutează cu prezentarea organizărilor succesive ale teritoriului în discuție, de la Aurelian la Justinian. Urmează apoi prezentarea provinciilor și a orașelor (pentru fiecare provincie în parte) celor două dioceze, menționate în izvoarele literare antice (Hierocles, Procopius din Caesarea, Teophilact Simocatta, *Notitia Episcopatum*) și a unităților militare staționate aici (izvorul principal constituindu-l *Notitia Episcopatum*).

Următorul capitol, *Drumuri și fortificații în diocezele Thracia și Dacia* (p. 25–49) cuprinde trei subcapitole.

Drumurile sunt clasificate în patru categorii:

1. *viae militares* – drumul de-a lungul Dunării (de la Singidunum la Ad Stoma) și cele două drumuri strategice trans-balcanice (vechea *Via Egnatia*, de pe coasta adriatică până la Perinhhos și „drumul imperial” de la Viminacium la Constantinopolis);

2. drumuri de coastă – cele două drumuri de-a lungul țărmurilor mărilor Adriatică și Neagră;

3. drumuri interprovinciale;

4. *semitae* – drumuri provinciale și regionale.

Fortificații – surse literare și epigrafice se referă la eforturile constructive, pe etape cronologice (perioada de după invaziile gotice de la mijlocul secolului III și cele cuprinse între domniile împăraților Dioclețian și Valens, Theodosius I și Zenon, Anastasius și Justinian.

În *Fortificații – surse arheologice*, sunt descrise fortificațiile de mari dimensiuni (de peste 5 ha) și cele de dimensiuni medii (cu suprafața cuprinsă între 1 și 5 ha).

Al patrulea capitol, *Fortificații minore în timpul Imperiului târziu* (p. 51–91), debutează cu probleme de *terminologie*. După menționarea termenilor întâlniți de G. Forni în sursele literare și epigrafice, C. Băjenaru clasifică fortificațiile minore în patru categorii:

1. turnuri (*turres/ pyrgos/ phourion*) – cele mai mici fortificații, cu dimensiunile de la 3 x 3 m la 10 x 10 m;

2. fortificații de tip *burgus* (*burgus/ pyrgos/ centenarium*) – cuprind „turnurile cu dimensiuni mai mari de 10 x 10 m; suprafața acestora fiind cuprinsă între 0,01 și 0,05 ha;

3. fortificații de tip *quadriburgium* (*tetrapyrgia/ quadriburgium/ praesidium/ centenarium/ castra/ castellum/ phourion*) – fortificații rectangulare, cu turnuri la colțuri, având suprafața cuprinsă între 0,05 și 0,4 ha;

4. fortificații de tip *castellum* de mici dimensiuni (*praesidium/ centenarium/ castra/ castellum/ phourion*) – a căror suprafață e cuprinsă între 0,4 și 1 ha.

În următorul subcapitol, *Origini elenistice și romane timpurii*, autorul prezintă dovezi epigrafice (atestarea unor toponime care conțin termenul *turris* sau *pyrgos*) și arheologice legate de fortificații minore în epocile respective.

În *Dovezi regionale* sunt inventariate 170 de fortificații minore din afara celor două dioceze, fiind ordonate pe zone ale Imperiului (provinciile occidentale, sudul Balcanilor, provinciile estice și Africa) și pe tipuri.

Capitolul al cincilea, *Fortificații minore în diocezele Thracia și Dacia* (p. 93–181) conține un repertoriu și o tipologie mai detaliată.

Cele 108 fortificații sunt ordonate pe zone (*limes*-ul danubian, țărmul Mării Negre, interiorul provinciilor) apoi pe provincii. Informația diferă de la o fortificație la alta, în funcție de stadiul cercetării. În cazul celor cercetate sistematic, informația este structurată astfel: menționarea în izvoare antice (firește, la fortificațiile de o anumită

însemnătate), elemente anterioare, arhitectură, construcții intramurane, stratigrafie, material arheologic, monede, cronologie, bibliografie. După părerea noastră, *burgus*-ul de la Babadag – Topraichioi trebuia încadrat la fortificații de coastă iar *quadriburgium*-ul de la Traian la cele din interiorul provinciilor.

Tipologia nuanțată întocmită de C. Băjenaru ține cont de suprafață, de planimetrie și de context arheologic.

Turnurile sunt clasificate după suprafață în mici (sub 10 mp), medii (15–30 mp) și mari (35–50 mp), iar după rezultatele oferite de cercetările arheologice în turnuri de epocă romană timpurie reutilizate în cea romană târzie și turnuri construite începând cu secolul IV. Ultima clasificare nu prezintă o relevanță prea mare, deoarece puține turnuri au fost cercetate arheologic.

Fortificațiile de tip *burgus* sunt împărțite în *burgi* simpli (turnuri mari), *burgi* cu un turn de colț interior, *burgi* cu un turn mare pe mijlocul uneia dintre laturi, *burgi* cu *tetrapylon* (cu piloni în formă de „L” și șanț de apărare, cu piloni rectangulari și zid exterior) și *burgi* cu spațiul interior divizat.

Quadriburgia sunt incluse în tipul standard (cu patru turnuri de colț și poartă simplă) sau în cel cu turnuri-poartă. La această categorie, autorul insistă mai mult pe tipologia turnurilor (rectangulare, circulare, pentagonale etc.).

Castella sunt clasificate în rectangulare, poligonale (autorul referindu-se, de fapt, la cele cu mai mult de patru laturi) și triunghiulare.

Lucrarea mai cuprinde *Concluzii* (p. 183–186), *Lista abrevierilor* (p. 187–190), *Bibliografia* (p. 191–216), *Lista ilustrației* (p. 217–229) și *Ilustrația* (p. 231–357). Ilustrația conține două hărți, urmate de planuri și detalii ale fortificațiilor, ordonate mai întâi după criteriul geografic (de pe *limes*-ul danubian, de pe țărmul maritim și din interiorul provinciilor) apoi după cel tipologic (turnuri, *burgi*, *quadriburgia*, *castella*).

Cu toate micile imperfecțiuni, lucrarea *Minor fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, este indispensabilă studiului arhitecturii militare în perioada romană și bizantină timpurie în această regiune.

DOREL PARASCHIV

GABRIEL CUSTUREA, GABRIEL TALMAȚCHI, *Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea*, Bibliotheca Tomitana VII, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Editura Ex Ponto, Constanța, 2011, 417 p. + XXIX hărți

În ultimii ani, au fost inițiate mai multe serii de publicații dedicate materialului numismatic descoperit în România (atât legate de tezaure, cât și de piesele izolate). Una din aceste inițiative aparține specialiștilor constănțeni; din seria *Coin hoards of Dobrudja*, anunțată a avea cinci volume, a apărut unul (Gabriel Custurea, Mihai Dima, Gabriel Talmațchi, Ana-Maria Velter with the contribution of Gheorghe Papuc and Ionel Matei, *Coin hoards of Dobrudja I*, Editura Ex Ponto, Constanța 2007).

Lucrarea de față își propune repertorierea tuturor tezaurilor monetare descoperite în Dobrogea (inclusiv în partea bulgărească a acesteia), date până la începutul sec. XIX. Aceasta este structurată astfel: *Abrevieri* (p. 5–12), *Cuvânt-înainte* (p. 13–15), *Introducere* (p. 21–29), *Comentariu numismatic* (p. 41–80), *Repertoriul tezaurilor* (p. 121–397), *Addenda* (p. 399–402), *Index* (p. 403–417), la care se adaugă 29 de hărți. Cuvântul înainte, introducerea și comentariul numismatic sunt traduse și în engleză (p. 17–20, 31–39, respectiv 81–120).

În *Cuvânt-înainte*, autorii subliniază importanța Dobrogei din punct de vedere istoric și numismatic; la cel de-al doilea aspect, este remarcat faptul că în provincie s-au emis monede grecești autonome și coloniale, getice, scitice, bizantine, genovezo-tătare și ale conducătorilor de formațiuni statale medievale.

În *Introducere* este prezentat un scurt istoric al constituirii colecției numismatice a muzeului constănțean, urmat de o prezentare a legislației cu privire la protejarea patrimoniului arheologic, apoi a specialiștilor care, de-a lungul timpului, au avut preocupări legate de numismatica dobrogeană.

În *Comentariu numismatic*, autorii enumără informațiile pe care le aduce cercetarea tezaurilor; în lipsa altor date, tezaurele pot fi principalul element în interpretarea unor evenimente istorice. După aceste considerații, sunt prezentate clasificările tezaurilor, clasificări realizate de Ph. Grierson, C. Morrisson, T. Hackens și V. Mihăilescu-Bîrliba. Cea mai mare parte a capitoului este dedicată prezentării tezaurilor pe etape cronologice, de la cele de semne premonetare emise de coloniile milesiene vest-pontice (vârfuri de săgeți) până la cele date la începutul sec. XIX.

Comentariul este urmat de 29 de hărți, pe care sunt marcate tezaurele de secvențe cronologice (orizonturile).

Partea cea mai consistentă a lucrării o constituie, firește, *Repertoriul tezaurilor*. Sunt repertoriate aproape 600 de tezaure, marea majoritate a acestora având cunoscut locul de descoperire (este vorba de 190 de localități). Tezaurele sunt ordonate pe localități, în ordine alfabetică, unde e cazul precizându-se și toponimul antic. Dacă din aceeași localitate provin mai multe tezaure, acestea sunt prezentate în ordinea descoperirii. Informațiile diferă, de la un tezaur la altul. Cele mai complete conțin anul descoperirii, contextul, numărul de piese, perioada îngropării, locul în care se păstrează în prezent tezaurul, referințele bibliografice și lista emitenților. Tezaurele inedite (inclusiv cele aflate în colecțiile muzeului constănțean) nu conțin lista emitenților; probabil se așteaptă publicarea separată a acestora.

Indicii ar fi avut o utilitate mai mare dacă ar fost împărțiți în etape cronologice, tipuri de tezaure, monetării etc.

Repertoriul tezaurilor monetare din Dobrogea reprezintă un instrument de lucru necesar tuturor arheologilor și istoricilor preocupați de perioadele tratate în lucrare.

DOREL PARASCHIV

GABRIEL TALMAȚCHI, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2010, 292 p.

Lucrarea debutează cu o *Prefață* semnată de Virgil Mihăilescu-Bîrliba (p. 7–8), text în care este prezentată pe scurt lucrarea, insistându-se asupra analizei metrologice și a simbolurilor și literelor de pe aceste artefacte.

În primul capitol, *Despre instrumentele de măsurare a valorii produselor destinate schimbului anterioare apariției monedei (de la troc la diverse unități de măsură)* (p. 9–14), sunt enumerate, cronologic, etapele schimbului, de la troc până la apariția unor etaloane mai elaborate de măsurare a valorii produselor – obiectele „cu aripioare”, foițele de bronz pliate, „monedele” în formă de arc scitic, topoarele miniaturale din argint. În privința primelor piese, avem rezerve în a le încadra în categoria „semnelor premonetare”, deoarece în unele contexte acestea au apărut împreună cu vârfuri de săgeți de luptă. Obiectele „cu aripioare” pot fi „accesorii” ale săgeților.

Al doilea capitol, *Centre emittente și contextul economico-comercial al producerii semnelor monetare* (p. 15–33), tratează, succint, colonizarea greacă în vestul Pontului Euxin și raporturile dintre greci și autohtoni; coloniile milesiene (Histria, Orgame, Tomis) sunt tratate separat. Autorul consideră că, în actualul stadiu al cercetărilor, printre centrele producătoare de semne monetare pot fi enumerate Histria, Olbia, Appolonia, Kerkinitis, unora dintre acestea putându-le fi atribuite anumite tipuri de piese, *fără un suport demonstrativ convingător sau chiar în lipsa sa*. G. Talmațchi amintește, printre posibilități emittente și orașele Odessos, Orgame și Tomis. Semnele monetare au fost utilizate atât în interiorul comunităților ionice, cât și în cadrul schimburilor dintre greci și populațiile din jur.

Capitolul al treilea, *Tipologia semnelor monetare* (p. 35–43), debutează cu descrierea procesului tehnologic de realizare a acestor artefacte. Ca surse de materie primă, sunt date zăcămintele din Bazinul Donețk (zonă în care sunt atestate cuptoare de topire a cuprului, metalul ajungând, pe calea apei, la Berezan și Olbia) și cele din apropiere de Appolonia Pontica (exploatate înainte de fondarea coloniilor). În ceea ce privește zăcămintele din nordul Dobrogei (Altân Tepe și Somova), acestea nu puteau fi exploatate cu tehnologia cunoscută în antichitate. Semnele monetare se realizau prin turnare în tipare de către meșteri specializați, sub supravegherea autorităților locale. Produsul finit depindea de calitatea tiparului și, implicit, de dexteritatea realizatorului; din acest motiv, piese emise de aceeași autoritate în același timp, pot fi încadrate diferit din punct de vedere tipologic.

Vârfurile de săgeți sunt clasificate în două tipuri principale, fiecare cu mai multe subtipuri, autorul adoptând tipologia stabilită de M. Mănucu-Adameșteanu pentru tezaurul de la Vișina. În primul tip sunt incluse piesele în formă de frunză de laur sau de salcie cu nervură mediană (G. Talmațchi susținând că e vorba de frunza de măsline) iar în cel de-al doilea, vârfurile de săgeți de luptă modificate pentru a căpăta valoare monetară.

În privința delfinașilor olbieni, după enumerarea tipologiilor realizate în ultima jumătate de secol, autorul

susține că descoperirea, în insula Berezan, a unui tezaur ce conținea exemplare din toate tipurile cunoscute, *anulează toate încercările de până acum de ordonare după forma exterioară și greutatea pieselor*.

În următorul capitol, *Metrologia semnelor monetare* (p. 45–54), după trecerea în revistă a preocupărilor anterioare, autorul ajunge la concluzia că este greu de stabilit dacă aceste artefacte erau raportate la sistemele ponderale ale vremii. La acest aspect, trebuie amintită descoperirea unui pond ce are pe una din fețe imaginea unui vârf de săgeată. Există diferențe de greutate foarte mari în cadrul aceluiași tip monetar și chiar al pieselor din același tezaur. Vârfurile de săgeți din tezaure au o greutate medie cuprinsă între 3 și 5 g. Greutatea medie a delfinașilor olbieni e de cca 2 g, aceasta variind de la 0,62 la 103,15 g, motiv pentru care G. Talmațchi susține că *valoarea acestor piese probabil că nu era importantă individual, ci mai multe exemplare însumau o anumită valoare, ca etalon de schimb pentru o anumită marfă*.

În capitolul al cincilea, *Cronologia semnelor monetare* (p. 55–62), după amintirea preocupărilor începând cu anii '30 ai secolului trecut, autorul, ținând cont de contextele arheologice și de vasele în care au fost descoperite unele tezaure, datează vârfurile de săgeți în secolul VI a.C., acestea fiind menținute în uz și în secolul următor, în paralel cu monedele histriene „cu roata”. În ceea ce privește delfinașii olbieni, majoritatea specialiștilor îi plasează între secolul VI și începutul secolului IV a.C.

În următorul capitol, *Semne și simboluri prezente pe semnele monetare* (p. 63–68) sunt tratate, în cazul vârfurilor de săgeți, litera A (pe una sau pe ambele fețe), *ancora* (într-un caz, împreună cu antroponimul KAAI...) – atribuite Appoloniei Pontica, *bradul în relief* (pe una sau pe ambele fețe), *secură, roata cu patru spițe* – atribuite Histriei datorită prezenței acestora pe primele monede ale cetății milesiene și un *decor trapezoidal*. Unii delfinași olbieni prezintă asocieri de litere, probabil prescurtări ale numelor unor magistrați (APIX, APIXO, ΘY).

În al șaptelea capitol, *Răspândirea semnelor monetare în chora polisurilor și în alte areale geografice*, acest aspect este tratat pe tipuri „monetare”.

Vârfurile de săgeți sunt atestate pe o suprafață vastă, din Crimeea până în Munții Rodopi, cu precădere însă în teritoriile rurale și în ariile de influență ale coloniilor, în unele centre getice cunoscute; descoperirile izolate în afara acestor areale ar putea indica rute utilizate de negustorii greci. Autorul menționează „cu surprindere” un vârf de săgeată descoperit pe Valea Budureasca (singurul de la nord de Dunăre). Considerăm că aceste artefacte nu au fost, în toate cazurile, „remarcate”; menționăm, în acest sens, un vârf de săgeată în formă de frunză de salcie, cu nervură mediană, redescoperit la mai multe decenii după efectuarea cercetărilor arheologice de la Căbești, județul Bacău (I. Vasiliu, *Un semn premonetar în formă de vârf de săgeată de la Căbești (jud. Bacău)*, în *Peuce* S.N. 8, 2010, p. 79–86).

Delfinașii olbieni sunt atestați în special în *chora* orașului din nord-vestul Mării Negre; la vest de Bug prezența acestora e sporadică. În Dobrogea, delfinașii sunt atestați în special în teritoriul histrian, ajungând în așezările getice fie direct prin intermediul negustorilor olbieni, fie prin intermediarii histrieni.

O piesă dintr-un tezaur descoperit pe malul lacului Golovița (între Vișina și Sinoe) au nouă (cum apar în pl. 65 și nu opt, descrise în text, la p. 80 și 88), iar dintr-unul de la Corbu sunt atribuite coloniei Kerkinitis. Aceste obiecte au formă de vârf de săgeată triunghiular și greutatea foarte redusă (1–2 g).

În ultimul capitol, *Repertoriul descoperirilor izolate și al tezaurilor compuse din semne monetare* (p. 81–100), sunt prezentate 26 de tezaure de vârfuri de săgeți „comune”, alte două astfel de tezaure care conțin câte un delfinaș olbian, respectiv o piesă emisă de Kerkinitis, trei tezaure de delfinași olbieni, unul de vârfuri de săgeți de Kerkinitis și 56 de descoperiri izolate (50 cu vârfuri de săgeți „comune” și șase cu delfinași olbieni). În legătură

cu ultima categorie, trebuie menționat un delfinaș din argint descoperit la Târgșor, singurul semn monetar din acest metal. În ceea ce privește piesele de la Sinoe (p. 100), considerăm că cei opt delfinași au făcut parte dintr-un tezaur, aceasta cu atât mai mult cu cât descoperirea e fortuită. De asemenea, îi atragem atenția autorului că antica Orgame se află pe raza comunei Jurilovca, nu Murighiol (p. 94).

Concluziile (p. 101–104), rezumatul în limba engleză (p. 105–121), explicația figurilor (p. 122–126), abrevierile (p. 127–130), bibliografia (p. 131–152), anexele – 39 de tabele referitoare la greutatea pieselor și 92 de diagrame (p. 153–220) și planșele, de bună calitate, tipărite pe hârtie cretată (p. 221–292) întregesc lucrarea.

Deși multe din problemele legate de semnele monetare în aria vest- și nord-vest-pontică nu au putut fi rezolvate, lucrarea lui G. Talmațchi acoperă un gol în istoriografia românească.

DOREL PARASCHIV

S. FILIPOVA, I. PROKOPOV, E. PAUNOV, *The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia). Part I: Greek, Macedonian, Thracian, Roman Republican and Provincial coins*, Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria II, Provias Ltd., Sofia, 2009 (translation: N. Bodurova, S. Filipova, E. Paunov), 131 pp.

Publicarea sistematică a descoperirilor monetare din Bulgaria beneficiază de o tradiție îndelungată, la care au contribuit, de-a lungul timpului, specialiști reputați, precum N. Mouchmov, Th. Gerassimov sau J. Youroukova. În ultimele două decenii, cercetarea numismatică de la sudul Dunării s-a remarcat printr-o serie de proiecte consistente, de natură diversă, în care sunt implicate, deopotrivă, instituții publice și private. Lucrarea de față aparține unui astfel de proiect – *Coin Collections and Coin and Coin Hoards from Bulgaria* (abr. CCCHBulg), inițiat încă de la începutul anilor 1990 de către I. Prokopov¹. În forma lui actuală, acesta este de dată recentă și beneficiază de implicarea unei ample echipe de specialiști în domeniul numismatiei grecești și romane. Se urmărește publicarea sistematică a colecțiilor de monede antice aflate în principalele muzee de pe teritoriul Bulgariei. Se dorește ca editarea acestora să respecte standardele actuale ale cercetării numismatice, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma aleasă (text în limba engleză, ilustrație digitală pentru fiecare monedă)². Toate aceste exigențe par să fie îndeplinite în primele trei volume care au apărut până în acest moment³. Potrivit

intențiilor autorilor, se prognozează finalizarea altor trei, în perioada imediat următoare⁴.

Lucrarea recenzată reprezintă cel de-al doilea volum din cadrul seriei. Acesta conține doar o parte din monedele antice aflate în colecția numismatică a muzeului regional din Kyustendil. Este vorba despre monedele grecești, tracice, macedonene, romane republicane și romane provinciale. Se intenționează includerea restului pieselor antice – tezaurul

Coins and Coin Hoards V–I c. BC, CCCHBulg I, Part I, p. 7–67; G. Dzanev, I. Prokopov, *The numismatic collection of the Historical Museum Razgrad (ancient Abritus). Coin Hoards and Coins from II – I c. BC*, CCCHBulg I, Part II, p. 69–103, Provias Ltd., Sofia, 2007, 104 p.; S. Filipova, I. Prokopov, E. Paunov, *The numismatic collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia). Part I: Greek, Macedonian, Thracian, Roman Republican and Provincial coins*, CCCHBulg II, Provias Ltd., Sofia, 2009, 131 p.; I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, A. Tenchova, N. Boyadjiev, *The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Smolyan (Central Rhodopes). Coins from the 5th century BC to 6th century AD*, CCCHBulg III, Provias Ltd., Sofia, 2009, 224 p.

⁴ I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, S. Ignatova, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum Pazardjik (ancient Bessapara)*, CCCHBulg IV (forthcoming 2010); N. Torbov, E. Paunov, I. Prokopov, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum Vratza. Part I*, CCCHBulg V (forthcoming 2011); I. Prokopov, S. Filipova, E. Paunov, M. Andonova, *Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Blagoevgrad (Pirin Macedonia)*, CCCHBulg VI (forthcoming 2012). Informațiile respective sunt preluate după E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, op. cit. (n. 2), p. 2050.

¹ I. Prokopov, *Numizmatichna kolektsiia na Smolianskiia muzei: V v. pr.n.e.–VI v / Numismatic Collection of Historical Museum – Smoljan: V. b.c.– VI*, Sofia, Izd-vo „Sida”, 1991.

² E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, *Re-discovering Coins: Publication of The Numismatic Collections in Bulgarian Museums – A New Project*, în *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, Glasgow, 31 August–4 September 2009* (ed. N. Holmes), Spink & Son Ltd., London, 2011, p. 2047.

³ R. Gushterakliev, I. Prokopov, *The numismatic collection of the Historical Museum Lovech (ancient Melta)*.

de la Rezhantsi și emisiunile romane imperiale – într-un volum separat. Tomul conține o introducere (p. 7–15), o listă a abrevierilor (p. 16–18), o hartă a regiunii Kyustendil (p. 19) și un Catalog al monedelor (p. 20–131).

Partea introductivă este destul de consistentă și conține numeroase informații care se vor dovedi foarte utile în utilizarea efectivă a Catalogului. Se trasează caracteristicile geografice ale zonei și se încearcă schițarea principalelor repere ale evoluției istorice a acesteia. În epoca fierului, la Kyustendil a fost identificată o așezare a tribului tracic Dentheleti, a cărui autoritate se întindea în întreaga regiune. După cucerirea romană aceasta capătă statut urban, abia în vremea lui Traian (*Ulpia Pautalia*) teritoriul civic al orașului extinzându-se până în secolul al III-lea. Este relevant faptul că aici a funcționat o monetărie provincială, de la Antoninus Pius până la Caracalla. Reconstituirea tabloului circulației monetare are la bază numeroasele descoperiri numismatice făcute de-a lungul timpului, în regiunea Kyustendil. Prezentarea acestora se realizează într-o formă succintă, pe etape cronologice și tipuri de descoperiri, fiind însoțită de reperele bibliografice necesare. Un rol foarte important îl ocupă tezaurele, care sunt bine documentate. Perioada cea mai bine reprezentată este aceea a secolelor IV–III a.C., căreia îi aparțin și acumulările de mari dimensiuni de la Dupnitsa și Rezhantsi. Primul depozit conținea peste 3000 de tetraoboli de la *Histiaia* (*Euboia*), iar cel de-al doilea cuprindea, inițial, peste 82 de kg de monede elenistice timpurii, din aur și din argint. În ambele cazuri, cea mai mare parte a monedelor și, implicit, a informației numismatice a dispărut, puținele piese recuperate fiind împrăștiate în colecțiile diferitelor muzee din Bulgaria. Într-un plan secundar sunt lăsate descoperirile izolate, foarte importante în reconstituirea numerarului circulant în epocă. Din păcate, despre acestea ni se oferă doar câteva date lacunare.

În lista abrevierilor sunt incluse, în special, titluri de cataloage de colecție și determinatoare numismatice. Suportul cartografic este destul de restrâns, limitându-se la o singură hartă generală, a Bulgariei, pe care este marcat districtul administrativ Kyustendil. Nucleul lucrării îl reprezintă Catalogul monedelor. Acesta este realizat într-o manieră bine-cunoscută, specifică lucrărilor din seria *Sylloge Nummorum Graecorum*. Prezentarea pieselor este una detaliată și conține date metrologice, numere de inventar, descriere (legendă, imagine) și identificare (emitent, nominal și catalog). Majoritatea acestora sunt ilustrate în pagina alăturată, calitatea fotografiilor, în alb și negru fiind una deosebită. În Catalog sunt înregistrate 819 monede, împărțite în patru categorii: cele din perioada greacă și elenistică (p. 20–43), din perioada romană republicană (p. 44–47), emisiunile romane provinciale (p. 48–87) și tezaurele (p. 88–131).

Prima dintre ele este cea mai eterogenă și conține o diversitate impresionantă de emitenți și nominaluri, care se eșalonează pe parcursul a cinci secole. Pieseile sunt organizate pe criterii geografice, iar în interiorul fiecărui spațiu există o ordine cronologică. Am întocmit o listă succintă a unităților geografice prezente: *Attica*, *Euboia*, *Asia Minor*, *Illyria*, *Thracia* și *Macedonia*. De departe, grupul macedonean este cel mai bine reprezentat, prin

122 de exemplare. În interiorul acestuia, ponderea semnificativă o au piesele de argint și de bronz ale regilor macedoneni (de la Filip al II-lea până la Perseus) și emisiunile autonome ale orașelor (sec. II–I a.C.). Se remarcă numărul mare de imitații barbare (celtice), realizate după aceste două categorii. Dintre monedele bătute în zona Thraciei, se impun, cantitativ, cele ale Insulei *Thasos*. Atrage atenția un lot consistent și unitar de tetraoboli (23 ex.) de la *Histiaia* (*Euboia*). Din tot acest grup greco-elenistic se cunosc informații doar despre proveniența unei singure monede, de la Augustus (nr. 191 în Catalog). Denarii republicani (26 ex.) figurează în cea de-a doua secțiune, cu mențiunea „piese izolate”, dar nu există niciun fel de date despre locul descoperirii lor.

Emisiunile romane provinciale, înregistrate în cea de-a treia categorie, sunt numeroase (229 ex.). Aria lor de proveniență se restrânge, cu puține excepții, la zona Peninsulei Balcanice. Au întâietate piesele din monetăria locală – 90 ex., din care jumătate aparțin Faustinei II, dar sunt bine reprezentate și alte cetele învecinate, precum: *Serdica* – 39 ex., *Viminacium* – 38 ex. sau *Philippopolis* – 30 ex. Probabil că, și în acest caz, circulația acestor categorii de emisiuni (provinciale), urmează criteriul proximității geografice, situație frecvent întâlnită în lumea romană. Din afara Balcanilor apar doar piese de la *Nicaea* (*Bithiniae*) (9 ex.), date, majoritatea, în timpul domniilor lui Severus Alexander și Gordianus III. Există încă discuții cu privire la prezența lor, în număr considerabil, în acest areal, mai ales în această perioadă. Pentru identificarea monedelor din Dacia și a celor de la *Viminacium* ar fi fost mai potrivită folosirea lucrării lui Ferenc Martin (*Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest-Bonn, 1992). Mai mult de o treime dintre emisiunile provinciale (77 ex.) au fost aflate în săpăturile arheologice sistematice efectuate, de-a lungul mai multor campanii, în așezarea de la *Pautalia* și în *territorium*-ul ei (majoritatea publicate, anterior, de către S. Filipova). În acest caz ar fi fost foarte util un plan arheologic al sitului sau o hartă a regiunii, pe care, eventual, să fie marcate descoperirile monetare.

Principalele probleme pe care le ridică cele trei grupe cronologice de piese, expuse succint, se referă la tipul descoperirii și la originea acestora. Numărul monedelor cu proveniență sigură, arheologică este foarte mic (doar 79 ex.). În afara acestora și a denarilor republicani nu știm dacă ele reprezintă tezaure sau descoperiri izolate sau unde au fost găsite. În general, colecțiile muzeelor locale sunt constituite pe calea donațiilor, achizițiilor și săpăturilor, din piesele descoperite în regiunea respectivă⁵. Dar nu întotdeauna se respectă o astfel de regulă, căci colecțiile pot oferi multe surprize, așa cum vom vedea și în cazul tezaurelor. Nu apare nicio referire, în volum, despre achiziții, donații sau alte activități similare, care ar fi putut fi consemnate în registrele muzeului. Din păcate, parcimonia de informații care însoțesc aceste loturi diminuează, semnificativ, valoarea lor pentru cercetarea numismatică.

Ultima parte a volumului include nouă depozite monetare, ordonate cronologic. Trei dintre acestea sunt inedite (Kotkerinovo, Laskarevo, Kamenik), restul fiind cunoscute din literatura de specialitate. Republicarea lor permite autorilor completarea și actualizarea informațiilor.

Este interesant că trimiterile bibliografice, în fiecare caz, nu se realizează în interiorul Catalogului, ci în partea introductivă a lucrării. Doar patru tezaure provin din regiunea Kyustendil, restul fiind descoperite în teritoriile vecine – Blagoevgrad (la Razlog, Laskarevo, Kotkerinovo) și Sofia (la Samokov) sau apropiate – Pazardjik (la Kapitan Dimitrevo). Se pot formula unele aprecieri interesante cu privire la cronologia și compoziția acestora. Astfel, pentru perioada greacă și elenistică, proporțiile emitenților și nominalurilor din depozite sunt apropiate de cele constatate în cazul monedelor înregistrate în prima parte a Catalogului, fără loc de descoperire. În schimb, cele două tezaure din epoca imperială sunt alcătuite, preponderent, din emisiuni ale orașelor macedonene și lipsesc piesele de la *Pautalia*. O asemenea situație nu este confirmată de rezultatele săpăturilor din așezare. Toate depozitele sunt de dimensiuni medii, doar cel de la Kamenik depășind 100

de monede. Acesta are o structură mixtă, fiind compus din piese imperiale (denari și antoninieni) și emisiuni provinciale. Îngroparea lui este corelată cu invaziile gotice din anii 249/251 p.Chr.

Absența unor indici, de orice fel, precum și sumarul, foarte general, îngreunează accesul la conținut. Astfel de situații, alături de altele similare, surprinse pe parcursul prezentării, se pot remedia foarte ușor. Volumul în sine constituie o realizare solidă, la toate standardele actuale, atât în ceea ce privește conținutul, cât și forma. Ideea și munca pe care se bazează această serie de publicații numismatice se cuvin apreciate, pe măsură. Urăm autorilor să găsească înțelegere și deschidere la cât mai multe muzee, pentru a le putea face cunoscute colecțiile într-un mod cât mai plăcut și util.

LUCIAN MUNTEANU

VICTOR SPINEI, *Les princes martyrs Boris et Gleb. Iconographie et canonisation*, BAR International Series 2319, Oxford, 2011, 182 p.

Secolele X–XI au reprezentat vremuri cu emulații constitutiv-statale ce au creat premisele favorabile închegării unor structuri administrativ-politice și militare medievale. Astfel, în urma unor coagulări etnice și administrativ-politice, a unor conflicte militare și revolte împotriva stăpânitorilor străini s-a constituit statul Rusia kieveană (secolele IX–X), s-a revigorat puterea bizantină în timpul împăratului Vasile al II-lea și a urmașilor săi (veacurile X–XI), s-au format cel de-al doilea țarat bulgar (secolele IX–X), Slovenia (secolele IX–X), Serbia (secolele IX–X), Croația (secolele IX–XI) precum și statul cehilor și al slovacilor (secolul al IX-lea).

De aceste timpuri sunt legate și o serie de evenimente și legende esențiale pentru istoria genezei statului rusesc, precum uciderea și sanctificarea principilor Boris și Gleb și războaiele fratricide din interiorul primei familii princiare a statului Rusia kieveană. Astfel, în urma unui conflict sângeros pentru succesiunea la tronul Kievului, Iaroslav a ridicat armele împotriva lui Sviatopolk, ce reușise într-o primă etapă să ia domnia după moartea principelui Vladimir I, beneficiind și de sprijinul militar al socrului său, ducele Poloniei, Boleslav I. Frații acestuia, Sviatoslav, Boris și Gleb, au fost asasinați în urma unor comploturi puse la cale de pretendentul la scaunul Rusiei kievene, ocupat anterior de tatăl lor, principele Vladimir I. *Повесть временных лет* („Povestirea anilor de demult”) îl acuză pe cneazul Sviatopolk de plănuierea asasinatelor, în timp ce *Eymundar Saga* oferă versiunea uciderii lui Boris de către varegii, aflați în serviciul lui Iaroslav.

Avându-și origini precreștine și fiind conexasă cu adorarea unor întemeietori de stat și ctitori de biserică, în spațiul sud-dunărean (spre ex. în Serbia), cu venerarea unor „apărători ai credinței” împotriva păgânilor (ultimii

turanici euro-asiatici), „cultul suveranului” avea să întâmpine rezistența liderilor religioși constantinopolitani ori kieveeni. De un astfel de „tratament” a avut parte și cultul cnejilor Boris și Gleb (deși se bucura de o popularitate ridicată în rândul populației Rusiei), cultul cneaghinei Olga (botezată și creștinată la Constantinopol în anul 957), cel al cneazului kievean Vladimir Sviatoslavič, cel al Marelui Prinț al Novgorodului, Alexandru Nevski, precum și al voievodului Mihail de Cernigov, cel al ducelui Václav (în Boemia), cel al regelui Ioan Vladimir din Diocleia (Duklja, zona țărmului adriatic) etc.

Literatura de specialitate a înregistrat prin această apariție editorială un important câștig științific, specialistului medievist V. Spinei aparținându-i contribuții remarcabile referitoare la istoria începuturilor statalității rusești, a raporturilor ruso-bizantine și turanic-rusești, din secolele IX–XIII. Prefigurată de studii ample privitoare la diverse aspecte ale istoriei, culturii și spiritualității răsăritene, lucrarea a fost elaborată prin coroborarea datelor cercetărilor arheologice cu rezultatele investigațiilor surselor scrise, autorul punând astfel în circulație o serie de izvoare istorice și arheologice inedite.

Cartea debutează cu un „Cuvânt înainte” – *Avant-propos*, după care urmează șase capitole: I. *Typologie, dissémination et datation des petites croix-enkolpia à l'image individuelle des saints Boris et Gleb* („Tipologia, răspândirea și datarea cruciulițelor-encolpion cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb”) (p. 7–38); II. *D'autres représentations artistiques médiévales des princes martyrs Boris et Gleb* („Alte reprezentări plastice medievale ale principilor martiri Boris și Gleb”) (p. 39–55); III. *La projection du martyre des princes Boris et Gleb dans les sources narratives* („Proiecția martirajului principilor Boris și Gleb în izvoarele narative”) (p. 57–85); IV. *Considérations succinctes sur le droit de canonisation dans les églises catholique romaine, byzantine et russe* („Considerații succinte asupra dreptului de canonizare în

⁵ Situația pare să fie valabilă și în cazul muzeelor din Bulgaria (E. Paunov, I. Prokopov, S. Filipova, op. cit. [n. 2], p. 2049).

biserica romano-catolică, bizantină și rusă) (p. 87–109); V. *Canonisation et vénération des princes martyrs Boris et Gleb* („Canonizarea și venerarea principilor martiri Boris și Gleb”) (p. 111–132); VI. *Considérations générales* („Considerații generale”) (p. 133–145). Anexele, deosebit de sugestive, sunt constituite din: Tableau des données synthétiques concernant les petites-croix encolpia à l’image individuelle des saints Boris et Gleb (Tabel cu date sintetice asupra cruciulițelor-relicvar cu imaginea individuală a sfinților Boris și Gleb) (p. 147–162); Abréviations (Abrevieri) (p. 163); Bibliographie sélective: sources écrites, sources archéologiques et iconographiques, littérature secondaire (Bibliografia selectivă: izvoarele scrise, izvoarele arheologice și iconografice, literatura secundară) (p. 163–178); Légende des figures (Legenda figurilor) (p. 179–182).

Stagiile de documentare în bibliotecile, arhivele, muzeele și Institutele de arheologie și istorie din Rusia (Moscova, Sankt Petersburg și Novgorod), Ucraina și Republica Moldova, propriile investigații arheologice și cercetarea surselor istorice de pe teritoriul României i-a permis accesul la artefacte și informații publicate și necunoscute. Astfel, în primul capitol autorul a realizat o analiză exhaustivă a tuturor tipurilor și variantelor de cruciulițe pectorale, cu reprezentarea plastică a imaginii celor doi sfinți ruși. Rigurozitatea sistematizărilor și flexibilitatea clasificărilor se regăsesc în datele inserate în tabelul de la sfârșitul lucrării (p. 147–162), în care au fost incluse și o serie de piese necunoscute specialiștilor până în momentul de față. Așa cum se poate observa, în spațiul european răsăritean au circulat atât exemplarele confecționate de meșterii bizantini, cât și imitațiile ori piesele originale, creație a specialiștilor ruși, ce au fabricat diverse tipuri reproducând modelele consacrate din mediul grecesc. Diferențierile în ceea ce privește materialele folosite, tehnica execuțiilor, arta reprezentărilor sfinților, stilurile și metoda încrustațiilor au generat discuții numeroase ce au determinat proliferarea unei literaturi vaste. Autorul a investigat exhaustiv istoriografia problemei, utilizând deopotrivă sursele scrise, arheologice, iconografice, literatura primară și secundară referitoare la chestiunea apariției, evoluției și răspândirii cruciulițelor-relicvar în spațiul răsăritean, pe parcursul veacurilor XI–XIII. Opiniile avizate ale unor specialiști precum M. Kh. Aleshkovskii, V. I. Lesiuchevskii, M. V. Sedova, G. F. Korzukhina, A. A. Peskova, N. I. Petrov, M. I. Ostrovskii, la care se adaugă cele ale cercetătorilor polonezi M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska și M. Wołoszyn, sunt susținute și dezvoltate de rezultatele propriilor investigații ale semnatului volumului de față. Consecvent principiilor conform cărora istoricul trebuie să meargă direct la sursele istorice, V. Spinei a reluat studiarea tuturor categoriilor de izvoare, reușind astfel cu simț critic și acribie să deslușească chestiunile, ce au creat colegilor de breaslă multiple dificultăți de interpretare, atribuire culturală și datare. Cu toate acestea, însuși autorul exprimă cu regret că „realizarea unei tipologii de reală acribie și exigență devine inoperantă”, mai ales atunci când lipsesc condițiile optime de cercetare și contextele istorice clare de descoperire în cazul unor artefacte (p. 10).

Deosebit de interesante sunt discuțiile privitoare la tehnica execuției plastice a figurilor celor doi sfinți, a decorațiilor și încrustațiilor suplimentare, precum și comentariile lingvistice pe marginea înscrisurilor ce se regăsesc pe aversul/reversul unor cruciulițe-relicvar. Aceste observații permit uneori precizarea unor aspecte referitoare la centrele de producere, difuzarea lor spațială, evoluția tipurilor și variantelor, la întocmirea unei tipologii, asociată cu indici cronologici reali, chiar dacă mai bine de 50% din totalul de 152 de cruciulițe pectorale dublu-relicvar analizate provine din locații necunoscute (p. 18). Incongruența părerilor specialiștilor a determinat încadrarea pieselor în intervale de timp diferite (secolele XI–XII; a doua jumătate a veacului al XI-lea – prima parte a secolului următor; mijlocul secolului al XII-lea – începutul veacului al XIII-lea; al doilea sfert al secolului al XII-lea pentru medalioanele încrustate; etc.). Cu toate acestea, s-a reușit asocierea *terminus-ului post quem* cu momentul apariției prototipurilor acestor encolpioane (anul 1072), acesta coincidând cu canonizarea celor doi principii martiri ruși (p. 22–23). Invazia și stăpânirea îndelungată a mongolilor asupra ținuturilor rusești au provocat diminuarea producției de cruciulițe-encolpion cu imaginea sfinților Boris și Gleb, precum și dispariția lor treptată, acestea nemaifiind identificate în siturile arheologice din cuprinsul Rusiei, începând cu intervalul cuprins între 1239–1240.

Continuitatea glorificării martirajului celor doi prinți kieveni de către masele populare a fost evidențiată în urma investigațiile iconografiei vremii, fiind astfel identificată prezența plastic-artistică a figurii principilor Boris și Gleb în arta laică și religioasă rusească medievală și premodernă. Deși, evenimentele tulburi de la mijlocul veacului al XIII-lea și incertitudinea existenței unei conștiințe active a unor timpuri imemorabile, artiștii vremii au portretizat imaginea celor doi sfinți, pe parcursul întregului Ev Mediu, acestea regăsindu-se în frescele, mozaicurile și basoreliefurile bisericești, pe troițe, tapiserii, dvere, broderii, veșminte preoțești, iconițe din piatră sau fildeș, pe sigilii, medalioane, bijuterii (cercei, colanele cu plăcuțe din aur și argint). Observațiile istorice sunt completate astfel de cercetările specialiștilor în istoria artei laice și religioase medievale, autorul volumului de față neprețetând în a utiliza opiniile avizate ale acestora, dar și în a formula păreri personale juste.

Un capitol interesant este cel referitor la interpretările istorice și receptarea martirajului celor doi sfinți kieveni în epocă și de către posteritate (Capitolul 3). Așa cum subliniază încă din *Avant-propos*, V. Spinei consideră că fiii cneazului Vladimir I (980–1015), Boris și Gleb, „ont jout d’une vénération particulière bénéficiant d’un statut religieux préférentiel, étant profondément et constamment enracinés dans l’univers spirituel de leurs compatriotes” (p. 5). Făcând apel la izvoarele narative și utilizând o însemnată parte a literaturii de specialitate, autorul realizează o scurtă relatare a evenimentelor ce au precedat și succedat moartea și procesul de sanctificare a celor doi prinți ruși. Comploturile organizate în interiorul familiei princiare, sprijinul extern pentru săvârșirea acestora, conflictele dinastice, precum și contextul politic și militar creat de invaziile ultimilor călăreți turanici au constituit fundamentul

istoric, spiritualizat de canonizarea celor doi fii ai lui Vladimir cel Sfânt.

Literatura de specialitate consultată și studiul surselor scrise i-au permis autorului să confirme și să infirme opiniile cercetătorilor ce s-au aplecat cu deosebit interes asupra acelor vremuri din istoria statului rusesc. Utilizarea documentelor primare a determinat punerea în circulație a unor informații inedite precum și corectarea altora, anulate de cercetările recente (spre exemplu: atribuirea corectă a filiației cnezului Sviatopolk care, în opinia unor cercetători, ar fi fost fiul lui Iaropolk, fratele principelui Vladimir I; sau că acesta ar fi „provenit din doi tați”, din Iaropolk și Vladimir – p. 58).

Complexitatea subiectului abordat explică pe deplin decizia autorului de a întocmi un studiu referitor la dreptul canonic de sanctificare utilizat în Evul Mediu în interiorul principalelor sisteme religioase creștinești (de rit romano-catolic, greco-catolic, ortodox de inspirație greacă-bizantină sau rusească). Studiile de caz evidențiază diferențele și similitudinile în practici, dogme, gesturi etc., în cadrul principalelor confesiuni creștine, fiind considerate drept „fenomen(e) polivalent(e) de deosebită complexitate” (p. 87).

Elemente interesante precum și date suplimentare și complementare investigațiilor prezentate sunt evidențiate în capitolul al V-lea, care precedă partea de concluzii din finalul lucrării. În „Canonizarea și venerarea principilor martiri Boris și Gleb” V. Spinei a realizat o succintă prezentare cronologică a evenimentelor ce au determinat includerea în patrimoniul spiritual ortodox rusesc a celor doi cnezi kieveeni. Amplul proces de canonizare a fost succedat de o îndelungată perioadă de proslăvire a imaginii celor doi, ce le-a consfințit și locul distinct în panteonul creștin de rit ortodox-rusesc.

Înainte de emanciparea dogmatică, administrativă și politică a instituțiilor bisericești a statelor medievale din răsăritul și sud-estul Europei, canonizarea unor personalități laice ori religioase se făcea cu deplinul asentiment al Patriarhiei de la Constantinopol. În particular și odată cu trecerea timpului, mitropolia kieveană reușește să-și exprime propria-i identitate, aspirând atât la legitimare internă, cât și la recunoaștere internațională, uneori subordonând intereselor sale aspirațiile politice ale principilor și nobililor, precum și credința maselor populare. De cele mai multe ori, sinoadele patriarhiilor, ale mitropoliilor ori ale episcopiilor locale întocmeau propriile liste de personalități ce urmau să fie incluse în panteonul sacrosanct al Bisericii ortodoxe. Deși geneza cultului celor doi principii martiri kieveeni este dificil de urmărit datorită lipsei și ambiguității informațiilor din izvoarele scrise, se pare că sanctificarea cnezilor Boris și Gleb a reprezentat decizia organismelor bisericești și politice din Kiev. Actul sacramental de consfințire a celor doi reprezentanți ai familiei princiare kieveene în

rândurile sfinților ortodocși a reprezentat în realitate dorința comunității de credincioși, în rândul căroră, venerarea celor doi principii a constituit o largă practică culturală încă înainte de oficializarea cultului propriu-zis.

Concluziile finale reprezintă un capitol în sine în care se regăsește caracterul profesional desăvârșit al istoricului ieșean. Astfel, în ultima parte a lucrării, V. Spinei schițează tabloul evoluțiilor istorice ale statelor slave est-europene și sud-dunărene, ale zonelor geografice aflate sub influența Constantinopolului, dar și a Kievului. Relațiile politice, economic-comerciale, religioase și influențele culturale, precum și campaniile militare, au reprezentat factorii de coeziune între spații geografice, state, comunități etnice și religioase similare ori diferite, contribuind decisiv la conturarea profilurilor istorice ale viitoarelor civilizații europene.

Lucrarea profesorului V. Spinei se dovedește a fi un instrument de lucru deosebit de util atât pentru specialiștii direct interesați în această chestiune, cât și pentru istorici ai artei, istorici ai religiei și teologi. Documentarea temeinică, coroborarea rezultatelor cercetărilor din varii domenii conexe istoriei, precum și a datelor investigațiilor izvoarelor istorice, au conferit studiului complexitate remarcabilă. Dinamismul prezentării evenimentelor ce au precedat și succedat actul sacrosanct, prin care doi reprezentanți ai elitei politice kievene și-au găsit locul în panteonul creștin de rit rusesc-ortodox dar și al analizelor minuțioase, vin să susțină aserțiunea noastră.

Acceptarea spre publicare în prestigioasa colecție a BAR-ului oxfordian nu reprezintă altceva decât confirmarea actului științific remarcabil, materializat într-un volum elaborat și redactat în conformitate cu normele editoriale avansate, promulgate și generalizate în cercetarea modernă universală.

Bibliografia consultată conține nu doar literatura de specialitate și cea secundară ci și numeroase izvoare istorice, atât editate, cât și inedite. Uneori, V. Spinei corectează, modificând astfel sensul unor traduceri mai puțin fericite ale unor pasaje din documente, contribuind la acuratețea informației oferite. Catalogul cruciulițelor pectorale, dublu-relicvare, și schema de tabel sinoptic din finalul lucrării reprezintă instrumente deosebit de utile, în condițiile în care acestea însumează informații referitoare la artefacte inedite dar și un inventar bogat al descoperirilor din spațiul est-european.

Altfel spus, volumul prezentat reușește să ofere o altă perspectivă asupra societății laice și religioase medievale rusești, în care politicul, religiosul și arta devin indicatorii vieții cotidiene, chiar și în contextul dezechilibrului provocat de tulburările militare interne și externe.

GEORGE BILAVSCHI

GEORGE DAN HÂNCEANU, *Evoluții etno-demografice și culturale în bazinul Bârladului (Secolele VI–XI)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2011, 348 p.

Cu tot interesul acordat de specialiști – încă din secolul al XIX-lea – studierii și aprofundării problemei desăvârșirii formării limbii și poporului român, corespunzând din punct de vedere cronologic cu a doua jumătate a mileniului I al erei creștine, preocupare activizată statornic în deceniile postbelice, acest segment major din devenirea romanității orientale continuă să păstreze numeroase aspecte insuficient cunoscute sau plutind în sfera incertitudinilor. Oportunități indubitabile de a se depăși nivelul retoricii și al stereotipilor în domeniul respectiv s-au profilat odată cu progresele înregistrate în domeniul arheologiei perioadei migrațiilor și a Evului Mediu timpuriu, mai ales în ultima jumătate de veac. Spre deosebire de izvoarele narative și lingvistice, despre care este greu de estimat că ar mai putea furniza în viitor date cât de cât consistente pentru reconstituiri de substanță, cele de factură arheologică, ce așteaptă să fie explorate în mod plenar printr-o extindere predictibilă a săpăturilor sistematice și o valorificare a lor la parametri corespunzători de acribie, au toate șansele de a spori eșafodajul documentar pentru problemele rămase neclarificate.

O percepere probabil în parte identică asupra stadiului cercetărilor aferente perioadei menționate s-a avut în vedere atunci când George Dan Hânceanu, în calitate de doctorand al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, și conducătorul său științific, prof. dr. Dan Gh. Teodor (semnatar al „Cuvântului-înainte” din volum), au convenit să aleagă tema lucrării de doctorat – susținută cu succes în vara anului 2009 –, care a devenit nucleul tomului pe care îl recenzăm. Cei doi au decis o particularizare a analizei, în sensul cantonării investigației numai la zona circumscrisă bazinului râului Bârlad, areal care, prin prisma datelor disponibile până în prezent, pare să fi beneficiat, în a doua jumătate a primului mileniu după I. Hr., de o concentrație demografică superioară celor mai multe ținuturi românești.

George Dan Hânceanu și-a asumat o misiune dificilă, pentru că a trebuit să prospecteze un material arheologic destul de vast, dar, din păcate, neacoperind în chip satisfăcător toate componentele realităților demografice, economice, sociale și confesionale ale epocii din perimetrul geografic care face obiectul lucrării. Avem în vedere, între altele, împrejurarea că, cel puțin până în prezent, cercetările afectate necropolelor nu au furnizat decât date puțin numeroase și, în multe privințe, inconsistente, iar anumite categorii de unelte, arme și obiecte de uz comun – foarte importante pentru configurarea spectrului ocupațiilor comunităților locale, ca și a nivelului de evoluție a societății – lipsesc aproape în totalitate sau sunt slab reprezentate pentru unele secvențe cronologice. Pentru a suplini aceste lacune de documentație și a putea fi îndreptățit să formuleze concluzii de o oarecare cuprindere, autorul a apelat la analogiile găsite în ținuturile învecinate. Raportarea la vestigiile recuperate în teritoriile mai apropiate sau mai îndepărtate a fost binevenită și pentru că a permis stabilirea unor identități etnico-culturale în arealul carpato-dunărean.

În introducerea lucrării sunt expuse considerații asupra obiectivelor pe care și le-a propus autorul și se rezumă lapidar conținutul fiecărui capitol (p. 13–16). O primă secvență a sa este dedicată considerațiilor generale asupra mediului geografic (p. 17–26), urmând o expunere asupra istoricului cercetărilor (p. 27–38), o prezentare a situației etno-demografice și culturale din secolele VI–VII (p. 39–60), VIII–IX (p. 61–79) și X–XI (p. 80–120), concluziile finale (p. 121–142), corpul descoperirilor (p. 143–180), bibliografia (p. 181–212), indicele geografic și de persoane (întocmit de Alexandrina Ionită) (p. 213–222), rezumatul în limba franceză (tradus de Cristina-Ioana Matei) (p. 223–235) și anexele, constând din tabele cu notificări ale diferitelor categorii de vestigii, hărți aferente descoperirilor arheologice (p. 238–264) și 84 de planșe cu planuri de locuințe, desene și fotografii ale inventarului arheologic (p. 265–348).

Prin inserarea capitolului dedicat mediului natural, autorul a dorit să reliefeze faptul că evoluția societății umane a fost influențată în mod considerabil de factorii geografici. În capitolul următor, rezervat prezentării istoricului cercetărilor, au fost urmărite cronologic diversele inițiative – de factură diletantă sau profesionistă – derulate de-a lungul timpului, menite să depisteze, catalogheze, recupereze și interpreteze vestigiile arheologice și numismatice din zona bazinului râului Bârlad.

Părțile cele mai ample ale lucrării au avut în vedere prospectarea culturii materiale și spirituale a comunităților locale și alogene din bazinul Bârladului din secolele VI–VII, VIII–IX și X–XI, întreprinsă pe baza analizei izvoarelor de sorginte arheologică. Dispunând de un material suficient de abundent spre a creiona concluzii de ordin istoric, nu au mai fost evocate și sursele narative, beletristice și diplomatice. De altfel, datele colportate de acestea din urmă sunt, în cele mai multe cazuri, imposibil de localizat cu precizie, ele fiind valabile pentru întreg spațiul carpato-nistean ori pentru tot arealul extra-carpatic românesc.

Găsim meritoriu efortul de a se prezenta imagini grafice conținând procente ale diverselor categorii de situri și de complexe funerare sau care reflectă stadiul cercetărilor ocazionale și sistematice atât în bazinul Bârladului, cât și în restul teritoriului Moldovei de la vest de Prut. Autorul procedează bine atunci când își raportează concluziile nu numai la zona Podișului Central Moldovenesc, ci și la teritoriile învecinate, dar el ar fi trebuit să aibă constant în vedere întreg spațiul moldav, dintre Carpații Orientali și Nistru, unde s-a prefigurat o uniformizare etnico-culturală încă din preistorie, ce a dăinuit atât în epoca medievală, cât și mai târziu.

În legătură cu unele aprecieri din lucrare păstrăm anumite reticente și considerăm că se cuvin emendate. Astfel, postularea axiomatică, potrivit căreia culturile Costișa-Botoșana-Hansca și Dridu ar fi fost eminentemente „protoromânești”, „românești” sau „autohtone”, nu își găsește suportul în materialul arheologic disponibil, în

condițiile în care complexele funerare, caracterizate prin varietate în privința ritului, reflectă caracterul plurietnic al ansamblului demografic, iar în cadrul inventarului ceramic predomină, până spre sfârșitul mileniului I, formele lucrate cu mâna (tipsii, borcane), specifice comunităților slave. Probabil că am fi mai aproape de adevăr dacă am accepta, măcar pentru anumite intervale cronologice, doar o preponderență a elementului neolatin în stânga Dunării de Jos, precum postula chiar Ion Nestor, cel căruia îi revine paternitatea conceptului de „cultură Dridu”. Pe de altă parte, atribuirea culturii Răducăneni din secolele XI–XII unei populații turcochazare (p. 92) nu mai poate fi admisă în actualul stadiu al cercetărilor. Inacceptabilă este și supoziția că pătrunderea în zonă a pecenegilor ar fi condus la „grăbirea și definitivarea elementelor evolutive ale culturii Dridu” (p. 115). În condițiile caracterului limitat al săpăturilor cu caracter metodic, stratificarea culturii în discuție în cinci faze (p. 94) ni se pare forțată, dat fiind că, așa cum s-a dovedit, anumite deosebiri în cadrul materialului arheologic nu se datorează evoluției sale pe plan diacronic, ci particularităților zonale.

Explicațiile furnizate pentru lipsa așezărilor fortificate în bazinul Bârladului (lipsa materialelor de construcție, contactele amiabile ale localnicilor cu triburile alogene) (p. 82) sunt nesatisfăcătoare. De neînțeles confuzia impardonabilă de a atribui o monedă păstrată la Muzeul Județean din Vaslui unor „împărați” inexistenți – Ignatios (867–877) sau Photios (877–886) – (p. 77), care, în realitate, deținuseră succesiv demnitatea de patriarh constantinopolitan în vremea domniei bazileului Vasile I Macedonianul (867–886), emitentul piesei în discuție. În alte cazuri, graba redactării a generat aprecieri bizuite pe o logică echivocă. Astfel, ne este greu să înțelegem cum trunchiurile carbonizate se mai puteau zări în albia Bârladului, dacă ele se aflau „la circa 3–4 m sub aluviuni” (p. 25). Același cusur al precipitării a condus probabil la afirmația potrivit căreia: „lipsa urmelor de incendiere indică părăsirea pașnică a regiunii” (p. 51), ca și când toate calamitățile ar fi trebuit să poarte pecetea pârjolului. Formularea „basarabeni și români” (p. 103) ar putea da apă la moară epigonilor potențailor bolșevici, artizani ai unui nefericit rapt teritorial. Vom mai consemna că cercetările pe care le-am întreprins în mica necropolă de pe grindurile de la Bârlad-Prodana – deocamdată inedite – au emendat presupunerea că mormintele fără inventar, depistate cu prilejul sondajului inițiat în 1960–1961, ar aparține secolelor X–XI (p. 105 și 247), ele datându-se, după toate probabilitățile, în secolul al XIX-lea. Această încadrare cronologică eronată nu i se poate imputa însă în nici un chip autorului volumului, el preluând datarea acreditată de literatura de specialitate mai veche. De asemenea, nu lui i se datorează plasarea nimănui trebuincioasă a numelui autorului și a titlului tomului drept colontitluri ale întregului volum, când, pentru orientarea facilă a cititorilor, ar fi fost rațional să se fi indicat titlurile capitolelor și subcapitolelor.

După opinia noastră, lucrarea păcătuiește în primul rând prin diverse formulări stilistice necizelate, pe care un cercetător harnic și tenace, precum George Dan Hânceanu, va trebui să depună eforturi spre a le înlătura din viitoarele sale lucrări.

În pofida neajunsurilor menționate, opusul monografic la care ne referim însumează numeroase aspecte pozitive, reflectând un travaliu ambițios, făcut cu multă pasiune. Remarcabil este îndeosebi amplul corpus al descoperirilor arheologice din bazinul Bârladului (așezări, morminte, emisiuni monetare, piese izolate), unde se găsesc detalii de mare utilitate pentru toți cercetătorii ce vor preconiza să-i verifice acuratețea enunțurilor și pe baza căruia autorul și-a clădit argumentele concludive. Considerăm meritoriu faptul că, în multe cazuri, Domnia Sa nu s-a mulțumit cu preluarea materialelor publicate anterior, ci s-a angajat personal în analizarea lor, prin investigații competente făcute în colecțiile muzeale zonale. În calitate de angajat al Muzeului de Istorie din Roman, a dobândit o binevenită experiență în munca de teren, participând la lucrările de pe numeroase șantiere arheologice, ceea ce i-a facilitat înțelegerea unor fenomene legate de interpretarea vestigiilor epocii târzii a migrațiilor.

Extrem de cuprinzătoare este ilustrația volumului, însumând, precum menționam, 84 de planșe de bună calitate, preluate însă, în mare parte, de la cei ce l-au precedat în preocupări. În ceea ce ne privește, am fi preferat să fi fost publicate mult mai multe vestigii inedite, chiar fragmentare sau aflate în stare precară de conservare, mai ales că autorul a avut acces la loturi de materiale nevalorificate științific până în prezent. Consemnăm, de asemenea, preocuparea de a se dispune de bogate repere bibliografice și realizarea cu rigurozitate a anexelor compuse din tabele și hărți.

Rezumatul volumului are o întindere adecvată, fiind de natură să edifice cititorul străin asupra metodologiei adoptate de autor și a punctelor sale de vedere relative la dinamica evoluției colectivităților umane diseminate în bazinul râului Bârlad de-a lungul a peste o jumătate de mileniu. O revizuire mai atentă a terminologiei arheologice și istorice, a hidronimiei și a etnonimiei ar fi fost neîndoiește benefică. Prin aceasta s-ar fi evitat mai multe transpuneri nefericite: *Uzbeks* și *Uz* în loc de *Uzes*, *Nistru* în loc de *Dniestr*, *Royaume bulgare* în loc de *Khanate* sau *Tsarate bulgare*, *défunts enterrés* în loc de *défunts inhumés*, etc.

Grație profesionalismului dovedit de Casa Editorială Demiurg, condusă de dr. Alexandrina Ioniță, volumului i s-a asigurat un profil grafic remarcabil, la un standard competitiv cu cel etalat de edituri prestigioase de dincolo de hotare, competență probată în ultimii ani și în cazul publicării altor lucrări din domeniul istoriei și filologiei.

VICTOR SPINEI

ROMEO CAVALERIU, LUMINIȚA BEJENARU *Cercetări arheozoologice privind cultura Cucuteni, faza A*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 256 p.

Lucrarea semnată de Romeo Cavaleriu și Luminița Bejenaru, realizează, după cum sugerează și titlul, o sinteză privitoare la evaluarea resurselor animale utilizate de către comunitățile fazei A a culturii Cucuteni, înscriindu-se astfel în sfera cercetărilor interdisciplinare, constituind un element indispensabil atât pentru crearea unei imagini complexe și coerente asupra comunităților preistorice, cât și pentru cristalizarea unei metodologii de investigație modernă, pe deplin capabilă să răspundă exigențelor actuale din domeniu.

Într-o primă parte (p. 9–63), autorii fac o prezentare generală a culturii Cucuteni, tratând geneza, periodizarea și cronologia acesteia, cadrul natural, organizarea socială, precum și viața economică și spirituală a comunităților cucuteniene. Capitolul I se încheie cu un istoric al cercetărilor arheozoologice privind faza A a culturii Cucuteni, fiind aduse astfel în discuție determinările efectuate asupra materialului faunistic provenit din așezările de la Cucuteni – *Cetățuie* (jud. Iași), Trușești – *Tuguieta* (jud. Botoșani), Târpești – *Râpa lui Bodai* (jud. Neamț), Drăgușeni – *Ostrov* (jud. Botoșani), Dumești – *Între Pâraie* (jud. Vaslui), Bălțați – *Dealul Mândra* (jud. Iași), Preutești – *Haltă* (jud. Suceava) și Poduri – *Dealul Ghindaru* (jud. Bacău).

Cel de al doilea capitol (p. 64–85) prezintă, la modul general, materialele care se pretează unei analize arheozoologice și factorii care influențează conservarea eșantioanelor, precum și metodele de studiu ale resturilor faunistice. Astfel, este adusă în discuție problematica recoltării materialului arheozoologic, pregătirea acestuia pentru analiză, dar și unele aspecte ce țin de identificarea anatomică și taxonomică a materialului, de particularitățile metrice ale oaselor animale, de estimarea vârstei, de determinarea sexului, de cuantificarea resturilor faunistice și analiza statistică a datelor.

Capitolele dedicate prezentării eșantioanelor arheozoologice studiate și utilizării resurselor animale în economia așezărilor culturii Cucuteni, faza A, constituie punctele centrale ale lucrării.

Astfel, după prezentarea generală a culturii Cucuteni și a rolului arheozoologiei în înțelegerea unor aspecte legate de economia acestei civilizații preistorice, atenția autorilor se îndreaptă către prezentarea eșantioanelor arheozoologice studiate personal (p. 86–122), fiind aduse în discuție rezultatele analizei materialului de la Hoisești – *La Pod* (jud. Iași), format dintr-un număr de 3475 resturi faunistice, Fetești – *La Schit* (jud. Suceava), format dintr-un număr de

240 resturi faunistice și Poduri – *Dealul Ghindaru* (jud. Bacău), format dintr-un număr de 8410 resturi faunistice.

După acest pas este tratată modalitatea de utilizare a resurselor animale în economia așezărilor culturii Cucuteni din faza A (p. 123–154). În formularea ideilor, autorii au în vedere un material ce însumează 21096 resturi, dintre care 12125 au fost analizate personal. Astfel, este prezentată problema culesului moluștelor, a vânătorii – însemnătatea acestei ocupații în viața comunităților cucuteniene, precum și răspândirea unor specii de mamifere sălbatice, a creșterii animalelor –, atenția fiind concentrată asupra importanței acestei ocupații și a speciilor domestice, precum și asupra strategiilor legate de exploatarea și selecția mamiferelor domestice în funcție de vârstă și sex. Nu în ultimul rând, autorii fac referire și la prelucrarea materiilor dure de origine animală, în acest caz, observațiile bazându-se pe analizele efectuate de autori asupra materialelor de la Hoisești, Fetești și Poduri.

Ultimul capitol al lucrării este dedicat prezentării morfometrice a unor specii identificate în eșantioanele supuse analizei de către autori, datele inedite fiind comparate cu cele preluate din literatura de specialitate (p. 155–186).

În concluziile lucrării (p. 187–190), pe baza eșantioanelor studiate și a datelor din literatura de specialitate, autorii prezintă, într-o manieră concisă, strategiile de exploatare a animalelor, modificările de ordin morfometric ale acestora, survenite ca urmare a condițiilor de creștere și/sau a unei selecții empirice și realizează o scurtă diagnoză ecologică a mediului înconjurător exploatat. Astfel, autorii efectuează inventarierea taxonomică, cuantificarea, caracterizarea osteometrică a speciilor identificate, reușind să evalueze resursele animale utilizate în economia așezărilor culturii Cucuteni din faza A, precum și să ofere informații privitoare la răspândirea geografică a unor specii de mamifere sălbatice, ca și date de paleomediu.

Lucrarea este completată de lista bibliografică (p. 192–207) și de șapte anexe (p. 208–256).

În concluzie, volumul de față înglobează o mare cantitate de informații extrem de utile cercetătorilor culturilor preistorice de pe teritoriul României, interesați de aprofundarea rolului pe care îl aveau animalele în viața comunităților umane neo-eneolitice, a strategiilor de exploatare aplicate, la cunoașterea dinamicii morfologiei și a răspândirii diferitelor specii de animale.

LOREDANA SOLCAN

OLGA NECRASOV, *Opera paleoantropologică*, editori Luminița Bejenaru, Maria Știrbu, Constantin Toma, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, 338 p. (inclusiv 91 tabele, 15 grafice și 83 planșe).

Volumul de față reprezintă un respectuos omagiu adus Academicianului Olga Necrasov (1910–2000) cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la naștere, în contextul celebrării a 150 de ani de la înființarea Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași – unitate de învățământ în care marele om de știință a fondat școala ieșeană de

antropologie și morfologie animală și a format primii săi discipoli, printre care se numără și îngrijitorii acestui volum – elevi ai distinsului dascăl, îndrumați și formați de Domnia Sa pe parcursul a trei generații diferite.

Volumul omagial are 338 pagini și este structurat în 4 părți. Prima parte, intitulată „Academician profesor

doctor docent Olga Necrasov – dascăl și savant (1910–2000)”, descrie personalitatea ilustrului om de știință, creionând portretul dascălului și cercetătorului, deopotrivă cu cel al omului și colegului. De numele Olga Necrasov, personalitate complexă de dimensiuni enciclopedice, dascăl timp de 45 de ani și savant timp de 60 de ani, se leagă înființarea școlii românești de antropologie, în mod particular a colectivului de antropologie în cadrul Filialei Iași a Academiei Române. Olga Necrasov dă o nouă orientare cercetărilor antropologice, punând bazele unei antropologii istorice, moderne și cauzale, lăsând în urma sa o moștenire științifică inegalabilă. Este meritul profesorului și cercetătorului Olga Necrasov de a fi inițiat în România cercetările de paleoantropologie, paleoecologie, antropologie biologică contemporană și morfologie ecologică și funcțională, ceea ce i-a adus recunoaștere științifică internațională la cele mai înalte nivele și care s-a concretizat decenii la rând prin titluri științifice acordate de instituții de cercetare și învățământ din întreaga lume științifică. Direcția impusă discipolilor săi, dar care se simte și în stilul de elaborare a lucrărilor științifice, a fost adâncirea problematicii științifice și extinderea acesteia progresiv spre alte științe cu care se interferează, depășind dimensiunile antropologiei clasice, astfel încât studiul populațiilor vechi a devenit în timp cheia înțelegerii structurii și nivelului de evoluție a populației actuale.

A doua parte a volumului este o transcriere a manuscrisului preluat din Arhiva Filialei Iași a Institutului de Cercetări Antropologice „Fr. I. Rainer” care reprezintă *Curriculum Vitae* semnat de Olga Necrasov, însă cuvintele mai potrivite pentru acesta ar fi *o scurtă autobiografie*, din care străbate sinceritatea autorului legată de nostalgiile copilăriei, de setea de cunoaștere din anii tinereții și strădania de care fondatorul școlii românești de antropologie a dat dovadă în calitate de cercetător și cadru didactic. Această amplă autocaracterizare punctează pas cu pas activitatea domniei sale, evidențiind direcțiile fundamentale ale orientărilor științifice alături de bilanțul realizărilor până în momentul conceperii autobiografiei – anul 1980.

În cea de-a treia parte îngrijitorii volumului trec în revistă o parte din lucrările elaborate de-a lungul activității științifice a omului de știință Olga Necrasov, cărțile și articolele elaborate și publicate în limba română ori în limbi străine (franceză, germană, rusă) și anume, 56 lucrări din domeniul antropologiei populațiilor contemporane, 78 lucrări de antropologie istorică (paleoantropologie), 19 lucrări de zoologie și anatomie comparată, 38 lucrări de arheozoologie (paleofaună). Lista este întregită de cele 39 lucrări de sinteză științifică, istoria științelor, informare, popularizare și critică științifică și șase lucrări didactice.

Cea mai consistentă parte a volumului este cea care ne oferă o frântură din ceea ce reprezintă opera paleoantropologică a reputatului și distinsului savant Olga Necrasov, adică o parte din articolele științifice reprezentative cu profil paleoantropologic, publicate în limbi străine în reviste din țară și din străinătate. Lucrările abordează o vastă tematică ce îmbină științele istorice (în special arheologia) cu cele demografice și antropologice. Grație numeroaselor săpături arheologice întreprinse de-a lungul timpului în țara noastră, autorul a beneficiat de oportunitatea analizei bogatelor colecții

osteologice – tezaur național – datate din cele mai vechi timpuri (mezolitic) și până în epoca medievală târzie, ceea ce a permis definirea structurii antropologice a fondului antropologic autohton și stabilirea markerilor acestuia pe teritoriul României, precum și etapele microevolutive de constituire a poporului român. Lucrările abordează tipologia populațiilor umane realizată pe baza caracteristicilor biometrice și morfoscopice ale scheletelor descoperite pe teritoriul țării noastre, aspecte paleodemografice și de paleopatologie osoasă, dar și studii minuțios documentate privind intervențiile efectuate pe scheletul uman în diverse culturi și etape istorice (trepanații, deformări artificiale). Lucrările științifice traduse în limba română ne oferă date asupra structurii antropologice a triburilor din cultura Otomani (p. 101–112), studii antropologice ale scheletelor aparținând culturii Noua (p. 113–130), ale scheletelor de la Zimnicea date în bronzul recent (p. 131–162) și în perioada hallstattiană (p. 194–203), ale scheletelor protoistorice de la Histria-Bent (p. 204–211) și ale scheletelor feudale timpurii de la Doina (p. 212–231). Regăsim și câteva lucrări importante referitoare la practicile trepanației semnalate pe teritoriul României la populațiile preistorice și protoistorice (p. 232–248; p. 249–256), dar și privind practicile deformărilor artificiale craniene (p. 257–278). Binevenită este și includerea în acest volum a unor ample lucrări de sinteză, cum ar fi cea care abordează cercetările paleoantropologice în ansamblul lor referitoare la populațiile de pe teritoriul României (p. 39–100) sau cea care face o analiză a procesului de brahicefalizare la populațiile din România, începând din neolitic și până în zilele noastre (p. 320–332).

Lucrările incluse în acest volum, credem, printr-o selecție deloc ușoară, au fost concepute de Academicianul Olga Necrasov după un plan interdisciplinar, urmărindu-se evoluția în timp a unor indicatori specifici paleoantropologici. Toată opera de paleoantropologie a Domniei Sale urmărește de-a lungul timpului să evidențieze structura antropologică a populațiilor care au trăit pe teritoriul României, cercetări completate ulterior cu cele privind populația românească actuală sub aspect morfologic, serologic și fiziologic. Traducerea unor lucrări reprezentative și restituirea acestora sub o formă mai accesibilă cititorului interesat de paleoantropologie este salutară, mai ales pentru cel care nu stăpânește termenii științifici de specialitate de origine franceză, germană sau rusă. Dincolo de aprecierile expuse în rândurile de mai sus, considerăm oportun să aducem o observație. Un plus acestui volum ar fi adus includerea unor lucrări ce nu au văzut până în prezent lumina tiparului. Unele dintre aceste lucrări, desigur elaborate de Olga Necrasov alături de colectivul de antropologi ieșeni, există sub formă de manuscris și pot fi valorificate în viitor, pentru a fi oferite celor interesați de multiplele ramuri ale antropologiei, ceea ce sperăm că se va întâmpla cât de curând.

În concluzie, volumul omagial dedicat Academicianului Olga Necrasov este rezultatul unui efort susținut și deloc facil al discipolilor Domniei Sale, autorilor revenindu-le dificila sarcină de a alege ceea ce este „mai important” sau „reprezentativ” pentru întreaga activitate științifică a eruditului antropolog Olga Necrasov.

ANGELA SIMALCSIK

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2011

Prin prisma rezultatelor științifice obținute și pe parcursul anului 2011 de către membrii Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române – Filiala Iași, activitatea acestei instituții poate fi caracterizată ca fiind la fel de consistentă, serioasă și responsabilă ca și în anii anteriori. Modificarea structurii de conducere survenită pe parcursul anului, prin numirea în funcția de director a prof. dr. Alexander Rubel, a menținut aceeași atitudine profesionistă a colectivului de cercetători, concretizată prin activitățile raportate.

Au fost încheiate cu succes trei teme de cercetare prevăzute în Programul de cercetare al Institutului. Au fost definitivate lucrările de sinteză aferente fiecărei teme, care vor fi publicate fie sub forma unor cărți, fie a unor studii de amploare în reviste de prestigiu din țară și străinătate. Mai sunt în desfășurare încă 15 teme de cercetare și au fost inițiate încă trei noi teme începând cu anul 2012.

Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a șase manifestări științifice internaționale în anul 2011. Cercetătorii noștri au prezentat 56 de comunicări științifice la simpozioane și congrese internaționale. Au fost organizate patru manifestări științifice cu caracter național și au fost prezentate 41 de comunicări la conferințe și simpozioane în diferite centre științifice din țară.

Susținerea publică în 2011 a tezelor de doctorat pentru patru dintre membrii instituției noastre a crescut prestigiul Institutului. Dr. V. Cojocaru a susținut al doilea doctorat, în limbi clasice, cu tema *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr. – III p. Chr.* (ședință publică pe 22 ianuarie, în Aula Academiei Române – Filiala Iași). C. Hriban a prezentat public teza de doctorat *Topografia orașului medieval Iași. Secolele XIV–XVII*, în 18 februarie 2011 (sala H1 din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași); G. A. Bilavschi a susținut teza de doctorat cu titlul *Unelte agricole din Moldova medievală*, în ședința publică din 15 iulie 2011 (sala H1 a Seminarului de Istorie Veche și Arheologie, din cadrul Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași). L. Munteanu a prezentat teza de doctorat *Moneda în așezările Daciei romane*, în 9 septembrie 2011 (sala H1 din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași). În același context, este important de menționat că a fost susținut cu succes și primul doctorat coordonat de un membru al Institutului de Arheologie, dr. V. Chirica, sub egida Academiei Române (doctorandul Ionuț Bălțean, cu teza *Paleoliticul în Banat*, iunie 2011).

Cât privește participarea membrilor Institutului la săpăturile arheologice, șase cercetători au efectuat săpături sistematice în acest an în situri de specialitate din Dobrogea și Moldova, iar alți 10 au participat la săpături de salvare pe cuprinsul județului Iași. O preocupare aparte a colectivului de cercetare o reprezintă publicarea materialului arheologic din depozitele Institutului.

I. SITUAȚIA PERSONALULUI DE CERCETARE

În anul 2011 nu s-au mai înregistrat angajări sau avansări cu toate că mai mulți cercetători din Institut îndeplinesc toate condițiile pentru a fi promovați.

II. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE

Conform Programului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași au fost încheiate în cele mai bune condiții trei teme de cercetare¹, după cum urmează:

- *Rezultatele cercetărilor arheologice în așezarea Cucuteni A4 de la Pocreaca, jud. Iași*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: dr. C. Ionomu).
- *Ruginoasa – Dealul Drăghici. Monografie arheologică (cercetările din anii 2001–2011)*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: dr. C.-M. Lazarovici).
- *Viața rurală la est de Carpați în secolele XIV–XVII*, din Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII* (responsabil de tema: dr. R. Popovici).

Noile teme propuse și aprobate pentru următoarea perioadă sunt:

- *Problema ceramicii lucrate la roată și începuturile celei de a doua epoci a fierului în spațiul carpato-dunărean și pontic*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: dr. C. Ionomu, termen: 2012–2013).
- *Poienăști – preistorie. Cercetările arheologice din perioada 1979–1985*, din Programul *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean* (responsabil de temă: dr. C.-M. Lazarovici, termen: 2012–2014).
- *Săpături arheologice de salvare în Iași în anii 1991 și 1996*, din Programul *Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII* (responsabil de temă: dr. R. Popovici, termen: 2012–2014).

III. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2011) ȘI PRELUCRAREA MATERIALULUI ARHEOLOGIC

În anul 2011, cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași au participat la săpături arheologice sistematice pe mai multe șantiere din țară precum *Slava Rusă-Ibida*, jud. Tulcea (dr. A. Opaț, dr. C. Chiriac, dr. D. Aparaschivei, dr. Al. Rubel, dr. G. Bilavski), *Isaccea-Noviodunum*, jud. Tulcea (dr. G. Bilavski), *M-reă Secu*, jud. Neamț (C. Asăvoaie, B. Minea), pe șantierele de salvare din Iași (dr. V. Chirica, dr. G. Bilavski, dr. C. Hriban, dr. L. Munteanu, B. Minea, C. Asăvoaie) și au prelucrat materialul arheologic din siturile în care au activat (dr. L. Dascălu, dr. V. Mihailescu-Bîrliba, dr. C.-M. Lazarovici, dr. A. Opaț, dr. D. Monah, dr. D. Aparaschivei, dr. V. Spinei, dr. C. Chiriac, dr. I. Ioniță, dr. R. Popovici).

IV. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE INSTITUT

A. Internaționale

- Masă Rotundă organizată la Iași în cadrul proiectului „*Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară*”, organizator dr. V. Cojocaru, 28 noiembrie 2011;
- Expoziția internațională „*Descoperiri arheologice din Germania*”, organizator dr. Al. Rubel, 11 aprilie – 8 mai 2011;
- Conferința Prof. dr. Michael Vickers (Oxford), organizator dr. Al. Rubel, iunie 2011;
- Simpozionul internațional: „*Alexander der Große und der Hellenismus in Historiographie, Literatur und Kunst. Internationales Kolloquium in memoriam Vasile Lica (1953–2010)*”, Iași, organizator dr. Al. Rubel, 11–12 noiembrie 2011;
- Simpozionul internațional „*Homines, Funera, Astra*”, Alba Iulia, coorganizator din partea Institutului de Arheologie Iași dr. V. Chirica, 5–8 iunie 2011;
- Simpozionul internațional „*Tărtăria and the sacred tablets*”, coorganizator dr. M.-C. Lazarovici, Institutul de Arheologie Iași, împreună cu Universitatea „Eftimie Murgu” Reșița și Institute of Archaeomythology USA, Coronini, 1–5 septembrie 2011.

¹ Pentru tema de plan coordonată de domnul C. Asăvoaie s-a solicitat și a fost aprobată de către Consiliul Științific al Institutului de Arheologie din Iași, cu confirmarea Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, modificarea titlului în *Modele și antimodele de protejare a Patrimoniului arheologic național*, precum și prelungirea termenului de predare până în 1.11.2012.

B. Naționale

- Simpozionul Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, organizator dr. D. Aparaschivei, Institutul de Arheologie din Iași al Academiei Române-Filiala Iași, în colaborare cu ICEM Tulcea, 10 Mai 2011;
- *Ziua Poșilor deschise la (L)Ibida*, coorganizatori dr. C. Chiriac, dr. D. Aparaschivei, dr. A. Opaț, dr. Al. Rubel, dr. L. Munteanu *et alii*, în colaborare cu ICEM Tulcea și Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, 28–29 august 2010;
- Sesiuni de comunicări științifice bilunare în cadrul Institutului de Arheologie Iași, organizatori dr. V. Spinei, dr. V. Mihailescu-Bîrliba;
- Simpozionul național de etnoreligie, *Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare*, Iași, organizatori dr. C.-M. Lazarovici, dr. Al. Rubel, 29 aprilie 2011.

V. PARTICIPĂRI CU COMUNICĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

A. Internaționale

- **D. Aparaschivei**, *Interdisciplinaritatea în studiul vieții cotidiene în Antichitate. Studiu de caz: cetatea Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, la Conferința internațională ANTIM, Chișinău, 14–16 aprilie;
- **D. Aparaschivei**, V. Vasilache, M. Iacob, **C. Chiriac**, posterul *Costumul feminin și masculin romano-bizantin reflectat în câteva accesorii de metal de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, la Sesiunea internațională de comunicări științifice cu tema *Evoluția ideii de unitate în istoria europeană*; Facultatea de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, București, 15 aprilie;
- V. Vasilache, **D. Aparaschivei**, *Interdisciplinary Study of Metal Artifacts to Discover the Site Ibida, Romania*, la a III-a ediție a Expozitei Europene a Creației și Inovării-EUROINVENT 2011, Iași, 12–14 mai;
- **D. Aparaschivei**, *Archaeological discourses: The interpretation of material culture. Archeology by conventions and patterns*, la Colocviul internațional *Dacians and Dacianism. Sources and Discourses from Antiquity to Modern Times*, Universitatea Viena. Institutul de Istorie Veche, 13–15 mai;
- **D. Aparaschivei**, *The Medical Profession between Danube and Black Sea in Antiquity*, în cadrul workshop-ului *Good publication practices for the pharmaceutical industry*, Sulina, organized by British Medical Journal (the Romanian edition), 27–29 mai;
- **D. Aparaschivei**, M. Iacob, A. Soficaru, V. Vasilache, *Aspects of Everyday Life in Scythia Minor Reflected in Some Funerary Discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, la Simpozionul internațional *Homines, Funera, Astra*, Alba Iulia, 5–8 iunie;
- **D. Aparaschivei**, *Military physicians from Moesia Inferior (Ist–IIIrd c. A.D.)*, la Sesiunea internațională *Arheologia mileniului I*, Ploiești, 25–27 august;
- **D. Aparaschivei**, *Roman and Late Roman Family in Northeast of the Province of Moesia Inferior (Scythia Minor)*, la Colocviul internațional *Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public*, București, 25–28 septembrie;
- **D. Aparaschivei**, **C. Chiriac**, V. Vasilache, *Instrumente medicale sau/și de cosmetică din Moesia Inferior*, la Sesiunea Internațională *Pontica*, Constanța, 5–7 octombrie;
- **D. Aparaschivei**, Conferința publică *Eranos Vindobonensis Urbanization and Romanization in Lower Danube. The Case of Moesia Inferior*, la Universitatea Viena, Institutul de Arheologie, secția Arheologie Clasică și Institutul de Filologie Clasică, Viena, 3 noiembrie;
- **D. Aparaschivei**, *Izvoarele medicinei greco-romane în Moesia Inferior*, la Simpozionul *Moștenirea lui Alexandru cel Mare și a Hellenismului în istoriografie, literatură și artă. Conferință internațională în memoriam Vasile Lica (1953–2010)*, Iași, 12 noiembrie;
- **G. Bilavski**, *About agriculture in Medieval Moldova, 9th–14th centuries*, la *Masa Rotundă* cu tema *Rural Archaeology in Middle Age Europe*, Institutul de Arheologie și Etnografie din Wrocław, 25 noiembrie;
- **G. Bodi**, R. Pârnuș, M. Danu, R. Cavaleriu, *Influența mediului asupra strategiilor de subzistență. Rezultate preliminare din două așezări neolitice din estul României*, la Sesiunea internațională de comunicări științifice *Evoluția ideii de unitate în istoria europeană*, secțiunea *Unitatea etno-culturală și politică în istoria antică și medie a continentului european*, București, 15 aprilie 2011;

- M. Danu, **G. Bodi**, *Analize palinologice în tell-ul calcolitic de la Poduri-Dealul Ghindaru*, la Sesiunea internațională de comunicări științifice *Evoluția ideii de unitate în istoria europeană*, secțiunea *Poster*, București, 15 aprilie;
- R. Pîrnău, **G. Bodi**, B. Roșca, *Utilizarea unor parametri morfometrici și pedologici pentru caracterizarea reliefului și a resurselor de sol. Rezultate preliminare din două așezări neolitice din estul României*, la Sesiunea internațională de comunicări științifice *Evoluția ideii de unitate în istoria europeană*, secțiunea *Poster*, București, 15 aprilie;
- R. Pîrnău, **G. Bodi**, B. Roșca, M. Danu, R. Cavaleriu, *Integrarea unor parametri morfometrici și pedologici în delimitarea și caracterizarea arealului agricol specific unor așezări neolitice din estul României*, la Simpozionul internațional „Calitatea mediului și utilizarea terenurilor”, ediția a VIII-a, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, 6–7 mai;
- **G. Bodi**, R. Cavaleriu, M. Danu, R. Pîrnău, *The Influence of Ancient Landscapes on Subsistence Strategies. Comparative Overview of Two Neolithic Sites in the East of Romania*, la SESSION 22 – *Landscape Archaeology I* (organizers: S. Robert, M. da Conceicao Lopes), XVI-th Congress of the Union International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (UISPP), Florianópolis/Sc, Brazilia, 4–10 septembrie;
- **G. Bodi**, R. Pîrnău, M. Danu, R. Cavaleriu, V. Vasilache, *Settlers of the floodplain. Discussion on environmental opportunities and social constraints during the Chalcolithic in NE Romania*, la SESSION 15 – *Development of agrarian societies – Agrarian settlements as parts of social networks?* (organizers: Mads Ravn, Hauke Jöns, Søren Diinhoff). The 17th annual meeting of the European Association of Archaeologists, Oslo, Norvegia, 14–17 septembrie;
- **G. Bodi**, R. Pîrnău, V. Vasilache, N. Buzgar, *Interdisciplinary Approach on the Study of Cucuteni Type Pottery: The Case of Hoisești – La Pod Settlement*, la Simpozionul internațional *Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public*, București, 25–28 septembrie;
- M. Danu, **G. Bodi**, *Recherches archéobotaniques dans le site chalcolithique Poduri-Dealul Ghindaru, Roumanie*, la Simpozionul internațional *Symposium conjoint APLF-APLE Palynologie et diversités :marqueurs, milieux, méthodes, modèles, applications*, Paris, 19–22 septembrie;
- **G. Bodi**, *On the “innocence” of Romanian archaeology. The lack of theoretical thinking: an advantage or drawback on the building of knowledge?* la Simpozionul internațional *Rethinking Politics for the Knowledge Society*, Iași, 30 noiembrie;
- **V. Chirica, G. Bodi**, *Thèmes religieux représentés dans la création artistique préhistorique*, la Simpozionul internațional *Recent Studies on Past and Present: New Sources, New Methods or a New Public*, București, 25–28 septembrie;
- **V. Chirica, G. Bodi**, *Teme religioase, oglindite în arta preistorică europeană*, la Sesiunea internațională *Evoluția ideii de unitate în istoria europeană*, Facultatea de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, București, 15 aprilie;
- **C. Chiriac** *Trei sigilii imperiale, bizantine, inedite și semnificația lor pentru istoria Dobrogei (sec. VI–XIII)*, la Sesiunea Pontica, Constanța, 5–7 octombrie;
- **C. Chiriac**, S. Boțan, *Probleme actuale privind producția și circulația vaselor de sticlă în bazinul nord-vest pontic (secolele III î. Hr.–III d. Hr.)*, la Masa Rotundă organizată la Iași în cadrul proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară”, 28 noiembrie.
- **C. Chiriac**, *Semnificația unor sigilii comerciale romane târzii pentru relațiile dintre orașele micro-asiatice și arealul vest-pontic (secolele III–V)*, la Masa Rotundă organizată la Iași în cadrul proiectului „Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară”, 28 noiembrie.
- V.-C. Chirica, **V. Chirica**, *Spiritualité des enterrements paléolithiques: pièces d’art mobilier et de parure, déposées comme offrandes*, la International Symposium on Funerary Anthropology, „Homines, Funera, Astra”, Alba Iulia, 5–8 iunie.
- V.-C. Chirica, **V. Chirica**, *Upper Palaeolithic Portable Art in South-Eastern and Mediterranean Europe*, la XVIth World Congress UISPP, Florianopolis, Brazilia, 4–10 septembrie;
- **V. Cojocaru**, *Die Außenbeziehungen pontischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit: Vorentwurf eines Forschungsprojekts*, în cadrul Simpozionului internațional *Scientific Cooperation in the Europe of the 21st Century – Challenges for the Humboldt Network in Central and South-Eastern Europe*, organizat de Fundația Alexander von Humboldt la Budapesta/Ungaria, 7 mai;

- **V. Cojocaru**, *Austauschbeziehungen und regionale Netzwerke im pontischen Raum*, în cadrul Colocviului germano-francez *Die griechischen Poleis in Hellenismus und Kaiserzeit: Austauschbeziehungen und Netzwerke*, organizat la München/Germania, 11 iunie;
- **V. Cojocaru**, *Antonia Tryphaena*, în cadrul Sesiunii Pontica. Sesiunea internațională a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 6 octombrie;
- **V. Cojocaru**, *Relațiile externe ale orașelor grecești nord-pontice în epocile elenistică și romană*, cu prilejul mesei rotunde organizate la Iași în cadrul proiectului „*Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară*”, 28 noiembrie;
- **V. Cojocaru, A. Opaît, G. Bilavski**, *Dezvoltarea platformei electronice a proiectului PN-II-ID-PCE-2011-3-0054: schița web-site-ului*, la Masa Rotundă din cadrul Proiectului *Relațiile externe ale orașelor grecești pontice în perioada elenistică și epoca romană: o abordare multidisciplinară*, Iași, 27-29 noiembrie;
- **C. Hriban**, *The Eye and the Tree. The Semantics of Middle-earth Heraldry*, Potsdam, The Congress of German Tolkien Society, 14 aprilie;
- **C. Suci, C.-M. Lazarovici**, *Absolute and relative chronology of the Tărtăria settlement*, la Simpozionul internațional *Tărtăria and the sacred tablets*, Coronini, 1-5 septembrie;
- **C.-M. Lazarovici**, *The Late Neolithic and Copper Age in Eastern Romania*, comunicare prezentată la Simpozionul internațional *The Transition from the Neolithic to Eneolithic in Central and South-Eastern Europe in the Light of the Recent Research*, Timișoara, 10-11 noiembrie;
- **V. Mihailescu-Bîrlița, S. Chepte, I. Sandu, V. Vasilache**, *Authentication of two ancient bracelets using the SEM-EDX method*, la Congresul ARHEOINVEST *Cercetări Interdisciplinare în Arheologie*, organizat de Platforma ARHEOINVEST a Universității „Al. I. Cuza” Iași, 10-11 iunie;
- **V. Mihailescu-Bîrlița**, *Noi semnificații privind tezaurul de denari romani de la Buda*, la Sesiunea internațională de comunicări științifice *Arheologia mileniului I p. Chr.*, ediția a X-a, Ploiești, 25-27 august;
- **A. Opaît**, *Preliminary observations on some unknown Aegean amphora types of Roman period*, în cadrul celei de-a patra conferințe LRCW (*Late Roman Coarse Wares*), Salonic, 7-10 aprilie;
- **A. Opaît**, *Supplying the lower Danube with east Mediterranean wine and olive oil (1st – 6th c. AD)*, Institutul de Studii Byzantine din Atena, 12 aprilie;
- **A. Opaît**, *Aprovizionarea Dunării de Jos cu vin și ulei de măsline în epoca romană*, la Conferința internațională *Probleme actuale ale arheologiei, etnologiei și studiului artelor* organizată de Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, 24-25 mai;
- **A. Opaît**, *Amforele indicatori ai producției și consumului în spațiul extracarpatic*, la Sesiunea internațională *Arheologia Mileniului I p. Chr.* Ediția a X-a, Ploiești, 25-27 august;
- **A. Opaît**, *S. Colesniuc, M. Ionescu, Despre producția ceramică la Callatis în epoca elenistică și romană*, la Sesiunea Pontica, Constanța, 5-7 octombrie;
- **A. Poruciuc**, *Old Germanisms in the Balkans and in other parts of Europe*, la International Workshop-Conference: *Balkan Linguistics as/vs EuroLinguistics*, Iași, 19-20 septembrie;
- **A. Poruciuc**, *English Clues to Old Germanisms Preserved in Romanian*, la International Conference “British Cultural Studies: The UK in the Context of Europe”, Cluj-Napoca, 27-29 octombrie;
- **A. Poruciuc**, *An archaeomythological approach to positions of Old European signs – the tree-of-life case (OE 14)*, la International Symposium *50 Years of Tartaria Excavations*, Resița – Coronini, 1-5 septembrie;
- **A. Poruciuc**, *The semantic adventure of the Indo-European root plak- ‘to strike’*, la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” – Iași, Centrul Științific *Linguaculture*. International Conference *Wounded Bodies – Wounded Minds: Intersections of Memory and Identity*, 6-7 aprilie;
- **A. Poruciuc**, Două prelegeri cu tema *Romanian Folklore – Between Lions and Vampires*, în cadrul programului *Bringing Europe to BGU*, Ben-Gurion University of the Negev, Center for European Politics and Society, Beer Sheva (Israel), 17 mai;
- **A. Rubel**, „*Der wunterliche Alexander*“. *Alexander der Große als Werkzeug Gottes im Annolied und in der Kaiserchronik*, la Simpozionul internațional *Alexander der Große Rezeption – Adaption – Transformation*, Berlin, 9-10 decembrie;
- **A. Rubel**, „*Neue Ergebnisse der Ausgrabungen in Slava Rusa, Dobrudscha*“, la Universitatea din Konstanz, 8 septembrie;
- **A. Rubel**, *Minoritatea/Etnia germană în Transnistria în oglinda ziarului de propagandă “Germanul în Transnistria”*, la Simpozionul internațional *Identitatea civică și integrarea europeană – factori ai consolidării statalității moldovenești*, Chișinău, 4-7 octombrie;

- **A. Rubel**, *Child burials in Roman Dobrudja. Report on work in progress: The Situation at Ibida (Slava Rusa)*, la Simpozionul internațional *Homines, Funera, Astra*, Alba Iulia, 5–8 iunie;
- **A. Rubel**, *Feine Unterschiede. Interkulturelle Beobachtungen in Rumänien*, la Conferința internațională *Interkult – Wertevermittlung im interkulturellen Kontext. Konsequenzen für die Erwachsenenbildung in Europa*, Iași, 2–5 noiembrie;
- **A. Rubel**, *Alexandru cel Mare în literatură și cronici medievale din Germania*, la Simpozionul internațional *Alexander der Große und der Hellenismus in Historiographie, Literatur und Kunst. Internationales Kolloquium in memoriam Vasile Lica (1953–2010)*, Iași, 11–12 noiembrie;
- **V. Spinei**, *Stadiul cercetărilor interdisciplinare în centrul universitar Iași*, la Primul Congres Internațional Arheoinvest de Cercetări Interdisciplinare, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 10 iunie.

B. Naționale

- **D. Aparaschivei**, *Izvoarele istorico-arheologice despre medicii din Antichitatea greco-romană*, în cadrul Ședinței de Medici și Naturiști Iași, 14 ianuarie;
- **D. Aparaschivei**, *Un aspect de viață cotidiană reflectat în arheologia provinciei Moesia Inferior: grija pentru sănătatea colectivă și individuală*, comunicare în cadrul Workshop-ului *Comunități umane și creația lor materială și spirituală în preistoria și protoistoria spațiului carpato-nistean*, Iași, 3 februarie;
- V. Vasilache, **D. Aparaschivei**, *Studiul interdisciplinar al unor artefacte de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, comunicare în cadrul Workshop-ului *Comunități umane și creația lor materială și spirituală în preistoria și protoistoria spațiului carpato-nistean*, Iași, 3 februarie;
- **D. Aparaschivei**, *Mentalități și viață cotidiană în Scythia Minor-stadiul cercetărilor*, comunicare la Workshopul organizat în cadrul proiectului de burse postdoctorale POSDRU 61104, Cluj-Napoca, 25 martie;
- **D. Aparaschivei**, *Obiectele mici, de uz cotidian, din situl arheologic Ibida*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai;
- **D. Aparaschivei**, *Cercetările arheologice de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea). Sectorul X. Campaniile 2007–2010*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai 2011;
- **D. Aparaschivei**, *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Sector X*, la Sesiunea de Rapoarte arheologice, Campania 2010, la a XLV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Sibiu, 26–29 mai;
- **G. Bilavski, D. Aparaschivei**, *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina SE*, la Sesiunea de Rapoarte arheologice, Campania 2010, la a XLV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Sibiu, 26–29 mai;
- **D. Aparaschivei**, Conferință publică *Copii, părinți și relații de familie în Antichitatea romană*, la Muzeul Bârlad, 19 noiembrie;
- **D. Aparaschivei**, Prezentarea volumului *Romanizarea. Impunerea și adeziune în Imperiul Roman*, Editura Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 2011 (coord. Al. Rubel), la Institutul de Arheologie, Iași, 12 decembrie;
- **B. Minea, C. Asăvoaie**, *O vatră monahală de sub oblăduirea Mănăstirii Secu – Tg. Neamț*, la Institutul de Arheologie Iași, 17 noiembrie;
- **G. Bilavski**, susținerea tezei de doctorat cu titlul *Unelte agricole din Moldova medievală*, realizată sub coordonarea științifică a Prof. Univ. Dr. Victor Spinei, m.c., în ședința organizată în sala H1 al Seminarului de Istorie Veche și Arheologie, din cadrul Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 15 iulie;
- S. Boțan, **C. Chiriac**, *Considerații privind vasele de sticlă descoperite la Ibida*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai;
- D. Paraschiv, **C. Chiriac**, M. Mocanu, S. Boțan, Șt. Honcu, *Ibida, sectorul Curtina G – Turnul 8*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai;
- **C. Chiriac**, *Sigiliile de la Ibida*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai;
- **C. Chiriac**, prezentarea volumului D. Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XV)*, Ed. Istros, Brăila, 2011, 200 p., la Institutul de Arheologie Iași, 12 decembrie;
- **V. Cojocaru**, *Limba inscripțiilor grecești din orașele de la nordul Mării Negre în secolele VI a. Chr. – III p. Chr.*, în Aula Academiei Române – Filiala Iași, cu prilejul susținerii publice a celei de-a doua teze de doctorat, Iași, 22 ianuarie;

- **C.-M. Lazarovici**, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, M. Știrbu, S. Timcu, R. Furnică, I. Leonti, A. Mîrzan, *Ruginoasa – Dealul Drăghici, Campania 2010*, la *Sesiunea de rapoarte arheologice. Campania 2010*, Sibiu, 28 mai;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, C. Suci, F. Chioar – Dumitrescu, V. Palaghia, Gh. Netea, C. Roman, S. Tincu, S. M. Colesniuc, S. Angeleski, D. Bindea, B. Ciută, *Cheile Turzii – Peșera Ungurească. Campania 2010*, la *Sesiunea de rapoarte arheologice. Campania 2010*, Sibiu, 28 mai;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, *Semnificația semnelor și simbolurilor de pe tăblițele de la Tărtăria*, la Simpozionul de etnoreligie, Iași, 29 aprilie;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, *Noi date și interpretări cu privire la metalurgia aurului și cuprului din epoca cuprului în România*, la Simpozionul național organizat de Complexul muzeal Piatra Neamț, Piatra Neamț, 3–4 noiembrie;
- **V. Mihailescu-Bîrlița**, *Descoperiri de tezaur „mixte” de denari romani din Dacia Răsăriteană*, la Sesiunea de comunicări a Complexului Muzeal Județean Neamț *In memoriam Constantin Matasă*, Piatra Neamț, 3–4 noiembrie;
- **V. Mihailescu-Bîrlița**, *Tezaurul de denari romani de la Buda*, la Institutul de Arheologie Iași, 9 decembrie;
- **D. Monah**, *Metalurgia cuprului și tezaurul calcolitic din Europa de sud-est (6400–3600 BC)*, la Simpozionul național „Vasile Pârvan”, Complexul Muzeal Județean „Iuliana Antonescu” Bacău, 6–7 octombrie;
- **D. Monah**, *Elemente cosmogonice la triburile Cucuteni*, la Simpozionul *Eneoliticul în Carpații Orientali*, Complexul Muzeal Județean Neamț, 3–4 noiembrie;
- **L. Munteanu**, *Stagiu de bursă la Roma*, la Institutul de Arheologie din Iași, 9 decembrie;
- **L. Munteanu**, *Moneda în așezările Daciei romane*, la Seminarul de Istorie Veche și Arheologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 9 septembrie 2011;
- **A. Opaș**, *Precizări privind originea unor amfore egeene de epocă romană*, la Institutul de Arheologie din București, 19 aprilie;
- **A. Opaș**, *Primele cercetări arheologice de la Ibida (Slava Rusa, jud. Tulcea)*, la Simpozionul Național *Șantierul arheologic Ibida-rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, Iași, 10 mai;
- **A. Opaș**, D. Paraschiv, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Ibida. Privire generală*, la Simpozionul Național *Șantierul arheologic Ibida-rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, Iași, 10 mai;
- **A. Opaș**, *Amforele indicatori ai producției și consumului în spațiul extracarpatic*, la Simpozionul *Historia et cultura alimentorum (I)*, Iași, 23 septembrie;
- **Poruciuc**, *Mreaja – de la obiect la semn magic*, la Simpozionul de etnoreligie *Sanctuary naturale. Ritualuri în sanctuare*, Iași, 29 aprilie;
- **Al. Rubel**, *Pietate personală și trăire religioasă. Caracteristicile religiei grecești plecând de la culte salutifere*, la Simpozionul de etnoreligie *Idei, credințe, simboluri cu teme: 1) Sanctuare în natură. 2) Ritualuri în sanctuare*, Iași, 29 aprilie;
- **Al. Rubel**, *Ibida. Sectorul Turnul 10*, în cadrul Simpozionului Național *Șantierul arheologic Ibida – rezultatele unui deceniu de perseverență și colaborare interdisciplinară*, 10 mai;
- **V. Spinei**, *Actualitatea cercetărilor cu caracter interdisciplinar*, la workshop-ul „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate”, Aula Filialei Academiei, Iași, 3 februarie;
- **V. Spinei**, *Profesorul Ionel Căndea – membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași*, la Institutul de Arheologie din Iași, 24 februarie;
- **V. Spinei**, *Un istoric cu har deosebit: Leonid Boicu*, la Simpozionul prilejuit de comemorarea a 80 de ani de la nașterea lui Leonid Boicu, organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași, 5 mai;
- **V. Spinei**, *O nouă ediție a operei lui Gheorghe I. Brătianu*, Târgul național de carte, Iași, 14 mai;
- **V. Spinei**, *Izvoare narative nevalorificate privind istoria medievală a românilor*, prelegerile „Analelor Brăilei”, Muzeul Brăilei, 28 mai;
- **V. Spinei**, *Cercetările arheologice din Moldova și structurarea autonomă a Institutului de Arheologie din Iași*, la Simpozionul organizat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași, 16 septembrie;
- **V. Spinei**, *Relevanța studiilor recente privind alimentația*, la Simpozionul național *Historia et cultura alimentorum*, organizat de Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 23 septembrie;

VI. STAGII DE DOCUMENTARE-CERCETARE/BURSE

Deschiderea pe care o promovează instituția noastră, dar și raporturile cu instituții de profil din Europa și nu numai, se pot măsura cel mai bine pe baza activităților de cercetare efectuate în afara țării. Angrenarea în proiectele naționale și internaționale, participarea la sesiuni științifice internaționale, bursele sau schimburile interacademice au creat condiții, de altfel necesare, pentru efectuarea a numeroase deplasări pe parcursul anului 2011, în centre științifice de prestigiu din Bulgaria, Belgia, Italia, Marea Britanie, Canada, Austria, Germania, Ungaria, Israel, Republica Moldova, Cehia, Polonia, Brazilia, Norvegia.

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ (GRANTURI ȘI PROIECTE NAȚIONALE ȘI INTERNAȚIONALE) ÎN 2011

Pe lângă proiectele CNCS (UEFISCDI) din anul precedent, care sunt în derulare, cercetătorii Institutului nostru au mai obținut, prin concurs, alte trei proiecte de tip IDEI, pentru perioada 2011–2014. Proiectele sunt coordonate de dr. D. Monah, dr. V. Cojocaru și dr. S. Musteață. Granturile au valori de câteva zeci de mii de euro și au angrenat mai mulți membri ai Institutului de Arheologie din Iași, alături de cercetători de prestigiu de la instituții din țară, dar și din centre de prestigiu din Europa.

În plus, au mai fost obținute două contracte extrabugetare pentru descărcare de sarcină arheologică și consultatii de specialitate, oferite cu prilejul diferitelor lucrări desfășurate pe teritoriului municipiului Iași sau în județ.

Încă din 2010, Institutul de Arheologie din Iași este implicat, sub egida Academiei Române – Filiala Iași, ca partener 2 în Proiectul cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, Axa prioritară 1 „Educația și formarea profesională în sprijinul creșterii economice și dezvoltării societății bazate pe cunoaștere”, Domeniul major de intervenție 1.5 „Programe doctorale și postdoctorale în sprijinul cercetării”. Titlul proiectului este „Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorale”, contract POSDRU 89/1.5/S/61104. Prin dr. V. Chirica, dr. V. Spinei și dr. G. Bodi, Institutul coordonează activitatea mai multor bursieri din Iași, dar și din Alba Iulia, Suceava, Târgoviște etc.

VIII. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

Cât privește tipăriturile, atât la editurile de prestigiu din țară, cât și în străinătate, s-au înregistrat în anul 2011 trei cărți de autor și 10 volume editate sau coordonate, în colecțiile Institutului nostru sau în alte serii. Apariția revistei „Arheologia Moldovei”, nr. XXXIV/2011, la Editura Academiei Române trebuie menționată în mod special, cu atât mai mult cu cât, periodicul Institutului de Arheologie din Iași a fost inclus, conform evaluărilor recente făcute de către CNCS, în categoria B, printre publicațiile de arheologie de elită din țară.

În ceea ce privește studiile, articolele, notele și recenzii științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat în reviste de prestigiu din străinătate sau din țară 63 de studii și articole, dar și 24 de recenzii și note. Circa 10 materiale, în special rapoartele de săpături arheologice, au fost publicate pe internet, în format electronic. Aproximativ 40 de materiale științifice au fost deja trimise și acceptate spre a fi publicate în perioada următoare, unele în reviste cu impact ISI și în publicații indexate în baze de date internaționale.

IX. BIBLIOTECA

Activitatea în cadrul bibliotecii în anul 2011 s-a desfășurat pe mai multe paliere. În primul rând, s-a continuat activitatea de înregistrare computerizată a publicațiilor mai vechi, dar mai ales a celor proaspăt primite în urma schimburilor de cărți. Au fost trimise mai multe sute de colete cu publicațiile Institutului la parteneri de schimb din afara țării sau din România. De asemenea, pensionarea doamnei bibliotecar A. Ilievici a impus efectuarea unui inventar amănunțit, odată cu trecerea gestiunii către doamna M. Cazacu-Davidescu.

X. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2009

Aparaschivei, Dan (normă întreagă)

- *Instruments médicaux romaines provenus de la province Mésie Inférieure*, în *Revista medico-chirurgicală a medicilor naturaliști din Iași*, 2010, pp. 1254–1260 (în colab.).
- *Scientific Investigation on Ancient Jewels Found in Ibida Site, Romania*, în *International Journal of Conservation Science*, 2.2, April–June 2011, pp. 117–126 (în colab.).
- *Interdisciplinary Study of Metal Artifacts to Discover the Site Ibida, Romania*, în volumul *Expoziției Europene a Creației și Inovării-EUROINVENT 2011*, Iași, 12–14 mai, pp. 307–312 (în colab.).
- *Un aspect de la vie quotidienne reflété par l'archéologie dans la province Mésie Inférieure: l'intérêt pour la santé collective et individuelle*, în *Transylvanian Review*, vol. XIX, Supplement Nr. 5. 1, 2010, pp. 67–80.
- *Câteva aspecte privind elitele și raporturile urban-rural în provincia Moesia Inferior*, în volumul *Romanizarea. Impunere și adevăr în Imperiul Roman*, (coord. Al. Rubel), Iași, 2011, pp. 222–232.
- *Quelques réflexions concernant l'applicabilité du droit latin dans les cités de la province Mésie Inférieure*, în *Antiquitas Istro-Pontica*, volum omagial Al. Suceveanu, Ed. Mega, Cluj, 2010, pp. 131–138.
- *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Sector X*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 131–132.
- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina I* (în colab. cu G. Bilavski), în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 54–55.
- *Cine practica medicina între Dunăre și Marea Neagră în Antichitatea romană?*, în *Medica Academica*, 19, 2011, pp. 56–57.
- *La storiografia romena e straniera riguardo al problema dell'urbanizzazione nel Basso Danubio in età romana*, în *Classica et Christiana*, 6.1, 2011, pp. 15–25.
- *Being a Physician in Moesia Inferior*, în *Dacia NS*, LIV, 2010, pp. 141–156.
- *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2010*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 345–361.

Bilavski, George Aurelian (normă întreagă)

- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina I* (în colab. cu D. Aparaschivei), în *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 54–55.

Bodi, George (normă întreagă)

- *Contribuții la crearea unui sistem informatic geografic pentru modelarea atlasului arheologic al spațiului carpato-nistean*, BAI XXIV, ed. PIM, Iași, 2010 (în colab.).
- (ed.) *Transylvanian Review*, XIX, Supplement Nr. 5.1, *Recent Studies on Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area From Prehistory to the Early Medieval Age*, Zalău, 2010 (în colab.).
- *Preliminary Considerations Regarding the Paleoenvironment in the Hinterland of the Neolithic Habitation-Sites at Isăia-Balta Popii and Hoisești-La Pod*, în *Transylvanian Review*, XIX, Supplement Nr. 5.1, 2010, pp. 31–48 (în colab.).

Chiriac, Costel (normă întreagă)

- *Un sigiliu paleocreștin de la Noviodunum (A Palaeo-Christian Seal from Noviodunum)*, în *Classica et Christiana*, 6/2, Iași, 2011, pp. 377–385.
- *Some General Considerations Regarding the Discoveries of Roman Glass Vessel from (L)Ibida-Slava Rusă (Tulcea County)* în *Studia Antiqua et Archaeologica*, XVII, Iași, 2011, pp. 163–182 (în colab.).
- *Considerații privind vasele de sticlă editate provenind din așezările dacice de la est de Carpați (secolele II î. Hr.–II d. Hr.)*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 151–176 (în colab.).
- *Vasele de sticlă din așezările dacice de la est de Carpați*, în *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr.–II d. Chr.)*, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, pp. 548–574 (în colab.).
- *Profesorul Univ. Dr. Ionel Cândea, „Membru de onoare” al Institutului de Arheologie din Iași*, în *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 380–381.

Chirica, Vasile (normă întreagă)

- *Contribuții la crearea unui sistem informatic geografic pentru modelarea atlasului arheologic al spațiului carpato-nistean*, BAI XXIV, ed. PIM, Iași, 2010 (în colab.).
- *Paleoliticul și Epipaleoliticul-Mezoliticul de pe teritoriul Transilvaniei și din zonele învecinate*, in *Memoria Antiquitatis*, XXV–XXVI, 2008–2009, Piatra Neamț, 2010, pp. 7–73 (în colab.).
- *Le motif d'orante dans l'art et les religions paléolithiques*, in *Praehistoria*, 9–10, 2008–2009, Miskolc, 2010, pp. 207–234 (în colab.).
- *Elemente de artă religioasă în sanctuarele Paleoliticului superior*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 19–52.
- *Institutul de Arheologie, Iași (1990–2009)*, in *Academica*, XXI, 245, nr. 3, martie 2011, pp. 69–71.

Cojocaru, Victor (normă întreagă)

- *Inscripția greacă de la Dragomirna*, in *Pontica*, 43, Constanța, 2010, pp. 323–345.
- *Von Pfeilspitzen zu „skythischen” Münzen: Zur griechisch-skythischen Beziehungen im Spiegel des Geldumlaufs am Rande der Steppe*, in L. Präger (ed.), *Nomadismus in der „Alten Welt”: Formen der Repräsentation in Vergangenheit und Gegenwart*, Münster/Berlin/Wien/Zürich/London 2011, pp. 26–49.
- *«Vozvraščenie» Ėpikrata*, in *Acta Linguistica Petropolitana*, 7/1, St. Petersburg, 2011, pp. 297–318.
- *Antonia Tryphaena*, in *Amici Populi Romani. Prosopographie der auswärtigen Freunde Roms / Prosopography of the Foreign Friends of Rome* (SFB 600–A2, 5 p., în variantă electronică).
- *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepei*, in *Cercetări Istorice*, 24–26, Iași, 2010, pp. 87–114.
- *Silviu Sanie la 75 de ani*, în „*Arheologia Moldovei*”, XXXIV, 2011, pp. 391–392.

Iconomu, Constantin (1/2 normă)

- *Some Dobrudja – Discovered Items from a Private Collection*, in *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Iași, 2011, pp. 443–460.
- *O viață de realizări închinată arheologiei – Alexandru Vulpe la 80 de ani*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 387.
- *Attila László la a 70-a aniversare*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 402–403.

Ioniță, Ion (1/2 normă)

- *Necropola dacilor liberi de la Siliștea (com. Iana, jud. Vaslui)*, in *Acta Musei Tutovenss*, VI, 2011, pp. 35–47.

Lazarovici, Cornelia-Magda (normă întreagă)

- (ed.) *Tărtăria and the sacred tablets*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2011 (în colab.).
- *Ruginoasa – Dealul Drăghici, Campania 2010*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 111–114 (în colab.).
- *Architecture of the Early Neolithic in Transylvania*, in *The first Neolithic Sites in the Central/South-east European Transect*, volume II, *Early Neolithic (Starčevo-Criș) Sites on the territory of Romania*, eds. S. A. Luca, C. Suci, BAR International Series 2188, Kraków, 2011, pp. 19–35 (în colab.).
- *Some salt sources in Transylvania and their connections with the archaeological sites in the area*, in *Some Salt Sources in Transylvania and their Connections with Archaeological Sites in the Area*, in *Archaeology and Anthropology of Salt. A Diachronik Approach, Proceeding of the International Colloquium, 1–5 october 2008*, Al. I. Cuza University (Iași, Romania), eds. Marius Alexianu, Olivier Weller, Roxana-Gabriela Curcă, în *BAR IS 2198*, 2011, pp. 89–110 (în colab.).
- *Scânteia, Dealul Bodești/La nuci, campania 2010*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, p. 120 (în colab.).
- *Cheile Turzii – Peșera Ungurească. Campania 2010*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 93–96 (în colab.).

- *Despre fazele A1 ale grupelor Ariușd și Cucuteni*, in *Angustia*, XIV, pp. 27–108 (în colab.).
- *Archaeological geomorphometry and geomorphography. Case study on Cucutenian sites from Ruginoasa and Scânteia, Iași County, Romania*, in *Annales d'Université Valahia Târgoviște*, Section d'Archéologie et d'Histoire, Tome XII, nr. 2, 2010, pp. 23–37 (în colab.).
- *Megaliții în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studiu de etno-arheologie și etnoreligie*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 53–78 (în colab.).
- *Peștera Werteba de la Bilcze Zlote*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 79–94.
- *Profesorul Mircea Babeș la 70 de ani*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 393–395.
- Lazarovici, Gh., *Sesiunea Temples and Sanctuaries from PPN to Copper Age. Type, Content and Functionality*, în „*Arheologia Moldovei*”, XXXIV, 2011, pp. 15–17.
- (rec.) A. Poruciu, *Prehistoric Roots of Romanian and Southeast European Traditions, Volume I, Sebastopol*, 2010, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 321–323.

Mihailescu-Bîrliba, Virgil (1/2 normă)

- (coord.), C. Croitoru, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C. – 5th Century A.D.) (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIV)*, Edit. Istros, Brăila, 2011, 625 p. (în colab.).
- (coord.), D. Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XV)*, Edit. Istros, Brăila, 2011, 200 p. (în colab.).
- *Permanent and occasional numismatic exhibitions. A case study in Romania*, în *Proceeding of the ICOMON meeting in Madrid (1999)*, Madrid, 2011, p. 550.
- *Epistole istorice (I)*, n Zargidava. *Revista de istorie*, 10, Bacau, 2011, pp.174–182;
- *Two ancient bracelets from the fourth century A. D.*, in *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babes at his 70th anniversary* (D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei eds.), Pitești, 2011, pp. 255–261 (în colab.).
- *Prefață*, în G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI–V a. Chr.)*, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2010, pp. 7–8.

Monah, Dan (normă întreagă)

- *New Ethnoarchaeological Investigations upon Salt Springs in Valea Muntelui, Romania*, in M.-T. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.), *Archaeology and Anthropology of Salt: A Diachronic Approach. Proceedings of the International Colloquium*, 1–5 October 2008 Al. I. Cuza University (Iași, Romania), BAR International Series 2198, pp. 25–34 (în colab.).
- *Colocviul internațional “Salz und Gold; Die Rolle des Salzes im Prähistorischen Europa” 30 September – 4 October, 2010, Provadia, Bulgaria*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 361–363.

Munteanu, Lucian (normă întreagă)

- *Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea [L(Ibida)]*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*. Campania 2010, București 2011, pp. 129–133 (în colab.).
- *Stagiu de cercetare la Roma*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 375–376.

Opaiț, Andrei (1/2 normă)

- *Sinopean, Heraklean and Chersonesan „carrot” amphorae*, in *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 16 (2010), Brill, 2011, pp. 371–401, 552–556.
- *Stamped Amphoras from Leptiminos*, in D. L. Stone, D. J. Mattingly and N. B. Lazreg (eds.), *Leptiminos (Lamta). Report no. 3: the field survey*, JRA, Suppl. Series no. 86, pp. 352–386 (în colab.).
- *Două amfore de la Budureasca și Cireșanu*, in *Arheologia mileniului I p. Chr. vol. II, Interferențe culturale la Dunărea de Jos*, Ploiesti, pp. 103–118.
- *Amfore de tip Peacock-Williams class 50 (subtipul timpuriu) la Dunărea de Jos*, in *Tibiscum* 1 (2011) (serie nouă), Caransebeș, pp. 131–138.

Poruciuc, Adrian (1/2 normă)

- *Two Old Germanisms of East Romance (Romanian ateia 'to dress up' and brândușă 'crocus') confirmed by West Romance cognates*, in *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 39, nr. 3–4, pp. 1–24.
- *Etymological and Historical Implications of Romanian Place Names Referring to Salt*, in M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.), *Archaeology and Anthropology of Salt. A Diachronic Approach – Proceedings of the International Colloquium*, 1–5 October, 2008, “Al. I. Cuza” University (Iași, Romania), Oxford, BAR International Series 2198, pp. 215–218.
- *Faza timpurie a relației România-Germania reflectată la nivelul elementelor lexicale vechi germanice pastrate în limba română*, in Al. Rubel (ed.), *Romanizarea – Impunere și adeziune în Imperiul Roman*, Iași, pp. 255–275.
- *Traditional Culture and/as Identity*, in R. Moldovan, P. Petrar (eds.), *Constructions of Identity*, VI, Cluj-Napoca, pp. 271–277.
- (rec.), C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, ed. L. Stratulat, 2009, Iași, Editura Palatul Culturii, 350 p., in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 329–332.

Rubel, Alexander (normă întreagă)

- (ed.), *Romanizarea. Impunere și adeziunea în Imperiul Roman*, Ed. Universității, Iași, 2011.
- (coord.), A. D. Soficaru, *Populația provinciei Scythia în perioada romano-byzantină (sf. sec. III – înc. sec. VIII)*, Ed. Universității, Iași 2011.
- (coord.), I. Frasin, *Cultură și imperiu. O perspectivă asupra cuceririi macedonene*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2011.
- *Es begab sich aber zu der Zeit... „. Neue Überlegungen zur Geburt Christi und zur Glaubwürdigkeit der Weihnachtsgeschichte nach Lukas*, in *Gymnasium* 118, 2011, pp. 563–584.
- *Friedrich Schiller als (Alt-)Historiker. Anmerkungen zum Spartabild in seinem Aufsatz Die Gesetzgebung des Lykurgus und Solon*, in A. Rubel (coord.), *Friedrich Schiller und seine Zeit. Eine Tagung zum 250. Geburtstags des Dichters*, (Jassyer Beiträge zur Germanistik 15), Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 2011, pp. 15–24.
- *Verminte Brücken über die Seine. Ernst Jüngers literarische Selbststilisierung in den Pariser Tagebüchern*, in T. Wimbauer (ed.), *Ernst Jünger in Paris*, Eisenhut Verlag, Hagen-Berchum, pp. 104–124.
- *Strămtorile Bosfor și Dardanele: dimensiunea economică-fiscală în perioada bizantină*, in *Arheologia Moldovei* XXXIII, 2010, pp. 303–308.
- *Monument și amintire. Despre semiotica culturii publice a memoriei pornind de la monumentele din Iași*, in *Cercetări istorice*, 24–26, 2005–2007 (2010), pp. 488–494.
- *Das Evangelium nach Lukas und die Geburt Jesu im Lichte jüngerer Papyrusfunde. Argumente für die Historizität der Weihnachtsgeschichte*, in *Biblicum Jassyensis*, 2, 2011, pp. 70–96.
- *Die Ausgrabungen in Cucuteni im Jahre 1910 nach einem unveröffentlichten Grabungsbericht von Hubert Schmidt*, in N. Bolohan (ed.), *SIGNA PRAEHISTORICA. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*, Ed. Universității, Iași, 2011, pp. 49–83 (în colab.).
- *Problema romanizării în contextul românesc. Situația actuală și perspective noi*, in Al. Rubel (ed.), *Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul Roman*, Ed. Universității, Iași, 2011, pp. 13–27.
- *Neue Überlegungen zur Geburt Christi und zur Glaubwürdigkeit der Weihnachtsgeschichte Nach Lukas vor dem Hintergrund jüngerer Papyrifunde*, in *Theologia Pontica*, 4, 1–2, 2011, pp. 25–42.
- *Sanctuare în lumea germanică și nordică în epoca fierului în Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 95–102.
- *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Turnul 10*, in *Cronica cercetărilor arheologice din România*, Campania 2010, București, 2011, pp. 130–131 (în colab.).
- *Introducere*, in A. Rubel (ed.), *Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul Roman*, Ed. Universității, Iași 2011, pp. 7–12;
- *Vasile Lica (25 ianuarie 1953 – 8 noiembrie 2010)*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 414–417.

Spinei, Victor (1/2 normă)

- *Principii martiri Boris și Gleb. Iconografie și canonizare* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XVI), Ed. Istros, Brăila, 2011, 199 p.
- (ed.), H. Steuer, *European Societies in the First Millenium AD. Archaeology, History and Methodology, (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, VIII), Edit. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2010, 400 p. (în colab.).
- (coord.), N. Iorga, *Istoria românilor*, IX, Gh. Cliveti, M. Cojocariu, C. Ploscaru (eds.), Ed. Enciclopedică, București, 2010, 298 p. (în colab.).
- (coord.), C. Croitoru, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C. – 5th Century A.D.)* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIV), Ed. Istros, Brăila, 2011, 625 p. (în colab.).
- (coord.), D. Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XV), Ed. Istros, Brăila, 2011, 200 p. (în colab.).
- (coord.), S. Sanie, T. Marin, *Geto-dacii dintre Carpați și Nistru (secolele II a. Chr. – II d. Chr.)*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași, pp. 541–568. Colecția *Scripta Archaeologica et Historica Daco-Romanicae*.
- *Les Païens / Coumans dans une inscription de 1304 provenant d’Autriche Inférieure et dans les chroniques contemporaines*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 17, Wiesbaden, 2010, pp. 211–235;
- *O întâlnire providențială*, in *De Narratione. Trivium et Quadrivium*, I, 2010, pp. 73–76.
- *Arheologia Moldovei la bilanțul unei jumătăți de secol de la apariție. Arheologia Moldovei – A Report Half a Century After the First Issue*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 7–14.
- *Privilegiu călătoresc: călătorie de documentare în Israel (2010)*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 365–370.
- *Heiko Steuer – an exceptional academic pursuit*, in vol. H. Steuer, *European Societies in the First Millenium AD. Archaeology, History and Methodology*, Ed. Academiei Române, Ed. Istros, București-Brăila, 2010, pp. 11–14.
- *Florilegiu polivalent: Gheorghe I. Brătianu*, in Gh. I. Brătianu, *Studii și articole de istorie*, V. Spinei și Al.-F. Platon (eds.), în colab. cu E. Adam, I. Acrudoaie și A. Ancuța, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2010, pp. 9–21.
- *Gânduri la o aniversare: Profesorul Nicolae Ursulescu*, in *Cercetări istorice*, SN, XXIV–XXVI, 2005–2007 (2010), pp. 545–549.
- *Ipostază aniversară: Radu Harhoiu / Hypostase anniversaire: Radu Harhoiu*, in A. Măgureanu, E. Gáll (eds.), *Între stepă și imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu / Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag*, București, 2010, pp. IX–XII.
- *Stagiu de documentare berlinez (2010)*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, pp. 371–374.
- (rec.), M. Rady, *The Gesta Hungarorum of Anonymous Notary of King Béla. A translation*, in *The Slavonic and East European Review*, 87, 2009, 4, in *Studii și materiale de istorie medie*, XXVIII, 2010, pp. 261–265.
- (rec.), I. G. Konovalova, *Восточная Европа с сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.*, Moscova, 2009, in *Studii și materiale de istorie medie*, XXVIII, 2010, pp. 277–284.
- *Prof. Dr. Ionel Căndea. Un reprezentant proeminent al medievalisticii românești*, in *Arheologia Moldovei*, XXXIV, 2011, p. 378.

DAN APARASCHIVEI

ROLF HACHMANN – EINE MEDAILLE ZUM 95. GEBURTSTAG

Eine Persönlichkeit wie Rolf Hachmann zu würdigen, enthält *per se* ein gewisses Risiko, zumal wohl bekannt ist, daß der Nestor der deutschen Vorgeschichte äußerliche Ehrungen nicht besonders mag. Er, der immer nach der tiefsten, oft unsichtbaren Essenz sucht, kann sich nicht vom Sichtbaren beirren lassen. Allein der Gedanke, was der Jubilar beim Lesen der vorliegenden Zeilen wohl sagen wird, stützt einem Lobredner die Flügel der Inspiration fast vollständig. Ein Leben und ein Werk, die so ereignisreich und fruchtbar waren und sind, dürfen aber zur 95. Wiederholung des Geburtstages – trotz Schwierigkeiten – nicht mit Schweigen bedeckt werden. Im Gegenteil.

Rolf Hachmann kam am 19. Juni 1917 auf die Welt. Eine Welt, in der, vor allem in Europa, der Erste Weltkrieg tobte, allerdings in seinem verhängnisvollsten Jahr. Trotz dieser schweren Lage bot die Geborgenheit des Elternhauses in Blankenese dem Kind einen ruhigen Eintritt in das Leben. Ein inzwischen für menschliche Verhältnisse lang gewordenes Leben, welches kaum mehr Abwechslung hätte bringen können: das Ende des Ersten Weltkrieges und einer uralten Staatsordnung, die turbulente Zeit der Weimarer Republik, die grausamen nationalsozialistischen Jahre, während derer es möglich wurde, das brutalste Kriegereignis der Geschichte zu entfachen, die schweren Nachkriegsjahre, die harte Jahre des Aufbaus und des kalten Krieges bedeuteten, die euphorischen Wohlstandsjahre, die gleichzeitig „Mauerjahre“ waren, das offizielle Ende der kommunistischen Zwangsperiode und die heutige, völkerwanderungszeitlich sehr bewegte und doch noch spätantik anmutende Zeitspanne.

Wie verbindet sich das Leben des verehrten Jubilars mit solch dramatischen, oft tragisch kontrastierenden Zeitsegmenten? Wir dürfen zwei Hauptaspekte, die uns wichtig erscheinen, hervorheben: Rolf Hachmann als direkter Teilnehmer am geschichtlichen „Sich-Aufrollen“ und Rolf Hachmann als historischer Betrachter, das heißt, die aktive und die meditative Seite seines Lebens, und implizit seines Werkes, in den Blick zu nehmen. Beide Seiten wirkten lebenslang komplementär, freilich mit unterschiedlichen Schwerpunkten.

Täuschend darf in beiden Bereichen – das muß nochmals betont werden – nicht das Äußerliche wirken, denn oft trat er mit einer gewissen majestätischen Langsamkeit ans Werk, was viele Ungeduldige murren ließ: von den verspäteten Antwortbriefen bis zu den wichtigsten Werken, alles hatte seinen Rhythmus: alles andere war Hetze, Eile, Oberflächlichkeit. Vorlesungen zu halten, Dissertationen zu betreuen, Bücher zu veröffentlichen waren alles Dinge, die mit einer unbewußten Überzeugung verbunden waren, dass alles zu einem guten Ende zu bringen ist, wenn man den Dingen Zeit genug einräumt. Das hatte vielleicht auch mit seiner eigenen, norddeutsch geprägten Natur zu tun, die trotz einer genau definierten Herkunft den weiten gedanklichen, historischen und geographischen Räumen offen stand. Man kann ihn als Welt-Norddeutschen bezeichnen.

Bereits die Schule, in der sein Lehrer Peter Zylmann ihm die Leidenschaft für Vorgeschichte inokulierte, bereitete den jungen Rolf Hachmann für ein verantwortungsvolles und handelndes Leben vor. Sein Abitur von 1937 war tatsächlich eine *Reifeprüfung*. Der direkte Teilnehmer war zunächst im Arbeitsdienst tätig, dann hat er als Wehrpflichtiger gedient, um schließlich unmittelbar an der Front zu kämpfen. Der Betrachter sammelte nebenbei „Material zum Nachdenken“, es reiften in ihm Gedanken, die zu späteren Lebenslinien werden sollten. Das hat ihn sowohl in einer einmaligen Aktion, wie die ehrenvolle Entscheidung aus englischer Gefangenschaft zu fliehen, gefestigt, aber auch in der langatmigen, sieben Semester andauernden Arbeit, die ihm 1949 als Krönung den Dokortitel – Doktorvater war H. J. Eggers – brachte. Diese Dualität hat gewissermaßen sein weiteres Leben begleitet, dessen Stationen gut bekannt sind: In den Jahren 1952–53 genoß er ein Reisestipendium des Deutschen Archäologischen Instituts. Die Habilitation im Jahre 1955 erlaubte ihm als Privatdozent für Vor- und Frühgeschichte an der Universität Hamburg tätig zu sein. Als Nachfolger von Vladimir Milošević wirkte er ab 1959 als Professor für Vor- und Frühgeschichte und Direktor des entsprechenden Institutes an der Universität des Saarlandes (Saarbrücken). Im Jahre 1986 wurde er emeritiert, was aber keineswegs die Unterbrechung seiner Forschungstätigkeit bedeutete.

Außer der Teilnahme an verschiedenen Grabungen, in der hethitischen Hauptstadt Hattuscha oder auf dem Tell Chuera (Syrien), darf als Zentralpunkt seiner archäologischen Feldtätigkeit die 1963 begonnenen Ausgrabungen – zuerst zusammen mit Arnulf Kuschke – auf dem Tell bei Kāmid el-Lōz im Libanon genannt werden. Von 1966 bis 1981, hat er diese Grabungen als *spiritus rector* geleitet, bis der dortige Bürgerkrieg der archäologischen Feldtätigkeit ein unerwünschtes Ende setzte. Dafür hat er im folgenden Jahr, gemeinsam mit Jan Lichardus und Alexander Fol, die Ausgrabungen bei Drama, in Südostbulgarien, in die Wege gebracht; denen stand er bis zu seiner Emeritierung vor. Diese Grabungstätigkeit und die damit verbundenen Veröffentlichungen (z. B. das Vademecum der Grabungen in Kāmid el-Lōz) verbinden sich eher mit seiner „aktiven Seite“.

Sein schriftliches, grundsätzlich interpretatorisches Werk aber verkörpert das Bleibende und ist das, was nicht in den Staub zurückkehrt. Mehr noch: es charakterisiert den Gelehrten Rolf Hachmann tiefer: mit Bossuet kann man sagen: „*le style c'est l'homme même*“, denn die auserwählten Themen und deren Behandlung bezeugen eine historische, geographische und methodische Grundvielfalt, die heute noch Achtung erweckt. Bereits sein erstes, 1957 erschienenes Buch über die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen bringt eine entscheidende Innovation: die Kombinationstabelle. Tausende solcher Versuche, heute weitgehend mit Computer-Programmen durchgeführt, gehen auf die Idee von Rolf Hachmann zurück, die damals mit Papier, Schere, Klebstoff und nicht zuletzt mit einem scharfen Blick realisiert wurden. Es ist nicht hier der Ort, seine Forschungsdomäne und die entsprechenden Bücher zu analysieren und nicht mal alle zu erwähnen. Es genügt hier die trockenen bibliographischen Verzeichnisse, die sachlichen Grabungsberichte, die gründlichen Synthesen über die keltische, die germanische und die gotische Welt, seine Beiträge zur Geschichte und Archäologie des Orients, sowie sein Interesse für theoretische Probleme seines Faches zu nennen, um die Vielfalt seiner in schriftliches Werk verwandelten Gedanken und Kenntnisse anzudeuten.

Das Anfang 2012 erschienene Buch – das darf getrennt erwähnt werden – beeindruckt mich aber am meisten: ein interpretatorisches Buch von Rolf Hachmann über die Beziehungen Südsyriens zu Ägypten in der El Amarna-Zeit, das er im Alter von 93 Jahren in den Druck gab und welches, in der Tat, zu einer indirekten, aber wahren „Festschrift“ *sui generis* zu seinem 95. Jubiläum wurde. Das gelingt nicht jedem, der das entsprechende Alter erreicht hat.

Auf Grund dieses überaus kurzen Überblicks eines eindrucksvollen Arbeitslebens kann die abschließende Frage der Würdigung nur lauten: Was lerne ich denn, als bescheidener Historiker, von einem Gelehrten solchen Formats? Umsomehr da ich in einer Welt lebe, in der die verunsicherten *Geisteswissenschaften* zu Fließbandproduktion, dementsprechend zu Oberflächlichkeit und zu Mittelmäßigkeit verurteilt sind, wo „wissenschaftliche“ Bürokraten deren Niveau mit dem Zollstock bestimmen, wo die echte Weitergabe durch Module, Cluster usw. verstümmelt wird, schließlich in einer Hochschulwelt, die sich aus einer weitgehend verwüsteten gymnasialen Landschaft speisen muß.

Die Antwort, die ich aus dieser Frage gewinnen kann, ähnelt einer Brücke, deren Säule das ununterbrochene Lernen, das tiefergehende Forschen, die unbeugsame Treue zu den wahren Werten, das Verantwortungsgefühl, die heilsame Furchtlosigkeit vor den Unbefugten im Fach heißen. Wenn ich das beherzige, kann ich mit sicherem Schritt an das andere Ufer gelangen. Ich merke dann, daß beispielsweise nicht sosehr die verschiedenen materiellen Mittel für die humanistischen Wissenschaften, also auch für die unsrige fehlen, sondern ein Wilhelm v. Humboldt.

Vor allem in einer rumänischen Fachzeitschrift dürfen schließlich die Verbindungen des Universitätslehrers, des Betreuers Rolf Hachmann zu Rumänien unterstrichen werden. Die guten wissenschaftlichen und menschlichen Beziehungen zu Ion Nestor, Kurt Horedt, Mircea Petrescu-Dîmbovița haben es ermöglicht, daß in Saarbrücken mehrere, damals junge Vor- und Frühgeschichtler ihre Studien vertiefen und weiterführen konnten. Ion Ioniță (1969–1970), Mircea Babeș (1971–1972), Radu Harhoiu (1973–1975), Victor Spinei (1973–1975) und Tudor Soroceanu (1982) haben als Humboldt- und als DAAD-Stipendiaten in ihrer Saarbrücker-Zeit, aber auch später, wissenschaftliche und menschliche Gastfreundschaft, Rat und Führung gefunden. Die Arbeitsweise und die Kenntnisse haben sich durch das Weitergeben an die jüngere Generation in Rumänien in erfreulicher Weise ausgedehnt. Die 1993 Rolf Hachmann verliehene Ehrenmitgliedschaft der rumänischen Akademie ist nur das sichtbare Zeichen einer tiefen und respektvollen Anerkennung.

„Er ist bis heute wissenschaftlich tätig.“ Dieser Satz schließt die Wikipedia-Präsentation unseres verehrten Jubilars, die nach seinem 90. Geburtstag verfaßt wurde. Trotz Schlichtheit und Knappheit, besitzt diese Aussage eine ungewöhnlich zusammenfassende Definitionskraft für sein natürlich-ununterbrochenes Wirken, das sich noch weiter entwickeln möge. Mit diesem herzlichen Wunsch geht auch meine anspruchlose Graveurarbeit an seiner Medaille zu Ende.

TUDOR SOROCEANU

1.

2.

3.

4.

Professor Rolf Hachman.

1–3. Festkolloquium anlässlich des 90. Geburtstags (Quelle: Jörg Pütz – Fotograf am Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte der Universität des Saarlandes); 4. Pietroasa – 1993 mit Mircea Babeş (links) und Radu Harhoiu (rechts).

DR. IOAN MITREA LA 75 DE ANI

În primăvara anului 2012, dr. Ioan Mitrea a însemnat pe răbojul vieții sale împlinirea a trei sferturi de veac. O viață exemplară pusă în slujba descifrării tainelor trecutului îndepărtat al țării, animat de o nedesmințită și ardentă dorință de a elucida adevărurile despre realitățile din mileniul marilor migrații, perioadă istorică pe cât de complexă, pe atât de insuficient de bine cunoscută în ansamblul ei.

În realizarea acestui generos demers, dr. Ioan Mitrea s-a remarcat prin alesele sale calități intelectuale și morale, prin larga deschidere către ideile novatoare, prin interesul și pasiunea cu care a cercetat și cercetează încă temeinic, aspecte importante ale istoriei vechi, obținând prin stăruința și competența investigațiilor sale, rezultate remarcabile. Aceste valoroase câștiguri științifice l-au impus de-a lungul anilor pe arheologul, muzeograful și profesorul Ioan Mitrea, în categoria celor mai cunoscuți și avizați cercetători ai perioadei medievale timpurii de la noi din țară și de peste hotare. Cercetările sale în numeroase obiective, unele de mare amploare, întreprinse cu deosebite în zonele centrale ale spațiului dintre Carpați și Prut, au reușit să scoată la iveală vestigii medievale timpurii, de o mare diversitate și de o deosebită valoare științifică. Ele au îmbogățit considerabil zestrea de informații despre mileniul marilor migrații, în general și în special referitoare la evoluția în timp și spațiu, a procesului de etnogeneză românească. Aportul științific al investigațiilor întreprinse timp de peste patru decenii de dr. Ioan Mitrea se înscrie, fără îndoială, drept unul dintre temeinicele câștiguri ale arheologiei românești contemporane.

Ioan Mitrea s-a născut la 4 aprilie 1937 în satul Căciulești-Girov din județul Neamț, într-o familie ai cărei strămoși își au rădăcinile în Rășinarii Transilvaniei, vatră de statornică viețuire și simțire românească.

După școala elementară din localitatea Girov și apoi clasele liceului *Petru Rareș* din Piatra Neamț, Ioan Mitrea a urmat cursurile Facultății de Istorie și Filozofie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași, pe care le-a absolvit în anul 1963, ca șef de promoție. În același an a fost numit asistent la Institutul Pedagogic de 3 ani din Iași (transferat în 1964 la Bacău), unde a funcționat până în 1975, devenind pe rând lector și conferențiar și ocupând în timp și funcția de prodecan și decan. Din anul 1976 și până în 1985 a activat ca muzeograf și muzeograf principal, la Muzeul de Istorie și Artă din Bacău, fiind între 1976 și 1982 și director al acestei instituții. În ultimele decenii Ioan Mitrea a ocupat, ca profesor titular, Catedra de istorie la cunoscutul Colegiu Național „Regele Ferdinand I”, din Bacău continuând, în același timp, să întreprindă fructuoase cercetări arheologice în județele Bacău și Neamț.

Pasionat, încă din timpul studiilor universitare, de istoria veche a României, după absolvirea facultății Ioan Mitrea a participat activ pe șantierele arheologice de la Costișa-Neamț, Oituz-Bacău, Bratei-Sibiu, Arsura-Vaslui și Fundu Herții-Botoșani, conducând apoi propriile sale investigații în obiectivele medievale timpurii de la Câmpineanca și Oreavu-Vrancea, Bacău-Curtea Domnească, Oncești, Damienesti și Ștefan cel Mare – Bacău, Izvoare Bahna, Borșeni sau Davideni-Neamț. Rezultatele deosebite obținute, prin investigațiile efectuate în unele din stațiunile arheologice menționate, i-au oferit informațiile necesare pentru a realiza o excelentă teză de doctorat intitulată, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI–IX d.H.*, elaborată la început sub îndrumarea profesorului Ion Nestor, susținută apoi (după decesul îndrumătorului științific), în anul 1979 la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca sub conducerea profesorului Kurt Horedt, lucrare pe care a publicat-o în anul 1980.

În ansamblul activității sale, Ioan Mitrea și-a dirijat constant eforturile deopotrivă ca educator al multor generații de studenți și de elevi, ca cercetător al unor importante aspecte din istoria veche a românilor și ca muzeograf, în fiecare din aceste domenii, dovedind inițiativă, deplină responsabilitate, competență și devotament, rezultatele obținute conferindu-i recunoașterea unui om cu alese însușiri morale și profesionale. Eforturile depuse, cu abnegație, de-a lungul multor decenii și bogata experiență acumulată i-au fost răsplătite prin obținerea, în anul 2003, a premiului *Eudoxiu Hurmuzaki* al Academiei Române pentru excelența sa monografie arheologică, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca marilor migrații. Așezarea din secolele V–VIII de la Davideni*, Piatra Neamț, 2001, premiul „A.D. Xenopol” al Societății de Științe Istorice din România, în anul 2002 și în același an premiul revistei *Cartea-periodic de atitudine culturală*, pentru lucrarea

menționată și pentru întreaga sa activitate profesională. Contribuțiile sale științifice și activitatea obștească i-au adus în anul 2006 conferirea titlului de *cetățean de onoare* al comunei natale Girov și al municipiului Bacău. De asemenea, a fost distins cu numeroase diplome și cu titlul de *Profesor evidențiat și Membru de onoare* al Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române. În anul 2000 i s-a conferit *Ordinul Național pentru merit în grad de Cavaler*.

Trebuie să menționăm că, activitatea didactică și științifică a fost depusă de dr. Ioan Mitrea concomitent și cu organizarea unor interesante expoziții de arheologie și de istorie veche, vernisate în țară și peste hotare, precum și printr-o susținută inițiativă de popularizare, prin conferințe publice și articole în reviste de cultură, a rezultatelor cercetărilor arheologice din România sau evidențierea valoroaselor contribuții ale unor mari personalități din domeniul istoriei și arheologiei.

În calitatea sa de muzeograf și de director al Muzeului de Istorie și Artă din Bacău, Ioan Mitrea a militat și a asigurat publicarea periodică a anuarului muzeului, *Carpica*, revistă care a obținut constant binemeritate aprecieri, între publicațiile de specialitate românești. În ultimii ani a reușit să editeze o nouă revistă de istorie și arheologie, *Zargidava*, care și-a găsit, de asemenea, un important loc între publicațiile specifice domeniului.

De-a lungul anilor, rezultatele amplelor investigații științifice întreprinse de Ioan Mitrea au fost valorificate, singur sau în colaborare, prin publicarea a 16 monografii, culegeri de studii sau sinteze, cum sunt, de exemplu, monografiile *Așezarea din secolele VI–IX de la Izvoare – Bahna*, Piatra Neamț, 1998, *Bacău – Reședință voievodală*, Bacău, 1996, *Enciclopedia județului Bacău*, Bacău, 2007, *Membrii Academiei Române din județul Bacău*, Bacău, 2008, *Studii și evocări despre Iulian Antonescu*, Piatra Neamț, 2008, *Membrii Academiei Române din județul Neamț*, Piatra Neamț, 2009, *În descendența lui Pârvan*, Bacău, 2012 etc., precum și în peste 200 de studii, articole, note și recenzii publicate în reviste de specialitate din țară și de peste hotare sau în reviste de cultură generală (vezi o parte din lista publicațiilor sale în *Zargidava*, VI, 2007). De asemenea, a participat permanent cu interesante și bine apreciate comunicări la numeroase manifestări științifice de profil din țară, precum și la unele simpozioane, congrese sau mese rotunde organizate în străinătate.

În ansamblul rodniciei activității științifice a dr. Ioan Mitrea trebuie evidențiată paleta largă a aspectelor cercetate, din domeniul istoriei vechi și arheologiei, în primul rând contribuțiile sale aduse la mai buna cunoaștere a conținutului culturii romanice de tip *Costișa-Botoșana-Hansca* din secolele V–VII p.C., a trăsăturilor care caracterizează cultura materială locală din perioada secolelor VII–IX p.C., valorificarea unor importante vestigii bizantine scoase la iveală în anumite zone de la est de Carpați, încadrarea cronologică a unora din descoperirile de origine slavă sau orientală din regiunea centrală a Moldovei sau din alte zone ale țării, precum și evidențierea unor importante vestigii de factură creștină datând din mileniul I p.C. Concomitent, a pus în circulația științifică, numeroase descoperiri geto-dacice și daco-romane sau aparținând altor populații din mileniul marilor migrații, dar și din unele perioade ale preistoriei, precum și interesante descoperiri numismatice antice sau medievale. Preocupările sale au cuprins, de asemenea, evidențierea contribuțiilor aduse de unele personalități din domeniul culturii și științei, originare din zonele centrale ale Moldovei, subliniind cu precădere importanța operei marelui învățat Vasile Pârvan sau realizările unor cunoscuți cercetători din domeniul istoriei vechi și medievale.

Aceste numeroase și valoroase contribuții aduse, de-a lungul anilor, la elucidarea unor multiple și destul de puțin cunoscute aspecte de ordin cultural, social-economic sau de viață spirituală, îndeosebi cu privire la cunoașterea perioadei de formare a limbii și a poporului român, i-au conferit dr. Ioan Mitrea un bine meritat prestigiu în rândul specialiștilor care investighează istoria veche și medievală din sud-estul Europei, în general. Calitățile sale deosebite de cercetător, muzeograf și cadru didactic s-au adăugat în timp acelorale ale unui om cu alese însușiri morale și cetățenești. Ioan Mitrea este, în ansamblul specialiștilor de elită ai arheologiei românești, un remarcabil cercetător, a cărui dragoste pentru profesiunea aleasă, rodnică activitate și împlinirile obținute constituie un grăitor exemplu, pentru toți cei care investighează trecutul nostru istoric.

La cei 75 de ani dr. Ioan Mitrea este încă animat de dorința de a descifra alte taine ale străvechimii și de a le împărtăși, cu aceeași generozitate și competență, tuturor celor care iubesc și cinstesc cu adevărat istoria poporului român.

În acest moment aniversar, colegii, prietenii și colaboratorii Institutului de Arheologie din Iași îi urează „La mulți ani cu sănătate, aceeași energie și putere de muncă, noi și valoroase contribuții în elucidarea adevărului istoric”.

DAN GH. TEODOR

ADRIAN ANDREI RUSU – 60

Pe colegul meu de generație, ardeleanul Adrian Andrei Rusu, l-am cunoscut relativ târziu, de-abia în primăvara anului 1993. Dar înainte de întâlnirea noastră, la Sesiunea națională de rapoarte de la Constanța, citisem o parte a lucrărilor sale legate de Evul Mediu din Transilvania. Preocupările comune: arheologia medievală în spațiul românesc, dar și amintirea magistrului și prietenului nostru comun, regretatul Radu Popa, au contribuit la stabilirea unei relații speciale, consolidate mai cu seamă în urma unor aprinse discuții despre probleme controversate legate de istoria Moldovei.

Născut la Mediaș, la 8 noiembrie 1951, Adrian Andrei Rusu a urmat școala primară, medie și liceul în orașul natal, după care s-a înscris la Facultatea de Istorie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, pe care a absolvit-o în 1974. Nereușind să dobândească un post de cercetare la un institut sau muzeu ardelean, a acceptat, între anii 1975–1988, să lucreze la Biblioteca Centrală Universitară (actualmente „Lucian Blaga”) Cluj-Napoca, unde, beneficiind de înțelegerea conducerii instituției, a putut să se manifeste potrivit vocației configurate încă de când era student, ca istoric și arheolog medievist. Și-a susținut doctoratul, în 1987, în istoria medie a României, cu o teză legată de fortificațiile medievale timpurii din Transilvania, avându-l drept conducător științific pe academicianul Ștefan Pascu. În anul următor, a fost încadrat prin concurs, ca istoric, la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca, afiliat Academiei Române. După divizarea sa, în 1990, a optat pentru nou-creatul Institut de Arheologie și Istoria Artei, unde lucrează și în prezent în calitate de cercetător științific principal I. Totodată, a devenit cadru didactic universitar asociat la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, unde, după revoluție, i s-au încredințat cursuri de Istoria Bizanțului, la Facultatea de Teologie Ortodoxă, și diverse cursuri speciale privind Istoria culturii materiale și a arheologiei medievale și Istoria fortificațiilor medievale. De asemenea, a ținut cursuri de Istorie medievală generală la Universitatea „1 Decembrie” din Alba Iulia, în anul universitar 1992–1993.

Alături de mentorul său Radu Popa, Adrian Andrei Rusu este un deschizător de drumuri în arheologia medievală intracarpatică. A participat sau a condus numeroase campanii de cercetări arheologice (70 de șantiere, realizate la peste 30 de obiective diferite: cetăți, castele, biserici, mănăstiri, construcții urbane) în

Transilvania, Maramureș, Banat, Crișana. Șantiere precum Vințu de Jos, Cetatea Oradea, Frumușeni, Alba Iulia, pentru a nu aminti decât câteva dintre ele, au dus la descoperiri remarcabile, care au fost publicate prompt și exigent, intrând în circuitul științific național și internațional. Cercetarea Mănăstirii dominicană și a construcțiilor care i-au succedat, de la Vințu de Jos, i-au adus lui Adrian Andrei Rusu și supranumele, spus cu sau fără aluzii malițioase, de Martinuzzi, supranume care-l asocia cu eruditul cardinal renescentist.

Adrian Andrei Rusu este un autor prolific, în lucrările sale preocupându-se atât de documentul scris, dar și de cel arheologic sau iconografic. S-a bazat pe o bibliografie vastă, încercând să surprindă faptul istoric sau obiectul arheologic într-un context cât mai larg. Pe lângă cele peste 130 de studii și articole și cele peste 70 de recenzii, a elaborat, în calitate de autor, coautor, redactor și colaborator, mai multe volume care s-au bucurat de o foarte bună primire din partea colegilor de breaslă. Menționarea lor, fie și necomentată, ni se pare îndreptățită: *Activitatea științifică a Universității din Cluj-Napoca. 1974–1978. Bibliografie selectivă*. Cluj-Napoca, 1979, Fasc. istorie, 121 p. (coautor și redactor); *Bibliografia istorică a României*. Vol. V. 1974–1979. București, Ed. Acad., 1980, 454 p. (colaborator); *Ghidul studentului în istorie*. Cluj-Napoca, B.C.U.-Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1980, 241 p. (coautor); *Anuarul Institutului de Istorie Națională. Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca (1921–1981). Indice bibliografic*. Cluj-Napoca, B.C.U., 1984, 124 p. (coautor); *Bibliografia istorică a României*. Vol. VI. 1979–1984. București, Ed. Acad., 1985, 532 p. (coautor); *Activitatea științifică a corpului didactic și a cercetătorilor Universității din Cluj-Napoca. 1979–1986. Istorie*. Cluj-Napoca, B.C.U. – Universitatea „Babeș-Bolyai”, 1988, 177 p. (coautor); *Izvoare privind Evul Mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*. Vol. I (1402–1473). Cluj-Napoca, Ed. „Dacia”, 1989, 327 p. (coautor cu I. A. Pop și I. Drăgan); *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*. Vol. XIII (1366–1370). București, Ed. Acad., 1994, 933 p. (coautor); *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat/Bibliographie der Befestigungen aus Siebenbürgen und aus dem Banat während des Mittelalters und der Frühneuzeit*. Reșița, Ed. Banatica, 1996, 160 p.; *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare, Ed. Muz. Sătmărean, 1996, 402 p.; Axente Banciu, *Valul amintirilor*. Ediție, prefată, note și glosar de Stelian Mândruț și Adrian Andrei Rusu. Cluj-Napoca, PUC, 1998, 265 p.; *Gotik și Renaștere la Vințu de Jos/Gotik und Renaissance im Unter-Winz*. Cluj-Napoca – Satu Mare, Ed. Muzeului Sătmărean, 1998, 142 p.; *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*. Cluj-Napoca, PUC, 1999, 367 p.; *Cetăți medievale din județul Arad*. Arad, Editura Muzeului, 1999, 127 p. + XVI pl. (coautor cu G. Pascu Hurezan); *Biserici medievale din județul Arad*. Arad, Editura Muzeului, 2000, 217 + 8 pl. (coautor cu G. Pascu Hurezan); *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Cluj-Napoca, PUC, 2000, 286 p. (coautor și coordonator); *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal*. Oradea, Ed. Muzeului „Țării Crișurilor”, 2002, 367 p. (sub redacția, autor principal); *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*. Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2005, 653 p. + CD ilustrație; *Mozaicurile medievale de la Bizere/Die mittelalterliche Mozaiken von Bizere/The Medieval Mozaics from Bizere*. Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2006, 54 p. (în colab. cu Ileana Burnichioiu); *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*. Editor Adrian Andrei Rusu. Cluj-Napoca, 2006, 277 p. (introducere, coautor de studiu, postfață); *Monumente medievale din Țara Hațegului/Medieval monuments from Hațeg District*. Cluj-Napoca, 2008, 64 p. (în colab. cu Ileana Burnichioiu); *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*. Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2008, 366 p.; *Alba Iulia. Între fondarea eparhiei și capitala principatului Transilvaniei*. Ghimbav, Haco International, 2009, 115 p.; *Alba Iulia. Between Bishopric See and the Capital of the Principality of Transylvania*. Ghimbav, Haco International, 2010, 115 p.

După opinia noastră, dintre toate aceste volume, se detașează prin caracterul ei de amplă sinteză, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV)*, fără îndoială una din lucrările de referință ale medievisticii românești din anii postbelici.

Intransigent cu propriile sale lucrări, Adrian Andrei Rusu este unul dintre puținii slujitori ai Muzei Clio înzestrat cu un ascutit simț critic, pe care îl exersează în recenzarea unor lucrări istorice care nu întotdeauna corespund exigențelor științifice. Condeiful acid și spiritul său polemic nu au contribuit la sporirea numărului admiratorilor. Un istoric nici nu trebuie să își facă admiratori, „fani”, un cuvânt mult întrebuințat în zilele noastre, ci trebuie să scrie „*sine ira et studio*”. Deși părerile noastre, legate mai cu seamă de cronologia și originea unor artefacte medievale descoperite în Moldova, nu coincid întotdeauna, acest fapt îmi place să cred că nu a impietat prietenia care s-a legat cu aproape două decenii în urmă.

Datorită meritoriei sale realizări științifice, Adrian Andrei Rusu a fost cooptat drept membru al Comisiei Naționale a Monumentelor Istorice (1998–2000), al Comisiei Naționale de Arheologie (1993, 1998–2000), a fost numit președinte al Asociației Arheologilor Medieviști din România (din 1998–), membru al Comitetului Permanent al Asociației Internaționale „Castrum Bene” (cercetarea cetăților din Europa Central-Estică) (1992, președinte în anii 2005–2006), membru al Comitetului Român ICOMOS (1999). De asemenea, activitatea i-a fost încununată de conferirea Premiului Academiei Române în 1985 și a Premiului „Radu Popa” al Ministerului Culturii și Cultelor, pe anul 2003 (pentru șantierul și descoperirile de la Frumușeni, jud. Arad). Menționăm, de asemenea, faptul că a fost redactor-fondator al revistelor *Ephemeris Napocensis*, *Mediaevalia Transilvanica* și *Arheologia Medievală*.

Acum, când Adrian Andrei Rusu a intrat în al șaptelea deceniu de viață, vechea sa prietenă bucovineancă și colegii săi „protocroniști” din Moldova îi doresc continuarea activității în același ritm și cu aceleași succese. Un călduros *La Mulți Ani* și noi realizări de marcă.

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC

MIHAI IRIMIA

(1942–2011)

Cu adâncă durere și consternare am aflat despre dispariția colegului și prietenului Mihai Irimia, plecat prea curând dintre noi în lumea umbrelor, în momentul în care aștepta ieșirea din tipografie a monografiei consacrată cetății getice de la Satu Nou, al cărei autor principal este.

Mihai Irimia s-a născut la 24 octombrie 1942, în comuna Urecheni, jud. Neamț. După ce a urmat cursurile liceului „Ștefan cel Mare” din Târgu Neamț, se înscrie în 1960 la Universitatea „Al.I. Cuza” din Iași, la Facultatea de Istorie-Filosofie, secția Istoria României, pe care o absolvă în 1965. Ca student a participat la șantierele arheologice de la Târpești, Gârbovăț, Stăncești și Cucuteni, având posibilitatea să-și însușească valoroase cunoștințe de la renumiți arheologi ca Vladimir și Hortensia Dumitrescu, Silvia Marinescu-Bâlcu, Adrian Florescu și Mircea Petrescu-Dîmbovița. În anul 1965, după terminarea facultății, este angajat ca muzeograf la Muzeul Regional de Arheologie Dobrogea, devenit ulterior Muzeul Național de Istorie și Arheologie Constanța, unde a lucrat până la pensionare. Aici el va desfășura o activitate prodigioasă și consecventă, vreme de mai multe decenii, lucrând cu predilecție la cunoașterea istoriei geților din epoca fierului. În 1985 obține titlul de doctor în istorie al Universității din București, cu teza *Arheologia și istoria populației autohtone din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, sub îndrumarea profesorului Dimitrie Berciu. În calitate de arheolog a desfășurat o bogată activitate, inițiind și participând la mai multe șantiere, din care enumerăm pe cele de la Bugeac, Gura Canliei, Rasova, Corbul de Jos și Satul Nou. Putem spune că, după această remarcabilă și consecventă activitate, istoria geților din Dobrogea arată altfel, aceasta fiind mult mai bine cunoscută. Ca arheolog cu rezultate recunoscute, a participat la peste 150 de manifestări științifice din țară și de peste hotare. Totodată, a fost membru al Comisiei internaționale pentru promovarea studiilor indo-europene și trace, membru al Comisiei Naționale de Arheologie (1986–2004), vicepreședinte al Comisiei

zonale a Monumentelor istorice (1996–2006), secretar și președinte al Asociației de Studii Clasice, filiala Constanța (din 1982), președinte al Institutului Român de Tracologie, filiala Dunărea de Jos (din 2000). A participat, în calitate de referent oficial, la aproximativ 40 de comisii de doctorat la Universități și Institute de cercetare ale Academiei Române. A ocupat și funcții administrative fiind șef de secție, director adjunct (1979–1990) și director (1990–1992) al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, activități pe care le-a îndeplinit cu dăruire și responsabilitate. De asemenea, a găsit răgazul și entuziasmul necesar pentru a desfășura și activitatea de conferențiar la Universitatea „Ovidius” din Constanța, lucrând în paralel și la Muzeu ca cercetător științific gradul I. Chiar și după pensionare a continuat să desfășoare activitate de arheolog la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, instituție care l-a consacrat și unde a lucrat în cea mai mare parte din cariera sa. Moartea l-a surprins în timp ce aștepta ieșirea de sub tipar a monografiei asupra săpăturilor din așezarea fortificată getică de la Satu Nou, unde a avut cea mai însemnată contribuție. Anii îndelungați de muncă, stresul și dificultățile pe care a fost nevoit să le înfrunte și-au spus cuvântul, șubrezindu-i sănătatea, regretatul nostru coleg părăsindu-ne prea timpuriu și înconjurat de regretele noastre. Activitatea deosebit de bogată, cu rezultate impresionante, arată că Mihai Irimia și-a trăit în mod plener viața, lăsând în urmă o operă durabilă și de mare utilitate. Mihai Irimia va rămâne în amintirea noastră ca un specialist harnic, responsabil, de o deosebită integritate morală, care a înțeles să-și desfășoare cu pasiune activitatea, peste tot unde a lucrat. Amintirea lui rămâne vie în inima noastră, și spunem acum cu tristețe „Să-i fie țărâna ușoară!”

CONSTANTIN ICONOMU

ANDREI MIRON

(2.12.1951 – 18.01.2011)

Așa cum l-am cunoscut cu toții, fire optimistă și stăpână pe sine, Andrei a luptat cu boala timp îndelungat, curajos și detașat: „Er hatte so sehr gekämpft, so vieles duldsam und lächelnd über sich ergehen lassen” (Auguste Miron, scrisoare din 23. 03. 2011). Dar, într-un sfârșit răul l-a răpus, fără ca vârsta (59 de ani) să-i fi permis să-și ducă la bun sfârșit toate proiectele, în timp ce nouă (familiei și prietenilor) ne-a răpit bucuria de a-l mai simți alături, de a-l vedea și asculta.

Născut într-o familie cu frumoase și solide tradiții intelectuale (tatăl, bine cunoscutul profesor de romanistică de la Universitatea din Freiburg a. Br., Paul Miron, iar mama, Tatjana Miron – Nekrassov, descendentă a unei familii nobiliare ruse), Andrei a urmat și a terminat cursurile secundare la Bonn și Freiburg i. Br., pentru ca, imediat (1970), să înceapă cursurile universitare la București (1970-1971). L-a mânat spre această decizie nu numai atracția exercitată de nivelul științific și legăturile cu mediul de specialitate din Germania care se puteau întâlni la facultatea de istorie bucureșteană (ilustrată de profesorii de istorie veche și arheologie, I. Nestor, D. Tudor, E. Condurachi, D. M. Pippidi, Gh. Ștefan, D. Berciu, I. Stoian ș. a.), la care se poate adăuga și existența unei scurte perioade de „liberalizare” prin care trecea pe atunci regimul politic din România, dar, poate, și mărturisirea apartenenței sale etnice.

Tot în aceeași vreme se pot data și începuturile celor mai multe din îndelungatele prietenii pe care le-a încheiat cu numeroși colegi din România, care peste ani, au devenit tot mai solide și extinse. Venea cu plăcere în România de câte ori avea ocazia, se interesa de țara strămoșilor și încerca să ajute pe cât putea pe cei care veneau la Saarbrücken (I. Ioniță, V. Spinei, R. Harhoiu, V. Mihailescu-Bîrliba, Gh. Poenaru Bordea, T. Soroceanu ș.a.). Imediat după 1989 a sosit cu nerăbdare în România, pentru a vedea cu ochii lui ce facem și mai cu seamă

cum apreciem schimbările de atunci; în ultimii ani, mi se destăinuia că dorește să-și cumpere o proprietate în România și chiar înainte de sfârșitul său își exprima dorința de a mai face o vizită în țară.

După cursurile de preistorie, istorie antică și romanistică de la București, Andrei și-a continuat studiile – completate acum și cu cele de arheologie și de orientalistă – la Köln, Bonn și Saarbrücken (1971–1975). Toate aceste eforturi de instruire (cunoștea și 6 limbi) au fost încununate printr-o strălucită susținere a doctoratului (Promotion) la Universitatea din Saarbrücken (1983), la renumitul profesor R. Hachmann.

În anii 1974–1977 a participat la expedițiile arheologice din Orientul Apropiat, pentru ca, mai ales, din 1983 să întreprindă prin proiecte transfrontaliere (germano-franco-luxemburgheze) numeroase cercetări în zona Saar – Mosel.

Însă, cea mai mare a activității sale a fost legată de muzeul din Saarbrücken și oficiul pentru patrimoniu/Denkmalpflege des Saarlandes (1983–2003), pe care le-a și condus o bună bucată de timp între 1986 și 2003. Mai pot fi consemnate și colaborările sale cu Universitatea din Saarbrücken (1982–1983, 1993–1995, 2008–2009).

Rezultatele consistente obținute în cercetarea arheologică a zonei amintite au fost reflectate printr-o multitudine de publicații, dar și de expoziții (22) din Germania și străinătate, organizate adesea împreună cu specialiști din Franța și Luxemburg. Și lucrările sale științifice sunt numeroase și pline de conținut, fiind de subliniat mai cu seamă contribuțiile sale privitoare la cronologia La Tène-ului (lista de lucrări nr. 12 și nr. 18).

Deși era plin de modestie, odată cu trecerea anilor, a cunoscut o confirmare a aprecierii de care se bucura, prin desemnarea sa membru al diferitelor organisme de specialitate, atât din Germania, cât și din afara granițelor acesteia: membru în Verband der Landesarchäologen der Bundesrepublik Deutschland (1992–1999), membru în der Archäologischen Expertenkommission des Europarates, membru al Consiliului Național al Cercetării Arheologice din Franța – CNRA (1999–2001) etc.

Arheologia a pierdut un excelent cercetător și organizator, România un prieten sincer și devotat, iar noi, colegii și cei apropiați un drag și generos camarad.

Sit tibi terra levis !

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

1. *Ein jüngerlatènezeitliches Grab aus Gudesweiler, Gem. Oberthal (Kreis. St. Wendel)*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflye. Saarland*, 24, 1977, pp. 19–27.
2. *Das Brandgräberfeld von Horath, "Kaisergarten", Kreis Bernkastel-Wittlich*, in *Trierer Zeitschr.*, 43/44, 1980/81, pp. 7–262 (in Zusammenarbeit mit G. Mahr, mit Beiträgen von M. Kunter, E. Schmid und U. Thieme).
3. *Beschreibung der Ausstellungsobjekte*, in *Frühe Phöniker im Libanon – 20 Jahre deutsche Ausgrabungen in Kamid el-Loz (Ausstellungskatalog, Mainz 1983)*, pp. 111–165 (in Zusammenarbeit mit R. Miron).
4. *Latènezeitliche Gräberfelder der Trierer Talweite*, in *Trier – Augustusstadt der Treverer (Ausstellungskatalog, Mainz 1984)*, pp. 151–163.
5. *Bodendenkmalpflege im Kreis Neunkirchen*, in *Landkreis Neunkirchen. Landschaft und Leute im Wandel der Zeit*, 1984, pp. 37–40.
6. *Die Gräberfelder von Biewer und Euren. Ein Beitrag zum vorrömischen Trier*, in *Trierer Zeitschrift.*, 47, 1984, pp. 15–95.
7. *Archäologische Funde aus Steinberg-Deckenhardt*, in *Steinberg-Deckenhardt im Wandel der Zeiten 1354–1985*, 1985, pp. 13–16.
8. *Archäologie im Bliesgau – 6000 Jahre Siedlungsgeschichte (Ausstellungsführer, Blieskastel 1985)*, 24 p. (in Zusammenarbeit mit W. Reinhard und G. Wolf).
9. *Die Fürstin von Reinheim*, in *Wasgaublick*, 14, H. 3, 1986, pp. 83–89.
10. *Archéologie de la vallée de la Blies. 6000 ans d'histoire du néolithique au moyen âge (Ausstellungskatalog, Saargemünd 1986)* (in Zusammenarbeit mit W. Reinhard, J.-P. Petit, J. Schaub).
11. *La tombe princière de Reinheim*, in *Au temps de Celtes. V^e – Ier siècle avant J.-C. (Ausstellungskatalog, Quimper 1986)*, p. 110; p. 118 f.
12. *Das Gräberfeld von Horath. Untersuchungen zur Mittel- und Spätlatènezeit im Saar-Mosel-Raum*, in *Trierer Zeitschr.*, 49, 1986, pp. 7–198.
13. *Nachruf auf Robert Seyler*, in *Saarpfalz – Blätter für Geschichte und Volkskunde*, 13, H. 2, 1987, p. 43.
14. *Parc Archéologique Européen – Europäischer Kulturpark Bliesbruck-Reinheim* (in Zusammenarbeit mit J.-P. Petit, W. Reinhard, J. Schaub), Metz/Saarbrücken, 1988, 16 p.
15. *Vorwort*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege Saarland*, 27/28, 1986/87, pp. 5–7.
16. *In Memoriam Franz Josef Keller*, in *Ber. Staatl. Denkmalpf e Saarland*, 27/28, 1986/87, pp. 9–11.

17. *Saarländische Fundchronik 1978–1985* (in Zusammenarbeit mit J. Schönwald), in *Ber. Staatl. Denkmalpflege, Saarland*, 27/28, 1986/87, pp. 13–82.
18. *Katalog mittel- und spätlatènezeitlicher Grabfunde im Saarland*, Teil 1: *Die Kreise Merzig-Wadern und Saarlouis*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege Saarland*, 27/28, 1986/87, pp. 103–143.
19. *Einleitung*, in *Saar-Pfalz-Kreis. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 18, Stuttgart, 1988, pp. 9–10.
20. *Vor- und Frühgeschichtsforschung im Saar-Pfalz-Kreis*, in *Saar-Pfalz-Kreis. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 18, Stuttgart, 1988, pp. 23–29.
21. *Die Eisenzeit*, in *Saar-Pfalz-Kreis. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 18, Stuttgart, 1988, pp. 74–78 (in Zusammenarbeit mit W. Reinhard).
22. *Das Grab der keltischen Fürstin von Reinheim*, in *Saar-Pfalz-Kreis. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 18, Stuttgart, 1988, pp. 110–117.
23. *Das merowingerzeitliche Gräberfeld von Altheim*, in *Saar-Pfalz-Kreis. Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 18, Stuttgart, 1988, pp. 181–186.
24. *Archäologie rund um den Schaumberg*, in *Tholeyer Brief*, 22, 1988, pp. 4–7.
25. *Denkmalpflege und Tourismus am Beispiel des Römermuseums Schwarzenacker und des Europäischen Kulturparks Bliesbruck-Reinheim*, in *Denkmalpflege und Tourismus II. Mißtrauische Distanz oder fruchtbare Partnerschaft. Materialien zur Fremdenverkehrsgeographie*, 18, Trier, 1989, pp. 42–57.
26. *Zur chronologischen Gliederung der Stufe Latène D2. Das Frauengrab 1242*, in A. Haffner, *Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauchtum der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum* (Ausstellungskatalog, Mainz 1989), pp. 215–228.
27. *Toilettebestecke mit Scharnierkonstruktion*, in *Archaeologia Mosellana*, 1, 1989, pp. 41–65.
28. *Grenzüberwindende Archäologie. Der Europäische Kulturpark Bliesbruck-Reinheim*, in *Deutsche Bauzeitung*, 124, 1990, H. 3, pp. 137–142.
29. *Die römische Villenanlage von Borg*, Saarbrücken, 1990 (Begleitheft zur gleichnamigen Diaserie in Zusammenarbeit mit F. J. Schumacher).
30. *Spuren. Archäologische Funde im Saarland*, Saarbrücken-Dudweiler, 1990 (Kalender 1991 und Bildmappe; Fotos K. Heinzel).
31. *Vorwort*, in *Das römische Pachten und seine Umgebung*, Dillingen, 1990.
32. *Das Museum für Vor- und Frühgeschichte Saarbrücken*, in D. Staerk (Hrsg.), *Das Saarlandbuch*, Saarbrücken, 1990, pp. 278–279.
33. *Vorwort*, in H. Maisant, *Der römische Gutshof von Altforweiler (Krs. Saarlouis)*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege. Saarland*, Beiheft 1, Saarbrücken, 1990.
34. *Zur Problematik archäologischer Quellenerschließung und Interpretation der Quellenlage. Ein Beitrag aus saarländischer Sicht*, in *Kölner Jahrb.*, 23, 1990, pp. 689–701 (in Zusammenarbeit mit W. Reinhard).
35. *Rezension zu: B. C. Oesterwind, Die Spätlatènezeit und die frühe Römische Kaiserzeit im Neuwieder Becken, Bonner Hefte zur Vorgeschichte*, 24 (Bonn, 1989), in *Trierer Zeitschr.*, 54, 1991, pp. 405–410.
36. *Die späte Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum. Mittel- und spätlatènezeitliche Gräberfelder*, in A. Haffner/A. Miron (Hrsg.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum*, in *Trierer Zeitschr.*, Beiheft 13, Trier, 1991, pp. 151–169.
37. *Katalog mittel- und spätlatènezeitlicher Grabfunde im Kreis Birkenfeld*, in A. Haffner/A. Miron (Hrsg.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum*, in *Trierer Zeitschr.*, Beiheft 13, Trier, 1991, pp. 171–240.
38. *Zusammenfassung und Ausblick*, in A. Haffner/A. Miron (Hrsg.), *Studien zur Eisenzeit im Hunsrück-Nahe-Raum*, in *Trierer Zeitschr.*, Beiheft 13, Trier, 1991, pp. 369–372.
39. *La céramique peinte de l'Âge du Fer dans la région de la Saare et de la Moselle*, in *La céramique peinte celtique dans son contexte européen, Mém. Soc. Arch. Champenoise*, 5, Suppl. 1 (Symposium Hautviller 1987), Reims, 1991, pp. 265–272.
40. *Parc Archéologique Européen – Europäischer Kulturpark Bleisbruck-Reinheim* (2. erw. Aufl. Metz/Saarbrücken 1992) (in Zusammenarbeit mit J.-P. Petit, W. Reinhard, J. Schaub).
41. *Einleitung*, in J. Lichardus/A. Miron (Bearb.), *Der Kreis Merzig-Wadern und die Mosel zwischen Nennig und Metz, Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 24, Stuttgart, 1992, pp. 11–15.
42. *Eisenzeit und Romanisierung im nordwestlichen Saarland und seiner Umgebung*, in J. Lichardus/A. Miron (Bearb.), *Der Kreis Merzig-Wadern und die Mosel zwischen Nennig und Metz, Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 24, Stuttgart, 1992, pp. 54–66.
43. *Grabfunde der Spätlatènezeit in Lockweiler*, in J. Lichardus/A. Miron (Bearb.), *Der Kreis Merzig-Wadern und die Mosel zwischen Nennig und Metz, Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 24, Stuttgart, 1992, pp. 119–122.
44. *Das spätlatènezeitliche Gräberfeld von Perl*, in J. Lichardus/A. Miron (Bearb.), *Der Kreis Merzig-Wadern und die Mosel zwischen Nennig und Metz, Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland*, 24, Stuttgart, 1992, pp. 155–157.
45. *Die Fibel*, in R. Cordie-Hackenberg/R. Geiß-Dreier/A. Miron/A. Wigg (Bearb.), *Hundert Meisterwerke keltischer Kunst. Schmuck und Kunsthandwerk zwischen Rhein und Mosel* (Ausstellungskatalog, Trier 1992), pp. 159–169.
46. *Die Fürstin von Reinheim*, in *Archäologie in Deutschland*, 1992, H. 4, pp. 22–25.
47. *Grabfunde der Mittel- und Spätlatènezeit im Kreis Bernkastel-Wittlich*, in *Trierer Zeitschr.*, 55, 1992, pp. 129–191.

48. *verborgen – entdeckt, Streifzug durch die Vor- und Frühgeschichte des Saarlandes*, Saarbrücken, 1993 (in Zusammenarbeit mit A. Schäfer).
49. *Die Villa von Rheinheim. Ein archäologisch-numismatischer Vorbericht*, in *Blesa*, 1, 1993, pp. 107–128 (in Zusammenarbeit mit F. Müller und A. Schäfer).
50. *Das Gold der Fürstin von Rheinheim. Keltengrab und Römerstadt*, in G. Graichen/H. H. Hillrichs (Hrsg.), *Die Gebeine des Papstes. Neue archäologische Entdeckungen in Deutschland*, München, 1993, pp. 71–88.
51. *Vorwort des Herausgebers*, in A. Miron (Hrsg.), *Das gallorömische Quellheiligtum von Ihn (Krtéis Saarlouis)*, in *Ber. Staat. Denkmalpflege Saarland*, Beih. 2, Saarbrücken, 1994, p. 3 f.
52. *Vorbemerkungen zum Gräberfeld von Pachten*, in K. Kell, *Das römische Brandgräberfeld von Dillingen-Pachten (Kr. Saarlouis). Katalog*, in *Ber. Staat. Denkmalpflege Saarland*, Beih. 3, Saarbrücken, 1994, pp. 3–5.
53. *Zur Situation der Archäologischen Denkmalpflege im Saarland. Ausgrabungen und Funde*, Sonderheft, 1, 1994, pp. 46–49.
54. *Residenz der Keltenfürstin*, in *Archäologie in Deutschland*, 1994, H. 3, pp. 34–35.
55. *KPOIΣOΣ. A Numismatical-Archaeological Database Program*, in *Coins and Computers, Newsletter*, 4, 1994, pp. 1–7 (in Zusammenarbeit mit A.V.B. Miron, R. Jensen, R. Sutter).
56. *Georgien, Mitteleuropa und die Archäologie*, in A. Miron/W. Orthmann (Hrsg.), *Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde in Georgien*, Saarbrücken, 1995, pp. 13–16.
57. *Argonautika. Eine Schiffsreise durch die antike Welt*, Stuttgart, 1995 (Novelle in Zusammenarbeit mit A.V.B. Miron).
58. *Les monuments de Reinheim*, in J.-P. Petit/J. Schaub, *Bliesbrück-Reinheim. Parc archéologique européen. Guide archéologique de la France*, 1995, pp. 84–97.
59. *Les recherches archéologiques récentes dans le Land de la Saare. Les Cahiers Lorrains*, 1995, Nr. 4, pp. 311–318.
60. *Romanisierungsforschung im Saarland. Archäologische Informationen*, 18/2, 1995, pp. 211–223.
61. *Bernsteinschmuck und – amulette aus einem keltischen Fürstinnengrab*, in M. Ganzelewski/R. Slotta (Hrsg.), *Bernstein. Tränen der Götter*, Bochum, 1996, pp. 427–430 (in Zusammenarbeit mit A.V.B. Miron).
62. *Rezension zu: D. van Enderdt, Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 13 (Stuttgart 1991)*, in *Trierer Zeitschr.*, 59, 1996, pp. 295–297.
63. *Wieviel Geschichte braucht der Mensch ?*, in H. Dahlem/L. Harig, *Zeit und Raum verschwinden mit den Dingen*, Saarbrücken, 1997, pp. 7–16.
64. *Die Tierreste aus der römischen Großvillenanlage von Borg (Saarland)*, in M. Kokabi (Hrsg.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, 1, Konstanz, 1997, pp. 59–69 (in Zusammenarbeit mit Ch. Wustrow).
65. *Die römische Villa von Borg*, in A. Miron (Hrsg.), *Das Badegebäude der römischen Villa Borg*, Merzig, 1997, pp. 11–23.
66. *KROISOS, ein archäologisch-numismatisches Daten-Programm*, in *Vortragssammenfassungen, XII. Internationaler Numismatischer Kongreß*, Berlin, 1997, p. 225 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
67. *Archäologische Denkmalpflege und öffentliche Rezeption. Grundsätzliches anhand einiger Beispiele aus dem Saarland, in Rheinische Heimatpflege*, 34, 1997, H. 3, pp. 161–171.
68. *Späte Kelten an Saar und Mosel*, in *Die Welt der Kelten. Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz*, 2, Eberdingen, 1997, pp. 115–118.
69. *Zur Geschichte der Staatlichen Altertümersammlung*, in D. Neisius/D. Bubel (Hrsg.), *Scherben bringen Arbeit, Kultur-Dokumente*, 2, Saarbrücken, 1997, pp. 15–22.
70. *Archäologische Denkmalpflege im vereinten Europa: Situation – Probleme – Ziele. Zur Einführung*, in *Archäologisches Nachrichtenblatt*, 3, 1998, 2, pp. 118–122.
71. *Das keltische Fürstengrab von Reinheim (Saarland, Deutschland)*, in *Treasures of Celtic Art: A European Heritage (Ausstellungskatalog Tokyo 1998)*, pp. 35–47; Anlage: europ. Text-zusammenfassungen 6–9.
72. *Die babylonische Verwirrung. Überlegungen zur Terminologie der Spätlatène-Chronologie*, in A. Müller-Karpe u. a. (Hrsg.), *Studien zur Archäologie der Kelten, Römer und Germanen in Mittel- und Westeuropa (= Festschr. A. Haffner)*, Internationale Archäologie, Studia honoraria 4, Rahden/Westfalen, 1998, pp. 429–438.
73. *Literatur und Illustration. Hans Dahlem und die Poesie*, in L. Harig/A. Miron (Hrsg.), *Hans Dahlem und die Poesie*, Saarbrücken, 1998, pp. 6–7.
74. *Die frühe Vorgeschichte im Stadtgebiet*, in R. Wittenbrock (Hrsg.), *Geschichte der Stadt Saarbrücken, 1. Von den Anfängen zum industriellen Aufbruch (1860)*, Saarbrücken, 1999, pp. 57–88 (in Zusammenarbeit mit J. Lichardus).
75. *Der archäologische Fund – museale Reminiszenz ?*, in H. G. Haberl/A. Miron (Hrsg.), *Rolf Giegold, Museum im Kopf*, Saarbrücken, 1999, pp. 6–16.
76. *Vorwort*, in R. Echt, *Das Fürstinnengrab von Reinheim. Studien zur Kulturgeschichte der Früh-La Tène-Zeit*, in *Saarbrücker Beitr. Altertumskunde*, 69, Bonn, 1999, pp. 7–8 (gemeinsam mit J. Lichardus).
77. *Archäologische Denkmalpflege und Öffentlichkeit*, in *Auf dem Weg ins 21. Jahrhundert – Denkmalschutz und Denkmalpflege in Deutschland. Schriftenreihe des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz*, 61, 1999, p. 22–23.
78. *Der Tempel von Schwarzenbach „Spätzrech“. Zur Aufarbeitung eines Altfundkomplexes*, in R. Schuler, *Das Land der Kelten um den Hunnenring von Otzenhausen, Hochwälder Hefte zur Heimatgeschichte Jg.*, 20, H. 40, 2000, pp. 105–130.

79. Vorwort, in A. Miron (Hrsg.), *Archäologische Untersuchungen im Trassenverlauf der Bundesautobahn A 8 im Landkreis Merzig-Wadern*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege Saarland*, Beiheft 4, Saarbrücken, 2000, pp. 5–8.
80. Vorwort, in A. Miron (Hrsg.), *Weinpokal und Rosenkranz. Archäologisches aus Burgen und Kirchen des Saarlandes*, Saarbrücken, 2000, p. 7.
81. *Gräberforschung. Zentrale Fragestellung – Das Grab als kulturhistorische Quelle*, in A. Haffner/S. von Schnurbein (Hrsg.), *Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, 5, Bonn, 2000, pp. 257–261.
82. *Der Tempel von Schwarzenbach „Spätzrech“, Kr. St. Wendel. Zur Aufarbeitung eines Altfundkomplexes*, in A. Haffner/S. von Schnurbein (Hrsg.), *Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte*, 5, Bonn, 2000, pp. 397–407.
83. Vorwort, in M. Frey, *Die Terra Sigillata der gallo-römischen Villenanlage bei Borg, Landkreis Merzig-Wadern*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege Saarland* Ber., Beih. 5, Saarbrücken, 2001, pp. 6–7.
84. Rede zum 80. Geburtstag von Paul Geiß, in *Heimatkalender Landkreis Birkenfeld*, 47, 2002, pp. 224–225.
85. *Ausstattung eines Fürstengrabes im Saarlandes*, in *Das Rätsel der Kelten vom Glauberg* (Ausstellungskatalog, Stuttgart 2002), pp. 293–296.
86. *Saarland*, in *Menschen – Zeiten – Räume. Archäologie in Deutschland* (Ausstellungskatalog, Stuttgart 2002), pp. 64–65 (gemeinsam mit W. Reinhard).
87. *Erlebte Archäologie. Von Trugbildern und intellektuellen Halbherzigkeiten*, in *Mitt. Birkenfeld*, 76, 2002, pp. 183–186.
88. *Nennig. Das Mosaik. Multimedia-Produktion im Auftrag der Stiftung Saarländischer Kulturbesitz.*, Deutsch – Französisch – Englisch, Saarbrücken-Saarlouis, 2004.
89. Übersetzung: Michel Reddé, *Alesia. Vom nationalen Mythos zur Archäologie*, Mainz, 2006 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron),
90. Übersetzung: R. Cordie u. a., *Alltag und Pracht. Archäologische Untersuchungen über die keltischen Frauen des 6. Jh. vor bis 1. Jh. nach Chr.*, Wederath-Belginum, 2007 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
91. Redaktion: R. Cordie (Hrsg.), *Belginum. 50 Jahre Ausgrabungen und Forschungen*, Mainz, 2007.
92. Übersetzung: J.-P. Petit/S. Santoro (Hrsg.), *Leben im römischen Imperium. Von Pompeji nach Bliesbruck-Reinheim*, Paris, 2007 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
93. *Der Barbarenschatz. Aus der Tiefe des Rheins* (Begleitheft zur Ausstellung) (Saareguemines 2008) (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
94. *Les Trésor des Barbares. Un butin englouti dans le Rhin*, Saareguemines, 2008 (in Zusammenarbeit mit A. V. M. Miron).
95. Wissenschaftliche Bearbeitung: Ingo, Stork, *Die spätkeltische Siedlung von Breisach-Hochstetten*, in *Forschungen und Bberichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*, 102, 2008.
96. Übersetzung: S. Casadebaig u. a., *Zeugen der Vergangenheit. Archäologische Funde und Geschichten*, Saareguemines, 2009 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
97. *Der Nahekopf bei Frauenberg, Kreis Birkenfeld. Bericht über die Ausgrabungen 2007 in der spätlatènezeitlichen und spätantiken Befestigung*, in *Trierer Zeitschrift*, 71, 2008/2009, pp. 159–278 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron, D. Sauer, M. Schrickel, W.-R. Teegen).
98. Übersetzung: G. Coulon u. a., *Reisen im Imperium Romanum – von Bliesbruck-Reinheim nach Rom mit dem Antikenmaler Jean-Claude Golvin*, Arles, 2010 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron).
99. *Neue Forschungen auf dem Nahekopf bei Frauenberg, Landkreis Birkenfeld*, in A. Grub (Hrsg.), *Festschrift 100 Jahre Landesmuseum Birkenfeld 1910–2010, Mitteilungen des Vereins für Heimatkunde im Landkreis Birkenfeld, Sonderband*, 75, Birkenfeld, 2010, pp. 231–246 (in Zusammenarbeit mit M. Schrickel).
100. Redaktion: W. Reinhard, *Kelten, Römer und Germanen im Bliesgau*, in *Ber. Staatl. Denkmalpflege Saarland*, 3, Reinheim, 2010).

Postum:

101. *Der Nahekopf bei Frauenberg, Kreis Birkenfeld. Bericht über die Ausgrabungen 2007 in der spätlatènezeitlichen und spätantiken Befestigung*, Teil 2, in *Trierer Zeitschrift*, 72, 2010 (in Zusammenarbeit mit A. V. B. Miron, D. Sauer, M. Schrickel, W.-R. Teegen).
102. *Der Hortfund römischen Bronzen aus Saarlouis-Fraulautern* (in Zusammenarbeit mit A. Kaufmann-Heinimann).

